

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

TÖRENİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Ozan Giray ŞAHİN

Doktora Tezi

Ankara, 2022

TÖRENİN EKONOMİ POLİTİĞİ

Ozan Giray ŞAHİN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2022

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Ozan Giray Şahin

¹ “Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir; gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Ali Murat Özdemir** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

[İmza]

Ozan Giray ŞAHİN

ÖZET

ŞAHİN, Ozan Giray. *Törenin Ekonomi Politikası*, Doktora Tezi, Ankara, 2022.

Orta Asya göçerleri göçer üretim tarzı altında örgütlenirler. Hareketli üretim araçları üzerinde sürü formunda hakimiyet kurmuş olan toplumsal formasyonlarda, üretim aracının özgün doğası ve sürü formunun belirleyici etkileri göçer üretim tarzı adını verdiğimiz yapısal formasyona vücut verir. Göçer üretim tarzında sürüler üzerinde aile hakimiyeti, otlak ve su kaynakları üzerinde ise kolektif hakimiyet söz konusudur. Üretim tarzının iktisadi belirleyicileri Orta Asya göçerlerini askeri bir formda örgütlenmeye zorladığı ve iç sömürü üretim tarzının yapısal koşullarınca engellediği için göçer üretim tarzı dairesindeki toplumsal formasyonlarda sınıflaşma, ön sınıf aşamasında kesilmektedir. Sürü formu ve otlak-su kaynaklarının paylaşım sorunu göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukları soy bağına dayanan örgütlenmeler kurmaya zorlar. Söz konusu örgütlenmeler aileleri obalara, obaları uruklara, urukları boylara ve tüm bu sayılan unsurları boylar arası iş birliği örgütlenmesi adını verdiğimiz yapısal formasyona bağlar. Göçer üretim tarzında siyasal örgütlenmenin temel katmanı olan boylar arası iş birliği düzeni hareketli ve görece olarak özerk üretici birimler arasındaki paylaşım sorunlarını çözmek ve üretici birimleri dış sömürü, savunma ve ticaret alanlarında bir araya getirmek işlevini üstlenir. Göçer üretim tarzı dairesindeki toplumsal formasyonlarda iç sömürü ilişkileri gelişmediği, toplum savaşçılık etrafında örgütlendiği ve bu bağlamda da sınıf egemenliği tebarüz etmediği için normatif pratikler hukuk biçimini edinmezler. Göçer üretim tarzının ön-sınıf yapısı bağlamında normatif pratikler bir sınıfın egemenliğini değil göçer toplulukların ön sınıf düzeni içinde yeniden üretilmesi işlevini üstlenirler. Sanayi devrimi öncesinde doğal koşulların insan etkinliği üzerindeki yoğun belirleyiciliği altında söz konusu yeniden üretim işlevi büyük ölçüde yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi etrafında biçimlenir. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin normatif pratikler üzerindeki belirleyici etkisi töreyi meydana getiren pratiklerin yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi etrafında gelişen zorunluluk ve düzenlilik ilişkiler etrafında somutlaşmaları ile neticelenmektedir. Yaşam stokunun belirleyiciliği altında

gelişen normatif pratikler ön sınıf aşamasındaki göçer toplumlarında egemen bir sınıfın menfaatlerini temsil etmezler. Töreyi oluşturan pratikler bir sınıfın egemenliğinin izlerinden ziyade ön sınıflar arasındaki sınıf mücadelelerinin belirleyiciliğine tabidirler.

Anahtar Sözcükler

Göçer üretim tarzı, göçer çobanlık, hareketli üretim araçları, Orta Asya, ön sınıf, sınıf mücadeleleri, töre

ABSTRACT

ŞAHİN, Ozan Giray, *The Political Economy of “Töre”*, Phd Dissertation, Ankara, 2022.

Pastoralists of Central Asia are organized under the nomadic mode of production. In social formations that have a domination over the mobile means of production in the form of a herd, the unique nature of the means of production and the determining effects of the herd form give rise to the structural formation we call the nomadic mode of production. In the nomadic mode of production, there is family dominance over herds and collective dominance over pasture and water resources. As the economic determinants of the mode of production force the Central Asian nomads to organize in a military form and internal exploitation is hindered by the structural conditions of the mode of production, the social classes in the social formations within the nomadic mode of production ceases at the stage of the pre-class. The herd form and the problem of sharing pastures-water resources force the communities living in the nomadic mode of production to establish organizations based on lineage. These organizations connect families to obas, obas to uruks, uruks to tribes, and all these elements to the structural formation we call the inter-tribal cooperation organization. The inter-tribal cooperation organization, which is the basic layer of political organization in the nomadic mode of production, undertakes the function of solving the problem of reaching pastures-water resources between mobile and relatively autonomous productive units and bringing the productive units together in the fields of extra-societal exploitation, defense and trade. Normative practices do not take the form of law, since internal exploitation relations do not develop in social formations within the nomadic mode of production, the society is organized around warfare, and in this context, class domination is not manifested. In the context of the pre-class structure of the nomadic mode of production, normative practices assume the function of reproduction of nomadic communities within the pre-class order, not the domination of a hegemonic class. Before the industrial revolution, under the intense determinism of natural conditions on human activity, the reproduction function in question is largely shaped around the need for reproduction of livestock in the herd form. The decisive effect

of the need for reproduction of the livestock on normative practices results in the embodiment of the practices that make up the tradition around the necessity and regularity relations that develop around the need for the reproduction of the livestock. Normative practices that develop under the determinant of the need for the reproduction of livestock do not represent the interests of a dominant class in nomadic societies at the pre-class stage. The practices that make up the tradition are subject to the determination of the class struggles between the front classes rather than the traces of the domination of a class.

Keywords

Nomadic mode of production, mobile means of production, Central Asia, Pastoral nomadism, pre-class, class struggles, customary law

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
ETİK BEYAN	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA ÜRETİCİ GÜÇLER VE ÜRETİM DÜZENİ	40
1.1.GÖÇER ÜRETİM TARZININ ORTAYA ÇIKMASINDA BELİRLEYİCİ OLAN ÇEVRESEL KOŞULLAR.....	56
1.2. GÖÇER ÜRETİM TARZININ KÖKENLERİ	67
1.3. HAREKET HALİNDEKİ ÜRETİM ARAÇLARI VE ÜRETİM TARZI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	84
1.4. GÖÇER ÜRETİM TARZINDA ÜRETİM ARAÇLARI ÜZERİNDE HAKİMİYETİN FARKLI BOYUTLARI.....	117
1.4.1. Hareketli Üretim Araçları Üzerindeki Hakimiyet.....	121
1.4.2.Toprak Üzerinde Mülkiyet	135
1.5. ÜLÜŞ VE İDİŞMA: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA TÖRELBÖLÜŞÜM SÜREÇLERİ.....	145
1.6. GÖÇER ÜRETİM TARZININ HAYVANCILIK DIŞINDAKİ ÜRETİM SÜREÇLERİ İLE EKLEMLENMESİ VE YAPISAL DIŞA BAĞIMLILIK	154
1.6.1. Ticaret ve Ticaret Yollarının Denetimi.....	160

1.6.2. Yağma/Savaş ve Dış Sömürü	180
1.6.3. Madencilik ve Maden İşleme	211
1.6.4. Tarımsal Üretim.....	220
1.7. GÖÇER ÜRETİM TARZININ GENEL ÇERÇEVESİ.....	230
2. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA SINIF	245
2.1. GÖÇER ÜRETİM TARZINDA İŞ BÖLÜMÜ	263
2.2. GÖÇER TOPLUMLARDA ARTIĞA EL KONULMASI VE SÖMÜRÜ İLİŞKİLERİ	276
2.3. ASKERİ TOPLUM VE ASKERİ DEMOKRASİ	285
2.4. AK BUDUN.....	315
2.5. KARA BUDUN.....	332
2.6. KÖLELER.....	338
2.7. SINIF MÜCADELELERİ	344
2.8. GÖÇER ÜRETİM TARZINDA SINIFSAK YAPININ GENEL BİR ÇERÇEVESİ.....	366
3. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA SİYASAL ÖRGÜTLENME VE TÖRE	372
3.1. SOY BAĞI ÖRGÜTLENMESİ	389
3.2. BOY DÜZENİ.....	410
3.3. BOYLAR ARASI İŞ BİRLİĞİ DÜZENİ	432
3.4. BOYLAR KONFEDERASYONU – BOY BİRLİKLERİ	460
3.5. GÖÇER ASKERİ DEMOKRASİLERİNDE SİYASAL İKTİDAR İŞLEVLERİ.....	479

3.6. İÇ SÖMÜRÜ İLİŞKİLERİNİN GELİŞMESİ VE FEODALİTEYE- STEP FEODALİTESİNE GEÇİŞ.....	520
3.7. GÖÇER SİYASAL ÖRGÜTLENMELERİNİN GENEL ÇERÇEVESİ	565
SONUÇ.....	574
KAYNAKÇA.....	604
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU	668
EK 2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	670

KISALTMALAR DİZİNİ

bkz.	: Bakınız
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
vd.	: ve devamı

GİRİŞ

“Tezler sıralamam gerekiyor. Bir: Tarihin karanlıkları kendiliğinden olmuyor. Hepsinde bir yapaylık var. İki: Tarihin karanlıklarını yırtmak da bir sınıfsal mücadeledir. ... Üç: Tarihi yeniden yazmak geleceğe yeni bir yol açmak oluyor.”¹

*“cihân ârâ cihân içindedir
ârâyı bilmezler
o mâhiler ki deryâ içredir
deryâyı bilmezler”²*

Okumakta olduğunuz çalışma Orta Asya bozkırlarında yaşayan ve hareketli üretim araçları üzerinde hâkimiyet kurmuş olan toplumsal formasyonların yeniden üretim süreçlerinde işleyen normatif pratikleri ve onların örgütlü bileşimi olarak törenin kuruluşu ve işleyişini üretim ilişkilerine referansla belirlemek maksadını haizdir. Ülkemizde Orta Asya göçerlerinin tarihi üzerine çalışmalar hem genel Türkoloji'nin hem de Orta Asya çalışmalarının çok kökenli ve geniş birikiminden faydalanmakla birlikte tezin araştırma nesnesini oluşturan toplumların hukuksal kuruluşu ve üretim ilişkileri bağlamında aynı etkinlikle değerlendirilmemiştir.

Gerek ülkemizde gerekse de dünyada Orta Asya göçerlerine ilişkin bakışın kültüralizmin hegemonyası altında gelişmeye bağlı idealist bir niteliği vardır.³ Tarih boyunca göçerler ya uygarlığı tehdit eden yabani ve tehditkâr savaşçılar ya da uygarlığın asıl kaynağı olarak anlatılmaktadırlar.⁴ Özellikle yerleşik tarım toplumlarından türeyen toplumsal örgütlenmelerin hâkim olduğu bir dünyada göçerler, yerleşik toplumların yaşam pratiklerinden ayrıksılaştıran varoluş ve örgütlenmeleri ile çoğu zaman romantik bir mitoloji nesnesi olarak kavratılmaktadırlar.⁵ Söz konusu bakış göçer toplumunun kültürel özgünlüğünü onun kuruluşunun temeline yerleştirmekte ve böylece karşımıza sahip

¹ (Küçük, 1988: 391)

² (Hayâlî, 1992: 107)

³ (Khazanov, 2015a: 75-76)

⁴ (Khazanov, 2015a: 76-77; Pohl, 2018: 4)

⁵ (Khazanov, 2015a: 76)

olduğu özellikler ona ontolojik bir kader olarak kakılmış bir toplum tasavvuru çıkmaktadır.⁶ İleride de dile getirileceği üzere söz konusu yaklaşım genel olarak toplumları özelde ise göçer toplumunu anlama ve daha önemlisi açıklama yetisine sahip değildir.⁷ Kökenlerini post-Yapısalcılık, çoğulculuk, Alman romantik tarih anlayışı ve felsefi antropolojisinin bir bileşiminde bulan⁸ kültüralizm, kültürel özellikleri toplumların varlık koşulu, ontolojik belirteci haline getirmektedir. Üst ve alt belirlenim ilişkilerini bir yana bırakıp her toplumsal formasyonun verili güncelliğine ilişkin görüngülerinden derlediği kültürü ilgili toplumsal formasyonun varlık koşulu ve daha da önemlisi kaderi olarak kabul etmektedir. Söz konusu yaklaşım özellikle klasik emperyalizm döneminde⁹ emperyalist saldırganlığın kendisine biçtiği beyaz adamın yükümlülüğü (*White mans burden*) olarak anılan ve ontolojik olarak geri kabul edilen olan sömürge ve müstakbel sömürge toplumlarının ontolojik olarak daha uygar kabul edilen beyaz adamın emrine girmek zorunda olduğu vurgusunu içermektedir. Anılan teorik pozisyonun 18-19. Yüzyıl'daki köklerinden koptuğu nokta ise jargonun 21. Yüzyıl'ın entelektüellerinin hassasiyet uyumlu forma tercüme edilmiş olmasıdır.¹⁰ Sayılan özellikler dikkate alındığında söz konusu yaklaşıma olan itirazımızın nedenleri daha da anlaşılabilir olacaktır. Burada bir parantez açıp ontolojik terimini neden tercih ettiğimizi de açıklamak gerekmektedir. Emperyalist yayılmacılık ve Avrupa merkeziliğin bir toplumsal formasyon ve onun geri kalmışlığı arasında kurduğu ilişki ilgili toplumsal formasyonun üretim tarzına, emek gücünün örgütlenme modellerine yahut verili bir zaman ve emek gücü bileşimi dâhilinde hesaplanabilen üretkenlik düzeyine değil de onun/onların basitçe kendileri olmalarına, kendileri oldukları için geri kalmış olmalarına bağlanmaktadır. Anılan söylem içinden bakıldığında geri kalmış bir toplumun geri kalmış olmasının nedeni kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmemişliği, ilgili toplumun emperyalist bir dünyada geri bırakılmışlığı değil de onların ne ve kim

⁶ (Eagleton, 2004: 55)

⁷ Söz konusu tutum göçer toplumlara ilişkin nesnel bir kavrayış geliştirmekten ziyade, göçer toplumların belirli veçhelerini mutlak belirleyen olarak kabul ederek metafizik bir anlatı inşa etmektedir. Oysa Kuusinen'in belirttiği üzere "*Metafizik dar, kısa görüşlü, katı bir dünya anlayışıdır; fenomenlerin bazı veçhelerini mübağalandırmak ve mutlaklaştırmak, bazı veçhelerini ise gözden kaçırmak temayülüdür.*" (Kuusinen, 1965: 73)

⁸ (Dolukhanov, 1998: 47)

⁹ Bkz. (Özdemir, 2014)

¹⁰ (Kat, 2010: 134-135; Lenin, 1974: 21-26; İslamoğlu, 2010: 18-19; Kayalı, 2005: 23-24; Loomba, 2000: 65-68; Pohl, 2018: 3; Sezer, 2005a: 97-98; Wolf, 2019: 6)

olduklarıdır. Ontolojik vurgusu anılan bağlamda seçilmiştir. Yoksa amacımız her toplumun mutlak olarak kendine özgü ve kendi özgünlüğünün mutlaklığına mahkûm olduğunu ve bu bağlamda ilerlemenin olanaksız olduğunu söyleyen ve son kertede yine emperyalist yayılmacılığın bu kez bir olumsuzluk perdesi altında rasyonalize edilmesine karşılık gelen kültürel göreciliğin apolojizmini savunmak değildir.

Kültüralist bakış toplumların zahiri özelliklerini onların varlık koşulu saydığı ölçüde anlamaktan ziyade günümüzün emperyalist saldırganlığının koçbaşı işlevini gören sol liberalizm ve çoğulculuğun¹¹ çok sevdiği bir ifadeyle tanıklıktan öteye gidememektedir. Gelineen noktada hatırlanmalıdır ki tanıklık son kertede bir şeyin nasıl görüldüğünü tarif etmekten öteye bir anlam ifade etmez.¹² Oysa söz konusu toplumlar olduğunda anlam, görünenin nasıl ortaya çıktığı ve işlediğinin araştırılmasına, bir toplumun verili halinin ötesinde onu ortaya çıkaran ve sürdüren koşulların anlaşılmasına bağlıdır. Tanıklık ise nesnesi ile aktif bir ilişkiden ziyade bir seyretmeye tekabül etmektedir. Dahası söz konusu bakış Orta Asya göçerleri yahut herhangi bir başka topluma bakarken ilgili toplumu oluşturan nesnel ilişkileri bir yana bırakarak toplumun yüzeysel işleyişini söz konusu toplumun varlık koşulu haline getirdiği ölçüde Avrupa Merkezilik ile onun sömürülen toplumların aydınlarına kendilerinden utanç duymadan sindirebilmeleri için hazırlanan versiyonu olan kültüralizme saplanmayı kaçınılmaz hale getirecektir. Kültüralizm batağına saplanmanın çalışmamız bağlamında aldığı biçim ise Orta Asya göçerlerini barbar, yağmacı veya medeniyeti titreten vahşi-yabani kahramanlar olarak tanımlayıp son kertede burjuva uygarlığının üzerinde yükseldiği yerleşik tarım toplumlarını başından beri medeniyetin asıl özünün taşıyıcıları olarak niteleyerek Avrupa merkezci söyleme eklemlendirebilmek için kullanıldığı mitselleştirilmiş anlatılardır.¹³

¹¹ Bkz. (Amin, 2006; Said, 2008)

¹² (Aysevener, 2001: 91-92)

¹³ (Cheater, 1991: 1; Çobanoğlu, 2020: 84; Gumilev, 2019c: 10; Hassan, 2017: 16, 163; Jdanko, 2007: 239-240; Wolf, 2019: 9)

Söz konusu mitselleştirilmiş anlatılarda karşımıza çıkan aslında efendinin köleye ilişkin tasavvurudur. Tasavvur, mitsel anlatıyı tarih yerine geçirirken tarihsiz bırakılan toplumların¹⁴ özneleşmesi, kendi tarihinin öznesi olması olanaklarını da ortadan kaldırır ve böylece onları efendinin zihninde biçimlendirir. Efendinin zihninde biçimlenen Avrupa merkezci tarih kurgusu ise tarihsel süreci ucu batı kapitalist toplumlarına (üretim süreçlerinin rasyonalizasyonu, emeğin verimliliği ve insanların siyasal düzenin aktif bir parçası olması bağlamında değil serbest piyasa ve burjuva demokrasinin kadir-i mutlak evliliğine mahkûm olmak bağlamında) çıkan bir zorunluluklar süreci, teleolojik bir akış olarak gördüğü ölçüde sömürgeciliğin, emperyalizmin ve sömürünün rasyonelleştirilmesine hizmet etmekten öteye gidemediği bir hikâyeyi bize tarih adı altında dayatır.¹⁵

Mitolojinin ötesine geçtiğimizde karşımıza yağmacı ve savaşçı barbarlar değil de hayvancılığa dayanan bir besin üretimi ekonomisi etrafında örgütlenmiş toplumsal formasyonlar çıkmaktadır. Göçerliğe giydirilen mitselliğin içerdiği hareket, savaşkanlık ve yağmacılık gibi pek çok unsur da aslında hayvancılıkta uzmanlaşmaya dayanan bir ekonomik yapı ve söz konusu yapı etrafında gelişen toplumsal örgütlenmenin nesnel sonuçlarına karşılık gelmektedir.¹⁶ Sürü formunun belirleyiciliği altında gelişen söz konusu örgütlenme, basitçe göçebe formda yaşayan toplulukları aşan, karmaşık bir niteliğe sahiptir.¹⁷ Elinizdeki çalışma Orta Asya Göçerlerinin sürü formu etkisi altında biçimlenen karmaşık toplumsal kuruluşları ve bu toplumsal kuruluşta hukuk pratiklerinin örgütlü birlikteliklerine tekabül eden töreyi ele alırken analizin merkezine göçer toplumunun mitsel özelliklerini değil, içinde yaşanan nesnel ilişkiler düzlemini, üretim tarzını, sınıf ilişkilerini ve ideolojiyi koymayı amaçlamaktadır.¹⁸

Elinizdeki çalışma tüm göçer/göçebe toplulukları değil, at ve küçükbaş (özellikle de koyun) sürülerinin merkezinde olduğu bir üretim düzleminde örgütlenen Orta Asya

¹⁴ Bkz. (Wolf, 2019)

¹⁵ (Gumilev, 2019c: 8; Wolf, 2019: 16-17)

¹⁶ (Khazanov, 2015a: 77)

¹⁷ (Koryakova, 2009: 12)

¹⁸ Bkz. (Hassan, 2017: 27; Kuusinen, 1965: 77)

göçerlerini ele almaktadır.¹⁹ Üzerinde hâkimiyet kurulan üretim araçları farklı olduğu müddetçe her göçebe topluluk birbirinden farklı örgütleneceği için²⁰ genel bir göçebe olma halinden ziyade büyük sürüler (özellikle at ve küçükbaş) üzerinde hâkimiyet ve soy bağına dayalı boylar arası örgütlenmeler bağlamında göçebe çobanlığın özel bir tipine tekabül eden²¹ Orta Asya göçerlerinden bahsedilecektir. Yukarıda sayılan gerekliliklerden ötürü çalışmamız boyunca incelenen toplumsal formasyonlar için göçer terimi kullanılacaktır.

Genel olarak Orta Asya göçerliğine eğilmek son kertede kültürel bir motifi toplumların örgütlenmelerine yönelik bir araştırmanın merkezine koymaya karşılık gelmektedir. Her hareket halindeki toplum, salt hareket halinde olmalarına dayanarak birbirlerine yakınsamaz. Burada dikkate alınması gereken, hareketliliğin-göçerliğin bir neden değil sonuç olduğudur. Evet, avcı toplayıcı Aborijinler de And dağlarındaki lama çobanları da Orta Asya'nın at ve koyun çobanları da hareket halindedirler. Ne var ki onları harekete iten nesnel etmenler yani maddi hayatın yeniden üretiminin nesnel koşulları ve bu koşullardan türeyen üretim ilişkileri birbirlerinden farklıdır. Örneğin avcı toplayıcılarda üretim faaliyeti besinin toplanmasına özgüken²² çobanlıkta merkezi faaliyet üretim aracının yeniden üretimidir²³. Üretime bağlı bir şekilde Orta Asya'nın göçer çobanlarında Aborijinler'e yahut Sahra göçebelerine nazaran daha yüksek bir toplumsal artık üretimi de söz konusudur.²⁴ Sayılan bu farklılıklar ilgili toplumların birbirinden farklı biçimler altında örgütlenmeleri ile neticelenecektir. Bunlara ek olarak üretim ilişkilerinin toplumu göçer bir yaşama zorlaması yalınkat bir şekilde salt göçmek mefhumu üzerinden ele alındığında farklı üretim ilişkilerinin göç süreçleri üzerindeki yapısal etkileri ve toplumsal formasyonların üretim tarzı bağlamında farklı göç modellerini benimsemeleri gibi gerçekler de gözden kaçırılacaktır.

¹⁹ (Durmuş, 2019: 191; Марков, 2010: 40-41)

²⁰ (Kradin, 2006: 3)

²¹ (Durmuş, 2017: 21; Khazanov, 1981: 155)

²² (Güvenç, 1979: 177)

²³ (Khazanov, 2015a: 93-94)

²⁴ (Öner, 1984: 42-43)

Hareketliliğin üretim ilişkilerinden bağımsız bir belirleyen olarak kabul edilmesi Sibiry'a'dan Avusturalya'ya uzanan bir hattaki tüm göçer/göçebe toplulukları kapsadığı için sorunlu bir evrenselleşme temayülünü beraberinde getirmektedir. Arzın üzerindeki tüm göçerler/göçebeleri birbiri ile eşitleyen bu evrenselleştirme bir yandan toplumların nesnel koşullarından türeyen özgünlüklerini es geçme diğer yandan da Orta Asya göçerlerinin ekonomik ve toplumsal örgütlenmelerini farklı nesnel koşullardan türeyen örnekler üzerinden üretilen kavramsal bir çerçeveye sıkıştırmaktadır. Göçerler ve Göçebeleri bir potada eriten bu yaklaşım Avrupa merkeziliğin dayanaklarından biri olan fitrattan ilkel/barbar göçerler ve medeni çiftçiler mitine eklemleme tehlikesini bünyesinde taşımaktadır.²⁵ Hareket halinde bir yaşam süren tüm toplulukları bir potada eritmeye varacak olan evrenselleştirici temayül, ilgili toplumların yapılanmalarını ve çalışmamız bağlamında hukuksal kuruluşlarını anlamak için gerekli olan nesnellığın ve bir olanak olarak nesnel bir evrenselliğin kaybı anlamına gelecektir. Anılan nedenlerden ötürü çalışmamız genel bir göçerlik kuramı değildir. Ek olarak çalışma Orta Asya ve Avrasya olarak tabir edilen alandaki tüm göçer topluluklarının tarihini de ele almayacaktır. İlgili toplulukların tarihi göçer üretim tarzı ile törenin oluşumunun incelenmesi bağlamında, çalışmanın soyutlama düzeyine uygun olarak genel yapıyı tanımlamamıza olanak veren pratikleri tespit etmek bağlamında metne taşınacaktır.²⁶ Çalışmamız merkezine bir üretim tarzı ve bağlı yapısal formasyonlarını aldığı için belirli bir yer ve zaman üzerine çalışmaktan ziyade, göçer üretim tarzı adını verdiğimiz yapısal formasyonun semptomlarının tespit edilebildiği farklı yer-zaman ikilikleri çalışmamıza konu edilecektir. Anılan nedenden ötürü çalışmamızın yersel ve zamansal spektrumu bir tarih çalışmasından farklı olarak yapısal formasyonca belirlenmiştir ve bu bağlamda da oldukça geniştir. MÖ IV. Binyıldan MS XIV. Yüzyıla ve Orta Asya bozkırlarından Anadolu'ya uzanan bir hattı kapsayan çalışmamız, eşsüremlili antropolojik analizlerimizin bizi İskandinavya gibi örneklere götüreceğini de hesaba kattığımızda bir tarih çalışmasında karşılaşılmayacak kadar geniş bir spektrumu kapsamakta ve söz konusu spektrumda göçer üretim tarzına ilişkin semptomları aramaktadır. Sayılan nedenlere bağlı olarak çalışmamız geçmişte olmuş olayların anlatılması bağlamında bir tarih çalışması da

²⁵ (Khazanov, 2015a: 77-78; Kyzlasov, 2010: 19-20)

²⁶ (Марков, 2010: 6)

değildir. Çalışmamız esasında Orta Asya göçerlerinin tarihinde içerilmiş olan “töre” adlı yapısal formasyonun açıklanmasına ilişkindir.²⁷

Orta Asya göçerlerinin tarihi, özellikle de Orta Asya Türk tarihi üzerine yapılan çalışmaların ekseriyeti, büyük ölçüde olayların kronolojik bir biçimde sıralanmasına eğilmiştir.²⁸ Tarihi geçmişte olmuş olayların kronolojik bir sıraya dizilmesi ile sınırlayan bu yaklaşım tarihte içerilmiş yapıların anlaşılması noktasında yeterli değildir.²⁹ Çalışmamızda amaçlanan haliyle törenin anlaşılması söz konusu bilgi birikimi teorik bir müdahaleye tabi tutulduğunda, olaylar arasındaki nedensellik ilişkileri ve geçmişte içerilmiş toplumsallık biçimleri açığa vurulduğunda söz konusu olacaktır.³⁰

Genel olarak tarihte özel olarak ise Orta Asya ve Türk Tarihinde (bu ikisi birbirinden ontolojik olarak değil ancak analitik olarak ayrışabilecektir) ciddi bir teorik müdahale ihtiyacı vardır.³¹ Yukarıda da belirtildiği üzere kronolojik kataloglama ve üretilmiş olan söylemin terennümü dairesine sıkışmış olan Orta Asya/Türk tarihi kısır ve donuk bir kabuğa dönüşme eğilimindedir. Hâlbuki tarihin en devingen toplumsallaşma örneklerinden³² biri olan Orta Asya göçerlerinin tarihinin bu denli donuk, kabuksu ve pıhtılaşmış olması (nasıl ki diğer toplumlar için düşünülemezse aynı şekilde) düşünülemez. Orta Asya ve Türk tarihine lazım olan teorik bir müdahale, atalet uykusunu sarsacak bir çimdiktir. Orta Asya Türk tarihini devindirmek, içerisindeki çelişkileri, çatışmaları, sınıfları ve mücadeleleri yüzeye doğru itmek, onu bir su birikintisi gibi değil bir çavlan gibi ele almak gerekmektedir. Elinizdeki çalışma bu iddiayı sahiplenmeyi amaçlamakta; fakat gerçekleştirme taahhüdünü vermemektedir. Ama şu bilinmektedir. Başlangıç da yürümeye dâhildir. Ya da Divan’dan alıntılarsak: “*Atılan ilk adım tutulacak yolu işaret eder*”.³³

²⁷ (Марков, 2010: 6)

²⁸ (Kayalı, 2005: 19)

²⁹ (Divitçioğlu, 1992: 7; 2005: 15-16; Lévi-Strauss, 2012: 51; Öztuna, 1992: 11)

³⁰ (Divitçioğlu, 1992: 11-12; Wolf, 2019: 29)

³¹ (Hassan, 2017: 109-110; Timur, 1994: 20)

³² (Pohl, 2018: 200)

³³ (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 13)

Orta Asya Türk tarihi ilişkin eleştirilerimizden gerçekleşmesi olanaksız ve savunulması son kertede kültür emperyalizmine kapılanmaya tekabül edecek olan “tarihte tarafsızlık” iddiasını savunduğumuz zannedilmesin.³⁴ Tarih en nihayetinde bir taraf olmayı gerektiren bir disiplindir. Geçmişin dağınık olgularını belirli bir düzende seçmek ve bir araya getirmek bir taraf olmayı, tarihe belirli bir şekilde bakmayı gerektirir. Fakat en azından objektif olmak, olgusal gerçekliği yok saymamak, anlatı ile olguyu birbirine karıştırmamak yani bizim dışımızda, anlatı ve dil dışında bir maddi gerçeklik olduğunu unutmamak elzemdir.³⁵ Tarih yazımının buradaki yükümlülüğü ise söz konusu gerçekliğe yaklaşıma çalışmak düşüncedeki somut (*concrete in thought*) ile somuttaki gerçek (*real in concrete*) arasındaki mesafeyi azaltmaya çalışmaktır.³⁶

Genelde hareketli üretim araçları üzerinde denetim kurarak var-olan toplumların özelde de Türk tarihinin önemli duraklarından birine, kandaş/askeri demokratik³⁷ toplumdan devletli topluma geçişte önemli bir aşamaya dek düşen Orta Asya göçer siyasal örgütlenmesinin hukuksal kuruluşunun irdelenmesi süreci bir dizi gereklilikten türemiştir. Söz konusu gerekliliklerin ilki step toplumlarına ilişkin ekonomi-politik analizlerin eksikliğidir. Step toplumlarına ilişkin çalışmalar ya posta pulu arkeolojisi düzeyinde kalmakta; yani verilerin toplanması ve düzenlenmesi ile yetinmekte yahut da kültür perspektifine sıkışıp kalmaktadır. Söz konusu üretim tarzı, sınıf yapısı ve ideolojik yapılanma olduğunda Türkçe yazın bir sessizliğe çekilmektedir. İkinci gereklilik ise step toplumları tarihi ile tarihsel maddeciliği buluşturmak gerekliliğidir. Türkiye tarih yazını içerisinde step toplumlarına ilişkin üretim ilişkilerini ele alan çalışmalar Doğan Avcıoğlu, Sencer Divitçioğlu ve Halil Berktaş gibi birkaç örnek dışında yok denecek kadar azdır. Bu ise Türkiye’de yaşayan ve üreten fikir emekçilerinin Orta Asya ve Türk tarihi ile ilgili

³⁴ Bkz. (Eagleton, 2004, 139-140)

³⁵ (Althusser, 2018: 197; Cachin, 1965: 13-15; Kuusinen, 1965: 127; Marx, 1970b: 68-69)

³⁶ (Althusser, 2018: 64-65; Kuusinen, 1965: 122-123)

³⁷ Askeri demokrasi kavramı Friedrich Engels (2017) tarafından geliştirilmiştir. Kavram, bir toplumsal formasyonda toplumun genelinden ayrışmış bir baskı aygıtının gelişmediği ve tüm toplumun savaçılık dairesinde örgütlendiği ve silahlı olduğu koşulları imlemektedir. Her ne kadar askeri ifadesi savaçılığın devlet aygıtının geliştiği koşullarda aldığı biçimi imliyor olsa da kavramsal geleneğe sadık olmak adına askeri demokrasi kavramı kullanılmıştır.

tarihsel maddeci bir söylem içerisinde yazılmış bilgiye ulaşamaması ile sonuçlanmakta Orta Asya ve Türk tarihi ile ilgili bilgi ancak burjuva karakterini haiz söylemler içinden temellük edilebilmektedir. Daha acısı ise Türkiye’de mukim Marksist yazın ve entelijensiyanın temelde Türk tarihi, özellikle de Orta Asya Türk Tarihi hakkında burjuva söylem içerisinde üretilen bilgiyi bile talep etmemesi, bahsi geçen bilgi alanına basitçe yok muamelesi yapmasıdır. 1990 sonrasında liberal-çoğulcu kimlik politikalarının etkisi altında³⁸ entelijensiyanın belirli bir kesimi Türk tarihi üzerine okumayı ve çalışmayı bir zül addetmekte, bundan kaçınmakta, şayet okurken veya çalışırken görünürse diye korkmakta, Türk tarihinden utanmaktadır. Ulus mefhumu ve onun tarihi üzerine çalışmak, şayet üzerine eğildiğiniz ulus Küresel meta dolaşımı ağlarına eklemleme taahhütlerini üstlenmiyor, emperyalist düzenleme süreçlerinde bir *condottierro* olarak görev almaya ikna olmuyorsa, kaba bir şovenizm ve ırkçılık başlığı altında değerlendirilmektedir.³⁹ Fanon ve Lenin’in tezlerinin sınıfsal içeriğinden koparılması ve emperyalizmin analizin dışına atılması sonucunda karşımıza çıkan ve “*baskı altına alınan*” sıfatıyla nitelenen sayısız kimlik kategorisi üzerine *Gargantua* misali bir iştahla çöken⁴⁰ post-yapısalcı, post-marksist, sivil toplumcu ve sair sıfatları haiz entelektüeller için Türk tarihi bırakın bir çalışma nesnesi olmayı bir merak konusu bile değildir.⁴¹

Düşünce birikiminin tarihsel maddeciliği merkezine alma iddiasında olan kolu için Georges Lefebvre’nin, Lenin’in, Engels’in kendi toplumları ve tarihleri ile kurduğu entelektüel ilişkiye kavuşmak önemli bir gerekliliktir. Söz konusu gereklilik karşılanmadığı takdirde merkez kapitalist coğrafyadan ithal edilen söylemlerden başka

³⁸ Bkz. (Eagleton, 2004: 13; Kara, 2019a; 2019b; 2020; Özdemir, 2010b: 31-36)

³⁹ (Eagleton, 2004: 11)

⁴⁰ (Eagleton, 2004: 13-14)

⁴¹ “Üçüncü Dünya’daki ulusal devrimin kısmi yenilgisi ortada olduğu için, post-kolonyal kuram, ulus söylemi konusunda oldukça ihtiyatlı bir tutum benimsedi. Ulusalcılığın, zamanında müthiş derecede etkili bir anti-kolonyal güç olduğunu hatırlayamayacak kadar genç ya da kalın kafalı olan kuramcılar, onda ağır bir şovenizm ya da etnik zihniyetten başka bir şey göremediler. Aksine, post-kolonyal düşünçenin büyük bir kısmı, post-kolonyal devletlerin amansızca küresel sermayenin yörüngesine çekildiği bir dünyanın kozmopolit boyutlarına odaklandı. Böyle yaparak da mevcut gerçekliği yansıttı. Ama aynı zamanda ulus temelli düşünceyi reddederek, devrimci ulusla sıkı sıkıya bağlanmış olan sınıf kavramını da gözden çıkarıyordu. Yeni kuramcıların çoğu, yalnızca kolonyalizm “sonrası” değil, yeni ulusların doğumuna yol açan devrimci dürtü “sonrası” bir dönemin evlatlarıydılar. O ulus devletler kısmen başarısız olduklarına, refah içindeki kapitalist dünyaya yetişemediklerine göre, ulus kavramının ötesinde bir şeyler aramak, sınıf kavramının da aşılması anlamına geliyor gibi görünüyordu; hele ki kapitalizmin daha önce hiç olmadığı kadar güçlü ve yurtçu olduğu bir zamanda. (Eagleton, 2004: 11)

bir bilgi kaynağı kalmayacak, Türk aydınının zihni de bir ev zencisinin zihninden ibaret kalacaktır. Oysa kendi tarihimizle doğru bir ilişki kurabilmek zihnin emperyalist ideolojinin etkilerinden korunması ve uzaklaşması için bir anahtardır. Kendi tarihimizle nesnel bir ilişki kurabilirsek tarihte içerilmiş olguların gelişmeleri ve ortadan kalkmalarını kavrayabilme olanağına kavuşuruz. Söz konusu nesnel ilişkinin olanakları Marx tarafından şöyle tanımlanmıştır:

“Oysa, rasyonel biçimi ile diyalektik, burjuvazi ve onun doktriner sözcüleri için rezil ve iğrenç bir şeydir; çünkü, diyalektikle var olanı olumlu bir şey olarak kavradığımız anda onun olumsuzlanmasını, zorunlu olarak yok olacağını da kavrarız; çünkü diyalektik her oluşmuş biçimi, akan bir hareket içinde ve dolayısıyla bunun yok olup gidici yanını da gözden ayırmadan kavrarız; çünkü, diyalektik hiçbir şeyin altında kalmaz, özünde eleştirici ve devrimcidir.”⁴²

Merkez kapitalist coğrafyanın madunluk, mağdurluk kategorilerini kendi toplumunuza ithal ve entegre etmek emperyalist söylemin sömürge, yarı sömürge ve sömürge sonrası bağımlılık ilişkilerine tabi olan halklara biçtiği ideolojiyi temellük etmek anlamına gelmektedir. Türk tarihinin özellikle Marksist/sol aydın için karanlıktan başka bir şeye denk düşmemesi ile merkez kapitalist coğrafyadan ithal edilmiş olan çoğulcu söylemin baskın/ezilen kimlikler (Post-yapısalcılığa ve çoğulculuğa dayanan) üzerine kurulu “*demokratik-insan haklarına dayalı*” toplum kurgusunun sürekli olarak üst üste biniyor oluşu⁴³ bizi epigrafa götürmeli ve şunu hatırlatmalıdır: Tarihin karanlıkları sınıfsaldır.

Orta Asya göçerlerinde hukuksal kuruluş sürecine söz konusu toplumun maddi yaşamı yeniden üretme imkanları üzerinden yaklaşan bir çalışmanın ürünü olarak tez, benzer üretim tarzına sahip toplumsal formasyonların yapısına odaklanmak durumundadır.⁴⁴ Bu nedenle Orta Asya göçerlerinin yaşam pratikleri öncelikli araştırma konusunu oluşturmaktadır. Söz konusu göçerler büyük ölçüde Türk etnik grubuna mensup olsa da burada amaç belirli bir etnik topluluğu ele almaktan çok, belirli nesnel koşullar altında türemiş bir üretim tarzının ele alınmasıdır. Kültürel ve etnik sınırlar üretim ve mübadele

⁴² (Marx, 2015b: 29)

⁴³ Bkz. (Özdemir ve Aykut, 2010)

⁴⁴ (Arsal, 2014: 13)

ilişkilerini belirleyen koşullar ve bizzat bu ilişkiler düzlemi tarafından üretilen belirleyici etkileri tabi oldukları için⁴⁵ Nesnel koşulların ortaklığında çoğu zaman, bize içinde bulunduğumuz zamanda anlamlı görülen etnik farklılıklar azalmakta ve söz konusu nesnel koşullar altında yaşayan toplumların üretim tarzları, sınıf yapıları ve üstyapı kurumları arasında belirli düzeyde bir benzerlik gözlemlenebilmektedir.⁴⁶ Söz konusu bu yakınsaklık (*convergence*), kültürel alandan kaynaklanan farklılıkları ve patika belirlenimli (*path dependent*) bir toplumsal gelişim tarihinin göz ardı edilmesini gerektirmese de siyasal yapının ve onun hukuksal düzenlenişinin genel çizgilerini saptamak maksadıyla biçimlenen bir çalışma açısından önemlidir.⁴⁷ Bir başka deyişle temellerini bozkırın atmış olduğu nesnel koşullar altında yaşayan Orta Asya göçerleri etnik kökenleri arasında farklılık görülebilse de birbirine benzer ekonomik, toplumsal, sınıfsal ve siyasi yapılar üretmişlerdir.⁴⁸ Temelde ırksal olarak birbirinden farklı olan İskitler, Türkler ve Moğollar benzer nesnel koşullar altında yaşadıkları ölçüde benzer biçimler dahilinde üretmiş, yaşamış ve örgütlenmişlerdir. Maddi kültür buluntuları da bu iddiamızı destekler şekilde, (üslupta farklılıklar ihtiva etmekle birlikte) benzer dinamiklerin Orta Asya göçerlerinin neredeyse tamamına hâkim olduğunu göstermektedir.⁴⁹

Hareket halindeki üretim araçları üzerindeki hâkimiyet (göçer üretim tarzı), emek gücü ve onun taşıyıcısı ile üretim aracı arasındaki ilişkiyi, yerleşik tarım toplumlarından farklı bir yerde konumlandırmaktadır. Anılan farklılık; yani incelenecek olan toplumsal formasyonlarda üretim ilişkilerinin toplumun tüm veçhelerini belirleyen hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmak bağlamında kazandığı özgün karakter beraberinde söz konusu toplumların sınıf konfigürasyon ve dinamiklerinin de yerleşik toplumlara ilişkin önerme ve argümanlarımızdan farklı bir doğrultuda şekillendiği anlamına gelecektir.⁵⁰

⁴⁵ (Dolukhanov, 1998: 42)

⁴⁶ (Goldschmidt, 1979: 16)

⁴⁷ (Wolf, 2019: XXII)

⁴⁸ (Марков, 2010: 44-45)

⁴⁹ (Golden, 2018: 21; Kuban, 1993: 37)

⁵⁰ (Bokovenko, 2004: 22; Hanks ve Linduff, 2009: 2; Kradin, 2015: 24; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 28)

Çalışmamız Orta Asya göçerlerinin toplumsal formasyonlarının yeniden üretimi sürecinde keşfedilen/gelişen siyasal iktidar biçim ve örgütlenmesi ile toplumsal formasyonun yeniden üretim koşullarının normatif pratiklere⁵¹ tercüme edilmiş biçimi olarak töreyi, hareketli üretim araçları üzerine hakimiyete dayanan göçer üretim ilişkileri çerçevesine anlamlandırmaya çalışmaktadır. Söz konusu biçimlenme, hareket halindeki üretim araçları üzerinde hâkimiyet kurmuş olan toplumsal formasyonların sınıf yapılarının siyasal örgütlenişlerinin yerleşik toplumların sınıf yapıları ve devlet biçimlerinden tarihsel-yapısal bir farklılık içereceği anlamına gelir. Çünkü üretim tarzı toplumların siyasal kuruluşlarını, hukuk pratiklerinin ve kültürün gerçek temelidir.⁵²

Özellikle üretim tarzı ve emek gücü-üretim aracı ilişkisi bağlamında yerleşik toplumlar ile hareket halindeki üretim araçları üzerine hakimiyet kurmuş olan toplumlar arasındaki muhtemel yapısal ve tarihsel mesafe göz önüne alındığında bahsi geçen farklılığın yerleşik toplumların tarihine mündemiç olan devlet biçimi ve hukuk biçim kavrayışında içerilmiş olan kabul ve önermelerin eleştirel bir analize tabi tutulmasını ve hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olan toplumların devlet biçimleri ile söz konusu toplumlarda hukukun teşekkülünün yerleşik toplumların devlet ve hukuka ilişkin ideolojik birikimlerinin dışına çıkılarak, hareket halindeki üretim araçları üzerinde hâkim olma halinin merkezinde olduğu bir söylem bağlamında düşünülmesini gerektireceği söylenebilecektir.

Orta Asya tarihinin devingenliğini keşfetme süreci, tarihe dışarıdan bir müdahaleyi gerektirmektedir. Amaçlanan teorik olayların kronolojik olarak sıralanması noktasında kalmış olan mevcut birikimin ve Orta Asya/Türk tarihini görmemeyi kendine şiar edinmiş ekonomi politik, siyaset bilimi gibi disiplinlerin aygıt setleri ile arkeolojiden antropolojiye uzanan bir düzlemde insan türünün tarihi hakkında bilgi üreten disiplinlerin bir araya getirilmesi ile olanaklı olacaktır. Tarihin ve toplumların tikel bir insanın hayal

⁵¹ (Özdemir, 2008)

⁵² (Engels, 2000: 66)

gücünü aşan devingenliğine temas edebilmek, insan türünü araştıran, onu bilmeye yönelen bilimin mümkün tüm olanaklarının seferber edilmesini gerektirir.⁵³

Elbette ki söz konusu müdahale tek başına bir kimsenin altından kalkabileceği bir şey değildir. Elinizdeki çalışma da zaten bunu yapabilmeyi taahhüt etmemekte, işbu çalışma ile söz konusu müdahalenin bir tamam yerine getirilemeyeceği elbette bilinmektedir. Okuduğunuz çalışma tam da bu noktada size kendi sınırlılığı içinde, yukarıda bahsi geçen teorik müdahaleye başlamayı taahhüt etmektedir. Çalışmamız kapsamında başlanılacak olan teorik müdahalenin sınırlılığı dolayısıyla elinizdeki çalışma, teorik müdahalesinin merkezine ekonomi/politiği koymakta, Orta Asya/Türk tarihine ekonomi politiğin aygıt seti ile yaklaşmayı denemektedir. Sayılan diğer disiplinlerin aygıt setleri ise erişilebildiği ve kullanılabildiği ölçüde çalışmaya davet edileceklerdir.

Çalışmamız her ne kadar akademik anlamda bir tarih çalışması olmasa da tarihsel olgulara teorik bir müdahalenin amaçlanması nedeniyle yoğun bir biçimde tarihsel olgularla ilişki kurmayı zorunlu kılmaktadır. Söz konusu zorunluluk kapsamında yöntem bahsinde tarihsel olgu ile kurulan ilişkinin açıklanması gereklidir. Elinizdeki çalışma özelde Orta Asya göçerlerinin tarihine genelde ise tarihe bakarken merkeze insan topluluklarının yaşamlarını idame ettirme sürecinde girdikleri üretim ilişkileri, söz konusu üretim ilişkilerinin örgütlü birlikteliklerine karşılık gelen üretim tarzları ve üretim düzeninde ortaya çıkan sınıflar arasındaki mücadeleleri almaktadır.⁵⁴ Hatırlanacağı üzere ekonomi politik, toplumların geçim koşullarının üretimi, bölüşümü ve bunların bir araya gelişinden neşet eden toplumsal örgütlenmeyi inceler.⁵⁵

Elinizdeki çalışma tarih içinde farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkan ve işleyen bir yapının semptomlarını aramak bağlamında artsüremlî ve eşsüremlî analizin bir arada kullanılmasını gerektirmektedir.⁵⁶ Araştırma bir yandan geçmişte içerilmiş olgusal

⁵³ (Divitçioğlu, 2004: 13-14; 2005a: 17)

⁵⁴ (Burns, 2015: 22; Марков, 2010: 4)

⁵⁵ (Engels, 2000: 207; Марков, 2010: 4-5)

⁵⁶ (Divitçioğlu, 1992: 12)

birikimi zaman içinde kataloglayarak analize dahil etmeyi (*artsüremlilik*), diğer yandan da kronolojik olarak birbirini izlemese de belirli bir benzerlik kategorisi içindeki olgular yığınının bağlamlar etrafında bir araya getirerek kendi içinde tahlil etmeyi (*eşsüremlilik*) amaçlamaktadır.⁵⁷ Bir yandan geçmişteki olgular derlenecek ve olgular düzeni yeniden kurgulanacak diğer yandan da geçmiş ile girilen ilişki, şimdideki pozisyonun dönüşümü sürecinde, şimdideki pozisyonları da analize dahil ederek kurulacaktır.⁵⁸ Artsüremlilik ve eşsüremlilik analizinin bir arada yürütülmesi gerekliliği elinizdeki çalışmanın sadece olguların kronolojik bir katalogunun yapılmasına indirgenmesini önlemeyi amaçlamaktadır.⁵⁹ Bu bağlamda geçmişe yönelen tarihin yanı sıra, her olgu katalogunu bir kez daha analize sokmaya ilişkin antropolojik bir çabanın da gerekliliğinden söz etmekte bir beis yoktur.⁶⁰

Artsüremlilik ve eşsüremlilik analizinin birlikteliği çerçevesinde bir yandan doğrudan doğruya Orta Asya göçerlerinin tarihi incelenecek, diğer yandan da benzer koşulları paylaşan farklı topluluklar antropoloji çerçevesine ele alınarak Göçer üretim tarzı olarak adlandırdığımız yapısal formasyonun, benzer koşulları (kısmen de olsa) paylaşan başka topluluklara da dayanarak sağlamlasının yapılmasına çalışılacaktır. Dolayısıyla çalışma bir yandan step göçerlerini ve diğer yandan da kandaş toplumsallık ve göçer çobanlık ile ilişki içerisinde kavranabilecek yahut step göçerleri ile benzer koşulları paylaşan diğer toplulukları ve onların tarihlerini de göz önüne alacaktır.⁶¹

Elinizdeki çalışma yerleşik tarih disiplini nezdinde bir tarih çalışması sayılamayacak olsa da tarihsel belge ile nasıl ilişki kurulacağı sorunu çalışmamız açısından bir tarih çalışmasında olduğu kadar önem arz etmektedir. Bahsi geçen sorun çalışmamız açısından özellikle önemlidir çünkü erken orta çağ Orta Asya'sının göçer çobanları söz konusu olduğunda karşımıza çok temel bir sorun, belge noksanlığı ve azlığı⁶² çıkmakta ve dolayısıyla belgesiz ya da belge eksikliği içinde tarih yazımının olanaklı olup olmadığı

⁵⁷ (Culler, 1985: 37; Divitçioğlu, 2004: 14; 2005a: 16)

⁵⁸ Bkz. (Lévi-Strauss, 2012: 25-26)

⁵⁹ (Kohl, 2007: 10-11)

⁶⁰ (Divitçioğlu, 1992: 17; Khazanov, 2015a: 91)

⁶¹ (Divitçioğlu, 1992: 116-117)

⁶² (Frachetti vd., 2010: 623)

ele alınması gereken bir mesele olmaktadır. Ek olarak söz konusu soruna üretilen hatalı çözümler sonrasında Orta Asya Türkleri ve göçerlerinin tarihlerine ilişkin üretilen bilginin uğramış olduğu hasar da elinizdeki çalışmanın ortaya çıkmasındaki etkenlerden biri olduğu için söz konusu sorunun özellikle ele alınması gerekmektedir.

Genel hatları ile de olsa betimlemeye çalıştığımız toplumsal örgütlenmenin faal olduğu dönemlere ilişkin, birincil yazılı kaynakların azlığı bizi iki yola doğru, aynı anda sürüklemektedir. Bu yollardan ilki belgenin olmadığı yerde arkeoloji disiplininin alanına girmek⁶³ ve maddi kültür buluntularından yararlanmaktır. Diğer yol ise, doğrudan Orta Asya göçerlerince yazılmamış yahut da ele almak istediğimiz dönemde yazılmamış kaynaklara başvurmak yani ya başka bir toplumda ya da başka bir zamanda üretilmiş kaynaklardan yararlanmaktır.⁶⁴

Doğrudan inceleme nesnesini oluşturan toplulukların aktarımlarını ihtiva eden yazılı kaynakların sınırlı olduğu bir düzlemde maddi kültür buluntuları tarihsel yapıyı bugün de yeniden inşa etme sürecinde yazılı kaynaklardan temellük edilen anlatıların somuttaki gerçeğe yakınlıklarını tahlil etmekte kullanılacak ölçütler ve yazılı kaynakların ardında gizli olan maddi hakikate yaklaşma sürecine kendilerinden faydalanılacak olan semptomlar olarak işlev göreceklerdir.

Maddi kültür buluntuları temelde somuttaki gerçeğe olası en yakın kaynaklar olarak değerlendirilebileceklerdir. Ne var ki yazılı yani geçmişin bütünsel bir form içinde betimlendiği kaynakların azlığı dahilinde belirli kısıtlılıklara da tabidirler.⁶⁵ Maddi kültür buluntuları bize belirli bir ilişki, nesne ya da kurumun nasıl işlediğine ilişkin bir fikir vermektedir fakat tek başına ele alındığında ancak verili bulgular açısından bir açıklayıcılığa sahiptir. Açıklayıcılığın bir olgudan yapı düzlemine taşınması ve bulgular yoluyla belirli bir yapının anlaşılabilmesi söz konusu bulguların o ana nasıl geldiğinin

⁶³ (Christian, 2000: 4)

⁶⁴ (Frachetti vd., 2010: 623)

⁶⁵ (Klyashtorny, 2018: 121; Kohl, 2007: 8)

yani tarihsel sürecin anlaşılması ile mümkündür.⁶⁶ Anılan çaba çerçevesinde belirli maddi kültür buluntuları bir araya getirilebilecektir. Ne var ki söz konusu buluntuları bir süreklilik dizgesi içine yerleştiresek bile elimizde bir anlatı (ya ilgili topluluğun kendisine ait yahut onlara ilişkin bir başkasının tanıklığı olarak) olmadığı müddetçe söz konusu derlemeler yine de elde bulgular ile sınırlı olacak ve bu bağlamda da tarihsel süreçten ziyade takip edilebilir bir kronolojiyi, eldeki bulgulara ilişkin ve onlarla sınırlı bir mikro-tarihi imleyecektir.⁶⁷ Söz konusu kısıtlılıklar maddi kültür buluntularından toplumsal yapıya ilişkin ancak eldeki bulgular çerçevesinde çıkarımlar yapma imkanı vermektedir ve bu bağlamda toplum yapısının kendisine ilişkin bilgiye ulaşma sürecinde dikkatli olunmasını gerektirmektedir.

Maddi kültür buluntularının özellikle çalışmamız bağlamında sıklıkla ele alınacak etkisi ise anlatıların sağlamlasına olanak vermeleridir. Anlatılar (özellikle tarihçiliğin bir disiplin olarak gelişmesi ve roman türünün ortaya çıkışına kadar) maddi gerçeğin anlatılmasından daha ziyade ona ilişkin anırtımlarla bezeli soyutlamalardır. Söz konusu soyutlamalar bize toplumsal yapılar hakkında pek çok bilgi vermekle beraber anlatının analizinde soyutlamadan yola çıkarak somuta gitmek önemlidir. Maddi kültür buluntuları da tam burada yani anlatıdaki soyutlamanın tasvir ettiği olgu ve ilişkilerin bilgisine ilerleme sürecinde bize bir kerteriz noktası teşkil etmekte ve böylece mitsel anlatının ardındaki maddi hakikate ulaşmamıza imkan vermektedir.

Tarihsel belge söz konusu olduğunda maddi kültür buluntuları kadar ciddiye alınması gereken bir diğer mesele de belgelerin mevcut olduğu durumlarda bunların nasıl okunacağıdır. MS IX yüzyılda yazılmış bir siyasetnamenin yahut bir menakıbnamenin tarihsel belge olması ile belgede anlatılanların tarihsel olgu olması mutlak bir biçimde örtüşen gerçeklikler midir? Yani bir belge tarihsel olma vasfına sahip olduğunda içerdiği anlatı, herhangi bir ek okumaya yahut araştırmaya gerek duymaksızın tarihsel olgu olarak kabul edilebilir ve bunun üzerine bir bilgi üretilebilir mi? Tarih yazımının henüz

⁶⁶ (Lévi-Strauss, 2012: 28)

⁶⁷ (Kohl, 2007: 9; Lévi-Strauss, 2012: 29)

tarihçilikten ziyade Vakanüvislik aşamasında olduğu ve geçmişi anlatıya dönüştüren bir yazarın önceliğinin eserini sunduğu bir kral, şah yahut bir başka kapının ihtiyaçlarını gidermek olduğu bir düzlemde yazılı metinlerin tarih çalışmalarından ziyade edebiyat metinleri olarak değerlendirilmesi gerekmez mi? Osmanlı devletinin Doğu’da göçer aşiret geleneğine yaslanan Akkoyunlular yahut Safevilerle çatıştığı ve hükmü altındaki göçerlerin kitleler halinde bu yapılara katıldığı⁶⁸ bir dönemde sultana sunulan Aşıkpaşazade tarihi gibi bir metnin Osmanlı sultanına göçerlerin törel önderi payesini vermesi dönemin koşulları dahilinde Türkmenlerin önderliğine ilişkin bir çatışmanın ve bu bağlamda Türkmenler nezdinde bir meşruiyet arayışının⁶⁹ belirleyici etkilerine maruz kalmış bir kurgulamaya denk düşmekte değil midir?⁷⁰ Elbette ki tarih yazımı tarafsız değildir. Ama yine de soyut ve somut arasında kurulacak ilişkinin belirli kuralları vardır ve söz konusu kurallara riayet edildiği müddetçe kurduğunuz örüntü üzerinden inşa ettiğiniz söylemsel form belirli bir tutarlılığa sahip olacaktır. Örneğin topraktan alınan örneklerin tarımsal üretimin olanaksız olduğunu söylediği bir dönemden kalma bir kurganda darı taneleri bulunmasından yola çıkarak Orta Asya Türklerinin tarımla uğraşan “medeni” bir toplum olduğunu savunmak, tarımla uğraşmayı medeni görmek olarak özetlenebilecek bir Avrupa merkezci varsayım üzerinden Türklere hiç de umursamadıkları bir medeniyet nişanesi bahşetmek için olgulara ilişkin bilgiyi çarpıtmak değilse nedir. Post-truth merkezli safsataları bir yana bırakırsak, tarafsızlık yoktur ama bunun böyle olması bizim düşüncemizin dışında bir gerçeklik olduğu gerçeğini⁷¹ değiştirmez.

Yukarıda verilen sorular temelde okumanın, özel olarak da tarihsel belge okumanın yöntemine ilişkindir ve ne yazık ki pek çok tarih çalışması bu en temel yöntembilimsel soruları dikkate almadan yazılmakta ve bu nedenle de MS IX yüzyılda yazılan bir siyasetnamede, dönemin hükümdarı ve onun soyuna meşruiyet sağlamak, hükümdarın çevresine kapılanmak için anlatılan hikayeler olgu sayılmaktadır.⁷² Yani yazılmış olan,

⁶⁸ (Aydoğmuşoğlu, 2013: 52; Dedeyev, 2009: 128)

⁶⁹ Bkz. (Peacock, 2016: 67)

⁷⁰ (Emecen, 2010: 1-4; Gallotta, 2000: 45-46; Peacock, 2016: 7-8)

⁷¹ Bkz. (Marx, 1970a)

⁷² (Avcıoğlu, 1985a: 89)

yazılmasına neden olan nesnel koşullar ve çelişkiler göz ardı edilerek ele alınmaktadır. Örneğin göçer töresi ile takip eden Türk-İslam devletleri arasında bir kesintisiz süreklilik kurmayı amaçlayan⁷³ yaygın yaklaşım, amacına ulaşabilmek adına göçer töresini bir sis perdesi ardına atabilmek için menakıpnamelerde karşımıza çıkan anlatıyı hakikat olarak kabul etmekte, aksi kanıtları ise masaldan saymaktadır.⁷⁴ Söz konusu hata, somuttaki gerçeği anlatının üretim sürecinin dışına attığı için de karşımıza çıkan şey, tarihten ziyade tarihsel bir tema üzerine inşa edilmiş bir masal, bir novella olmaktadır.⁷⁵

Yazılı kaynaklara ilişkin dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da çoğu zaman bunların göçerler tarafından değil yerleşik komşuları tarafından kaleme alınmış olmasıdır.⁷⁶ Bir tarım toplumu içinde yetişmiş, tarım toplumunun üretim tarzından neşet eden bir ideolojinin içinde düşünen ve buna bağlı olarak kökleri tarım toplumu olmaya dayanan bir söylem içerisinden konuşan bir kimse, göçerlerle arasında bir husumet olmasa, göçer topluluklara muhabbet beslese dahi söz konusu topluma ilişkin gözlem, duyum yahut bilgilerini bir metin oluşturacak biçimde bir araya getirirken öncelikler içinde yaşadığı ve hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetten fersahlarca uzakta olan tarıma dayalı bir toplumun ideolojisi içinden konuşacaktır.⁷⁷ Söylemler arasında bir diyalog olamayacağı için de anlatı son kertede göçer toplumuna ait belirli formları bir tarım toplumunda anlaşılabilir olan biçimlere tercüme edecek ve bu esnada nesnenin bilgisinin söylemdeki boşluklara takıldığı noktalarda, söz konusu boşlukları söyleme içrek bilginin uyarlanması ile dolduracaktır. Bundan kaçınmaya çabalamak mümkün olsa da sosyal bilim mefhumunun ortaya çıkmadığı ve üstüne üstlük tarih yazımının Vakanüvislik ve kapılanma ilişkisinde geliştiği bir dönemde neredeyse imkansızdır. Bu bağlamda da döneme ait yazılı kaynaklarındaki anlatı doğrudan doğruya bilginin kendisi olarak kabul edilmemeli ve göçer toplumlara ilişkin genel yapısal örüntüye yahut teorik çerçeveye dayalı olarak tercüme edilmeden doğrudan kullanılmamalıdır. Anılan gereklilik de bizi okuma yöntemi meselesine getirmektedir.

⁷³ (Hassan, 2017: 203-204)

⁷⁴ (Hassan, 2017: 187)

⁷⁵ (Divitçioğlu, 2004: 37; Gallotta, 2000: 41; Kohl, 2007: 8; Peacock, 2016: 7)

⁷⁶ (Nicolle, 1990: 7; Tokuda, 2010: 10)

⁷⁷ (Galloway, 2006: 49; Марков, 2010: 44, 70-71; Zimmer, 2004: 19)

Okuma da tıpkı diğer pratikler gibi belirli bir yöntem doğrultusunda gerçekleştirilir. Söz konusu yöntem okuma ediminin gerçekleşebilmesinin asgari koşullarından başlar. Söz konusu asgari yöntem bilgisi ya da ham pratiğin bilgisi bir yazılı metindeki sembollerin bir araya gelişlerinin anlamlandırılması olmasa da okuyucunun anlamlı olduğuna kanaat getireceği bir form edinmesi noktasında yeterlidir. Ne var ki metnin anlamlı olduğu kanısının yeterli olacağı bir düzlemde okunması bilimsel çalışmalar söz konusu olduğunda yeterli değildir. Bir yüzeye yazılmış sembollerin fonetik ifadelerle tercüme edilerek anlaşılabilmesi asgari koşul ise de bir kez bilimsellik alanına girdiğinizde metinle kuracağınız ilişki de bir dizi koşul daha karşınıza çıkacaktır. Söz konusu bu yöntembilimsel gereklilikler metni anladığınız kanısı ile metni anlamak ve daha da önemlisi anladığınızı anlatmak arasındaki fark üzerine oturur. Bu noktada da okuyucunun metinle ilişkisi bireysel yahut biricik bir ilişki olmaktan çıkıp, yöntembilimsel gerekliliklerle kuşatılmış ve kamusal bir ilişki haline gelir. Okuyan kişi, bilimsel üretim sürecine girdiği andan itibaren anlamaya ve anlatmaya teşebbüs ettiği somut gerçeğe karşı sorumluluk üstlenmektedir. Bu bağlamda da okuma edimi artık akşamları gece lambası ışığında tatlı bir roman okumanın bireyselliği düzleminde değerlendirilemeyecektir. Bahsi geçen gereklilikler tarihsel belgeler söz konusu olduğunda son derece önemlidir. Çünkü geçmişte olan şeylerin bilgisi ile onlara ilişkin hikâyenin sınırlarının çizilmesi için okuma ediminin belirli bir yöntem ışığında gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

Semptomatik okuma olarak adlandırabileceğimiz, yöntembilimsel gereklilikler bütünü, temelde okuma ve takip eden anlatma sürecinde somuttaki gerçek ile düşüncedeki somut arasındaki mesafenin azaltılmasına odaklanır. Sözü edilen amacın gerçekleşebilmesi için öncelikle anlatılan, anlatılmış olan, düşüncedeki somuta tercüme edilmiş olan dışında bir gerçekliğin, maddi olanın varlığını kabul etmeniz gerekmektedir. Anlatılar maddi olanın birebir tasvir edilmesine tekabül etmedikleri daha ziyade somuttaki gerçeğin, düşüncedeki somuta tercüme edilmesi ve temsil edilmesi pratikleri dolayısıyla oluştukları için anlatılarda karşımıza çıkan her şeyi yalınkat olgusal olarak görmek, anlatı

dışındaki gerçeklik ile anlatının kendisini birbirine karıştırmak anlamına gelmektedir.⁷⁸ Tarih söz konusu olduğunda bu sorun tarihsel bir belgede yazılanı, herhangi bir başka analize gerek duymadan olgu olarak nitelerek biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Oysa bir anlatıda, anlatının içine işlenmiş, anlatıda temsil edilen somuttaki gerçek salt okuma edimi ile temellük edilebilir değildir. Hele ki tarihsel metinler söz konusu olduğunda bu daha ciddi bir sorun haline gelmektedir. Çünkü pek çok tarihsel belge, yazıldığı toplumun nesnel koşullarının, yazarların toplumsal konumlarının, yazılma sürecine etki eden toplumsal ilişkilerin damgasını taşımaktadır. Bahsi geçen ilişkiler düzleminde bir metnin okunması sadece o metnin okuma edimine tabi tutulması ile sınırlandırılmayacaktır. Okuma edimi beraberinde başka metinlerin okumasını, antropoloji ve coğrafya gibi disiplinlerin bulguları özellikle arkeoloji gibi disiplinler yoluyla elde edilen maddi kültür buluntularının analize dahil edilmesini ve son olarak da metnin oluşma sürecindeki nesnel koşulların hesaba katılmasını gerektirir. Böyle bir yöntem izlendiği takdirde metindeki anlatı ile anlatı yoluyla temsil edilen somuttaki gerçek birbirinden ayrılabilir ve tarihsel metnin temsil ettiği olgular ve olgusal ilişkilerin bilgisine ulaşmak mümkün olabilecektir.

Elinizdeki çalışma yukarıda temel hatları çizilen yaklaşım doğrultusunda Orta Asya göçerlerinin üretim düzeni ve toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinde işleyen normatif pratiklerin örgütlü birlikteliği olarak töreyi ele almayı amaçlamaktadır. Göçer üretim tarzı dairesinde yaşamış olan toplumların yapısal özellikleri nedeniyle söz konusu çaba, hukuk biçimini edinmiş normatif pratiklerin araştırılmasından farklılaşmak durumundadır. Göçer üretim tarzı dahilinde yaşamış olan toplulukların esasen askeri demokratik formlarda örgütlenmeleri ve yazının kullanımının normatif pratikleri, norm adı verilen semantik biçimler halinde ilan etmek amacıyla kullanılmıyor oluşu nedeniyle törenin izini sürmek belirli normları bir araya getirmek yoluyla gerçekleştirilemeyecektir.

Göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplumlarda askeri demokratik yapı nedeniyle egemen bir sınıf ve söz konusu sınıfın egemenliğini savunmaya özgülenmiş bir hukukun

⁷⁸ (İnalçık, 2005: 485)

ortaya çıkamıyor olması nedeniyle normatif pratikler, ortadan kalkmasalar bile hukuk biçimini edinmeyeceklerdir.⁷⁹ Ortada egemen bir sınıf olmadığı bir düzlemde normatif pratikler, bir egemen sınıf tarafından, söz konusu sınıfın egemenliğinin genel çerçevesinin topluma ilan edilmesi gibi bir nitelik arz etmezler. Bilhassa pre-kapitalist üretim koşullarında, askeri demokrasilerin normatif pratikleri esasen ilgili toplumsal formasyonun maddi yeniden üretim süreçlerini belirleyen nesnel koşullar ve üretim ilişkileri arasında kurulan zorunlu düzenlilikler içerisinde biçimlenirler. Anılan düzende normatif pratikler, ağırlıklı ilgili toplumsal formasyonda üretim süreçleri üzerinde belirleyici etkiye sahip olan ve söylem dışında yer alan zorunluklar⁸⁰ tarafından belirlenir. Dolayısıyla söz konusu zorunluklar henüz norm biçimi edinmemiş olsa da kendilerine bağlı düzenli pratik setleri dolayısıyla törenin semptomlarına ulaşmamızı mümkün kılabilecektir. Bu bağlamda törenin anlaşılması süreci de normların aranmasından ziyade söz konusu zorunluluk-düzenlilik birlikteliklerinin, törel nitelik edinmiş olan normatif pratiklerin ortaya çıkarılması amacıyla araştırılmasını gerektirmektedir.

Yukarıda bahsi geçen gereklilik doğrultusunda çalışmamız, törenini izini sürme sürecinde göçer üretim tarzının, göçer üretim tarzına bağlı sınıf yapısının ve siyasal örgütlenme geleneğinde içerilmiş zorunluluk-düzenlilik birlikteliklerini törenin semptomları olarak ele alarak ilerleyecektir. Bu bağlamda çalışmada ilk olarak göçer üretim tarzı, iktisadi yönü baskın düzenlilikleri çerçevesinde ele alınacak ve üretici güçler, üretim araçları ve üretim düzeninin temel özelliklerinin ortaya konulmasına çalışılacaktır. Takiben göçer üretim tarzının temel özellikleri çerçevesinde, göçer üretim tarzı dahilindeki toplumsal formasyonlara hakim olan sınıf yapısının açıklaması yapılacak ve son olarak da anılan düzenden türeyen siyasal örgütlenme düzeninin incelenmesine geçilecektir. Tüm bu süreç boyunca ise göçer üretim ilişkilerinde zorunluluklara dayalı düzenliliklerin ortaya konulmasına çalışılacak ve böylece söz konusu düzenlilikler içerilmiş törel nitelikteki normatif pratiklerin keşfedilmesine çalışılacaktır.

⁷⁹ (Özdemir, 2010a)

⁸⁰ (Özdemir, 2011: 22)

Sınıf egemenliğinin gelişmediği ve üretici güçlerin doğal koşulların yoğun hakimiyeti altında olduğu pre-kapitalist ve sınıf öncesi koşullarda normatif pratikler ile toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçleri arasındaki zorunluluk ilişkileri, toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile maddi yaşamın yeniden üretiminin anılan koşullarda örtüşmesi bağlamında esasında maddi yaşamın ve bu bağlamda üretim koşullarının yeniden üretim gereksinimleri ile örtüşecektir. Söz konusu örtüşme sonucunda töre, esasınca toplumsal formasyonun yeniden üretim sürecine etkileyen zorunluluk ilişkilerinden türeyen düzenliliklerin normatif pratiklere dönüşmesi sürecinde somutlaşacaktır.

Töre ile toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinde etkin zorunluluklar arasındaki ilişkilerin anlaşılması için, ilgili toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinde hakim belirleyen olan üretim ilişkileri düzleminin ele alınması gerekmektedir. Üretim ilişkileri düzleminin analizi ve anılan düzlemde işleyen zorunluluk ve düzenliliklerin açığa çıkarılması bize, söz konusu zorunluluk ve düzenlilikler dolayısıyla işleyen normatif pratiklerin keşfedilebilmesi ve böylece töreye ilişkin semptomlara ulaşılabilmesi imkanını verecektir. Bu bağlamda çalışmamızın ilk bölümü göçer üretim tarzının, iktisadi yönü ağır basan ilişkiler düzleminde genel bir çerçevesinin çizilmesine ayrılmıştır. İlk bölümde iktisadi yönü ağır basan ilişkileri ele almamızın temelinde, Orta Asya göçerlerinin tarihini üretim ilişkilerini merkeze alarak açıklama amacımız yatmaktadır. Anılan amaç doğrultusunda da toplumsal örgütlenmenin maddi temellerini teşkil eden üretim ilişkileri düzlemi ilk olarak ve öncelikle ele alınacaktır.

Üretim ilişkileri düzleminin ele alınması sürecinde ilk olarak üretim ilişkilerine ait genel bir çerçeve çizilecektir. Söz konusu genel çerçevenin, bölüm boyunca ele alınacak olan göçer üretim tarzının dış hatlarının betimlenmesini ve böylece alt başlıklarda ele alınacak unsurların dahil olduğu bütünselliğin altını çizilmesi amacına hizmet etmesi beklenmektedir.

Göçer üretim tarzının genel çerçevesinin çizilmesi esnasında ilk olarak, üretim, üretim ilişkileri, üretici güçler ve üretim tarzının ne olduğuna ilişkin genel bir açıklama yapılacaktır.

ve toplumsal yapıların analizinde üretim ilişkilerine referans veren yaklaşımımızın gerekçesi açıklanacaktır. Üretim mefhumu, üretim ilişkileri, üretim tarzı ve toplumsallık arasındaki ilişkinin kısa bir açıklamasının ardından göçer üretim tarzının temel bileşenlerinin, dahil oldukları bütünsellik dahilinde kısaca açıklanmasına girişilecektir. Söz konusu açıklama kapsamında göçer üretim tarzında hayvancılığın hakim rolü, göçer hayvancılıkla bozkır koşulları arasındaki ilişki ve hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyet ile toplumsal formasyonun bütünsel hareketi arasındaki ilişkiye değinilecek; sonrasında ise çalışmamızın kurucu dayanaklarından olan yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin göçer üretim tarzı üzerindeki belirleyici etkilerinin üzerinde durulacaktır.

Göçer üretim tarzının genel çerçevesinin çizilmesi sürecinde ilk olarak çevresel koşulların göçer üretim tarzına etkisi incelenecektir. Yapılacak olan inceleme ile Orta Asya bozkırlarında yaşayan toplulukların hayvancılığa dayanan bir örgütlenmeye yönelmesinin nesnel koşulları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Göçer üretim tarzının kökeninde yatan nesnel koşulların ortaya konulması ile, göçer üretim tarzının neolitik devrimin kaçırılmasından ziyade neolitik devrimin bozkır koşullarında aldığı biçim olmasının sebeplerinin anlaşılabilmesi amaçlanmaktadır. Çevresel koşulların açıklanması bağlamında son olarak yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin sürü formu dışındaki belirleyeni olan otlak-su kaynağı dengesinin, hareketli üretim araçlarına dayanan bir üretim tarzında üstlendiği işlevin açıklanması umulmaktadır.

Çevresel koşulların açıklanmasını takiben göçer üretim tarzının kökenleri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Göçer üretim tarzının kökenlerini ortaya koyma çabamız bir yandan bozkır koşullarındaki toplulukların maddi yaşamı yeniden üretme mücadelesi içinde nasıl evirildiğini anlamamıza imkan verecek diğer yandan da neolitik çatallanma olgusunun incelenmesi ile göçer üretim tarzının neolitik devrimin bir kolu olduğu ortaya konulacaktır.

Göçer üretim tarzının kökenlerinin ortaya konulmasının ardından hareket halindeki üretim araçlarının incelenmesine girişilecektir. İnceme kapsamında yaşam stokunun

yeniden üretim gereksinimi ile üretim araçlarına yönelik tercih arasındaki ilişki ele alınacak sonrasında ise temel üretim araçları olan küçükbaş hayvanlar ve atların göçer üretim tarzı dahilinde üstlendikleri işlevler incelenecektir.

Hareketli üretim araçlarının incelenmesi esnasında göçer üretim tarzının temel belirleyenlerinden olan yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi ile sürü formunun açıklanması amaçlanmaktadır. Söz konusu amaç aynı zamanda hareketli üretim araçları içerisinde, özellikle sürü formu ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin kesiştiği noktadaki işlevi ile atın öneminin anlaşılmasını da kapsamaktadır.

İncelememizde bir sonraki durak üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimidir. Göçer üretim tarzında sürüler ve otlak-su kaynakları üzerindeki hakimiyet, sürüler üzerinde ailelerin doğrudan hakimiyeti otlak ve su kaynakları üzerinde ise soy bağı ilişkileri etrafında bir araya gelmiş yapıların kolektif hakimiyeti biçiminde tebarüz etmektedir. Anılan duraktaki amacımız da üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin bu ikili niteliğini bir yandan sürülerin yeniden üretim gereksinimi diğer yandan da söz konusu gereksinimin sürü formu ile birleştiği noktada doğan basınçlara yönelik geliştirilmiş bir keşfin sonucu olduğunun ortaya konulmasıdır. Başlık altında üretim araçları üzerindeki ikili hakimiyet rejimi ile sürü formu ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi arasındaki ilişkinin ortaya konulmasına ek olarak, üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi ile soy bağı örgütlenmesi arasındaki ilişkiler de ele alınacaktır. Burada amacımız çalışmanın üçüncü bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacak olan soy bağı örgütlenmesi ile altyapı arasındaki ilişkileri, altyapı kurumları düzleminde betimleyerek soy bağı örgütlenmesinin göçer üretim tarzı içinde edindiği biçimin üretim tarzının bir sonucu olduğunu gösterebilmektir.

Üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin açıklanması esnasında özellikler sürülerin aile mülklerine aktarılması süreci bağlamına bölüşüm ilişkileri ele alınacaktır. Üretim araçları üzerindeki hakimiyetin açıklanmasının ardından ise bölüşüm ilişkilerinin ayrıntılı bir biçimde ele alınmasına girişilecektir. Bölüşüm ilişkileri kapsamında, kaynağını üretim araçlarının yeniden üretim gereksinimi ve sürü formunun soy bağına dayalı örgütlenme ile birleşmesinde bulan törel mübadele pratikleri; yani ülüş ve ıdışma incelenecektir.

Amacımız, lş ve ıdışmanın soy bağı ilişkilerine bağlı yükümlülükler olarak gelişen ve kökenlerini yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretilmesine ilişkin zorunluklarda bulan ve bu bağlamda da törel nitelikte olan mübadele ilişkileri olduklarını ortaya koymaktır. lş ve ıdışmanın törel niteliğinin ortaya konulması ile birlikte söz konusu pratiklerin üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, yapı içinde ortaya çıkan ve üretici birimlerin yeniden üretmekte zorlandıkları artık ile belirli üretici birimlerin üretiminde uzmanlaştıkları emtianın yapı içinde dağıtılması (ki bu süreç boylar arası iş bölümü olarak adlandırılmaktadır) ve yapı içindeki servet eşitsizlikleri ile sınıflaşma eğilimleri arasındaki ilişkinin töre tarafından kesilmesinin anlaşılması mümkün olacaktır.

Bölüşüm ilişkilerinin incelenmesinin ardından göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı olgusunun tanımlanması ve incelenmesine girişilecektir. Söz konusu olgu özellikle göçer toplumunun askeri bir biçimde örgütlenmesi ve askeri demokratik yapının sınıf oluşumuna yönelik eğilimleri bir yandan besleyen bir yandan ise ketleyen çelişkili dinamiklerinin anlaşılması için ciddi önem arz etmektedir.

Yaratıcı tamamlanmamışlık olgusu, göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumların, göçer üretim tarzına bağlı üretim ilişkilerini sürdürebilmek için göçer üretim tarzı içerisinde işletilemeyen üretim süreçleri ve pratiklere bağımlılığının bir sonucudur. Bu bağlamda ilk olarak söz konusu bağımlılık incelenecek ardından da göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumların söz konusu bağımlılık nedeniyle geliştirdikleri keşifler ele alınacaktır. Anılan keşifler ticaret, tarım, madencilik ve dış sömürü özelinde incelenecektir. İnceleme sonucunda ticaretin göçer üretim tarzı içerisinde üstlendiği işlev, yaratıcı tamamlanmamışlık ve yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimlerin birleştiği noktada ortaya çıkan agresif ticaret mefhumu, göçerlerin dış sömürüye yapısal bağımlılığı ve dış sömürü ilişkilerinin niteliği ile göçerlerin tarım ve madencilik pratikleri incelenecektir. Söz konusu inceleme esnasında sayılan unsurlar betimlenirken bir yandan da özellikle ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin üretim aracının özgün doğası nedeniyle sürülere dayanarak servet biriktirmenin zor olduğu göçer üretim tarzında servet birikimi ve bu bağlamda sınıf oluşumu noktasında üstlendikleri işlevin açıklanması da amaçlanmaktadır.

Yaratıcı tamamlanmamışlık olgusu ve etkilerinin açıklanmasını takiben birinci bölümün tamamlanması amaçlanmaktadır. Dolayısıyla ilk bölümde yapacağımız son şey, bölümün genel bir özetinin çıkarılması ve göçer üretim tarzının altyapı kurumlarının genel bir krokisinin çıkarılması olacaktır.

Göçer üretim tarzının altyapı düzeninin açıklanmasının ardından çalışmamızın ikinci ana bölümü gelecektir. İkinci ana bölümde, göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumlarda toplumun üretim araçları ile kurulan ilişki düzleminde nasıl katmanlaştığını ve söz konusu katmanlaşmanın ne gibi bir nitelik taşıdığını araştırmayı amaçlamaktayız. Bölüm başlığı altında sınıf ilişkileri terimini tercih etmekle beraber söz konusu bölümde ilerledikçe göçer üretim tarzının esasında henüz sınıflaşmanın tamamlanmadığı, ön-sınıf evresinde kaldıkları olgusuyla karşı karşıya kalmaktayız. Bu bağlamda başlıkta sınıf ilişkilerinden bahsetsek de aslında inceleyeceğimiz şey, üretim araçları etrafında kümelenmeleri iç sömürü yokluğu ve toplumun bütünüyle askeri bir formda örgütlenmesinden ötürü henüz sınıf ilişkisi aşamasına erişmemiş olan ön-sınıf ilişkileridir. Başlıktaki sınıf ifadesi burada içerideki ilişkilerin sınıf ilişkisi olduğunu imlemekten ziyade, söz konusu ilişkilerin sınıfsal niteliğine yapılan bir anıştırmadır.

Başlığa ilişkin açıklamamızın ardından ikinci bölümün genel bir örüntüsünü vermeye girişelim. Bölüm ilk olarak göçer üretim tarzında sınıfsal ilişkilerin özet niteliğinde bir dökümüyle başlayacaktır. Girizgah içerisinde sınıf ilişkilerinin ön sınıf aşamasında kalmasının temel nedenleri açıklanacak ve göçer üretim tarzındaki temel ön-sınıflar yani ak budun ve kara budun kısaca tanıtılacaktır. Ön sınıfların tanıtılmasından sonra ise göçer üretim tarzında servet eşitsizliklerinin ve sınıflaşma eğiliminin kuvvetlenmesi ile boylar arası ve üstü yapılanmaların dış sömürü ve ticaret olanakları ile servet birikimine kapı açmaları arasındaki ilişki kısaca değerlendirilecektir.

Girizgahın ardından göçer üretim tarzında iş bölümü ilişkileri, boylar arası iş bölümü adını verdiğimiz ve bir sonraki bölümde ele alacağımız yapı dışındaki örnekleri bağlamında ele

alınacaktır. Başlıkta ilk olarak üretim araçları ile girilen doğrudan ilişki düzleminde iş bölümü ve kafa emeği kol emeği arasındaki iş bölümünün göçer üretim tarzında edindiği biçim incelenecektir. Amacımız, üretim tarzının özgün doğası nedeniyle emek gücü kitlesinin sürülerin yeniden üretimine bütünsel olarak katılmak zorunda olduğu ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin karşılanması süreçlerinin askeri ve ticari faaliyetleri kapsayan bütünsel etkileri nedeniyle yapı içinde iş bölümü ilişkilerinin sınıflaşma olarak niteleyebileceğimiz bir evreye ulaşmadığının ortaya konulmasıdır. Ardından ise, göçer üretim tarzında sömürü ilişkilerinin törel alanın içerisi ile dışarıları arasında gerçekleşmesi bağlamında asıl sosyal iş bölümü ilişkisinin soy bağı ilişkileri ile birbirine bağlanmış olan bütünsel yapı ile yapının törel alanının dışındaki topluluklar arasında geliştiğidir. Dolayısıyla sosyal iş bölümünün yapı içinde değil, göçerler ve törel alan dışındaki komşuları arasında geliştiğinin gösterilmesi söz konusu başlığın temel amacıdır.

İş bölümü ilişkileri açıklandıktan sonra göçer üretim tarzında sömürü ilişkilerinin izi sürülecektir. Sömürü ilişkilerinin açıklanmasına öncelikler göçer üretim tarzında iç sömürünün engellenmesi olgusu ile başlanacak ve iç sömürünün üretim araçları üzerindeki hakimiyet ve üretim araçları ile kurulan ilişkiler üzerinde doğrudan yahut dolaylı etki gösteren törel mekanizmalar dolayısıyla ad hoc durumlar dışında engellendiği, düzenli bir iç sömürü ilişkisinin töre içindeki olanaksızlığı ve mevcut sömürü ilişkilerinin de törel alanını dışında gerçekleştiği açıklanmaya çalışılacaktır. Sayılan unsurların açıklanması ile ak budun ve kara budunu ön sınıflar olarak nitelememizin temel dayanaklarından biri olan üretici birimlerin birbirleri aleyhine servet biriktirmesinin ve düzenli iç sömürü ilişkileri kurulmasının zorlaştırılması ve tasvip edilmemesi olgusunun ortaya konulması ve takiben göçer üretim tarzındaki asıl sömürü olgusunun, tıpkı sosyal iş bölümünde olduğu gibi törel alanını içerisi ve dışarıları arasında aranması gerektiğinin belirtilmesi amaçlanmaktadır. Böylece göçer üretim tarzının askeri demokratik sınıf düzeninin iki ayağından biri olan iç sömürü ilişkilerinin genel olarak yokluğu ve kurulmasının zorlaştırılması anlaşılacaktır.

Sömürü ilişkilerinin açıklanmasının ardından göçer üretim tarzında toplumsal örgütlenmenin askeri demokratik niteliğinin diğer dayanağı olan tüm toplumun askeri bir formda örgütlenmesi ve silahlı olması olgusu ile göçer üretim tarzında sınıflaşma eğilimlerinin ön sınıf aşamasında kesili kalması arasındaki ilişki incelenecektir.

Göçer üretim tarzın dahilinde yaşayan toplumların askeri olarak örgütlenmesi ilk olarak hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyete dayanan üretim ilişkileri ile olan ilişkisi bağlamında ele alınacaktır. Bu bağlamda yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimlerinin göçerleri askeri bir örgütlenmeye zorlayan yanları incelenecektir. Ardından ise bütünüyle askeri bir formda örgütlenmenin temel nitelikleri ele alınacak ve askeri bir formda örgütlenmiş olan göçer toplumlarında askeri örgütlenmenin sınıf oluşumunu ketleyen etkileri, söz konusu etkilerin üretim ilişkilerindeki kökenleri ile birlikte (üretici birimlerin asgari düzeyde kendine yeterliliği gibi) ele alınacaktır. Böylece göçer üretim tarzının askeri demokratik yapısı ile yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksiniminin belirleyici etkisi arasındaki ilişkinin ortaya konulması ve göçer üretim tarzı altında yaşan toplulukların askeri demokratik nitelikleri ile üretim tarzı arasındaki ilişkinin anlaşılır bir biçimde ortaya konulması amaçlanmaktadır. Askeri örgütlenmenin üretim tarzı ile olan zorunlu ilişkisinin açıklanması ile birlikte askeri örgütlenme, ön-sınıf düzeyi ve askeri demokratik yapılanma içinde işleyen ve üretim ilişkilerinden türeyen zorunluluklara bağlı olarak gelişen düzenlilikler ve söz konusu düzenliliklerin normatif pratiklere soyutlanması ile ortaya çıkan törel pratiklerin, bilhassa askeri örgütlenme merkezli olanlarının betimlenebilmesi de amaçlar arasındadır.

Askeri örgütlenmenin ele alınması ile birlikte göçer üretim tarzının özgün sınıfsal yapısının kaynaklarının incelenmesi tamamlanacak ve göçer üretim tarzındaki ön sınıfların incelenmesine geçilecektir. Ön sınıflar, soy bağına dayalı hiyerarşi içinde yönetsel işlevlerde görece bir tekele sahip olan ve üleşün, üleşilen payların niteliğini soy bağı hiyerarşisine bağlı olarak belirleyen etkisi nedeniyle toplumun geri kalanından zengin olan ak budun ile, görece kendine yeterli bağımsız üretici birimlerde örgütlenmiş ve üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyete sahip olan, ak buduna karşı ise payını almak kaydıyla askeri destek sunmakla yükümlü olan kara budun olarak

sıralanabilecektir. Söz konusu katmanlar aralarında düzenli bir sömürü ilişkisi gelişmediği ve ak budunun kara budun üzerindeki erki önderlik düzeyinde sınırlı olduğu için ön sınıf olarak nitelenmiştir. Söz konusu ön sınıfların açıklanması kapsamında göçer toplumunda soya bağlı aristokrasinin gelişimi açıklanacak, ön sınıfların genel bir betimlemesi yapılacak ve ardından ön sınıfların üretim araçları ve birbirleri ile olan ilişkileri irdelenecektir. Ön sınıfların ele alınmasını takiben ise ayrı bir başlık altında göçer üretim tarzında kölecilik olgusu incelenecek ve üretim tarzının temel özellikleri nedeniyle köleliğin arazi bir kurum olarak kalışı ve bu bağlamda kısıtlılığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Ön sınıflar ve kölelik olgusunun açıklanmasının ardından göçer üretim tarzının sınıfsal yapısının unsurlarının bir araya gelerek toplumsal formasyonun dinamik işleyişi içinde işlediği düzlem yani sınıf mücadeleleri ele alınacaktır. Sınıf mücadeleleri başlığı altında göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumlarda işleyen sınıf çelişkileri ve söz konusu çelişkilerden türeyen mücadelelerin temel biçimleri incelenecektir. İnceleme esnasında sınıf mücadelelerinin ön sınıf aşamasındaki bir toplumda gerçekleştiğinin açıklanması ve buna bağlı olarak sınıf mücadelelerinin biri egemen olan iki sınıf arasında değilde sınıflaşma eğilimine yaslanan ve söz konusu eğilime karşı ön sınıf düzenine yaslanan iki ön sınıf arasında gerçekleştiğinin vurgulanması amaçlanmaktadır. Söz konusu vurgu özellikle töre başlığı altında ele alınacak olan normatif pratiklerin hukuk olup olmadığı sorunu ya da bir başka deyişle sınıfsal karakterlerinin anlaşılması için özel önem arz etmektedir.

Yukarıda dile getirilen amaçlar ışığında öncelikler sınıf mücadelelerinin şiddetlenme süreçlerinde sürekli karşımıza çıkan motifler yani iç sömürü ilişkilerinin kurulmaya çalışılması ve temelde kendine yeterli olan göçer üretici birimlerin sürülerden elde edemedikleri iktisadi ihtiyaçlarının göçer önderliği tarafından karşılanması arasındaki çelişkiler ele alınacaktır. Söz konusu çelişkilerin ele alınması esnasında göçer tarihine ilişkin Çinli gelinler yahut ipekli kumaştan yapılan kıyafetler giymenin toplumun bütünlüğünü bozduğu gibi kalıplaşmış anlatılarına ardında yatan sınıfsal dinamiklerin açığa vurulmasına çalışılacaktır. Söz konusu çaba ile amaçlanan ön sınıf aşamasındaki bir

toplumda sınıf mücadeleleri ile töre arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktır. Anılan ilişkinin ortaya konulması bize sınıf egemenliğinin mevcut olduğu toplumsal formasyonlarda hukuk formunu edinen normatif pratiklerin sınıf mücadelelerinde üstlendiği rol ile ön sınıf aşamasındaki göçer toplumlarda töre biçimini edinen normatif düzeneklerin sınıf mücadelelerinde üstlendikleri rolün birbirinden ayrılması ve böylece törenin sınıfsal karakterinin daha açıklayıcı ve nesnel bir biçimde belirlenebilmesi imkanını verecektir.⁸¹

Üretim tarzının altyapı düzeyinde betimlenmesi ve sınıfsal yapının açıklanmasından sonra kaynağını üretim tarzında bulan ve ön-sınıfların toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerine yönelik talepleri uğruna hakimiyet mücadelesi verdikleri siyasal örgütlenme alanının açıklanmasına başlanılacaktır. Bölüm kapsamında hem göçer siyasal örgütlenmesinin ve işleyişinin açıklanması hem de söz konusu örgütlenme ve üretim ilişkileri arasında, daha sonra törede içerilecek olan normatif pratiklere tercüme edilecek olan düzenliliklerin gelişeceği zorunlulukların açıklanması amaçlanmaktadır.

Bölüm boyunca siyasal örgütlenme ve töre birlikte ele alınacaktır. Söz konusu metodolojik tercih, esasında sınıf egemenliğinin gelişmediği pre-kapitalist toplumlarda siyasal örgütlenmenin bir sınıf egemenliğinin genel çerçevesini savunmaktan ziyade toplumsal formasyonun maddi ve toplumsal olarak yeniden üretimini üstlenmesinden ileri gelmektedir. Göçer üretim tarzı dairesinde henüz bir sınıf egemenliğinden bahsedilmediği için siyasal örgütlenme toplumsal formasyonu verili ön-sınıf biçimi içinde yeniden örgütlenme işlevini üstlenecek ve göçer üretim tarzına özgü pre-kapitalist koşullarda söz konusu işlev üretim araçlarının sürü formunda yeniden üretim gereksiniminden türeyen zorunluluklar etrafında gelişen düzenliliklerde somutlaşacaktır. Anılan nedenden ötürü siyasal örgütlenmeyi oluşturan pratik setleri büyük ölçüde törel nitelik edinecektir. Yani töre, aslında söz konusu pratik setlerinin işleyişinin normatif pratikler tercüme edilmesine tekabül edecektir. Sayılan nedenlerden ötürü siyasal örgütlenme esasen törel niteliği haiz pratikler etrafında gelişeceği için töre ve siyasal örgütlenme birlikte ele alınacaktır.

⁸¹ (Şahin ve Özdemir, 2019: 29-33)

Siyasal örgütlenme ve törenin açıklanması sürecinde ilk olarak göçer üretim tarzında toplumsal örgütlenmenin temelini yerleşin soy bağı ilişkileri ve soy bağı ilişkilerinden türeyen düzenlilikler ele alınacaktır.

Soy bağı düzeninin incelenmesine öncelikle göçer toplumun kuruluşunun soy bağı ilişkileri dolayısıyla gerçekleşmesinin açıklanması ile başlanacaktır. Anılan açıklama dahilinde göçer toplumunun yerselden ziyade budunsal niteliğine, soy bağı ilişkilerinin kan bağına aşan özelliklerine ve soy bağı ilişkilerinin kurulmasında somut akrabalık ilişkileri kadar soyut-hukuki-törenselle akrabalık ilişkilerinin üstlendikleri rollere değinilecektir. Ardından, soy bağı ilişkilerinin bütünsel niteliği ele alınacak ve böylece soy bağı ilişkilerinin basit birer akrabalık ilişkisini aşan siyasi karakteri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Soy bağı ilişkilerinin siyasi karakterinin ortaya konulması ile birlikte göçer üretici birimlerini bir araya getiren ve evlilik, evlat edinme ve kan kardeşliği dolayısıyla birbirine bağlayan soy bağı ilişkilerinin akrabalık ilişkisi kurmanın ötesinde göçerleri, ileride boylar arası iş birliği olarak adlandıracağımız bir yapıya dahil ettiğinin gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Boy düzenini oluşumu ve işleyişi açıklandıktan sonra göçer üretim tarzının temel siyasi örgütlenme biçimi ve törel yapının somut işleyişlerinin bir bütünü olan boylar arası iş birliği düzeni ele alınacaktır.

Soy bağı ilişkilerinin genel-siyasi niteliği incelenirken aynı zaman da göçer toplumsal formasyonları birbirlerine bağlayan somut ilişkiler de ele alınacak ve bu bağlamda evlilik kurumu ve evlilik izin ve yasakları, evlat edinme kurumu ve kan kardeşliği kurumu, soy bağı ilişkilerinin siyasi kurucu niteliği bağlamında ele alınacaktır. Söz konusu ilişkilerin ele alınması esnasında ayrıca, soy bağı ilişkileri boyunca işleyen ve orun/ülüş dolayısıyla göçer toplumundaki servet eşitsizliklerini belirleyen ve ön sınıf düzeninin genel hatlarını betimlememize imkan veren soy bağı hiyerarşisi de soy bağı ilişkilerinin somut örnekleri ve kurulma biçimlerinin sunduğu örneklere de dayanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Soy bağı ilişkilerinin genel olarak açıklanmasının ardından göçer siyasal örgütlenmesinin temel aktörleri olan soy bağı topluluklarının ve bilhassa sahip oldukları sürüler ve kontrol ettikleri otlak ve su kaynakları ile harekete geçirebildikleri askeri potansiyel bağlamında siyasi birer entite niteliğini haiz boyların ve boy düzeninin ele alınmasına geçilecektir. Boy düzeninin açıklanması kapsamına, göçer toplumunun boylar düzeyinde kuruluşu, boyların üretim araçları ile olan ilişkileri ve bir sonraki bölümde ele alınacak olan boylar arası ve üstü örgütlenmelerin ortaya çıkış sürecinde boyları bir araya getiren mekanizmalar incelenecektir.

Boylar arası iş birliği düzeni göçer üretim tarzının hakim siyasal örgütlenme tipi olması ve büyük ölçüde yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimine bağlı zorunlulukların soy bağı ilişkileri dolayısıyla politik yapılara taşınmasının bir ürünü olma bağlamında törel nitelik taşıması nedeniyle özel önem arz etmektedir. Çalışmamız kapsamında törel pratiklerin örgütlü birlikteliğinin siyasi ifadesine karşılık gelmektedir.

Boylar arası iş birliği düzeninin incelenmesine boylar arası iş birliği düzeninin genel bir tanımı ve göçer devletleri olarak da adlandırılan boylar üstü mekanizmalar ile olan farkının açıklanması ile başlanacaktır. Burada amaç boylar üstü yapılar olan boy birlikleri ile birden fazla boy birliğini bünyesinde barındırabilen, boy birliklerini aşan normatif pratikleri ihtiva eden ve boy birliklerinden önce var olup boy birlikleri ortadan kalksa dahi soy bağı ilişkileri dolayısıyla varlığını sürdüren boylar arası iş birliği düzeninin, esasen alt biçimi olan boylar üstü yapılanmalardan ayırt edilebilmesidir. Söz konusu amaç doğrultusunda ayrıma ek olarak boylar arası iş birliği düzeni ve boylar üstü yapılanmalar arasındaki geçiş ilişkisi de incelenecektir.

Boylar arası iş birliği düzeneği ile boylar üstü yapıların aralarındaki farklar ve göçer siyasal örgütlenmesinin ikili karakteri açıklandıktan sonra boylar soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir araya gelmeye zorlayan nesnel koşullar, yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde açıklanacaktır. Böylece göçer siyasal

örgütlenmesinin özgün karakterinin, esasen hareketli üretim araçlarında kurulan hakimiyet ve daha da önemlisi üzerinde hakimiyet kurulan üretimin özgün doğasının belirleyiciliği altında biçimlendiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Üretim araçları üzerindeki hakimiyetin siyasal örgütlenme üzerindeki etkisi ise özellikle otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu etrafında ele alınmakta ve otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyet ve boylar arası iş birliği düzeninin üretimin yeniden üretim gereksinimi etrafında diyalektik bir ilişki içerisinde geliştiğinin açıklanması amaçlanmaktadır. Böylece boylar arası iş birliği düzeninin törel karakteri ortaya konulabilecektir.

Boylar arası iş birliği düzeninin gelişmesinde etkin olan nesnel koşulların açıklanmasının ardından boylar arası iş birliğinin temel nitelikleri açıklanacaktır. Bu bağlamda yapı içinde ön-sınıfların edindiği konum, önderliğin işlevi ve yapının unsurlarının yapı ile ilişkileri incelenecektir. Söz konusu mefhumların incelenmesinden sonraysa boylar arası iş birliği düzeninin törel karakterinin bir uzantısı olarak gelişen ve yapı içindeki unsurları birbirleri ile soy bağı diline tercüme edilmiş yükümlülükler etrafında ilişki kurmaya ve bir arada hareket etmeye zorlayan törel dayanışma mekanizmaları ele alınacaktır.

Törel dayanışma ilişkileri ekonomik ve askeri dayanışma ilişkileri olarak iki ayrı kategoride incelenecektir. Boylar arası iş birliği düzeni içerisinde gelişen ve üleş-ıdışma pratikleri dolayısıyla işleyen ekonomik dayanışma ilişkileri boylar arası iş birliğine dahil olan unsurların erişebildikleri kaynakları yapının kolektif menfaatleri doğrultusunda üleşme ve tehditkar artık gibi unsurların yapı içinde soğurulmasına olanak vermektedir. Söz konusu ekonomik dayanışma ilişkileri boylar arası iş birliği ilişkilerinin ekonomik alandaki ayağına yani boylar arası iş bölümüne denk düşmektedir.

Ekonomik dayanışma ilişkilerinin açıklanmasından sonra uranın yani boylar arası iş birliği düzeni içerisindeki törel dayanışma ilişkilerinin askeri örneklerinin incelenmesine geçilecektir. İnceleme kapsamında öncelikle uranın törel karakteri açıklanacak ardından uran kurumunun yapının kolektif menfaatleri ile olan ilişkisi ve yapıyı bütünsel olarak harekete geçiren etkileri ele alınacaktır. Son olarak uran kurumunun

sınıf mücadeleleri bağlamında üstlendiği özel işleve değinilecektir. Sayılan aşamaların sonunda varılmak istenen nokta boylar arası iş birliğinin üretim tarzına mündemiç zorunluluklar etrafında gelişen, ön-sınıf düzenine özgü, askeri demokratik, törel niteliği haiz bir yapı olduğunu ve boy birliklerini aşan bir biçimde göçer üretim tarzının temel siyasi örgütlenme biçimi olduğunu ortaya koymaktır.

Boylar arası iş birliği düzeninin açıklanmasının ardından, esasında boylar arası iş birliği düzeninin askeri tehdit, dış sömürü ve ticaret yollarına hakim olma mücadelelerinin yoğunlaşması gibi koşullarda merkezinde bir askeri önderin bulunduğu, daha merkezileşmiş bir alt formu olan boy birliklerinin açıklanmasına geçilecektir. Literatürde göçer devletleri olarak adlandırılan bu yapılar, boylar arası iş birliği düzeninin, üretim araçlarının yeniden üretim gereksinimi altında biçimlenen törel niteliği ve asli örgütlenme biçimi olması ışığında ele alınacaktır.

Boylar arası iş birliği düzeni ve boy birlikleri arasındaki ilişkiye yapılan vurgu doğrultusunda boy birlikleri ve boylar arası iş birliği düzeni arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Burada amaç boylar arası iş birliği düzeninin asli karakterini vurgulamak ve boy birliklerinin boylar arası iş birliği düzeninden ayrı bir örgütlenme değil, onun belirli koşullar altında edindiği bir biçimi olduğunun altının çizilmesidir.

Boy birliklerinin incelenmesine, söz konusu yapıların temel özelliklerinin betimlenmesi ile başlanılacaktır. Bu bağlamda boy birliklerinin konfederal karakterleri, hakim boy ve yapı içindeki boyların birbirleri ve yapı ile ilişkileri, yapı içindeki unsurların üretim araçları ile olan ilişkileri ve boylar ile yapı arasındaki rıza-oydaşım ilişkisinin yapıyı esnekliğe zorlayan ve istikrarı esnekliğin korunmasına bağlayan karakteri ele alınacak ardından boy birlikleri özelinde soy bağı ilişkilerinin aldığı biçim, boy birliklerinde soy bağı hiyerarşisinin daha belirgin bir form edinmesi bağlamında, soy bağı hiyerarşisinin merkezinde olduğu bir perspektiften ele alınacaktır.

Söz konusu saptamaların ardından boylar arası iş birliği düzeninden boy birliği düzenine geçiş süreci incelenecek ve söz konusu sürecin önemli belirleyenlerinden biri olan dış sömürü olgusunun bir yandan sınıf oluşumu öbür yandan da boy birliği üzerindeki etkileri irdelenecektir. Böylece göçer toplumunda sınıflaşma eğilimlerinin kuvvetlenmesi ve boylar arası iş birliği düzeninden boy birliği düzenine geçiş ile dış sömürü arasındaki ilişkinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Söz konusu ilişkinin ortaya konulması ise sınıf ve devlet oluşumunun dış sömürüye bağımlılığının ortaya konulması sayesinde eş zamanlı olarak göçer üretim tarzının iç sömürüyü engelleyen yapısına vurgu yapmamızı mümkün kılacaktır.

Dış sömürünün siyasal örgütlenme üzerindeki yapısal etkileri boy birlikleri içindeki ön sınıfların sınıflara dönüşüm sürecini ve sınıflaşma sürecinde, dış sömürü ile beslenen ve dış sömürü ilişkilerinin işletilmesini üstlenen ark budunun bürokratik bir örgütlenme oluşturmaya başlaması bağlamında tarif edilmeye çalışılacaktır. Söz konusu etkinin açıklanması bize ön-sınıf aşamasından sınıf aşamasına ve askeri demokratik yapıdan devlet aşamasına geçişte iç dinamikler ile dış dinamikler arasındaki ilişkiyi anlama imkânı verecektir.

Boy birliklerine ilişkin yukarıda verdiğimiz teorik saptamalar, boylar arası işbirliği düzeninden boy birliği düzenine geçişin ilk örneği olan Hun Boy Konfederasyonu, Ön-sınıflar arasındaki mücadelelerin keskinleştiği ve boy isyanlarının sürekli olarak istikrarsızlığa sürüklediği kandaşlık evresi ile devletli toplum arasındaki geçiş döneminin ürünü olan Göktürk Boy Konfederasyonu ve son olarak da boylar arası işbirliği düzenindeki hiyerarşik sıralamaya bağlı olduğu için kağanlık unvanını üstlenemeyen önderleri ile boylar arası işbirliği düzeninin varlığı altında özgün bir yapı ortaya çıkaran Oğuz Boy konfederasyonu örnekleri üzerinden incelenecektir.

Boy birliklerinin incelenmesi ile birlikte göçer siyasal örgütlenmesinin hakim biçimleri ele alınmış olacak ve böylece siyasal örgütlenmenin dinamik işleyişine ilişkin önderlik ve meclisler gibi unsurların incelemesine geçilebilecektir.

Göçer askeri demokrasilerinde siyasal iktidar işlevlerini incelenmesine kağan, yabgu, şan-yü gibi isimler alan önderlik işlevi ile başlanacaktır. Önderlik işlevinin incelenmesinde ilk olarak göçer askeri demokrasilerinde önderlik konumunun ortaya çıkmasına neden olan koşullar ele alınacaktır. Böylece önderliğin ortaya çıkışı ile boylar arası iş birliğinden boy birliği düzenine geçiş arasındaki paralellikler nesnel koşulların ortaklığı bağlamında açıklanacaktır. Ardından göçer askeri demokrasilerinde önderliğin temel özellikleri betimlenecek ve bu esnada neden önderlik teriminin tercih edildiği, önderlerin yetkilerinin kısıtlılığı ve kendine yeterli üretici birimler ile olan ilişkilerinde sınırlanmışlıkları bağlamında anlaşılabilirlik kazanacaktır.

Önderliğe ilişkin ele alınacak olan bir diğer unsur da önderlik işlevi ile toplumun erişimi altında olan servetin yapı içinde yeniden dağıtılması yani ülüş süreci arasındaki ilişkidir. Söz konusu ilişki kapsamında önderliğin ülüş yükümlülüğü ve ülüşe tabi olacak zenginliği topluma getirme zorunluluğu ele alınacak ve söz konusu yükümlülük ve zorunluluklar üzerinden önderliğin üretici birimler ve askeri demokratik yapı tarafından nasıl sınırlandırıldığı incelenecektir.

Önderliğin yukarıda sayıldığı biçimiyle genel olarak betimlenmesinin ardından göçer üretim tarzı dairesinde yaşamış olan toplumlarda önderliğin kolektif bilince aktarılmasında işleyen mekanizmaların incelenmesine girişilecektir. Söz konusu mekanizmalar soyutlamalara içerilmiş normlar ve söz konusu normların soyutlama yoluyla semantik pratiğe aktarıldıkları kaynakları yani normatif pratikleri keşfetme imkanını bize verecektir. Önderliğe ilişkin semantik örüntü kut-küç-ülüg kavramları ve söz konusu mefhumların önderliğin başlıkta verilen genel tanımı ile olan ilişkileri bağlamında açıklanacaktır.

Göçer önderliğine ilişkin semantik pratiklerin açıklanmasına ilk olarak kut mefhumu ve kut mefhumu etrafında önderliğe çizilen ve toplumun ön-sınıf aşamasındaki askeri demokratik yapısının izini taşıyan sınırların açıklanması ile başlanacaktır. Söz konusu

açıklama ile birlikte kut kavramı etrafında işleyen normatif pratiklerin de tespit edilebilir hale gelmesi umulmaktadır. Kut mefhumu önderlik işlevinin üstlenilmesinde toplumun kolektif iradesine biçilen rol ve önderliğin toplum tarafından geri alınabilirliğinin olanaklı kılması bağlamında ele alınacaktır. Kut ile Tengri arasındaki ilişki bu bağlamda önderlik işlevi ve askeri demokratik yapı arasındaki ilişkinin bir soyutlaması olarak değerlendirilecektir. Böylece göçer toplumunun kolektif olarak yeniden üretilme süreçleri etrafında biçimlenen ve kökenlerini yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminde bulan düzenliliklerin normatif pratikler olarak kut kavrayışında içerildiğinin ve kutun önderliğe meşruiyet kazandırma, onu sınırlama, yönlendirme ve önderliği tasfiye etme yönündeki etkilerinin törel pratiklere tekabül ettiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Söz konusu amacın gerçekleştirilmesi halinde göçer toplumunda önderlik işlevi ile üretim tarzı arasındaki belirlenim ilişkilerinin ortaya konulması mümkün olacaktır.

Kutun açıklanmasının ardından kutun elde edilebilmesi için gerekli olan yeniden dağıtım ilişkilerinin (ülüg) kurulabilmesi bağlamında özellikle önemli bir unsur olan ve önderin askeri yeterliliğine atıf yapan küç mefhumu incelenecektir. Küç, göçer siyasal örgütlenmelerinde yaratıcı tamamlanmamışlığın belirleyici etkisi bağlamında ele alınacaktır. Anılan bağlam doğrultusunda küçün toplumun ihtiyaç duyduğu ve sürülere dayanarak elde edemediği şeylere ulaşmak için gerekli olan ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin kurulmasına imkan veren askeri güç ve yeterliliğe karşılık geldiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Küç açıklandıktan sonra kutun elde edilmesinde küç dolayısıyla tebarüz eden bir unsur olarak ülüg ele alınacaktır. Ülüg, küç dolayısıyla elde edilen zenginliğin yapı içinde üleşilmesi çerçevesinde incelenecek ve böylece göçer önderliğinin meşruiyeti ve toplumun ona gösterdiği rıza ile askeri demokratik yapı içinde menfaat ve servetin yeniden dağıtılması arasındaki ilişkinin önemi ortaya konabilecektir.

Kut, küç ve ülügün incelenmesini takiben göçer önderliği ve töre arasındaki ilişki, önderliğin töreyi koruma ve töre karşısındaki bağımlı konumu ele alınacaktır. Burada

amaç, göçer üretim tarzının askeri demokratik evresinde önderliğin töre ile bağlı oluşunu vurgulamaktır.

Başlık altında son olarak göçer askeri demokrasilerindeki kolektif karar alma mekanizmaları olarak kurultay ve toylar incelenecektir. İnceleme kapsamında kolektif karar alma mekanizmaları ile üretici birimlerin asgari düzeyde kendine yeterli ve görel olarak bağımsız örgütlenişleri arasındaki ilişki incelenecektir. İnceleme sürecinde kolektif karar alma mekanizmalarının törel pratiklerin somutlaşması, önderlerin seçimi ve boylar arası iş bölümü kapsamında yapının kolektif servetinin denetimi üzerindeki yetkileri ele alınacaktır. Burada amacımız göçer askeri demokrasilerindeki kolektif karar alma mekanizmalarının üretim tarzı ile olan ilişkisini ortaya koyarak kolektif karar alma mekanizmalarına içerilmiş törel pratiklere ilişkin semptomlara ulaşmaktır.

Göçer askeri demokrasilerinde siyasal iktidar işlevlerinin incelenmesinin ardından göçer üretim tarzından step feodalitesine geliş ve kandaş askeri demokrasilerin devletleşmesi süreci ve bu bağlamda törenin yerini hukuka bırakması süreci incelenecektir. İnceleme kapsamında Uygurlar özelinde tarımsal üretime geçişin göçer üretim tarzını ön sınıf evresinde tutan içsel dinamiklerin tasfiyesi ile birlikte sınıflaşma eğilimini kuvvetlendirmesi, Karahanlılar, Bulgarlar ve Selçuklular özelinde ise tarım toplumları üzerinde kurulan hakimiyetin ak budunun sınıflaşma eğilimlerini kuvvetlendirmesi, söz konusu eğilim karşısında kara budunun töreye dayanarak yükselttiği ve ön sınıf aşamasının savunulmasına yönelik mücadeleler ve ak budun ile tarım toplumlarının yerli egemenleri arasındaki sınıf ittifakları incelenecektir. Törel düzenin tasfiyesi sürecinde son olaraksa boy düzenini tam anlamıyla tasfiye edip göçer üretim tarzından bozkır usulü bir feodaliteye geçişin kesinleştiği Moğol İmparatorluğu ele alınacaktır. Moğollara yönelik incelememiz, Moğolların otlaklar üzerindeki kolektif hakimiyeti feodal mülkiyete dönüştürme ve bu esnada boy yapısını tasfiye etme çabalarına odaklanacaktır. Sayılan hususların incelenmesi ile birlikte törenin göçer üretim tarzının askeri demokratik evresinde işleyen normatif pratiklerin özgün örgütlülüğü iddiamızın, törenin tasfiyesi dolayısıyla açıklanması amaçlanmaktadır.

Yukarıda genel bir dökümü verilen sürecin sonucunda elde edilen bulgular ışında sonuç bölümü göçer töresinin genel bir çerçevesini çıkarmayı ve bu bağlamda metin boyunca karşı karşıya gelinen belirtileri bir araya getirmeyi amaçlamaktadır. Anılan amaç doğrultusunda ilk olarak normatif pratik ve hukuk arasındaki ilişki ele alınacak ve sınıf egemenliğinin gelişmediği toplumlarda normatif pratiklerin karakterleri açıklanmaya çalışılacaktır. Söz konusu açıklamanın ardından törel pratiğin üretim ilişkilerindeki kökenleri incelenecektir. Ardından törel pratiklerin sınıfsal niteliğinin incelenmesine geçilecek ve göçer askeri demokrasilerin sınıfsal yapılarının normatif pratikler üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Son olarak ise törel pratiklerin göçer siyasal örgütlenmesindeki işleyişleri özetlenecektir. Tüm bu çabanın ardından ulaşılmak istenen ise göçer töresinin esasen üretim ilişkilerinin bir sonucu olan askeri demokratik yapının yeniden üretilmesinin bir unsuru olduğu ve bu bağlamda toplumsal formasyonun verili bir sınıf egemenliğinin genel çerçevesi dahilinde yeniden üretilmesi sürecinde işleyen normatif pratiklerden yani hukuktan ayrı ele alınması gerekliliğinin ortaya konabilmesidir.

1. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA ÜRETİCİ GÜÇLER VE ÜRETİM DÜZENİ

Çalışmamızın ilk bölümü at ve koyun başta olmak üzere hareketli üretim araçlarının sürü formunda bir araya getirilmesi etrafında biçimlenmiş topluluklarda üretim ilişkilerinin özgül örgütlülüğü olarak göçer üretim tarzının iktisadi yönü ağır basan yönünü, yani üretim düzenini ele almaktadır. Söz konusu amaç doğrultusunda öncelikle toplumsal formasyonların üretim tarzına referansla anlaşılabilirliğine ilişkin tespitlerimiz ortaya konacaktır. Daha sonra ise ilerleyen alt başlıklarda analitik amaçlarla ayırdığımız alt unsurlar bağlamında ele alacağımız göçer üretim tarzının genel bir tanımı yapılacaktır.

Toplumların gelişmesinde baskın unsurun ne olduğu sorusu düşünceyi, ortaya çıktığı ilk andan beri meşgul etmektedir. En ilksel örneklerini ile mitler ve destanlarda görebileceğimiz bu cevap arayışı zaman içinde soyutlama becerisi geliştikçe teoriye dönüşmüş ve düşünce tarihinde anılan soruya pek çok cevap önerilmiştir. Söz konusu cevaplar toplumların ortaya çıkış ve gelişme süreçlerini akıldan, duygulanımlara, tanrının iradesinden, “güç”e kadar uzanan bir düzlemde pek çok farklı biçimde cevaplamıştır. Ne var ki yukarıda kabataslak biçimde sayılan cevap önerilerinin hatırı sayılır bir kısmı yönteme ilişkin çok temel bir sorunu paylaştıkları ölçüde aslında cevabını aradıkları soruya değil de kendi kendilerine cevap vermekte, soruya cevap vermekten ziyade soruyu zaten verilmiş olan cevaba uygun bir biçimde eğip bükmektedirler.⁸² İdealist düşünme geleni içinde ortaya çıkan ve Burjuva toplumunun gericilik rotasına girmesi ile batı düşüncesinde hakimiyet ilan eden ve de Özellikle 20. Yy’ın sonu 21. Yy’da Neo-Liberal hegemonyanın düşünce alanını işgal etmesi ile birlikte toplum bilimleri alanını iyiden iyiye işgal eden⁸³ bu yönetimbilimsel sorun, maddi gerçekliğin bizim dışımızda ve belirleyici olduğunu⁸⁴ kavrayamama hali, zihnin maddi gerçekliğin önünde olduğu, teorinin hakikate tarihten daha yakın olduğu inancıdır. Oysa maddi gerçeklik bizim

⁸² Bkz. (Althusser, 2016; 2018)

⁸³ (Özdemir, 2012: 39)

⁸⁴ (Kuusinen, 1965: 21-22; Lenin 2006: 24)

dışımızdadır ve daha da önemlisi bizim üzerimizde biçimlendirici etkilere sahiptir.⁸⁵ Elbette ki insan maddi gerçeklik karşısında mutlak bir edilgenlik içinde değildir.⁸⁶ Fakat maddi dünya ile girilen ilişki dahi, son kertede failin içinde bulunduğu nesnel koşulların belirlenimine tabi olduğu⁸⁷ için insan etkinliği salt bir aksiyondan ziyade maddi dünya ile girilen belirlenimlerle dolu bir diyalektik ilişkiye karşılık gelmektedir.⁸⁸

Maddi gerçekliğin bizim dışımızda olduğunu kabul ettiğimiz noktada toplumların ortaya çıkma ve gelişme süreçlerinin araştırılması artık filozofça bir çaba olamayacaktır. Gerçeklik bizim dışımızda ve bize rağmen ve bizden bağımsız bir biçimde varsa ve söz konusu var oluş bizi de kapsayan, içinde etken bir rol üstlenebilsek dahi son kertede bizim üzerimizde de belirleyici etkileri olan hareket yasaları tarafından belirleniyorsa o zaman toplumların ortaya çıkış ve gelişme süreçlerinin araştırılması çabası filozofça düşünmeyi aşmış, nesneliliği anlamaya yönelmelidir. Bu bağlamda da toplumların ortaya çıkma ve gelişme süreçlerine ilişkin hareket yasalarının, toplumların tarihinden ve söz konusu tarihe mündemiç olan nesnel ilişkilerden, pratiklerden yola çıkılarak anlaşılması temel yöntem olarak karşımıza çıkar.⁸⁹ Engels'ten alıntılalım:

“Yani onda ilkeler söz konusu, dış dünyadan değil, düşünceden türetilen, doğaya ve insan dünyasına uygulanması, yani doğanın ve insanın bunlara göre davranması gereken formel ilkeler söz konusu. Fakat düşünce, bu ilkeleri nereden alır? Kendinden mi? Hayır, çünkü bizzat bay Dühring de söylüyor: Salt düşünsel alan kendisini mantıksal şemalar ve matematiksel yapılarla sınırlar (üstelik bu sonuncusu, ileride göreceğimiz gibi yanlıştır da). Mantıki şemalar yalnızca düşünme biçimlerine dayanabilir; burada ise yalnızca varlığın, dış dünyanın biçimler söz konusudur ve düşünme bu biçimleri hiçbir zaman kendisinden değil, bilakis yalnızca dış dünyadan çıkarıp türetebilir. Fakat böylece tüm ilişki tersine döner: İlkeler, araştırmanın çıkış noktası değil, nihai sonucudur; doğaya ve insan tarihine uygulanmaz, bilakis bunlardan soyutlama yoluyla çıkarılırlar; doğa ve insan alemi ilkelere göre davranmaz, bilakis ilkeler ancak doğaya ve tarihe uydukları ölçüde doğrudurlar. Sorunu tek materyalist anlayışı budur ve Bay Dühring'in buna karşı duran anlayışı idealisttir; sorunu tamamen tepetakla eder ve gerçek dünyayı fikirden,

⁸⁵ Bkz. (Althusser, 2018: 192-196; Marx, 1970a: 23; Özdemir, 2012: 50-51)

⁸⁶ (Wood, 2004: 64)

⁸⁷ (Mandel, 2008: 16)

⁸⁸ (Buhr ve Kosing, 1978: 252-254, 286; Mandel, 2008: 20; Ollman, 2015: 12; Wood, 2004: 64)

⁸⁹ (Althusser, 2018: 129-130; Engels, 2000: 207-208; Cachin, 1965: 29; Marx, 1970a: 24; Petrovski, 1986: 102)

ta ezelden beridir dünyadan önce herhangi bir yerde mevcut olan şemalardan, planlardan ya da kategorilerden kurar -tıpkı.. bir Hegel gibi... ”⁹⁰

Toplumların oluşum ve gelişme süreçlerini, ilgili toplumların nesnel koşullarını merkeze alarak incelemeye karar verdiğimizde karşımıza tüm toplumları ve hatta tüm canlıları kesen temel bir eksen çıkacaktır ki o da ilgili canlıların biyolojik yaşamlarının yeniden üretilmesidir.⁹¹ İntihar gibi tikel unsurlar mevcut olsa da tüm canlılar en temelde yaşamları süresince söz konusu yaşamı sürdürmek için çabalarlar.⁹² Bahsi geçen çaba özellikle topluluk düzeyine geçildiğinde yani sürülerden ve topluluklardan bahsetmeye başladığımızda ise ilgili canlı topluluğunu kendi biyolojik yaşamının yeniden üretilmesinin bağımlı olduğu topluluğun ihtiyaçlarını karşılamak için örgütlenmeye sevk eder. Bakteri kolonilerinden insanlara uzanan bir düzlemde topluluk halinde yaşayan tüm canlılar, bir parçası oldukları topluluğun yeniden üretimine şu veya bu şekilde dahil olarak kendi yaşamlarının yeniden üretilmesi için çalışırlar. Elbette kapitalist toplum başta olmak üzere sınıflı toplumlardan bahsettiğimizde ilgili düzenek son kertede egemen bir sınıfın zenginleşmesinin topluluğun ihtiyaçlarının karşılanmasının önüne geçmesi ile neticelenecektir; fakat anılan toplumlarda dahi üyeler, kendi yaşamlarını sonlandıracak süreçlere girerken hala kendi yaşamlarını yeniden üretebilmeyi amaçlamaktadırlar. Sınıflı toplumlarda bu amaç egemen sınıf tarafından topluma yayılan ideoloji dolayısıyla çarpıtılmış bir gerçeklik formu edinse bile bu böyledir. Yani bir kot taşıma işçisi yaşamı pahasına bir kimseyi zengin etmek amacıyla değil, aç kalmamak için emek gücünü satmaktadır çünkü aksi takdirde yaşamı son bulacaktır. Yahut bir kimse kendisini topluluk için feda ederken son kertede belki içinde ailesinin, sevdiklerinin de bulunduğu ilgili topluluğun yaşamına devam edebilmesi için kendi yaşamından vazgeçmektedir.

Öyleyse topluluk ve toplumların oluşma ve gelişme süreçlerinde karşımıza çıkan temel motiv, ilgili topluluğun verili yapısı içinde ideolojiye kodlanmış haliyle ihtiyaçların karşılanması süreçleri yani üretim ilişkileridir.⁹³ Yani tüm topluluklar son kertede

⁹⁰ (Engels, 2000: 78)

⁹¹ (Mandel, 2008: 24; Lange, 1965: 9; Wood, 2004: 63)

⁹² (Boguslavsky vd., 1990: 58-60; Fraser, 2008: 148-150)

⁹³ (Dolukhanov, 1998: 64; Engels, 2000: 351; Lange, 1965: 9)

ekonomik gereksinimler etrafında örgütlenmekte, toplulukların gelişmesinde baskın unsur son kerte de ekonomi olmaktadır.⁹⁴ Bu bağlamda toplumsal örgütlenme gerek alt yapı gerekse üst yapı düzleminde bir topluluğun ideolojiye kodlanmış biçimiyle ihtiyaçlarının karşılanması için doğa ile girilen ilişki ve buna bağlı olarak nesnel koşullara uyum sağlama süreçleri içinde yani bir topluluğun verili tarihsel koşulları çerçevesinde biçimlenecektir.⁹⁵

Elimizdeki bu önerme toplumların oluşma ve gelişme süreçlerini açıklama noktasında henüz yeterli değildir. Çünkü sadece iktisadi ilişkilerden bahsetme riskini, iktisadi olanı siyasal olandan ayırma riskini ve bu bağlamda burjuva ideolojisine saplanma riskini beraberinde getirmektedir. İşte bu noktada ihtiyacımız olan analize maddi gerçekliğin içinde işleyen toplumsal ilişkileri de dahil etmek yani iktisadi olan ile siyasal olanı bir arada ele almaktır.⁹⁶ Çünkü ekonomik ilişkiler ortaya çıktıkları andan itibaren belirli bir toplumsal örgütlenmeyi ve ideolojiyi beraberlerinde getirirler ve belirledikleri toplumsal ilişkilerin belirlenimine de açık hale gelirler.⁹⁷ Ekonomik olan ile politik olan arasındaki bu diyalektik ilişki bizi ekonomi politığe götürecektir. Ekonomi politik alanına geçtiğimiz anda ise toplumların oluşum ve gelişme süreçlerini incelerken karşımıza çıkan ilişkileri sadece iktisadi ilişkiler olarak değil belirli bir toplumsal düzen içinde, siyasal iktidar örgütlenmesi içinde, belirli bir sınıf yapısı dahilinde gerçekleşen ilişkiler olarak ele almak mümkün ve gerekli hale gelecektir. Anılan imkân ise bizi ekonomik ve politik ilişkilerin belirli bir toplumsal düzen dahilindeki örgütlü birlikteliği olarak üretim tarzı kavramına götürecektir.⁹⁸

İnsan toplumlarının gelişme ve işleyişleri toplumsal olarak örgütlenmiş üretim ilişkilerinin birlikteliği olan üretim tarzına bağlı olarak biçimlenmektedir.⁹⁹ Üretim tarzı üretim ilişkilerinin toplumsal örgütlenmesi olduğu için sadece iktisadi ilişkilere bağlı

⁹⁴ (Oppenheimer, 2005: 44)

⁹⁵ (Dolukhanov, 1998: 63; Lange, 1965: 9)

⁹⁶ (Lange, 1965: 3; Wolf, 2019: 28)

⁹⁷ (Lange, 1965: 13)

⁹⁸ (Lange, 1965: 28-29; Wolf, 2019: XXIV)

⁹⁹ (Dolukhanov, 1998: 32; Lange, 1965: 9)

değildir. İktisadi ilişkilerin belirleyiciliği açık olmakla birlikte üretim ilişkilerinin toplumsal bir düzlemde örgütlenmesine bağlı olarak toplumsal örgütlenmenin diğer veçheleri de üretim tarzı kavramsallaştırılmasının içine girecektir.¹⁰⁰ Bu bağlamda üretim tarzı iktisadi niteliği ağır basan üretim ilişkileri, insan toplumunun üretim ilişkileri düzleminde üretim araçlarının sahipliği boyunca aldığı pozisyonların birlikteliği, emek gücünün üretim sürecine girmesi ve üretim sürecinde örgütlenmesine ilişkin pratikler ve üretim araçları üzerindeki sahiplik rejimi; yani sınıfsal yapı ve üretim ilişkileri ve sınıfsal yapının işlerliğinin sürdürülmesi için kullanılan ve iktisadi yönden ziyade siyasi ve ideolojik yönü baskın olan üst yapısal ilişki ve kurumların bütünü kapsar.¹⁰¹ Bu bağlamda üretim tarzı son kertede iktisadi yanı ağır basan üretim ilişkileri tarafından belirlenen fakat içerisinde kendi belirleyici etkilerini üreten politik-ideolojik mekanizmaları da kapsayan bir toplumsal ilişkiler düzenidir.¹⁰²

Toplumsal yapı belirli bir üretim tarzı etrafında gelişirken ilgili toplumun verili üretici güçlerinin işletilmesi ve söz konusu işletim süreci içinde toplumsal yapının verili biçimi ile yeniden üretilmesinin koşulları çerçevesinde somutlaşır.¹⁰³ Bu bağlamda toplumsal ilişkiler verili bir üretici güçler düzeni içinde anlamlandırılmak durumundadır.

Üretici güçler temelde verili emek gücü kütlesi ve bu kütlenin doğayı dönüştürme sürecinde kullandığı, gerek dönüştürülen nesnelere olarak doğal faktörleri gerekse de dönüştürmenin araçları olarak üretim araçlarını¹⁰⁴ kapsar. Bu bağlamda bir topluluğun, maddi yaşamın (biyolojik ve toplumsal veçheleri bir bütün halinde olmak üzere) yeniden üretilmesi sürecindeki faaliyetlerine dahil olan faktörlerin bütünü olarak ele alınabilecektir.¹⁰⁵ Bir üretim tarzının niteliği anılan bu güçler arasındaki ilişki ve söz konusu ilişkilerin düzenlenmesi sürecinde ortaya çıkan, iktisadi yanı ağır basmayan toplumsal ilişkiler tarafından belirlendiği için anılan faktörlerin ve bu faktörlerin birbirleri

¹⁰⁰ (Mandel, 2008: 23)

¹⁰¹ (Cheater, 1991: 10; Lange, 1965: 19-20; Nadel, 1976: 66)

¹⁰² (Mandel, 2008: 24; Marx, 2015c: 816; Rehmann, 2017: 32-69)

¹⁰³ (Özdemir vd., 2019: 44-45)

¹⁰⁴ (Lange, 1965: 12)

¹⁰⁵ (Lange, 1965: 19-20)

ile ilişkilendirme biçimlerinin analizi hem üretim tarzının diğer belirleyicilerinin hem de bizzat kendisinin anlaşılması için önem arz etmektedir.

Verili koşullar altında emek gücü ve dönüştürülerek kendisinden yararlanılacak olan doğal faktörlerin verili olduğunu ve ekonomik işlevin ancak bahsi geçen faktörlerin bir araya gelmesi sürecinde ortaya çıktığını dikkate aldığımızda anılan ilişkinin kurulma süreci ve bu sürecin gerçekleşmesi için gerekli olan araçların yani üretim araçlarının ve onların kurulan ilişkilerin niteliği üretim tarzının niteliğini anlamak bağlamında öne çıkacaktır. En nihayetinde her toplumda emek gücü kütlesi, toprak ya da sudan söz edilebilecek; ne var ki sadece bunlardan söz etmek bize o toplumun üretim düzeyindeki ve toplumsal düzeydeki örgütlenme pratiklerine ilişkin açıklayıcı bir bilgi vermeyecektir. Üstüne üstlük toprak gibi bazı doğal faktörler, üretim ilişkisi içine girmedikçe iktisadi-toplumsal bir işlev üstlenmediği gibi, üretim ilişkisine girdiği anda da üretim aracı hüviyetini kazanacaktır. Bu bağlamda toprak ile kurulacak ilişki bir üretim aracı ile kurulan ilişki olarak ele alınmak durumundadır ve ilgili toplumun üretim tarzına bu şekilde katılacaktır. Bahsi geçen soyutlama düzeyinde şayet aynı faktörlere sahip olan topluluklar birbirlerinden farklı olacaklarsa bu farklılığın nedeni anılan faktörlerle nasıl ilişki kurulduğu olacaktır ki burada da hem üretim araçları hem de üretim araçları ile kurulan ilişki belirleyici etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üretim araçları ile kurulan ilişkinin niteliği bir dizi faktör tarafından belirlenmekle beraber söz konusu faktörlerden en öne çıkanı üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi ya da üretim araçları üzerindeki sahipliğin niteliğidir.¹⁰⁶ Anılan nitelik üretim araçları ile üreticiler arasında, toplumsal olarak belirlenmiş¹⁰⁷ bir ilişki kurulması ile ortaya çıkarken üretim araçları ile kurulacak ilişkinin sınırlarını (kimlerin ne düzeyde üretim araçları ile ilişki kurup üretim sürecine katılabileceğini) ve bu bağlamda toplumsal işbölümünü belirler.¹⁰⁸ İşbölümünü takiben bahsi geçen ilişki sahiplik rejiminin niteliğine göre üretim

¹⁰⁶ (Lange, 1965: 27)

¹⁰⁷ (Lange, 1965: 27)

¹⁰⁸ (Lange, 1965: 28)

sürecinin sonucunda ortaya çıkacak olan maddi zenginliğin bölüşüm koşullarını belirlemektedir.¹⁰⁹

Üretici güçler belirli bir toplum içindeki üreticilerin üretim araçları ile ilişkiye girme koşul ve olanaklarına denk düşer. Söz konusu koşul ve olanaklar gerek bireysel gerekse de kolektif ilişkiler düzleminde etkin olan üretim araçları, üretim araçları ile kurulan ilişkiler, bu ilişkiler esnasında kullanılan aygıtlar ve ilişkilerin kurulma ve sürdürülmesine ilişkin bilgiyi kapsar.¹¹⁰ Üretim araçları ile üreticilerin arasında kurulacak olan ilişkilerin koşul ve olanaklarına tekabül ettikleri ölçüde üretici güçler bir toplumun maddi yaşamının yeniden üretilmesi sürecinde işleyen üretim ilişkilerinin sınırlarını, toplum açısından ihtiva ettikleri olanakları ve kısıtlılıklarını belirlerler.¹¹¹ Bahsi geçen belirleyici etki ise son kertede bir toplumun üst yapısal unsurları üzerinde belirleyici etkiler üreterek ilgili toplumun siyasal örgütlenişi, hukuk sistemi, kültürel dokusu ve ideoloji üzerinde kendi izlerini bırakır. Üretici güçler üreticilerin üretim araçları ile girdikleri ilişkileri belirlerken aynı zamanda toplumsal iş bölümü ve buna bağlı olarak toplumsal ilişkilerin yapılanması ve siyasal örgütlenme üzerinde etkiler doğururlar.¹¹² Örneğin tarımsal üretimle iştigal eden bir toplumda işbölümü ve siyasal örgütlenme maddi yaşamın yeniden üretimi koşullarının korunması bağlamında tarımsal üretimin izlerini taşıırken hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş bir toplumda üretici güçler düzeyinde üretim aracının yeniden üretim gereksinimlerinin hakimiyeti toplumsal iş bölümünün üretim aracının yeniden üretim gereksinimleri etrafında biçimlenmesi ve takiben söz konusu gereksinimin mülkiyet düzeninden siyasal örgütlenme ve soy bağı ilişkilerine kadar etkilerini göstermesi ile neticelenecektir.

Orta Asya göçerlerinde maddi yaşamın yeniden üretimi göçer hayvancılığa dayanmakta ve üretim ilişkileri hareket halindeki üretim araçları hayvancılığın hakim olduğu bir çerçevede gelişmektedir.¹¹³ Hudûdü'l Âlem'de Orta Asya göçerlerinden bahsedilirken

¹⁰⁹ (Lange, 1965: 28)

¹¹⁰ (Wood, 2004: 67)

¹¹¹ (Lenin, 2006: 24; Wood, 2004: 67)

¹¹² (Wood, 2004: 67)

¹¹³ (Asad, 1979: 420; Chibilev ve Bogdanov, 2009: 475; Klyaştorımy, 2018: 27)

sıklıkla “*zenginlikleri inek, koyun ve atlardır*”¹¹⁴ ve benzeri ifadelerin kullanılması bize söz konusu topluluklarda maddi servetin büyük ölçüde hayvanlar; yani hareketli üretim araçlarına dayandığını göstermektedir. Hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş toplumların en önemli özellikleri, ekonomik etkinlikte egemen ve belirleyici unsurun hayvancılık olmasıdır. Hayvancılığın merkezi rolü, üretim aracının canlı olması bağlamında üretim aracının yeniden üretimini üretim sürecinin öncelikli sorunu haline getirir. İktisadi faaliyetlerinin ağırlığını üretim aracının yeniden üretilmesine tahsis etmek zorunda olan göçerler anılan zorunluluğun bir sonucu olarak emek gücü ve yaşam stokunun sürülerin otlak ve su ihtiyacınca belirlenen göç döngüleri içinde hareket halinde olduğu bir düzende yaşarlar.¹¹⁵ El-Ömerî bu durumu “*Çünkü bir nehirden diğerine, bir meradan bir başka meraya geçerler.*”¹¹⁶; Sima Qian ise “*Su ve ot için dolaşarak yer değiştirirler. Kentleri, devamlı oturdukları bir yerleri ve tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktur*”¹¹⁷ şeklinde bize aktarmaktadır. Sui-Şu (84, 1a-6b)’de ise T’u-küe’ler (Türkler) şöyle tarif edilmektedir: “*Adet ve töreleri şöyleydi: Çoğunlukla hayvan yetiştirmekle uğraşıyorlardı. Nerede su ve otlak varsa oraya göç ediyorlar, uzun zaman aynı yerde kalmıyorlardı.*”¹¹⁸ Hudûdü’l Âlem’de Yağmâlardan bahsedilirken “*Zenginlikleri at ve koyundur*” ifadesinin kullanılması da bir başka tanıklık olarak el alınabilecektir.¹¹⁹

Orta Asya steplerinin uçsuz bucaksız otlakları ve tarıma uygun olmayan sert iklimi bölgede yaşayan insanları hayvancılıkla iştilgal etmek zorunda bırakmıştır. Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan bu ekonomik yapı ise ilgili toplumları göçer hayvancılığın belirleyiciliğinin izlerini taşıyan toplumsal yapılar dahilinde örgütlenmek

¹¹⁴ (Hudûdü’l Âlem, 2020: 53)

¹¹⁵ (Agacanov, 2003: 130; Ahincanov, 2014: 247; Bell-Fialkoff, 2000: 181; Benjamin, 2018: 16-17; Diviçioğlu, 2005a: 191; Frchetti, 2008: 15-16; Goldschmidt, 1979: 15; Grousset, 2011: XV; Karakuş, 1997: 1144; Khazanov, 2015a: 94-95, 122; Klyaştomiy, 2018: 23; Konagaya ve Maekawa, 2013: 10; Lefébure, 1979: 1; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 26-27; Марков, 2010: 10, 39-40; McNeill, 2002: 50; Petrenko, 1995: 5; Vladimiritsov, 1987: 60-61; Wendelken, 2000: 193; Wise-Bauer, 2014: 130)

¹¹⁶ (El-Ömerî, 2014: 90)

¹¹⁷ Sima Qian’dan aktaran (Otkan, 2018: 58). Han hanedanlığı tarihinde de benzer bir ifade geçmektedir. (Pan Piao vd., 2004: 1)

¹¹⁸ (Mau-Tsai, 2019: 63)

¹¹⁹ (Hudûdü’l Âlem, 2020: 50)

durumunda bırakmıştır.¹²⁰ Step koşullarının sonucu olan göçer üretim tarzı literatür içinde yer yer tarım toplumları karşısında kategorik bir geri kalma olarak nitelense de aslında karşımızda steplerin tarıma elverişli olmayan nesnel koşullarından olabilecek en yüksek verimi elde etmeye yönelik bir keşif bulunmaktadır.¹²¹ Tarımsal üretimin ve bağlı toplumsal pratiklerin gelişmemiş olması göçer toplumların geri kalmışlığından ziyade içinde buldukları yapısal koşulların bir sonucu olarak kabul edilmelidir.¹²² Üstüne üstlük boylar arası iş birliği örgütlenmesi gibi yapılar söz konusu olduğunda karşımızda aynı dönemde tarımla uğraşan toplulukların pek çoğunun sahip olduğundan daha geniş kapsamlı ve karmaşık bir örgütlenme düzeyi çıkmaktadır.¹²³ Bunu da akılda tutmak gerekir.

Yen-t'ieh lun, Tuz ve Demir üzerine Sözcükler adlı eserinde Hunlardan bahsederken göçerlik halini Hsiung-nu'ların (Hunların) kalıcı bir eve sahip olmadıkları biçiminde ifade etmiştir.¹²⁴ Sima Qian'da Hunların hayvanlarının peşinde bir yerden bir hara hareket halinde olduklarını belirtmektedir.¹²⁵ Toplumun yeniden üretimine katılan maddi koşulların ve yeniden üretim bağlamında talep edilen kullanım ve mübadele değerlerinin üretildiği üretim araçlarının canlı olmalarından kaynaklanan özgün nitelikleri; yani üretim aracının yeniden üretiminin önemi ve söz konusu toplumları hareketli üretim araçları etrafında özgün bir örgütlenme geliştirmek durumunda bırakmıştır.¹²⁶ Bu noktada “araç”, “üretim için araç” kavramı gündeme gelmektedir. Araç kavramının göndergesinin (referent) cansız bir nesneye karşılık gelmesi esastır. Canlı hayvan varlığının bir araç olarak nitelendirilmesi bu bağlamda bazı karmaşıklıklara yol açabilecektir. Belirli ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan (canlı ya da cansız) araç kavramına dahil edilmesi anlamı işlevsizleştirerek kadar genişletebilecektir. At ya da koyun gibi hayvanların tarla ya da gemi gibi cansız nesnelere aynı kategoriye sokulması durumu yüksek bir soyutlama düzeyinde ilgili araçların üretim ve yeniden üretimindeki

¹²⁰ (Frachetti, 2008: 17; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 27)

¹²¹ (Benjamin, 2018: 17; Chibilev ve Bogdanov, 2009: 473, 474; Grousset, 2011: XVI; Khazanov, 1981: 156; 2015: 68; Lattimore, 1979: 482; Марков, 2010: 22; Pohl, 2018: 199; Salzman, 2005: 599)

¹²² Bkz. (Lévi-Strauss, 2012: 160-161)

¹²³ Farklı örnekler üzerinden açıklanıyor olsa da bu konuda Lévi-Strauss'a (2012) bakılabilir.

¹²⁴ Ayrıca bkz. (Grousset, 2011: 35)

¹²⁵ (Otkan, 2018: 58; Sima Qian, 2010: 43)

¹²⁶ (Ahincanov, 2014: 241; Марков, 2010: 25)

esaslı farklılıkların ve bu süreçte istihdam edilecek insan emeğinin niteliklerinin özgün yanlarının gözden kaçırılması sonucu doğurabilecektir. Aynı şey üretim kavramı için geçerlidir. Canlı varlıklar biyolojik olarak çoğalırlarken cansız cisimlerin üretimi insani eylemin ürünüdür. İnsani eylem ister poesis ister praksis biçimini alsın ister el koymayı ister üretimi hedeflesin canlıların ve cansızların dünyasında farklı sonuçlar doğurur. Bu bağlamda canlı varlıklar, üretim aracı olarak kullanıldıklarında toprak gibi bir üretim aracından farklı olarak kendisinden yararlanılması için ortadan kaldırılması gereken, kendisinden yararlanılmak için harcanan emek kadar yeniden üretimi için de emek talep eden ve çok daha hızlı ve kesin bir biçimde kendisinden yoksun kalınan nitelikleriyle bizi tarım toplumlarından çok daha farklı bir yapıyla karşı karşıya olduğumuz noktada uyarılmaktadır. Gerçekten de göçerler Neolitik ve Erken Bronz Çağları'nda kendilerinden görece olarak daha gelişmiş komşularla çevrili olsalar da üretim araçları ile girilen ilişkinin özgün karakterinin belirleyiciliği onları gelişmiş komşularından temellük edilmiş bir uygarlaşmadan uzak tutmuştur.¹²⁷ Bozkır koşulları ve anılan koşulların belirleyiciliğinin bir sonucu olan hareketli üretim araçları üzerindeki hâkimiyet düzeninin özgün karakteri göçerleri Марков'un ifadesi ile kendilerine özgü bir uygarlık yaratmaya sevk etmiştir.¹²⁸

Üretim aracının hareketli olması ve daha da önemlisi yeniden üretiminin, tarım toplumlarına nazaran üretim sürecinin çok daha dinamik bir parçası olması ve emek gücünün asli harcanma alanı olması hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş toplumların üretim tarzı, üretim ilişkileri ve buna bağlı olarak toplumsal yapılarını, üretim aracının yeniden üretiminin görece olarak ikincil bir sorun olduğu tarımsal üretime dayalı toplumlardan ayrı düşünmeyi gerektirmektedir.¹²⁹ Büyük sürülerin yeniden üretim gerekliliği çerçevesinde otlaklar, su kaynakları ve yaşam stoku ile girilen ilişki, doğa ile girilen ilişkinin son kertede toplumsal örgütlenmenin bir parçası olması bağlamında karşımıza yerleşik toplumlardan farklı bir örgütlenme tarzı çıkaracaktır.¹³⁰

¹²⁷ (Марков, 2010: 25)

¹²⁸ (Марков, 2010. 25)

¹²⁹ (Khazanov, 2015a: 39; Kradin, 2015: 11)

¹³⁰ (Fernández-Giménez, 1993: 33; Марков, 2010: 25-26; Van Der Pijl, 2007: 1)

Üretim aracının ve buna bağlı olarak toplumsal formasyonun yeniden üretimi gereksiniminin hâkim ve belirleyici rolü¹³¹ nedeniyle, hareketli üretim araçları üzerine hakimiyet kurmuş toplumsal formasyonlar, yaşam stokunun yeniden üretiminin belirleyici olduğu bir düzlemde ele alınmak durumundadırlar. Soyutlamanın, hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş toplumların nesnel koşullarından yola çıkılarak yapılması bizi yerleşik tarım toplumları için geliştirilmiş modelleri adapte etmektense, büyük sürüler besleyen göçer çobanların toplumsal örgütlenmelerini açıklayacak, yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin merkezinde olduğu bir yapı arayışına itmektedir. Anılan gereksinimin sonucunda ise karşımıza göçer üretim tarzı olarak da adlandırabileceğimiz,¹³² hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin belirleyici olduğu toplumsallıklar demeti çıkmaktadır. Söz konusu toplumsal yapı içerisinde üretim araçları üzerinde kurulan hâkimiyet, toplumsal iş bölümü ve siyasal örgütlenme merkezinde hareketli üretim araçlarının olduğu özgün bir düzlemde gelişecektir.¹³³

Göçer üretim tarzı, bize hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan ve bu bağlamda üretim ilişkilerinden siyasi iktidar yapılanmasına kadar uzanan bir düzlemde, söz konusu üretim araçlarının izini taşıyan bozkır toplumlarını, yerleşik toplumlara özgü üretim araçları ve ilişkileri bağlamında geliştirilmiş, ATÜT, Feodalite gibi modellerle değerlendirirken karşılaşılan sınırlılıkları aşmaya ilişkin bir imkân vermektedir. Üretim tarzına ilişkin soyutlamamızın, üretim ilişkilerinin toprağa dayalı olarak kurulduğu ve işlediği toplumlardan temellük edilmeyip, büyük sürülere dayalı göçer çobanlığı merkeze almasıyla birlikte, göçer toplumların kendi nesnellikleri içinde kavranması ve böylece tarım toplumlarına ilişkin analizlerden temellük edilen söylemin cevapsız kaldığı alanlardaki suskunluğun ve boşluğun bir nebze de olsa giderilmesi mümkün olacaktır. Son olarak step toplumlarını yerleşik toplumlar için geliştirilen modeller dolayısıyla açıklamaya çalışmaya ilişkin itirazımızın üretim ilişkileri ve sınıf analizlerini yöntembilimsel düzeyde reddetmeye denk düşmediğini belirtmek gerekmektedir.

¹³¹ (Kradin, 2015: 30)

¹³² (Kradin, 2003: 164)

¹³³ (Марков, 2010: 31)

Kaygımız göçer toplumların tarım toplumlarından özsel olarak farklı ve biricik olduklarını ve bu bağlamda da tarım toplumlarının merkezinde olduğu bir düzlemde geliştirilmiş sınıf ve üretim tarzı gibi mefhumlar tarafından açıklanamaz olduğu değildir. Bu bağlamda kültürel özgünlük adı verilen bir pseudo-kriteri toplumların gelişme ölçütü haline getiren kültüralizmin,¹³⁴ söz ettiğimiz yaklaşımın metodolojik sorunlarına karşı bir cevap olamayacağına altını çizmek gerekmektedir. Açıklama kaygısına ilişkin metodu eleştirmek, açıklama kaygısından vazgeçmenin bahanesi değildir.

Yapmaya çalıştığımız şey göçerlerin biricik-özgün topluluklar olduğunu vurgulayarak kültürel özgünlüklerini bir değer olarak kutsamak değildir. Göçer üretim tarzı iddiamız çok basit bir temelden türemektedir. Şayet toplumları biçimlendiren, onların siyasal yapılarını, mensuplarının bilinçlerini ve hâkim ideolojiyi belirleyen temel kerte üretim araçları ile girilen ilişkiler ise o zaman maddi servetin asli dayanağı olan üretim aracının canlı olması bağlamında göçer ekonomisi ve tarım toplumları arasında görülen farklılığın görmezden gelinmesi ve tarım toplumları için geliştirilen kavram setlerinin göçer toplumlara uygulanması anlamına gelecektir. Eğer derdimiz düşüncedeki somut ile somuttaki gerçek arasındaki mesafeyi azaltmaksa göçer toplumlarda üretim aracının temel niteliği gereği kurulan ve ilgili topluluklara özgü olan ilişkileri analize dahil etmek ve söz konusu toplumların siyasi yapılarını, ideolojilerini yani genel olarak üst yapılarını hareketli üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyetin özgün etkileri bağlamında değerlendirmektir. Bu bağlamda çabamızın temelinde yatan kaygı Katkı'nın Önsözünden alıntılatacağımız şu pasajda görülebilecektir:

“...incelemelerimin kılavuzu olan varmış olduğum genel sonuç, kısaca şöyle formüle edilebilir: Varlıklarının sosyal üretiminde, insanlar, aralarında belirli, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli sosyal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasi üst yapının üzerinde yükseldiği somut temeli teşkil eder. Maddi hayatın üretim tarzı, sosyal, siyasi ve genel olarak entelektüel hayat sürecini şartlandırır. İnsanların varlığını tayin eden şey, bilinçleri değildir; tam tersine onların bilincini tayin eden sosyal varlıklardır.”¹³⁵

¹³⁴ (Amin, 2006: 9)

¹³⁵ (Marks, 1970a: 23)

Öyleyse artık şu söylenebilecektir: göçer üretim tarzı içerisinde bulunan toplumlar diğerlerinden öncelikle üretim, el koyma emek istihdamı emek gücü gibi konularda ve ardından daimî bir hareketlilik halindeki varoluşlarıyla ayrılırlar.¹³⁶ Canlı varlıkların biyolojik çoğalmasının ürünlerine el koymaya yönelik bir üretim organizasyonunun gerektirdiği emek türü köylülüğe dayalı faaliyetlerden farklı bir emek gücü potansiyelini geliştirir. Buradaki temel insani faaliyet canlı varlıkların yeniden üretim koşullarının gerçekleşeceği otlak ve su kaynaklarını aramak ve biyolojik varlığı hem elde tutmak hem de korumak bağlamında gelişir.¹³⁷ İlgili varlıklar etrafı surlarla çevrilerek güdümlü, elde tutulamayacağından toplumsallık da mekanla –klasik tarım ekonomilerinde olduğu şekliyle- farklı bir ilişki yürütmek durumunda kalacaktır.

Emek gücü ve üretim aracı arasında, üretim aracının hareket halinde ve de canlı olmasına bağlı olarak kurulan ilişki, hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olan toplumsal formasyonların sınıf konfigürasyon ve dinamikleri ile emek gücünün taşıyıcılarının gerek şeyler gerekse de birbirleri ile ilişkilerini düzenleyen hukuksal pratik ve ilişkileri, yerleşik toplumlarınkinden farklı bir biçimde kuracaktır. İnsanlar ve şeyler ile insanlar ve insanlar arasındaki gerek mübadele temelli ilişkilerde gerekse de toplumsal formasyonun kolektif zor kullanımı biçiminde tecessüm eden ilişkilerde belirleyici unsurlar “aracın” klasik anlamıyla üretim faaliyetinin ürünü olmaması, araçtan yararlanmanın aracın kaybedilmesi anlamına gelmesi ve aracın yeniden üretiminin araçtan yararlanmaktan daha önemli bir sorun olması olarak sıralanabilir.

Toplumsal ilişkilerin gelişmesi sürecinde üretim ilişkilerinin belirleyici etkisinin¹³⁸ bir sonucu olarak hareketli üretim araçlarını gözeten (güden ve koruyan) toplumlarda üretime katılma kadın erkek ilişkilerinden sahiplik durumlarına, isim verme geleneklerinden ve ailenin teşekkülünden toplum üyelerinin belirlenmesine, erginliğin koşullarından siyasal yükümlülüklerle, beslenme alışkanlıklarından giyinme alışkanlıklarına kadar bir seri

¹³⁶ (Shelach, 2005: 30; Standen, 2005: 131)

¹³⁷ (Savaş vd., 2019: 23)

¹³⁸ (Wood, 2004: 63)

alandaki farklı pratiklerin gelişmesine neden olur. Örnek vermek gerekirse, bu bağlamda söz konusu toplumlarda kölelik ilişkisi tali kalmak durumundadır. “Ürün” miktarının (hastalık, basın, kuraklık gibi nedenlerle) belirlenebilir bir sabitlik içerisinde tahmini söz konusu olmadığı gibi merkezi otoritenin oluşumunda, iktidarın toplumun geri kalan kısmından farklılaşması sürecinde toprak ekonomilerinden farklı usuller gerektireceği de ortadadır.¹³⁹ Aynı durum hem cinsiyetler arası iş bölümü için hem de iktidarın meşrulaştırılması süreçleri için geçerlidir. “Üretim” sürecinin devingenliği göçer üretim tarzı yürüten toplumların “dış” dünya ile kurdukları ve kendileri kadar kendilerini çevreleyen yerleşik toplumların iç çelişkileri tarafından belirlenen ilişkiler üzerinde de etkiler üretirler. Potansiyelleri üzerinde kısaca fikir üretilen bu tablo, hem emek gücü taşıyıcısının özneleşme süreçlerini, hem emek gücü taşıyıcısının üretim aracı ile kuracağı ilişkileri hem de emek gücü taşıyıcılarının birbirleriyle olan ilişkilerini sürekli hareket halindeki bir toplumun nesnel koşulları çerçevesinde biçimlendirecektir. Bu ise iktidarın ve ayrı bir ilişkiler alanı oluşturmayan ancak bugüne referansla hukuki diyebileceğimiz pratiklerin, mülkiyet, emek süreçleri, aile ilişkileri, soy bağının kurulması gibi alanlarda yerleşik toplumların pratiklerinden farklı olacağı anlamına gelir.

Göçer üretim tarzı, Orta Asya steplerinin sakinlerinin avcı toplayıcılıktan besicilik ve ilkel tarım birlikteliğine geçişleri ve sonrasında iklim şartlarının değişmesine bağlı olarak tarımsal üretimin zorlaşması, atın evcilleştirilmesi ve büyük at sürülerinin beslenmeye başlanması ile birlikte söz konusu sürülerin hareket ve korunma gereksinimleri etrafında örgütlenmeleri olarak özetlenebilecek bir süreç içinde doğmuştur.¹⁴⁰

Kitlesele hayvan besiciliğinin yerleşmesi ve buna bağlı olarak toplumun yeniden üretiminin kitlesele hayvan besiciliğine bağlı olması asle üretim aracı olan hayvanlarının yaşam döngülerinin ilgili toplumsal formasyonları harekete ve soy bağı ilişkileri ile bağlanan esnek örgütlenmelere zorlaması ile sonuçlanacaktır.¹⁴¹ Burada sürülerin

¹³⁹ (Fernández-Giménez, 1993: 33)

¹⁴⁰ Bkz. (Chibilev ve Bogdanov, 2009: 473; Kuzmina, 2001: 9; Марков, 2010: 20; Ögel, 2015: 8; Prusek, 1966: 32; Taylor vd., 2017: 49-50)

¹⁴¹ (Dokur, 2019: 151-152; Findlay ve Lundahl, 2017: 177)

büyümesine bağlı olarak sürüler üzerinde aile mülkiyetinin gelişmesini ve göçer toplulukların görece olarak bağımsız üretici birimler halinde örgütlenmelerini özellikle anlamak gerekmektedir.¹⁴² Sürüler büyüdükçe otlak-su kaynağı dengesi sürülerin yeniden üretimi olanaklı birimlere bölünmesini ve üretimin anılan birimler düzeyinde gerçekleştirilmesini gerektirmiştir. Yani sürüler toplamda büyüdükçe daha küçük parçalara bölünmek zorunda kalmıştır. Anılan gereksinim göçer üretim tarzının ve toplumsal örgütlenmesinin karakterini belirleyecek olan temel unsurlardan birini sürüler üzerindeki aile mülkiyeti rejimi ile sürülere doğrudan hâkim olan ve sürülerin yeniden üretimini sürdürebilmek için hareket olanaklarına sahip olan görece olarak bağımsız üretici birimleri aile/aul/obaları ortaya çıkarmıştır.¹⁴³

Üretim araçlarının yeniden üretim gereksinimleri bağlamında ortaya çıkan bu iş bölümü düzeneği, üretici birimlerin hareket edebilme gereksinimleri etrafında mekânsal değil budunsal bir örgütlenmeye gitmek zorunda olduğu için toplumsal örgütlenme mekâna bağlı olmayan soy bağı ilişkileri etrafında biçimlenmiş ve böylece göçer toplumsal örgütlenmesinin temel kurumlarından biri olan soy bağı düzeninin ve bağlı toplumsal ilişkilerin temeli atılmıştır.¹⁴⁴ Sürülerin yeniden üretim gereksinimleri etrafında gelişen yeni toplumsal ilişkiler ise karşımıza mekanın belirleyiciliği altında yaşayan tarım toplumlarının toplumsal örgütlenmelerine nazaran daha esnek olabilen toplumsal örgütlenmeler çıkaracaktır.

Toprak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyet ise soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanan toplulukların göç döngülerinin düzenlenmesi gereksiniminin bir sonucu olarak gelişmiş ve bu esnada kurulan soy bağı ilişkileri boyunca genişleyerek bozkırda işleyen, ama boy birliklerinde olduğu kadar açıkça görülemeyen bir yapının, Boylar arası iş birliği düzeninin temellerini atmıştır.

¹⁴² (Марков, 2010: 30)

¹⁴³ (Марков, 2010: 26)

¹⁴⁴ (Марков, 2010: 26)

Göçer üretim tarzı altına yaşayan topluluklar, pek çok üretici pratiği bünyelerinde barındırmakta olsalar da tüm üretim ilişkileri son kertede beslenen büyük hayvan sürülerinin merkezinde olduğu bir ilişki içerisinde biçimlenmektedir.¹⁴⁵ Dolayısıyla göçer üretim tarzı hayvancılık ve göçer çobanlığa dayanmaktadır. Ama burada dikkat edilmesi gereken şey, göçer üretim tarzının her türlü hayvancılık ve çobanlık pratiğini kapsamayacağıdır. Özellikle nesnel koşulların müsaade ettikleri durumlarda Orta Asya göçerleri hayvancılık dışında pek çok üretici pratikle de (tarım, madencilik vb.) iştigal etmektedirler.¹⁴⁶ Bu bağlamda Khazanov'un sınıflandırma sisteminde yer alan ve sadece hayvancılığa dayanan tam göçerliğinin Orta Asya göçerlerinde yaygın olmadığını, Orta Asya göçerlerinin daha çok hayvancılığın egemen unsur olarak bağlı diğer üretici pratikleri belirlediği yarı göçerlik dairesinde buldukları tam göçerliğin ise daha istisnai olduğu söylenebilecektir.¹⁴⁷ Söz konusu bu pratiklerin oluşumu ve işleyişi hayvancılığın hâkim olduğu bir toplumsal düzlemde gerçekleştiğinden bahsi geçen üretim pratikleri ikincil nitelikte kalmakta, hayvancılık tarafından belirlenmekte ve sınırlanmaktadır. Fakat ister yarı göçerlik istersek de tam göçerlik halinden bahsedelim hareketli üretim araçlarında kurulan hakimiyet ve sürülerin yeniden üretim gereksinimleri Orta Asya göçerlerinin benzer ekonomik-sosyal mekanizmalar geliştirmeleri ve ardından söz konusu ekonomik-sosyal yapıların benzeşmesinden türeyen normatif pratiklerin örgütlü bütünlüğü olarak tanımlayabileceğimiz ortak bir ideolojik örüntü olarak töre etrafında bir araya gelmelerine de engel değildir.¹⁴⁸

Hayvancılığa dayanan göçer ekonomisinin ileride daha ayrıntılı olarak el alınacak olan bir diğer önemli özelliği de dışa bağımlılığın yapısal bir mesele olmasıdır.¹⁴⁹ Hayvancılığa dayanan göçer üretim düzeni, üretim aracının canlı olması nedeniyle üretim aracı ile ürün arasında hassas bir dengeye dayanır. Üretim aracından ürün elde etmek son kertede üretim aracının feda edilmesi ile neticeleneceğinden sürülerden elde edilen ürün temelde geçimlik sınırlar dairesindedir.¹⁵⁰ Söz konusu geçimlik üretim ise yine üretim

¹⁴⁵ (Eberhard, 1945: 487)

¹⁴⁶ (Khazanov, 2015a: 100-101)

¹⁴⁷ (Khazanov, 2015a: 100-101)

¹⁴⁸ (Марков, 2010: 9-10)

¹⁴⁹ (Khazanov, 2015a: 227)

¹⁵⁰ (Khazanov, 2015a: 95)

aracının canlı olması ve bozkır koşulları arasındaki ilişkiye bağlı olarak son derece kırılgandır.¹⁵¹ T'ung-Tien'de karşımıza çıkan “*Gök-Türk ülkesinde kıtlık çıktığı için yiyecek bulamadılar. Neticede kemik tozu yiyecek malzemesi oldu*”¹⁵² ifadesi anılan kırılganlığa ilişkin bir kayıt olarak ele alınabilecektir. Üretim araçları canlı olduğu için geri döndürülemez bir biçimde ve çok hızlı bir biçimde kaybedilebilmekte ve bozkırdaki iklim koşulları ile otlak ve su dengesinin değişmesinden çok çabuk etkilenebilmektedir.¹⁵³ Bu ise göçer üretimini sürekli bir kırılganlık içine sokmaktadır. Özellikle kuraklık gibi dönemlerde sürülerini kaybeden ve tarım toplumlarının aksine gıda depolama olanakları son derece kısıtlı olan göçerler kitleler halinde yoksullaşmaktadır.¹⁵⁴

Üretim aracının canlı olmasından kaynaklanan kronik yoksulluk ve kırılganlık göçer toplumları sürekli dışarıdan emtia temellük etmeye ve bunun yordamlarını keşfetmeye zorlamaktadır.¹⁵⁵ Söz konusu yordamlar bir yanda ticarete diğer yanda ise dış sömürüye uzanır. Bahsi geçen yordamlar hattı, göçer çobanların özgül ihtiyaçları dolayısıyla biçimlenmekte olup, bu bağlamda yerleşik toplumlarda görülmeyen agresif ticaret gibi yordamları içermektedir. Bu bağlamda üretim aracının canlı olmasından kaynaklanan kısıtlılıklar göçer toplumları yaşamlarını sürdürebilmek adına kendi nesnel koşullarından türeyen keşiflere zorlayan bir niteliğe sahiptir¹⁵⁶ ve bu nedenle yaratıcı tamamlanmamışlık olarak adlandırılacaktır. Yaratıcı tamamlanmamışlık içinde üretim hareketli üretim aracının doğrudan kullanılması yahut ticaret ve dış sömürü gibi yordamlar için dolaylı olarak kullanılması bağlamında ikili bir düzende gelişecektir.¹⁵⁷

1.1. GÖÇER ÜRETİM TARZININ ORTAYA ÇIKMASINDA BELİRLEYİCİ OLAN ÇEVRESEL KOŞULLAR

¹⁵¹ (Biran, 2007: 8; Öner, 1984: 40; Sabyrbekov, 2019)

¹⁵² Aktaran (Taşağıl, 2018b: 120)

¹⁵³ (El-Ömerî, 2014: 117; Goldschmidt, 1979: 20; Tapper, 1979a: 96)

¹⁵⁴ Bkz. (Mau-Tsai, 2019: 489-490)

¹⁵⁵ (Khazanov, 2015a: 101)

¹⁵⁶ (Frachetti, 2008: xvi)

¹⁵⁷ (Öner, 1984: 41)

İlk ele alacağımız alt unsur Orta Asya'nın göçer çobanlarını göçer üretim tarzı etrafına örgütlenmeye iten nesnel koşullardır. Nesnel koşullar kapsamında Orta Asya'nın coğrafi ve iklimsel koşulları ile göçer çobanlık ve bilhassa onun göçer üretim tarzında edindiği biçim arasındaki belirlenim ilişkileri ortaya konulacaktır. Böylece törel pratikler ile üretim ilişkileri arasındaki zorunluluk ilişkisinin nesnel dayanakları ortaya konabilecektir.

Belirli bir tarihsel dönemde, belirli toplumsal formasyonlar nezdinde somut örnekleri tespit edilebilecek olan bir üretim tarzını araştırma sürecinde çevresel etkenler son kertede önemli bir belirleyendir.¹⁵⁸ Çevresel koşullar verili bir zaman-mekanda mukim olan insanların maddi yaşamlarının yeniden üretilmesinin koşulları üzerindeki etkileri bağlamında üretim ilişkileri ve üretim tarzının niteliği üzerinde belirleyici etki üretirler. En nihayetinde bir üretim tarzının ortaya çıkışı ve biçimi, belirli bir toplumsal formasyonun belirli bir yerde kendisini yeniden üretmek için geliştirdiği pratiklere bağlıdır.¹⁵⁹

Çevresel koşullar, özellikle pre-kapitalist dönemdeki toplumlarda söz konusu pratiklerin biçimlenmesi üzerinde baskın bir belirleyiciliğe sahiptir.¹⁶⁰ Sanayileşme öncesi toplumların çevresel etkenleri kontrol ve manipüle etmekteki yetersizlikleri bağlamında çevresel etkenler öncelikle üretim pratiklerinin ardından da söz konusu pratiklerin ilişkilene süreçlerinde gelişen toplumsal ilişkilerin niteliğini yoğun bir biçimde belirleyen bir ön koşula tekabül eder.¹⁶¹ Bu bağlamda çevresel koşullar üretim ilişkileri ve toplumsal yapı üzerinde doğrudan belirleyici etkiler üretir.¹⁶² Yalnız burada çevresel koşulların etkilerinin belirli bir sınırı olduğunu da belirtmek gerekir, aksi halde coğrafi özelliklerin insanların ruh hallerini, karakterlerini ve toplumların işleyişini doğrudan belirlediğini savlayan coğrafi determinizme düşme tehlikesi söz konusu olacaktır.¹⁶³

¹⁵⁸ (İlhan, 1989: 715)

¹⁵⁹ (Dolukhanov, 1998: 39; Thin, 2005: 284-285)

¹⁶⁰ (Goldschmidt, 1979: 18; Марков, 2010: 26)

¹⁶¹ (Dolukhanov, 1998: 39)

¹⁶² (Dolukhanov, 1998: 39)

¹⁶³ (Gumilev, 2019c: 15; Kuzmina, 2008: 8)

Dolayısıyla çalışmamız kapsamında çevresel koşullar mutlak bir belirleyen olarak ele alınmayacak, pre-kapitalist ve sanayi önceki koşullar çerçevesinde Orta Asya göçerlerinin maddi yaşamlarının yeniden üretilmesi süreçlerindeki önde gelen belirleyenlerden biri olarak, üretim ilişkileri bağlamında analize dahil edilecektir.

Toplumlar ama özellikle de pre-kapitalist aşamadakiler temelde çevreye uyarlanma ve çevresel koşulların belirleyiciliği altında kendilerini yeniden üretme gereksinimi altında biçimlenmekte ve bu bağlamda da çevresel koşulların belirleyici etkilerini bünyelerinde taşımaktadırlar.¹⁶⁴ Çevrenin nesnel basınçlar dolayısıyla üzerinde mukim toplumsal formasyonlara yönelik etkisi, birbirinden farklı coğrafi koşullarda yaşayan toplumların yeniden üretim süreçlerinde farklı pratikler geliştirmesini, bu farklı pratiklerin farklı sınıfsal yapılara, farklı ideolojik örüntülere ve son kertede farklı toplumsal örgütlenişlere evrilmesine neden olmaktadır.¹⁶⁵ Bu durum çalışmamızda toplumsal yapılarını ele alacağımız Orta Asya ve Avrasya göçerleri için de geçerlidir.¹⁶⁶ Orta Asya'ya hâkim olan nesnel koşullar orada yaşayan toplulukları belirli bir düzeyde benzeyen ekonomik olanaklarla kuşatmış ve bu toplulukları benzer ekonomik ve toplumsal örgütlenmeler oluşturmaya itmiştir.¹⁶⁷

Orta Asya göçerlerinin yayıldığı coğrafya Pannonia'nın (Bugünkü Macaristan) verimli topraklarından bozkıra ve oradan da Sibiryâ tundralarına ve İndus vadisine uzanan bir alanda iklim ve diğer coğrafi koşulların keskin dönüşümler geçirdiği bir yapı arz etmektedir.¹⁶⁸ Anılan özelliklerinden ötürü, Orta Asya göçerlerinin monolitik bir toplumsal formasyonlar demeti teşkil etmesi beklenemez. Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan göçer üretim tarzı Orta Asya'nın tamamında geçerli bir üretim tarzı olmadığı gibi, monolitik bir yapı da arz etmemekte ve Asya/Orta Asya/Avrasya boyunca, nesnel basınçlara paralel farklı alt biçimler edinebilmektedir.

¹⁶⁴ (Dolukhanov, 1998: 39)

¹⁶⁵ (Findlay ve Lundahl, 2017: 176; Goldschmidt, 1979: 18-20; Turan, 1945: 305; Van Der Pijl, 2007: 25-26)

¹⁶⁶ (Frachetti, 2008: 17)

¹⁶⁷ (Frachetti, 2008: 1-2; Goldschmidt, 1979: 15-16; Khazanov, 1981: 155; Van Gorder, 2008: 6)

¹⁶⁸ (Bkz. Kuzmina, 2008)

Fakat üretim tarzının hâkim unsuru hareket halindeki üretim araçları olduğu ve bu üretim tarzı etrafında yaşayan toplumlar açısından yaşam stokunun yeniden üretimi ve toplumsal formasyonun yeniden üretimi arasında belirleyici bir ilişki bulunduğu ölçüde kapsayıcı bir kavram olarak göçer üretim tarzından bahsetmek mümkündür.¹⁶⁹

Göçer üretim tarzının oluşmasında belirleyici coğrafi etken Orta Asya'nın coğrafi koşulları ve bunlar arasında öne çıkan bir unsur olarak Step'in ta kendisidir.¹⁷⁰ Stepelerin keskin farklılıklar içeren iklimi, büyük nehirler ve göllerin oluşturduğu Ordos, Tarım, Yedisu gibi havzalar dışında büyük nüfus kitlelerinin tarımsal üretime dayanarak beslenmesi yahut yerleşik bir düzende besicilik olanaklarını kısıtlarken aynı iklim ile büyük düzlüklerin birlikteliğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan büyük bozkır ve çayırlar, yörede yaşayan insanları göçer hayvan besiciliğine zorlamıştır.¹⁷¹ Benzer bir çıkarım С. Н. Боголюбский tarafından Kuzey Afrika ve Nil Etrafında besiciliğin gelişimi için yapılmış Боголюбский, iklimin kuraklaşmasına bağlı olarak tarımın zorlaştığını fakat aynı koşulların hayvancılık için elverişli bir ortam yarattığını ve bu bağlamda yöre insanların besiciliğe yöneldiğini belirtmiş ve benzer koşulların Orta Asya göçerleri için de geçerli olduğunu savunmuştur.¹⁷² Öyleyse Orta Asya ve Avrasya stepleri üretici güçleri benzer bir yönde gelişmeye zorlayan ve bu bağlamda belirli bir üretici güçler düzeyi için az ya da çok benzer olanaklar sunması ile belirginleşen bir doğal ekonomik bölge olarak değerlendirilebilecektir.¹⁷³

Bozkır koşulları tarımsal üretimin sürdürülmesi ve tarımsal pratiklere büyük nüfusların beslenmesi için gerekli olan iktisadi-nesnel imkanları barındırmamaktadır.¹⁷⁴ Söz konusu bu imkanlar ya da bir diğer adıyla kaynaklar üretici güçlerin belirli bir gelişmişlik

¹⁶⁹ (Goldschmidt, 1979: 16)

¹⁷⁰ (Agacanov, 2003: 133; Benjamin, 2018: 18; Dukhovny ve Schutter, 2011: 14; Durmuş, 2017: 21; Frye, 1998: 20; Golden, 2011a: 3-4; Rásonyi, 1939: 401; Tavkul, 2007: 197; Van Gorder, 2008: 6)

¹⁷¹ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 23; Baldick, 2016: Benjamin, 2018: 18; Biran, 2007: 8; 12; Dukhovny ve Schutter, 2011: 15; Findlay ve Lundahl, 2017: 177; Goldschmidt, 1979: 15; Grousset, 2011: XVI; Khazanov, 1981: 156; 2015: 131-132, 138; Kradin, 2015: 11; Mandaloğlu, 2014: 77; Марков, 2010: 28-29; McNeill, 2002: 49; Memiş, 1987: 18; Van Gorder, 2008: 7; Wolf, 2019: 35)

¹⁷² (Марков, 2010: 19; Боголюбский, 1959: 42)

¹⁷³ (Dolukhanov, 1998: 64; Dukhovny ve Schutter, 2011: 12; Frachetti, 2008: 22)

¹⁷⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 320-321; Güneri, 2018:453; Houle, 2010: 9; Pinhasi ve Heyer, 2013: 1)

aşamasında belirli üretim ilişkilerinin gereksindiği doğal madde ve enerjinin bütününe denk düşmektedir.¹⁷⁵ Anılan belirleyicilik altında tarımsal pratikleri destekleyecek kaynaklardan yoksun olma hali beraberinde tarımsal üretim ilişkileri ve bağlı toplumsal örgütlenme biçimlerinin nesnel olarak sürdürülebilmenin zor yahut olanaksız olmasını getirmektedir. Bahsi geçen koşullar altında göçer hayvancılık topluluklarının kendilerini besleyebilmek için geliştirdikleri bir keşfe denk düşmektedir.¹⁷⁶

Göçer üretim tarzının kökenlerine inerken ilk bakılması gereken yer Orta Asya ve Avrasya stepleridir.¹⁷⁷ Bölgede yaşayan topluluklar üzerinde en belirleyici olan çevresel etken, aynı zamanda bölgenin baskın coğrafi karakteristiği de olan step koşullarıdır.¹⁷⁸ Öyle ki göçer üretim tarzının öncelikli olarak steplerin sonucu olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁹ İster Hunlardan ister Tabgaçlardan, istersek de Moğollardan bahsedelim; batıda Pannonia'dan doğuda Orta Asya Platolarına ve Mançurya'ya kadar kuzey güney hattında ise İran platoları ve Tibet'ten Sibiryaya Taygalarına kadar 47 ve 58 derece kuzey paralelleri arasında uzanan ve büyük ölçüde Dağlar, stepler ve yer yer de çöllerle kaplı bu coğrafyada yaşayan topluluklar, en yoğun biçimde Step koşullarının izlerini taşımışlardır.¹⁸⁰ Steplere özgü koşullar buralarda yaşayan insanları belirli ekonomik, toplumsal ve siyasi pratikler çerçevesinde yaşamaya zorlamıştır.¹⁸¹ Göçer üretim tarzı da bu koşulların içinde gelişen pratiklerin belirli bir biçim altındaki karmaşık düzenlilikleri altında biçimlenmiştir.

Orta Asya steplerinde hakim olan çevresel koşullar arasında ilk karşımıza çıkan anılan bölgenin dört bir yanından dağlarla çevrili ve deniz ikliminin etkilerinden büyük çapta yalıtılmış olmasıdır.¹⁸² Kuzeybatıda uzanan Sayan-Altay dağları, stepleri Hazar

¹⁷⁵ (Dolukhanov, 1998: 63)

¹⁷⁶ (Марков, 2010: 30)

¹⁷⁷ (İlgen, 2005: 818)

¹⁷⁸ (Benjamin, 2018: 19; Golden, 2011a: 3-4; Van Gorder, 2008: 8)

¹⁷⁹ (Koşay, 1972: 69; Neupert, 1999: 415)

¹⁸⁰ (Benjamin, 2018: 18; Biran, 2007: 7; Chase-Dunn vd., 2010: 54; Chernykh, 2008: 73; Divitçioğlu, 2005a: 240; Dokur, 2019: 151; Khazanov, 1981: 155; Klyashorniy, 2018: 15; Kuzmina, 2008: 10; Nicolle, 1990: 7; Van Gorder, 2008: 7)

¹⁸¹ (Bokovenko, 2004: 21; İlgen, 2005: 818; Shislina, 1997: 53)

¹⁸² (Barisitz, 2017: 2-3; Biran, 2007: 7; Dukhovny ve Schutter, 2011: 12; Gumilev, 2003: 31)

Denizinin beslediği havzalardan ve bozkırın kuzey sınırını teşkil eden¹⁸³ Sibirya'nın soğuk-nemli orman örtüsünden ayırır.¹⁸⁴ Dağların steplerin etrafını çevreliyor oluşu steplerin deniz ikliminin ılıman etkilerinden yoksunluğu ve nem oranının azlığının¹⁸⁵ bu bağlamda da tarımın verimsiz ve zor icra edilen bir faaliyet olmasının önemli nedenlerindedir.¹⁸⁶ Tarım için elverişsiz olan doğal koşullar hayvancılık söz konusu olduğunda ise elverişli hale gelmektedir.¹⁸⁷ Çünkü aynı bölge aynı zamanda büyük nehirlerle ve devasa otlaklarla bezelidir.¹⁸⁸ Dört yanı dağlarla çevrili Orta Asya steplerinin deniz ikliminden uzaklığı, tarımsal üretimi büyük ölçüde nehirler tarafından belirlenen belirli havzalara sıkıştırırken,¹⁸⁹ geriye kalan büyük düzlükler, uçsuz bucaksız otlaklara dönüşmüşlerdir. Step toplumlarının büyük sürülerini besleyecek olan da bu otlaklardır. Orta Asya Platosu otlaklara ek olarak özellikle de güneyde Gobi, Taklamakan ve Alashan gibi kuru ve kıraç çöllere de ev sahipliği yapmaktadır.¹⁹⁰ Kuzeyde ise Sibirya Taygaları Orta Asya bozkırı ile buluşmaktadır.¹⁹¹ Orta Asya'nın Batısı ise Amu Derya ve Siri Derya başta olmak üzere Pamir Dağlarından dökülen nehirleri ihtiva etmektedir. Anılan nehirler bozkırın ortasında yerleşime, tarıma ve hayvancılığa olanak sağlayan alüvyonla dolu havzalar oluşturmuşlardır. Söz konusu havzalar bölgenin tarım ve dolayısıyla insan yerleşimi için cazip bir yer olması sonucunu beraberlerinde getirmişler ve böylece bölge Neolitik dönemden itibaren insan yerleşimine sahne olmuştur.¹⁹²

Batı bozkırlarının verimliliği¹⁹³ ve Doğu'da okyanus Kuzey'de Tayga, Güney'de ise dağlar ve çöllere tarafından sınırlanma tarih boyunca büyük göçlerin sürekli batıya yönelmesi fenomeninin dayanaklarından biri olmuş ve aynı zamanda batı bozkırlarının göçerler ve yerleşikler arasında sürekli bir çatışma alanı olmasının de temellerini

¹⁸³ (Dokur, 2019: 151)

¹⁸⁴ (Gumilev, 2003:31)

¹⁸⁵ (Kuzmina, 2001: 1; 2008: 10-11)

¹⁸⁶ (Grousset, 2011: 1)

¹⁸⁷ (Bokovenko, 1995a: 255; Koca, 2017: 4; Korykoslu Hayton, 2015: 35)

¹⁸⁸ (Golden, 2011a: 4)

¹⁸⁹ (Khazanov, 1981: 156)

¹⁹⁰ (Avcioğlu, 1985a: 320; Golden, 2011a: 4; Grousset, 2011: 1; Gumilev, 2003:31-32; 542-543; Koca, 2017: 5; Kuzmina, 2008: 11)

¹⁹¹ (Kuzmina, 2008: 11; Schültz vd., 2008: 203; Wolf, 2019: 35)

¹⁹² (Pittman, 1984: 32)

¹⁹³ (McNeill, 2002: 184)

atmıştır.¹⁹⁴ Orta Asya'nın batı ucunun tarıma elverişli coğrafi yapısı burayı sadece göçerler için değil yerleşik tarım toplumları için de çekici hale getirmiş ve buna mukabil Orta Asya'nın doğu ucunda gördüğümüz göçer toplumsal hakimiyeti burada (özellikle Baktria ile Sogdiana'yı kapsayan bölgede)¹⁹⁵ Yerleşik toplumların ve şehir hayatının gelişmesi ile birlikte ilerlemiştir.¹⁹⁶

Step, karasal, soğuk, kuru ve umumiyetle kurak bir iklime sahiptir.¹⁹⁷ Orta Asya ve Avrasya steplerinde kışlar son derece soğuk yazları ise ılık ve sıcaktır. Günlük ve mevsimsel sıcaklık farklarının çok sert olduğu bu durum bir de denizlere uzaklıkla birleşince kronik kuraklık Bozkır koşullarının önemli belirleyenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸ Anılan koşullar altında tarımsal üretimin yaygın bir şekilde icra edilmesi neredeyse imkansızdır.¹⁹⁹ Özellikle bugün için “Moğol stepleri”²⁰⁰ olarak tarif edilen alanda, büyük Orta Asya bozkırının batı ucunu doğu ucundan ayıran dağlara çarpan siklonların taşıdığı bulutlarla beslendikleri için bozkırın doğusunda hayvancılığı mümkün kılan, bir bitki örtüsü uzanmaktadır.²⁰¹ İlkbaharda ise doğu bozkırı, Sibirya'dan gelen nemli hava ve Okyanus'tan gelen musonların etkisi altına girmekte ve bölgedeki ot örtüsü bir kez de bu yolla beslenmektedir.²⁰²

Moğolistan Bozkırının batı kesiminde ise, doğu kesiminin aksine daha kurak bir iklim hakimdir. Kar seviyesinin yer yer 30 cm'yi aştığı batı bozkırında iklimin kurak ve deniz rüzgarlarının nemli havasından uzak yapısı büyük çaplı hayvancılık için sıkıntı teşkil etmektedir. Bu nedenle olmalıdır ki doğu bozkırını terk eden göçerler anılan bölgeye yerleşmektense daha batıya ilerlemeyi tercih etmişlerdir. Moğolistan Bozkırının doğusu,

¹⁹⁴ (Kafesoğlu, 1972: 7-8; Khazanov, 2015a: 286; Koca, 2027: 3; McNeill, 2002: 184)

¹⁹⁵ Bkz. (Eker, 2012: 82)

¹⁹⁶ (Pittman, 1984: 32-33)

¹⁹⁷ (Gumilev, 2003:303; İlgen, 2005: 822)

¹⁹⁸ (Baldick, 2016: 12; Grousset, 2011: 1; Kuzmina, 2008: 11)

¹⁹⁹ (Kradin, 2015: 15)

²⁰⁰ Söz konusu bozkırlar MS X. Yüzyılda Kıtanlar'ın Kırgızları bölgeden kovmalarına kadar temelde Türk Altay Antropolojik Formasyonuna mensup göçerlere ev sahipliği etmekteyken, 920 yılındaki Kıtan istilası ile Moğol kökenli göçerlerin hakimiyetine geçmiştir (Bartold, 2014: 210-211; Grousset, 2011: 140; Taşağıl, 2011: 82).

²⁰¹ (Gumilev, 2003: 542; 2019a: 178; Baldick, 2016: 12)

²⁰² (Gumilev, 2003: 542)

stabil iklimi nedeniyle göçerlerin daha büyük örgütlenmeler kurmalarına imkân verirken bozkırın batısındaki göçerler yaylalar ve bozkır arasında, daha hareketli bir yaşama zorlanmışlardır.²⁰³ Yine benzer bir biçimde Altay bölgesinin kuzeyi ve güneyi arasındaki iklim farklılıkları da bölgede yaşayan göçerleri farklı biçimlerde örgütlenmeye zorlamıştır.²⁰⁴

Güneyin ılıman iklimi göçer hayvancılığı desteklerken, Kuzey Altay bölgesi insanları; kuzeydeki kutup-tundra ikliminin ve deniz iklimine uzaklığın etkisi ile uzun dönem boyunca avcı toplayıcı olarak kalmışlardır.²⁰⁵ Kuzeyde kutup ikliminin hakimiyeti görülmektedir. Taygalar ve tundralarla kaplı Sibirya’da iklim ve bitki örtüsü tarıma elverişli olmadığı gibi göçer üretim tarzını karakterize eden büyük at ve küçükbaş sürülerinin beslenmesi için de uygun değildir. Tundra ve Tayga koşulları altında ekonomi büyük ölçüde ren geyiği besiciliği ve avcılıkla sınırlanmıştır.²⁰⁶ Tundra koşulları Sayan Altay bölgesinde de belirleyicidir. Özellikle Sayan-Altay dağlarının kuzeyinde kalan bölge, Sibirya’ya özgü tundra iklimi etkisinde olup taygalarla kaplıdır.

Orta Asya’nın bitki örtüsü sıcaklık kuşakları ve su dağılımının izlerini bünyesinde taşımaktadır. Daha sıcak kuşakta yer alan ve deniz rüzgarlarından yararlanamayan steplerde düşük nem/su oranı bitki örtüsünü çayırlardan su miktarına göre bozkır tipi çalılara doğru sınırlanmış bir hatta tutarken, yağışın çok olduğu yahut soğuk kuşakta yer alması sebebiyle kar suyunun toprağı beslediği bölgelerde yoğun bir orman varlığı gözlemlenmektedir.²⁰⁷ Yine iklim ve sıcaklık koşullarına bağlı olarak Orta Asya’nın kuzeyi boyunca uzanan dağların kuzey yamaçları soğuk iklim kuşağına özgü tayga tipi ormanlara ev sahipliği yaparken güney yamaçlarında güneş ışığının daha yoğun olması sebebiyle düşük nem oranı ve step tipi bitki örtüsüne rastlanılmaktadır²⁰⁸. Söz konusu bu coğrafi sınır aynı zamanda avcı-toplayıcılıktan büyük sürüler besleyen step göçerliğine

²⁰³ (Gumilev, 2003: 543)

²⁰⁴ (Potapov, 2014b: 27)

²⁰⁵ (Potapov, 2014b: 27)

²⁰⁶ (Baldick, 2016: 12)

²⁰⁷ (Schültz vd., 2008: 203)

²⁰⁸ (Schültz vd., 2008: 204)

geçişin de sınırını teşkil etmektedir, bu husus Orta Asya göçerlerinin toplumsal kuruluşlarının ve kültürlerinin özgün yapılarının biçimlenmesinde esaslı bir öneme sahiptir.

Hayvancılığa dair olanak ve kısıtlılıklardan bahsederken öncelikle ele almamız gereken faktörler verili bir yerdeki su ve nem oranı olmalıdır. Su ve nem bir yandan hareketli üretim aracının beslenmesi için gerekli olan otlakların büyümesi diğer yandan üretim aracının su ihtiyacı bağlamında önem arz etmektedir. Bu bağlamda Orta Asya steplerindeki nem ve su miktarının çok olduğu dönemlerde anılan yerlerdeki topluluklarda gerek nüfusun gerekse de sürülerin büyüdüğüne ve genel olarak bölgede hareket halindeki nüfusun yoğunlaştığına tanık olunmaktadır.²⁰⁹ Belirli bir bölgede hareketli üretim araçlarının beslenmesi ile iklim ve su miktarı arasındaki ilişki kurak dönemler ile göç hareketleri ve dolayısıyla siyasi teşekküller arasındaki ilişkiyi bize gösterebilecek niteliktedir.²¹⁰ Otlak ve su kaynaklarının göçer toplulukları harekete zorlaması ve birden fazla üretici birimin farklı zamanlarda aynı kaynaklardan yararlanmak durumunda kalması göçer toplulukları arasındaki ilişkileri ve son kertede soy bağı örgütlenmesini ortaya çıkaracak koşulların temeline yerleşmektedir.²¹¹ Çünkü ne zamanki göçerlerin yerleştiği topraklarda nüfusları ve sürüleri artsa yahut iklim şartları değişse sürülerini besleyecek yeterli otlak ve su bulunması güçleşmiştir.²¹² Göçerler ya sürülerini kaybetmişler ya da başka bir otlak ve su kaynağı bulmak amacıyla oradan göçmüşlerdir.²¹³ Göçerler ise farklı göçer toplulukları çatışmaya, ittifak kurmaya, birleşmeye zorladığı ölçüde siyasal örgütlenme üzerinde etkilerini göstermiştir. Örneğin; Altay bölgesinde yaşayan göçerler böyle bir sürecin içinden geçmişlerdir.²¹⁴ Dolayısıyla Orta Asya göçerleri ve sürülerinin hareketleri, göçer toplumlarının kendi iç çelişkileri ve bölgede yerleşik büyük devletler ile olan ilişkileri tarafından olduğu kadar ölçüde

²⁰⁹ (Gumilev, 2003: 309; Pittman, 1984: 32)

²¹⁰ (Frye, 1998: 15)

²¹¹ (Frachetti, 2008: 2)

²¹² (Avcıoğlu, 1985a: 321)

²¹³ (Avcıoğlu, 1985a: 322-323; Gumilev, 2003: 309-310; İlgen, 2005: 818; Mollaibrahimoğlu, 2014: 10)

²¹⁴ (Potapov, 2014b: 29-30)

toplumsal formasyonun verili büyüklüğü, sürülerin boyutları ve hayvanların ihtiyaç duydukları gıda ve su arasındaki ilişki tarafından belirlenmektedir.²¹⁵

Orta Asya boyunca uzanan otlaklar, yağmurların düzensiz yapısı ve coğrafyanın erozyona karşı savunmasız olması nedeniyle iklim karşısında son derece kırılgandırlar.²¹⁶ Sert Sıcaklık değişimleri ve yağmurların düzensiz dağılımı ve yetersizliği²¹⁷ Orta Asya otlaklarında ani ve radikal değişimlere neden olabilmektedir. Otlakların iklim şartları karşısındaki kırılganlığı step göçerlerinin hareketleri üzerinde de belirleyici etkiler sahiptir.²¹⁸ İklimin otlakların üretim araçlarını besleyebilme yeterliliği üzerinde keskin etkilere sahip oluşu, göçerlerin iklim değişimlerine paralel bir biçimde sürekli olarak sürülerini besleyecek otlakları aramaları ile sonuçlanmaktadır.²¹⁹ Göçerle mevsimleri de takip ederek sürülerine sürekli olarak yeni otlaklar arayışı içinde Orta Asya bozkırlarını kat etmişlerdir.

Suya ulaşma olanaklarının göçer çobanlar üzerindeki doğrudan etkileri kendilerini kültür alanında yer-su kültürleri ile göstermektedir. Suyun yaşamlarındaki baskın etkisine ve suya ulaşma olanaklarındaki dönüşümlerin yaşamları üzerindeki dönüştürücü etkileri tecrübe eden, suya ulaşabilmek adına büyük ve uzun erimli göç döngüleri tutturarak step göçerleri²²⁰ su ihtiyacı ile yaşamları arasındaki ilişkiyi açıklama noktasında karşılaştıkları zorunlulukları ve su ile olan ilişkileri yer-su kültürlerinde soyut ifadelerle dönüştürerek ideolojiye entegre etmişlerdir.²²¹ Su kültürleri ve su kültürü etrafında örülmüş pratikler haresi Orta Asya Türklerinin İslamiyet'e geçişinden sonra da korunmuştur. Bunun temelinde ise dinin değişmesine rağmen ideoloji belirleyen üretici pratikler düzleminin radikal bir dönüşüm geçirmemesi yatmaktadır.²²²

²¹⁵ (Golden, 2018: 21)

²¹⁶ (Hauck ve Lkhagvadorj, 2013: 82; Kradin, 2015: 15-16)

²¹⁷ (Agacanov, 2003: 133)

²¹⁸ (Divitçioğlu, 2005a: 217-218)

²¹⁹ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 26)

²²⁰ (Bokovenko, 1995a: 255-256)

²²¹ (Öncül, 2005: 57)

²²² (Öncül, 2005: 57)

Göçer üretim tarzının asıl dayanağı, maddi servetin asıl kaynağı ve toplumsal formasyonun yeniden üretimindeki asli ekonomik güvence olan yaşam stokunun iklimle olan ilişkisine de burada değinmek gerekmektedir. Aslen ileride ele alınacak olmakla beraber çevresel koşullar ile üretim tarzı arasındaki ilişkinin anlaşılması için şimdiden meseleye değinmek gerekmektedir.

Yaşam stokunun en önemli özelliği canlı olmasıdır. Bu bağlamda topraktan ayrılır ve beraberinde göçer üretim tarzının yerleşik tarımcılıktan ayrılmasını, farklılaşmasını getirir. Yaşam stokunun üretim aracı olarak topraktan çok önemli bir farkı bulunmaktadır. Söz konusu fark yaşam stokunun yeniden üretilmesi sürecinin toprağı nadasa bırakmak ya gübrelemenin ötesinde bir hayvanı canlı tutma gerekliliğidir. Anılan belirleyici etki üretim süreçlerinde üretim aracından ürün elde etmeden ziyade üretim aracının yeniden üretimi gereksiniminin belirleyici olması biçiminde kendini gösterir. Toprakta farklı olarak hayvan ölümlüdür ve ölümlülüğü nedeniyle çok hızlı ve daha da önemlisi onarılamaz bir biçimde kaybedilebilmektedir.²²³ Anılan nitelik toplumsal formasyonun yeniden üretiminin iktisadi dayanağının hareketli üretim araçları olduğu toplumları tarım toplumlarına nazaran ekonomik olarak daha kırılğan, daha risk altında toplumlar haline getirmektedir.²²⁴ Çünkü tarım toplumlarından farklı olarak göçer toplumlar ellerindeki üretim araçlarının bir daha geri döndürülemeyecek biçimde kaybetme tehlikesiyle, sürekli olarak karşı karşıyadırlar.²²⁵ Böyle bir düzlemde çevresel koşullar, iklim ve en önemlisi de otlaklar ve suya erişim tarım toplumlarının aksine ürün elde edememe ile değil, üretim aracının kaybedilmesi ile neticelenebilecek denli büyük bir etki sahibidir. Böyle bir düzlemde, yaşamları sürülerine bağlı olan göçerler için çevresel koşullar ve kuraklık sadece açlık değil, toplumsal formasyonun yeniden üretiminin temel iktisadi dayanağı olan sürülerin ve buna bağlı olarak toplumun kaybedilmesi anlamına geleceği için göçerler nezdinde iklim, çevre ve suya erişim çok daha hayati sorunlar haline gelmektedir.²²⁶

²²³ (Goldschmidt, 1979: 20)

²²⁴ (Khazanov, 2015a: 167)

²²⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 323; Mandel, 2008: 40)

²²⁶ Bkz. (De La Vaissière, 2015: 189)

Coğrafya ve iklimin üretim tarzı üzerindeki belirleyici etkilerini takip eden diğer önemli etkileri ise toplumsal örgütlenmeye ilişkindir. İklim çeşitliliğinin düşük olduğu, milyonlarca kilometrekare boyunca benzer koşulların hâkim olduğu bozkır bir yandan toplulukları göçer çobanlığa zorlarken diğer yandan da üretim koşullarının Akdeniz havzasındaki gibi çeşitlenmesine imkân vermeyen bir örneklik dolayısıyla söz konusu toplulukları benzer koşullarda yaşamaya zorlamaktadır. Bozkır topluluklarının ekseriyetle benzer bir üretim düzeni etrafında örgütlenmeleri ise söz konusu toplulukların ortak yahut büyük ölçüde benzer ideolojik yapılar altında örgütlenmeleri sonucunu doğurmaktadır. Bölgede yaşayan toplulukların büyük ölçüde benzer ideolojik yapılara sahip olmaları ise daha kolay ve hızlı bir araya gelebilmeleri ile sonuçlanmaktadır.²²⁷ Benzer koşullar altında benzer iktisadi örgütlenmeler dahilinde yaşayan toplulukların üst yapısal örgütlenmeleri de birbirine yakınsamakta bu ise ilgili toplulukların bir araya gelme süreçlerini kolaylaştırarak törenin ve boylar arası/üstü yapılanmalarının temellerini atmaktadır. Nesnel koşulların üretim ilişkilerini birörnekleşmeye zorlayan çeşitsizliğinin siyasal örgütlenmedeki bu etkisi göçerler arasında boylar arası ve üstü yapılanmaların ortaya çıkma hızlarında da görülebilmektedir. Birbirleri ile benzer iktisadi koşullarda yaşayan ve toplumsal örgütlenmeleri de iktisadi koşulları paralelinde birbirine yakınsayan topluluklar karşı karşıya geldiklerinde çok daha hızlı bir biçimde topluluklar arası/üstü örgütlenmeler kurabilmektedirler.

1.2. GÖÇER ÜRETİM TARZININ KÖKENLERİ

Göçer üretim tarzının kökenlerinin incelenmesi ile bir yandan göçer üretim tarzının Orta Asya'nın özgün koşullarında toplulukların maddi yaşamı yeniden üretme kapsamında geliştikleri bir keşif olduğunun diğer yandan da söz konusu keşfin neolitik devrimden bir kopmaya değil, neolitik devrimin bozkır koşullarında edindiği biçime tekabül ettiğinin gösterilmesi amaçlanmaktadır. Anılan amaç doğrultusunda göçer üretim tarzının neolitik devrime uzanan kökleri incelenecektir. İnceleme kapsamında Orta Asya'daki büyük kuraklık dalgaları ile göçer çobanlığın gelişimi arasındaki ilişki üzerinde durularak göçer

²²⁷ (Van Der Pijl, 2007: 30-31)

çobanlığın neolitik devrimden bir kopuş değil neolitik devrim kapsamında ortaya çıkan bir alternatif olduğunun ortaya konulmasına çalışılacaktır.

Orta Asya göçerleri Göçer üretim tarzı diye tanımlayacağımız evreye gelinmeden önce avcı toplayıcılıktan ilkel tarıma kadar uzanan pek çok duraktan geçmişlerdir.²²⁸ Bu noktada hayvancılık esaslı üretim pratiklerinin gelişiminin avcı toplayıcılık yahut tarım gibi uğraklarla ve sonrasında da avcılık, madencilik ve tarımsal üretimle özgün bir etkileşim içerisinde bulunmayı ve bunları hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin belirleyici olduğu bir düzlemde toplumda eklemlenmeyi gerektiğini belirtmek gerekir.²²⁹ Dolayısıyla söz konusu olan hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin belirleyici niteliğidir. Diğer üretim pratikleri ise üretim süreçlerine hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin belirleyiciliği altında eklemlenirler.²³⁰

Göçer üretim ilişkilerinin kökenlerinde avcılık ve tarımın birlikte var olduğu bir ekonomik evrenin var olması muhtemeldir. Bu noktada göçer inancının temelleri bize avcılığı hakim bir rolü olduğunu gösterirken²³¹ MÖ III. Binyılda Orta Asya ikliminin tarımsal üretimi olanaklı kılan ılıman niteliğini kaybetmesi²³² ve bozkırların ortaya çıkışı ile göçer çobanlığa ilişkin erken buluntuların kronolojik olarak örtüşmesi de tarımsal üretimin göçer çobanlık öncesinde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.²³³ Buraya bir de salt avcılığa dayanan toplulukların hayvanları evcilleştirdikleri örneklerden bahsedilse de aslen avcılığa dayalı bir üretim düzeninde kalmaları da eklenebilir.²³⁴ Özellikle MÖ III. Binyıl'ın kuraklık dalgaları ile göçer çobanlığın ortaya çıkışı arasındaki ilişki bize avcılığın göçer üretim tarzının kökenleri ile olan ilişkisine dikkatli yaklaşma ödevini yüklemektedir. Avcılık elbette neolitik devrim öncesinin hakim pratiği olarak ele alınabilir ve yine neolitik devrim aşamasında da etkin bir yiyecek sağlama pratiği olarak önemini koruyacaktır. Buluntuların bize gösterdiği ise göçer üretim tarzının doğrudan

²²⁸ (Düzgün, 2012: 23; Pinhasi ve Heyer, 2013: 3)

²²⁹ Bkz. (Марков, 2010)

²³⁰ (Pinhasi ve Heyer, 2013: 4)

²³¹ (Özerdim, 1963: 3-4)

²³² (Kuzmina, 2001: 2)

²³³ (Khazanov, 2015a: 193-194)

²³⁴ (Khazanov, 2015a: 182-183)

avcılıktan türemediği, neolitik devrim aşamasına gelmiş toplulukların bozkır koşullarında üretim ekonomisi sınırları içinde geliştirdikleri keşiflerin bir sonucu olduğudur. Bu bağlamda karşımızda neolitik devrimi ıskalamış topluluklar değil, kendi nesnel koşullarına uygun bir üretim ekonomisi geliştirmek zorunda kalmış yani neolitik devrimin bozkır koşullarına uygun bir varyasyonunu ortaya çıkarmış topluluklar vardır.

Orta Asya da hayvanların üretim aracı olarak kullanılışının tarihi MÖ XIV-IX. Binyıllara kadar götürülebilmektedir. Batı Moğolistan'ın Khoit-Tsenker Nehri kıyılarında bulunan Mağara resimleri bölgede insan ve hayvan arasındaki bir etkileşime dair elimizdeki en eski kayıtlardan biridir.²³⁵ Muhtemelen bir av sahnesine ilişkin olan²³⁶ ve bir av büyüsü niteliği taşıması muhtemel olan²³⁷ bu tasvirler yöre insanının anılan tarihte avcılıkla iştigal ettiği ve hatta avcılığa ilişkin ideolojik bir üretimin de söz konusu olduğunu bize göstermektedir.²³⁸ Burada da görülebileceği üzere hayvancılıkla ilişki ilk başlarda avcılık düzleminde kurulmuştur.²³⁹ Bu bağlamda anılan tarihin göçer çobanlığın başlangıcı olarak verilmediğinin altı çizilmelidir. Ama Orta Asya koşullarının özgünlüğü, avcılık, ilkel tarım ve ilkel besiciliğe dayalı bir ekonominin tarım ekonomisinde göçer çobanlığa evrilmesini tetiklediği²⁴⁰ için mağara duvarlarındaki hayvan tasvirleri ile birkaç bin yıl sonra ortaya çıkmaya başlayacak olan gelişmiş göçer çobanlığı arasında bir süreklilik olduğunu da kabul etmemizi gerektirmektedir. Anılan süreklilik avcı-toplayıcılıktan neolitik devrime ve oradan da kitlesel sürülere dayanan göçer üretim tarzına uzanan bir hatta tebarüz etmektedir.

²³⁵ (Baldick, 2016: 13)

²³⁶ Pre-kapitalist toplumlarda sanat eserlerine özgü bir meta piyasasının var olmadığı hatırlandığında estetiğin tek başına bir şeyin üretilmesi, pazarlanması ve kullanılması için yeterli olmadığı olgusu karşımıza çıkar. Özellikle sınıf öncesi dönemde estetik beğeni, bir şeyin işlevinin ardındadır. Üretilen şeyler belirli estetik formlar ihtiva etseler de ilgili toplum için mutlaka tanımlanabilir ve estetikten bağımsız bir işleve sahiptirler. Mağara resimleri de benzer bir şekilde, taşıdıkları yahut bugünden atfettiğimiz estetik değerlerin ötesinde bir işleve sahip olmak zorundadır (Gombrich, 2004: 39).

²³⁷ (Gombrich, 2004: 40-44; Güvenç, 1979: 175)

²³⁸ (Baldick, 2016: 13-14; Lewin, 2008: 185)

²³⁹ (Taylor vd., 2017: 49)

²⁴⁰ (Марков, 2010: 18)

Avcılıktan üretim ekonomisine ne zaman geçildiği (ya da avcılık-dışı yaşam pratiklerinden göçerliğe geçiş olup olmadığı) sorusunun cevabı ise nesnel koşullarda aranmalıdır. Beslenme rejiminin asli unsurunu hayvansal ürünler oluşturan²⁴¹ topluluklar için avcılık-tarım birlikteliğinden hayvancılığa geçiş, tarımsal üretimin verimlilik düzeyi ve av hayvanı popülasyonu ile beslenmesi gereken nüfus arasındaki oranda aranmalıdır. MÖ VI-V. Binyıllarda aşırı avlanma²⁴² ve iklim değişikliklerini takiben elde edilen ürün miktarı, toplumsal formasyonun yeniden üretimini desteklemeye yetmediğinde ilgili toplumsal formasyonları, besin kaynaklarını artırmaya zorlamış olmalıdır²⁴³ ki üretim düzenine geçilmiş olsun.²⁴⁴ Üretim düzeninin değişmesi ve neolitik çatalanma ise MÖ III. Binyıllara rast gelmektedir MÖ III-II. Binyılda ise Orta Asya ikliminin nemli ve tarıma uygun özelliklerini kaybetmesine ve tarımsal üretimin bir dizi havzaya hapsolmesine neden olacak büyük bir kuraklık dalgasının²⁴⁵ aynı zamanda sürülerin boyutlarının büyümesi ve göçer çobanlığın gelişme evresi ile örtüşmesi de bu savı

²⁴¹ Bu iddianın temelinde gömütlere bırakılan gıdanın ekseriyetini etin oluşturması ile söz konusu toplulukların göçer çoban bir formda yaşamaları yatmaktadır. Fakat gömütlere bırakılan gıda unsuru temelde et olsa ve son kertede göçer toplumun hayvansal protein tüketimi tarım toplumunun köylülerine nazaran yüksek olsa da sadece ete dayalı bir beslenmeden bahsetmek tüm göçer toplumu için doğru olmayacaktır. Et daha ziyade yaşam stokunu kaybetmeye karşı daha dirençli olan yani büyük sürülere sahip olan ak budunun asli beslenme unsuru iken küçük sürülere sahip olan ve bu nedenle yaşam stokunu et için feda etmekten iktisadi olarak daha şiddetli bir biçimde etkilenen kara budun söz konusu olduğunda ağırlık süt ürünlerine kaymaktadır. Çünkü ak budunun aksine çok daha küçük sürüleri olan kara budun için sürekli etle beslenmek zaten küçük olan sürülerini riske atmak anlamına gelmektedir. Sürüler zenginliğin temel kaynağı olduğu ve son kertede dışarıdan topluma zenginlik akışı olmadığından dayanılacak bir dayanak olduğu için sadece etle beslenme yoluyla aşırı kullanımları ak budun için olmasa bile kara budun için sahip oldukları temel servetin kaybı ve topluluğun gelecekteki beslenme olanaklarının kaybı anlamına geleceği için süt ürünlerine ağırlık verilmesi sürülerin korunması bağlamında bir gereklilik olarak karşımıza çıkar (Galaty, 2005: 625). Bunun yanı sıra göçer toplumu yerleşik koşullarından elde ettikleri yahut ikincil tarımla ürettikleri tarımsal ürünleri de beslenme rejimlerine dahil etmişlerdir. Burada ise özellikle tahıl söz konusu olduğunda ağırlık dışarıdan elde edilen mallardadır. Fakat tarımsal ürünlerin büyük ölçüde dış kaynaklı olması onların tüketilebilme olanaklarını komşularla ticari ilişkiler yahut dış sömürü ilişkileri kurmaya bağladığından göçer beslenme rejimindeki hayvansal ürün ağırlığını değiştirecek nitelikte değildir. Çinliler MÖ XIII-XIV yüzyıllara ait kayıtlarında Kuzeyde yaşayan ve Rong adını verdikleri göçer kavimleri tarif ederken onların tahıl yemediklerinden bahsetmiş ve bunun nedeninin de tarımla uğraşmak yerine büyük at sürüleri olduğunu belirtmişlerdir (Agacanova, 2003: 131; Benjamin, 2018: 19; Beşirli, 2011: 145-146; Bokovenko, 1995c: 280; El-Ömerî, 2014: 115; Güneri, 2018: 459; 492; Hudûdü'l Âlem, 2020: 54; İlgen, 2005: 832-833; Khazanov, 2015a: 141; Klyaştorımy, 2018: 27; Özden, 2008: 128-129; Spinei, 2009: 232; Vladimiritsov, 1987: 65).

²⁴² (Kuzmina, 2008: 23-24)

²⁴³ (Kuzmina, 2008: 18, 24)

²⁴⁴ (Büyükkarakaya, 2017: 80; Güneri, 2018: 470; Марков, 2010: 23)

²⁴⁵ Yakın doğu uygarlıklarını vuran ve deniz kavimleri kavimlerin göç hareketleri de MÖ II. Binyıllara tarihlenmekte ve anılan dönemde Akdeniz havzası ve Ortadoğu'da da kuraklıktan bahsedilmektedir (Bonnard, 2004: 24; Gür, 2012: 24-25).

destekler niteliklidir.²⁴⁶ göçer çobanlığa geçişle birlikte tarımsal üretim neredeyse bütünüyle terk edilmiş fakat tarımsal ürünler ilgili toplumların beslenme döngüsüne dış sömürü yahut ikincil nitelikte olan tarımla birlikte girmeye devam etmiştir.²⁴⁷

Göçer üretim tarzına özgü hayvan besiciliği pratiklerinin Orta Asya steplerinde ortaya çıkışı en geniş biçimiyle MÖ V.-III. Binyıllar arasında tarihlendirilmektedir.²⁴⁸ Anılan dönem bir yandan kurganların ölü gömme adetleri çerçevesinde ortaya çıktığı diğer yandan ise hayvan besiciliğinin toplumsal formasyon içinde gelişmekte olduğu bir dönemdir.²⁴⁹ Aynı dönem ayrıca üretim tarzının diğer belirleyicileri olan madencilikğin erken örneklerinin ve at yetiştiriciliğinin ortaya çıkması bakımından da öner arz etmektedir.²⁵⁰ Yine de anılan dönemde üretim tarzı henüz göçer çobanlık olarak tanımlanmaktan uzaktır. Öncelikle, göçer çobanlığın belirleyici unsurlarından olan at yetiştiriciliği henüz çok primitiftir ve büyük ölçüde beslenme amacına yöneliktir. Attan hareket amacıyla yararlanılmadığı ve sürülerin de küçük boyutlu olduğu bir düzlemde çobanlık üretim tarzı üzerinde etkili olmakla birlikte, üretim tarzına karakterini verecek bir belirleyiciliğe sahip olmayacaktır. Örneğin bu günkü Moğolistan'da bulunan ve söz konusu döneme tarihlenen Tamsagbulag buluntuları bize ilgili toplumun hayvancılıkla uğraştığını ama bunun yanında ilkel tarımı, avcılık ve toplayıcılığın da mevcut olduğunu göstermektedir.²⁵¹

Orta Asya'da üretici faaliyetlerin²⁵² kökeni ve özellikle de atın ilk evcilleştirilmesine ilişkin buluntular Eneolitik çağda Ukrayna bozkırlarında varlık göstermiş olan Sredniy Stog kültürü (MÖ VI-V. Binyıl)²⁵³ içinde görülebilmektedir.²⁵⁴ Erken dönem Sredniy

²⁴⁶ (Bell-Fialkoff, 2000: 182; Golden, 2011a: 11; Kuzmina, 2001: 2)

²⁴⁷ (Khazanov, 2015a: 141)

²⁴⁸ (Golden, 2018: 57; Houle, 2010: 4; Khazanov, 2015: 188-189; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 12-13)

²⁴⁹ (Golden, 2018: 57; Güneri, 2018: 451)

²⁵⁰ (Güneri, 2018: 451)

²⁵¹ (Houle, 2010: 4)

²⁵² Eğer üretimden doğaya müdahale yoluyla doğanın dönüştürülerek üretimi anlıyorsak tabii, aksi halde basit toplayıcılık da üretim kategorisi içine alınabilir; ama biz burada doğaya müdahale yoluyla onun dönüştürülmesini üretim olarak alıyoruz

²⁵³ (Kotova ve Makhortkykh, 2010: 88)

²⁵⁴ (Benjamin, 2018: 17-18; Christian, 2000: 10; Gumilev, 2003:45; Güneri, 2018:452; Kotova ve Makhortkykh, 2010: 93; Rassamakin, 1995: 29-30; Taylor vd., 2017: 50; Videiko, 1995: 20)

Stog insanının tarım ve hayvancılığın bir arada işlediği bir ekonomik örgütlenmeye sahip olduğu bilinmektedir.²⁵⁵ Fakat söz konusu ekonomik düzen, MÖ 4500-3800 arasında Ukrayna steplerinden Akdeniz havzasına kadar uzanan bir bölgeyi etkisi altına alan kuraklık esnasında ortadan kalkmış olmalıdır.²⁵⁶ Çünkü kurak dönemle birlikte Sredniy Stog insanların tarım ve hayvancılığı birlikte yürüttükleri yerleşik düzenlerini terk ettikleri tespit edilmiştir.²⁵⁷ Sredniy Stog örneğinde karşımıza çıkan üretici faaliyet küçükbaş hayvan ve sınırlı düzeyde at besiciliğine dayanmaktadır. Her ne kadar Sredniy Stog insanlarına ilişkin buluntularda bir takım tarımsal ürün işleme aletlerine rastlansa da bu aletlerin bir tarım ekonomisinden çok, yabancı nebatatın işlenmesine yönelik olduğu söylenebilecektir. Bu minvalde Sredniy Stog insanının üretim faaliyetinin Nebatat işleyiciliğinin palyatif bir biçimde eklemlendiği hayvancılığın baskın olduğu bir zeminde olduğunu iddia etmekte bir sakınca görünmemektedir.²⁵⁸

İlk besici pratikler MÖ V-IV binyıllara kadar uzanan bir geçmişe tarihlenebilmektedir.²⁵⁹ Neolitik devrimin ardından alet yapımının gelişmesi besin üretimi ekonomisinin ortaya çıkması²⁶⁰ ve takip eden nüfus artışına²⁶¹ bağlı olarak Orta Asya topluluklarında da ekonomik faaliyetler, toplumsal artık ve bu artılla beslenebilen unsurları içeren daha gelişmiş toplumsal örgütlenmeler görülmeye başlanmıştır.²⁶² Neolitik devrimi takip eden dönemde besicilik ortaya çıkmış olsa da henüz toplumsal ilişkileri belirleyecek bir hakimiyetten söz etmek mümkün olmayacaktır.²⁶³ Besiciliğin kitleselleşmesi ve böylece üretim düzeninde hakim bir pozisyon elde etmesi bağlamında göçer üretim tarzının gerçek anlamda ortaya çıkışı ise MÖ III-II. Binyıllar (özellikle II. Binyılın sonları ve I. Binyılın Başları) arasında tarihlenebilecektir.²⁶⁴ Göçer üretim tarzının ortaya çıkışı ve

²⁵⁵ (Kotova ve Makhortkyh, 2010: 91)

²⁵⁶ (Videiko, 1995: 20)

²⁵⁷ (Kotova ve Makhortkyh, 2010: 91-92)

²⁵⁸ (Güneri, 2018: 452-453)

²⁵⁹ (Bell-Fialkoff, 2000: 183; Cipolla, 1980: 14-15)

²⁶⁰ (Cipolla, 1980: 11; Kuzmina, 2008: 18; Kyzlasov, 2010: 131-132; Mandel, 2008: 28)

²⁶¹ (Childe, 2001: 33; Cipolla, 1980: 95; Güvenç, 1979: 184; Willcox, 2012: 163-164)

²⁶² (Марков, 2010: 11-12)

²⁶³ (Марков, 2010: 12)

²⁶⁴ (Chernykh, 2008: 75; Drews, 2005: 23; Durmuş, 2017: 22; Frachetti, 2008: 2; Gumilev, 2019b: 78; Harmatta, 1996: 19; Khazanov, 2015b: 32; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 59; Kohl, 2007: 12; Марков, 2010: 12, 15; Shelach, 2009: 245; Usmanova, 2018: 2)

gelişmesi Bozkırın Batı'sında ve Doğusunda farklı dinamikler tarafından belirlenmiştir.²⁶⁵ Her iki bölge için ortak olan ise göçer çobanlığın öncesinde toplulukların tarım, avcılık ve besiciliğin değişik oranlarda eklemlendiği ekonomik yapılara sahip olmalarıdır.²⁶⁶

İlkel tarım, besicilik, çömlekçilik ve metalürjinin bir arada bulunduğu Eneolitik-Erken Bronz Çağı topluluklarının göçer hayvancılığın baskın olduğu bir düzene geçmesi ise Tarım toplumları-Çoban toplumları karşıtlığının varsaydığı üzere temelde tarımsal ekonominin gelişme olanakları karşısında daha kötü bir tercih de değildir. Öncelikle, ortaya çıkan yeni üretim tarzı Eneolitik-Erken Bronz Çağı'nın avcılık-ilkel tarım-yerleşik besicilik birlikteliğinden daha yüksek bir verimliliğe, toplumu beslemek için daha fazla olanağa sahip olması bağlamında bir ilerleme sayılabilecektir.²⁶⁷ Çağdaşları karşısında ise tarım toplumlarına nazaran daha yüksek bir hayvansal protein tüketimine imkân vermesi²⁶⁸ ya da en azından sürülere dayanan üretimin toplumun besin ihtiyacını, eklemlenen diğer pratiklerin ise belirli diğer ihtiyaçları karşılayabilmesi ve savaşçılığın yaygınlığı nedeniyle sömürü ilişkilerine direnebilme bağlamında bir geri kalmadan bahsetmemizi yanlış kılacak özelliklere sahiptir.²⁶⁹ İleride daha ayrıntılı anlatılacak olan yapısal yoksunluklar ve yaratıcı tamamlanmamışlık ilişkisi ise temelde bir geri kalmadan ziyade üretim aracının yeniden üretim gereksinimlerinde dayatılan tek yönlü uzmanlaşmanın sonucudur. Göçerler tek yönlü uzmanlaşmanın bir sonucu olarak belirli üretim pratiklerini geliştirmemiş diğerlerinde ise yüksek verimlilik düzeylerine ulaşamamış olsalar da göçer üretim tarzının, özellikle askeri örgütlenme alanında yarattığı olanaklarla anılan sorunlara XIV-XV. Yüzyıllara kadar etkin bir şekilde kullanacakları çözümlerle de üretebilmişlerdir. Bu bağlamda Neolitik-Erken Bronz döneminin karma

²⁶⁵ (Марков, 2010: 11)

²⁶⁶ (Di Cosmo, 2010: 14; Kuzmina, 2008: 19; Марков, 2010: 24; Videiko, 1995: 11 vd.)

²⁶⁷ (Марков, 2010: 25)

²⁶⁸ (Hudûdü'l Âlem, 2020: 54; Karatay, 2009: 78)

²⁶⁹ Göçer savaşçının karşısındaki feodal köylünün durumu gerek beslenmede yetersizlik gerekse de silah edinmenin zorluğu ve üretim sürecinin savaşçılıkla örtüşmemesi bağlamında savaşçılığın yaygın olmamasına bağlı olarak sömürü ilişkilerine karşı savunmasız olma bağlamında göçer savaşçı/çoban ile karşılaştırıldığında daha ağırdır. Anılan fark kendini belirli dönemlerde feodal köylülerin topraklarını terk ederek komşuluk ettikleri göçerlere katılmaya çalışmalarında da açık bir biçimde göstermektedir. Bkz. (Cohn, 2020: 62-65)

ekonomilerinden göçer çobanlığa geçiş aslında bozkır koşullarındaki olası en iyi seçeneğin uygulanmasından azı yahut fazlası değildir.²⁷⁰

Orta Asya göçerlerini karakterize eden pratiklerin kaynağı elde buluntulara dayanarak Sayan-Altay ve Yenisey havzaları ile batı bozkırlarını kapsayan bir bölge olarak kabul edilebilecektir.²⁷¹ Sayan-Altay bölgesi, Orta Asya tarihine ilişkin literatürün ağırlıklı kısmında göçer üretim tarzının ve bağlı toplumsal formasyonların ortaya çıktığı ve geliştiği yer olarak kabul edilmektedir.²⁷² Bölge Yüksek dağlar, derin nehir vadileri ve etrafa yayılmış stepler ile karakterize edilebilmektedir. Bölge, güneyinde steplere kuzeyde ise Sibiry'a açılmakta ve yaşamının genellikle zor olduğu bir yer olarak tarif edilmektedir.²⁷³ Orta Asya'nın en eski yerleşim alanlarının bazıılarını içeren bölgedeki insan yerleşiminin tarihi 100.000 ile 60.000 yıl öncesine kadar uzanmaktadır.²⁷⁴ Ne var ki Altay dağları ve vadilerinin büyük sürülere sahip olması beklenen kalabalık göçer topluluklarını beslemesi; kötü kış koşulları da hesaba katıldığında mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle olsa gerek ilk buluntularına Sayan-Altay Havzasında ulaşılan²⁷⁵ göçerler; ilgili toplumsal formasyon gelişip nüfus ve buna mukabil beslenmesi gereken hareketli üretim aracı kitlesi arttıkça güneye ve doğuya yani kendilerini Çin sınırına taşıyacak olan geniş Doğu Orta-Asya (bugünkü Moğolistan) bozkırlarına göç etmişlerdir.²⁷⁶

Neolitik devrim öncesinde ise ekonomide belirleyici pratiklerin başında Sima Qian'ın "*Bunların adeti, olağan zamanda hayvancılık yapmak, yabani havan avcılığıyla uğraşmaktır*"²⁷⁷ ifadesinden de anlaşılacağı üzere avcılık gelmektedir.²⁷⁸ Ek olarak göçer toplulukların iklim koşulları müsaade ettikçe tarımla iştilal ettikleri de

²⁷⁰ (Марков, 2010: 25-26)

²⁷¹ (Khazanov, 2015b: 33; Klyashorniy, 2018: 122)

²⁷² Bkz. (Güneri, 2018; İlgen, 2005; Potapov, 2014b; Radloff, 1994)

²⁷³ (Soenov vd. 2015: 2)

²⁷⁴ (Lkhagvadorj vd., 2013: 82)

²⁷⁵ Bkz. (Güneri, 2018)

²⁷⁶ (Potapov, 2014b: 29-30)

²⁷⁷ Sima Qian'dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

²⁷⁸ (Mandaloglu, 2014: 76)

bilinmektedir.²⁷⁹ Bu bağlamda avcılığın neolitik devrimin ıskalanmasına neden olacak denli baskın olmadığına altını çizmek önemlidir. Göktürk türeyiş mitleri de bize, göçer hayvancılığın evvelinde göçer avcılığa dayanan bir geçmiş olduğunu göstermektedir. *A-shih-na*'ların türeyiş efsanesinde ayakları kesilip çalılara atılan çocuğun dişi kurt tarafından etle beslenmesi,²⁸⁰ göçerlerin kendi geçmişlerini zihindeki somutta yeniden kurgulamaları esnasında avcı geçmişlerine yaptıkları bir anıştırma olarak yorumlanabilecektir.²⁸¹ Orta Asya göçerlerinin avcı kökenlerine ilişkin bir başka bulgu da Göçerliğin erken dönemlerine ait kurganlarda bulunan bazı at iskeletlerine geyik boynuzları geçirilmiş olmasıdır.²⁸² At ile geyiğin bu şekilde mezcedilmesi bir yandan atın ilgili toplum için bir hayvan ve üretim aracı olduğu kadar inancın merkezinde yer alan bir totem olduğu gösterirken mezcedilmenin geyikler yapılması geçiş döneminde, ilgili toplumun asli totemlerinden birinin de geyik olduğu göstermektedir.²⁸³ Bir toplumun somuttaki gerçeği zihindeki somuta aktarılması sürecinin bir örneği olan hayvanların inanç içinde soyutlanması süreci, ilgili toplumun söz konusu hayvanlarla kurduğu somut ilişkiler tarafından belirlenecektir.²⁸⁴ Söz konusu belirlenim vektörü, soyutlamanın koşullarının somut üretim süreçlerine bağlı olması anlamına gelecektir; ki söz konusu durumda at ile geyiğin mezcedilmesi ilgili hayvanların göçer toplumsal formasyonların yeniden üretiminde somut ve asli nitelikte işlevlere dahil olduğunun bir göstergesidir. Söz konusu örneklerde geyiğin kullanılması göçer toplumun avcılığın hâkim olduğu geçmişinde geyiğin hem bir besin kaynağı hem de attan önce evcilleştirilen asli hareket kaynağı olmasına dayanmaktadır.²⁸⁵

Avcılığın hâkim olduğu avcı-çiftçi dönemden kalan geyik totemi, toplum üretim ekonomisinin hakim olduğu neolitik devrim aşamasına geldiğinde çeşitli biçimler altında korunmuştur. Korunmanın örnekleri arasında yukarıda da bahsedilen geyik boynuzu geçirilerek mitselleştirilmiş/metaforik bir forma dahil edilmiş at kafataslarından,

²⁷⁹ (Gumilev, 2003: 112; Güneri, 2018: 469-470)

²⁸⁰ (Avcıoğlu, 1983: 559; Taşağıl, 2018b: 13)

²⁸¹ (Divitçioğlu, 1992: 69-70)

²⁸² Bkz. (Güneri, 2018)

²⁸³ (Avcıoğlu, 1983: 560; Çınar, 2018: 68)

²⁸⁴ (Engels, 2000: 66-67; Marx, 1970a: 23)

²⁸⁵ Bkz. (Марков, 2010)

şamanların davullarındaki tasvirler kadar uzanmaktadır.²⁸⁶ Yine Moğolistan’da bulunan 1500 yıllık bir telli çalgının sap kısmında geyik başını andıran bir biçimlendirilme görülebilmektedir.²⁸⁷ Çalgıların kamlık pratiklerinde üstlendiği törensel işlev²⁸⁸ dikkate alındığında davullarda ve diğer çalgılardaki geyik tasvirleri geyiğin bir totem hayvanı olarak göçer toplumların ideolojisinde taşındığını göstermektedir. Söz konusu taşınma ve mitselleştirmenin kökleri ise göçerlerin avcı/göçer geçmişlerinde geyiğin hem önemli bir besin kaynağı hem de ilk evcilleştirilen hayvan olma bağlamında hareket kaynağı olarak üretim tarzının asli unsurlarından biri olmasındadır.²⁸⁹

Sayan-Altay bölgesinde hayvan besiciliğinin erken örnekleri ile Afanasyev dönemi (MÖ 2500-1700)²⁹⁰ göçleri sonucunda nüfusun artmasının ya da genel olarak Güney Sibiry’a da insan nüfusunun artmasının yaklaşık aynı tarihlere denk gelmesi, önermemizi destekleyecek bulguları bize sunmaktadır.²⁹¹ Afanasyev dönemi mezarlarında koyun, at ve av hayvanları kemiklerine rastlanması, Afanasyev insanının beslenme rejiminde etin önemli bir yer tuttuğunu ve çobanlık ile avcılığın bir arada yürütülmeye başlandığını göstermektedir.²⁹² В. В. Гольмстен’e göre ortaya çıkan bu ilkel besicilik İklimin de kuraklaşması²⁹³ ile birlikte kendilerini ve özellikle de sürülerini yerleşik düzenden beslemekte zorlanan yöre insanlarını bir yandan daha yoğun bir biçimde hayvancılığa itmiş diğer yandan da otlak ve su kaynaklarına erişmek için harekete zorlamıştır.²⁹⁴ Fakat anılan evreleri incelerken, hala Göçer üretim tarzından bahsetmediğimizi, anılan toplulukların Göktürkler gibi büyük nüfuslu step toplumları ile karşılaştırıldığında son derece ilkel olduklarını ve küçük kabileler halinde yaşadıklarını hatırlamamız elzemdir. Bu minvalde göçer üretim tarzının kökenlerini ararken bakmamız gereken Sayan-Altay²⁹⁵ halklarından Afanasyev, Proto Okunyev dönemlerinde hayvan besiciliğinin görülmesi²⁹⁶

²⁸⁶ (Erdener, 2015: 27)

²⁸⁷ (Erdener, 2015: 27)

²⁸⁸ (Erdener, 2015: 27-28)

²⁸⁹ (Hoppal, 2008: 113)

²⁹⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 299)

²⁹¹ (Güneri, 2018: 470; Koca, 2017: 6)

²⁹² (Avcıoğlu, 1985a: 299; Taylor vd., 2017: 50)

²⁹³ (Eisma, 2012: 124)

²⁹⁴ (Güneri, 2018: 470; Марков, 2010: 19)

²⁹⁵ (Gumilev, 2003: 39)

²⁹⁶ (Golden, 2018: 55)

doğrudan göçer üretim tarzına değil; göçer üretim tarzının kökenlerine işaret etmektedir. En nihayetinde Proto-Okunyeve döneminde hayvan besiciliğinden bahsedilebilse bile Altay havzasında baskın üretim pratiği demir çağlarının erken dönemlerinde bile avcılık olarak kalmıştır.²⁹⁷ Yine de Afanasyev dönemi, hayvancılığın etkilerinin arttığı bir dönem olarak kabul edilebilecektir çünkü söz konusu dönem üretici pratiklerde hayvancılık ve avcılığın öne çıktığı dönemdir; ki daha sonra göçer üretim tarzı da hayvancılık ve avcılığın (hayvancılık merkezinde olmak kaydıyla) diğer üretici pratiklere göre çok daha yoğun biçimde icra edilmesine sahne olacaktır. Hayvancılık ve avcılığın belirleyiciliği yerleşimlerin yavaş yavaş konar göçer bir düzen etrafında biçimlenmesine görülebilmektedir. Henüz uzun mesafeli ve kitlesel göçler ile karşılaşılmasa da Afanasyev insanların sürüler ve av hayvanlarının peşinde hareket etmeye başladıklarını söylemek mümkündür.²⁹⁸

Küçükbaş hayvan besiciliği, Proto-Okunyeve döneminde başlamış olsa bile toplumsal formasyon üzerinde belirleyici etkilere sahip bir pratik olarak karşımıza çıkışı Okunyeve dönemini (MÖ XXI-XVII. Yüzyıllar)²⁹⁹ bulacaktır. Okunyeve döneminde küçükbaş hayvan besiciliğinin belirleyici bir pratik oluşuna dair ilk veriler Abakan ve Minusinsk müzelerinde bulunan ve Okunyeve dönemine tarihlenen bir adet stelli dikili taş ve iki adet heykelde görülebilecektir. Söz konusu üç heykel de totemistik özellikler taşıyan³⁰⁰ birer koç tasviridir.³⁰¹ Koç'un Okunyeve döneminde heykel ve steller tasvir edilmeye başlanması söz konusu hayvanın ilgili toplumsal formasyonun yaşamında belirleyici bir rol üstlendiğini göstermektedir. Şimdi biz, Proto-Okunyeve döneminde küçükbaş hayvan besiciliğinin başladığını bildiğimize göre anılan bu tasvirlerin neden Proto-Okunyeve döneminde değil de Okunyeve döneminde ortaya çıktığı sorusuna verilecek cevap, küçükbaş hayvan besiciliğinin yavaşça, ki bir kez besiciliğe başlandığında nüfusun buna oranla artacağını ve bu artışın besiciliğin gelişmesini kısırtacağı, anılan tasvirlerin de bu gelişmenin toplum üzerinde belirleyici etkiler doğuracak bir düzeyde oluşunun ifadesi

²⁹⁷ (Güneri, 2018: 470-472)

²⁹⁸ (Houle, 2010: 4-5)

²⁹⁹ (Kyzlasov, 2010: 153-154)

³⁰⁰ (Güneri, 2018: 566-567)

³⁰¹ (Güneri, 2018: 563-565)

olduğudur.³⁰² Sürülerin ve nüfusun nicel büyüklükleri belirli bir noktada toplumu belirli bir biçimde örgütlenmeye zorladıkları için nitel bir etki yaratmaktadırlar.³⁰³ Dolayısıyla nicelik, yani sürüler ve nüfus göçer üretim tarzı ile küçük çaplı göçer çobanlığı birbirinden ayırmak için önemli bir değişkendir. Ekonomik büyüklükler toplumsal yapılar ile diyalektik bir ilişki içerisindedir ve nicel iktisadi büyüklükler belirli aşamalarda belirli toplumsal biçimlerin ortaya çıkmasını gerektirir yahut buna müsaade ederler. Hegel'in nicel büyüklüğün nitel etkiler doğurması olarak tarif ettiği bu temayül göçer üretim tarzı için de geçerlidir. Küçük bir koyun sürüsü beslemek ile büyük koyun ve at sürüleri beslemek birbirinden farklı toplumsal örgütlenmeler içinde mümkündür ve bu bağlamda nicel büyüklük nitel etki yaratarak toplumsal kuruluşun dönüşmesine neden olur ya da *vice versa*.³⁰⁴

Hayvan besiciliğine ilişkin bir sonraki döneme ait bulgular Andronovo³⁰⁵ dönemine aittir. Yenisey Vadisinde yapılan kazılarda ulaşılan hayvan barınağı kalıntıları bize Andronovo insanların tarım ve hayvan besiciliği ile uğraştıklarını göstermektedir.³⁰⁶ Andronovo insanı koyun, keçi, domuz, at ve deve besiciliğiyle iştilal etmekte³⁰⁷ ve besicilik faaliyetini yazın yaylalarda kışın ise kışlak olarak kullanılan yerleşim birimlerinde yürütmektedir ki bulunan hayvan barınakları da bahsi geçen bu kışlakların yerlerine işaret etmektedir.³⁰⁸ Yaylak kışlak döngülerinin bir diğer önemli göndergesi de Andronovo insanının hayvan besiciliğinin gelişmesini takiben sürülerinin peşinde düzenli göç döngüleri içeren bir yaşam benimsemiş olmasıdır.³⁰⁹

³⁰² (Güneri, 2018: 564-566)

³⁰³ Nicelikten niteliğe geçiş ilişkisi için bkz. (Kuusinen, 1965)

³⁰⁴ Bkz. (Engels, 2000; Marx, 2015b)

³⁰⁵ MÖ V-III. Binyıllar arasında Uralların Batısındaki step ve orman-step bölgelerinde ortaya çıktığı ve ardından Orta Asya'ya yayıldığı düşünülen kültür grubudur. Yassı tabanlı ve geometrik bezemeli çömlekler, Bronz, bakır ve altın kullanımı, Dairesel yahut dörtgen bir duvarla çevrili mezar çukurları ve hayvan adakları anılan kültür grubunun belirleyici özelliklerindedir (Kuzmina, 2001: 1)

³⁰⁶ (Gryaznov, 1969: 86; Güneri, 2018: 647; Kuzmina, 2001: 2-3)

³⁰⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 299; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 16-17)

³⁰⁸ (Güneri, 2018: 647; Kuzmina, 2001: 2)

³⁰⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 300; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 18)

MÖ III. Binyıl'ın kuraklık dalgaları ile tarımsal üretimin koşullarının tasfiye olması Orta Asya'da yaşayan toplulukları hayvan besiciliğine ittikçe, söz konusu canlı üretim araçlarının yeniden üretimi gerekliliğine bağlı nesnel basınçları ilgili toplumların üretim tarzları ve yaşam biçimlerini ciddi anlamda dönüştüreceklerdir. Ekonominin tarımsal üretim ve çobanlık ile avcılığın bir arada olduğu bir düzenden giderek besiciliğin hakim olduğu bir düzleme kayması ile birlikte besi hayvanlarının canlı tutulması ilgili toplumlar için yapısal bir gereklilik olarak kendini dayatacak ve söz konusu toplumlar da giderek artan nüfuslarına paralel bir biçimde büyüyen sürülerini besleyebilmek ve sulayabilmek için geç bronz çağının kısa mesafeli yaylak-kışlak döngülerinin sınırlarını aşan uzun mesafeli yaylak-kışlak döngülerini kapsayan kitlesel göçlere girişeceklerdir.³¹⁰ Bahsi geçen kitlesel göçer yaşam stokunun yeniden üretiminin göçer toplumları sürekli hareket etmeye zorlayacak bir etken olarak üretim tarzı içinde önemli bir yer edindiğini ve bu bağlamda üretim tarzının niteliğini egemen pratik dizgesine karşılık gelmeye başladığını söyleme imkanını bize vermektedir.³¹¹ Kitlesel göçlerin bir diğer etkisi de göçer üretim tarzının üst yapı kurumlarına ilişkindir. Kitlesel göçlerin gerektirdiği örgütlenme düzeyi göçer toplulukların siyasal örgütlenmelerini dönüştüreceklerdir. Otlak ve su kaynaklarına erişim sürecinde göçlerin düzenlenmesi gerekliliği etrafında gelişen çatışma ve ittifaklar göçer toplulukları soy bağına dayanan ve boylar arası iş birliği başlığı altında ileride değerlendirilecek olan düzenekleri kurmaya itmiş ve göç önderliğinin siyasal yapılanma içinde, ileride önderliğe dönüşecek bir form almasında etkili olmuştur.³¹²

Karasuk evresi (MÖ II-I. Binyıllar, Minusinsk Havzası)³¹³ yahut genel olarak MÖ II-I. Binyıllar ise hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin diğer üretim pratikleri üzerinde artık hakimiyetini iyice belli etmeye başladığı, atın ve atlı arabanın toplumun kitlesel hareketi süreçlerinde ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandığı ve buna mukabil göçerliğin iyice kendini belli ettiği bir dönem olarak ayrı bir önem arz etmektedir.³¹⁴

³¹⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 197; Golden, 2018: 21; İlgen, 2005: 829; Марков, 2010: 20-21; Seroşevsky, 2019: 70; Shislina, 1997: 53; Üngör, 2016: 358)

³¹¹ (Kuban, 1993: 40; Pinhasi ve Heyer, 2013: 4)

³¹² (Khazanov, 2015a: 286)

³¹³ (Houle, 2010: 5)

³¹⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 300; Bell-Fialkoff, 2000: 183, 185; Francfort, 2012: 86; Golden, 2018: 56; Güneri, 2018:663-665; Ivantchik, 2005: 103; Khazanov, 2015b: 32; Марков, 2010: 15; Prusek, 1966: 31)

Özellikle Geç Karasuk (*Kamenny Log*) evresinde küçükbaş hayvan besiciliği önemli bir ağırlık kazanmış³¹⁵ ve nüfus artışı ile de kendini gösteren bir besi hayvanı ve buna mukabil et ve mandıra üretiminde bir artış söz konusu olmuştur.³¹⁶ Besi hayvanları arasında koçun ise aynı zamanda bir kült hayvanı olması nedeniyle ayrı bir önem arz ettiğini de vurgulamak gerekmektedir.³¹⁷ Karasuk dönemi ile birlikte küçükbaş hayvan besiciliğindeki yükseliş beraberinde Orta Asya toplumlarının geç bronz çağlarında hakim olan yarı yerleşik yaşam biçimlerinden göçer yaşam biçimine geçişinin de önemli göstergelerinden biri olarak okunabilecektir.³¹⁸

Göçerlik tarımsal üretimin de belirli bir düzeyde faal olduğu bir evrenin zorunluluklara bağlı olarak aşılması ile ortaya çıkmış olmalıdır.³¹⁹ Moğol Bozkırlarında anılan döneme ilişkin buluntularda hem tarımsal üretime hem de besiciliğe ilişkin buluntulara rastlanılması bu iddiamıza bir temel vermektedir.³²⁰ Göçer üretim tarzının Altay bölgesi dışındaki diğer bir önemli merkezi olan Batı bozkırlarında da göçer üretim tarzı çiftçi-besici bir temele dayanmaktadır.³²¹ Batı bozkırlarında özellikle MÖ III. Binyılı takiben gerçekleştiği bilinen ve Türkmenistan'da bulunan Namazgah Tepe buluntularında görüleceği üzere neredeyse kentsel devrim³²² aşamasına gelmiş olan³²³ tarım topluluklarını vuran ve büyük çaplı iklim değişiklikleri nem oranının düşmesine ve iklimin kuraklaşmasına neden olmuştur.³²⁴ Batı Sibiry'a da bulunan (Tomsk-Narymsk Trans-Ob bölgeleri) ve MÖ III-IV Binyıllara tarihlenen buluntular da bize bölgede anılan tarihlerde avcılık, besicilik ve çiftçilikler iştigal eden toplulukların ve etrafı tahkim edilmiş neolitik yerleşimlerin varlığını göstermektedir.³²⁵ Söz konusu dönüşüm tarımsal üretime dayalı olarak nüfusun beslenme olanaklarını tahrip edip bölgede steplere özgü

³¹⁵ (Prusek, 1966: 31)

³¹⁶ (Güneri, 2018: 663)

³¹⁷ (Güneri, 2018: 665)

³¹⁸ (Kuban, 1993: 39; Pinhasi ve Heyer, 2013: 4)

³¹⁹ (Марков, 2010: 30)

³²⁰ (Di Cosmo, 2010: 21; Марков, 2010: 12)

³²¹ (Frye, 1998: 38; Марков, 2010: 13; McNeill, 2002: 48-49)

³²² Bkz. (Childe, 2001)

³²³ (Dukhovny ve Schutter, 2011: 27; Golden, 2011a: 10; Koca, 2017: 6; Kyzlasov, 2010)

³²⁴ (Anthony, 2009: 48; Kuzmina, 2008: 13-14)

³²⁵ Bkz. (Kyzlasov, 2010)

bitki yayılımını tetikleyince³²⁶ besici/çiftçilikten göçerliğe geçiş süreci Orta Asya insanları tarafından hayatta kalma uğruna geliştirilen bir dizi keşifle başlamış yahut söz konusu etkenler yerleşik topluluklar ile bölgeye ulaşmış olan göçerlerin göçer üretim tarzı dahilinde birbirlerine karışmalarını mümkün kılmış olmalıdır.³²⁷

Hayvan besiciliğinin göçer üretim tarzı biçimine evrilmesi sürecinde karşımıza çıkacak olan, atın kitlesel olarak evcilleştirilmesi³²⁸ ve MÖ II-I. Binyıldan İtibaren koşum donanımının ve toplulukları taşıyacak araba ve benzeri aygıtların geliştirilmesi,³²⁹ atın binek hayvanına dönüşümü³³⁰ ve göçer nüfus ve sürülerin hareketi yaşamın yeniden üretilmesi sürecinde yapısal bir moment olarak topluma dayatacak bir düzeyde büyümesi gibi temel unsurlar,³³¹ hayvan besiciliği ile uğraşan küçük topluluklardan Orta Asya steplerinin birbirlerine soy bağı ilişkileri ile bağlanmış, bütünsel olarak bakıldığında hem kalabalık nüfuslu hem de yüzbinlerce ve hatta milyonlarca hayvandan oluşan büyük sürülere sahip göçer topluluklarını çıkaracaktır.³³²

Özellikle MÖ II. Binyılın ortalarında Atların yaygın biçimde evcilleştirilmesi ve takiben koşum takımların gelişmesi ile hızlanan³³³ dönüşümün sonuçları MÖ I. Binyıla gelindiğinde yayılacak ve atlı savaşçıların gelişim, askeri-hiyerarşik yapının oluşumu ve sürülerin büyümesine paralel olarak aile mülklerinin sayısının artışı ile akrabalık ilişkilerinin genişlemesini takiben Göçer üretim tarzının gelişmiş evresine geçilecektir.³³⁴ Göçer üretim tarzının ortaya çıkışı bir yanda üretim ilişkilerinin merkezinde hayvancılığın olduğu bir yapı altında düzenlenmesiyle belirginleşirken göçer topluluklar

³²⁶ (Kuzmina, 2008: 15-16)

³²⁷ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 24; Bell-Fialkoff, 2000: 182-183; Dolukhanov, 1998; Frye, 1998: 38-39; Kozintsev, 2009: 126; Kuzmina, 2008: 10; McNeill, 2002: 49; Pitmann, 1984: 33; 1987: 32; Popova, 2009: 301; Shelach, 2009: 249)

³²⁸ (Dvornichenko, 1995: 101; Марков, 2010: 11-12)

³²⁹ (Bell-Fialkoff, 2000: 183; Drews, 2005: 63; Güvenç, 1979: 205; Kohl, 2007: 14-15)

³³⁰ (Drews, 2005: 1)

³³¹ (Barbarunova, 1995; Ishjamts, 1996: 152; Марков, 2010: 23; Vladimiritsov, 1987: 69-69)

³³² (Atabekov ve Yusupov, 1996: 25; El-Ömeri, 2014: 92; Frachetti, 2008: 7; Марков, 2010: 18; Pustovalov, 1994: 86; Shelach, 2009: 245)

³³³ (Bell-Fialkoff, 2000: 183; Марков, 2010: 42)

³³⁴ (Ahincanov, 2014: 242; Bell-Fialkoff, 2000: 183; Benjamin, 2018: 24; Khazanov, 2015a; Klyashorniy, 2018: 23; Марков, 2010: 31; McNeill, 2002: 49-50; Renfrew, 2009: XV)

arasında soy bağı ilişkileri dolayısıyla kurulan bağlar da karşımıza temel üretici birim olan ailenin ötesine geçen bir toplumsal yapıyı çıkarmıştır. Böylece üretici güçler ve toplumsal iş bölümünde ve bunu takiben toplumsal örgütlenmede yeni bir evreye geçilmiştir.³³⁵

Toplumsal gereksinimlerin karşılandığı asli kaynak olan yaşam stokunun beslenmesi, sulanması ve barınması ihtiyacı merkezinde örgütlenen step toplumları, söz konusu zorunluluklar çerçevesinde sürekli hareket halinde olmak durumundadırlar. Sürülerin boyutları ve yaşam stokunun yeniden üretimi için gerekli olan emek gücü kitlesi ile bunun örgütlenme biçimleri step göçerlerinin sürülerin bir dizi çobana emanet ederek bir yerde yerleşik bir yaşam sürmesini yahut tali sayılabilecek bir göç içinde bulunmasını mümkün kılmamaktadır. Üretim tarzının hareketli üretim araçları üzerine hakimiyet temelinde örgütlenmesi emek gücünün de üretim araçları ile hareket halinde olmasını gerektirmektedir. Toplumsal formasyonun bir bütün olarak hareket edebilmesi ise ona hareket için gerekli olan araçların sağlanmasına bağlıdır. Emek gücünün sürüler ile birlikte sürekli hareketi gerekliliği step toplumlarında sürülere eşlik eden insan kitlelerinin hareket edebilmesini sağlayacak teknik, yordam ve bilginin keşfini beraberinde getirecektir.

Göçerler sürülerinin yeniden üretim gereksinimi altında otlaklar ve su kaynakları arasında hareket etmek zorunda oldukları ölçüde sadece sürülerin değil toplumun bütünüyle hareket edebilmesini sağlamak zorundadırlar ve bu bağlamda çeşitli keşiflere ihtiyaç duymaktadırlar.³³⁶ Orta Asya göçerinin hareketli yaşamında yapmak durumunda olduğu keşiflerin en önde gelenleri, at, araba ve hareketli barınakların sürekli ve düzenli göçlere uygun kullanımınıdır.³³⁷

³³⁵ (Марков, 2010: 8)

³³⁶ (Salzman, 2005: 599)

³³⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 338; Basalla, 2008: 11; Mauvieux vd., 2014: 151)

Atın sadece kendisinden emtia temellük edilen bir üretim aracının ötesinde göçer üretim tarzının belirleyici fenomeni olan hareketin temel dayanağı olduğuna daha evvel değinilmişti. Aynı hareketin bir başka dayanağı da arabadır. Araba, bir yandan üretilmiş emtia ve diğer üretim araçlarının taşınmasından kullanılırken bunun yanında emek gücünün³³⁸ hareket etmesinde de önemli işlevler üstlenmektedir.³³⁹ Yük hayvanlarının tek tek kullanımına nazaran araba, yük taşıma noktasında sürekli hareket halindeki bir toplumun ihtiyaçlarına daha uygundur.³⁴⁰ Arabanın göçer toplumlar için önemi ve kitlesel bir kullanımın söz konusu olduğu Tölesleri (Kao-Che) mağlup eden Kuzey Wei Hanedanlığının (Tabgaçlar, To-Ba) (MS 402) yirmi binden fazla araba ele geçirmesinde görülebilmektedir.³⁴¹ Çin kaynaklarından alınan bu rakam her ne kadar yanıltıcı olması ihtimalini bünyesinde taşısa da bize, göçer toplumların hareketli yaşamlarını sürdürebilmek için büyük araba kitlelerine ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Kao-Che ifadesi aynı zamanda yüksek tekerlekli araba anlamına gelmekte, Töles ifadesinin de Türkçe *Tegreg* (tekerlek) sözcüğünün Çin alfabesine aktarılması sürecinde biçimlendiği iddia edilmektedir. Töleslerden bahsedilirken arabalarının yüksek ve çok parmaklı tekerlekleri olduğu ifade edilmektedir.³⁴² Kandaş topluluklarda kullanılan savaş gereçleri yahut üretim tarzı açısından önem ifa eden aygıtların topluluk ismi olarak kullanılmasına sıklıkla rastlandığı düşünüldüğünde (örneğin askeri demokratik bir nitelik gösteren Saxon topluluğunun adı kullandıkları Sax adlı bir kamadan türemiştir)³⁴³ söz konusu boyun isminin arabalarla ilgili olması anlaşılabilir. Boya söz konusu ismin verilmiş olması büyük ölçüde sahip oldukları arabaların diğer topluluklarınkinden farklı olması, Töleslerin araba üretiminde uzmanlaşmış olması ile açıklanabilecektir.

Buluntular arabaların mevsimsel göçlerde kullanılmaya başlanmasının atın kitlesel kullanımını yaygınlaştığı ve göçer üretim tarzının ortaya çıkmaya başladığı MÖ II. Binyıllara denk düştüğünü göstermektedir.³⁴⁴ Karasuk dönemine ait buluntularda ise

³³⁸ (Марков, 2010: 72-73)

³³⁹ (Ahincanov, 2014: 248-249; Asimov, 2019: 27; Gumilev, 2003:124; Grousset, 2011: 18; Kuban, 1993: 41; Kuzmina, 2008: 35)

³⁴⁰ (Vladimiritsov, 1987: 69)

³⁴¹ (Taşağıl, 2018a: 43)

³⁴² (Divitçioğlu, 2005a: 57-58; 2006: 29-30)

³⁴³ (Divitçioğlu, 2005a: 58)

³⁴⁴ (Taylor vd., 2017: 50)

emek gücünün ve toplumun bir bütün olarak halinde hareketine ilişkin erken ama aynı zamanda daha açık bulgulara da rastlanılmaktadır.³⁴⁵ Karasuk dönemi kaya resimlerinde karşımıza çıkan kervan tasvirleri toplulukların yer değiştirmeleri esnasında ağır yük hayvanlarını kullandığını göstermektedir. Anılan tasvirlerde yaklar ve öküzlerin üzerlerine yüklenmiş sepetlerde eşya, yurt kazıkları ve insan taşıdıkları görülebilmektedir.³⁴⁶ Hayvanlara ek olarak atlı araba ve arabalı çadırlar da Karasuk döneminden itibaren yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Atlı araba ve arabalı çadırların kullanımının yaygınlaşması Karasuk döneminde göçlerin boyutları, göçer kültürünün yayılmasını açıklayan en önemli göstergelerden biridir.³⁴⁷

1.3. HAREKET HALİNDEKİ ÜRETİM ARAÇLARI VE ÜRETİM TARZI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Okumakta olduğunuz başlıkta göçer üretim tarzına temel karakterini veren üretim araçları incelenecektir. İnceleme kapsamında öncelikle göçer üretim tarzındaki temel üretim araçları, bilhassa koyun ve atlar ile söz konusu hayvanların göçer üretim tarzında tercih edilme nedenleri incelenecektir. At ve koyunların göçer üretim tarzındaki rolleri ve işlevleri sürü formunun etkisi altında ele alınacaktır. Daha sonra ise yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde atın göçer üretim tarzında üstlendiği işlev ve söz konusu işlevin toplumsal bilince aktarılması sürecinde gelişen semantik pratikler ele alınacaktır.

Tarih boyunca neredeyse tüm toplumlar bir şekilde hayvancılıkla iştigal etmişler, sürüler beslemişlerdir; fakat her hayvan besleyen toplum hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyetin merkezi olduğu bir üretim tarzı altında örgütlenmemiş, toplumsal formasyonun yeniden üretimini üretim aracının yeniden üretimi ile bu kadar bağlantılı hale getirmemiş, emeğin yeniden üretimiyle üretim aracının yeniden üretimi bu kadar örtüştürmemiş, bir başka deyişle yaşam alanını elindeki yaşam stokunun biyolojik

³⁴⁵ (Kuban, 1993: 39)

³⁴⁶ (Güneri, 2018: 665)

³⁴⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 300)

yeniden üretim süreçleri ile birebir örtüştürmemiş, dolayısıyla step toplumları gibi örgütlenmemiştir. Sürülerini kaybetmek Orta Asya göçerleri için ölüm demektir çünkü toplumsal formasyonun yeniden üretimi ve özellikle de yaşamın idamesi neredeyse bütünüyle sürülere dayalı bir düzende işlemektedir.³⁴⁸ Sürülerine olan bu bağlılık emeğin yeniden üretimi ile sürülerin yeniden üretimini birbirine simbiyotik bir ilişki oluşturacak denli bağlamış³⁴⁹ ve böylece sürülerin hâkim olduğu bir üretim ilişkileri seti ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla göçer üretim tarzında merkezi ve hâkim nitelikte olan özel bir hayvancılık-çobanlık tipidir.

Göçer üretim tarzına mündemiç olan hayvancılık-çobanlık pratiklerinin hayvan besleyen diğer topluluklarda karşılaştığımız pratiklerden ayrılmasının ve göçer toplumlara özgü üretim ilişkileri pratikler ve örgütlenme biçimlerine vücut vermesinin nedenleri step göçerlerinin besledikleri hayvanların yani maddi servetin temel dayanağı olan üretim araçlarının niteliği ile bu üretim araçlarının üzerinde yaşadığı maddi çevrenin diyalektik ilişkisinde aranmalıdır. Dolayısıyla hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyet temelinde biçimlenen göçer üretim tarzı üzerindeki üretim araçlarının belirleyici etkileri özellikle Orta Asya göçerlerinin üretim ilişkilerinde baskın olarak kullanılan hayvanlara bağlıdır.

Hayvan besiciliği, hareket halindeki üretim araçları üzerine kurulu bir üretim tarzının kurucu pratiğidir. Çünkü hareket halindeki üretim aracından kastedilen bizatihi hayvandır. Hayvanın ve hayvancılığın göçer üretim tarzı içindeki önemi, MS11'de Hien (Kien) Prensi'nin Çin İmparatoru tarafından o esnada Çin'in vassalı durumundaki Hunların yabgusu ilan edilmesinin ardından, geleneklere göre yabgu olduğunu iddia eden Wu-chu-liu'nun isyan edip Çin'e savaş açmasını müteakip İmparator Wang Mang'ın danışmanlarının imparatora, büyük bir ordu toplamaktansa hunların yaşam kaynakları olan sürülerine saldıracak seyyar birlikler tertip etmelerini önermelerinde görülebilmektedir.³⁵⁰ Çin İmparatoru'nun danışmanları hareket halindeki üretim araçları

³⁴⁸ (Divitçioğlu, 2005a: 193; Марков, 2010: 58-59)

³⁴⁹ (Divitçioğlu, 2005a: 194)

³⁵⁰ (Gumilev, 2003: 205)

üzerinde hakimiyet kurmaya dayanan göçer üretim tarzının dayanak noktasının hayvancılık olduğunu bilmektedirler. Söz konusu bilgilerine dayanarak da step göçerlerine yönelik saldırıların onların toplumsal formasyonlarının üzerine kurulduğu temele, step göçerlerinde maddi servetin asli kaynağı olan sürülere yöneltmeyi düşünebilmişlerdir.

Orta Asya göçerlerinin üretim ilişkileri, üretim tarzları ve toplumsal örgütlenmelerini karakterize eden üretim araçları at ve küçükbaş hayvanlar, özellikle de koyundur.³⁵¹ Özellikle atın ve koyunun evcilleştirilmesi çoban-avcı-çiftçi üçgeninden göçer çobanlığına geçişte kilit önem arz etmektedir. At ve koyunun buradaki önemi söz konusu hayvanların beslenme alışkanlıkları ve sürülerin boyutları arasındaki ilişkiden türeyen basınçların dayattığı toplumsal örgütlenme biçimlerinde ve step koşullarında at ve koyun sürüleri beslemenin, sürüler belirli bir boyuta ulaştıktan sonra toplumu hareket etmeye yani göçe zorlamasında yatmaktadır.³⁵² At sürüleri beslemenin üretim ilişkileri ve toplumsal örgütlenme üzerindeki etkileri atın bizzat toplumun hareket edebilme yetisinin de kaynağı olması ile de pekişmektedir.³⁵³

Canlı yaşam stokunun bir diğer önemli kalemi ise küçükbaş hayvanlardır. Küçükbaş hayvanlar kitlesel sürüler halinde beslenir iken eş zamanlı olarak at sürüleri ile birlikte hareket edebilen ve ağıllar yahut ahırları gereksinmeyen nitelikleri bozkır koşullarına uyumlu üretim araçları olarak step göçerlerince tercih edilmişlerdir. Soğuğa karşı dayanıksız, beslenmek için çok daha fazla ot gereksinen ve göçerlerin hızlı ve uzun mesafeli göçlerine uyum sağlayamayan, ot tüketimleri nedeniyle daha sık göç etmeyi ve yem depolamayı gerektiren büyükbaş hayvanlar ise göçerler tarafından tercih edilmemektedir.³⁵⁴ Göçerlerin at dışında besledikleri temel hayvan olan ve besin

³⁵¹ (Agacanov, 2003: 134; Ahincanov, 2014: 243-244; Bartold, 2014: 275; El-Ömeri, 2014: 96; Golden, 2011a: 13; Hudûdü'l Âlem, 2020: 51-52; Khazanov, 2015a: 134; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 17; Klyashtorny, 2018: 28; Kradin, 2015:17; Марков, 2010: 40-41; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338; Spinei, 2009: 234; Thompson, 2004: 47; Wendelken, 2000: 195)

³⁵² (Khazanov, 2015a: 137; Prusek, 1966: 29)

³⁵³ (Khazanov, 2015a: 137)

³⁵⁴ (Agacanov, 2003: 134; Mandaloğlu, 2014: 77-78)

ekonomisinin de temeline yerleşen koyun³⁵⁵ soğuğa, sert iklim koşullarına dayanıklılığı, göçlere eşlik edebilmesi, ot tüketiminin daha ekonomik olması³⁵⁶ ve atların yemediği otlarla da beslenebilmesi, yünlerinden yararlanılabilmesi gibi hususlar nedeniyle göçerler tarafından büyükbaş hayvanlara ve diğer küçükbaşlara tercih edilmiştir.³⁵⁷

Göçerlerin sürülerinde At ve koyun ile birlikte sığır-inek tipi büyükbaşlar ve türevleri ile develer de yer almaktadır. Büyükbaşlar temelde yük taşımak ve arabaları çekmek için kullanılmaktadır. Devenin özellikle Hun dönemleri ve öncesinde kullanıldığına ilişkin arkeolojik bir buluntu olmadığını da hesaba katarak denkleme at ve koyundan çok sonra girdiğinin ve kullanımının daha kısıtlı olduğunun altının özellikle çizilmesi gerekir.³⁵⁸ Develer, çöl koşullarına ve uzun yollara uyumlu olmalarına rağmen bozkır koşullarında atlar ve koyunlar gibi kendi başlarına uygun yiyecekleri temin edemedikleri için büyük ve az sayıda çobanın nezaretinde hareket eden ve bu bağlamda da sürü yapısı içinde çözüme yönelik davranış kalıpları geliştirmesi beklenen hayvanlardan müteşekkil göçer sürü yapısına uygun değildir.³⁵⁹

Göçer üretim tarzında besi hayvanları ağırlıklı olarak küçükbaştır. Küçükbaşlar arasında ise öncelik koyunlardadır.³⁶⁰ Koç ve koyunun ileride karşımıza çıkacak olan büyük at sürüleri ile birlikte kitlesel olarak hareket etmeye ve Orta Asya şartlarında bir ağıl inşa etmeden dahi yaşamını idame ettirmeye yatkınlığı, küçük baş hayvan tercihinin step göçerliğinin gelişiminde önemli bir aşama olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Koyunlar soğuğa dayanıklı, uzun mesafeleri yürüyebilen hayvanlardır ve bu nedenle Orta Asya bozkırlarına uyum sağlayabilmektedirler. Anılan uyum kapasitesi koyun sürülerinin yeniden üretimini daha kolay ve bu nedenler de koyunları göçerler açısından tercih edilir kılmaktadır.³⁶¹ Orta Asya bozkırlarında beslenmeye yatkınlıkları nedeniyle koyunlar

³⁵⁵ (Golden, 2011a: 13; Kradin, 2015: 18; Mandaloğlu, 2014: 79; Vladimiritsov, 1987: 64; Wendelken, 2000: 195)

³⁵⁶ (Günaydın, 2009: 16)

³⁵⁷ (Khazanov, 2015a: 134-136; Kradin, 2015: 18; Kuzmina, 2001: 3-4; McNeill, 2002: 49; Wendelken, 2000: 195)

³⁵⁸ (Khazanov, 2015a: 136; Kradin, 2015: 18; Марков, 2010: 53; Vladimiritsov, 1987: 60)

³⁵⁹ (Khazanov, 2015a: 136; Vladimiritsov, 1987: 65; Wendelken, 2000: 195)

³⁶⁰ (Khazanov, 2015a: 134; Wendelken, 2000: 195)

³⁶¹ (Divitçioğlu, 2005a: 192; Wendelken, 2000: 195)

göçerler tarafından büyükbaşlara tercih edilmiş olmalıdırlar. Buna ek olarak koyunlar büyükbaş hayvanların yemedikleri otlarla beslenebilmekte ve otları 15-16 cm'lik karların altından bile söküp çıkarabilmektedirler.³⁶² Bu ise onları çok daha nazlı ve marazlı olan ve bu bağlamda uzun göçlere uyum sağlayamayan büyükbaşlara göre step koşulları için daha uyumlu bir hayvan kılmaktadır.³⁶³

Koyunların yanı sıra keçi de Orta Asya göçerlerinin sürülerinde yer alan hayvanlardan biridir, fakat koyunun yanında ikincil bir niteliğe sahiptir ve koyuna göre daha değersiz kabul edilmektedir.³⁶⁴ Çöllerin hâkim olduğu bölgelerde yaşayan göçerler içinse keçi verimsiz otlaklarda beslenmesinin kolaylığı nedeniyle daha öne çıkan bir hayvandır. Bu bağlamda verimsiz topraklara yahut çöllere yerleşmek durumunda kalan göçer sürülerinde keçilerin ağırlığı artmaktadır.³⁶⁵ Yine benzer bir şekilde orman kıyısında yaşayan göçerlerde de keçi beslendiği bilinmektedir.³⁶⁶

Küçükbaşların yanı sıra gerek besi amacıyla gerekse de arabalarını çekmek için belirli miktarda sığır da beslenmektedir.³⁶⁷ Yalnız sığır ve sair büyükbaşlar temelde sürülerin ağırlığını teşkil etmemektedir ve büyük ölçüde arabaları çekmek gibi amaçlarla kullanılmaktadır.³⁶⁸ Bunun temelinde sığırların bozkır koşullarında beslenmesinin, özellikle de kış aylarında daha da kendini belli eden zorluğu yatmaktadır.

Göçer göçer ekonomisinde yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri bağlamında toplumun sürülerle birlikte hareket etmesi biçiminde gerçekleşir. Göç süreçlerinde asli belirleyen sürülerin yeniden üretim gereksinimi doğrultusunda somutlaşan ve sürülerin nitel-nicel bileşimlerine belirlenen otlak ve su ihtiyacıdır. Göçerler için göç yaşam stoku

³⁶² (Khazanov, 2015a: 134)

³⁶³ (Bokovenko, 2000: 304; Dokur, 2019: 161; Khazanov, 2015a: 135)

³⁶⁴ (Golden, 2011a: 14; Khazanov, 2015a: 134)

³⁶⁵ (Khazanov, 2015a: 134)

³⁶⁶ (Agacanov, 2003: 138)

³⁶⁷ (Klyashorniy, 2018: 44)

³⁶⁸ (Agacanov, 2003: 134)

kitlesinin yeniden üretim gereksinimi ile bu gereksinimin realize edilmesi için gerekli olan çevresel koşullar arasındaki çelişkili ilişkiye verilen bir cevap niteliğindedir.³⁶⁹

Temelde bir kıtlık-kuraklık ya da yerinden edilme söz konusu değilse göçer belirli bir düzenlilik içinde gerçekleşirler.³⁷⁰ Hatta belirli göç güzergahları savaşlar ve büyük toplumsal hareketliliklerin yarattıkları değişimler dışında asırlar boyunca neredeyse aynı kalmışlardır.³⁷¹ Burada düzenliliği, göçlerin yönünü, sıklığını ve mesafeleri belirleyen asıl etkenler sürülerin nitel-nicel bileşimleri, sürü bileşimine bağlı su ve otlak ihtiyacı ve iklim koşullarının dengesidir.³⁷² Bu bağlamda göçlerin yapısı, süresi ve mesafeler sürüler ile çevresel koşullar arasındaki dinamik denge tarafından belirlenir.³⁷³

Toplum hareket halinde olduğu için kuru ot toplama ve saklama olanakları tarım toplumlarına nazaran sınırlı olan göçerler, söz konusu kısıtlılık doğrultusunda hayvanlarını yaz ve kış mevsimlerinde taze ot bulabilecekleri yahut koyun ve atların karın altından kazarak ot çıkarmalarına imkân veren otlaklar arasında taşımak zorundadırlar.³⁷⁴ Göçer sürülerin bileşimi ve çevresel koşulların niteliğine bağlı olarak dikey, yani yüksek-alçak yerler arasında ya da yatay, yani kuzey-güney, doğu-batı hatlarında gerçekleşebilmektedir.³⁷⁵ Göçlerin belirlenmesinde önemli bir etken de topluluğun elindeki yaşam stokunun hayvan cinslerine göre dağılımıdır çünkü koyunlar için elverişli olan bir otlak atlar için elverişli olmayabilecektir.³⁷⁶ Bu bağlamda göç yolları eldeki hayvan cinsi tarafından da ön belirlenmektedir. Bu noktada Camuka ile Cengiz han arasında geçtiği rivayet edilen ve Camuha'nın Cengiz hana söylediği; “*Eğer biz şimdi dağ yamacına konarsak at sürüleri besleyenler yurt kazanır; eğer akar su yanına konarsak koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar*”³⁷⁷ ifadesi bize hayvan cinsi ile

³⁶⁹ (Frachetti, 2008: 22)

³⁷⁰ (Ahincanov, 2014: 246; Khazanov, 2015a: 139; Konagaya ve Mackawa, 2013: 11; Марков, 2010: 53-54)

³⁷¹ (Khazanov, 2015a: 139-140; Марков, 2010: 54)

³⁷² (Khazanov, 2015a: 139-141; Марков, 2010: 9; Timur, 1994: 34)

³⁷³ (Khazanov, 2015a: 122; Lefébure, 1979: 4; Tapper, 1979a: 96; Wendelken, 2000: 193)

³⁷⁴ (Vladimiritsov, 1987: 61)

³⁷⁵ (Goldschmidt, 1979: 16-17; Khazanov, 2015a: 122)

³⁷⁶ (Goldschmidt, 1979: 17; Vladimiritsov, 1987: 61)

³⁷⁷ Aktaran, (Vladimiritsov, 1987: 61)

göç yolu ve konak tercihleri arasındaki doğrudan ilişkiyi göstermektedir. Hayvan cinsi yanında bir diğer önemli etken de sürülerin büyüklüğüdür. Sürüler büyüdükçe otlaklar daha hızlı tükeneceği için büyük sürüler besleyen topluluklar daha sık göç etmek durumundadır.³⁷⁸

Göçler belirli su kaynakları etrafında dairesel bir karakter arz edebileceği gibi birden çok su kaynağını kapsayan bir düzlemde bir gidiş geliş biçiminde de olabilir.³⁷⁹ Anılan düzenliliklerin sürekliliği ise yine çevre şartlarına bağlıdır. Düzenlilikler çevresel koşullar ve sürülerin gereksinimleri arasındaki dengeye bağlı olarak değişebileceği gibi yukarıda kabaca verilen yapısal biçimlerin bir araya gelmesi de sıklıkla söz konusu olacaktır.³⁸⁰ Orta Asya örneğine bakıldığında göçlerin genellikle yatay bir düzlemde ve kuzey güney hattında gerçekleştiği ve sıklığın temelde mevsim geçişleri ile belirlendiği görülmektedir.³⁸¹ Dağlık bölgelerde ise göçler yükseklik değiştirme biçiminde gerçekleşebilmektedir.³⁸² Çevresel şartlar ve sürülerin gereksinime bağlı olarak göç mesafeleri 5-10 kilometreden 1000 kilometreye uzanan bir çeşitlilik göstermektedir.³⁸³ Çevresel şartlar sürülerin yeniden üretimine olanak vermediğinde ise söz edilen düzenlilikler bozulabilmekte ve topluluklar sürülerini daha elverişli kaynakların olduğu yerlere taşıyacak uzun ve döngüsel olmayan göçlere başvurabilmektedirler.³⁸⁴ Döngüsel olmayan göçler her zaman başka göçer ve yerleşik topluluklarla karşılaşma ihtimali ve verili otlak paylaşımı düzeninin değişmesi nedeniyle iktisadi olduğu kadar politik de bir mahiyete sahiptirler.

Hareket fenomenini ele alırken hareket eden toplumun hâkim olduğu üretim araçları, işlettiği üretici güçler ve tabi olduğu üretim ilişkilerinin merkeze alınmasının ilk sonuçlarından biri Orta Asya göçerlerini mekanla kurduğu ilişki sadece üzerinden geçip gitmek olan tam göçerlerden ayırmak olacaktır. Münhasıran avcı ve toplayıcı toplumlarda

³⁷⁸ (Vladimiritsov, 1987: 61)

³⁷⁹ (Khazanov, 2015a: 122)

³⁸⁰ (Khazanov, 2015a: 123)

³⁸¹ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 27)

³⁸² (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 27)

³⁸³ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 27)

³⁸⁴ (De La Vaissière, 2015: 189-190; Khazanov, 2015a: 122-123)

görülen bu durum erken evrenin aşılmasından itibaren Orta Asya göçerlerinde mevcut değildir. Hareket olgusunun belirleyeni hareket halindeki üretim araçları olduğu ve de hareketin amacı üretim araçlarının yeniden üretimi olduğu için, Orta Asya göçeri basitçe ve gelişigüzel bir biçimde hareket etmez.³⁸⁵ Onun hareketi otlak ihtiyacının belirleyici olduğu ve nihai amacın üretim araçlarının mümkün olan en yüksek verimlilik düzeyinde yeniden üretmek olduğu bir düzlemde biçimlenir. Bu bağlamda Orta Asya göçerinin hareketi plansız bir seyahat yahut plansız bir yiyecek peşinde koşmadan çok bilinen en verimli otlak arazileri arasında bir seyahate karşılık gelir ki bu da bizi yaylaklar ve kışlakların arasında seyahat edilen ve yaylak ile kışlaklardaki otlakların doğrudan doğruya toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile ilişkilendirildiği ve bu ölçüde de siyasileştiği bir yarı-göçerlik biçimine götürecektir.³⁸⁶ Düzenli göç yolları, yaylaklar ve kışlaklardan oluşan bir bütün içerisinde göçerlerin belirli bir yerleşim alanları olduğunu söylemek gerekmektedir.³⁸⁷ Burada hareketli olmak, toprağa bağımlılığı azalttığı ölçüde söz konusu belirli yerleşim alanının değiştirilmesi olanağını beraberinde getirmektedir bir yersiz-yurtsuz olma halini değil.

Göçerlerin hareketleri belirsiz ve düzensiz bir yapı arz etmez. Her ne kadar hareketli olmak son kertede toprakla ve genel olarak mekanla olan ilişkinin yerleşik toplumlara nazaran daha esnek olması ile sonuçlanacaksa da göçerlerin hareketleri de belirli bir düzene sahiptir. Bu düzende ilk basamak sürülerin ihtiyaçlarıdır. Yani göçerler keyiflerine göre değil, sürülerini besleyebilecek ve hakimiyet kurabildikleri otlak ve su kaynakları arasında göç ederler.³⁸⁸ Üstüne üstlük söz konusu göçer de özellikle boylar arası/üstü yapılanmalar söz konusu olduğunda her göçer topluluğun kolektif hakimiyetinde olan toprak parçaları üzerinde ve tikel göçer topluluklara kolektif hakimiyete konu arazi üzerinde tahsis edilmiş yaylak ve kışlaklar arasında gerçekleşir.³⁸⁹ Konar göçer topluluklar olarak mekanla belirli bir ilişkileri -bir yurt kavrayışları- mevcut olup, anılan ilişki dolayısıyla mekân üzerinde siyasal egemenlik kavrayışı toplumsal formasyonun

³⁸⁵ (Çandarlı Şahin, 2016: 155; Golden, 2018: 21)

³⁸⁶ (Findlay ve Lundahl, 2017: 177; Golden, 2018: 21; Gumilev, 2003: 42; Yetkin, 1984: 13)

³⁸⁷ (Golden, 2011a: 12; Марков, 2010: 54; Salzman, 2005: 600; Sima Qian, 2010: 48)

³⁸⁸ (Golden, 2011a: 12)

³⁸⁹ (Vladimiritsov, 1987: 70)

yeniden üretiminde tespit edilebilir niteliktedir.³⁹⁰ Anılan yurt kavrayışı ilgili toplumsal formasyonun son kerte de göçer olması sebebiyle yerleşik toplumların mülk edinilen topraklar üzerinde geliştirdiği yurt kavrayışından farklı olarak bir başka otlığa erişmenin mümkün, faydalı yahut zorunlu olması ölçüsünde değişebilmektedir. Yurt son kerte de üretim araçlarının yeniden üretilebildiği otlak olduğu ölçüde her yeni otlak yeniden yurt olabilmektedir.³⁹¹ Bir başka deyişle ilgili toplumların yurt bilinci bir toprak parçasının mülk edinilmesi bağlamında statik değil, otlak ihtiyacı ve toplumun hareketliliği ölçüsünde dinamik bir topografik perspektif içinde biçimlenmektedir.³⁹²

Göçer üretim tarzı söz konusu olduğunda üretim araçları arasında en belirleyici olanı atır ve göçer üretim tarzının biçimlenmesinde büyük at sürülerinin ortaya çıkması ve söz konusu sürülerin yeniden üretimi süreçlerinde önemli bir etki sahibidir.³⁹³ Başta koyun olmak üzere küçük ve büyükbaş hayvanlar temel besin kaynağı olarak step toplumları için büyük önem arz etmektedir.³⁹⁴ At bir yanıyla kendisinden emtia temellük edilebilen bir üretim aracı iken diğer yanıyla yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimlerinin karşılanması sürecinde bir zorunluluk olarak kendini dayatan otlak ve su kaynakları peşinde hareketi mümkün kılması bağlamında yaşam stokunun geri kalanından yararlanma noktasında da üretim ilişkilerine dahil olur. Anılan özelliklerinden ötürü at, her ne kadar ana besin kaynağı olmasa da üretim ilişkileri ve yaşam stoku kitlesi içinde öne çıkmaktadır.³⁹⁵ Atın step toplumlarında maddi yaşamın yeniden üretimi süreçlerindeki baskın rolü steplerin atın ilk evcilleştirildiği yer olması ihtimalinin de altını çizmektedir.³⁹⁶ Bunlara ek olarak at göçer üretim tarzının yapısal unsurları olan süreklilik avları³⁹⁷ ve dış sömürü için gerekli olan askeri örgütlenmenin de temel dayanağı olması

³⁹⁰ (Yetkin, 1984: 13)

³⁹¹ (Divitçioğlu, 2005b: 75; Kafalı, 2005: 43)

³⁹² (Yetkin, 1984: 13)

³⁹³ (Agacanov, 2003: 135; Ahincanov, 2014: 243-244; Bendrey vd., 2011: 111; Bokovenko, 1995c: 280; Chibilev ve Bogdanov, 2009: 478; Dal, 2019: 100; Divitçioğlu, 2005a: 192; Kradin, 2015: 17; Pinhasi ve Heyer, 2013: 4; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338; Taylor vd., 2017: 50; Vladimiritsov, 1987:63; Wendelken, 2000: 195)

³⁹⁴ (Golden, 2018: 56)

³⁹⁵ (Baldick, 2016: 12-13; Güneri, 2018: 869-870; Güven, 2003: 83; Khazanov, 2015a: 134; Shislina, 1997: 53; Taylor vd., 2017: 50; Wendelken, 2000: 195)

³⁹⁶ (Asimov, 2019: 35; Benjamin, 2018: 27-28; Grousset, 2011: 5; Güneri, 2018: 255; İlgen, 2005: 830; Kuzmina, 2008: 26; Piggot, 1992: 48; Turan, 2009: 23)

³⁹⁷ (Ahincanov, 2014: 257)

ve sağladığı hareket imkanıyla çok daha hızlı ve geniş bir alana yayılan bir iletişim ağının kurulmasını mümkün kılması ile sadece iktisadi ilişkilerin değil göçer siyasal yapılarının özellikle de boylar arası işbirliği düzeneği ve büyük boy konfederasyonlarının da temeline yerleşmektedir.³⁹⁸

Atın göçerler için önemli olmasının bir diğer sebebi de bozkır koşullarına uyum sağlayabilmesidir. Atlar çok uzun mesafeleri kat edebilmektedir. Özellikle Orta Asya atları dayanıklılıkları ve beslenme verimlilikleri ile öne çıkmaktadır. Atlar, tıpkı koyunlar gibi kar altındaki otlara kazarak erişebilmeleri sayesinde³⁹⁹ bozkır koşullarında daha rahat hayatta kalabilmektedirler.⁴⁰⁰

Atın steplerdeki ilk kullanımına ilişkin bulgular (MÖ V-IV Binyıl)⁴⁰¹ hayvanların aslen beslenmek için ve çok ilkel olmakla beraber binek amacıyla kullanıldığını göstermektedir.⁴⁰² Buluntuların büyük bir kısmında binek olarak kullanılan atlarda rastlanılan arka azı dişlerdeki gem tahribatı olmadığı için bunların beslenme amacı ile kullanıldığı söylenebilecektir. Erken dönemlere tarihlenen buluntularda insanlar tarafından öldürülen pek çok ata ait kemik yığınları bulunmuş ve söz konusu iskeletlerde, özellikle dişlerde gem yıpranması olup olmadığına bakılmak suretiyle yapılan, incelemeler söz konusu atlara gem vurulmadığını göstermiştir.⁴⁰³ Buluntularda, toplumdaki pek çok üyenin atlara kolayca binebilmesini sağlayan gem/eğer donanımının iskelet üzerinde yarattığı tahribatın izlerine rastlanmaması bizi ilk evcilleştirilen atların büyük ölçüde besin kaynağı olarak kullanılmış olabileceğini düşünmeye sevk etmektedir.⁴⁰⁴ Erken dönemde ağırlık besi hayvanı olarak kullanımda olsa da at çobanlığının sürdürülebilmesi için çobanların atlara binmeyi öğrenmek zorunda olmaları,

³⁹⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 333-334; Benjamin, 2018: 25, 29; Durmuş, 2017: 23; Goldschmidt, 1979: 17; Gordlevski, 2018: 87; Kradin, 2015: 18; Марков, 2010: 31)

³⁹⁹ Bozkır atlarının dirayetleri ve bakımlarını kolaylığı Çinlilerin de dikkatini çekmiştir. Çin kaynaklarında bu durum, “*Barbar atları yalnızca çayırdaki otluyor ve ne tahıla ne de samana gerek duyuyor*” (Mau-Tsai, 2019: 489) biçiminde kaydedilmiştir.

⁴⁰⁰ (Agacanov, 2003: 135-136; De La Vaissière, 2020: 161; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

⁴⁰¹ (Golden, 2011a: 10; Kalkan, 1997: 1131; Mandaloğlu, 2014: 79)

⁴⁰² (Khazanov, 2015a: 190; Van Der Pijl, 2007: 33)

⁴⁰³ (Pinhasi ve Heyer, 2013: 4)

⁴⁰⁴ (Childe, 2001: 93; Drews, 2005: 8-11; Pinhasi ve Heyer, 2013: 4; Taylor vd., 2017: 50)

ilkel bir formda da olsa biniciliğin evcilleştirme ile birlikte ortaya çıktığını söylememizi mümkün kılmaktadır.⁴⁰⁵ Göçer üretim ilişkileri geliştikçe ve at yetiştiriciliğinde uzmanlaşma düzeyi arttıkça söz konusu bu işlev, atın binek hayvanı olma özelliği ile birleşecek ve atlar besin kaynağı olmanın yanı sıra hareket kaynağı ve savaş aracı olarak göçer dünyasının merkezine yerleşeceklerdir.⁴⁰⁶ Atın bir besin kaynağı olarak kullanımı ise, üretim tarzında üslendiği diğer işlevlerin genişlemesine paralel olarak bir lüks tüketim ürünü olmaya ve törensel beslenme alanına kayacaktır.

Atın besin hayvanından çeki ve/veya binek hayvanına dönüşmesi MÖ II Binyıllarda, kitlesel koyun sürülerinin beslenilmeye başlanmasına tarihlenebilecektir.⁴⁰⁷ Örneğin Kuzey Tacikistan'da soylu mezarları olarak tanımlanan gömütlerde at gemleri ve diğer koşum ekipmanlarına rastlanmıştır ve ele geçen bu buluntular MÖ 2034-1684 tarihleri arasına tarihlenebilmektedir.⁴⁰⁸ Yine MÖ II. Binyıldan kalma bazı resimlerde eysiz olmakla beraber ata binen insanların tasvir edilmesi de bize anılan dönemde binicilikten bahsedilme olanağı vermektedir.⁴⁰⁹ Anılan buluntular, göçer ekonomisinde beslenme amacıyla tüketilen hareketli üretim aracında ağırlığın MÖ III-II. Binyıllar arasında atlardan küçükbaş hayvanlara doğru iyice kaydığı⁴¹⁰ hatırlandığında ayrıca önem kazanmaktadır. MÖ II. Binyılın ortalarına doğru koyunun kitlesel olarak bakılmaya başlanması ile birlikte artan otlak ve su gereksinimi göçerleri daha uzun mesafelerde harekete zorlamış ve bu da MÖ I. Binyıldan itibaren Attan daha yaygın biçimde ve özellikle de hareket, sürüleri koruma ve otlak-su kaynaklarına hakim olmanın merkezinde olduğu bir düzende yararlanılması ile neticelenmiştir.⁴¹¹ Atın binek ve çeki hayvanı olarak kullanımının yaygınlaşması, hem ata besin kaynağı olarak bağımlılığın azalması hem de besin kaynağında küçük baş hayvan sürülerine yönelmesi ile birlikte beslenen büyük sürülerin dayattığı göç basıncı sonucu eldeki at sürülerinin göçe ilişkin pratiklerde kullanılmasına ilişkin yordamların keşfini dayatmasının bir sonucu olarak

⁴⁰⁵ (Drews, 2005: 17-18)

⁴⁰⁶ (Divitçioğlu, 2005a: 193)

⁴⁰⁷ (Drews, 2005: 48; Kalkan, 1997: 1132)

⁴⁰⁸ (Golden, 2018: 57; Güneri, 2018: 260)

⁴⁰⁹ (Khazanov, 2015a: 190)

⁴¹⁰ (Pinhasi ve Heyer, 2013: 4)

⁴¹¹ (Childe, 2001: 93; Khazanov, 2015a: 190; Renfrew, 2009: XV)

görülebilecektir. Besin kaynağı olarak kullanımın atlardan küçükbaş hayvanlara doğru kayması ile birlikte hem küçükbaş hayvan sürüleri (atların verdiği hareket imkanının otlak ve su kaynaklarına erişim olanaklarını artırması ve atlar dolayısıyla sürüler dışında besin kaynaklarına ticari ve askeri erişim olanaklarının artması nedeniyle) hem de (artık atların çok daha az miktarda kesilmesi nedeniyle) at sürüleri eş zamanlı olarak büyüyecek bu da MÖ II. Binyıl ile I. Binyıl arasında Orta Asya göçerlerini büyüyen sürülerinin ihtiyacı olan otlakların peşinde daha geniş kapsamlı ve düzenli göçerlik döngüleri kurmaya yöneltecektir.⁴¹²

Arkeolojik buluntular Orta Asya göçerlerinin atı gerek binek hayvanı olarak gerekse de ve az da olsa arabalarını çekmek için kullandığını göstermektedir.⁴¹³ Atın yaygın bir biçimde kullanımı için MÖ III-II. Binyılların beklenmesi gerekecektir.⁴¹⁴ MÖ II. Binyılda atın yaygın biçimde evcilleştirilmesi ve büyük at sürülerinin başı çektiği büyük hayvan sürülerinin maddi servetin temel kaynağı haline gelmesi ile birlikte yaşam stokunun yeniden üretimine ilişkin gereklilikler Orta Asya çobanlarını, tarımsal pratiklerden koparacak ve uzun göç döngüleri içinde kitlesel olarak hareket eden bir yapıya doğru itecektir.⁴¹⁵ At sürülerinin toplumu hareketli olmaya zorlaması ve Orta Asya Bozkırlarının kurak bir döneme girmesi ile birlikte MÖ I. Binyıldan itibaren İskitler başta olmak üzere hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olan Orta Asya

⁴¹² (Koca, 2017: 2; Марков, 2010: 18)

⁴¹³ Burada bir adım geriye gitmek gerekiyor. Orta Asya göçerlerinin hayvan ehlileştirme ve hayvan kuvvetiyle uzamda hareket etme becerileri belli ki doruğuna at kullanımı ile ulaşmış olsa da Atın yaygın kullanıma geçilmesinden önce de gerek yük taşıma gerek binek amacıyla hayvan kullanıldığı bilinmektedir. Söz konusu hayvan ise Ren geyiğidir. Öyle ki, MÖ 1000'li yıllarda dahi Ren geyiği koşulmuş arabalardan bahsedilebilmektedir. Çin Kaynakları Chü boyunun çok geç dönemlerde dahi, toprakları at yetiştirmeye müsait olmadığı için geyikleri evcilleştirip binek hayvanı olarak kullandıklarından bahsetmektedir. Hareketli üretim araçları üzerine hâkimiyet kurmuş ve yeniden üretimini harekete bağlamış bir toplumda hareketi sağlayan kuvvet kaynağı olarak hayvanın inançtan tasvirlere kadar pek çok alana girdiği düşünüldüğünde geyiğin atın yaygın kullanımına dek temel hareket aracı olarak kullanılmış olması ile Türk yaradılışı efsanesinde geyiğin hayatın kaynağı olarak mitleştirilmesi arasındaki ilişki de anlaşılabilir. Bu çıkarımın kökeninde, resmedilen hayvanların ongunistik karakterleri yatmaktadır. Özellikle olağan biçimlerinin ötesine taşınmış yani biçimi dönüştürmüş yahut olağan biçimlerinin ötesinde desenlenmiş/bezenmiş bir biçimde karşımıza çıkan bu hayvan tasvirleri, tasvir edilen hayvanların tasvir eden toplum için özel bir önem ihtiva ettiğini göstermektedir. (Curtis, 2018: 27-31; Gömeç, 2018: 412-416; Güneri, 2018: 189; Hassan, 2011: 96-97; Taşağıl, 2018a: 74)

⁴¹⁴ (Güneri, 2018:189)

⁴¹⁵ (Golden, 2011a: 10; Марков, 2010: 18-19; Shislin, 1997: 53)

göçerlerinin önce Orta Asya'nın tamamına sonra ise batı bozkırlarına uzanan bir hatta yayılmaları başlayacaktır.⁴¹⁶

Atın üretim tarzına belirleyici unsurlardan biri haline gelme sürecinde bir diğer önemli durak da Karasuk dönemidir. Buluntular bize Karasuk insanların atı evcilleştirdiklerini, onu binek hayvanı olarak kullanıp arabalara koşabildiklerini göstermektedir.⁴¹⁷ Tagar/İskit⁴¹⁸ dönemine (MÖ VII-II.Yüzyıllar-Minusinsk Havzası)⁴¹⁹ ait buluntularda ise koşum donanımı örneklerine rastlanılmıştır.⁴²⁰ Erken dönem step binicilerinin basit yularlarının aksine bu yeni kompozit (tunç, deri ve geyik boynuzu parçalar ihtiva eden) binek donanımı, at biniciliğinin yaygınlığının yanına, atın kullanımında esneklik ve etkinlik de getirmiş olsa gerektir.⁴²¹ At biniciliğinde görülen bu gelişme Karasuk döneminde göçerlerin attan sadece ham bir üretim aracı yahut arızı bir binek olarak yararlanma evresini aştıklarını göstermesi açısından önemlidir. At biniciliğinde kullanılan yeni donanımların keşfi bize, atın söz konusu toplumlar için artan önemini göstermekte ve göçerliğin yavaş yavaş arızı olmaktan çıkıp belirleyici faktör haline geldiğini söyleyebilmemizi mümkün kılmaktadır. Söz konusu binek donanımının hem uzun mesafeler kat etme hem de at sırtında ok atma noktasındaki önemi göz önüne alındığında artık Orta Asya göçeri için at biniciliğinin toplumsal formasyonun yeniden üretiminde önemli bir unsur olarak kabul edildiği söylenebilecektir.⁴²² Aynı dönemde atların ölümlerle birlikte gömülmeye başlanması da atın toplumsal formasyonun yeniden üretim döngüsünde edindiği önemli rolü göstermektedir.⁴²³

At yetiştiriciliğinin merkezi rolüne bağlı bir biçimde Orta Aya göçerleri büyük ve görkemli at sürüleri beslemişlerdir. At sürüleri büyüdükçe Orta Asya çobanları onları beslemek için daha otlaklar aramışlar ve böylece göç döngüleri büyümüştür. Büyüyen

⁴¹⁶ (Houle, 2010: 22-23; Ivantchik, 2005: 103; Prusek, 1966: 32; Wendelken, 2000: 1999)

⁴¹⁷ (Bell-Fialkoff, 2000: 185; Güneri, 2018: 665)

⁴¹⁸ Tagar/İskit uygarlığı ve Orta Asya Göçerleri ile ilişkileri için Bkz. (Diodoros Sicilus, 1935; Güneri, 2018: 730-738; Herodotos, 2018; Memiş, 1987)

⁴¹⁹ (Bokovenko, 1995a: 257; Houle, 2010: 5)

⁴²⁰ Bkz. (Grousset, 2011: 19; Melyukova, 1995)

⁴²¹ (Golden, 2011a: 15; Güneri, 2018: 730)

⁴²² (Shislina, 1997: 58)

⁴²³ (Prusek, 1966: 29)

göç döngüleri ise at sürülerinin büyümesi tetiklemiştir. At sürülerinin göçer üretim tarzındaki merkezi rolü atın öneminden türemekte ve aynı zamanda göçerlerin maşeri at sürüleri beslemelerinde ⁴²⁴ de açıkça görülebilmektedir. Sürülerin boyutları için Göktürklerden bir örnek verirsek sürülerin boyutları daha iyi anlaşılacaktır. Sencer Divitçioğlu bize Göktürk nüfusunun 600.000 kişi olması gerektiğini söylemektedir. Divitçioğlu'na göre bu 85.000-100.000 aile demektir ve bir ailenin yaşaması için yedi kısrak gerektiğine göre Göktürklerin beslediği kısrak sayısı 700.000 civarında olmak zorundadır. Kısrak sayısına erkek atları ve tayları eklediğimizde, bir de Göktürk toplumunun gerek ticaret kaygısı gerek iktisadi güvence payı olarak gerekse de savaşlarda kaybedilen atların yerine yenilerini koyabilmek için anılan alt sınırın üstünde sayılarda at beslemiş olacağını düşünürsek karşımıza milyonlu sayılar çıkmaktadır. Örneğin Kuzey Wei Hanedanlığı mağlup edilen Töleslerden (Tieh-le, Kao-Che) 200.000 baş at ele geçirdiğini kayıt altına almaktadır.⁴²⁵ Rivayete göre Tölesler anılan yenilginin ardından birkaç yüz bine yakın yurt ve sayıları milyonu aşan hayvan barındıran sürüleri ile göç etmeye zorlanmışlardır.⁴²⁶ Yukarıdaki hesap ve örneklerde geçen sayılar hem at sürülerinin hem de küçükbaş sürülerinin göçer üretim tarzı içinde ulaşabileceği maşeri boyutları bize göstermektedir.⁴²⁷ Sürülerin maşeri boyutları ise göçer hayvancılığının neden sadece hayvan beslemeye indirgenemeyeceğini ve merkezinde hayvancılığın olduğu özgün bir üretim tarzı oluşturacak denli toplumsal ilişki ve pratikleri belirleyeceğini söylerken önemli bir dayanak teşkil etmektedir.

Orta Asya'nın engin bozkırlarında hareket halindeki üretim araçlarının merkezinde olduğu bir üretim tarzı dahilinde yaşam stokunun yeniden üretilmesi en öncelikli sorundur. Bu bağlamda yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplumların işleyişlerini öncelikli olarak belirlemektedir. Bozkır koşulları ve sürülerin verili bileşimi arasındaki ilişki yaşam stokunun yeniden üretilmesi için sürülerin otlak ve su kaynakları arasında hareket etmesini dayamaktadır. Sürülerin otlak ve su kaynakları arasında hareket etme zorunluluğu ise son kertede sadece üretim

⁴²⁴ Bkz. (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, 2018: 315-316)

⁴²⁵ Bkz. (Kyzlasov, 1996: 324; Марков, 2010: 36)

⁴²⁶ (Kyzlasov, 1996: 324)

⁴²⁷ (Марков, 2010: 71)

aracının bir yerden bir yere götürülmesinin ötesinde bütün bir toplumsal formasyonun hareket etmesine denk düşmektedir.⁴²⁸ Atın Orta Asya göçerleri için taşıdığı önem işte tam bu ilişkiye dayanır. Bir üretim aracı olarak at, sadece sütünden, etinden yahut derisinden yararlanılan bir hayvan olmanın da ötesinde üretim tarzının devamlılığı için gereken, “tüm toplumun hareket halinde olması” fenomeninin (yaşam stokunun özgün yeniden üretim döngüsünde ölçek büyütmesine bağlı olarak artan hareket gereksiniminin karşılanması) temel dayanağıdır. Dolayısıyla da Orta Asya göçerlerinin üretim tarzları ve yaşamlarının tam merkezinde durmaktadır.⁴²⁹ Atın evcilleştirilmesi ve kitlesel sürüler halinde denetim altına alınması erken evre göçer toplumlarının çok daha büyük sürüler ve nüfusları besleyebildikleri ileri evre göçer üretim tarzına geçişlerindeki en önemli basamağa tekabül etmektedir.⁴³⁰

Orta Asya göçerlerinin yetiştirdiği atlar büyük çoğunlukla Orta Asya’ya özgü olan kısa boylu, yapılı, uzun tüylü atlardır. Bu atlar türlerinin diğer örneklerine göre bozkır koşullarına daha dayanıklı olup özellikle uzun mesafeleri hızlı koşabilmeleri ile türlerinin diğer örneklerinden ayrılmaktadırlar. Hızlı ve dayanıklı olan bu atlar tam da göçer üretim tarzına göre yaşayan bir topluluğun ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bozkır koşullarına dayanıklılığı ve uzun mesafeleri kat edebilmesi ile göç yollarında daha kolay bakılabilmekte ve dayanıklı ve hızlı yapıları ile göçer askeri örgütlenmesi ve pratiklerinde etkin bir şekilde kullanılabilirler. Göçerler anılan bu bozkır atlarının yanında uzun bacaklı ve ince kemikli atlar da beslemektedirler. Kurganlarda bulunan bu atlar sayıca daha azdır ve kısa bozkır atının özelliklerine sahip değildir ama yine de özellikle göçer aristokrasisi tarafından beslenmektedir.⁴³¹

Atın Orta Asya göçerleri için ihtiva ettiği önem göçer kültüründe de kendine yer bulmuş at ritüeller ve mitolojinin önemli bir unsuru olmuştur.⁴³² Atın Orta Asya göçerlerinin

⁴²⁸ (Memiş, 1987: 37)

⁴²⁹ (Kuban, 1993: 59). Göçer Kırgızların hayatında atın önemi Manas Destanı’nda görülebilmektedir (Türkmen, 1995: 114).

⁴³⁰ (Golden, 2018: 57)

⁴³¹ (Agacanov, 2003: 135-136)

⁴³² (Kradin, 2015: 18)

yaşamlarındaki belirleyici önemi, onun bir kutsal varlık olarak inanç pratiklerine girmiş olmasında ve at kültürlerinde açık bir biçimde görülebilmektedir.⁴³³ Örneğin Altay dillerinde karşımıza çıkan ‘bura-/buura’ terimi toplumun yeniden üretiminde belirleyici pratik olan hareketin kaynağı olarak at ile onun selefi olan geyik arasında mitsel bir bileşime ve kamların dilinde “göksel at”a karşılık gelmektedir.⁴³⁴ Kurganlarda rastlanılan geyik boynuzu geçirilmiş at kafatasları bize atın doğüstü bir form içinde dinselştirildiğini göstermektedir. Geyik boynuzu ise burada ikincil düzeyde bir önem arz etmektedir. At kafataslarına Geyik boynuzu geçirilmesi Orta Asya göçerlerinin avcı geçmişlerine ilişkin bir soyutlamanın göçer-çobanlık evresine taşındığını göstermektedir; çünkü geyik neolitik devrimin ve atın evcilleştirilmesinin evvelinde olduğu bir dönemde binek ve yük hayvanı olarak evcilleştirilmiştir. Hatta Göçer üretim tarzının gelişmiş döneminde dahi taygalara yakın yaşayan ket kökenli Kott ve ker-ket boylarında geyiğin binek ve yük hayvanı olarak kullanıldığı görülebilmektedir.⁴³⁵ Geç Paleolitik çağlara kadar uzanan kaya resimlerinde at ve binici tasvirlerine rastlanmaktadır.⁴³⁶ Bahsi geçen tasvirler bir yandan yöre iklimine uyumlu küçük cüsseli, bodur ve sağlam Orta Asya atlarını ihtiva etmekteyken bir yandan da kaya resimlerinin yapıldığı coğrafyanın iklimi göz önünde alındığında orada yaşaması çok zor olan ve büyük ölçüde günümüz Türkmenistan’ında gördüğümüz Ahal Teke atlarını andıran at tasvirlerini ihtiva etmektedir.⁴³⁷ At tasvirlerinden görülen bu ikilik, özellikle narin Lena Atı tasvirlerinin basitçe bir at olmaktan öte, at imgesi, at formunda bir metafor olduğunu ve bu bağlamda da atların yöre insanları için, aşkınlştırılmış metaforlara girecek kadar önemli ve belirleyici canlılar olduklarını gösterebilecektir.⁴³⁸ Biçiktu Boom gibi (MS VI-VIII yy.) daha yakın dönemli tasvirlerde ise atlara eşlik eden biniciler ve atlı savaşçıların içinde yer aldığı kahramanlık sahnelerine rastlanmaktadır.⁴³⁹ Anılan tasvirler atın toplumsal formasyonun yeniden üretiminde üstlendiği belirleyici rolü göstermesi açısından önemlidir.⁴⁴⁰

⁴³³ (Caferoğlu, 1953: 201; Çerçi, 2003: 64)

⁴³⁴ (Caferoğlu, 1953: 201; Direnkova, 2014c: 28; Güneri, 2018: 190; Potapov, 2005: 149; 2014d: 81-82)

⁴³⁵ (Divitçioğlu, 2006: 43)

⁴³⁶ (Üngör, 2016: 360)

⁴³⁷ (Güneri, 2018: 58-59; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 16)

⁴³⁸ (Kuban, 1993: 44)

⁴³⁹ (Güneri, 2018: 59; Toraman, 2019: 50)

⁴⁴⁰ Hayvanların resmedilmesi sürecinde resmedilen hayvanların seçimi önemli bir yer tutmaktadır. En nihayetinde Orta Asya göçerlerini de içine alan bir düzlemde hayvanları resmeden ilkel insanlar

Geyik, erken neolitik evrede toplumsal formasyonun yeniden üretimine binek ve yük hayvanı olarak katılması sonucunda kutsal hayvan olarak göçer ideolojisine taşınmıştır. Neolitik çatalanma öncesi hem asli besin kaynaklarından biri hem de attan önce evcilleştirilen temel hareket aracı olan geyik tıpkı göçer-çobanlık evresindeki at gibi bir kutsal hayvan olarak göçer ideolojisine aktarılmıştır. Atın diğer yabani ve kutsal hayvanların imgeleriyle bu şekilde mezcedilmesi ehlileştirilmiş olan bir hayvanın ehlileştirilmemiş doğayla mezcedilme yoluyla kutsallığının tanınması ve dışa vurulmasına⁴⁴¹ ve bu bağlamda atın göçerler için sahip olduğu öneme işaret etmektedir.

Atın önemine bağlı olarak step göçerleri öldüklerinde onları uçmağa götürecek atlarla birlikte gömülmektedirler.⁴⁴² Bu gömüler sembolik bir atı ihtiva ettiği gibi özellikle savaşçı aristokratlar söz konusu olduğunda gerçek atların kurban edilip gömülmesine kadar çeşitlendirilebilecektir.⁴⁴³ Kalankatlı Moses, Alban Tarihi adlı eserinde böyle bir kurban sahnesinden bahsetmektedir.⁴⁴⁴ Şibe ve Kudırge bölgesindeki kurganlarda ise sadece atların gömüldüğü örnekler dahi rastlanmıştır.⁴⁴⁵ At kültürünün ve atın öneminin ölü gömme adetlerindeki bir diğer örneği de ölümlerin yanı sıra başında gömülen ölü adakları arasında At iskeletleri ve kafataslarının da olmasıdır.⁴⁴⁶ MÖ VII-VI. Yüzyıla tarihlenen ve Kazakistan'da bulunan Saka/İskit kurganlarında ölümlerin ayak uçlarına bırakılan ölü adakları arasında omuzlu koç bacaklarının yanı sıra (koç bacakları Avrasya İskitleri ve Sarmatlar'da da sıklıkla karşılaşılan bir ölü adağıdır) at kafataslarına da rastlanılmıştır.

etraflarındaki tüm hayvanları değil belirli hayvanları resmetmeyi tercih etmiştir. Bu ise bizi, resmedilen hayvanların ilgili toplum için ihtiva ettikleri öneme bağlı olarak tercih edildiklerini düşünmeye teşvik eder (Curtis, 2018: 27-28).

⁴⁴¹ (Güneri, 2018: 190-191; Hassan, 2011: 95)

⁴⁴² (Ahincanov, 2014: 70-74; Bokovenko, 1995c: 265; Shamashev ve Zhumatayev, 2015: 243; Turan, 2009: 28-29)

⁴⁴³ (Küçük, 2005: 200)

⁴⁴⁴ “*Piskoposun emriyle murdar Aspandiat'ın adıyla bağlantılı, yüksek ve bol yapraklı meşe ağaçlarının en büyüğünü kestiler. Bu ağaca at kurbanı kesiyor, kanını yapraklara saçıyor, kellesini ve derisini de budaklarına asıyorlardı. Bu meşe ağacı öteki bütün ağaçların anası sayılıyordu ve bu ağaca Hunlar ülkesinde çokları, o cümleden bu putu kurtarıcı, hayat verici, bütün nimetleri bağışlayıcı kabul eden beyin kendisi ve bütün ileri gelenleri tapıyordu.*” (Kalankatlı Moses, 2019: 223).

⁴⁴⁵ (Toraman, 2019: 29, 43)

⁴⁴⁶ (Марков, 2010: 39; Popova, 2009: 310)

Söz konusu gelenek IX-X. Yüzyılların Bulgarlar, Macarlar ve Oğuzlarında dahi görülebilmektedir.⁴⁴⁷

Ata verilen bu önemin kaynağında ise büyük at sürülerinin göçer üretim tarzının hâkim unsuru olması yatmaktadır. Her ne kadar step göçerlerinin tek beslediği hayvan olmasa da at, yukarıda da belirtildiği gibi uzun mesafeli göçleri mümkün kılması, bozkır koşullarında sürülerin ve otlak-su kaynaklarının korunması için gereksinen hareket olanağını vermesi ve belirli bir yerleşim yeri olmayan topluluklar arasındaki iletişimi ve bu bağlamda da aile/oba düzeyini aşan siyasal örgütlenmeleri mümkün kılması üretim tarzının ve toplumsal örgütlenmenin belirleyici unsurlarından biri olarak göçer ideolojisi içine yerleşmektedir. Bu bağlamda mitoloji, edebiyat ve inanç pratiklerinde ata verilen önem ve atın kült karakter göçerlerin toplumsallığın yeniden üretim koşulları ile girdikleri ilişkiyi ideoloji düzleminde soyutlamalarına denk düşmektedir.⁴⁴⁸

Atın toplumsal önemine ilişkin bir başka önemli buluntu da MÖ IV. Yüzyılın sonlarına tarihlenen⁴⁴⁹ Chertomlyk kurganından çıkan ve Saka/İskitlere ait olan elektrumdan⁴⁵⁰ bir kımız⁴⁵¹ yahut şarap libasyonu sürahisinin gövdeden boyuna daralmaya başlayan yerdeki şerit üzerine işlenmiş olan ve Grek tarzına yakınsayan⁴⁵² (yaklaşık 62 santim boyundadır) at yakalama/ehlileştirme tasvirleridir.⁴⁵³

Anılan sürahinin bir dini ritüel olan ve tanrıların hediyesi olarak kabul edilen kımız yahut şarabın saçımı/libasyonu için kullanıldığı göz önüne alındığında ilgili sürahi üzerindeki tasvirlerin basitçe bir şeyin resmi olmanın ötesinde ritüelistik işlevleri olduğu kabul

⁴⁴⁷ (Fodor, 1982: 46-48; Марков, 2010: 44)

⁴⁴⁸ (Caferoğlu, 1953: 202; Çapraz, 2018: 55-56)

⁴⁴⁹ (Melyukova, 1995: 29)

⁴⁵⁰ Elektrum bir altın gümüş alaşımıdır. Bilgi için bkz. (<https://www.mineralatlas.eu/lexikon/index.php/MineralData?mineral=Elektrum> :16.12.2019)

⁴⁵¹ Kısrak sütünün at derisinden torbalarda fermente edilmesiyle yapılan ve Orta Asya göçerlerine özgü olan bir içecektir. Kımız sadece bir içecek olmanın ötesinde törensel bir anlamda ihtiva etmekte ve ayinlerde libasyon içkisi olarak kullanılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Üstün ve Gökçe, 2001; Yangılar vd., 2013; Yaygın, 1992)

⁴⁵² (Melyukova, 1995: 34)

⁴⁵³ (Durmuş, 2017: 24-25)

edilmelidir. Öyleyse İskit/Tagarlar için Atın, ritüellerde kült-totem biçimi altında tasvir edilecek kadar önemli olduğu aşikârdır.⁴⁵⁴ Yakut mitlerinde ise atlar, topluluğa geleceği ile ilgili öğütler veren ruhların taşıyıcısı olarak tasavvur edilmektedirler.⁴⁵⁵ Atın kült varlığı ve ruhlar dünyası ile materyal dünya arasında aracı konumu Orta Asya göçerlerinin mitlerinde sıklıkla tekrar eden bir motiftir. Bu motifte at, binicisini göklere taşıyarak ona ruhlar ile konuşma imkânı vermekte yahut bizzat kendisi gökten gelerek ruhlardan haber getirmektedir.⁴⁵⁶ Söz konusu motif bağlamında gerek kaya ve kilim üzerinde görsel formda gerekse de destanlarda kanatlı/göksel at tasvirlerine rastlanılmaktadır.⁴⁵⁷

At kültürü göçer destanlarında da kendisini göstermektedir. Oğuz kağan destanında Oğuz kağanın doğumundan kırk gün sonra erginleşmesine takiben ilk yaptığı şeyin ata binmek, at sürüleri gütmek ve at sırtında avlanmak olarak tarif edilmesi⁴⁵⁸ Oğuz kağanın topluma inisiye olmasında at binmenin önemini göstermekte ve at binmenin ve at sürüsü gütmenin bir inisiyasyon aşaması olarak tarif edilmesi de atın göçer toplumsal yaşamı içinde ihtiva ettiği önemi göstermektedir.⁴⁵⁹

At kültürünün göçer toplumsal formasyonların kuruluşu ve örgütlenmesi kurucu niteliği, söz konusu formasyonlar göçer yaşam biçimini terk ettiklerinde dahi devam etmektedir. V. L. Seroşevsky'nin Saha/Yakut'lar hakkında aktardıkları bunun en güzel göstergelerinden birine tekabül etmektedir. Her ne kadar Orta Asya steplerinden Sibiry'a göç etmiş ve göçer yaşam tarzını terk etmiş olsalar da Saha/Yakut'lar için hat hala eve girdiğinde selamlanacak bir sembol⁴⁶⁰, tanrılara verilen bir kurban,⁴⁶¹ niteliği taşımakta; eski libasyon pratiklerinin içerisine entegre edildiği düğün törenlerinde

⁴⁵⁴ (Grousset, 2011: 18; Memiş, 1987: 65)

⁴⁵⁵ (Caferoğlu, 1953: 201)

⁴⁵⁶ (Caferoğlu, 1953: 201-202; Düzgün, 2012: 25)

⁴⁵⁷ (Düzgün, 2012: 26)

⁴⁵⁸ (Koçak ve Zenginoğlu, 2018: 8)

⁴⁵⁹ (Güven, 2003: 83)

⁴⁶⁰Saha/Yakut'lar Rus kültür havzasında yaşamaktadırlar. Rus kültürü ise her evde bir ikonanın bulunduğu ve eve girince ikonanın selamlandığı pratiklerini Saha/Yakut'lara aktarmıştır. Ne var ki Saha/Yakutlar eve girdiklerinde bir aziz figürünü değil bir at kafatasını selamlamaktadırlar (Seroşevsky, 2019: 65-66).

⁴⁶¹ (Seroşevsky, 2019: 66)

libasyon, at kılından yapılmış demetlerle süslenen testiler aracılığıyla yapılmaktadır.⁴⁶² Bir başka örnek ise Saha/Yakut'ların atların bağlandığı kazıkları kutsal kabul ederek hanenin saadetini bu kazıkla ilişkilendirmeleri, at bağlanan kazığı ailenin *axis mundi* olarak kabul etmeleridir.⁴⁶³ At bağlanan bu kazıklar *axis mundi* olarak tasavvur edilmeleri bağlamında Sibirya ve Yakut destanlarında Ülgen'in göksel dünyası, İnsanların dünyası ve Erlik'in yeraltı dünyasının birbirine bağlandığı bir nokta olarak da tasvir edilmektedir.⁴⁶⁴ Bunlara ek olarak Saha/Yakut'lar bir atın kafatası yahut omurga kemiklerini yerde bırakmamakta, bunları mutlaka kaldırıp bir ağacın dallarına asmakta ve ona *arangkastı* adını vermektedirler.⁴⁶⁵ Saha/Yakut'lara dair bu anlatı bize, Sibirya'ya yerleşmeden önce Orta Asya'da göçer bir yaşam sürdürdüklerini bildiğimiz Saha/Yakut'ların kolektif bilincinde atın hala kurucu bir motif olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Her ne kadar göçer yaşam biçimini terk etmiş olsalar da atın ideoloji içerisindeki baskın rolü hala Saha/Yakut toplumunu terk etmemiştir.⁴⁶⁶

At kültü kendini yaradılış mitlerinde de göstermektedir. Örneğin Saha/Yakut'lara ait bir yaradılış mitinde şu ifade geçmektedir. “*Tanrı önce atı yarattı, ondan yarı at yarı insan olan bir varlık türedi, ondan da insan doğdu*”.⁴⁶⁷ Söz konusu ifade, Saha/Yakut toplumunun kendi geçmişine mündemiç maddi koşulları soyutlamasına karşılık gelmekte ve buna bağlamda Althusser'in ifade ettiği “dinlerin dahi içinde saklı olan materyalist hakikati”⁴⁶⁸ bünyesinde barındırmaktadır. Söz konusu ifadede atın tanrının ilk yaratımı olarak belirtilip, insanın attan türediğini söylenmesi aslında Saha/Yakut'ların göçer geçmişlerine yapılan doğrudan bir atıftır. Ancak bir Step göçeri için at bu denli yoğun bir kurucu motif olabilecektir. Çünkü at, sadece bir hayvan değil bütün toplumsal formasyonun etrafında örgütlendiği hareketli bir üretim tarzı ve yaşam biçiminin işlerliğinin temel dayanağıdır. Bu bağlamda at, göçer toplumlarda yaşayan insanlar için

⁴⁶² (Seroşevsky, 2019: 66)

⁴⁶³ (Seroşevsky, 2019: 66)

⁴⁶⁴ (Dilek, 2010: 47-48)

⁴⁶⁵ (Seroşevsky, 2019: 67). Hayvanın kemik ve kafataslarının adak olarak sunulması Orta Asya göçerlerinde sıklıkla karşılaşılan bir pratiktir (Eliade, 1993: 142-143).

⁴⁶⁶ (Seroşevsky, 2019: 70)

⁴⁶⁷ (Seroşevsky, 2019: 6)

⁴⁶⁸ (Althusser, 2016)

yaşama devam edebilmenin olanağına denk düşmektedir. Böyle bir ilişki içerisinde atın tanrının ilk yaratımı olduğu ve insanın attan türediği anlatısı metaforik bir ifade değil, miti üreten toplumun kendi nesnel koşulları ile girdiği ilişkilerin muhayyel ifadesidir.

Atın önemli olduğunun bir diğer kanıtı ise onun gerek tanrılara gerek ölü yemeklerinde gerekse de barış ve ittifak antlaşmalarında kurban edilmesidir.⁴⁶⁹ Tarih boyunca tanrılara verilen kurbanlar ve adaklar ilgili toplum için önemli; daha doğrusu toplumsal formasyonun yeniden üretimine doğrudan katılan nesnelere seçilmektedir.⁴⁷⁰ Örneğin Babilliler’de tanrılara her gün sunulan yemek yahut Mısırlıların adakları;⁴⁷¹ ilgili toplumsal formasyonun yeniden üretiminde asli rol üstlenen hububattan üretilen yiyecek ile; başlı başına statü sembolü olan lüks yiyeceklerden oluşmaktadır; benzer bir ilişki Sümerlilerde de görülmektedir.⁴⁷² *II. Murşili'nin Veba duasında*⁴⁷³ da benzer bir şekilde adak ekmeklerinden bahsedilmektedir. Tarım, özellikle de hububat tarımı üzerine örgütlenmiş toplumlarda tanrılara sunulan adakların ekmek biçiminde karşımıza çıkması ile ilgili toplumlarda tarımdan elde edilen ürünün toplumsal formasyonun yeniden üretiminde kurucu rol oynaması tesadüf değildir. Neredeyse istisnasız bir biçimde karşımıza çıkan örüntü; toplumların vazgeçmekten çekindikleri şeyleri kurban etmeleridir.⁴⁷⁴ Anılanlar bağlamında Orta Asya göçerlerinin At kurbanı ritüelleri ile Tuz adakları da benzer bir şekilde değerlendirilebilecektir.⁴⁷⁵ Endüstri toplumuna kadar son derece değerli bir meta olan Tuz pek çok toplum için bir adak işlevi görmektedir zaten. Atın adak statüsü ise bize Orta Asya göçerlerinin ata verdiği önemi kanıtlamaktadır; çünkü at Orta Asya göçerleri için en vazgeçilmez şeylerden birine ve bunların arasında da en önemlisine karşılık gelmektedir.

Atın, toplum içindeki konumunun göstergesi olması bize atın üretim ilişkilerinde işgal ettiği pozisyon hakkında önemli çıkarımlar yapma imkânını vermektedir. Her üretim

⁴⁶⁹ (Divitçioğlu, 2005a: 114-115; Golden, 2018: 120; 2015: 108-110; Gömeç, 2019: 96; Kuban, 1993: 109; Potapov, 2014a: 70-71)

⁴⁷⁰ Bkz. (Acıpayamlı, 1962; Erginer, 1997: 27, 35)

⁴⁷¹ (Üstüner, 1993: 153)

⁴⁷² (Crawford, 2015: 230)

⁴⁷³ (Alp, 2002: 128-133)

⁴⁷⁴ (Beşirli, 2010: 165)

⁴⁷⁵ (Üren, 2015: 67)

tarzı, kendi içinde belirli üretim araçlarının hâkim olduğu bir düzlemde kurulur. Söz üretim araçları üzerindeki hakimiyet o üretim tarzı üzerine bina edilmiş toplumlarda yaşayan kimselerin, ilgili toplum içerisindeki sınıf pozisyonunu tahlil etmede bizim için önemli bir kerteriz noktasıdır. Bu kerteriz noktası kapitalist toplumlarda paraya, feodal üretim tarzı altındaki toplumlarda toprak mülkiyetine, köleci toplumlarda toprak ve köleye denk düşmektedir. Göçer toplumlarda ise sahip olunan atların nicel ve nitel özellikleri bize ilgili kimsenin sınıf konumu hakkında bilgi vermektedir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla anılan toplumlarda; nasıl ki feodal üretim tarzı içerisinde toprak kurucu üretim aracıysa; atın üretim tarzının sürekliliği ve toplumsal formasyonların yeniden üretimi açısından kurucu bir nitelik arz ettiğinin kabulü gerekmektedir.

Göçer üretim tarzı içinde at yetiştiriciliğinin merkezi bir karakter kazanması sonucunda Orta Asya göçerleri at yetiştiriciliğinde yerleşik komşularını aşan bir uzmanlaşma evresine ulaşmışlardır. Söz konusu uzmanlaşmanın en önemli göstergelerinden biri Orta Asya Göçerlerinin yetiştirdikleri at cinslerinin çeşitliliğidir. At cinslerinin çeşitliliği kadar atlara ilişkin terminolojinin gelişmişlik düzeyi de at yetiştiriciliğinin göçerler için önemini ve Orta Asya göçerlerinin at yetiştiriciliğindeki uzmanlaşma düzeyinin ne merhaleye vardığını bize göstermektedir.⁴⁷⁷ Anılan uzmanlaşma Orta Asya göçerlerinin atlarının ticari değerini de belirlemiş ve Orta Asya göçerleri asırlar boyunca yerleşik komşularının ihtiyaç duydukları atları, özellikle de hızlı ve dayanıklı olması sebebiyle savaş atı olarak tercih edilen atları yetiştirmiş ve ticareti ile işgal etmişlerdir.

Atın göçer üretim tarzı içindeki en önemli etkilerinden bir diğeri de askeri örgütlenmenin ve askeri pratiklerin oluşumuna ilişkindir. Büyük sürüleri bekleyen çobanlar neredeyse ayakları yere basmadan evvel at binmektedir.⁴⁷⁸ Bu bağlamda tüm göçerlerden usta biniciler olmaları, üretim tarzı dairesinde beklenen bir yetidir. Anılan yeti ise çobanlıkta olduğu kadar askeri örgütlenmede de göçer üretim tarzının etkilerini görmemizi sağlar. Gerek sahip oldukları at sürülerinin büyüklüğü gerekse de sürüler üzerindeki hakimiyetin

⁴⁷⁶ Bkz. (Cerrahoğlu, 1953)

⁴⁷⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 192-193)

⁴⁷⁸ (Grousset, 2011: 5; McNeill, 2002: 184)

kolektif doğası bağlamında herkesin at sürülerinden yararlanması nedeniyle atlı savaşçı göçer toplumlar içinde ayrıksı bir unsur, ayrıcalıklı bir kastın askeri pratiği değildir. Daha ayakları yere basmadan evvel at binmeye başlayan göçer çobanlar savaşlara da atları ile giderler. Bu bağlamda göçer orduları neredeyse bütünüyle atlıdır.⁴⁷⁹ Bu ise göçer savaşçılar ve onların, kompozit göçer yayı, üzengi gibi keşiflerinin antik çağ ve orta çağa damgasını vuracak, özgün askeri örgütlenme ve geleneğe vücut vermesi biçiminde tarihteki izini bırakacaktır.⁴⁸⁰ Hepsi de profesyonel biniciler ve savaşçılar olarak yetiştirilen⁴⁸¹ göçer çobanlar çağlarının en hareketli, profesyonel ve etkili askeri yapılanmalarından birini meydana getireceklerdir.⁴⁸²

Göçer üretim tarzında üretim ilişkileri ve toplumsal yapının hayvancılığın hakimiyetinde gelişen bir besin üretim ekonomisi etrafında örgütlenmesi ile ortaya çıkar.⁴⁸³ Hayvancılığın üretim ilişkilerini ve toplumsal yapıyı belirleyen hakimiyeti neticesinde göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumların hayvancılığın merkezinde olduğu bir düzlemde uzmanlaştıklarını söylemek mümkündür.⁴⁸⁴ Bunun temelinde ise üretim araçlarının ya da bir başka deyişle yaşam stokunun canlı olması ve bu bağlamda sürekli, kesintisiz bir bakımın yaşam stokunun ve en büyük varlığı söz konusu yaşam stoku yani sürüleri olan toplumsal formasyonun yeniden üretimi için hayati nitelikte olmasıdır.⁴⁸⁵ Hayvancılık etrafında gelişen iktisadi uzmanlaşma ve toplumsal örgütlenmenin temeli ise yukarıda da belirtildiği üzere bozkır-step koşullarıdır. Bu bağlamda göçer üretim ilişkileri bozkır-step koşullarına karşı verilen bir cevap niteliği taşır.⁴⁸⁶

Göçer üretim tarzı içinde hareket halindeki üretim araçları sürüler halinde bakılırlar. Temel besin kaynağı sürülerden elde edilen ürünler olan bir toplumda sürüler, toplumsal formasyonun yeniden üretiminin asli dayanağıdır ve bu bağlamda sürülerin bakımı,

⁴⁷⁹ (Grousset, 2011: 5; Rady, 2020: 134)

⁴⁸⁰ (Benjamin, 2018: 30; Drews, 2005: 48; Golden, 2011a: 11; Grousset, 2011: XVII; Ishjamts, 1996: 163; Ivantchik, 2005: 103; Nicolle, 1995: 12; 2011: 20; Öngel, 2001: 196; Timur, 1994: 36)

⁴⁸¹ (Wendelken, 2000: 192)

⁴⁸² (Divitçioğlu, 2005a: 193; Grousset, 2011: XVII; Ivantchik, 2005: 104 vd.)

⁴⁸³ Bkz. (Khazanov, 2015a; Марков, 2010)

⁴⁸⁴ (Çandarlı Şahin, 2016: 156; Khazanov, 2015a: 161; Lenin, 2006: 25; Mau-Tsai, 2019: 20)

⁴⁸⁵ (İlgen, 2005: 823)

⁴⁸⁶ (Khazanov, 2015a: 161; Lattimore, 1979: 482; Марков, 2010: 22)

üretim aracının yeniden üretimi ve sürülerin boyutlarının kontrolü göçer toplumlar için salt bir servet meselesinden ötededir. Toplumun yeniden üretimi büyük ölçüde sürülere dayandığı için bir önceki cümlede sayılan unsurlar toplumsal formasyon için hayati meselelerdir.⁴⁸⁷ Engels'i hatırlarsak: “*Üretimin doğalca geliştiği her toplumda -ve bugünkü toplum buna dahildir- üreticiler üretim araçlarına değil, bilakis üretim araçları üreticilere egemendir.*”⁴⁸⁸

Hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş ve eş zamanlı olarak büyük nüfusları beslemek zorunda olan bir toplumda toplumsal formasyonun yeniden üretimi sadece üretim araçlarından ürün temellükünü değil eş zamanlı olarak, üretim aracının da yeniden üretimi yani yaşam stokunun hayatta tutulmasını, madencilik, tarım ve ticaret gibi ikincil iktisadi pratiklerin örgütlenmesini, yağma ve diğer askeri faaliyetler dolayısıyla otlaklar üzerindeki egemenliğin, ticaret yollarının kontrolünün ve ihtiyaç duyulan diğer emtianın sağlanmasını ve bunlar ek olarak geniş bir coğrafyadaki üretimin hareket halindeki bir toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilecek özgün bir mübadele ve iletişim örgütlenmesi ile desteklenmesini gerektirmektedir. Anılan gereksinimler, hareket halindeki üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olan toplumlarda toplumsal formasyonun yeniden üretiminin beraberinde katı ve disiplinli bir toplumsal organizasyon, emek gücünün sıkı bir örgütlenmesi, iyi tanımlanmış ve karmaşık bir iş bölümünü beraberinde getirmesi ile sonuçlanacaktır.⁴⁸⁹

Göçer üretim tarzında sürülerin boyutları temelde yaşam stokunun yeniden üretimi sürecine katılan çevresel ve politik unsurlarca belirlenmektedir.⁴⁹⁰ Sürülerin boyutlarını belirleyen çevresel unsurlar söz konusu olduğunda iki ana etkenden söz edilebilir. Bunlardan ilki belirli bir otlak ve su kaynağı dengesi içinde verimli bir biçimde bakılabilecek hayvan sayısıdır. Verili otlak ve su kaynaklarının koyduğu bu sınırlama bir topluluğun besleyebileceği hayvan miktarının üst sınırını verir.⁴⁹¹ Alt sınır ise ilgili

⁴⁸⁷ (İlgen, 2005: 823)

⁴⁸⁸ (Engels, 2000: 381)

⁴⁸⁹ (İlgen, 2005: 837; Yavuz, 2014: 104; Yetkin, 1984: 11)

⁴⁹⁰ (Peacock, 2016: 103)

⁴⁹¹ (Khazanov, 2015a: 111)

topluluğun temel gereksinimlerinin karşılanması yani geçimdir.⁴⁹² Alt sınır temelde bir göçer aile veya obasının besin elde etmek ve harekete devam edebilmek gereksinimlerini kapsar. Politik unsur ise temelde bir göçer topluluğun elindeki askeri güce dayanarak üzerinde hakimiyet kurabileceği otlaklar biçiminde karşımıza çıkmaktadır ve temelde göçer toplulukların kendi aralarındaki çatışmalar ile bir araya gelmelerinden müteşekkil bir dinamik içinde sürekli değişkenlik göstermektedir. Bu bağlamda bir göçer topluluğunun belirli sayıda koyun ve keçiye ve bunların yanında yük ve binek hayvanı olarak kullanılabilir at ya da deve gibi hayvanlardan da belirli bir kitleye ihtiyacı vardır. Bu hususta verilebilecek rakamlar mevcut olmakla beraber söz konusu veriler XVIII-XIX yüzyıllardan itibaren kayıt altına alınmaya başladığı için kandaş toplumsallığın hâkim olduğu dönemin iklim-coğrafya-toplum koşullarını karşılamamaktadır.⁴⁹³ Yine de bir örnek olarak A. M. Khazanov'un Tolybekov'dan aktardığı bir kazak ailesinin asgari hayvan ihtiyacı verilebilir. Tolybekov'a göre dört ile altı kişilik bir kazak ailesi asgari 15 ila 20 deve, 5 at, 100 ile 150 koyuna ihtiyaç duymaktadır.⁴⁹⁴ Benzer bir rakam Peacock'da da görülebilmektedir. Peacock da Khazanov'a atıfla kuruluş döneminde bir Selçuklu ailesinin yaklaşık 100 koyuna ihtiyaç duyduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁵

Söz konusu veriler Orta Asya'da bozkır koşullarında yaşayan göçer topluluklar söz konusu olduğunda belirgin bir tutarlılık da arz ettiği için genel olarak göçer topluluklara da uygulanabilecek niteliktedir.⁴⁹⁶ Verilen rakamlar dört ila altı kişilik bir ailenin temel gereksinimlerinin karşılanması için yaklaşık 200 başlık bir sürüye ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir ki bu özellikle nüfusun arttığı dönemlerde Orta Asya göçerlerinin beslediği sürülerin maşeri boyutları hakkında bize bir vermektedir. Osmanlı kayıtlarının XVI. Yüzyılda Boz Ulus Türkmenlerine ilişkin kayıtları da burada örnek olarak kullanılabilir. İsbet oranının çok daha yüksek olduğunu varsayabileceğimiz bu kayıtlara göre Boz Ulus Türkmenlerinin XVI. Yüzyıl'daki nüfusu 60.000'i aşmakta sürülerinde ise

⁴⁹² (Khazanov, 2015a: 111)

⁴⁹³ Anılan örnekler için bkz. (Khazanov, 2015a)

⁴⁹⁴ Tolybekov'dan aktaran (Khazanov, 2015a: 112-113)

⁴⁹⁵ (Peacock, 2016: 103)

⁴⁹⁶ (Karatay, 2018: 3)

2.000.000'dan fazla hayvan bulunmaktadır.⁴⁹⁷ Özellikle boylar arası/üstü yapılanmalar söz konusu olduğunda yapı içinde beslenen hayvan sayısı onlarca milyona ulaşabilecektir. Burada bir kez daha üretim aracının canlılığı meselesinin altını çizmek gerekmektedir. Üretim aracının canlılığı üretim aracından yararlanmayı, ister hayvanı keserek isterse de sütünden vb. yararlanarak olsun yaşam stokunun hayatta tutulması ve yavruların büyütülmesi gibi gereksinimler bağlamında sınırlandırıldığı için asgari sınırın aşıldığı durumlarda dahi sürülerden yararlanmak sınırlıdır ve büyük bir zenginlik elde etmeye imkân vermez. Bu ise bizi göçer üretim tarzının yapısal özelliklerinden olan kronik yoksunluğa⁴⁹⁸ ve buna bağlı olarak karşımıza çıkacak olan yaratıcı tamamlanmamışlığa götürecektir.

Burada göçer toplumun dinamikleri üzerinde daha belirleyici etkisi olan ise üst sınır, yani otlak-su-yaşam stoku dengesidir. Yalnız burada söz konusu üst sınırın dinamik bir nitelik arz ettiğinin belirtilmesi gerekir. Üst sınır, verili sürü büyüklüğüne, iklime, coğrafi koşullara, mevcut emek gücü kitlesine ve toplumun örgütlenme düzeyine aynı anda bağlıdır.⁴⁹⁹ Sayılan belirleyenlerden iklim ise otlak-su dengesini belirlemesi ve değişkenliği nedeniyle göçerler için sürülerin yeniden üretimine ilişkin sınırların sürekli değişmesi sonucunu doğuran ve göçer ekonomisinin kırılğanlığının temeline yerleşen bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Sürü büyüklüğünü etkileyen bir diğer unsur da göçer nüfusun az ve seyrek oluşudur.⁵⁰⁰ Her ne kadar koyun ve at gibi hayvanların sürü içgüdüğü sayesinde az sayıda çoban tarafından güdülmesi mümkün olsa da bunun da bir üst sınırı vardır.⁵⁰¹ Örneğin Türkmen aşiretlerinde bin başı aşan sürülerin sevk ve idarelerinin kolay olmadığı kabul edilmektedir.⁵⁰² Türkmen aşiretlerinin koşulları Orta Asya göçerleri ile aynı olmasa da söz konusu örnekten yola çıkarak benzer bir sınırın Orta Asya göçerleri için de söz konusu olacağını söylemek mümkündür. Bu bağlamda belirli bir emek gücü kitlesinin bakabileceği sürü boyutunun aşılması durumunda yaşam stokunu kaybetme tehlikesi yine kendini gösterecektir. Sürülerin boyutlarının üst sınırını

⁴⁹⁷ (Kasaba, 2012: 31)

⁴⁹⁸ (Khazanov, 2015a: 178)

⁴⁹⁹ (Khazanov, 2015a: 111)

⁵⁰⁰ (Sümer, 1989: 175)

⁵⁰¹ (Khazanov, 2015a: 115)

⁵⁰² (Khazanov, 2015a: 115)

belirleyen en önemli faktör en temelde bir sürünün mevcut otlak ve su kaynaklarını tüketmeden yeniden üretilebilirliği ve mevcut otlak ve su kaynaklarının kendilerini yenileyebilecekleri sınırlar dahilinde kullanılmasıdır.⁵⁰³ Sürüler büyüdükçe eldeki otlak ve su kaynakları yetersiz kalacak ve bu durum sadece sürünün fazla kısmı için değil bütün sürü için bir tehdit oluşturacaktır.⁵⁰⁴ Sürülerde oluşan ve verili otlak-su-yaşam stoku dengesini bozan büyüme bu bağlamda sadece bir artık değil, tehlikeli bir artıktır ve göçerler bahsi geçen bu artıktan, yaşam stoku kitlelerinin bütünü korumak adına kurtulmak zorundadırlar.

Göçer ekonomisine özgü bir aşırı birikim krizi olarak nitelenebilecek bu durum göçerleri çeşitli keşiflere yöneltmiştir. Bahsi geçen artıktan kurtulmaya ilişkin antropoloji literatürü içinde akla gelebilecek olan ilk yordam potlaç, yani bahsi geçen artığın iktisadi fayda getirmeyen bir formda harcanmasıdır.⁵⁰⁵ Göçerler şölenler ve benzeri ritüeller kapsamında potlaç yordamın başvurmakta oldukları elbette; fakat potlaç, göçerlerin tehlikeli artıktan kurtulmaya ilişkin asli çözümleri arasında değildir. Tehlikeli artığa ilişkin asli çözümler de tıpkı toplumsal yapıdaki diğer unsurlar gibi göçer toplumsallığının nesnel koşullarınca belirlenmiştir. Burada iki temel yordam, göçer toplumunun belirli karakteristik özellikleri bağlamında karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki yaratıcı tamamlanmamışlık bağlamında karşımıza çıkacak olan ticaret ve eldeki tehlikeli artığın kuvvet kullanarak mübadele edilmesi olarak agresif ticarettir. İkinci yordam soy bağı örgütlenmesi bağlamına karşımıza çıkacak olan ve sürüler ile birlikte aile/obaların bölünmesi olarak kesili uruk yapısı, üçüncü ve son yordam ise göçer siyasal örgütlenmesinin temeline yerleşen ve göçer toplulukları bir siyasi yapı içinde bir araya getiren boylar arası iş birliği ve iş bölümü mekanikleridir.

Göçerler ellerindeki artığın değerlendirilmesi, göçer üretim tarzına hâkim olan tek yönlü uzmanlaşmanın ve hareketli olmanın sonucunda üretmedikleri yahut üretimlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yetmediği şeyler ile ellerindeki artığı değiş tokuş ederler. Söz

⁵⁰³ (Khazanov, 2015a: 115-116)

⁵⁰⁴ (Agacanov, 2003: 64-65; Lefébure, 1979: 7; Mandel, 2008: 40-41)

⁵⁰⁵ (Güvenç, 1979: 235-238)

konusu artığın sürülerin yeniden üretimini tehlikeye atmadığı durumlarda mübadele askeri baskı ile desteklenmeden, olağan bir ticari mübadele niteliğinde olabilecektir. Eldeki artığın tehlikeli artık olduğu yahut durumlarda ise mübadele, bir önceki cümlede sayılan duruma nazaran çok daha yüksek bir sıklıkla askeri baskı ile birlikte yürüyecek ve bir dış sömürü hüviyeti kazanacaktır.

Tehlikeli artık salt bir iktisadi kategori olmadığı ve toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile doğrudan ilgili olduğu için ondan kurtulmaya ilişkin süreçler de toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinin bir parçasıdır ve bu bağlamda siyasi karakteri haizdirler. Tam da bu noktada tehlikeli artıktan kurtulma süreçleri göçer toplumunun siyasal örgütlenmesine ilişkin, ileride daha ayrıntılı ele alınacak olan bir dizi mekanizmaya eklemlenir. Söz konusu bu mekanizmalardan ilki kesili uruk yapısıdır.

Yukarıda anlatıldığı ve hatırlanacağı üzere göçer toplumunda sürüler büyüdükçe besleyebilecekleri nüfus ve nüfus büyüdükçe bakılabilecek hayvan sayısının artması beklenmektedir. Ama yine yukarıda belirtildiği üzere göçer sürülerin boyutları otlak-su kaynakları tarafından sınırlanmıştır. İşte bu noktada sürülerin boyutlarını denetlemek toplumsal örgütlenmeye ilişkin bir problem olarak karşımıza çıkar. Göçerler bu noktada evlenme yoluyla kurulan yeni aileleri onlara sürülerin paylarına düşen kısmını vermek suretiyle asıl aileden ayırma yolunu seçmişlerdir. Bu mekanizma dolayısıyla ortaya çıkan yeni aileler büyüyen sürülerden paylarına düşeni alarak asıl aileden ayrılırlar ve kendi otlak-su kaynağı-göç döngülerini oluştururlar. Anılan mekanizma aileler düzeyinde işlemekle uruklar düzeyinde de işler ve zaman için uruklardan ayrılan aileler evlilik ve evlat edinme gibi yordamlarla kendi uruklarını oluştururlar. Anılan süreç toplumsal örgütlenme düzeyinde göçer ailelerini uruklar, boylar ve boylar üstü yapılanmalara bağlayacak soy bağı ilişkilerini kurar. İktisadi düzlemde ise sürekli büyüyen sürülerin yeniden üretilebilir birimler halinde yeni üretici birimlere paylaşılması işlevini üstlenir.

Tehlikeli artıktan kurtulmaya ilişkin ele alabileceğimiz bir diğer yordam ise yukarıda anlatılan soy bağı ilişkileri temelinde yükselen boylar arası yapılanmalardır. İleride daha detaylı anlatılacak olan bu yapılanmalar bozkırdaki göçer örgütlenmesinin temelini

oluşturan büyük ve soy bağına dayalı kandaş örgütlenmelerdir ve bozkır imparatorluğu olarak da anılan boy birliklerini hem öncelerler hem de onların kurulması ve dağılmasından bağımsız bir biçimde boylar arası iletişim, göç düzenlemeleri ve iş bölümü-iş birliği ilişkilerini düzenlerler.

Boylar arası iş bölümü ve iş birliği pratikleri kökenlerini göçer üretim tarzının olanak ve kısıtlılıklarında bulan ve soy bağı ilişkileri dolayısıyla kurulan törel mekanizmalardır. Törel olmaları ise işleyen pratiklerin ve burada ele alacağımız boylar arası iş birliği düzenine bağlı mübadelelerin basitçe iktisadi bir değiş tokuşu aşan, toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile doğrudan ilişkili pratikler olması anlamına gelecektir. Boylar arası iş birliği düzeninde işleyen törel mübadele pratikleri göçer toplum içinde üretilen tehlikeli artığın mübadele yoluyla toplum içinde yeniden dağıtılmasında kullanılmaktadır. Boylar arası iş birliği sürecinde işleyen ve törel niteliği nedeniyle değişim koşullarının karşılıklı iktisadi menfaatlardan ziyade toplumsal formasyonun yeniden üretim gereksinimi etrafında biçimlenmesi nedeniyle ellerinde tehlikeli artık olan topluluklar bu artıktan, ona ihtiyacı olan akraba topluluklara vermek yoluyla kurtulabilmektedirler.

Hareketli üretim araçlarından yararlanılması sürecinde, aynı akrabalık dairesinin üyeleri arasında iç sömürünün yasak olması üretim ilişkilerine doğrudan etki edecektir. Sürüler ile girilen ilişkide toplumun zararına bir birikim elde etmeyi olanaksızlaştıran iç sömürü yasağı gereğince üretim, büyük ölçüde sürünün yeniden üretim süreçlerine nezaret edilmesi ile sınırlanmıştır. Sürülerden elde edilen ürünler toplumsal formasyonun temel ihtiyaçlarına harcanmakta, artık ürün ise, elde edilmesi sürünün yeniden üretim döngüsünü sekteye uğratabileceği için azami düzeyde elde edilebilmektedir. Buna ek olarak üretim süreçleri sürülerden ürün temellük edilmesinden çok sürülerin yeniden üretim döngülerinin korunmasına özgülendiği için, üretim faaliyeti servet biriktirmekten çok eldeki zenginliği korumaya özgülendiği görülmüştür.⁵⁰⁶

⁵⁰⁶ (Divitçioğlu, 2015: 59-60)

Üretim süreçlerinin ürün elde etmekten ziyade sürülerin yeniden üretim döngülerinin korunmasına özgülümlü olması nedeniyle, münhasıran sürülere dayanan bir üretim düzeni sadece sürülere dayanıldığı takdirde geçimlik ekonomi sınırları içinde kalmak ile sonuçlanacaktır.⁵⁰⁷ İster ak budundan istersek de kara budundan bahsedelim, üretim süreçlerinin sürülerin yeniden üretimi ekseninde biçimlendiği ve iç sömürünün belirli durumlar haricinde yasak olduğu yahut uygulanmasının olanaklı olmadığı bir düzlemde, salt sürülere dayanarak servet biriktirme, zenginlik temellük etme olanakları yok denecek denli kısıtlıdır ve göçer toplulukları şayet sürüleri dışındaki kaynaklara erişemiyorlarsa ekseriyetle geçimlik ekonomi sınırları içindedirler.⁵⁰⁸ Fakat geçimlik ekonomi düzeyi göçer toplumların ekonomisinin Morgan yahut Engels'in köy komünlerinden bahsederken kast ettiği doğal ekonomi düzeyinde olduğu anlamına da gelmemektedir. Çünkü köy komünlerinden farklı olarak göçer üretici birimleri büyük sürülere sahip zengin aileler ve küçük sürülere sahip kara budunu kapsayan hiyerarşik bir düzende örgütlenmiş soy bağı örüntülerinden müteşekkildir ve söz konusu soy bağı birimleri gerek yapı içinde gerekse de yapı dışında mübadele ilişkisi kurmaya yönelik keşifleri ve dış sömürü ilişkilerini olanaklı kılmaları bağlamında göçer ekonomisinin doğal ekonomi sınırlarını aşmasını mümkün kılmıştır.⁵⁰⁹ Soy bağı birimlerinin sağladıkları olanakların sonucu göçer toplumların zenginlik temellük edebilmek adına dış sömürü ve ticareti yapısal bir unsur olarak toplumsal kuruluşlarına eklemeleridir.⁵¹⁰

Göçer toplumda üretim temelde sürülerden elde edilen emtiayla sınırlıdır.⁵¹¹ Üretimin sürülerden elde edilenler etrafında gelişmesi üretim aracının canlı olduğunu ve bu bağlamda pek çok üretim pratiğinin ya üretim aracının tamamen kaybedilmesi (hayvan kesimi) ya da üretim aracının yeniden üretiminin tehlikeye girmesi (hayvanın sütünün yavruların beslenmesini tehlikeye düşürecek oranda sağılması) gibi nedenlerle son derece sınırlıdır. Özellikle kara budun için yaşam stokundan et elde etmek temelde kış mevsiminde hayatta kalamayacağı anlaşılan hayvanların kesilmesi ile sınırlıdır Yaz

⁵⁰⁷ (Avcıoğlu, 1983: 758; Baldick, 2016: 13; Марков, 2010: 54)

⁵⁰⁸ (Vladimiritsov, 1987: 144-145; Марков, 2010: 54)

⁵⁰⁹ (Марков, 2010: 54)

⁵¹⁰ (Avcıoğlu, 1983: 758; Kradin, 2015: 26)

⁵¹¹ (Vladimiritsov, 1987: 70)

mevsiminde ise hayvanların kesilmesinden ziyade yavrulamanın da yaz mevsimine tekabül etmesi bağlamında süt ürünlerinden yararlanılmaktadır.⁵¹² Yaşam stoku canlı olduğu için göçer üretim ilişkilerinde ağırlık ürün elde etmekten ziyade üretim aracını hayatta tutmaya yöneliktir ve bu bağlamda da göçer üretim süreçlerinin ürünle neticelenme olanakları yerleşik toplumlarınkine nazaran sınırlıdır. Söz konusu sınırlılık göçer ekonomisinin, sürülere bağımlı kalındığı takdirde ancak geçimlik üretime imkân vermesi ile neticelenir. Buna bir de göçer ekonomisinin hayvancılığa dayalı tek yönlü bir uzmanlaşma etrafında gelişmesi ve hareketli bir toplumun pek çok üretim pratiğinin gelişmesi için gerekli koşulları ihtiva etmemesi eklendiğinde karşımıza kronik olarak yoksulluk üreten bir ekonomik ilişkiler düzeni çıkacaktır.⁵¹³ İleride açıklanacağı üzere söz konusu kronik yoksulluk hali göçer toplulukların sadece sürülerine dayanarak yaşamasını zorlaştırmakta zenginlik elde etmelerini ve gelişmelerini ise büyük ölçüde olanaksız hale getirmektedir. Söz konusu kısıtlar göçerleri dışarıdan gelecek emtiaya yapısal olarak bağımlı kılmakta ve bu bağlamda göçer üretim ilişkilerinde toplum dışından emtia elde etmeye yönelik keşifleri kışkırtmaktadır.

Göçer üretim tarzında besiciliği takip eden en önemli üretim alanı avcılıktır.⁵¹⁴ Avcılık, step göçerleri için öncelikler yaşam stokunu feda etmeden hayvansal protein elde etmenin temel yoludur⁵¹⁵. Tonyukuk yazıtının Güney yüzündeki “*Geyik Yiyerek, tavşan yiyerek oturur idik. Milletın buğazı tok idi*”⁵¹⁶ ifadeleri hayvansal protein tüketiminde avcılık ve tokluk-refah arasında bir ilişki kurulduğunu bize göstermektedir. Maddi servetin asıl dayanağı olan hareketli üretim araçları yani hayvanları çok kolay ve geri döndürülemez şekilde tüketiliyor oluşu Arta Asya göçerlerinin et kaynaklı protein ihtiyacını karşılama

⁵¹² (Benjamin, 2018: 19; Durmuş, 2019: 191; Konagaya ve Maekawa, 2013: 10)

⁵¹³ (Biran, 2007: 8; El-Ömerî, 2014: 116-117; Vladimiritsov, 1987: 70)

⁵¹⁴ (Agacanov, 2003: 139; Baydemir, 2010: 111; Divitçioğlu, 2005a: 194; Golden, 2015: 179; Ishjamts, 1996: 164; Mapkov, 2010: 42-43; Mau-Tsai, 2019: 20; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338; Türkan, 2008: 71; Türkeri 2018: 256)

⁵¹⁵ (Agacanov, 2003: 139; Thompson, 2004: 47; Vladimiritsov, 1987: 66). Konu ile ilgili olarak El-Ömerî'den şu pasajı alıntılalım: “*Harezm'in başkenti Gürgeç'tir. Burada hububat fiyatları yüksektir. Nadiren ucuzlar. Genelde yüksek veya ortacadır; ama hiçbir zaman ucuz değildir. Buna karşılık et fiyatları ucuzdur ve genellikle at kesilir. Sahrada yaşayanlarda ise et alınıp satılmaz. Yiyecekleri ağırlıklı olarak av hayvanları, süt, yağ ve mısırdır.*” (El-Ömerî, 2014: 115).

⁵¹⁶ (Orkun, 2011: 102)

sürecinde önemli bir sorundur. Koyunlardan etleri için yararlanılmakla⁵¹⁷ beraber koyunun tek et kaynağı olarak kullanılması sürülerin kaybedilmesi tehlikesini beraberinde getirecektir. Et, deri ve sair ihtiyaçları karşılamak adına kesilen her hayvan yaşam stokundan ve maddi servetin asıl dayanağından bir parçanın feda edilmesi demektir. Göçerler için hayvan temel üretim aracı olduğu için et elde etmek için hayvanı kesmek, üretim aracını ortadan kaldırmaya karşılık geldiği noktada çelişkili bir edimdir. Hayvandan daha çok ürünlerinin tüketilmesi bağlamında yani gerçekten bir üretim aracı olarak yararlanır.⁵¹⁸ Hayvansal protein ihtiyacı dışında göçer beslenme rejiminin azımsanmayacak bir unsurunu oluşturan nebatat genellikle ticaret ve dış sömürü ve konak yerlerinde yapılan ikincil tarımsal üretimle karşılanırken⁵¹⁹ sürüleri feda etme ile hayvansal protein ihtiyacı arasındaki gerilimde ise avcılık pratikleri öne çıkacaktır.⁵²⁰ Yaşam stokunu feda etmeden et ve deri elde etmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalan göçer çobanlar gerek sürekli olarak bireysel avcılık gerekse de verimliliği çok daha yüksek olan büyük süreklilikli avları düzenlemek yolunu seçmişlerdir.⁵²¹ Avcılığın sürekli ve düzenli olarak uygulanması yoluyla sürülerinden mümkün olduğunca az fedakârlık yaparak hayvansal ürün ihtiyaçlarını karşılamayı amaçlamışlardır. Anılan nedenlerle avcılık, göçer üretim tarzı sonrasında da önemini korumuş ve toplumun temel geçim kaynaklarından biri olarak kalmıştır.⁵²²

Avcılık, sadece besin maddesi sağlayan bir pratik olmaktan öte gerek step göçerlerinin temel ticari malları olan kürk ve derinin⁵²³ kaynağına gerekse de step göçerleri için bir askeri alıştırma pratikleri dizisine denk düşmektedir.⁵²⁴ Özellikle Orman kıyısında ve dağ eteklerinde yaşayan göçerler kunduz ve tilki avlamakta ve bunların ticaretini yapmaktadırlar.⁵²⁵

⁵¹⁷ (Khazanov, 2015a: 141-142)

⁵¹⁸ (Avcioğlu, 1985a: 324)

⁵¹⁹ (Khazanov, 2015a: 141)

⁵²⁰ (Eberhard, 1945: 487; Kradin, 2015: 19; Марков, 2010: 53; Sima Qian, 2010: 43)

⁵²¹ (Avcioğlu, 1985a: 325-326)

⁵²² (Divitçioğlu, 2005a: 194; Thompson, 2004: 47; Vladimiritsov, 1987: 67)

⁵²³ Bkz. (Hudûdü'l Âlem, 2020; Spinei, 2009: 232)

⁵²⁴ (Dokur, 2019: 155; Golden, 2015: 179; Gordlevski, 2018: 87; Hacıgökmen, 2018: 327; Kradin, 2015: 20; Vladimiritsov, 1987: 66)

⁵²⁵ (Agacanov, 2003: 140)

Avcılığın step göçerleri için ihtiva ettiği önem step toplumlarındaki unvanların hatırı sayılır bir kısmının avcılık menşeli olması ve avcılığın Orta Asya destanlarına mitlerden taşınan unsurlardan olmasından da anlaşılabilir. ⁵²⁶ Avcılık neredeyse tüm servetleri sürüleri olan step göçerlerinin et ihtiyaçlarını gidermek adına yaşam stoklarını feda etmemek ve yeniden üretim süreci son derece kırılabilir olan ⁵²⁷ büyük sürüleri dayalı üretimin yol açtığı kronik yoksulluğa sürekli karşı karşıya olduğu risklere karşı bir güvence edinmek için sıklıkla başvurdukları bir iktisadi yordamdır. ⁵²⁸ Av, bireysel olarak sürekli gerçekleştirilen bir faaliyet olsa da boyların kendilerini beslemesinde ve daha sonra da göreceğimiz üzere askeri alıştırmalar ve savaş taktiklerinin geliştirilmesinde bireysel avcılıktan ziyade boy ve hatta boylar düzleminde gerçekleştirilen ve bazen aylar sürebilen büyük süreklilikli avları öne çıkarmaktadır. ⁵²⁹

Avcılık step göçerleri için bir üretim pratiği olduğu kadar kendi geçmişleri ile kurdukları bağları da ihtiva etmektedir. Bu bağlamda avcılığa bağlı orman kültürünün ⁵³⁰ animistik pratikler dolayısıyla göçer üretim tarzı içerisine taşınmış olması dikkate değerdir. Avcılığın, sürülerdeki yaşam stoku feda edilmeden toplumu besleme noktasındaki önemi, avcılık pratiklerinin, avın icrasından avların bölüşümüne kadar töre dairesine alınması ile sonuçlanmıştır. ⁵³¹ Törenin av üzerine ayrıntılı düzenlemelerle dolu olması da bu bağlamda bize avcılığın büyük sürülerin beslendiği dönemde dahi toplumsal formasyonun yeniden üretimi açısından ihtiva ettiği önemi göstermektedir. Fakat son kertede avcılık da merkezinde büyük sürülerin olduğu göçer çobanlığına tamamlayıcı olarak eklenmiştir ve sınırları sürü çobanlığı tarafından çizilmiştir. ⁵³² Avcılığın göçer üretim tarzı evresindeki önemi de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Avcılığı göçer üretim tarzı

⁵²⁶ (Düzgün, 2012: 23; Golden, 2015: 179)

⁵²⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 217-218)

⁵²⁸ (Avcioğlu, 1985a: 324-325; Divitçioğlu, 2005a: 195; Dokur, 2019: 157)

⁵²⁹ (Avcioğlu, 1985a: 325-326; Divitçioğlu, 2015: 53; Dokur, 2019: 156-157; Gordlevski, 2018: 87-88; Hacıgökmen, 2018: 327; Kafalı, 2005: 57; Turan, 1958: 29-30)

⁵³⁰ (Türkan, 2008: 71)

⁵³¹ (Hacıgökmen, 2018: 327)

⁵³² (Divitçioğlu, 2005a: 195)

evresinde önemli bir üretici pratik seti olarak koruyan ihtiyaç, temelde sürülerin korunması talebidir.

1.4. GÖÇER ÜRETİM TARZINDA ÜRETİM ARAÇLARI ÜZERİNDE HAKİMİYETİN FARKLI BOYUTLARI

Okuyacağınız başlıkta göçer üretim tarzı içerisinde üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyet ele alınacaktır. Başlıkta yapılacak inceleme ile göçer üretim tarzında üretim araçları üzerindeki ikili hakimiyet rejiminin yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin etkisi altında biçimlendiğinin ve üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi ile ileride ayrıntılı bir biçime ele alınacak olan soy bağı örgütlenmesinin paralel bir biçimde geliştiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Üretim araçları üzerindeki hakimiyetin hareketli üretim araçları söz konusu olduğunda doğrudan ailelere bırakılması, otlak ve su kaynaklarının ise akraba topluluklarının kolektif hakimiyetin olması nedeniyle sürüler ve otlak-su kaynakları üzerindeki hakimiyet pratikleri ayrı ayrı incelenecektir.

Göçer üretim tarzı dairesindeki toplumsal formasyonlarda üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimleri *ülüş*, *orun* ve iç sömürü yasağı kurumları etrafında gelişmektedir. Anılan kurumlar, mülkiyet rejimlerinin gelişme sürecinde toplumun bütünsel hakimiyetinde olan, toplumsal formasyona öncelikle bütünsel hakimiyet dolayısıyla katılan, yani üzerinde kolektif hakimiyet kurulmuş olan üretim araçları ve şeylerin üretici birimler arasında bölüşülmesi işlevini yerine getirmektedirler. Bu bağlamda bahsi geçen ilişkiler kolektif hakimiyet rejimi ile aile/oba mülkiyeti rejimi arasındaki geçiş süreçlerini biçimlendirmekte ve iç sömürü yasağı ile *ülüş* zorunluluğunda göreceğimiz üzere kolektif mülkiyet rejiminin hakimiyeti ile aile mülkiyetinin gelişimi arasındaki çelişkileri dengeleme, erteleme süreçlerinde rol almaktadırlar.

Mülkiyet rejimleri bağlamında töre, temelde kolektif hakimiyet rejiminden aile mülkiyeti rejimine geçiş süreçlerini biçimlendirmekte ve tersi yönde de aile mülkiyeti rejiminin

toplumun geri kalanı kolektif hakimiyet rejimi aleyhinde genişmesi ihtimallerine karşı işleyen çeşitli yordamları içermektedir.⁵³³ Kolektif mülkiyet rejimi ile aile mülkiyeti rejimi arasındaki çelişkili birlikteliği yönetme sürecinde son derece önemli işlevleri olan söz konusu yordamlar, malların bölüşümünün yanı sıra toplumsal formasyonun örgütlenişi, sınıf yapısının oluşumu ve siyasal iktidarın somutlaşması gibi alanlarda da etkiler üretmektedirler.

Göçer töresinin aile mülkiyeti rejimi ve kolektif mülkiyet rejimi arasındaki çelişkili ilişkiler düzleminde üstlendiği işlevi anlayabilmek için öncelikler göçer çobanlığın kendine yeterlik ve kronik yoksulluk arasında salınan verimlilik düzeyi ile göçer boyların bir boylar arası/üstü örgütlenmeye dahil olmaları ile birlikte ortaya çıkan düzenli, gelişmiş ve hacimli dış sömürü ilişkileri ile zenginleşmeleri arasındaki çelişkili ilişki ele alınmak durumundadır. Çünkü söz konusu bölüşüm pratikleri kendine yeten ama yoksullukta eşitlenen göçer çobanların dış sömürü yoluyla elde ettikleri zenginliği bölüşme ve söz konusu zenginliğin toplumsal sonuçlarıyla yüzleşme tecrübelerinin bir ürünüdür.

Göçer toplumsal kuruluşu, toprak üzerinde kolektif mülkiyet ile sürüler üzerinde aile/oba mülkiyeti pratiklerinin çelişkili bir birliğine dayanır.⁵³⁴ Aslında göçer üretim tarzı içinde sürüler de topraklar da son kertede ona hâkim olan akrabalar topluluğuna aittir. Ts'e-fu Yüan-kui'deki şu pasaj iddiamızın dönemin Çin arşivlerine yansımış halinde tekabül etmektedir; alıntılalım:

“İmparator eşimin babası ise o halde kayınpeder olur. Kızın oğlu gibi sayılmalıdır. Her ne kadar sınırlar farklı ise de duygularımız, düşüncelerimiz bir, şimdi yeniden eski dostluğumuzu pekiştirelim. Oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin, tanrı tarafından teyit edilen anlaşma bozulmasın. Bu ülkenin bütün at ve koyunlarının hepsi imparatorun sürüsü, oradaki ipekli kumaşların hepsi buranın malı olması nasıl garip olabilir.”⁵³⁵

⁵³³ (Khazanov, 2015a: 275)

⁵³⁴ (Khazanov, 2015a: 228; Vladimiritsov, 1987: 90-91; Yakubovskiy, 1955: 24)

⁵³⁵ Aktaran (Taşağıl, 2018b: 149)

Göktürk önderi Sha-po-lüe'nin Çin İmparatoru'na hitaben yazdığı bu mektupta görüldüğü üzere soy bağı ilişkisinin kurulması göçerler nezdinde aynı zamanda bir mülkiyet birliği anlamına gelmektedir. Göçer önderi de esasında bunu ifade etmektedir. Buradan da görüleceği üzere aile mülkiyeti rejimi pratiklerinin mevcudiyeti ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi altında sürülerin aile mülklerinin doğrudan hakimiyetine bırakıldığı koşullarda dahi göçer toplumunda sürüleri de kapsayan ve son kertede dolaylı yollarla işleyen bir kolektif hakimiyet tasavvurunu mevcuttur.

Göçer toplumuna dışarıdan gelen zenginlik öncelikle kolektif hakimiyet dairesine girer. Ardından söz konusu zenginlik yahut kaynağın niteliğine göre aile mülkleri arasında üleşilir yahut kolektif hakimiyet dairesinde kalmaya devam eder ve üzerinde kullanma hakları belirlenir.⁵³⁶ Kolektif hakimiyet söz konusu olan topraklar ve su kaynakları olduğunda doğrudan iken, sürüler söz konusu olduğunda dolaylı bir nitelik edinmektedir. Topraklar ve su kaynakları göçer topluluğunun kolektif malı olarak akrabalık hukuk dairesindeki herkesin yararlanmasına açıkken sürüler üzerinde aile hakimiyeti söz konusudur.⁵³⁷ Söz konusu sürüler olduğunda kolektif hakimiyet pratikleri artık üretim araçları üzerindeki mülkiyeti belirlemekten ziyade aile mülkiyeti rejiminin kandaş toplumsallığı tasfiye edecek denli genişlemesi/genleşmesini engelleme noktasında işlemekte ve aile mülkiyeti pratiklerini iç sömürü yasağı ve üleş zorunluluğu gibi yordamlarla sınırlamaktadırlar.⁵³⁸ Bu bağlamda sürüler söz konusu olduğunda doğrudan hakimiyet aile/oba mülkiyeti pratikleri etrafında gerçekleşmekte, kolektif mülkiyet rejimine özgü pratikler ise genellikle törel emir ve yasaklar donunda karşımıza çıkmaktadır.

⁵³⁶ (Salzman, 2005: 600)

⁵³⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 281, 488; 1983: 740; Lefébure, 1979: 4; Марков, 2010: 47, 58-59; Neupert, 1999: 417)

⁵³⁸ (Öner, 1984: 38)

Üretim araçları üzerindeki hakimiyet ilk aşamada, akrabalar birliği yani boy düzleminde başlamakta ve yukarıda da belirtildiği üzere kolektif bir nitelik arz etmektedir.⁵³⁹ Fakat sürülerin yeniden üretimine ilişkin gereksinimler, sürülerin kolektif hakimiyetin doğrudanlığı altına yeniden üretilmelerini zorlaştırmakta ve hatta büyük ölçüde imkansız kılmaktadır. Büyük sürülerin beslenmesi süreci bir yandan tüm toplumun emek gücünün planlı bir şekilde örgütlenmesini dayatırken diğer yandan otlak ve su kaynakları arasındaki hareket gereksinimi ile sürülerin beslenebilir-yeniden üretimi sürdürülebilir ölçütlerde bölünüp otlaklara dağıtılmasını da gerektirmektedir.⁵⁴⁰ Bu noktada sürüler üzerindeki hakimiyet, kolektif hakimiyetin tecessüm ettiği büyük akrabalar birliği içinde üleşilmektedir. Yani sürüler üzerindeki hakimiyet taksim edilmektedir. *Ülüş* adı verilen pratik seti dolayısıyla gerçekleşen taksimat sonucunda üretim araçları üzerindeki hakimiyet, son kertede kolektif hakimiyet rejimine özgü belli sınırlamalar ve yükümlülükleri beraberinde getirirse de ailelere aktarılmakta; yani kolektif hakimiyet rejimi içerisinde, üretim tarzının yapısal zorlamaları nedeniyle aile mülkiyeti rejimi ortaya çıkmaktadır.

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri doğrultusunda üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi biçim değiştirmektedir. Anılan düzlemde aile mülkiyeti ve kolektif hakimiyet rejimi birbirlerini besleyen, birbirlerine gereksinen ve aynı zamanda birbirleri ile çatışan bir ilişki içerisinde bir araya gelmektedirler. Birbirlerini beslemeleri toplumun soy bağı ilişkileri etrafında örgütlenmesine dayanırken, *ülüşün* hiyerarşik işleyişine bağlı olarak sürülerin taksiminin belirli ailelerin elinde soy bağı ile bağlı olunan diğer üretici birimlerin zararına olmayan (iç sömürü ihtiva etmeyen) bir servet birikimi ile sonuçlanması, iç sömürüye dayanmayan bir aristokrasinin ortaya çıkışı ile sonuçlanmaktadır. Kolektif hakimiyet rejimine özgü nitelikleri haiz sınırlayıcı/düzenleyici yordamlar dolayısıyla iç sömürünün yasaklanması, ortaya çıkan aile mülkiyeti rejiminin göçer töresi dairesi içinde kalındığı müddetçe iç sömürü yoluyla gelişmesini engellemektedir.⁵⁴¹ Aile mülkiyetinin bir yandan *ülüş* yolu ile oluşması ve

⁵³⁹ (Yerasimos, 1974: 113)

⁵⁴⁰ (Timur, 1994: 34)

⁵⁴¹ (Öner, 1984: 39)

beslenmesi diğ er yandan ise iç sömürü yasağı ile kısıtlanması aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki çelişkileri biçimlendirmekte ve dış sömürü gibi çözümler ile anılan çelişkilerin massedilmesi, ihracı arayışlarını getirmektedir.

Üretim araçları üzerindeki doğrudan ve dolaylı kolektif hakimiyet pratiklerinin birlikteliğı göçer toplumları soy bağı ilişkilerine dayanan kandaş örgütlenmeler kurmaya zorlamaktadır.⁵⁴² Toplumsal formasyonun kandaşlık dairesinde kuruluyor oluşu, üretim araçları üzerindeki hakimiyetin kolektif niteliğinin toplumsal yapıya soyutlamalar dolayısıyla aktarılması olarak okunabilecektir. Fakat bir kez aktarıldıktan sonra boyların ve boy birliklerinin kandaş yapıları da üretim araçları üzerindeki hakimiyetin kolektif niteliğinin korunması, yani göçer üretim tarzının genel çerçevesinin muhafaza edilmesi adına, üretim araçları üzerindeki hakimiyetin kolektif niteliğinden yararlanan ön-sınıf ve ön-sınıf fraksiyonlarının bir savunma mekanizmasına dönüşmektedir.

Göçer töresinin, söz konusu çelişkili toplumsal yapının yeniden üretimin, göçer üretim tarzının genel çerçevesi içinde tutmaya özgülenmiş en önemli keşiflerinden biri yukarıda söz edilen çelişkili birlik düzleminde iç sömürünün yasaklanmasıdır. Boyun kolektif hakimiyeti altında gelişen aile mülkiyeti, toplumsal formasyon içinde sömürü yasağına tabidir. Yani obalar ve aileler boy yahut budunun sürülerinden değış en oranlarda pay alsalar da alınan payın nitelik ve niceliğı bir aileye diğ er ailelerin sürüleri ve emekleri üzerinde sömürü ilişkileri kurma imkânı vermemektedir.⁵⁴³

1.4.1. Hareketli Üretim Araçları Üzerindeki Hakimiyet

Göçer üretim tarzında Hareketli üretim araçları ya da bir diğ er deyiş le Sürüler üzerinde doğrudan hakimiyet temel üretici birim olan ailededir.⁵⁴⁴ Yalnız toplumsal ilişkiler düzeyine çıkılıp tikel üretici birimlerin izole evreninden uzaklaş ıldığında görülebilecektir

⁵⁴² (Yavuz, 2014: 104)

⁵⁴³ (Khazanov, 2015a: 234)

⁵⁴⁴ (Марков, 2010: 60)

ki; hareketli üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyet rejimi ailenin doğrudan hakimiyetini aşan ikili bir nitelik arz etmektedir. Söz konusu iki mülkiyet biçimi çelişkili birliktelikleri içinde göçer mülkiyet rejimini oluştururlar. Birlikteliğin bir yanında ülüş yoluyla yapılan taksimat öncesinde belirleyici olan ve *ülüş* sonrasında ortaya çıkan oğuş/aile mülkleri üzerinde etki göstermeye devam eden kolektif niteliği haiz pratikler diğer yakasında ise kolektif hakimiyetin içinde üretim araçlarının taksimi dolayısıyla vücut bulan ve gelişen, gelişmesi süresince de kolektif hakimiyet rejimini zorlayan aile mülkiyeti rejimi vardır.

Göçer üretim tarzını karakterize eden çelişkili mülkiyet rejiminin temelinde göçer üretim tarzının hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanması yatmaktadır. Üretim araçları üzerindeki bütünsel ve kolektif hakimiyetin, yaşam stokunun küçük üretici birimlere taksim edilmesi dolayısıyla aile mülkiyetine dönüşümün temel nedeni yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi ile sürülerin boyutları-otlak ve su dengesi arasındaki ilişkidir.⁵⁴⁵ Göçer topluluklar devasa sürüleri bir yerden bir yere sürükleyen büyük insan kitlelerinden ziyade birbirleri ile soy bağı ilişkileri ile bağlı olan ama üretim düzleminde törel düzene bağlı olma kaydıyla görel olarak bağımsız hareket eden ailelerden ve ailelerin hakimiyetindeki bakılabilir/beslenebilir boyuttaki sürülerden müteşekkildirler.⁵⁴⁶ Orta Asya göçerlerinde Üretim araçları üzerindeki hakimiyet merkezinde boyların ya da daha genel bir deyişle soy bağına dayalı komünlerin olduğu bir düzlemde şekillenmeye başlar.⁵⁴⁷ Hakimiyet ailelere ve obalara taksim edilirken aile mülkiyeti biçimleri ortaya çıkmaktadır. Aile mülkiyeti rejiminin ortaya çıkması kolektif hakimiyete bağlı toplumsallıkla çelişkili bir üretici birimler düzeni ile neticelenmektedir. Kolektif hakimiyet rejimi ise sürüler düzeyinde doğrudan niteliğini kaybetmekle beraber tasfiye olmamıştır. Kolektif niteliği haiz pratikler aile mülklerinin ortaya çıkışı ile birlikte düzenleyici-sınırlayıcı törel yordamlar alanına çekilmişlerdir. Söz konusu düzenleyici-sınırlayıcı yordamlar toplumsal formasyonun kandaş örgütlenişi içinde çelişkili bir form edinen aile mülkiyetinin ve mülk sahibi ailelerin kandaş toplumsallığın sınırları içinde

⁵⁴⁵ (Khazanov, 2015a: 228)

⁵⁴⁶ (Thompson, 2004: 48)

⁵⁴⁷ (Divitçioğlu, 2004: 172-173; İlgen, 2005: 828)

tutulması işlevini üstlenmektedirler. *Ülüş* sürecindeki hiyerarşik bölüşüm (*orun*) etkisi dolayısıyla belirli aileler elinde daha fazla sürünün birikse de kolektif hakimiyet kendini iç sömürünün yasaklanmış olması gibi keşifler dolayısıyla her zaman hissettirmektedir.

Göçer toplumu yapısı itibariyle üretim araçları üzerine salt bireysel bir hakimiyet kurmaya müsaade etmemektedir. Hakimiyet çoğu zaman üretim araçlarının boy içindeki alt birimlere (aşiret ve –bazı durumlarda- obalara) taksimi-üleşilmesi (*ülüş*) dolayısıyla aşağıya doğru yayılmaktadır.⁵⁴⁸ Bu yayılma savaşı aristokrasiye mensup ailelere elbette ki daha büyük kitlelerin bırakılması ve bu bağlamda servet eşitsizliğinin gelişmesi ile sonuçlanmaktadır. Fakat törel pratiklerin düzenleyici etkiler altında boy üyeleri boyun dolaylı kolektif hakimiyetinin bir uzantısı olarak üretim araçları kitlesinin dolaylı da olsa paydaşları oldukları için zorunlu dayanışma ilişkileri ortaya çıkmaktadır.⁵⁴⁹ Ek olarak aristokratik aile, aşiret ve özellikle de savaşçılar diğer aile aşiret ve savaşçıların hakimiyeti altındaki üretim araçları kitlelerine el koyma sürecinde törel pratikler biçiminde çeşitli engellerle karşılaşmaktadırlar yani ortada bir iç sömürü yasağı da vardır.⁵⁵⁰

Soy bağı birlikleri bağlı üretici birimlerin hükmü altındaki üretim araçlarının öncelikli hakimidirler.⁵⁵¹ Fakat söz konusu hakimiyet yaşam stokunun yeniden üretimi ile otlak-su kaynağı dengesi bağlamında obalara aktarılarak aile mülkiyeti formlarına dönüşmüştür. Sürülerin belirli bir yerdeki otlaklar tarafından beslenebilecek ve ilgili otlak ve su kaynaklarını imha etmeyecek boyutlarda olması yaşam stokunun yeniden üretimi için temel bir gereksinimdir.⁵⁵² Yaşam stokunun yeniden üretilmesi sürecinde otlak-su kaynaklarının sınırlayıcı etkileri göçerleri sürülerini verili otlaklar ve su kaynaklarının besleyebileceği ve ilgili kaynakların korunmasına olanak verecek boyutlarda bölmeleri ile sonuçlanır. Sürüler bölündükçe onlara bakmakla yükümlü emek gücü kitlesi de ilgili sürüler paralelinde daha küçük birimlere ayrılacaktır. Yukarıda bahsedilen sınırlamalar

⁵⁴⁸ (Divitçioğlu, 1992: 159)

⁵⁴⁹ (Mandel, 2008: 197)

⁵⁵⁰ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a; Khazanov, 2015a: 234)

⁵⁵¹ (Gumilev, 2003: 313)

⁵⁵² (Oppenheimer, 2005: 53)

üretim araçlarının taksimine paralel bir biçimde üretim birimlerinin ölçeğini de belirlemektedir. Bu bağlamda üretim birimlerinin büyüklükleri ailelere terk edilen üretim araçlarının o aileyi besleyebilme potansiyeli ve ilgili üretici birimin yaşam stokunu yeniden üretebilme olanakları ile sınırlandırılmıştır. Aile yahut sürüler söz konusu potansiyeli zorlayacak denli büyüdükleri zaman, bölünmektedirler. Evlenen erkek çocuklar kendilerine belirli bir üretim aracı terk edilmesi suretiyle kendi ailelerini kurarak aileden ayrılmaktadırlar.⁵⁵³ Ailenin varisi ise evlense dahi baba ocağında kalacak olan en küçük erkek evlattır.⁵⁵⁴

Sürüler üzerindeki aile mülkiyeti kendisini cezalandırma pratiklerinde de göstermektedir. Ts'e-Fu Yüan-Kui'de geçen "*Onların geleneğine göre isyan eden, adam öldüren, zina yapan, bağlı at çalan öldürülürdü*"⁵⁵⁵ ifadesi atlar üzerinde hırsızlık tasavvurunun ve buna mukabil cezalandırmanın söz konusu olduğu bir hakimiyet düzeni olduğunu göstermektedir.

Sürüler ve üretici birimlerin bölünmesi temelde aile/oba düzeyinde gerçekleşmektedir. Aile/obalar belirli bir otlak-su ortamında beslenecek olan sürüler üzerindeki hâkimiyetin doğrudan faili olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Sürülerin boyutları ve yeniden üretilme olanakları arasında otlak-su dengesi tarafından konulan sınırlar göçer toplumunu üretim aracı kitlelerini daha küçük birimler yani aile/oba düzeninde işletmeye sevk ettiği için sürüler üzerinde doğrudan bir kolektif hakimiyet söz konusu olamayacak, doğrudan hakimiyet aile/oba mülkiyeti biçiminde gerçekleşecektir. Bu bağlamda aile sürüler üzerinde asıl hakimdir. Ailenin bağlı bulunduğu soy bağı birimi etki alanındaki sürüler üzerinde kolektif hakimiyet niteliği taşıyan pratikleri işletmeye devam etmektedir. Sürülerin aile mülkleri olarak dağılması kolektif hakimiyeti ortadan kaldırmaktan ziyade törel pratikler alanına ve düzenleyici işlevlere aktarmaktadır. Söz konusu hakimiyetin

⁵⁵³ (Golden, 2018: 22; Khazanov, 2015a: 235; Марков, 2010: 60)

⁵⁵⁴ (Aynakulova, 2006: 95; Tuna, 2006: 149). En küçük erkek evladın ailenin varisi olarak evde kalması uygulaması günümüzde dahi görülebilmektedir. Örneğin Tahtacı Yörüklerinde evlenen erkek evlatlar ayrı eve çıkarken onlar için ocak ayırma töreni yapılır; lakin en küçük erkek evlat için bu tören yapılmaz çünkü küçük oğlan baba ocağının varisidir (Kumartaşlıoğlu, 2011: 214-215).

⁵⁵⁵ Aktaran (Taşağıl, 2018: 136)

kolektif niteliği hayvanlara vurulan tamgalarda da görülebilmektedir. Her aile sürülerine bir tamga vurulmaktadır. Söz konusu tamgalar herhangi bir tikel üretici birimi değil üretici birimlerin bağlı olduğu bir kolektif bütünlüğü imlemektedirler.⁵⁵⁶

Yaşam stoku üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi dolaylı bir nitelik taşır ve törel sınırlar dolayısıyla etki gösterir. Söz konusu törel sınırlar bir yandan aile/oba mülklerinin görel bağımsızlığını diğer aile/oba mülklerine karşı korumakta (iç sömürü yasağı) diğer yandan ise aile/oba mülkleri arasında, zorunlu dayanışma ilişkileri kurarak kandaş toplumsallığın yeniden üretimi gereksiniminden doğan pratikleri (İç mübadele zorunluluğu) aile/oba mülklerine dayatmaktadır. Yapının kolektif hakimiyeti otlakların taksimi, dışarıdan gelen servetin üleşilmesi ve mevcut mülkler arasında, boyun zaruret içindeki bir unsuru adına toplumsal dayanışma süreçlerinin iştirak edilerek ihtiyacı olanlara mal verilmesine karar verilebilmesi ve aile/obalar arasında iç sömürü ve el koyma pratiklerinin yasaklanması gibi alanlarda korunmaktadır.⁵⁵⁷ Sürüler üzerinde aile mülkiyetinin doğrudan hakimiyetine eşlik eden bir kolektif hakimiyet rejiminin varlığına ilişkin en önemli gösterge ise sürülere vurulan tamgalardır.⁵⁵⁸ Her ne kadar sürüler ailelerin doğrudan hakimiyetinde olsa da tamgalar boya aittir⁵⁵⁹ ve son kertede ilgili sürünün belirli bir boya ait olduğunu göstermektedir. Tamga sürülerin hakimiyetinin son kertede boya ait olduğunu boy dışarısına temsil yoluyla ilan etmektedir. Hareketli üretim araçları üzerindeki aile mülkiyeti rejimine eşlik eden ve kolektif niteliği haiz törel yordamların varlığı altında son kertede yine boya ait olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁶⁰

Göçer toplumlarda nüfus arttıkça sürüler de büyümektedir ya da vice versa.⁵⁶¹ Hatta yaşam stokunun yeniden üretim sürecinin zorluğu ve üretim aracı ile genel olarak ekonominin çevresel koşullar karşısındaki kırılganlığı hesaba katıldığında sürülerin ihtiyaçları karşılamak kadar bir güvence de sağlamak gerekliliğiyle daha da büyüyeceği

⁵⁵⁶ (Agacanov, 2003: 159; Belek, 2019: 167; Palló, 1982: 107)

⁵⁵⁷ (Avcioğlu, 1985a: 241; Direnkova, 2014b: 119; Khazanov, 2015a: 237; Seroşevsky, 2019: 130-131)

⁵⁵⁸ (Bartold, 2014: 287-288)

⁵⁵⁹ (Vladimiritsov, 1987: 91)

⁵⁶⁰ (Engels, 2017: 132)

⁵⁶¹ (Kuzmina, 2001: 3; Neupert, 1999: 417)

de aşıkardır. Göçer üretim tarzı içinde sürüler otlak-su kaynağı dengesi bağlamında hareketli ve görece küçük üretici birimlerin yani aile ve obaların hakimiyetine terk edilmek zorundadır. Aksi sürülerin aşırı büyümesi ile neticelenecek ve önce sürülerin ardından ise toplumsal formasyonun yeniden üretiminin tehlikeye girmesine neden olacaktır. Bu bağlamda sürüler üzerindeki hakimiyet aile ve oba düzeyinde somutlaşmakta, aile mülkiyeti biçimini edinmektedir.

Nüfus ve sürülerin büyümesi özellikle yaşam stokunun yeniden üretimi noktasında çevresel koşullar tarafından sınırlanmıştır. Otlak ve suların sürüleri besleme kapasitesi sınırlı olduğu ve tarımsal üretimin aksine ele alınan tarihsel dönemde otlak ve su kaynaklarının yeniden üretilmesi yahut verimliliklerinin artırılması söz konusu olmadığı için belirli bir yerde beslenebilecek hayvan sayısı sınırlıdır. Sınırın aşılması durumunda yetersiz besin ve su kaynakları dolayısıyla tüm yaşam stoku kitlesinin kaybedilmesi tehlikesi de söz konusu olduğu için sürülere, istisnai durumlar haricinde, toplu halde bakılmaz. Yaşam stokunun yeniden üretimi süreçlerinde otlak ve su kaynaklarının verimli kullanılması ihtiyacı göçer toplumları, yaşam stoku kitlesini oba ve aile olarak niteleyebileceğimiz daha küçük üretici birimlere taksim etme yoluna sevk eder.⁵⁶² Anılan taksimat neticesinde temelde boyun yahut ilgili akrabalar birliğinin kolektif ve bütünsel hakimiyetinde olan üretim araçları kitleleri oba yahut ailelerin denetimine geçer. Söz konusu obalar/aileler sahip oldukları üretim araçları üzerinde tasarruf edebilmekte, yaşamlarını kendilerine ait olan yaşam stoku üzerinden idame ettirirken üretilen artığın da sahibi olmaktadır. Bu bağlamda taksimat bir nezarete terk etmekten ziyade kolektif mülkiyet rejiminden aile mülkiyeti rejimine geçişle neticelenmektedir.

Ailenin üretim araçları ile kurduğu ilişki ona üretim araçları üzerinden boydan bağımsız bir servet biriktirme olanağı vermeyecek biçimde töre yolu ile sınırlanmıştır. Töre gereğince aile mülkü dolayısıyla geçimini sağlamakta ve gerektiğinde kolektif yeniden dağıtım süreçlerine üleş ve ıdışma dolayısıyla katılmaktadır. Söz konusu hakimiyet, aynı akrabalık ağı içinde kalındığı müddetçe diğer akraba unsurların sürülerine ilişkin bir iç

⁵⁶² (Avcıoğlu, 1985a: 235, 281; 1983: 740; Kradin, 2015: 16)

sömürü yasağı ile geldiğinden⁵⁶³ iç dinamikler yoluyla servet birikimine olanak vermeyen sınırlanmış bir hakimiyet olarak tanımlanmalıdır. İç sömürü yasağının yanı sıra, yine köklerini *ülüş* mekanizmasında bulabileceğimiz bir diğer törel sınırlama da aile mülkiyeti rejimine, belirli koşullarda, aynı akrabalık ağında bulunan diğer unsurlarla sürüleri kapsayan bir mübadele ilişkisine girilmesinin zorunlu kılınabilmesidir.⁵⁶⁴ Söz konusu zorunluluk üretici birimlerin sürüler üzerinde doğrudan hakimiyetinin, toplumsal artığın üleşilmesi noktasında soy bağı birliğinin kolektif hakimiyeti ile değiştiği anlamına gelmektedir.⁵⁶⁵

Mübadele ilişkilerinin zorunlu kılınması ile aile mülkiyetinin, kolektif hakimiyet rejimine dayanan yordamlarla sınırlanması somut olarak ellerindeki hayvanları kaybeden ailelere boyun diğer ailelerinin yardım yapma zorunluluğunda da görülebilmektedir. Üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyetin bir sonucu olarak üretim araçlarını ilgilendiren tasarruflar boyu oluşturan ailelerin ihtiyar erkeklerinin oluşturduğu meclislerin tekelledir.⁵⁶⁶ Şanyü, (5.yy.dan sonra) Kagan, Yabgu ya da Hakan/Han'ın söz konusu tasarrufları tek başına gerçekleştirme yetkisi yoktur. O, bu sürece kendisi de bir ailenin ihtiyarı sıfatıyla (hiyerarşik pozisyonu korunmak kaydıyla), diğer ihtiyarlar ve savaşçı aristokratlarla birlikte katılmaktadır.⁵⁶⁷

Aile, kontrolüne bırakılan üretim araçlarını işletir. Bu üretim araçlarından yararlanma süreçlerinde bir yandan yaşamını idame ettirirken diğer yandan artık da elde edebilmektedir. Ne var ki ailenin temellük edebileceği artık, iç sömürü yasağı ile sınırlandığı için sürülerden elde edilen artık ailelerin *ülüş* dolayısıyla elde ettikleri sürülere dayanarak, toplumun geri kalanını mülksüzleştirme pahasına servet biriktirme olanakları sınırlanmıştır. Anılan sınırlama bize aile mülkiyetinin ortaya çıkması ve gelişmesine rağmen, diğer ailelerin mülklerini tasfiye edemeyeceğini, dolayısıyla da sadece sürülere dayanarak servet biriktirmenin sınırlanmış olduğunu gösterir. Şayet diğer

⁵⁶³ (Khazanov, 2015a: 234)

⁵⁶⁴ (Tanyu, 1979: 110)

⁵⁶⁵ (Divitçioğlu, 2004: 173)

⁵⁶⁶ (Seroşevsky, 2019: 132)

⁵⁶⁷ (Seroşevsky, 2019: 132)

aileler mülksüzleştirilemeyecekse büyük sürülerden servet elde etmek için gerekli olan mülksüz kitleler, aynı soy bağı ilişkileri düzleminde bulunamayacaktır. Bahsi geçen sınırlama özellikle dış sömürünün göçer üretim tarzına yapısal eklenişini anlamak için önemlidir. Üretim araçları ile girilen ilişkilerin aile merkezinde olması, şayet bir servet biriktirilecekse bunun da ailenin merkezinde olduğu bir düzende gerçekleşmesi anlamına gelecektir. Her ne kadar göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenme düzeyinde sürüler üzerinden aile mülkiyetine dayalı bir servet biriktirmek olanakları iç sömürü yasağı ile kısıtlanmış da olsa, özellikle savaşçı aristokratların (Alplerin) mensubu olduğu aileler savaş, akın ve yağmalar yani dış sömürü dolayısıyla göçer töresince sömürünün yasaklandığı akrabalık dairesi dışında bir kaynağın sömürülmesine dayanarak server biriktirme olanağına sahip olabilmektedirler. Dış sömürünün servet biriktirmedeki baskın rolü, sözü geçen savaşçı aristokratları ortaya çıkacak yönetici sınıfın çekirdeği haline getirecek olup aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki çelişkide, aile mülkiyetinin saflarını kuvvetlendirecek faktörlerden biridir. Aile nezdinde biriktirilen bu servet ise üretim araçları üzerindeki boy hakimiyeti ile aile mülkiyeti arasındaki çelişkilerin besleyicilerinden biri olmaktadır.

Aile mülkiyeti rejiminde bir aile beslediği ve bakımını üstlendiği sürülerin sahibidir. Söz konusu sürülere bakar ve onların ürünlerinden yararlanır. Ailenin reisi öldüğünde ise sürüler miras bırakma yoluyla aileden türeyen ailelere pay edilir.⁵⁶⁸ Miras yoluyla yeni aile mülklerinin kesili uruk yapısı da aile mülklerinin ortaya çıkış sürecinde önemli bir etkidir. Bir uruğun üyeleri ve buna mukabil sürüleri çoğaldığı zaman soy kesilir ve söz konusu uruktan bir önceki ile soy bağı ilişkisini koruyan yeni bir uruk çıkar ve sürüler de bu iki uruk arasında taksim edilir. Soyun kesilip yeni bir aile mülkünün ortaya çıkması ise temelde erkek evlatların evlenmesi ile gerçekleşir. Erkek evlatlar evlendikçe sürüden paylarını düşeni alarak yeni aile mülkleri oluştururlar. En küçük erkek evlat ise babasının yerini almak üzere kök-ailede kalır.⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ (Vladimiritsov, 1987: 86-87)

⁵⁶⁹ (Vladimiritsov, 1987: 86-87)

Aile mülklerinin hakimiyeti temelde ailedeki en yaşlı erkeğin elindedir. Bununla birlikte şayet en yaşlı erkek ölmüşse çocukları ile beraber dul kalan eşi, *levirat* gerçekleşmediği müddetçe mülkün doğrudan hâkimi olarak öne çıkar ve sürüler ile aileyi yönetir.⁵⁷⁰ Bu süreçte dul kalan eş kocasının tabi olduğu hukuksal pozisyondan tam olarak yararlanmaktadır.⁵⁷¹ Söz konusu yararlanma askeri ve politik yükümlülükleri de kapsamakta, dul eş kocasının idaresinde olan savaşçıları yönetebilmekte ve boy birliklerinin hatunlarında görüldüğü üzere politik işlevleri üstlenebilmektedir.⁵⁷²

Sürülerin yeniden üretim gerekliliğinin belirleyiciliği altında yaşam stoku üzerindeki hakimiyet ülüş dolayısıyla aile/obalara aktarılır.⁵⁷³ Söz konusu taksimat ile göçer üretim tarzının çelişkili mülkiyet rejiminin ikinci katmanı olan aile/oba mülkiyeti biçimleri ortaya çıkar. *Ülüş* pratiklerinin göçer toplumuna mündemiç soy bağı hiyerarşileri dolayısıyla ak budun ve kara budun, soylu aileler ve diğerleri arasında değişen bir taksimatla neticeleniyor olması da burada taksimatın eşitlikçi bir bölüşüme karşılık gelmediğini ve göçer toplumunda yerleşik servet eşitsizliklerinin mevcudiyetini⁵⁷⁴ bize göstermektedir. Ülüşün ak budun ve kara budun arasındaki hiyerarşik düzeni takip ediyor olması sonucunda taksim edilen sürüler zaman içinde aile mülkiyeti çevresinde birikerek, göçer toplumu içerisinde sınıf oluşumunu ve çelişkileri besleyecek olan servet birikiminin de temellerine yerleşecektir.

Aile mülklerinin ortaya çıkması sürecinde mallar mutlak bir eşitlik içinde değil, Orun kurumunda bir örneğini gördüğümüz, soy bağı hukuk etrafında gelişen hiyerarşik ilişkiler paralelinde üleşilir. Söz konusu hiyerarşik paylaşım düzeninde, her unsur kolektif mülkten pay alıyor olsa da payların hacimleri soy hiyerarşisi boyunca değişecektir. Anılan hiyerarşik paylaşmanın sonucu ak budun olarak da adlandırabileceğimiz savaşçı seçkinlerin soylarının kolektif mülkten daha büyük paylar almaları ve böylece geleceğin

⁵⁷⁰ (Vladimiritsov, 1987: 87)

⁵⁷¹ (Vladimiritsov, 1987: 87)

⁵⁷² (Agacanov, 2003: 215; Vladimiritsov, 1987: 87-88)

⁵⁷³ (Khazanov, 2015a: 237)

⁵⁷⁴ (Vladimiritsov, 1987: 88-89)

yönetici sınıfları olma sürecinde önemli bir basamak atlamalarıdır.⁵⁷⁵ Göçer toplumu içinde daha sonra sınıf farklılaşmalarını da belirleyecek olan servet farklılaşmaları, anılan süreçte oluşmaya başlar ve zaman içinde büyük servetlere hakim olan soylu ailelerin ortaya çıkması ile neticelenir.⁵⁷⁶ Fakat kolektif mülkiyet rejimi akrabalar birliği düzeyinde tasfiye olmadığı için, ortaya çıkan aile mülkiyeti rejimi kolektif hakimiyet rejimince, iç sömürü yasağı ve üleş zorunluluğu gibi yordamlar dolayısıyla sınırlanmaktadır.

Aileler, aşiretler ve bunların başındaki savaşıçılarının üretim araçları üzerindeki hakimiyetleri boy yapısına bağlı iktidar ilişkileri tarafından kuşatılmıştır. Bu bağlamda aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki gerilim boyun doğrudan hakimiyetini sağlayan normatif yapı tarafından şekillendirilir. Anılan sınırlar bir yandan aileler, aşiretler ve savaşıçılara; hakimiyetlerine terk edilmiş üretim araçlarını boyun menfaatine sunma ödevi yüklemekte bir diğer yandan üretim araçları üzerindeki hakimiyetlerini boyun ihtiyaçları uğruna kısıtlamak durumunda bırakmaktadır. Toplumsal bütünlüğün yeniden üretilmesi sürecinde aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasında ortaya çıkması muhtemel çelişkilerin ertelenmesi için ortaya koyulan kriterlerden birisi “yükümlülük ve yetkinin boyun bir diğer mensubunun anılan üretim araçlarından yararlanma imkanlarını yok etmemesi” kuralı, diğeri ise akrabalar arasında iç sömürü yasağıdır. Örneğin Siyenpiler’de⁵⁷⁷ yahut Göktürklerde bir kimse boyun malı olan sürüsünü kaybettiğini komşuları ona üretim araçlarından vererek tekrar sürü sahibi olmasını sağlayabilmektedirler.⁵⁷⁸ Üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyetin göstergesi olan bu pratik Orta Asya göçerlerinde tikel bir unsurun, boy bu yönde bir karar vermedikçe yoksulluğa düşmemesi anlamına gelmektedir.⁵⁷⁹ Anılan örnek üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyetin ve toplumun söz konusu kolektif hakimiyet çerçevesinde *kandaş* bir

⁵⁷⁵ (Avcioğlu, 1985a: 250)

⁵⁷⁶ (Avcioğlu, 1985a: 250-251)

⁵⁷⁷ *Hsien-pi* olarak da yazılabilecektir. *Hsien-pi*’ler, MS I-II. Yüzyılda hunların yenilgiye uğramasının ardından Hun konfederasyonunun bakiyesini devralarak tarih sahnesine büyük adımlarla çıkan ve göçer üretim tarzı dairesinde işleyen bir İç Asya konfederasyonudur. Sonraları Göktürklerin bağımsızlıklarını kazanacakları *Juan-Juan*’ların *Hsien-pi*’lerin ardılı olduğu iddia edilmektedir (Avırmed, 2011: 24; Divitçioğlu, 2005a: 29-30; Golden, 2011b: 181; Klyashtorniy, 2018: 66-67; Kyzlasov, 1996: 318-320)

⁵⁷⁸ (Direnkova, 2014b: 120; Sinor ve Klyashtorniy, 1996: 338)

⁵⁷⁹ (Gumilev, 2003: 331)

biçimde örgütlenişinin bir ifadesidir. Göçer üretim tarzına içkin kolektif hakimiyet rejimi ve kandaş örgütlenmenin genel çerçevesini korumaya yönelik töre, boyun mensuplarına, üretim araçlarına kolektif olarak sahip bir büyük aile olduklarını Siyenpiler’de gördüğümüz gibi çoğu zaman *ülüş*’ün geçim araçlarından yoksun kalanları hayatta tutmak için kullanılması yoluyla hatırlatmaktadır.⁵⁸⁰

Üretim araçları üzerindeki mülkiyet dolayımıyla kurulan ilişkilerin normatif bir yapı olan töre ile sınırlanması olarak tanımlanması doğru olacak olan bu yordam ve keşifler, göçer üretim tarzı içinde aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyetin bir aradalığı biçiminde karşımıza çıkan çelişkili birliğin yeniden üretimi sürecinde törenin etkin rolünü bize göstermektedir. Törenin normatif pratikleri *ülüş* dolayımıyla kolektif mülkiyeti aile mülklerine parçalarken diğer yandan kandaş yapılanmanın korunması sürecinde aile mülklerinin kandaş toplumsallık içinde, diğer mülkler, aileler ve genel olarak kandaş yapılanma zararına gelişmesini-genleşmesini engellemek adına mübadele yükümlülüğü ve iç sömürü yasağını beraberinde getirmektedir. Böylece törel normlar hem üretim araçlarının yeniden üretimini güvence altına alacak olan aile mülklerini kurmakta hem de aile mülklerinin toplum zararına gelişmesini engelleyerek toplumun verili ve çelişkili biçimi içinde yeniden üretilmesinin koşullarını ortaya koymaktadır.

Burada Kazak Türklerindeki Baranta kurumu bir örnek olarak ele alınabilir. Mülkiyet aile ve obalara bölünse de mülkiyet ilişkileri ile akrabalık ilişkileri birbirine paralel ilerlediği ve akrabalık birimleri, soy bağı ilişkileri dolayısıyla mülkler üzerinde son kerte bütünsel bir hakimiyete sahip oldukları için, aynı akrabalık birimi içinde bir unsurun bir diğer unsurun malına el koyması Kazak Türklerinde Baranta olarak anılır.⁵⁸¹ Baranta, başlık ödemek, borç ödemek yahut kıtlığa karşı korunmak gibi gerekçelerle kullanılan ve bir akrabanın malının topluluk tarafından, ilgilinin rızası dışında yağma edilmesine olanak sağlaması bakımından bize aile mülkiyetinin üzerinde yükselen ve aile mülkiyeti

⁵⁸⁰ (Khazanov, 2015a: 242; Kradin, 2015: 16; Tanyu, 1979: 110-111)

⁵⁸¹ (Avcıoğlu, 1985a: 242)

rejimi üzerinde akrabalar birliğinin kolektif hakimiyetini ilan eden bir törel yordamın varlığını göstermektedir.

Kolektif mülkiyet rejiminin hakimiyetinin korunmasının bir diğer nedeni de step koşullarında küçük üretici birimler üzerinden örgütlenmenin risklerinde yatmaktadır. Küçük üretici birimler üzerinden örgütlenmek yaşam stokunun yeniden üretimi süreçlerini kolaylaştırır ve otlak-su kaynakları ile yaşam stoku kitlesi arasında dinamik bir denge sağlarken,⁵⁸² üretici birimleri de gerek çevresel gerekse de toplumsal koşullara, saldırılara, kıtlığa karşı daha savunmasız kılar ve yaşam stokundan artık elde etmenin zorluğu ile elde edilebilecek artık miktarının yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri dolayısıyla kısıtlanması bağlamında artık elde etme ve söz konusu artık ile ticari ilişkiler kurma olanaklarını kısıtlar.⁵⁸³

Hareketli üretim araçları üzerindeki kolektif niteliği haiz törel yordamların iki temel etkisinden söz edilebilir. Bunların ilki, boyların Orta Asya göçerlerinin toplumsal örgütlenmelerinin temel katmanı olmalarıdır. Üretim araçları üzerindeki hakimiyet törel pratikler bağlamında son kertede boy nezdinde tebarüz ettiği için, toplumsal formasyonun biçimlenmesinde temel katman boydur. İkinci etki ise anılan doğrudan hâkimiyetten ötürü sömürü ilişkilerinin boy dışına aktarılması ve boyların aynı Kandaşlık dairesinde vergi gibi iç sömürü pratikleri uygulayamamaları⁵⁸⁴ ve buna mukabil boyların boy birliği içindeki ilişkilerinin sahip oldukları üretim aracı, emek gücü ve asker kitlesiyle yapının faaliyetine katılma düzeyinde kalmasıdır. Anılan bu ilişki özellikle önemlidir; çünkü Orta Asya göçerlerinde sınıf mücadelelerinin kaynağı büyük ölçüde boyların iç sömürü pratiklerine tabi tutulmak istedikleri zamanlarda isyan etmeleri biçiminde kendini göstermektedir.⁵⁸⁵

⁵⁸² (Khazanov, 2015a: 70)

⁵⁸³ (Avcıoğlu, 1985a: 235-236)

⁵⁸⁴ (Divitçioğlu, 1992: 192; Engels, 2017: 200)

⁵⁸⁵ (Golden, 2018: 29)

Kolektif hâkimiyet rejiminin diğer dayanağı ise göçer hayvancılığın kendine yeterlik ile kronik yoksulluk arasında salınan karakteri ve yaşam stokunun yeniden üretimi zorunluluğunun getirdiği risk ve kırılğanlığın bileşiminde bulunabilecektir. Göçer çobanlıktaki asli üretim aracı olan hayvan yeniden üretimi toprağa göre çok daha ön planda olan, toprağa göre çok daha kolay kaybedilebilen, kaybedildiğinde sonuçları tarım toplumlarındakine göre çok daha ağır olan bir üretim aracıdır. Yaşam stokunun anılan nitelikleri yeniden üretim süreçlerinin toplumsal formasyonun ortaya koyabildiği emek gücünün çok büyük bir kısmını yutması ile sonuçlanır. Çok büyük miktarda emek gücü yutan bu üretim aracı zenginlik de üretmez. Temelde kendisinden et, süt, yün ve deri gibi materyaller elde edilen ⁵⁸⁶ yaşam stokundan yararlanma olanakları, şayet hayvanı kesmiyor yani üretim aracını ortadan kaldırmıyorsanız son derece sınırlıdır. Çünkü süt üretiminde dâhi hayvanın yavrularının bakım gerekliliği üretim miktarlarını katı bir biçimde sınırlamaktadır. Hayvanı kesmeyi tercih ettiğinizde ise elinize daha fazla ürün geçecek olmasına rağmen üretim aracını ortadan kaldırmak söz konusu olmaktadır. Hayvanın yaşamının korunmasının bu belirleyici etkileri, göçer üretim ilişkilerinde artık elde etmeyi zorlaştırmakta ve elde edildiği durumlarda miktarını son derece sınırlamaktadır. Bu ise, şayet kitlesel halde gerçekleşirse uzun erimde toplumsal formasyonun yeniden üretimini tehlikeye atmaktadır. Üstüne üstlük yaşam stokunun ortadan kaldırılması halinde dahi zenginleşme olanakları son derece sınırlıdır çünkü yaşam stokunun canlı olmasının yanında göçer ekonomisindeki yoğun tek-yönlü uzmanlaşma da iç süreçler yoluyla servet biriktirmenin önüne dikilmektedir.

Sürülerden zenginlik temellük etmenin, ancak üretim araçlarını imha etme pahasına mümkün olması, sadece göçer üretime yaslanan toplumların kronik bir yoksulluk ile karşı karşıya olmasını beraberinde getirmektedir. ⁵⁸⁷ Buna bir de yaşam stokunun tarım toplumlarının asli üretim aracı olan toprağa nazaran çok daha kolay kaybedilebilmesi ihtimalleri eklendiğinde göçer toplumun sürüleri ile ilişkisinin son derece istikrarsız bir ilişki olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu denli istikrarsız ve kısıtlı bir üretim düzleminde üretim araçlarının birbirinden bağımsız unsurlar boyunca dağıtılması ve oluşan üretici

⁵⁸⁶ (Agacanov, 2003: 139; Kradin, 2015: 19)

⁵⁸⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 324)

birimler üzerinde bir kolektif denetleme-dağıtım rejiminin kurulmaması toplumsal formasyonun yeniden üretimini tehlikeye atmak anlamına gelmektedir. Çünkü yaşam stoku öldüğünde, hasta olduğunda yahut bir başka sebeple kitlesel olarak kaybedilmesi ya da ondan yararlanılamaması söz konusu olduğunda üretim araçları ortadan kalktığı için, bahsi geçen sürülerin sahiplerinin yaşamlarını idame ettirmeleri olanağı da kalmamaktadır.

Anılan gereklilik ve kısıtlılıklar göçerlerin yaşam stoklarını hayatta tutmaya yönelik harcadıkları onca çabanın ardında en fazla beslenmelerine imkân verecek kadar ürün elde edebildikleri, üretim araçlarını imha etmediğiniz sürece son derece kısıtlı, sınırlı ve yoksul bir üretim ile neticelenmektedir. Söz konusu yoksulluğun ve artığın tarım toplumları ile karşılaştığında da zor ve az elde edilmesi göçer ekonomisini dışsal etkilere karşı daha kırılğan bir formda örgütler. Özellikle artığın zor ve az elde edilmesine bağlı olarak küçük üretici birimlerin dışsal etkilere direnme kapasiteleri düşer ve buna bağlı olarak ürünlerin bölüşümü ve hayvanlardan ortak yararlanmayı toplumsal formasyonun yeniden üretimi için bir gereklilik olarak göçerlerin önüne koyar.⁵⁸⁸ Üretim araçlarının ve genel olarak sürülere dayalı üretimin yapısal kısıtlılıkları ve kırılğanlığı dolayısıyla gelişen söz konusu dayanışma ilişkileri⁵⁸⁹ dolayısıyla göçerler ürünlerden, topraktan, su kaynaklarından ve en önemlisi sürülerden ortaklaşa yararlanma yönünde keşifler yapmak durumunda kalırlar. Bahsi geçen keşifler ise üretim ilişkileri düzleminde kolektif hakimiyet rejimi olarak tercüme edilecektir.

Böyle bir düzende, sürüler ilgili toplumsal formasyonun yeniden üretiminin dayanağı olduğu ölçüde özel mülkler üzerinde yükselen ve üretim araçlarının kaybı gibi durumlarda toplumsal formasyonun yeniden üretimini güvence altına almak adına bütünsel hakimiyete tabi üretim aracı kitlesinden, sürülerini kaybedenleri beslemeye devam eden dayanışma ilişkilerinin doğması son derece beklenebilir bir durumdur.⁵⁹⁰ Söz konusu dayanışma ilişkilerinin mülkiyet rejimine tercüme edilmesi ise üretim araçları

⁵⁸⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 220-221)

⁵⁸⁹ (Kradin, 2015: 16)

⁵⁹⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 220-221; Kradin, 2015: 16)

üzerinde aile mülkiyeti rejimi olsa dahi son kertede belirleyici etkiye sahip olan bir kolektif mülkiyet rejimi ile neticelenmiştir.

Söz konusu tehlike ve kısıtlılıkların aşılması gereksinimi, göçer toplumunu oluşturan küçük üretici birimler arasında, onları birbirlerine bağlayacak, insan gücü, üretim araçları ve artığın bütünsel bir hakimiyet rejimi dolayısıyla kullanılmasını ve böylece küçük üretici birimlerin ihtiyaçlarının giderilmesi ile onlara iktisadi ve askeri güvence sağlanmasını mümkün kılacak bir toplumsal düzeneğin yani törenin keşfine zorlayacaktır. Birbirinden farklı yerlerde yaşayan üretici birimler arasında böylesine bir iş birliğinin kurulması sürecini en önemli dayanaklarından biri de obaları gerektiğinde birbirlerine yardım etmeye, birbirleri için üretim araçları ve artığın belirli bir kısmından vazgeçebilmeye zorlayacak kolektif niteliği haiz pratiklerle bezenmiş töredir. Şayet aile mülkiyeti rejimi, kendini sınırlayan, dayanışma ilişkilerinin iradi değil de törel bir zorunluluk çerçevesine kurulmasını obalara dayatan bir düzenek tarafından sınırlanmaz/düzenlenmez ise anılan törel yapının işletilmesi mümkün olmadığı için, göçer töresi aile mülkiyeti pratiklerinin üzerinde, onları düzenleyen, sınırlayan ve yeri geldiğinde oba mülklerini aşan törel süreçleri işletebilen bir kolektif hakimiyet düzenini korumuştur.

Anılan bu yapı bize göçer üretim tarzının kolektif mülkiyet rejimi ile aile mülkiyetinin çelişkili bir bileşimi olduğunu göstermektedir. Toplum bir yanda otlaklar gibi alanlarda doğrudan, sürüler düzleminde ise dolaylı yoldan kolektif bir hakimiyetten yararlanmakta diğer yandan ise maddi servetin asıl dayanağı olan sürüler üzerinde Kağanlı soylar, ak budun ve kara budun arasında hiyerarşik bir bölüşüm ve buna bağlı olarak aile mülkiyeti ve onun etrafında yavaşça gelişen bir servet birikimi ve sınıf oluşumu gelişmektedir. Bahsi geçen ilişkiler düzlemi, göçer üretim tarzının aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki gerilim etrafında biçimlendiği ve geliştiğini bize göstermektedir. Verilen bu çelişik bütünlük boyların, akrabalık hukuk çerçevesinde somutlaşan kandaş yapılarının hem doğuş nedeni hem de çökme sebepleri arasında ön sırayı alır.

1.4.2. Toprak Üzerinde Mülkiyet

Orta Asya göçerlerinde toprakla kurulan ilişki, öncelikle onun hareket halindeki üretim araçları ile ilişkisi üzerinden yani otlak olma vasfı üzerinden biçimlenmiştir. Göçer için toprak her şeyden önce üzerinde sürüsünün otlayacağı otlaktır.⁵⁹¹ Toprağın otlak olarak üretim ilişkilerine dahil olması, toprağın üretim ilişkilerindeki pozisyonunun maddi servetin asli kaynağı olmaktan ziyade maddi servetin asli kaynağı olan sürülerin yeniden üretimi için kullanılan bir kaynak olması demektir. Anılan özellikleri toprağın göçer üretim tarzında tamamlayıcı bir üretim aracı olduğunu gösterir. Söz konusu ikincillik-tamamlayıcılık bağlamında toprak üzerindeki hakimiyet de sürülerin merkezinde olduğu bir düzlemde ve toprağın tamamlayıcı niteliği dairesinde tebarüz edecektir.

Otlak, tarlanın aksine besin ekonomisi içerisinde toplumsal formasyonun maddi yeniden üretim sürecine doğrudan doğruya katılan ürünün kaynağı değil üretim aracının yeniden üretiminin kaynağıdır ve biriktirilebilen, saklanabilen yahut yeniden üretimi denetlenebilen bir kaynak değildir.⁵⁹² Otlakın anılan özellikleri nedeniyle göçer çobanlar öncelikle mevsimler tarafından belirlenen bir döngüde otlaklar arasında hareket etmek durumundadırlar.⁵⁹³ Burada sürülerin boyutu ayrıca önemlidir. Sürülerin ve buna bağlı olarak nüfusun nicel büyüklüğü, verili otlakların onları besleyebilmesine bağlıdır.⁵⁹⁴ Sürüler büyüdükçe otlaklardan yararlanma süreleri, mevsimin kısıtlarına da ek olarak kısalmaktadır. Büyük sürüler otlakları tükettikçe topluluk yeni otlaklar ve su kaynakları için hareket edecektir. Anılan ilişki dolayısıyla nüfus ve sürüler arttıkça otlak ihtiyacı artacak bu ise hem toplulukların daha geniş alana yayılmaları hem de son kerte de göç etme zorunluluğunun kendini dayatması ile sonuçlanacaktır.⁵⁹⁵ Bu noktada sürülerin boyutlarının büyümesi hareketi sürekli hale getirmekte ve göç döngülerini uzamda daha geniş bir alana yaymaktadır.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ (Yetkin, 1984: 13)

⁵⁹² (Nachinshonhor, 2013: 154)

⁵⁹³ (Agacanov, 2003: 131; Khazanov, 2015a: 58-59; Konagaya ve Maekawa, 2013: 10-11; Марков, 2010: 73)

⁵⁹⁴ (Bell-Fialkoff, 2000: 182; Honeychurch ve Amartuvshin, 2007: 40)

⁵⁹⁵ (Ahincanov, 2014: 181; Боголюбский, 1959: 49; Nachinshonhor, 2013: 150; Wendelken, 2000: 1999)

⁵⁹⁶ (Марков, 2010: 19)

Hayvancılık ile otlak-su kaynağı dengesinin sürülere hareketi dayatan yapısal ilişkisi, toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile sürülerin yeniden üretimi ve korunumunun tarım toplumları ile karşılaştırılmayacak bir yoğunlukta iç içe geçtiği Orta Asya göçerleri gibi toplumsal formasyonlar söz konusu olduğunda hareketi yapısal bir fenomene dönüştürmektedir. Çin kaynaklarında Juan-Juan'lar için yazıldığı üzere, göçerler suyun ve otun arkasından giderek hayatlarını sürdürürler.⁵⁹⁷ Orta Asya koşullarının bölgede yaşayan toplulukları büyük hayvan sürüleri ile hareketli bir yaşam sürmeye mecbur bırakması bölgenin insanlık tarihinin en eski göç merkezlerinden biri olması ve batı ile doğu arasındaki kültür aktarımının ana arteri haline gelmesinin⁵⁹⁸ de nedenlerinden biridir. Bölgenin yapısal koşulları dolayısıyla önce hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan bir yapısal formda örgütlenmeye ardından ise uzun mesafeleri kapsayan kitlesel göçlere mecbur kalan step göçerleri hem kendi göçleri hem de göçleri esnasında karşılaştıkları toplulukları da sıklıkla göçe zorlamalarıyla Orta Asya'yı insanlık tarihinin en önemli göç yollarından biri haline getirmişlerdir.

Göçer üretim tarzı büyük sürüler üzerindeki hakimiyete dayandığı ve yaşam stokunun yeniden üretimi, üretim ilişkilerinin merkezinde olduğu için toprak, hayvanların otlağıdır ve otlak olma işlevi ölçüsünde değerlidir. Anılan ilişki dolayısıyla toprak üzerinde yerleşik toplumlarınkine benzer bir mülkiyet-hakimiyet ilişkisinin kurulması beklenemez;⁵⁹⁹ çünkü yerleşik toplumlardan alışık olduğumuz toprak mülkiyeti biçimleri, toprağın maddi zenginliğin asli kaynağı olmasına dayanmakta ve diğer mülkiyet biçimleri ile üretim ilişkileri üzerinde belirleyici etkiler göstermektedir. Oysa göçerlerde maddi servetin asli kaynağı sürülerdir ve sürüler hareket halindedir. Sürülerin beslenme, yaşam stokunun yeniden üretimi gereklilikleri göçerlere hareketi dayatmaktadır bu bağlamda da toprak üzerindeki hakimiyet sürüler için kurulmaktadır. Sürülerin yeniden üretimi için hareket zorunluluğu, otlaklar üzerinde bireysel ya da ailevi mülkiyet kurmayı olanaksız olmasa da mantıksız ve sürdürülemez kılmaktadır. Çünkü belirli bir otlak sürüleri sürekli besleyememekte ve bu bağlamda sürüler ile toplumun

⁵⁹⁷ (Yıldırım, 2015: 15)

⁵⁹⁸ (Pinhasi ve Heyer, 2013: 1)

⁵⁹⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 438-439; Biran, 2007: 7)

otlak alanları arasında sürekli hareket halinde olması gerekmektedir. Böyle bir düzen dahilinde toprak üzerindeki hakimiyet ailevi ya da bireysel mülkiyet yoluyla biçimlenmesi sürülerin yeniden üretimi önünde ciddi bir engel olacak ve göçerleri, sonu göçer üretim tarzına dayanan toplumsallığın ortadan kalkması ile neticelenebilecek çatışmalara zorlayacaktır. Bu nedenle toprak üzerinde, hareketli sürülerin merkezinde olduğu bir düzende, kolektif hakimiyet kurulması gerekmektedir.⁶⁰⁰

Otlaklar ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyet de aile mülkiyeti rejimi gibi sürülerin yeniden üretimi gereksiniminin bir sonucudur. Temelde ile mülkiyeti altında olan sürülerin yeniden üretimi gereksinimi çerçevesinde otlak ve su kaynakları arasında sürekli ve düzenli bir hareket içinde olmak zorundadır. Anılan hareketlilik düzlemi sürülerin boyutları, otlak ve su kaynakları ve sürülerin boyut ve bileşiminin dahil olduğu bir dizi değişken tarafından belirlenmekte ve göçer topluluklar anılan değişkenlere bağlı olarak yılın belirli zamanlarında belirli otlakları (sürülerin bileşimine bağlı olarak aynı otlaklar farklı zamanlarda farklı topluluklar tarafından da kullanılmaktadır) kullanılmaktadırlar. Böyle bir düzlemde birbirleri ile soy bağı ilişkisi kuran göçer aile ve obaların otlak ve su kaynakları peşindeki hareketinin düzenlenmesi gereksinimi toplumsal formasyonun karşısına önemli bir sorun olarak çıkar.

Şayet otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarına ilişkin ortada bir düzenleme yok ise göçer toplulukların kesişen göç rotaları bağlamında sürekli bir çatışma içinde olması gibi bir tehlike söz konusudur.⁶⁰¹ Düzenleme çatışmaları ortadan kaldırmayacaktır elbette ama yine de bozkırda belirli toplulukların kullandığı ve içindeki karmaşık göçlerin düzenlediği alanların ortaya çıkması bağlamında çatışma süreçlerinin düzenlenmesi mümkündür. Göç düzenlerinin, göçer toplumsal formasyonlarının yeniden üretim gereksinimleri etrafında düzenlenmesi gereksinimi bu bağlamda göçer üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun aynı otlak ve su kaynaklarından yararlanma ihtimali olan ve birbirleri ile soy bağı ilişkileri kurmuş olan üretici birimleri kapsayan bir yapı dahilinde

⁶⁰⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 238; Divitçioğlu, 2005a: 208; Thompson, 2004: 50; Yerasimos, 1974: 116)

⁶⁰¹ (Марков, 2010: 59)

düzenlenmesi ile sonuçlanmaktadır.⁶⁰² Belirli bir akrabalar birliğini oluşturan hareketli üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının düzenlenmesi içinse otlak ve su kaynakları üzerinde tikel üretici birimleri aşan bir tasarruf olanağı gereklidir. Şayet bir akrabalar topluluğu unsurlarının otlak ve su kaynakları üzerinde çatışan menfaatlerini düzenleyecekse o zaman otlak ve su kaynakları üzerindeki hakimiyetin menfaatleri çatışan unsurlardan ziyade çatışan menfaatleri düzenleyecek unsur yani akrabaların kolektif birliği olarak boy yahut boy birlikleri nezdinde tecessüm etmesi gerekecektir. Anılan gereksinimin bir sonucu olarak sürüler üzerinde aile mülkiyeti söz konusu iken otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif hakimiyet söz konusu olacaktır.⁶⁰³

Servetin asli kaynağı sürüler olduğu için toplumun yahut aile mülkiyetinin geliştiği dönemlerde bir aile veya kimsenin zenginliği toprak üzerinden ölçülemeyecektir. Zaten toprak üzerinde kurulan hakimiyet böyle bir ölçüme izin de vermemektedir; çünkü tarımsal üretimin söz konusu olmadığı bir düzlemde topraktan yararlanma, onu üretici pratiklerle işleyerek zenginlik temellük etme üzerinden kurulmamaktadır. Toprağın maddi servetin asli dayanağı olmaması Orta Asya göçerlerinden kalan yazıtlarda esirlerden, sürülerden ve yağmalardan sıklıkla bahsedilmesine rağmen ne yapı içinde ne de komşularla olan ilişkilerde toprak ele geçirmeye değinilmemesinde de görülebilmektedir.⁶⁰⁴ Toprak otlaktır ve sürüleri beslemektedir. Zenginlik ise sürülerden ibarettir yahut onlar dolayısıyla elde edilmektedir. Böyle bir düzlemde, sürüleri denklemden çıkardığınız anda toprak işlevsiz bir kara parçasına dönüşecektir. Toprak, şayet zenginlikle ilişkilendirilebilecekse bu sürüleri hesaba katarak ve toprağın tamamlayıcı ikincil karakterini göz önünde bulundurarak mümkündür. Zengin boylarda yahut aile mülkiyetinin geliştiği durumlarda zengin ailelerde büyük topraklara hâkim olmaları söz konusudur elbette; ama bir boy yahut ailenin hakimiyet kurduğu otlağın büyüklüğü, son kertede söz konusu birimin hakimiyeti altındaki sürülerin büyüklüğünün bir sonucudur.⁶⁰⁵

⁶⁰² (Beattie, 2005: 102; Dukhovny ve Schutter, 2011: 15; Марков, 2010: 54)

⁶⁰³ (Agacanov, 2003: 156; Ahincanov, 2014: 247; Galaty, 2005: 625)

⁶⁰⁴ (Марков, 2010: 48)

⁶⁰⁵ (Kradin, 2008: 108)

Kandaş toplumsallık evresinde toprak üzerindeki hakimiyet sürüler üzerindeki kolektif hakimiyet ve aile mülkiyetinin çelişkili birliği dairesinde biçimlenmiştir. Bir yanda kandaşlık formunda örgütlenen ve bu bağlamda sürüler üzerinde kolektif mülkiyet rejimi içinde tanımlanabilecek bir hakimiyet rejimine ait iç sömürü yasağı, ülüş ve mübadele zorunluluğu gibi pratikleri dayatan toplumsal kuruluş ile iş bölümü bağlamında ortaya çıkan aile mülkiyeti arasındaki çelişkili ilişkide toprak ve su kaynakları üzerindeki hakimiyet, göçer toplumunun kandaş örgütlenişini savunma noktasında somutlaşan törel normlarla belirlenmiştir. Göçer üretim tarzının çelişkili yapısı içinde, kandaş toplumsallığın savunulması, sürülerin üleştirilmesinden türeyen aile mülkiyeti rejimi ile kolektif hakimiyet rejimi arasındaki çelişkilerin dengede tutulabilmesine bağlıdır. Anılan gereklilik bir de sürülerin tek bir otlakta otlamasının olanaksızlığı ve bu bağlamda otlaklar arasında hareketin zorunluluğu ile birleştiğinde karşımıza göçer toplumlarda toprak üzerindeki hâkimiyetin genel çerçevesi çıkar. Söz konusu çerçeve bağlamında göçer toprak hakimiyeti rejimi, üretim araçlarının hareketliliği ve toplumun kandaş kuruluşunun bir araya geldiği bir noktada, kolektiftir.⁶⁰⁶

Toprak üzerindeki hakimiyet kolektif olduğu için bir göçer topluluğunun üzerinde yaşadığı ve hâkim olduğu topraklar o topluluğun bütününe aittir. Bu bağlamda da ailelerin, obaların, ak ve kara budunun yahut göçer önderliğinin toprak üzerinde yapının bütününe rağmen tasarruf yapma olanağı yoktur. Hun tarihine ilişkin anlatılan Mo-Tun'un (Mete) kendisinden önce atını sonra eşini isteyen Tung-hu'ların taleplerini kabul etmesine

⁶⁰⁶ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a: 209; Kafalı, 2005: 43; Марков, 2010: 61; Seroşevsky, 2019: 131)

karşın toprak istendiğinde bunu reddedip savaşa gitmesi⁶⁰⁷ bu bağlamda anlaşılmalıdır.⁶⁰⁸ Mesele Hunların toprağa kutsiyet atfetmelerinden öte bir göçer önderin yapının kolektif hakimiyetinde olan topraklar üzerinde tasarruf etme hakkının olmaması üstüne üstlük töre gereği yapının hakimiyetindeki otlakları korumakla mükellef olmasıdır.⁶⁰⁹ Göçer önderliğinin töreden sapmasının bütünüyle silahlı ve askeri bir formda örgütlenmiş bir toplumdaki olası sonuçları düşünüldüğünde Mo-Tun'un tepkisinin sertliği de anlaşılabilir.

Üzerine yerleşmenin, tarla sürmenin toplumsal örgütlenmenin kuruluşunda asli bir niteliğe sahip olmadığı bir toplum için belirli bir toprak parçasını çevirip mülk edinmenin toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde zorunlu yahut önemli kabul edilebilecek bir yanı yoktur. En nihayetinde orada ebediyen kalınmayacak, daha iyi otlaklar neredeyse oraya göçülecektir. Bu bağlamda topraklar ve sular tüm budunun töre sınırları dahilinde özgürce yararlanabileceği kolektif kaynaklar olarak karşımıza çıkarlar.⁶¹⁰ Aslolan büyük sürülerin yeniden üretimi olduğu için otlaklar ve su kaynakları boyun kolektif hakimiyetine verilmiş ve boy içindeki oba ve ailelere taksim edilmektedir. Buradaki taksim bir mülkiyet devrinden çok otlaklardan yararlanma hakkının verilmesi

⁶⁰⁷ Pulat Otkan'ın Sima Qian'dan aktarımını alıntılalım:

“Mo-tu başa geçmişti ancak bu sırada Doğu Hu'ları güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek başa geçtiğini duyunca, ona bir elçi göndererek T'ou Man dönemindeki “Ch'ien Li At”ı istediler. Mo-tu betlerine sordu. Beylerin hepsi “Hsiung-nuların değerli atlarıdır, verilemez!” dediler.

Mo-tu, ‘Nasıl olur da bir kimse bir atı komşusundan daha çok sevebilir?’ der ve “Ch'ien Li At”ı verir. Bir süre sonra, Doğu Hu'ları Mo-tu'nun korktuğuna inanırlar ve Mo-tu'ya elçi göndererek, Ch'an-yü'nün Yen-chihlarından (hatunlarından) birini isterler. Mo-tu tekrar çevresindekilere sorar. Çevresindekilerin hepsi öfkelenerek “Doğu Hu'ları terbiyesizce hatun istiyorlar, izin verin saldıralım!” derler. Mo-tu, “Bir kimse nasıl olur da bir kadını komşusundan daha çok sevebilir” der ve sevgili hatununu Doğu Hu'larında verir.

Doğu Hu'larının hükümdarı gittikçe mağrurlaşarak, batıya (Hsiung-nulara) saldırır. Hsiung-nularla aralarında ortada terk edilmiş topraklar vardır. Burada kimse oturmamaktadır. [Bu topraklar] bin küsur li'dir. [Hsiung-nularla Doğu Hu'larının] her ikisi de bu toprakların iki yanına otağ kurarak oturmaktaydılar. Doğu Hu'ları elçi göndererek Mo-tu'ya “Hsiung-nuların bizimle aralarında sınır teşkil eden otağ dışındaki terk edilmiş topraklara Hsiung-nu'lar giremezler, biz buraya sahip olmak istiyoruz,” derler.

Mo-tu beylerine danışır. Beylerinden bazıları, “Burası terk edilmiş topraklardır, verilse de olur verilmese de olur,” derler. Bunun üzerine Mo-tu çok öfkelenerek, “Toprak ülkenin temelidir, nasıl olur da verilebilir” der. Verelim diyenlerin hepsinin boynunu vurdurur.” (Otkan, 2018: 65-66). Aynı mesel Han Hanedanlığı Tarihi'nde de bulunmaktadır (Pan Piao vd., 2004: 6-7)

⁶⁰⁸ Bkz. (Sima Qian, 2010: 47)

⁶⁰⁹ (Klyashorniy, 2018: 44)

⁶¹⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 209; Khazanov, 2015a: 230)

niteliğindedir ve otlaklar arasındaki hareketin zorunluluğuna bağlı olarak sınırlayıcı değildir.⁶¹¹ Toprak taksiminin bir diğer önemli etkisi ise topraklar ve su kaynakları üzerindeki tasarruf olanaklarının sürülerin yeniden üretimi sürecindeki gereksinimler doğrultusunda ilgili obanın rızasından bağımsız bir biçimde göçer önderliği yahut aksaçlılar (yapının esneklik düzeyine göre karar mercii değişebilecektir) tarafından düzenlenebilmesini mümkün kılmasıdır. Toprak üzerindeki mülkiyetten ziyade yararlanma hakları taksim edildiği için, hakimiyet boyda kalmakta ve aynı zamanda oba ve ailelere, akrabalık ilişkileri çerçevesinde kendileri ile aynı akrabalık dairesinde yer alan diğer oba ve ailelerle konusu toprak ve su kaynaklarından yararlanma olan mübadelelere katılma zorunluluğu gelmektedir. Söz konusu zorunluluk özellikle sürülerin yeniden üretiminde önemlidir; çünkü sürülerin yeniden üretimi gereksinimi uyarınca su kaynakları birden fazla oba tarafından kullanılabilmekte yahut obalar otlak ihtiyacı hasıl olduğunda törel normlar çerçevesinde başka obalara tahsis edilmiş otlaklardan yararlanabilmektedirler. Toplumun hareketli olması da otlakların kolektif mülkiyetinin dayanaklarından biridir. Topluluk hareket ettiği için belirli bir otlak üzerinde mülkiyet iddiasının anlamı olmayıp, hareket alanı içindeki otlakların hareket süreci içinde söz konusu otlak üzerinde bulunan toplulukların yararlanmasına açılması gerekliliği otlakların kolektif mülkiyetini topluma dayatmaktadır.⁶¹² Bunların yanı sıra göçerler belli otlakları *quruk* adı altında nitelemekte ve bunların savaş ve benzeri acil durumlarda ihtiyaten kullanılması amacıyla olağan dönemlerde kullanımını yasaklamaktadırlar.⁶¹³

Erken Hun dönemine baktığımızda toprak üzerindeki hakimiyetin yukarıda anlatılanları doğrular biçimde kişiler-aileler üzerinden değil boylar ve aşiretler üzerinden kurulduğunu görebilmekteyiz.⁶¹⁴ Daha sonra gelişmiş biçimlerini Göçer üretim tarzının gelişmiş evrelerinde görebileceğimiz bu mülkiyet taksimi pratiği, Step toplumlarında belirleyici bir özellik olarak karşımıza çıkan, üretim araçları üzerine boylar ve aşiretlerin kolektif kontrolü olgusunun toprak üzerindeki kontrole yansımaya denk düşmektedir. Nasıl ki her boy kendi sürüsünün kolektif maliki sayılıyorsa, benzer bir şekilde anılan sürünün

⁶¹¹ (Khazanov, 2015a: 230; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 68-69)

⁶¹² (Vladimiritsov, 1987: 91)

⁶¹³ (Khazanov, 2015a: 231)

⁶¹⁴ (Gumilev, 2003: 42; Potapov, 2014b: 30-31)

yeniden üretimi için gereksinilen otlaklar da aynı kolektif hakimiyet ilişkisine konu olmaktadır.⁶¹⁵ Sınırları bir şekilde belirlenebilmiş bir toprak parçası bir kez bir boyun mülkiyeti olarak tanımlandığında onun üzerinde hayvanlarını olatmaktan, yurt kurmaya yahut avlanmaya kadar tüm faaliyetler söz konusu boyun tekelindedir.⁶¹⁶ Boyun ilgili toprak üzerindeki hakimiyeti kolektif olduğu için; söz konusu toprak üzerinde boyun mensupları serbestçe hareket edebilir ve iktisadi faaliyet gerçekleştirilebilirken; aynı imkanlar söz konusu boyun mensubu olmayanlara tanınmamakta; boylar topraklarında yakaladıkları yabancıları kovmakta yahut başka yöntemlerle otlakları üzerindeki hakimiyetlerini savunmaktadırlar.⁶¹⁷

Otlaklar üzerindeki hakimiyet temelde boylara ait olsa da boy bu otlakları kendi içindeki uruklara⁶¹⁸ ve ailelere taksim etmektedir. Her uruk, aşiret ya da aile kendisine taksim, edilen otlaktan; boyun kolektif mülkiyetinin bir uzantısı olması sebebiyle yararlanabilmektedir. Boy birliği evresine geçildiğinde ise taksim bu kez boy birliği tarafından yapılmaktadır. Bunun nedeni toprak üzerindeki kolektif mülkiyetin soy bağına dayalı olarak genişlemesidir. Göçer topluluklar birbirleri ile soy bağı ilişkisi kurarak bir araya geldikçe, kurulan soy bağı ilişkilerinin sadece tikel tarafları değil tüm yapıyı bağlamasına paralel olarak ortak bir törel alan oluşur. Anılan törel alan soy bağına bağlı ilişkilerin bir araya geleceği bir zemindir. Toprak üzerindeki kolektif hakimiyet de esasında soy bağına dayalı olduğu için akrabalık birliği genişledikçe toprak üzerindeki hakimiyet alanı da aralarında soy bağı ilişkisi kurarak bir araya gelen unsurlar nispetinde genişleyecektir.

Toprak ve su kaynaklarının kullanımına ilişkin boy içindeki taksimatla boy birliği içindeki taksimat arasında temel bir fark vardır: Boy içerisindeki taksimat aynı kandaş yapının parçası olmak bağlamında Kandaş örgütlenmenin ve boyun zaten söz konusu

⁶¹⁵ (Gumilev, 2003: 42; 93; Marx, 1970b: 77)

⁶¹⁶ (Potapov, 2014a: 65)

⁶¹⁷ (Potapov, 2014a: 65)

⁶¹⁸ Aynı atadan gelen ve soy zinciri takip edilebilen akrabalar topluluğudur. Aynı atadan gelme ilişkisi soyut bir düzlemde dahi olsa korunmuş ise söz konusu topluluk kendisini bir uruk olarak niteleyebilecektir (Avcioğlu, 1985a: 233).

otlakların kolektif maliki olmasının bir uzantısı olarak gerçekleşmektedir. Boy birliği aşamasına gelindiğinde ise taksimat boy birliğini oluşturan ittifak ilişkilerinin düzenlenmesi ve bu bağlamda artık bir boyun kendisine taksim edilen otlaklar üzerindeki hakimiyetinin tescili anlamına gelmektedir.⁶¹⁹ Buradaki hakimiyet tescili yerleşik toplumlarınkinden farklıdır. Orta Asya göçerleri son kertede hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olduklarından maddi servetin asıl dayanağı sürülerdir. Otlak ise sürülerin yeniden üretiminde kullanılan, ikincil ve yeri doldurulabilir bir üretim aracıdır. Bu bağlamda taksim edilen otlaklar değiştirilebilmekte yahut boylar kendilerine yeni otlaklar bulabilmektedirler. En nihayetinde sürüler üzerinde bir tasarruf olmadığı müddetçe otlak taksiminde yapılan değişiklikler boyların sahip oldukları üretim aracı kitlesi, savaşçılar ve boy birliğindeki ağırlıkları nispetinde kabul edilebilmektedir. Yani boylar arası ve üstü düzlemde otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu servet eşitsizlikleri ve ön-sınıfların daha yoğun bir etki göstermesine ve bu bağlamda yapısal çelişkilerin otlak ve su kaynaklarına erişim sorununda temsil edilmesine dayalı bir yapıya sahiptir.

Boy birliğinde toprakların kolektif hakimiyet konu olmasına ilişkin törel sınırlar *Iduk Yer-Sub* kültüründe görülebilmektedir. Göçer evren tasavvurunun boylar üstü katmanına karşılık gelen Tengri’de içerilen unsurlardan biri olan *Iduk yer ve su*, yerin ve suyun kutsallaştırılmasına ve bu yolla kolektif otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyetin inanç düzlemine tercüme edilmiş biçimine denk düşmektedir.⁶²⁰ *Iduk yer ve su* Tengri’de aşkın bir içerimi olan dolayısıyla da üzerindeki hakimiyet Tengri’ye ait olan suları, otlakları, yaylakları, kışlakları ve avlakları, kısacası göçerlerin toprak ve suyla ilişkiye girme biçimlerine göre toprak ve su birlikteliklerinin alacağı biçimleri kapsar. Toprak ve suyun *Iduk yer-sub* olarak kutsallaştırılması ile Tengri arasındaki ilişki, göçerlerin boylar üstü bir yapılanma içine girdikleri durumlarda boyların topraklar üzerindeki kolektif hakimiyetleri ile *ülüş* pratiklerini feodal *beneficarum-feudum* benzeri pratiklerine dönüşmekten korumaya yönelik sınıfsal reflekslerinin töre ve inanç birlikteliğinde normatif-dinsel pratiklere dönüştürülmesine tekabül etmektedir. *Iduk yer-sub* kültürü Tengri’ye terk edilen, onun mülkü olduğu kabullenilen toprak ve suyun,

⁶¹⁹ (Golden, 2015: 124)

⁶²⁰ (Czeglédi, 1982: 19)

Tengri'nin kolektif varlığınca kapsanan göçer budunun kolektif hakimiyetine kalacağına dair bir güvencedir bu bağlamda da *ıduk yer-sub* ile kast edilen temelde belirli bir göçer topluluğun kolektif hakimiyetine konu olan otlaklar ve su kaynaklarının bütünüdür.⁶²¹ Mülkiyet kolektif bir aşkınlık olan Tengri'de oldukça aslında budunun kolektif hakimiyet dairesi içinde kalmakta ve otlaklar ve sair kaynakların üleşilmesi de Tengri'ye ait olan mülkiyetin aktarılması söz konusu olamayacağı için yararlanma hakkının aktarılması ile sınırlı *ülüş* dairesine kalmaktadır.⁶²²

1.5. ÜLÜŞ VE İDIŞMA: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA TÖREL BÖLÜŞÜM SÜREÇLERİ

Göçer üretim tarzı içerisindeki bölüşüm ilişkileri, yapıyı oluşturan üretici birimler ve akraba toplulukları arasında işleyen üleş ve ıdışma ilişkileri bağlamında incelenecektir. Göçer üretim tarzında toplumun erişimi altında bulunan üretim araçları ve sair zenginliğin yapının unsurları arasında bölüşülmesi süreçleri temelde üleş ve ıdışma yolu ile gerçekleştiğinden söz konusu ilişkiler incelemenin merkezine alınmıştır.

Üleş ve ıdışma incelenirken söz konusu bölüşüm ilişkileri ile yaşam stokunun ve maddi yaşamın yeniden üretim gereksinimi arasındaki zorunluluk ilişkilerinin ortaya konulmasına çalışılacaktır. Böylece göçer üretim tarzındaki hakim bölüşüm pratiklerinin törel karakterinin ortaya konulabilmesi amaçlanmaktadır. Üleş ve ıdışmanın törel karakteri ortaya konulduktan sonra ise anılan bölüşüm pratiklerinin çalışmamızın ikinci bölümünde ele alacağımız sınıf yapısı üzerindeki etkileri incelenecek ve üleş ve ıdışmanın göçer toplumunun ön-sınıf düzeyinde örgütlenmesi ile olan rabıtası ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Göçer üretim tarzında bölüşüm ilişkileri ilgili toplumsal formasyonun çelişkili bütünlüğünün yeniden üretilmesi sürecinde belirleyici etkileri ile katılmaktadırlar. Üretim

⁶²¹ (Czeplédi, 1982: 19)

⁶²² (Divitçioğlu, 2005a: 82)

araçları üzerindeki doğrudan ve dolaylı kolektif mülkiyetin bir sonucu olarak temellük edilen mallar, topluma bir bütün olarak intikal etmekte; daha sonra ilgili toplumsal formasyonun kandaş örgütlenişine uygun bir biçimde bölüşüme konu olmaktadır. Bölüşüm kolektif hakimiyetin aile mülkiyeti düzenine aktarılmasıyla neticelenmektedir. Yine de kolektif mülkiyet rejiminin etkisi bölüşüm sürecinde tespit edilebilmektedir. Göçer üretim tarzı içinde bölüşüm ilişkilerinin biçimlenmesi, üretim tarzlarının genelinde olduğu üzere üretici güçlerin, üretim ilişkilerinin ve toplumsal örgütlenmenin verili bütünlüğünün belirleyici etkileri altında gerçekleşmektedir.⁶²³ Bu bağlamda toplumun erişimine konu olan zenginliğin nasıl üleşileceğine ilişkin koşul ve sınırlar büyük ölçüde üretim araçlarının hareketli olması, üretim aracının yeniden üretiminin üretim aracından yararlanmanın önüne geçmesi ve hareketli üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyetin zenginliğin birikme süreçleri üzerindeki sınırlayıcı etkileri tarafından belirlenmektedir.⁶²⁴

Göçer üretim tarzı dâhilindeki toplumsal formasyonlarda gerek sürüler gerekse de dış sömürü yahut ticaret yoluyla elde edilen zenginlik topluma kolektif hakimiyet rejimi aracılığıyla girse de bölüşülmesi ve aile mülkiyeti rejimine tahvil edilmesi gerekmektedir. Anılan gereksinimin temelinde göçer üretim tarzının yapısal özellikleri yatmaktadır. Göçer üretim tarzında toplumsal formasyonun yeniden üretiminin temel iktisadi dayanağı sürülerdir. Bir topluluğun yeniden üretiminin iktisadi dayanağının canlı bir üretim aracı olduğu bir düzlemde üretim aracının yeniden üretimi, ondan yararlanmaya nazaran daha belirleyici etkilere sahiptir. Toplumsal formasyonun yeniden üretiminde hâkim nitelikte olan üretim araçlarının hayvanlar olduğu bir ekonomik düzende üretim aracının yeniden üretilmesi, üretim aracından yararlanmaya nazaran daha hayati bir koşul olduğu için üretim tarzında içerilmiş pratik setleri anılan koşulun ve onun hayatiliğinin izlerini taşımak zorundadır. Söz konusu zorunluluk sürüler söz konusu olduğunda yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi biçiminde somutlaşır.

⁶²³ (Lange, 1965: 21)

⁶²⁴ (Marx, 2013: 32-33)

Göçer hayvancılıkta sürülerin yeniden üretim süreçleri üzerindeki amil unsur otlak-su kaynağı dengesi olduğu için de toplumsal formasyonun yeniden üretimine ilişkin iktisadi süreçler otlak-su kaynakları ve sürülerin yeniden üretimi gereksinimi arasındaki diyalektik ilişkide belirlenmektedir. Bahsi geçen ilişkiler düzleminde sürülerin yeniden üretimi verili otlak-su kaynakları tarafından sınırlanmakta ve sürüler büyüdükçe otlakların ve su kaynaklarının aşırı kullanımına bağlı olarak yaşam stokunun kaybedilmesi tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Bahsi geçen tehlikenin karşısında göçer toplum, sürüleri otlak su kaynaklarının aşırı kullanımına neden olmayacak ve bu bağlamda yeniden üretimleri görece olarak güvence altına alınabilecek boyutlarda tutmak zorundadır ve bu noktada da sürülerin bütün topluluğun bir araya geldiği bir modelden ziyade otlak-su kaynağı ile daha dengeli bir ilişki kurabilme olanağına sahip olan daha küçük üretici birimler yani aileler ve obalarca bakılması usulü gelişmiştir.

Sürülerin yeniden üretiminin verili otlak ve su kaynakları tarafından belirlendiği göçer üretim tarzı sürülerin yeniden üretilebilmesi için belirli boyutlarda tutulmasını yani verili bir otlak-su kaynağı birlikteliğinin belirli ve sınırlı bir büyüklüğü olan sürülerce kullanılmasını gerektirir. Su kaynaklarının olmasa bile otlağın tazelenmesi ihtiyacı ise söz konusu sürüleri belirli otlaklar arasında düzenli olarak hareket etmeye zorlar.⁶²⁵ Otlak ve su kaynağı dengesinin sürü boyutunu sınırlaması ise son kertede sürülere bakabilecek olan insan kitlesinin de sınırlanması anlamına gelecektir. Son olarak sürülerin ihtiva ettiği hayvan cinsleri de otlak ve su kaynaklarının kullanım döngülerinin dönüşmesine neden olacaktır. Sözü edilen sınırlılıkları bir arada düşündüğümüzde göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukların sürülerinin yeniden üretimini güvence altına almak için hareket edebilen, bu bağlamda da görece olarak özerk ve belirli bir nüfus-sürü sınırına tabi birimler şeklinde örgütlenmeleri gerektiği sonucunu çıkarabiliriz. Aksi otlakların aşırı kullanımı, su kaynaklarının yetersizliği gibi sorunlara yol açacak ve yaşam stokunun yeniden üretimini tehlikeye atacaktır. Yukarıda tehlikeli artık üzerine yapılan açıklamada belirttiğimiz üzere sürülerin yeniden üretilebilir bir boyutta tutulması göçer üretim tarzının dairesinde yaşayan topluluklar için temel bir sorundur ve bu sorun ilgili toplulukların toplumsal örgütlenmesinde çeşitli keşifler ve yordamlar üzerinden somutlaşmaktadır.

⁶²⁵ (McNeill, 2002: 50)

Üretimin hareketli, görelî olarak özerk ve otlakları yok etme tehlikesi yaratmayacak biçimde sınırlanmış üretici birimler nezdinde gerçekleştirilmesi, özellikle hareketliliğin söz konusu olduğu bir durumda hareketli üretim araçlarının üretici birimin doğrudan hakimiyetine verilmesini gerektirecektir. Anılan gereksinim göçer üretim tarzında sürüler üzerindeki aile/oba hakimiyetinin temel dayanağıdır. Bu bağlamda topluma kolektif hakimiyet dolayımı ile giren zenginlik, özellikle de yaşam stoku aile mülklerine tahvil edilmek zorundadır.

Göçer üretim tarzında sürüler üzerinde doğrudan hakimiyetin aile mülkiyeti biçiminde olduğu fakat kolektif hakimiyetin düzenleyici pratikler yoluyla işlediği bir yapı söz konusudur. Söz konusu yapıyı tespit edebilmemiz aslında bahsi geçen düzenleyici pratiklere dayanmaktadır. Soy bağı ilişkileri bağlamında göçer aileleri akrabalarına yardım etmekle yükümlü kılan dayanışma pratikleri ve özellikle de dış sömürü ile elde edilen zenginliğin ister yaşam stoku isterse de başka bir şey olsun, hiyerarşik yapıya uyumlu olmak kaydıyla tüm toplum tarafından üleşilmesi⁶²⁶ bize aile mülkiyetine konu olan şeylerin dahi topluma öncelikler kolektif hakimiyet yoluyla girdiği ve ancak ülüşten sonra aile mülkiyetinin söz konusu olduğunu ve de anılan ile mülklerinin ıdışma yoluyla yeniden biçimlendirilmesini mümkün kılan zorunlu dayanışma ilişkileri bağlamında kolektif niteliği haiz yapının dolaylı bir etki ile de olsa varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.

Elde edilen ürün ve mallar yukarıda da belirtildiği üzere yapıya öncelikle kolektif mülkiyet düzenine dahil olarak girmektedir. Üretim tarzının yapısal sınırları aile mülkiyetini zorunlu kıldığı için anılan zenginlik aile mülklerine paylaştırılmak durumundadır. Bölüşüm, boyun yahut boylar arası yapının kendi içindeki hiyerarşik yapılanmaya sadık kalmak şartıyla yapının tüm mensuplarını kapsayacak bir düzende

⁶²⁶ (Küçüküstel, 2019: 28; Wolf, 2019: 130)

gerçekleşir. Servetin bölüşümü *ülüş* adı verilen ve kağan ya da ak budunun daha büyük paylar almasına olanak vermekle beraber toplumun hiçbir üyesini dışarıda bırakmayan bir düzende gerçekleşmektedir.⁶²⁷ Kolektif hakimiyete tabi olan üretim araçlarının aile mülkiyeti rejimine aktarılmasındakine benzer bir biçimde dış sömürü yoluyla elde edilen zenginlik ve şeyler de *ülüşe* tabidir ve kolektif hakimiyet rejimi üzerine kurulan töre uyarınca, kolektif hâkimiyet rejiminin sınırları içine üleşilir.⁶²⁸ Dış sömürünün yanı sıra üretici faaliyetlerin ürünleri de süre avları gibi tüm toplumun dahil olduğu örnekler de *ülüşe* tabidir.⁶²⁹ Buna ek olarak *ülüş*, mübadele süreçleri kesintiye uğradığı dönemlerde dahi toplumsal ilişkiler üzerinde belirleyici etkisini sürdürmektedir. Yani, yapının kolektif menfaatinin gerektirdiği durumda üleşilmiş olanların, *ıdışma* adını verdiğimiz süreç dolayısıyla tekrar üleşilmesi mümkündür. Temelde aksaçlıları yani yapının yaşlılarını kapsayan bir düzlemde alınan kararlar aile mülkleri arasında mal değişimi ve aktarımı işlevlerini üstlenmektedir. Söz konusu bu tekrar üleşme, iç sömürü ilişkisinden farklı olarak yapı içinde ihtiyacı olan bir alt birime mal aktarımı yahut boylar arası iş bölümü ve iş birliği kapsamında yapı içinde uzmanlaşmaya dayalı mübadele gibi biçimlerde karşımıza çıkmaktadır. Gerek ilk *ülüş* gerekse de tekrar üleşmede tarafların somut ve kısa vadeli iktisadi fayda arayışlarından ziyade toplumsal formasyonun yeniden üretim gereksinimleri hakimdir ve bu bağlamda *ülüş* törel bir mübadeleye denk düşmektedir. Kesilen hayvanlardan, avlara kadar her şey belirli bir düzen içinde herkesle paylaşılmakta;⁶³⁰ aksi bir durum ise törenin ihlali olarak kabul edilmektedir.⁶³¹

Ülüş, step göçerlerinin üzerinde kolektif hakimiyet kurulmuş olan üretim araçları dolayısıyla ürettikleri yahut sair yollarla elde edilen ve kolektif hakimiyete tabi olunan şeyleri boyun tikel almaşıkları olan aileler arasında bölüştürmeleri/üleşirmeleri ve böylece aile/oba mülkiyet rejimine aktarılması pratiklerinin genel adıdır. Söz konusu taksim, üretim araçlarının sorumluluğunu, ürünlerin ise yararlanma hakkını ilgili aileye devretmektedir. Söz konusu devirle kolektif mülkiyete tabi şeyler aile/oba mülkü haline

⁶²⁷ Bkz. (Avcıoğlu, 1985a: 525; Divitçioğlu, 2005a; 2015)

⁶²⁸ (Divitçioğlu, 1992: 157-158)

⁶²⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 326; Küçüküstel, 2019: 29)

⁶³⁰ (Küçüküstel, 2019: 29)

⁶³¹ (Seroşevsky, 2019: 124-130; Tanyu, 1979: 111)

gelmekle beraber kolektif hakimiyet rejiminin alanından tam anlamıyla çıkmamakta, kolektif hakimiyet rejimi törel normlar vasıtasıyla etkisini sürdürmektedir. Kolektif hakimiyet rejiminin törel normlar vasıtasıyla sınırlayıcı/düzenleyici etkiler olarak varlığını devam boy içinde bir ailenin yoksulluğa düşmesi halinde diğer ailelerin *ülüş* yolu ile kendilerine terk edilen ama son kertede herkes kadar yoksulluğa düşme tehlikesi yaşayan ailenin de malı olan maldan bir kısmını tekrar üleşmesi ve ailenin yoksulluktan kurtarılması örneklerinde açıkça görülebilmektedir.

Ülüşün yukarıda anılan nitelikleri, aynı zamanda iş bölümünün de bir boyutuna karşılık gelen üretim araçlarının sorumluluğunun ve ürünlerinden yararlanma hakkının ailelere üleştirilmesi sürecinde, söz konusu üretim araçlarının hakimiyeti boyun kolektif hakimiyet dairesinden çıkmadığı için, taksimat iç sömürü pratikleri ile sonuçlanan bir form edinmemektedir. *Ülüşün* sayılan özellikleri *ülüş* yoluyla aktarılan üretim araçları boyunca tebarüz eden iş bölümünün yanı sıra doğrudan doğruya üretim araçları üzerinde gerçekleşmeyen faaliyetler için de söz konusu olacaktır. Toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinin içinde olan ama iktisadi olarak üretim aracı ile ilgilenme olarak tanımlanamayacak olan şamanlık gibi faaliyetler de boyun kolektif hakimiyeti altındaki emek gücünün örgütlenmesine denk düştüğü ölçüde üretim araçlarının bakımı gibi vazifelerin de *ülüşe* tabi olmasından, üleşilmesinden söz edilebilecektir. Anlatılanlar ışığında üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyet kurmuş ve kandaşlık dairesinde örgütlenmiş step göçerlerinde iş bölümü merkezinde üretim araçları ve emek gücü kitlesi üzerinde kolektif hakimiyet kurduğu kandaş toplumsallığın kendisinin bulunduğu bir vazife taksimi pratiği olarak anlaşılabilir durumundadır.

Ülüş sürecinde en belirleyici unsurlardan biri orun müessesidir. Orun, göçer toplumu içindeki hiyerarşik düzeni bölüşüm ilişkilerine tercüme eder. Söz konusu hiyerarşinin bölüşüm ilişkilerine yansımaları ise *ülüş* dolayısıyla dağıtılan payların niteliğidir. Orun müessesesi uyarınca toplum üyelerin *ülüşten*, hiyerarşik konumlarına bağlı paylar alırlar.⁶³² Soy bağı hiyerarşisindeki pozisyon yükseldikçe alınan pay da buna bağlı olarak

⁶³² (Birkan Akhan, 2019: 568)

artmaktadır.⁶³³ Orun-ülüş mekanikleri çerçevesinde topluluğa bağlı her unsur kolektif zenginliğin aile mülklerine aktarılması sürecinde mülksüzleşmeyi ve bu bağlamda yaşamını idame ettirmek için iç sömürü ilişkilerine dahil olma zorunluluğunu önlemekte⁶³⁴ ama aynı zamanda payların hiyerarşik bölüşümü servet eşitsizliklerini de beslemektedir.⁶³⁵ Bu bağlamda bir yağmadan elde edilen zenginlik, tüm toplum tarafından paylaşılma ile beraber ak budunun payları kara budundan, ak budun içindeki ailelerin payları ise hiyerarşik ilişkileri bağlamında birbirlerinden farklı olacak ve özellikle belirli soylu aileler toplumun geri kalanından daha büyük paylar alacaklardır.⁶³⁶

Orun müessesesinin üyelik yoluyla gerçekleşen paylaşımında, payların hiyerarşik bir düzende dağıtılmasına neden olması sonucunda servet eşitsizlikleri ortaya çıkacak ve gelişecektir. Söz konusu servet eşitsizlikleri üleşün tüm üretici birimleri kapsamaması ve üretici birimler arasında iç sömürü ilişkilerinin yasak olması nedeniyle doğrudan doğruya mülksüzleşmeyle yahut sınıf oluşumu ile neticelenmese de sınıf oluşumunun temellerini atacak ve orun hiyerarşisinde üst basamaklarda yer alan ak budun ve ak budun içindeki soylu aileler elde ettikleri servet ile geleceğin yönetici sınıfının ilk nüvelerini teşkil edeceklerdir.⁶³⁷

Step toplumlarında üyelik takip eden ve toplumsal örgütlenmede etkin olan bir diğer unsur da sosyal örgütlenmenin mübadele ilişkileri yoluyla kurulmasının bir yolu olan armağan değişiminin bir türü olarak ele alabileceğimiz *ıdışmadır*.⁶³⁸ Pek çok pre-kapitalist toplumsal formasyonda olduğu gibi göçerlerde de tarafların karşılıklı bir araya gelerek armağan değişimi gerçekleştirdiklerini söylemek mümkündür.⁶³⁹ *Idişma* ile kurulan mübadele ilişkisi ticaretten farklı olarak iktisadiden ziyade törel bir ilişki niteliğindedir.⁶⁴⁰ Bu bağlamda *üleş* süreçlerini takip eden bir törel mübadele mekanizması olarak kabul

⁶³³ (Thompson, 2004: 178)

⁶³⁴ (Küçüküstel, 2019: 32)

⁶³⁵ (Lefébure, 1979: 6-8)

⁶³⁶ (Avcioğlu, 1985a: 525)

⁶³⁷ (Khazanov, 2015a: 273)

⁶³⁸ (Kradin, 2015: 26)

⁶³⁹ (Christian, 2000: 12; Divitçioğlu, 2005a: 203-204; Güvenç, 1979: 231; Mandel, 2008: 30)

⁶⁴⁰ (Goldschmidt, 1979: 21; Mandel, 2008: 49)

edilebilecektir. Armağan değiş tokuşunun akrabalık ilişkisinin kurulmasına neden olan kadın değiş tokuşu ile birlikte geliştiiği hatırlandığında *ıdışmanın* törel karakteri daha da açık bir biçimde görülebilecektir.⁶⁴¹ Çünkü ıdışma, mübadelenin el koyma yahut ticaret yapma gibi pratikler dolayısıyla gerçekleştirilemediği bir düzlemde, akrabalık hukukunca biçimlenen iç mübadele düzleminde gerçekleşmektedir.⁶⁴² İdışmanın iç mübadele alanına ait olması onun iktisadi niteliğinin ideolojik soyutlamada geride bırakılmasını da anlamlı kılmaktadır. İç sömürü yasağının ve üleşme yükümlülüğünün söz konusu olduğu iç mübadele alanında, obalar ve boyların birbirleri olan mübadele ilişkileri törel normlar çerçevesinde gerçekleşir ve özellikle boylar arası/üstü yapılanmaların söz konusu olduğu durumlarda boylar arası iş bölümünü de somutlaştırır. İdışma pratiklerinin törel karakteri boylar arası iş bölümünün varlığına ilişkin bir belirti verdiği ölçüde gerçekleşen mübadele sadece bir malın değişiminden öteye geçmekte ve siyasal örgütlenmenin somut pratikler dolayısıyla işletilmesi surecinin bir parçası haline gelmektedir.⁶⁴³ İdışmanın törel bir mübadele pratiği olduğunun bir diğeri önemli göstergesi de ıdışma ile bereket, yani toplumsal formasyonun yeniden üretimi arasında kurulan bağıdır.⁶⁴⁴

İdışmanın törel karakterinin en önemli göstergesi, mübadele zorunluluğudur. Göçer töresi gereğince bir armağana başka armağanla karşılık verilmesi gerekmektedir.⁶⁴⁵ Yalnız burada mübadelenin törel niteliği armağan değiş tokuşunun eşdeğerler üzerinden değil de toplumsal formasyonun bütünsel yeniden üretim süreci kapsamında mübadele taraflarının gereksinimleri yapılması sonucunu doğurmaktadır. Göçer üretim tarzı dahilinde toplumsal formasyonun hareketli üretim araçları ve ürünleri üzerindeki, denetleyici ve düzenleyici törel pratikler dolayısıyla işleten dolaylı-kolektif hakimiyeti ıdışmanın boy içi düzlemde uygulanmasının temel dayanağıdır. Her göçer topluğu büyük ve bütünsel bir akrabalar birliğı olduğu ve şeyler üzerindeki hakimiyet, aile mülkiyeti düzeyinde işlese dahi törel pratikler aile mülkleri üzerinde kolektif niteliği haiz denetleme ve düzenleme

⁶⁴¹ (Mandel, 2008: 49-50)

⁶⁴² (Mandel, 2008: 49)

⁶⁴³ (Goldschmidt, 1979: 21)

⁶⁴⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 204-205)

⁶⁴⁵ (Divitçioğlu, 2005b: 18)

olanaklarını içerdikleri için bunların mübadelesi süreçlerinde mübadeleye girme serbestisinden her zaman söz edilemeyecektir.

Kolektif niteliği haiz törel pratikler bağlamında boy yahut ilgili topluluğun kolektif hakimiyet alanında yer alan unsurlar, yapı içinde törel ve zorunlu mübadele pratikleri yoluyla yeniden üleştirilebilmektedir ve bu noktada alt unsurların(oba/aile) iradesinin aranmasına gerek duyulmamaktadır. Yani mübadele bir yükümlülüktür. Yine benzer bir şekilde üretim araçlarının hakimiyet rejiminin akrabalık hukuku dolayımı ile biçimlenen akrabalar birliği içerisinde ve dolayımıyla tebarüz etmesi ve kandaş örgütlenme dolayısıyla boyların bütünsel akrabalık birimleri olmaları, mübadele ilişkilerinde sömürünün yasaklanmasını da törel bir pratik olarak taraflara dayatmaktadır. *İdişma* bu bağlamda mübadeleye zorlamaya yaradığı kadar tarafların karşılıklı olarak ama karşılık beklemeden değiş tokuş etmelerini dayattığı ölçüde mübadele ilişkilerinde boy içi bir sömürüyü yasaklamaya yahut denetlemeye yaramaktadır.⁶⁴⁶

Boylar arası/üstü düzleme geçildiğinde de ıdışma yine aynı dayanaklar çerçevesinde ama bu kez boylar arası iş bölümü ile belirlenmiş şekilde mübadele süreçlerine taşınmaktadır. Boylar arası ilişkiler düzleminde işleyen ve törel nitelikleri bağlamında iktisadi faydadan ziyade toplumsal formasyonun yeniden üretimine ilişkin kolektif gereksinimlere özgülünen mübadele süreçleri boylar arası iş bölümünü mümkün kılan uzmanlaşma alanlarını karşılıklı bağımlılık ilişkileri ile bir araya getirmektedir. Bölüşüm ilişkileri boylar arası ve üstü düzeylerde de törel dayanaklarca düzenlenmektedir. Burada ise karşımıza boylar arası iş bölümü ve üleşün boylar arası düzleme taşınması çıkmaktadır. Göçer üretim tarzının kronik yoksulluğu⁶⁴⁷ ve yaratıcı tamamlanmamışlığı, dış evlilik zorunluluğu ve kesili uruk yapısı gibi ileride açıklanacak olan törel kurumlar dolayımıyla birbirlerine soy bağı hukuku ile bağlanmış olan göçer aileleri ve boylarını birbirleri ile dayanışmak durumunda bırakmaktadır.⁶⁴⁸ Söz konusu dayanışma ağları, ıdışma gibi pek çok törel mübadele pratiğinin boylar arası düzleme taşınması ile neticelenmekte ve

⁶⁴⁶ (Khazanov, 2015a: 283; Mandel, 2008: 30)

⁶⁴⁷ (Klyashorny ve Sultanov, 2013: 44)

⁶⁴⁸ (Golden, 2011a: 14; Küçüküstel, 2019: 33; Mandel, 2008: 50)

böylece boylar arasında birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelmiş bir iş birliği ve belirli boyların belirli metalleri üretmede daha fazla uzmanlaşması yahut çevresel faktörler nedeniyle belirli şeylerin üretiminde daha fazla imkana sahip olması nedeniyle bir iş bölümü ile neticelenmektedir.⁶⁴⁹ Törel niteliği haiz mübadele ilişkilerinin sürekliliği içinde ise söz konusu karşılıklı bağımlılıklar bir arada boylar arası iş birliği düzeneği denilen göçer siyasal örgütlenme tarzını ortaya çıkaracaktır.

İdişmanın törel niteliğinin önemli bir göstergesi de toplumsal formasyon içinde orun-ülüş ilişkileri bağlamında ortaya çıkan servet eşitsizliklerinin, toplumsal formasyonun yeniden üretim gereksinimleri bağlamında düzenlenmesine yönelik yeniden bölüşüm etkisidir. İdişmanın töre dairesinde ortaya çıkan dayanışma zorunluluğunca⁶⁵⁰ biçimlendirilen bu etkisi zengin aile ve obaların toplumsal formasyonun yeniden üretimi gereksinimi doğrultusunda yoksul aile/obalarla eşit olmayan koşullarda mübadeleye girmesi biçiminde somutlaşır. İdişmanın törel niteliği bağlamında bu dengesiz mübadele iktisadi faydadan ziyade toplumsal formasyonun yeniden üretimine yönelmiştir. Zengin aile/obalar yoksul aile/obalarla eşit olmayan şartlarda mübadele ederek bir yandan topluluğa bağlı bir aileyi korumakta diğer yandan da mübadele dolayısıyla elde ettikleri prestij sayesinde tekellerine aldıkları önderlik işlevleri için gerekli meşruiyeti sağlamaktadırlar.⁶⁵¹ Bu bağlamda göçer toplumunda zengin aile/obalar yoksul yahut yoksulluğa düşen soydaşlarına, törenin onlara verdiği bir görev bağlamında hayvan vermekte, ve yoksul soydaşlarının kendi sürülerine hakim olarak boyun işleyişine katılmaya devam etmelerini mümkün kılmaktadırlar.

1.6. GÖÇER ÜRETİM TARZININ HAYVANCILIK DIŞINDAKİ ÜRETİM SÜREÇLERİ İLE EKLEMLENMESİ VE YAPISAL DIŞA BAĞIMLILIK

Okuyacağınız başlıkta yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplulukları sadece sürülere dayandıkları takdirde geçim ekonomisi

⁶⁴⁹ (Khazanov, 2015a: 266; Mandel, 2008: 51)

⁶⁵⁰ (Küçüküstel, 2019: 37)

⁶⁵¹ (Khazanov, 2015a: 264-265)

sınırlarına hapseden yapısal kısıtlılıkları ve söz konusu kısıtlılıkların çözümünde ilişkin göçer üretim tarzı içerisinde geliştirilen keşifler ele alınacaktır. Göçerleri sürüleri dışında yeni kaynaklar bulmaya yönelten bu itki göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı olarak adlandırılmıştır.

İncelememiz yaratıcı tamamlanmamışlığın açıklanması ile başlayacaktır. Yaratıcı tamamlanmamışlığın ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin belirleyici etkilerinin açıklanmasının ardından göçerlerin anılan soruna karşı geliştirdikleri keşifler ticaret, dış sömürü, madencilik ve tarımsal emtiaya erişme bağlamında ayrı ayrı ele alınacaktır.

Yukarıda sayılan unsurların ele alınması ile amacımız göçer üretim tarzının içe kapalı bir üretim düzeni olmadığını kanıtlamak ama aynı zamanda özellikle dış sömürü üzerinden geliştirilen mitsel anlatıları, dış sömürü ve ticaret ilişkisi ile dış sömürünün yapısal karakterinin ortaya konulması ile sorgulamaktır.

Göçer üretim tarzı esasen hayvancılık üzerinde yoğun bir uzmanlaşmaya dayanır.⁶⁵² Anılan uzmanlaşma içinde hakim pratik hayvancılık olmakla beraber üretim pratikleri hayvan besiciliği ile sınırlı değildir; ki bir toplumsal formasyonun büyük nüfusları sadece hayvan besiciliğiyle iâşe etmesi ve kendisini yeniden üretmesi de mümkün bunu savunmak da -müspet yahut menfi anlamda romantik olsa da- gerçekçi değildir.⁶⁵³ Özellikle Orta Asya göçerleri söz konusu olduğunda toplumların ve sürülerin boyutları ile anılan hacim ve boyutlarca dayatılan zorunluluklar sadece hayvancılığa dayanan bir ekonomiyi istisnai durumlar ve zorunluluk dışında tercih edilmez kılmaktadır.⁶⁵⁴ Göçer üretim tarzına bağlı yaşayan insan topluluklarını diğer ilkel-çoban topluluklarından ayırt etmemizi de sağlayan ve kalabalık nüfusların, girift bir organizasyonun, askeri emtia üretiminin yaygınlık ve gelişmişlik düzeyinin göz önüne alınması bizi, diğer pre-

⁶⁵² (Khazanov, 2015a: 161)

⁶⁵³ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 27; Марков, 2010: 9; Yetkin, 1984: 14)

⁶⁵⁴ (Prusek, 1966: 29)

kapitalist üretim ilişkileri, üretici pratikler ve bu bağlamda diğer pre-kapitalist üretim tarzlarının göçer üretim tarzı içindeki nüve yahut tortularını tespit etmek durumunda bırakmaktadır.⁶⁵⁵ Hayvan besiciliğinin göçer üretim tarzı içindeki rolü, onun üretim tarzının karakterini belirleyen baskın-hegemonik pozisyonundan kaynaklanmaktadır.⁶⁵⁶ Bahsi geçen baskın pratik bize üretim tarzının karakterini belirleme imkânını verirken, baskın pratiklere eklenen diğer üretici pratikleri göz ardı etmememiz, toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde karşılaşılan diğer üretim pratiklerini de hesaba katmamız gerekir.

Bir üretim tarzında, üretim tarzının karakterini belirleyen baskın pratik ve pratiklerin yanı sıra üretim tarzına bağlı yaşayan toplumsal formasyonun yeniden üretimine katılan ikincil yahut tali üretim pratikleri de mevcuttur. İkincil pratikler üretim tarzı içinde ikincil bir pozisyonda istihdam edildikleri ölçüde üretim tarzının karakterini belirleme noktasından uzakta ve hâkim üretim pratiklerince belirlenen bir pozisyonda işlemeye devam ederler. Ta ki nesnel koşullar ve sınıf ilişkileri bir başka pratik setini üretim tarzının yeni karakterini inşa edecek bir pozisyona getirene kadar.

Orta Asya göçerlerinin yaşamları ve göçer üretim tarzı da yukarıda anlatılan bu mekaniklerden azade değildir. Bu bağlamda göçer üretim tarzı sadece hayvan yetiştiriciliğinin gözlemlendiği bir yapı değil içinde toplayıcılığın, ilkel ve dönemsel tarımın, madenciliğin, ticaretin ve yağma ile diğer dış sömürü biçimlerinin görüldüğü girift bir yapı arz eder.⁶⁵⁷ Fakat hayvancılığa dayalı uzmanlaşma ile tarım gibi üretim süreçleri ile yerleşmeyi gerektiren diğer üretim süreçlerinin büyük nüfusların yeniden üretimini mümkün kılacak bir yoğunlukta faaliyet göstermesini engelleyen bozkır koşulları nedeniyle ticaret ve dış sömürü dışında kalan üretim süreçleri genellikle tarım toplumlarına nazaran geri kalmış niteliktedir.⁶⁵⁸ Burada önemli olan ise anılan pratiklerin üretim tarzı içinde belirleyici bir nitelikte olmaması ve doğrudan doğruya hareket

⁶⁵⁵ (Üngör, 2016: 359; Yetkin, 1984: 10)

⁶⁵⁶ (Agacanov, 2003: 130; Lange, 1965: 30; Марков, 2010: 9; Timur, 1994: 46-47; Yetkin, 1984: 11)

⁶⁵⁷ (Bell-Fialkoff, 2000: 181; Eberhard, 1943: 22; Марков, 2010: 36-37; Popova, 2009: 297; Yetkin, 1984: 10)

⁶⁵⁸ (Khazanov, 2015a: 162)

halindeki üretim araçları üzerine hakimiyet olgusunca belirlenmeleridir.⁶⁵⁹ Dolayısıyla Orta Asya göçerlerine ilişkin buluntularda tarım ürünü işlenmesine yönelik aletlere rastlandığında doğrudan doğruya bu toplumların tarımla işigal ettikleri ve buna mukabil yerleşik olmaları gerektiği gibi bir takım çıkarımlara teslim olmak yerine buluntuların üretim tarzı ve toplumsal formasyon içindeki yerini ve nesnel koşullar ile buluntular arasındaki ilişki üzerinden buluntularda karşılaşılan tarımsal pratiklerin toplumsal formasyon ve üretim tarzı nezdinde hakim bir pozisyonda olup olmadığını, olabilecek durumda olup olmadığını analiz etmek gerekir. Böyle bir analiz, söz konusu Orta Asya stepleri olduğunda tarımsal pratiklerin ikincil olduğunu ve toplumsal formasyonun karakterinin göçer nitelikte olduğunu saptamamıza imkân verecektir; çünkü ne nesnel koşullar ne sınıf yapısı ne de diğer buluntular aksi bir yorumu olanaklı kılmamaktadır.⁶⁶⁰

Sadece göçer hayvancılığa dayanan bir ekonominin en büyük sorunu geçim ekonomisi düzeyinin aşılmasının zorluğudur.⁶⁶¹ Göçerler ne kadar büyük sürüler beslerlerse beslesinler üretim aracından yararlanmanın süt ürünleri yahut yün elde etmenin ötesine geçildiğinde üretim aracının ortadan kaldırılmasını gerektirmesi ve üretim aracının yeniden üretim süreçlerinin tarım toplumlarına nazaran çok daha kırılğan olması göçer toplumları üretim araçları ile olan ilişkilerinde yararlanma ve koruma arasında çelişkili bir konumda bırakmaktadır.⁶⁶² Sadece hayvanlara yaslanan bir iktisadi pratikler düzlemi yoksulluğa razı olmadığınız ve toplumu sürekli tehdit altında yaşamaya ikna etmediğiniz müddetçe ilgili toplumun geçimini sağlamaya olanak verse bile asgari geçim düzeyinin aşılmasında yetersizdir.⁶⁶³ Hayvancılık dışındaki üretim süreçlerinin meyvelerinden kronik yoksunluk olarak adlandırabileceğimiz bu durumun temelinde otlak-su-yaşam stoku dengesi ile yaşam stokunun canlı olmasına bağlı olarak yaşam stokunu koruma ve yeniden üretme ile ondan yararlanma arasındaki çelişkili ilişki yatmaktadır.⁶⁶⁴ Böyle bir düzlemde sürülerin büyümesi tek başında bir zenginlik kaynağına dönüşmemektedir.

⁶⁵⁹ (Goldschmidt, 1979: 16)

⁶⁶⁰ (Güneri, 2018: 453)

⁶⁶¹ (Divitçioğlu, 2004: 45)

⁶⁶² (Benjamin, 2018: 19; Khazanov, 1981: 156)

⁶⁶³ (Benjamin, 2018: 19; Bozdemir, 1982: 12; Di Cosmo, 2010: 10; Khazanov, 1981: 156; 2015: 162-163, 350; Klyashorniy, 2018: 69; Марков, 2010: 53)

⁶⁶⁴ (Khazanov, 2015a: 163)

Hatta sürülerin büyümesi sürekli daha fazla emek gücü yutan bir döngüyü tetiklediği ve otlak/su kaynaklarının daha hızlı tükenmesine yol açtığı için geçim ekonomisinin sürdürülebilmesini bile tehlikeye atabilmektedir.⁶⁶⁵ Tüm bunlar bir de göçer hayvancılık yoluyla temellük edilebilecek şeylerin son derece sınırlı olduğu ile bir arada değerlendirildiğinde göçer ekonomisinin asgari geçim düzeyinin ötesinde kendine yetemeyişi⁶⁶⁶ ve göçer toplumun varlığını idame ettirebilmek ve kendini yeniden üretebilmek adına göçer hayvancılık dışında üretim pratiklerine bağımlı oluşu olgusu karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶⁷ Söz konusu bağımlılık, bahsi geçen üretim pratiklerini göçer çobanlık dairesinde gerçekleştirilemediği pek çok durumda göçerlerin yerleşik komşuları ile ticaret yahut dış sömürü ilişkileri kurmak zorunda olmalarını beraberinde getirmektedir.⁶⁶⁸ Bu bağlamda göçer topluluklar bozkırda gezinen ve dış dünyadan izole topluluklar değildirler. Göçerler birbirleri ve özellikler de yerleşik komşuları ile yapısal ilişkiler kuran ve bu bağlamda toplumsal yapının anılan ilişkilerin belirleyici etkileri altında geliştiği bir düzlemde yer alırlar.⁶⁶⁹ Komşularla ilişkiler ekonomik faaliyetlerden askeri örgütlenmeye, sınıf oluşumundan siyasal iktidarın biçimlenmesine kadar belirleyici etkiler üretmiştir.⁶⁷⁰

Orta Asya göçerlerinin büyük nüfuslar ve sürülere sahip olan boylar biçiminde örgütlenmeleri, göçer ekonomisinin kendi kendine yeterli bir geçimlik ekonomi biçiminde faaliyet göstermesinin de sonunu getirmiştir. Sürüler ve onlara bakmak ile yükümlü nüfus kitlesi arttıkça, salt sürülerden elde edilen ürünler ile toplumsal formasyonun yeniden üretiminin sağlanması gitgide daha zor hale gelmiştir. Anılan nedenlerle göçer üretim tarzı içinde doğrudan doğruya hayvancılıktan temellük edilemeyen emtiayı elde etmeye yönelik iç ve dış pratiklere yönelik keşifler

⁶⁶⁵ (Di Cosmo, 2010: 10-11; Khazanov, 2015a: 169-172)

⁶⁶⁶ (Bell-Fialkoff, 2000: 182; Khazanov, 2015a: 175; Thompson, 2004: 48)

⁶⁶⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 422; Benjamin, 2018: 19; Biran, 2007: 8; 2015: 5; Di Cosmo, 2010: 10; Khazanov, 1981: 156; 2015: 78; Tokuda, 2010: V; Wolf, 2019: 44)

⁶⁶⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 112-113; Bell-Fialkoff, 2000: 182; Biran, 2007: 8; 2015: 5; Chibilev ve Bogdanov, 2009: 473; Di Cosmo, 2014: 87; 2010: 11; Divitçioğlu, 2004: 38; Khazanov, 1981: 157; 2015: 350; Klyashorniy, 2018: 16; Peacock, 2016: 64; Talas, 2005: 275; Thompson, 2004: 48; Vladimiritsov, 1987: 277)

⁶⁶⁹ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 23; Di Cosmo, 2005: 391)

⁶⁷⁰ Bkz. (Khazanov, 2015a; Марков, 2010: 35)

geliştirilecektir.⁶⁷¹ İç çözüm yolları ihtiyaç duyulan şeylerin üretim süreçlerinin merkezinde göçer hayvancılığın hâkim pozisyonda bulunduğu bir ilişkiler düzlemi dahilinde oluşturulmasına tekabül etmektedir. Bu bağlamda göçerle kronik yoksulluk tehdidini aşmak için avcılık, toplayıcılık, balıkçılık, sınırlı tarım ve bağımlı topluluklarca gerçekleştirilen madencilik gibi pek çok yordama baş vurmaktadırlar.⁶⁷² İç süreçler içinde sayılabilecek olmakla beraber sonuçları itibariyle ilgili göçer topluluğun başka toplumlarla karşı karşıya gelmesiyle neticelenebilecek bir diğer yordam ise sürülerin büyüklüğünü ve buna bağlı olarak da tüketilebilir ürün miktarını arttırmak için yeni otlak ve su kaynaklarını ele geçirmektir.⁶⁷³

Göçer ekonomisinin asgari geçim düzeyinin ötesinde kendine yetersiz oluşu göçerleri sürekli olarak dışa açılmaya zorlar.⁶⁷⁴ Dışa açılma yolundaki keşifler ciddi bir çeşitlilik gösterir fakat temel amaç aynıdır.⁶⁷⁵ Göçer ekonomisinin kendine yetersizliğinin komşularla kurulan ilişkiler yoluyla aşılması.⁶⁷⁶ Anılan zorunluluktan türeyen dış süreçler, ihtiyaç duyulan emtianın ticaret yahut dış sömürü yoluyla topluma kazandırılması olarak özetlenebilecektir.⁶⁷⁷ Ama dış sömürünün iç çözümlerden farklı olarak sınıfsal bir işlevi de söz konusudur çünkü dış sömürü sadece ihtiyaç duyulan şeylerin kaynağı değil, iç sömürü yasağının geçerli olduğu göçer üretim tarzı dahilinde mümkün olmayan bir servet birikiminin en temel yoludur. İç sömürü yasağı ve ülüşün törel niteliği dolayısıyla göçer mülklerinin birbiri aleyhine büyümesinin yasaklanmış yahut sınırlanmış olması öncelikle göçer soylularını ama genel olarak tüm göçer toplumunu sürekli bir biçimde ticaret ve dış sömürü ilişkileri kurmaya itmektedir. Ticaret ve dış sömürü ilişkileri bir yandan göçer toplumunda ön-sınıfların sınıflaşma sürecini hızlandırırken buna paralel olarak kendileri de ivme kazanmaktadırlar.⁶⁷⁸ Örneklemek gerekirse; ticaret ilişkileri geliştikçe ticarete sunulacak artığa sahip olan zengin aile/obaların toplumsal ağırlığı artmakta aynı zamanda ticari ilişkilerin gelişmesi de

⁶⁷¹ (Golden, 2018: 26)

⁶⁷² (Khazanov, 2015a: 172)

⁶⁷³ (Khazanov, 2015a: 173)

⁶⁷⁴ (Khazanov, 2015a: 315)

⁶⁷⁵ (Golden, 2011a: 15)

⁶⁷⁶ (Khazanov, 2015a: 315; Bedel, 2017: 37)

⁶⁷⁷ (Benjamin, 2018: 19)

⁶⁷⁸ (Khazanov, 2015a: 315; Марков, 2010: 35)

bizzat bu ağırlığın artışına bağımlı hale gelmektedir. Benzer bir şekilde dış sömürü ilişkileri ak budunun kara buduna nazaran daha fazla zenginleşmesi ile neticelenirken söz konusu ilişkilerin kurulması süreçleri göçer toplumun bir askeri önder etrafında bir araya gelmesini gerektirmekte ve böylece ön-sınıfların sınıflaşma süreçleri hızlanmaktadır. Ön sınıflaşma yoluyla yükselen göçer önderlikleri ise toplumsal formasyonun rızasını korumak için dış sömürü ve ticaretten elde edilen artığı içeride üleştirmek zorunda oldukları için ticaret ve dış sömürü ilişkilerini sürdürmek ve genişletmek-genleştirmek-yoğunlaştırmak zorunda kalmaktadırlar.

Göçer çoban toplumları için komşuluk ettikleri tarım toplumları, göçer yaşam içinde elde edemedikleri emtianın kaynağıdır; fakat burada anılan ilişkinin sadece olarak yağma ve savaşla değil alım-satım, değiş-tokuş ve diplomasi gibi yordamlarla da kurulduğunu akılda tutmak gerekir.⁶⁷⁹ Elbette ki göçer çoban toplumları belirli dönemlerde ve coğrafyalarda karşılaştıkları bazı yerleşik toplumları hakimiyet altına almış yahut komşuluk ettikleri çiftçilere yönelik akınlar düzenleyerek yağma seferlerine çıkmışlardır. Fakat göçerler ile yerleşikler arasındaki ilişki sadece bu örnekler üzerinden basitçe bir yağma-savaş ilişkisine indirgenemez. Çünkü yağmanın mevcudiyeti kadar ticaretin, fethin mevcudiyeti kadar patronajın ve hatta yeri geldiğinde ittifaklar ve birleşmelerin mevcudiyetinden bahsetmek de mümkündür. Söz konusu ilişkiler, yerleşik toplumlara mündemiç anlatıda sunulanın aksine bir savaş, katliam ve yağma açlığı tarafından değil, üretim ilişkilerinin nesnel basınçları ve toplumlar arası ilişkilerin yapısı tarafından belirlenmektedir. Orta Asya boyunca dağılmış olan çeşitli kent ve yerleşimler yeri geldiğinde göçerlerle çatışmış iseler de pek çok örnekte onlarla ittifaklar kurmuşlar, onları kiralamak yoluyla askeri kuvvet olarak kullanmışlar yahut onlara tabi olmuşlardır. Neticede söz konusu olan iki ideal tip arasındaki sürekli bir savaş hali değil, bir ortak yaşamdır.

1.6.1. Ticaret ve Ticaret Yollarının Denetimi

⁶⁷⁹ (Di Cosmo, 2015: 51)

Göçer üretim tarzı sadece hareket halindeki üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyet dolayısıyla geçimlik emtianın temellük edilmesi ile sınırlanamaz. Göçer çobanlığın kronik yoksulluk üreten yapısı ve kırılabilirliği göçerleri sürekli olarak ihtiyaçlarını karşılayacak yeni yollara bulmaya sevk edecektir. Ticaret burada öne çıkan yordamlardan biridir. Gerek üretilen artık gerekse de sürülerin yeniden üretimini riske atacaktır olan fazla yaşam stoku ticaret yolu ile ihtiyaç duyulan ve göçer üretim ilişkileri düzleminde üretilmeyen yahut üretimi yetersiz olan emtia ile değiştirilir.⁶⁸⁰ Hudûdü'l Âlem'de Oğuzlardan bahsedilirken “*Aralarında çok sayıda tüccar bulunur*”⁶⁸¹ ifadesinin kullanılması Bozkır göçerlerinin yoğun bir biçimde ticaretle uğraştıklarının bir kanıtı olarak ele alınabilecektir. Ticarete ak budunun talep ettiği ipek ve sair lüks mallar önemli bir ağırlığa sahip olsa da kara budunun sürülerinden elde ettikleri ürün karşılığına tarım ürünleri almaları da azımsanmayacak bir düzeydedir ve bize ticari ilişkilerin beslenme ekonomisinde oynadığı rolü de göstermektedir.⁶⁸²

Üretimin kitlesel niteliği ve elde edilen toplumsal artığın komşu toplumsal formasyonlarla ticarete konu olması gerekse ile hareket halindeki toplumların o dönemde de faal olan ticaret yolları üzerinde kurdukları ve kurmakta ısrarcı oldukları denetim,⁶⁸³ ticaretin göçer üretim tarzı içinde önemli bir pratik seti olduğunu göstermektedir.

Göçer üretim tarzı dairesindeki yaşayan toplumsal formasyonlarda ticaret, hareket halindeki üretim araçları üzerine hakimiyetin belirleyici etkileri altında azımsanmayacak bir etki ve varlık gösterebilmiştir.⁶⁸⁴ Ticaretin anılan niteliği bize bir yandan göçer üretim tarzının yetersizliğinin ve yaratıcı tamamlanmamışlığının göçer toplumunu komşularıyla

⁶⁸⁰ (Aigle, 2014: 8-9; Mandaloğlu, 2013b: 134)

⁶⁸¹ (Hudûdü'l Âlem, 2020: 55)

⁶⁸² (Aigle, 2014: 8-9; Mandaloğlu, 2013b: 134-135; Марков, 2010: 74)

⁶⁸³ Göçerlerin mal alıcısı ve satıcısı olarak dahil oldukları ticari ilişkiler ticaretin ekonomi içindeki rolünün il boyutunu oluştururken, hâkim olunan ticaret yolları üzerindeki -askeri güce dayanan- denetim yoluyla elde edilen haraç da ticaretin, dış sömürü niteliği de taşıyan ikinci boyutunu oluşturmaktadır (Noonan, 1992: 306-307; Wolf, 2019: 44). Bunlara ek olarak, söz konusu iki boyutun iç içe geçtiği bir durum da göçerlerin mallarını satmak için gerekli olan pazarları zor kullanarak açmaları yahut komşularını zor kullanarak mallarını satın almaya ikna etmeleridir (Divitçioğlu, 2005a).

⁶⁸⁴ (Brook, 2018: 1; Wendelken, 2000: 196)

ticari ilişkiler kurmaya zorlamasını⁶⁸⁵ diğer yandan ise anılan ve anılacak olan toplumların hiç de içe kapalı ve izole toplumlar olmadıklarını; bilakis komşuları ile sürekli bir ticari ilişki kurup sürdürebildiklerini⁶⁸⁶ göstermesi açısından önemlidir. Kırım yarımadasındaki İskitler ile Grek kolonileri arasındaki sürekli ve düzenli ticari ilişkiler (MÖ VI-IV yy.) göçerlerin ticari ilişkilere meyillerine ilişkin güzel örneklerden biridir.⁶⁸⁷ Orta Asya kökenli göçer çobanlar olarak İskitler komşuları olan Grek kolonileri ile siyah perdahlı çömlekler, bronz eşyalar ve şarap karşılığında esir, hayvan ve hayvansal ürünleri kapsayan ticari ilişkilerini uzun yıllar boyunca barışçıl bir biçimde sürdürmüşlerdir.⁶⁸⁸ Bu bağlamda göçerlerin yerleşik komşuları ile sadece askeri nitelikte bir ilişki kurdukları varsayımlarının doğru olmadığını altını çizmek gerekmektedir. Göçerler elbette dış sömürüyü üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarını aşmak için bir yordam olarak kullanmaktadırlar ama mümkünse söz konusu kısıtlılıkları ticaret ile aşmayı tercih etmektedirler.⁶⁸⁹ Göçerlerin istekli tacirler olmaları olarak tanımlayabileceğimiz bu durum şartlar müsaade ettiği takdirde göçer toplulukları ve boy birliklerinin komşuları ile düzenli ve barışçıl ticari ilişkiler kurmaları ve söz konusu ilişkileri sürdürmelerinde görülebilmektedir.⁶⁹⁰ Bu bağlamda özellikle göçer önderlerin otağ kurduğu Yedisu gibi bölgeler Orta Asya'nın önemli ticaret merkezleri haline gelmişler ve Doğu-Batı hattında ilerleyen kervanlar bu bölgelerden geçmişlerdir.⁶⁹¹

Ticaret yoluyla elde edilen emtianın toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçlerinde taşıdığı esaslı önem ticareti göçerler için akınlar ve sair dış sömürü pratikleri gibi yapısal bir pratik haline getirmiştir. Anılan yapısal nitelik göçerlerin neden istekli ve ısrarcı tacirler olduklarının da temelindedir. Bu nedenle step göçerleri komşuları olan topluluklar ile -onlar üzerinde hakimiyet ve buna bağlı bir vergilendirme ilişkisi kurmamışlar ise ihtiyaçları olan emtianın konu edildiği ticari muamelelere girmektedirler. Örneğin Hun konfederasyonu döneminde K'u-shih (Yue-Çi'lerin diğer adı) Prensiği ile konusu zanaat

⁶⁸⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 531; Onat, 1987: 611)

⁶⁸⁶ (Ahincanov, 2014: 170; Bodmer, 2001: 40)

⁶⁸⁷ (Wendelken, 2000: 196)

⁶⁸⁸ (Olkhovsky, 1995: 67-68)

⁶⁸⁹ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 94)

⁶⁹⁰ (Bartold, 2014: 275; Марков, 2010: 4; Tezcan, 2009: 152)

⁶⁹¹ (Ahincanov, 2014: 171; Bartold, 2014: 48)

eşyası ve tarım ürünleri olan bir ticari ilişki söz konusudur.⁶⁹² Buna bağlı olarak Orta Asya göçerlerinin düzenledikleri akınların ve girdikleri muharebelerin hatırı sayılır bir kısmında ticaret yollarının denetimine elde tutma gayesi vardır. Ticaretin bu iki boyutu üzerinden step göçerleri, bir yandan ihtiyaç duydukları emtiayı ticaret dolayısıyla elde etmekte diğer yandan da özellikle Çin-Akdeniz arasından geçen kadim ticaret rotası olan İpek Yolu başta olmak üzere ticaret yolları üzerindeki hakimiyet dolayısıyla söz konusu rotalardaki ticari faaliyet üzerinden zenginlik elde etmektedirler.⁶⁹³

Göçer ekonomisinin tek yönlü uzmanlaşma sonucunda geçim ekonomisi sınırlarını aşma noktasındaki yetersizliği dolayısıyla dışarıdan gelecek zenginliğe olan yapısal bağımlılık göçerleri istekli tacirler haline getirir.⁶⁹⁴ Örneğin Bumin dönemi Göktürkleri Tölesleri yenip boylar arası iş birliği alanını genişletmelerinin hemen ardından ticaret yapmak Çin'e yönelirler. 545-597 yılları arasında Doğu Göktürkleri Çin'e kervanları da olan 370 elçilik kurulu yollarlar.⁶⁹⁵ Hatta çoğu zaman elçilik kurullarının asli işlevlerinin ticari ilişkiler kurmak olduğu dahi söylenebilecektir.⁶⁹⁶ Ticaretin önemi Bilge Kağan'ın budununa Ötüken'de oturup kervan çıkarırlarsa zenginleşecekleri nasihatinde de görülebilmektedir.⁶⁹⁷ Yine Hun boy birliği döneminde Hunlar Çin'den sıklıkla sınır pazarları açmalarını talep etmişler⁶⁹⁸ ve MÖ 158 yaptıkları bir dizi baskının ardından askeri baskı ile açtıkları bu pazarlarda ticaret yapmışlardır.⁶⁹⁹ Benzer bir ilişki Avrupa Hunları ve Romalılar arasında da söz konusudur. Priscus bize bu durumu şöyle aktarmaktadır:

*“Romalılar, Hunların düşmanı olan bir barbar halkla ittifak yapmayacaklar;
Hunların ve Romalıların eşit haklara sahip olduğu güvenli Pazar alanları*

⁶⁹² (Gumilev, 2003: 141)

⁶⁹³ (Divitçioğlu, 2005a: 30)

⁶⁹⁴ (Bartold, 2014: 28; Khazanov, 2015a: 320; Küçük, 2001: 226; Марков, 2010: 40)

⁶⁹⁵ (Avcioğlu, 759; Bkz. Mau-Tsai, 2019: 29 vd.)

⁶⁹⁶ Çin kaynaklarında göçerler için sürekli olarak “ülkesinin ürünlerini sunmak için elçi gönderdi” ifadesi geçmektedir. Meseleye ilişkin ayrıntılı bir döküm Liu Mau-Tsai tarafından yapılmıştır. Yazar, Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri adlı eserinin sonunda Gerek Çin tarafından Türklere gerekse de Türklerin Çinlilere gönderdikleri elçiler hakkında ayrıntılı bir tablo hazırlamıştır. Tablo için bkz. (Mau-Tsai, 2019: 524-542).

⁶⁹⁷ (Sümer, 1960: 569)

⁶⁹⁸ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 67)

⁶⁹⁹ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 67; Klyashtorny, 2018: 42; Марков, 2010: 36; Onat, 1987: 621)

kurulacak; bu anlaşma, Romalılar İskit kralına yıllık iki yüz otuz kg altın ödemesi (önceki anlaşmaya göre yıllık ödeme yüz on beş kg idi) yaptıkları sürece devam edecektir”⁷⁰⁰

Priscus’tan yaptığımız alıntıda görülebileceği üzer Hunlar Romalıları kendilerine pazarlarını açmaya zorlamaktadırlar. Metinden bildiğimiz üzere söz konusu anlaşma Hunların Romalıları savaşla tehdidinin bir sonucudur ki alıntıdaki Romalıların yıllık haraç ödemeyi kabullenmiş olduklarına ilişkin ibare de bu bağlamda yorumlanmak durumundadır. Sayılanlar çerçevesinde Priscus’un bize aktardığı pasaj Hunların Romalıları kuvvet yoluyla pazarlarını açmaya zorladıklarına bir kanıt olarak kabul edilebilecektir.

Göçerlerin ticarete yönelik ısrarcı ve istekli tavırları Sima Qian tarafından da kayıt altına alınmıştır. Sima Qian hunların sınır pazarlarının kıymetini bildikleri ve Çin ürünlerini sevdiklerini söylemektedir.⁷⁰¹ göçerlerin ticaret isteğinin yapısal karakteri ise ticari istekleri karşılanmadığında onları agresif tacirler haline getirmektedir.⁷⁰² Tuva bölgesinde bulunan E-49 Bay-Bulun II yazıtında geçen “*Altı vilayetli halkımın gücü sayesinde ben kervanlar dolaştırdım*”⁷⁰³ ifadesi anılan ilişkinin bir göstergesi olarak okunabilecektir. Toplumsal formasyonun yeniden üretimi için dışarıdan gelen mallara bağımlı olan yahut eldeki tehlikeli artıktan ticaret yolu ile kurtulmayı amaçlayan göçer toplumu özelde ise ülüş dolayısıyla önderlik konumlarını koruyabilmek için dışarıdan gelen zenginliğe bağımlı olan ak budun Komşularını sıklıkla pazarları açmaları için zorlamakta yahut ticaret yollarının kontrolünü ele geçirmeye çalışmakta ve bu uğurda askeri güçlerini kullanmaktan da çekinmemektedirler.⁷⁰⁴ MS I. Yüzyılda Kuzey hunlarının Han Hanedanlığına ticari pazarların açılması için uyguladıkları baskı anılan yapısal ilişkinin örneklerinden birini teşkil etmektedir. Güney Hunlarının aksine Çin’den pazarlara erişim olanağı ve “hediyeye” alamayan⁷⁰⁵ Kuzey hunları çareyi Çinlileri pazarları

⁷⁰⁰ (Priscus, 2020: 45-47)

⁷⁰¹ (Klyashorniy, 2018: 42; Марков, 2010: 36; Otkan, 2018: 79)

⁷⁰² (Chavannes, 2013: 368-369)

⁷⁰³ (Kormuşin, 2017: 197)

⁷⁰⁴ (Agacanov, 2003: 107; Ahincanov, 2014: 197)

⁷⁰⁵ (Golden, 2011a: 31)

açmaya zorlamakta bulmuşlar ve en nihayetinde Han İmparatoru Kuzey hunlarının bu isteğini kabul ederek onların Çin'in sınır pazarlarında serbestçe ticaret yapabilmelerine izin vermiştir.⁷⁰⁶ Göçer üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarına bağlı olarak ticaret Göktürkler için de hayati önemdedir.⁷⁰⁷ Çünkü ticaret yağma ve dış sömürü ilişkilerinin yanında, göçer ve hayvancılığa dayanan bir ekonomi çerçevesinde üretilmeyen emtianın elde edilmesi için temel kaynaklardan biridir.⁷⁰⁸ Ticaretin önemi kendini özellikle ticaret yolları için verilen mücadelelerde göstermektedir. Özellikle Batı Göktürklerinin İpek yolunun batı ucuna hâkim olmak için Sasaniler ile uzun süren bir mücadele yürütmeleri bize Göktürklerin ticaret yollarını korumak, ticaret yollarına hakim olmak için uzun süreli savaflara girmekten çekinmediklerini göstermektedir.⁷⁰⁹

Batı Göktürklerinin Ticaret yolları üzerindeki hakimiyet mücadeleleri onları ilk olarak MS V. Yüzyıl ile MS VI. Yüzyıllar arasında özellikle batı bozkırlarında olmak üzere Orta Asya'da hakimiyet kurmuş olan⁷¹⁰ Akhunlar ile karşı karşıya getirecektir.⁷¹¹ Akhunlar Sasanilere karşı kazandıkları zaferler⁷¹² sonucunda Doğu-Batı ticaretinin geçiş yolları üzerinde hakimiyet kurmuşlar ve göçer toplulukların geleneğini takip ederek Sasanileri Hükümdarları Kavad'ın Roma'dan borç istemesine neden olacak denli ağır bir haraca bağlamışlardır.⁷¹³ Çin'den gelen ipek ticareti üzerindeki hakimiyet için Batıya yönelen İstemi ve Göktürkler karşılarında ticaret yollarının batı ucunu kesen Akhunlar'ı bulacaklar ve onlara karşı Sasaniler ile ittifak yaparak Akhun boy birliğini ortadan kaldıracaklardır.⁷¹⁴ Akhunlar'ın ortadan kaldırılması ile birlikte Göktürklerin batıdaki sınırları Ceyhun Irmağına kadar genişleyecek, Ceyhun'un güneyi ise Sasanilere terk edilecektir.⁷¹⁵ Ne var ki bu Göktürklerin Çin'den gelen ipek yolları üzerindeki

⁷⁰⁶ (Onat, 1987: 622)

⁷⁰⁷ (Golden, 2018: 165)

⁷⁰⁸ (Grousset, 2011: 60)

⁷⁰⁹ (Golden, 2018: 165)

⁷¹⁰ (Litvinsky, 1996: 135, 141; Sayılı, 1982: 18)

⁷¹¹ (Chavannes, 2013: 284; Divitçioğlu, 2005a: 40)

⁷¹² Bkz. (Kalankatlı Moses, 2019: 84-85)

⁷¹³ (Chegini ve Nikitin, 1996: 39; Litvinsky, 1996: 140; Gibb, 1923: 2-3; Prokopios, 2021: 29; Sayılı, 1982: 17)

⁷¹⁴ (Avcıoğlu, 1983: 603; Chegini ve Nikitin, 1996: 39; Divitçioğlu, 2005a: 40-41; 2006: 43; Gibb, 1923: 3; Golden, 2018: 140; 2015: 48; Litvinsky, 1996: 143; Sayılı, 1982: 18)

⁷¹⁵ (Avcıoğlu, 1983: 602; Chavannes, 2013: 292-293; Golden, 2018: 140)

hakimiyetlerinin kesinleşmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü Akhunlar'a karşı kazanılan zaferden kısa bir süre sonra Çin'den gelen ticaret yollarının batı yakası üzerindeki hakimiyet için Sasaniler ile mücadeleye başlayacaklardır.⁷¹⁶ Göktürklerin Ticaret yollarına hâkim olmasının önüne geçmek isteyen Hüsrev Anuşirvan Göktürk hakimiyetindeki Sogdlulardan ipek almayı yasaklayınca⁷¹⁷ gerilim şiddetlenir. Anuşirvan'ın ipek ticaretini engellemesinden zararlı çıkan Sogdlu Tüccarlar ipek ticaretinin tekrar başlaması yönündeki taleplerini ipek ticaretinden elde edilen gelire bağımlı olan Göktürlere götürürler.⁷¹⁸ Bahsi Geçen koşullar altında İstemi Sogdiana'lı elçisi Maniax'ı Hüsrev Anuşirvan'a topraklarından geçiş talep etmek için yollamışsa da Anuşirvan talebi reddetmiş ve İstemi Tarafından gönderilen malları, bedelini ödedikten sonra Maniax'ın gözleri önünde yakarak niyetindeki ciddiyetini de göstermiştir.⁷¹⁹

Sasaniler'in Göktürkler'in İpek Yolunun batı yakasına hakim olmalarını engellemeleri üzerine Batı Göktürkleri Sasanilere karşı yeni bir müttefik arayışında girmişler, aradıkları müttefiki ise, İpek Yolu'nun Akdeniz'e açıldığı limanların hakimi olan ve Ticaret yolları üzerindeki Sasani hakimiyeti ile başı Göktürkler gibi dertte olan Doğu Roma İmparatorluğunda bulacaklardır.⁷²⁰ 568 yılında Ünlü Sogdlu elçi Maniax'ın başında olduğu bir elçi heyetinin Doğu Roma Başkenti İstanbul'a (*Konstantinopolis*) varması ile bu arayış, Doğu Roma İmparatorluğu ile bir ittifakın kapılarını açacaktır.⁷²¹ İstemi'nin elçisinin Konstantinopolis'e ulaşması ile somutlaşan ittifak daha sonra İmparator II. Justinus'un Zemarkhos adlı bir elçiyi Maniax ile aynı yoldan yani Karadeniz'in kuzeyinden Göktürk'lere göndermesi ile devam edecektir.⁷²² Zemarkhos 568 yılında Tanrı Dağları'ndaki Akdağ'da bulunan Göktürk karargahına geldiğinde Türkler ona demir satmaya çalışacaklardır.⁷²³ Söz konusu davranış büyük ölçüde Göçerlerin savaşçı örgütlenmeleri ve göçer üretim tarzı dahilindeki kronik maden kıtlığının bileşimi içerisinde bir elçi karşısında icra edilen bir potlaç eylemi olsa gerektir. Zemarkhos'dan

⁷¹⁶ (Golden, 2018: 140-141; 2015: 48; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 99; Sayılı, 1982: 19)

⁷¹⁷ (Avcioğlu, 1983: 603)

⁷¹⁸ (Avcioğlu, 1983: 604; Erdemir, 2004: 426-427)

⁷¹⁹ (Avcioğlu, 1983: 603; Divitçioğlu, 2005a: 41; Erdemir, 2004: 427; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 100)

⁷²⁰ (Bartold, 2014: 24; Divitçioğlu, 2005a: 41; Golden, 2018: 141)

⁷²¹ (Avcioğlu, 1983: 604; Aydın, 2006: 1; Golden, 2018: 141; 2015: 48; Vasiliev, 1943: 213)

⁷²² (Avcioğlu, 1983: 604; Aydın, 2006: 1; Divitçioğlu, 2005a: 41)

⁷²³ (Avcioğlu, 1983: 604-605; Divitçioğlu, 2005a: 41)

sonra karşılıklı elçi seyahatleri devam edecektir.⁷²⁴ Söz konusu elçi alışverişi ve dolayısıyla ticari rota Karadeniz'in kuzeyinden, Ogur, Bulgar ve Hazar topraklarından geçmektedir; ki bu da bize İstemi Yabgu ve Batı Göktürklerinin hakimiyet alanlarının anılan bölgelere kadar uzandığını göstermektedir.⁷²⁵

Doğu Roma İmparatorluğu ve Batı Göktürkleri arasında elçilik heyetleri ile kurulan ilişki ve Karadeniz'in kuzeyinden dolanan ticaret yollarındaki Pseudo-Avar kalıntılarının Göktürkler tarafından temizlenmesini takiben asli metanın Çin ve Sogd ipeği olduğu bir düzenli ticaret ilişkisi gelişecektir. Söz konusu ilişkinin düzenliliği ve hacminin büyüklüğü Orta Asya'da VI. Yüzyıla ait çok miktarda Doğu Roma sikkesinin bulunmasından da anlaşılabilir.⁷²⁶

Tarım ve madencilikle işgal etmeyen göçer çobanların ticari ilişkiler konu olabilecek malları, şayet bir dış sömürü ilişkisi ile el koyulan mallardan bahsetmiyorsak temelde sürüleri ve avcılık yoluyla elde ettikleri kaynaklar ile sınırlıdır.⁷²⁷ Göçer toplumunun temelde tek yönlü olarak uzmanlaştığı dikkate alındığında sürülerle sınırlı olan zenginliğin topluluk içinde değiş tokuşunun da mümkün olmadığı görülebilecektir. Çünkü bir göçer diğer bir göçerden kendine olmayan bir şeyi alma imkanından mahrumdur.⁷²⁸ Anılan yapısal mahrumiyet göçer ticari ilişkilerinin büyük ölçüde diğer topluluklarla kurulmasına neden olur.⁷²⁹ MÖ II. Bin'den I. Bin'e geçilirken Sürülerin büyümesi ile birlikte artık yaşam stokunun ortaya çıkması komşularla ticari ilişkilerin

⁷²⁴ (Avcıoğlu, 1983: 605-606)

⁷²⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 41; Klyashorniy, 2018: 132)

⁷²⁶ (Klyashorniy, 2018: 132)

⁷²⁷ (Mandaloğlu, 2013b: 136)

⁷²⁸ Franz Oppenheimer bu etkiyi ilkel tarım toplumlarında fetih ve dış sömürünün olmayışını açıklamak için kullanmaktadır. Oppenheimer'a göre ilkel çiftçilerin birbirlerini yağmalamalarının temelinde çiftçilerin birinin sahip olmayıp diğerinden alarak ihtiyacını giderebileceği bir şeyin mevcut olmaması yatmaktadır. Oppenheimer'ın yaklaşımı dış sömürü ilişkilerini açıklamak noktasında son derece hatalı olmakla beraber vurgu sömürü ilişkilerinden ticarete kaydırıldığında söz konusu mantık kurgusu bir açıklayıcılık kazanmaktadır. En nihayetinde zaten sahip olduğunuz bir şeyi almak için zaten sahip olduğunuz aynı şeyden vazgeçmenin ekonomik açıdan anlaşılabilir bir yanı yoktur. Fakat tekrar edelim, sömürde bu ilişki farklıdır. Çünkü sömürü sadece henüz sahip olmadığınız bir şeye el koymak ile sınırlı olmayıp zaten sahip olduğunuz şeylerin kitlesel büyüklüğünü kendi üretici kapasitenizin ötesinde arttırmaya olanak sağlamak gibi bir özelliğe de sahiptir (Oppenheimer, 2005: 48).

⁷²⁹ (Khazanov, 2015a: 320-321)

kurulması için gereken olanakları göçerlere sağlamıştır.⁷³⁰ Büyüyen sürülerden elde edilen “artık yaşam stokunun” mübadele edilebilir hale geldiği bu dönem, özellikle de MÖ I. Binyıl göçerlerin komşuları ile ciddi anlamda ilişki kurmaya başladıkları tarihle de örtüştüğü için anılan ilişki tutarlı gözükmemektedir. Ortada dış sömürü ilişkisinin olmadığı durumlarda göçerler pazara hayvanları ve hayvanlarından elde ettikleri ürünlerini sunarlar yahut ticaret yollarında aracılık ve koruma hizmeti sunarak komşularının ve diğer toplulukların ürettikleri ürünlerden paylarını alırlar.⁷³¹ Ticaret yollarında aracılık ve koruma hizmetleri özellikle aralarında göçer çobanların yaşadığı geniş düzlüklerin bulunduğu bir alana serpiştirilmiş şehirlerle bezeli Batı Bozkırı’nda, iç pazardaki dolaşım hatlarında göçerlerin yerleşik olmadığı Çin’e kıyasla daha belirgindir.⁷³² Batı Bozkırlarındaki göçerler ipek yollarının yanı sıra bölgesel ticarete de gerek koruma gerekse de doğrudan kervancılık yoluyla katılmaktadırlar.⁷³³

Göçerler ticarete iki düzlemde dahil olmaktadır. Bunlardan ilki doğrudan mal değiş tokuşu yoluyla ihtiyaç duyulan emtiayı elde etmek, ikincisi ise ipek yolları başta olmak üzere ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurarak bir yandan yerleşik toplumların ticaretine aracılık ederken diğer yandan bu aracılıktan paylarını almaktır.⁷³⁴ Ticari faaliyetlere aracılık özellikle İpek Yolları üzerinde söz konusudur. Özellikle MS VI-VII. Yüzyıl’dan itibaren İpek Yollarına hakim olmak Orta Asya göçerleri ve bölgenin tarım imparatorlukları arasındaki mücadelelerin önemli temellerinden biri haline gelecektir.⁷³⁵ Çin’den Akdeniz’e uzanan ve Sibirya’dan Tibet ve Hindistan’a uzanan bir hatta da bağlantılarıyla Asya’nın büyük bir kısmını kapsayan bir yollar ve şehirler birlikteliği olarak⁷³⁶ İpek Yolları MÖ III-II. Yüzyıllarda artık iyice etkinleşmiş olmasına⁷³⁷ rağmen söz konusu rota üzerinde ticaret bir uçtan bir uca kesintisiz bir süreklilikte gerçekleşmemekte, daha ziyade bölgeler arasında sürekli bir ticari ilişkiler ağı biçiminde

⁷³⁰ (Марков, 2010: 22)

⁷³¹ (Bartold, 2014: 54; Chavannes, 2013: 368; Noonan, 1992: 307)

⁷³² (Bartold, 2014: 54; Lattimore, 1979: 480)

⁷³³ (Benjamin, 2018: 32-33; Lattimore, 1979: 480)

⁷³⁴ (Khazanov, 2015a: 320)

⁷³⁵ (Harmatta ve Litvinsky, 1996: 367)

⁷³⁶ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 30-31)

⁷³⁷ (Harmatta, 1996: 20)

vuku bulmaktaydı.⁷³⁸ İpek yolları boyunca gerçekleşen ticari ilişkiler ağının geçtiği bölgelerin hatırı sayılır bir kısmı bozkır göçerlerinin yaşadığı alanlardan geçmekte olduğu için anılan topraklarda yaşayan göçerler hem ticari ilişkiler yoluyla ipek yolları boyunca gerçekleşen mal akışına dahil olmakta hem de hareketli topluluklar olmaları bağlamında doğu-batı aksındaki mal akışının gerçekleşmesine bizzat aracılık etmekteydiler.⁷³⁹ Söz konusu aracılık malların hareketine bizzat katılmayı kapsadığı kadar ve hatta daha yoğun bir biçimde hakimiyet alanlarından geçen kervanların korunması pratiklerini içermektedir.⁷⁴⁰ Koruma ise iki yönlüdür. Bir yönüyle ilgili kervanların bir ödeme karşılığında korunmasına karşılık gelmekte diğer yönüyle ise kervanlardan askeri güç tehdidi ile haraç alınmasına denk düşmektedir. Haraç ilk başta koruma ile ilişkisiz gözükse de son kertede haraç alan göçerler, haraç karşılığında kervanın yoluna devam etmesine izin vermemekle kalmayıp koruma yükümlülüğünü de yerine getirmektedirler. Fakat her iki yönün de ortak noktası ödemenin yapılması yahut haracın verilmesini takiben kervanların göçerlerin korumasına girmesi ve göçerlerin kervanların hedeflerine ulaşması için gerekli korumayı sağlamasıdır.

Göçer çobanlığın kronik bir yoksulluğu beslediği koşullar altında ticaret aslında göçer çobanların ihtiyaç duydukları emtiayı elde etmelerinin en uygun yoludur ve bu bağlamda göçer çobanlar şayet ticaret yapabiliyorlarsa akın, savaş ve yağma gibi yöntemleri değil ticareti tercih etmektedirler.⁷⁴¹ Örneğin Avrupa Hunlarının Doğu Roma İmparatorluğu'ndan en önemli istekleri mevcut ticari ilişkilerin sürdürülmesidir yahut ticaret pazarlarının açılmasıdır.⁷⁴² Ne var ki ticari ilişkiler de diğer toplumsal ilişkiler gibi sürdünmeli bir ortamda gerçekleşmektedir.⁷⁴³ Dolayısıyla da ticari ilişkilerin kurulamadığı yahut engellendiği durumlarda göçerler savaş, akın ve yağma gibi yollara başvurumaktadırlar.⁷⁴⁴ Burada askeri yöntemlerin sadece haraç ilişkileri kurmak için değil aynı zamanda komşuları, bazen kendi zararlarına da olacak ve bu bağlamda haraç

⁷³⁸ (Benjamin, 2018: 4; Diyarbekirli, 2008a: 17)

⁷³⁹ (Diyarbekirli, 2008a: 17)

⁷⁴⁰ (Diyarbekirli, 2008a: 18)

⁷⁴¹ (Avcıoğlu, 1985a: 112-113)

⁷⁴² (Avcıoğlu, 1983: 759, 778)

⁷⁴³ (Avcıoğlu, 1985a: 331-332)

⁷⁴⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 113, 424)

niteliğine de sahip olan ticari ilişkilere rıza göstermeye zorlama amacıyla kullanıldığının altını çizmek gerekmektedir.⁷⁴⁵

Bozkır göçerleri vergi ve haraç ilişkileri kurmak, ticaret yollarına hakim olmak kadar ellerindeki artığı komşularındaki mallarla değiş tokuş etmeye devam edebilmek amacıyla da savaşıyorlardı.⁷⁴⁶ Agresif ticaret olarak adlandırabileceğimiz bu mekanizma göçerlerin ellerindeki artığı ihtiyaç duyulmasa dahi komşularına satmak için askeri güç kullanmaları biçiminde gerçekleşmekte bu nedenle de ticaret ile dış sömürü arasında salınan bir konumda bulunmaktadır.⁷⁴⁷ Askeri güç tehdidi ile kurulan ticari ilişkiler, göçerlerin ellerindeki risk yaratan artık yaşam stoku başta olmak üzere artıktan kurtulmalarını sağlarken muhatapları söz konusu artığı ihtiyaçları olmasa bile almak zorunda kalmaktadırlar. Agresif ticaretin ardındaki askeri güç tehdidinin ticari ilişkinin kurulması dışındaki önemli etkisi ise mübadele koşullarının askeri güç tehdidini ellerinde bulunduran göçerlerin yararına bükülmesidir. Artlarında orduları ile gelen göçerler bir yandan komşularını ihtiyaçlarından fazlasını almaya zorlarken diğer yandan da aynı güce dayanarak söz konusu malın olası değişim değerinin çok üstünde bir karşılıkla mübadele edilmesini sağlıyorlar.⁷⁴⁸ Anılan özellik de agresif ticaretin dış sömürüye yakınsadığı iddiamızın bir diğer dayanağıdır. Agresif ticaretin dış sömürüye yakınsayan karakteri Çinliler tarafından da kayıt altına alınmıştır. Uygurların askeri güç tehdidi ile 2500 ata karşılık 250 bin parça ipekli almaları Çinliler tarafından ticaretten ziyade haraç olarak nitelenmiştir.⁷⁴⁹ Söz konusu agresif ticaretin hacmi zamanla öyle büyüyecektir ki Çinliler Uygurları T'ang Devrinin Büyük Belası olarak adlandıracaklardır.⁷⁵⁰

Orta Asya göçerlerinin ticari pratiklerine ilişkin en net ve erken dönemli bulgulardan biri Pazırık bölgesinde bulunan Altay prensesi olarak adlandırılan mumyalanmış kadın cesedinin kıyafetleridir. Kurganda ele geçirilmiş olan buluntular ışığında Pazırık insanları

⁷⁴⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 330-331)

⁷⁴⁶ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a)

⁷⁴⁷ (Klyashorniy, 2018: 48)

⁷⁴⁸ (Klyashorniy, 2018: 30; Kradin, 2015: 23)

⁷⁴⁹ (Avcıoğlu, 1983: 759)

⁷⁵⁰ (Khazanov, 2015a: 384)

için önemli bir figür olduğunu çıkarabildiğimiz Altay Prensesinin üzerinde bulunan ipek bluz, ipek üretmenin mümkün olmadığı bir coğrafyada yaşayan ve ipek ürettiklerine dair bir buluntuya da rastlanılmamış olan Pazırık insanların anılan bluzu yahut en azından o bluzun hammaddesi olan ipek iplik yahut kumaşı ithal etmiş olduğunu bize göstermektedir.⁷⁵¹ İpek kumaşın dokusu ise kullanılan ipeğin evcil değil yabancı ipek böceğinden elde edildiğini göstermekte bu ise söz konusu ipeğin o dönemde ipek böceğini evcilleştirmiş ve kitlesel ipek üretimine geçmiş olan Çin dışında bir yerden (Muhtemelen Hindistan'dan) ithal edilmiş olabileceğini düşünmemizi gerektirmektedir.⁷⁵² Yine "Pazırık 6" Kurganında bulunan bir ayna da bize MÖ IV-III yüzyıllar arasında Çin ile ticari ilişkiler olduğunu düşündürmektedir.⁷⁵³ Elimizdeki veriler daha Pazırık insanı döneminde Orta Asya göçerlerinin,⁷⁵⁴ sadece yönetici sınıfın üyelerinin kullanımı ile sınırlı olsa bile ipek ithal edebildiklerini ve ticari ağlarının Çin'den Hindistan'a ve Orta Doğuya kadar dahi uzandığını göstermesi açısından dikkate değerdir.⁷⁵⁵ Öyleyse daha MÖ I. Binlerde Orta Asya göçerlerinin İran, Hindistan ve Çine uzanan bir coğrafyaya erişebildikleri ve bu alan içerisinde ticari muameleler gerçekleştirebildiklerini söylemek mümkündür.⁷⁵⁶ Orta Asya ticareti ve hatta ipek yolları ticaretinin (Orta Asya kalayı MÖ II. Binlerde Ortadoğu'da yer alan ve kalay madenlerine erişimi olmayan Ur şehrinin kalay ticaretine ilişkin kayıtlarda görülebilmektedir. Ek olarak Güney Özbekistan'da yer alan Sapalli Tepe buluntularında bulunan ipek de MÖ II. Binyıla tarihlenmiştir) tarihini ise MÖ II. Binyıla kadar uzatmak mümkündür.⁷⁵⁷ Yine Bedaşan Dağları'nda (Afganistan) çıkarılmış olan Lapis Lazuli'nin (Bölge Antik Çağın temel Lapis Lazuli Kaynağıydı ve halen de dünyanın temel Lapis Lazuli kaynağıdır) MÖ III-II. Binyıllara tarihlenen Mezopotamya ve Mısır gömütlerinde bulunması da anılan tarihlerde Orta Asya ile Akdeniz havzası arasında ticari ilişkiler olduğunun bir diğer göstergesidir.⁷⁵⁸

⁷⁵¹ (Güneri, 2018: 767)

⁷⁵² (Güneri, 2018: 767; Hiebert, 1992: 117)

⁷⁵³ (Hiebert, 1992: 121)

⁷⁵⁴ Bkz. (Murphy vd., 2002)

⁷⁵⁵ (Bokovenko, 1995b: 288; Güneri, 2018: 767; Hiebert, 1992: 117)

⁷⁵⁶ (Christian, 2000: 10; Güneri, 2018: 779; Memiş, 1987: 59-60)

⁷⁵⁷ (Anthony, 2009: 53; Hemphill ve Mallory, 2004: 200; Renfrew, 2009: xvii)

⁷⁵⁸ (Narain, 1981: 254)

Bir başka kayıt ise bize Hunlar tarafından batı bozkırlarına sürülmeden önce Çin'in Kuzeyindeki T'ien Shan dağları bölgesinde yaşayan⁷⁵⁹ bir Step toplumu olan Yue-Çi'lerin Çin ile düzenli bir ticaret ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir.⁷⁶⁰ Çin ve Yue-Çi'ler arasındaki ticari ilişkilerde iki metanın hakimiyeti söz konusudur. Bunlardan ilki Çin ve Step toplumları arasındaki ticaretin baş rolünde yer alan bozkır atları diğer ise Yue-Çi'lerin o dönemde hâkim olduğu Casia (Hotan) bölgesindeki Kunlun sıra dağlarından çıkan ve Çin Mimarisinde yoğun bir biçimde kullanılan yeşim taşıdır.⁷⁶¹ Yeşim taşı Çin ile ticarete at dışındaki bir diğer önemli meta olarak⁷⁶² dönemin ticari ilişkileri ve ticaret yolları üzerindeki hakimiyet mücadelelerinde önemli bir yer oynamıştır.⁷⁶³

Göçerlerin pazara sundukları metalar temelde hayvan ve hayvansal ürünler olup⁷⁶⁴ bunların arasında en çok öne çıkanlar besi hayvanları ile attır.⁷⁶⁵ At göçerler ile komşuları arasındaki ticarete göçer çobanların temel ticari metası olarak öne çıkar. Çinlilerden Ruslara uzanan bir coğrafya ve İlk Çağdan Orta Çağ'ın sonlarına kadar uzanan bir zaman-mekân aralığında at, yerleşik toplumlar ile göçer çobanlar arasındaki ticaretin ipek ile birlikte temel unsurlarından biri olmuştur. Hindistan Örneğin Çinlerin temel at tedarikçileri kuzey bozkırlarındaki göçerlerdir.⁷⁶⁶ Söz konusu ticaret Çinliler kendi topraklarında at sürüleri beslemeye başladıktan sonra bile büyük bir yoğunlukla devam etmiştir. Bu bağlamda Çin Seddi⁷⁶⁷ bir yandan göçerlere karşı inşa edilmiş bir savunma

⁷⁵⁹ (Enoki vd., 1996: 171)

⁷⁶⁰ (Gumilev, 2003: 69, Liu, 2001: 265)

⁷⁶¹ (Chavannes, 2013: 173; Enoki vd., 1996: 172; Hudüdü'l Âlem, 2020: 39; Liu, 2001: 265)

⁷⁶² (Çandarlıoğlu, 2008: 109)

⁷⁶³ Bkz. (Christian, 2000: 13)

⁷⁶⁴ (Ahincanov, 2014: 170)

⁷⁶⁵ (Ahincanov, 2014: 170; Ahmetbeyoğlu, 2005: 3)

⁷⁶⁶ (Klyashorniy, 2018: 27-28; Ögel, 2015: 71)

⁷⁶⁷ Çin Seddi, Çin'in Kuzey sınırı boyunca yaklaşık altı bin yedi yüz kilometre boyunca uzanmaktadır. Duvarın temeldeki genişliği 6,5, yapının üst kısmındaki genişliği 5,7 metre, yüksekliği ise Kuleler ve Kapıların olduğu yerlerde yaklaşık 12, genel olarak ise yaklaşık 8,5 metredir. Çince adı "on bin li uzunluğundaki duvar olan bu anıtsal yapının Ch'in Shih Huang Döneminde (MÖ 215) yapıldığı söylenmekle beraber MÖ 7 yüzyıldan itibaren önce Çin Derebeylikleri takiben de Ch'in hanedanlığı tarafından uzun bir zaman zarfında, genel görüşe göre Kuzeydeki göçer akınlarına karşı korunma amaçlı olarak Prof. Bülent Okay'ın ilham verici yaklaşımına göre ise Dışarıdan gelen tehditlere karşı savunma amaçlı olduğu kadar Çin'deki sömürü koşullarından kaçan nüfusu içeride tutabilmek inşa edilmiştir. Ming Hanedanlığı döneminde ise yıpranmış olan Çin Seddi kapsamlı bir onarımdan geçmiştir. Öyle ki günümüze kalan Çin Seddinin hatırı sayılır bir kısmı Ming Hanedanlığı döneminde yapılmıştır denilebilecektir (Okay, 1993; Pan Piao vd., 2004: 61-65).

hattına diğer yandan ise kapılarında kurulan pazarlarla bir at ticareti merkezine denk düşmektedir.⁷⁶⁸ Özellikle süvari savaşının yaygın olduğu ortaçağlarda Ruslar gibi steplerle sınırı olan topluluklar yoğun at taleplerine bağlı olarak göçerlerle yoğun ticari ilişkiler kurmuşlardır.⁷⁶⁹ Burada Çin ile olan at-ipek ticaretinin üzerinde ayrıca durmak gerekmektedir çünkü yer yer kesintiye uğrasa ve bazen zor kullanarak gerçekleştirilse de at-ipek ticareti Çin ve Bozkır arasındaki ticari ilişkilerin ağırlığını teşkil etmekte ve politik ilişkilerde de belirleyici etkiler üretmektedir.⁷⁷⁰ Ek olarak ipek, İpek Yolları boyunca para olarak da kullanıldığı için göçerlerin ihtiyaç duydukları malları elde etmeleri için bir değişim aracı olarak da önemlidir.⁷⁷¹ XII yüzyıla geldiğinde at ticaretinin hacmi öylesine artmıştır ki Çin imparatoru söz konusu ticareti düzenlemek amacıyla bir At ticareti ofisi kurduştur.⁷⁷² El-Ömerî ise Bozkır göçerlerinin Tuğluk Şah'lar hakimiyetindeki Hindistan ile at ticareti yaptıklarını belirtmektedir.⁷⁷³

İpek-At ticareti her zaman sürtünmesiz değildir. Çinlilerin göçerlerden ipek karşılığı at alımını sınırlaması gibi örneklerde ise at-ipek ticaretinin yer geldiğinde Çinlilere zorla kabul ettirildiği de görülmektedir.⁷⁷⁴ Söz konusu ticaretin yarattığı sıkıntı Şair Bai JuYi'nin (MS 772-846) YinShan Dağları adlı şiirinde şöyle dile getirilmiştir:

*“50 Pi ipekli kumaşın karşılığı ancak bir at ki,
İpekli kumaş gidiyor atlar geliyor,
Böyle bir ticaret alışverişi ne zaman son bulur”⁷⁷⁵*

At ticareti göçerler Çin üzerinde askeri baskı oluşturabildiği dönemlerde çubuğun göçerler lehine büküldüğü bir biçim almakta⁷⁷⁶ ve atlar Çin'den elde edilecek emtia karşılığında Çinlilerin taleplerinden bağımsız olarak takas edilmektedir. Liu Mau-

⁷⁶⁸ (Avcioğlu, 1985a: 426; Ögel, 2015: 71)

⁷⁶⁹ (Noonan, 1992: 309-310; Porphyrogenitus, 2020: 30)

⁷⁷⁰ (Onay, 2019: 8)

⁷⁷¹ (Onay, 2019: 8)

⁷⁷² (Noonan, 1992: 310-311)

⁷⁷³ (El-Ömerî, 2014: 30)

⁷⁷⁴ (Divitçioğlu, 2005a; Khazanov, 2015a: 325)

⁷⁷⁵ Aktaran (Gong, 2009: 39)

⁷⁷⁶ (Onay, 2019: 9)

Tsai'nin bize aktardığı Çin İmparatoru tarafından muhtemelen Bilge Kağan'ın (Pi-kia) halefi olan Göktürk Kağanına yazılan tarihi belirsiz bir mektupta bu durumdan şöyle şikayet edilmektedir:

“Oğlum Kağana,

Geçenlerde devletlerimiz arasındaki ticarete (benim tarafımdan) sık sık kısıtlamalar yaşandı. Eskiden olduğu gibi atların sayısı birkaç bini aşmamalıydı. Geçen yıl seni cömertçe ödüllendirmek istiyordum, çünkü senin, oğlum, henüz tahta çıktığını düşünüyordum. Bu nedenle T'ê-k'in (=Tegin) Yü-ko gelip başka zamankinden çok daha fazla at getirdiğinde hepsini aldım ve karşılığında ipek verdim. Aradan geçen zamanda şimdiye kadar bir yıl içerisinde ticareti tekrarlamamın alışıldık bir durum olmadığını fark ettim ve bu nedenle Ko-kie-ku-çi'ye ayrılacağı gün irademi acil olarak bildirdim. Daha sonra İ-kien-ta-kan geldiğinde ona da tekrar atların buraya gönderilmemesi ve anlaşmaya bağlı kalınması gerektiğini açıkladım. Sonunda talimatım yine dikkate alınmadı ve atlar dosdoğru buraya getirildi. Bu yakışsızlık ve sadakatsizlik!”⁷⁷⁷

Göçerler Çin ile olan at ticaretin Çin'in taleplerinden bağımsız bir biçimde ısrarcı olabilmekte ve Çinlilere ihtiyaçlarının ya da imkanlarının ötesinde at satmaya kalkışabilmektedirler. Konu ile ilgili Çin Kaynaklarından Liu Mau-Tsai'nin derlediği bir pasajı burada aktarmakta yarar vardır:

“O günden sonra (K'ang)-şao-li ve diğerleri imparatorun huzuruna kabul edildiklerinde ona daha çok saygı gösterdi ve barbar vasalları için geçerli olan kurallara uymayı da ihmal etmediler. 1000 atları arasından imparator yalnızca en iyi yarısını satın aldı. Gönüllü askerler tüm (değerli) eşyalarını çıkartıp bunlarla bütün atları satın almak için izin istediler. Bunun üzerine imparator şöyle dedi: 'Onların atları koyun kadar (küçük) ve (bundan sonra) durmadan buraya gelecek. Korkarım hepsini satın alamayacaksınız. Huların (=barbarlarOT'u-küe'ler) gözü doymaz. Yoksul olduğumuzu ve atlara o kadar çok ihtiyacımız olmadığını göstermek için önce az sayıda satın almak istiyordum! Merak etmeyin onları (sizin için) alacağım, ama değiş tokuş ticareti için sizin eşyalarınıza ihtiyacım yok! Size zorla bir şey satmalarına izin vermeyin ve paranızı boşa harcamayın”⁷⁷⁸

⁷⁷⁷ (Mau-Tsai, 2019: 499-500)

⁷⁷⁸ (Mau-Tsai, 2019: 488)

Aktarılan olan pasajda da görülebileceği üzere göçerler ile Çin arasındaki at ticaretinde göçerler Çin'e sürekli daha büyük kitleler halinde at satma eğilimindedirler. Üstüne üstlük göçerler, hele ki tehlikeli artıktan kurtulmaya çalışıyorlarsa, her zaman ellerindeki iyi atları Çin'e sunmamakta, işlerine yaramayan zayıf atları pazara sürebilmektedirler. Bu durum yaygın olmalıdır ki Çin imparatoru Göktürk Kağanına yazdığı bir mektupta bu durumdan bizzat şikayet etmiş ve “*Yalnızca maddi çıkarlar doğrultusunda hareket eden tebaana güvenme*”⁷⁷⁹ diye kağana serzenişte bulunmuştur.⁷⁸⁰ Askeri üstünlüğün Çin'in elinde olduğu dönemlerde ise At ticareti Çin'den alınan haraç karşılığında tehlikeli artıktan kurtulmanın bir biçimi olmaktan çıkmakta ve Çin'e haraç ödeme biçimine evrilmiştir. Örneğin MS 588 yılında Çinliler bozkırdaki göçerlerden on bin baş atlık bir haraç alabilmişlerdir.⁷⁸¹

At-ipek ticareti göçer çobanlar ile Çin arasındaki ticari ilişkilerin merkezinde yer almaktadır ve iki toplumun da siyasal örgütlenişi üzerinde belirleyici etkilere sahiptir. İpek hem bir lüks tüketim maddesi hem de göçerlerin diğer pazarlarda başka mallar elde etmek için kullandıkları bir değişim aygıtıdır. İpeğin bir kumaş olarak kullanılmasının yanında değişim aygıtı olarak da kullanılması bir yandan Çin ipek endüstrisinin ulaştığı boyutları göstermekte diğer yandan da göçerlerin at-ipek ticaretine neden bu kadar önem verdiklerini anlaşılır kılmaktadır. Mesele sadece giyecek kumaş elde etmenin ötesinde bozkır pazarlarında kullanılacak bir değişim değeri kitlesi elde etmektir. Dîvânü Lugâti't Türk'te anılan ilişkiye ilişkin önemli bir kaydı bize taşımıştır. Eski Türkçede hazinedar anlamına gelen “*agîçi*” kelimesi temelde ipekli kumaşlara verilen bir isim olan “*agi*”dan türemiştir.⁷⁸² Söz konusu türetme temelde hazinedarın koruduğu şeyin bahsi geçen ipekli kumaş olmasından kaynaklanmaktadır⁷⁸³ ki bu da bize ipeğin bir kumaş olarak kullanılmaktan ziyade biriktirildiğini, bir değişim değeri taşıyıcısı gibi muamele gördüğünü göstermektedir.

⁷⁷⁹ (Mau-Tsai, 2019: 502)

⁷⁸⁰ (Mau-Tsai, 2019: 502-503)

⁷⁸¹ (Марков, 2010: 40)

⁷⁸² (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 134)

⁷⁸³ (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 134)

Göçer üretim tarzının hâkim olduğu dönemde pre-kapitalist anlamda bir kıtalar arası ticaret çok eski tarihlerden (MÖ IV. Binyıldan itibaren) ipek yolları⁷⁸⁴ boyunca ise MÖ III-II. Yüzyıldan beri mevcuttur.⁷⁸⁵ Orta Asya'da ticaretten bahsederken iki faktörün etkisinin her zaman hesaba dahil edilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki tarımsal üretime elverişli havzalarda kurulmuş kentler boyunca⁷⁸⁶ Çin'den Akdeniz'e uzanan ipek yolları, diğeri ise Doğu Batı Ticaretinin tarihsel kavşakları olan Baktria/Sogdiana'dır.⁷⁸⁷ Gerek ipek yolları gerekse de Maverannehir ve Sogdiana üzerindeki hakimiyet mücadeleleri Orta Asya göçerlerinin tarihlerinde sürekli kendisini tekrarlayan bir motif olarak özel olarak incelenmeyi hak etmektedir.⁷⁸⁸ Orta Asya göçerleri ile Yerleşik tarım imparatorlukları arasındaki en önemli mücadelelerden bir kısmı İpek Yolları adı verilen ticaret yollarını kontrol etme amacıyla gerçekleşmiştir.⁷⁸⁹ Ticaret yoluyla elde edilen zenginlik arttıkça gerek ak budunun gerekse de askeri güçlerini oluşturan kara budunun anılan zenginliğe olan talebi, boy birliklerinin büyümesinin de etkili olduğu bir düzlemde artacaktır. Artan zenginlik talebi ise göçerlerin ipek yolları üzerinde ticaret yapma ve anılan rotadaki ticareti koruma yönünde daha istekli oldukları ve bu bağlamda agresif ticaret adını verdiğimiz askeri baskıya dayanan ticari ilişkileri kurmaya yönelmeleri eğilimi kuvvetlenecektir.⁷⁹⁰

Ticaret yolları üzerinde denetim üzerine Çinliler başta olmak üzere yerleşik komşular ve diğer göçerler ile verilen mücadelelerin sıklığı ve yoğunluğu bize Çin ve Akdeniz Havası arasındaki ticaret yolları üzerindeki kontrolün Orta Asya göçerleri için önemini göstermektedir. Burada iki boyutlu bir ilişki söz konusudur. İlk boyut, ticaret yolları

⁷⁸⁴ Kavram ilk kez Alman coğrafyacı Baron Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmıştır (Christian, 2000: 2; Diyarbakirli, 2008a: 15; Onay, 2019: 6).

⁷⁸⁵ (Benjamin, 2018: 1; Diyarbakirli, 2008b: 10; Finley, 2006: 18; Francfort, 2012: 86)

⁷⁸⁶ (Onay, 2019: 3)

⁷⁸⁷ Bugünkü Semerkand ve Çevresi ile Taşkent'i kapsayan ve Soğdca konuşan bir topluluğun şehir devletleri düzeninde yaşadığı bir bölgedir. Soğdların Orta Asya Tarihindeki önemi Çin ile batı arasındaki ticaretin düğüm noktasında mukim olmalarında ileri gelmekle beraber Sogdiana zengin de bir tarım bölgesidir. Sogdiana, özellikle Yüe-Çi'lerin bakiyesi olan Kuşan İmparatorluğu ile birlikte doğu batı ticaretinin merkezi haline gelmiş ve bölgedeki kent devletleri bu ticari merkez konumuna yaslanarak büyüyüp zenginleşmişlerdir (Chavannes, 2013: 185; Eker, 2012: 80-81; Gibb, 1923: 2; Marshak ve Negmatov, 1996: 233).

⁷⁸⁸ (Divitçioğlu, 2005a: 240-241)

⁷⁸⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 434-435; Harmatta ve Litvinsky, 1996: 367; Ishjamts, 1996: 154-155)

⁷⁹⁰ (Harmatta ve Litvinsky, 1996: 367)

üzerindeki denetimin göçerlere üretmedikleri şeylere ulaşma imkânı vermesidir. İkinci boyutta ise ticaret yollarının geçtiği güzergahın aynı zamanda göçer toplumu ve onun sürülerinin ihtiyaç duyduğu otlak bölgelerine tekabül etmesidir. Yani söz konusu bölgelerde hâkim olmak sadece ticaret yollarından pay almakla alakalı değildir. Buna ek olarak anılan bölgeler göçerlere sürülerini beslemek ve toplumsal formasyonlarını yeniden üretmek için de gereklidir.⁷⁹¹ Ticaret yolları ile kurdukları ilişkiler üretim tarzının yapısal kısıtlılıkları tarafından belirlenmiş olan Orta Asya göçerleri; anılan nedenden ötürü yerleştikleri her yerde ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurmak için komşuları ile sürekli mücadelelere girişmişlerdir.⁷⁹²

Ticaret yollarını kontrol etmek için girişilen mücadelelerden biri Çinliler Hunların kontrolü altındaki Davan-Sogdiana hattındaki İpek Yolları ticaretini ele geçirmek istediğinde vuku bulmuştur.⁷⁹³ Han Sülalesinden İmparator Wu-ti (MÖ 141-89)⁷⁹⁴ İpek Yolları ticaretini kontrol altına almak için büyük bir ordu tertip ederek Hunlara karşı harekete geçtiğinde⁷⁹⁵ bunu haber alan Hunlar kendileri için son derece önemli olan bu ticaret yolunun denetimini kaybetmemek için askeri bir harekate girecekler ve Çin'e akınlar düzenleyerek Çin ordularını Sogd ticaret yolundan uzak tutmak isteyeceklerdir.⁷⁹⁶ Hunların bu hususa verdikleri önemin bir diğer göstergesi de İpek Yolları ticaretini kontrol etmek adına kendileri gibi göçerlerin ikamet ettiği Gansu koridorunda hakimiyeti ele geçirmeleri ve burada, muhtemelen tatarları yerleştirdikleri bir garnizon olan, Guzang şehrini kurmalarındır.⁷⁹⁷ Bir garnizon yahut şehrin kurulması ve iskan edilmesi ticaret yollarının kontrolünden elde edilen zenginliğin göçerleri göçer üretim tarzı ve toplumsal örgütlenmesi içinde bir istisna oluşturacak yordamları uygulamaya itecek kadar önemli olduğunun bir göstergesidir.

⁷⁹¹ (Golden, 2018: 76-77)

⁷⁹² (Golden, 2015: 21)

⁷⁹³ (Divitçioğlu, 2005a: 30; Golden, 2018: 76)

⁷⁹⁴ (Diyarbakirli, 2008a: 17)

⁷⁹⁵ (Diyarbakirli, 2008a: 17; Hemphill ve Mallory, 2004: 1999; Ishjamts, 1996: 155)

⁷⁹⁶ (Gumilev, 2003: 145)

⁷⁹⁷ (Yıldırım, 2016: 62)

İpek Yollarına hakim olmak için verilen mücadelenin Orta Asya toplumlarının tarihleri için belirleyici olma niteliği İpek Yolları üzerinde gerçekleşen doğu batı ticaretinin hacmi ve sürekliliğinden kaynaklanmaktadır. Akdeniz havzasının büyük tarım imparatorlukları Antik Yunan ve Pers dönemlerinden beri ipek ve baharat gibi lüks tüketim mallarını İpek Yolları ticaretinden sağlamışlardır. Akdeniz tarım imparatorluklarının yönetici sınıfları, toplumdan sağdıkları artığın hatırı sayılır bir kısmını ipek, baharat gibi lüks tüketim materyallerine harcamışlar bu da İpek Yollarını tarihin en önemli ticaret rotalarından biri haline getirmiştir.⁷⁹⁸ Tarih boyunca çok büyük bir servet akışının gerçekleşiyor olması İpek Yollarını kontrol etmenin başlı başına bir zenginlik kaynağı olması sonucunu doğurmaktadır. Böylesine büyük bir zenginliğin ise kendi kendine bırakıldığında kronik yoksullukla karşı karşıya olan göçerleri ve özellikle de toplumu zenginleştirmekle yani ülüg ile yükümlü olan kağanların önderliğindeki boy birliklerini çekmesi olağandır.

İpek Yollarının bir diğer etkisi de Sogdiana ve İran'da ipek yolu güzergahında bulunan ticaret şehirlerinin önemli bir zenginlik biriktirmeleridir.⁷⁹⁹ Söz konusu şehirler, özellikle de Sogd şehirleri İpek Yolundan elde ettikleri zenginliklerle göçerler için hem ticaret ortakları hem de dış sömürü ilişkilerinin yöneldiği çekim merkezleridir.⁸⁰⁰ Anılan ilişki en açık biçimiyle Sogdiana'da görülebilmektedir; çünkü ne vakit bir Boy birliği Orta Asya'da ortaya çıksa Sogdiana'ya yönelmiş, ya ticarete girişmiş ya da Sogd şehirlerini haraca bağlamıştır. Hatta Göçer boy birlikleri söz konusu şehirleri kontrol etmek adına sıklıkla bölgenin kendilerinden önceki hakimleri ile savaşmaktan da çekinmemişlerdir. İpek Yolları üzerindeki zengin ticaret şehirleri ise göçerler için önemli bir Pazar olmaları bağlamında sıklıkla göçer boy birliklerinin korumaları altına girmişlerdir.⁸⁰¹ Söz edilen şehirlerden çıkan ve Akdeniz'den başlayıp Çin'e uzanan bir hatta faaliyet gösteren Sogdlu tüccarlar ise İpek Yolları Ticaretinin en önemli aktörleri olarak öne çıkmış⁸⁰² ve hatta

⁷⁹⁸ (Avcioğlu, 1983: 599-600)

⁷⁹⁹ (Christian, 2000: 9; Marshak ve Negmatov, 1996: 238-239)

⁸⁰⁰ Göçerlerin ticarete olan ilgileri onları aynı zamanda ilk ve orta çağın kültür transferi süreçlerinin en önemli araçları yapmaktadır. Doğu (Çin, Hindistan, Sogdiana vb..) ve Batı'nın (Akdeniz Havzası, Avrupa vb.) birbirlerinden izole uygarlıkları arasındaki ticari ilişkiler ve bunu takip eden kültür alışverişi doğu batı ticaret yollarının hâkimi olan Bozkır göçerlerinin aktif katılımı ile gerçekleşmektedir (Bogdanov ve Chibilev, 2009: 474; Diyarbekirli, 2008a: 18).

⁸⁰¹ (Christian, 2000: 9)

⁸⁰² (Golden, 2011a: 25; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 31)

göçerlerin ticari ihtirasları ve dışarıdan gelecek zenginliğe yapısal bağımlılıkları bağlamında göçer boy birliklerinde önemli mevkilere yükselmiş ve dış ilişkilerini dahi belirleyecek noktaya gelmişlerdir.⁸⁰³

Ticaret dolayısıyla elde edilen zenginliğin, göçer toplumsal formasyonlarının yeniden üretimi süreçlerindeki önemi, göçerlerin kendi aralarındaki mücadelelerde de açıkça görülebilmektedir. Pek çok örnekte göçer boy birlikleri sadece yerleşik komşuları ile değil, birbirileri arasında da ticaret yolları üzerinde yahut yerleşik komşularla ticari ilişkiler üzerinde hakimiyet kurabilmek için mücadele etmektedirler. Çoğu zaman söz konusu mücadeleleri yerleşik komşularla olan mücadeleleri öncelemekte ve göçerler yerleşik komşuları ile ticaret yolları üzerindeki hâkimiyet için yahut mallarına zorla Pazar bulmak için mücadele etmeden önce diğer göçer rakiplerini tasfiye etme yoluna başvurumaktadırlar.

Anılan mücadelelerden en önemlilerinden biri Hunlar ile bir dönem bağlı buldukları ve bu bağlamda Tu-Man'ın oğlu olan Mo-tun'un rehin dahi verildiği⁸⁰⁴ Yue-Çi'lerle Çin'deki at ve yeşim taşı pazarı için verdikleri mücadeledir.⁸⁰⁵ Yukarıda anlatıldığı üzere Hun konfederasyonunun hemen evvelinde Çin ile Bozkır arasındaki at-ipek ticareti ve buna ek olarak Yeşim taşı ticareti Orta Asya bozkırlarının hâkim unsuru olan Yue-Çi'lerin elindedir.⁸⁰⁶ Hunlar ise Mo-tun'un rehin verilmesinden anlaşılacağı üzere, Hunlar ile Yue-Çi'ler arasında Hunların bağımlı konumda olduğu hiyerarşik bir birleşme söz konusudur.⁸⁰⁷ Sima Qian da bu birleşmenin hiyerarşik karakterini, Mo-Tun'un zaferlerinden önce Yüe-Çi'lerin kudretli olduğu ve Hunları hor gördüğünü ifade ederek doğrulamaktadır.⁸⁰⁸ Anılan hiyerarşik bağlanmadan ve Yüe-Çi'lerin hâkim konumundan ötürü Hunlar bölgenin, göçer ekonomisi içinde üretilen artığın pazarlanması söz konusu olduğunda en önemli pazarı konumunda olan Çin ile doğrudan ve istedikleri yoğunlukta

⁸⁰³ (Diyarbakirli, 2008a: 18; Khazanov, 2015a: 383; Marshak ve Negmatov, 1996: 236)

⁸⁰⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 432)

⁸⁰⁵ (Benjamin, 2018: 35)

⁸⁰⁶ Bkz. (Klyaştorıny, 2018: 36)

⁸⁰⁷ (Klyaştorıny, 2018: 39)

⁸⁰⁸ (Klyaştorıny, 2018: 39)

ticari ilişkiler kuramamaktadırlar. Anılan bağımlılık ilişkisi ve Pazar üzerinde kontrol sahibi olamamak dolayısıyla topluma zenginlik dağıtma hususundaki yetersizlik önce Tu-Man'ın alaşağı edilip yerine Mo-tun'un getirilmesi ile sonuçlanmış,⁸⁰⁹ ardından da Çiçeği burnunda Şan-Yü MÖ 209'da doğuda Tung-hu'ları yenilgiye uğratmasının⁸¹⁰ ardından Hun mallarına Pazar yaratabilmek adına Yue-Çi'leri tasfiye etmeye girişmiş ve onları Gansu bölgesinin batısına sürmüştür.⁸¹¹ Mo-tun'un ardılı olan Lao-Şang ise MÖ 174-165 arasında Yüe-Çi'leri tamamen yenilgiye uğratacak, önderlerini öldürerek kafatasından kadeh yapacak ve onları daha sonra Kuşan devletini kuracakları batı bozkırlarına sürecektir.⁸¹²

Göçer üretim tarzında hayvanlar üzerindeki mülkiyetin aile/oba mülkiyeti biçiminde tebarüz ettiğini hatırladığımızda anılan ticari ilişkiler ve yukarıda bahsedilen büyük ticaret hacmi sadece mal miktarının değil göçer toplumundaki server eşitsizliklerinin de bir göstergesine dönüşmektedir. Ticaretten elde edilen zenginliğin pazara sürülen mal miktarı ile ilişkisi ticaretten en büyük faydayı daha büyük sürülere sahip olan ak budunun elde ettiğini ve bu bağlamda ticarete yönelik talebin ağırlığının da ak buduna ait olduğunu söyleme imkânı verir. Ticaretten elde edilen zenginliğe olan yapısal bağımlılık ve dışarıdan el edilen emtianın toplumsal formasyonun yeniden üretiminde esaslı bir rol oynaması ise ak buduna ticaret dolayısıyla topluma getirdiği zenginliğin karşılığında siyasal iktidardan pay alma hakkı verilmesi anlamına da gelmekte ve bu bağlamda ticaret bir şeyin elde edilmesinin ötesinde, göçer toplumunun sınıf yapısı üzerinde biçimlendirici etkileri olan bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸¹³

1.6.2. Yağma/Savaş ve Dış Sömürü

⁸⁰⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 432)

⁸¹⁰ (Sima Qian, 2010: 47)

⁸¹¹ (Avcıoğlu, 1985a: 434; Gömeç, 2004: 114; Grousset, 2011: 42-43; Klyaştorıny, 2018: 39; Pulleybank, 1999: 45; Puri, 1996: 8-9; Sima Qian, 2010: 47; Sneath, 2010: 4)

⁸¹² (Aradi, 2010: 46-47; Çeşmeli, 2014: 21; Enoki vd., 1996: 174-175; Golden, 2011a: 29; Klyaştorıny, 2018: 34, 39; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 29; Narain, 1981: 251-253; Otkan, 2018: 99; Samolin, 1956: 295-296)

⁸¹³ (Khazanov, 2015a: 322)

Akın yahut yağma olarak adlandırılan başka toplumların ürettiği emtiaya zor kullanarak sahip olma pratiği, Orta Asya göçerleri söz konusu olduğunda en önemli tartışma alanlarından birisidir. Bir yanda Orta Asya göçerlerine yakıştırılmaya çalışılan yapıştırma naifliğinin⁸¹⁴ neticesi olarak yağma ve savaşçılığın yok sayılması yahut tam anlamıyla arızı bir olgu sayılması, diğer yanda Orta Asya göçerlerinin Avrupa-merkeziyetçi bakış açıları tarafından mistifiye edilmiş ve toplumsal işlevleri ile nesnel koşullarından yalıtılmış bir yağmacılık üzerinden ontolojikleştirilmesi⁸¹⁵ ve Orta Asya göçerlerinin ırksal olarak barbar olmalarına yönelik bir kavramsallaştırma karşımızdadır.⁸¹⁶ Söz konusu yaklaşımlar savaşlar, akınlar ve göçer üretim tarzı arasındaki ilişkiyle ilgilenmek yerine yağmayı ya bir kültürel fenomen olarak ya da ırksal üstünlüğün ya da aşağılığın bir göstergesi olarak ele almaktadırlar. Dış sömürünün anılan şekillerde ele alınması ise Orta Asya göçerlerinin savaşçılıkları, akıncılıkları ve yağma gibi olguları mistik bir yanlış bilincin içine tıkmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Yağma ve sair zorla el koyma pratiklerinin mistik/idealist bir düzlemin ve Avrupa Merkezilik tuzağının dışında anlaşılabilmesinin koşulu göçer savaşçılar ve onların askeri hareketleri ile nesnel/toplumsal koşullar arasındaki ilişkinin ortaya koyulabilmesinde yatmaktadır. Temelini sadece yaşam stokuna dayanan bir ekonominin asgari geçim ekonomisini aşmadaki yetersizliği ve kronik kırılğanlığında bulan özgün koşullar göçer toplumunu dışarıdan elde edilecek emtiaya bağımlı kılmakta ve bu bağlamda da göçerin dış sömürü pratikler olan ahlaki ilişkisini kavrayacak bir ideolojik yapılanmayla sonuçlanmaktadır.⁸¹⁷ Hudûdü'l Âlem'deki "*Halluhların (Karluk) bazıları avcılıkla, bazıları tarımla, bazıları da çobanlıkla uğraşırlar. Zenginlikleri koyun, at ve çeşitli kürklerdir. Onlar savaşçı insanlardır, yağma ve çapula eğilimlidirler*" ifadesi de anılan yapısal özelliklere ilişkin bir tanıklık olarak alınmalıdır.⁸¹⁸ Dolayısıyla ortada barbar göçerler ve medeni çiftçiler ilişkisinden ziyade kendi yapısal zorunluluklarınca

⁸¹⁴ (Zimonyi, 2018: 157)

⁸¹⁵ (Di Cosmo, 1999: 3)

⁸¹⁶ (Golden, 2018: 25; Gumilev, 2003:306; Güneri, 2018:75; Togan, 1970: 215; Zimonyi, 2018: 157). Orta Asya Göçerlerinin akınlarını ham bir şiddet içgüdüğü ile açıklanamayacak olması sadece Orta Asya Göçerlerini ilgilendiren bir mesele olmanın da ötesinde savaş olgusuna bakışla alakalı bir problemi yansıtmaktadır. Savaş olgusu yani şiddetin örgütlü ve toplumsal bir bağlamda uygulanışı hiçbir zaman salt bir şiddet istencine indirgenemeyecektir. Savaş her zaman toplumsaldır ve bu nedenle de toplumsallığı çerçevesinde değerlendirilmelidir (Bossen, 2006: 91-92; Helbling, 2006: 114).

⁸¹⁷ (Chibilev ve Bogdanov, 2009: 474)

⁸¹⁸ (Hudûdü'l Âlem, 2020: 52)

biçimlenmiş toplumların karşı karşıya gelmesinden türeyen, *nesnel ve yapısal* bir ilişki söz konusudur.

Step göçerlerini kana susamış barbarlar olarak tanımlamakla yetinmeyen Avrupa merkezci öğretisi bir de yerleşik “medeni” devletlerin-toplumların saldırganlığı hususunu göz ardı etmektedir. Bu bağlamda Avrupa Merkezci tarih yazımı, saldırgan bir göçer kurgusu üzerine bina edilmekte ve yerleşik “medeni” toplumlar göçerlerin kurbanları olarak tasvir edilmektedirler. Oysa gerek Roma Tarihine gerekse de Çin tarihine baktığımızda, söz konusu büyük yerleşik ve “medeni” imparatorlukların göçer komşuları aleyhine sürekli bir genişleme politikası güttüklerini söylemekte bir yanlışlık olmayacaktır.⁸¹⁹ Örneğin MÖ 215 Yılında Ch’in Hanedanlığına mensup olan Meng T’ien komutasındaki üç yüz bin kişi olduğu rivayet edilen bir ordu Hunların üzerine yürümüş ve onları Kuzeye doğru sürmüştür. Harekatın ardından ele geçirilen He Han bölgesine ise “Ch’in devletinin yeni toprağı” anlamına gelen Hsin Ch’in Chung adı verilmiştir.⁸²⁰ MÖ 127’de ise Han Wen-ti’nin öncülüğünde Shuo-Fang ve Wu-Yüan adlı iki askeri bölge tesis edilmiş ve Hunların terk etmek zorunda bırakıldığı Ordos Bölgesine yerleşim politikası uygulamaya konmuştur.⁸²¹ Anılan politikanın temelinde göçerlerden boşaltılan toprakların köylüler vasıtası ile Çin hakimiyetine alınması ve yerleştirilen köylüler dolayımı ile tarımsal üretime açılması hedefi vardır.⁸²² Söz konusu hedef göçerler açısından otlaklarını kaybetmeye ve iklim/coğrafya şartlarının daha acımasız olduğu kuzey bozkırlarına ve Gobi Çölü’ne sürülmeye denk düşmektedir.⁸²³ İmparator Wu-Ti döneminde ise (MÖ 117) Huo Qubing adlı bir generalin Qilianshan dağı civarında Hunlara saldırdığını ve onları yenilgiye uğrattığını görmekteyiz.⁸²⁴ Yine Han Hanedanlığına mensup olan ve MS 140-187 arasında hüküm süren İmparator Wu dönemi de Çin’in Bozkırda genişleme hamlelerine sahne olacaktır.⁸²⁵

⁸¹⁹ (Bedel, 2017: 37; Gumilev, 2019b: 80; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 61; Nicolle, 2013: 11; 1995: 9; Özerdim, 1957: 212)

⁸²⁰ (Okay, 1993: 146)

⁸²¹ (Golden, 2011a: 30; Yihong, 1992: 44)

⁸²² (Yihong, 1992: 44)

⁸²³ (Yihong, 1992: 45)

⁸²⁴ (Klyashtorny, 2018: 41)

⁸²⁵ (Onat, 1990: 913-914)

Gelinen noktada Orta Asya göçerlerini kategorik olarak yağmacı ve başka toplumsal formasyonlara uzlaşamayacak, yani batılı “medeniyet” kriterleri uyarınca barbar⁸²⁶ olarak niteleyen yaklaşımlarla ilgili bir parantez açmak gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere dış sömürü, Orta Asya göçerleri için ham bir şiddet tutkusu yahut etnolojik-biyolojik olarak verili bir şiddet eğilimine değil, nesnel koşulların ve üretim tarzının basınçları içinde biçimlenen bir toplumsal pratiğe denk düşmektedir. Üretim tarzı ve nesnel koşulların dış sömürü pratiklerinin keşfine yönelik bir basınç uygulamadığı bir durumda, -içsel bir takım karakter özelliklerinden bahsedebileceğimiz bir özneyi değil de öznesiz bir süreç olarak tarihi incelediğimizi tekrar hatırlayarak- dış sömürü pratiklerinin yerine daha barışçıl ve birlikte yaşamaya yönelik pratiklerin görülmesi beklenecektir.⁸²⁷ İşte bu beklenti, Orta Asya’ya, MÖ III. Binlerde⁸²⁸ geç neolitik Güney Rusya halklarının bir uzantısı olarak göç eden⁸²⁹ ve Sayan-Altay bölgesine yerleşen Afanasyev insanı ile bölgenin yerlileri olan ve Okunyevlilerin ataları olan Proto-Okunyevliler arasındaki ilişkide nesnel dayanağına ulaşmaktadır.⁸³⁰

Sayan-Altay bölgesinin verimli ovalarında yaşayan bu iki topluluk, birbirleri ile çatışmalarını gerektirecek nesnel basınçların ve kitlesel bir çatışmayı mümkün kılacak nesnel olanakların var olmadığı bir düzlemde yaşamışlardır. Dönemin Sayan-Altay bölgesi, çağın seyrek nüfuslu kabilelerine bir başka toplumsal formasyon ile rekabete girmeden kendilerini yeniden üretmeleri için yeterli olanakları sağlarken bir yandan da dönemin teknik olanakları bir başka toplumsal formasyon ile çatışmayı, eldeki iktisadi imkanların da etkisiyle, kitlesel pratiklere dönüşmekten alıkoymuş olmalıdır.⁸³¹ Olmalıdır diyoruz çünkü Afanasyev insanları ile Okunyevliler aynı coğrafyada yaşarken bir yandan birbirlerinden kültürel bağımsızlıklarını koruyabilmişler öte yandan da aynı

⁸²⁶Bu arada Romalıların yahut daha güncel bir düzlemde emperyalist bloğun mensuplarının diğer toplumsal formasyonlarla ilişkileri nedense tartışma konusu olmamaktadır.

⁸²⁷ (Tezcan, 2009: 152)

⁸²⁸ (Güneri, 2018: 448; Pogojeva, 2006: 46-47)

⁸²⁹ (Güneri, 2018: 446)

⁸³⁰ Bkz. (Güneri, 2018; Potapov, 2014b)

⁸³¹ (Güneri, 2018: 429)

mezarlara kendi adetlerince ölü gömmelerinde görüldüğü üzere birlikte yaşamayı başarabilmişlerdir.⁸³²

Sayan-Altay bölgesinde yapılan kazılarda bir yandan Afanasyevliler ve Proto-Okunyevlilerin kendi bağımsız pratiklerine şahitlik edilirken yani her toplumsal formasyonun kendine özgü çömleklerine ve ölü gömme adetlerine rastlanırken diğer yandan da aynı kurgan içinde bir yanda Afanasyev adetlerince gömülmüş ve antropolojik olarak Afanasyev insanı olarak kategorize edilebilecek olan iskeletlere ve onların hemen yanında da yerli Proto-Okunyevliler'e ait ve onların adetlerince gömülmüş iskeletlere rastlanılmıştır.⁸³³ Bahsi geçen buluntular Sayan-Altay bölgesinde yaşayan ve biri bölgeye göçmüş diğeri de bölgenin yerlisi olan iki halkın belirli bir süre boyunca birbirleri ile temas ederek fakat birbirlerini ortadan kaldırmadan ama aynı zamanda ölümlerini aynı mekana kendi adetleri uyarınca gömebilecek denli bir uzlaşma içinde yaşadıklarını göstermesi açısından önemlidir.

Afanasyevliler ve Proto-Okunyevlilerin bu özgün birlikteliği bize, yağma, akın ve savaşın Orta Asya göçerine ontolojik olarak izafe edilebilecek özsel bir nitelik değil, nesnel koşul ve olanakların kesiştiği yerde ortaya çıkan toplumsal pratikler olduklarını göstermektedir. Herodot tarihinde bahsi geçen, İskit Kralı'nın Pers İmparatoru Darius'un elçisine verdiği cevaba ve genel olarak Darius'un İskit seferinin tarihine bakıldığında göçerlerin her durumda at binip, kılıç kuşanıp savaşa doğru insiyakla koşan kimselerden ziyade, hareketli bir toplum olmanın da avantajını kullanarak yararlarına görmedikleri yahut maliyetini kaldırabileceklerine kanaat getirmedikleri müddetçe savaşmama yolunu da tercih edebildiklerini ayrıca vurgulamak elzemdir.⁸³⁴ Örneğin Tu-lu kağanın taraftarları ile Nu-şi-pi'ler arasındaki savaşta kayıplar çok yüksek olunca göçerler savaştan zaferle ayrılan Tu-lu Kağanın onlara yönelttiği birlikte hareket etme teklifini tam da savaşın maliyeti kaldırabileceklerinden yüksek olduğu için reddetmişler ve Çin kaynaklarında

⁸³²(Güneri, 2018: 434-435; 472; 489; Potapov, 2014b: 28-29). Burada prehistorik toplulukları, şiddetten uzan, naif ve barışçıl köylüler gibi göstermek gibi bir niyet gütmüyoruz, barışçılıktan bahsederken bunun omnipotent bir karakter değil, konjonktürün bir sonucu olduğunun altını çizmek istiyoruz.

⁸³³ (Güneri, 2018: 427-435)

⁸³⁴ (Grousset, 2011: 21; Herodotos, 2018: 293-353; Honeychurch, 2014: 278; Memiş, 1987: 28-31)

rivayet edildiği üzere Tu-lu kağana “*Her bin savaşıdan biri hayatta kaldı, daha senin peşinden gelmeyiz*”⁸³⁵ cevabını vermişlerdir.

Orta Asya göçerlerinin Çin ile ilişkileri de bu minvalde ele alınmalıdır. Buldukları coğrafya gereği, tarih boyunca Çin ile pek çok kez savaşmış,⁸³⁶ Orta Asya ve özellikle de ticaret yolları için hakimiyet mücadelesi vermiş ve Çin topraklarına çokça akınlar düzenlemiş olmalarına⁸³⁷ rağmen Orta Asya göçerleri ile Çin arasındaki ilişki temelde bir ezeli düşmanlık ilişkisi değildir. Aralarındaki savaşa dayalı ilişkilerde Çin’in mağdur olduğu kadar saldırgan olduğu da açıktır. Özellikle iç çelişkilerin ertelendiği ve sıklıkla karşı karşıya kalınan iç savaşların sonuçlandığı genişleme dönemlerde, kadim ipek yolu hakimiyeti ve kuzeydeki büyük otlakları hakimiyet alma amaçları çerçevesinde Çin imparatorluğunun göçer komşularına sıklıkla saldırdığı da bilinmektedir.⁸³⁸

Orta Asya göçerleri bir yandan Çin ile savaşırken diğer yandan da uzun süreli diplomatik ve ticari ilişkiler de geliştirmişlerdir.⁸³⁹ Uygur Kağanlığının ilerleyen dönemlerine kadar Çin ile ilişkiler step askeri demokrasilerinin sınırlarına bağlı olarak biçimlenmiştir. Bu nedenle akınlar ile ticari ilişkiler, hakim soy ile yapılan ittifaklar ile sınır boylarının bağımsız askeri hareketleri ve istikrarsız anlaşma dönemleri ile örülmüştür.⁸⁴⁰ Bir yanda hakim soyun çevresinde barışçıl ilişkiler sürdürülürken step askeri demokrasilerinin esnek yapıları ve kendi sürüler ve savaşçılarına doğrudan hâkim olan boyların ve üretici birimlerin boy birliği içindeki görece bağımsızlıkları çerçevesinde Çin yahut Roma İmparatorluğu sınırlarına akınlar yapılması aynı anda gözlemlenebilmektedir.⁸⁴¹ Fakat Orta Asya Göçerlerinin savaş tarihi sadece yerleşik komşuları üzerinden okunmamalıdır.

⁸³⁵ (Chavannes, 2013: 92)

⁸³⁶ MS572-720 tarihleri arasında yaklaşık yılda iki savaş kaydedilmiştir. Bu rakamlar anılan dönemde Orta Asya göçerleri ile Çinlilerin takriben dört yüz kez savaşta oldukları anlamına gelmektedir (Divitçioğlu, 2005a: 187).

⁸³⁷ (Cheung Kwan, 2016: 369)

⁸³⁸ Bkz. (Ahincanov, 2014: 57-58; Avcioğlu, 1985a: 422 vd.)

⁸³⁹ (Cheung Kwan, 2016: 363, 369)

⁸⁴⁰ (Di Cosmo vd., 2018: 453; Pan Piao vd., 2004: 63). Anna Komnena bu durumu göçerlerin anlaşmalara saygılı olmaması biçiminde ifade ederek bir tanıklık sunmaktadır ne ver ki Komnena’nın anlayamadığı şey göçer başbuğlarının bağlaşıkları olan boylar üzerinde bir antlaşmaya uymayı mümkün kılacak bir iktidara sahip olmayışıdır (Komnena, 1996: 226).

⁸⁴¹ (Thompson, 2004: 54)

Orta Asya göçerleri yerleşik komşuları ile savaştıkları kadar ve hatta belki de daha yoğun biçimde diğer Orta Asya göçerleri ile savaşmaktadırlar.⁸⁴² Yazıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla Göktürkler, Çinliler ile savaştıkları sıklıkta müttefikleri olan Oğuzlarla yahut müttefikleri olmayan Akhunlar (Eftalitler) gibi diğer göçerlerle de savaşmışlardır.⁸⁴³

Yağma ve sair zorla el koyma pratikleri, Göçer üretim tarzı çerçevesinde yaşayan bozkır Göçerlerinin toplumsal formasyonları içinde belirleyici bir etkiye sahiptir ve anılan etkinin basitçe bir barbarlığa indirgenemeyeceği, nesnel koşulları ve toplumsal işlevi göçer üretim tarzı içinde verili olan yapısal bir fenomendir.⁸⁴⁴ Söz konusu fenomen Pre-kapitalist toplumlara hâkim olan haraççı (tributer) ideolojinin⁸⁴⁵ hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş bir toplumun nesnel koşullarına tercüme edilmiş bir varyantına karşılık gelmektedir.

Akın, savaş ve genel olarak dış sömürü Orta Asya göçeri için en temelde toplumsal formasyon içerisinde üretilemeyen emtianın elde edilmesi yollarından sadece biridir⁸⁴⁶ ve ticaret başta olmak diğer yollar imkânsız hale geldiğinde öne çıkar⁸⁴⁷ ve bu bağlamda zorunluluklar çerçevesinde başvurulmuş yapısal bir yordamdır.⁸⁴⁸ Öyle ki göçerler ticari ilişkilerini sürdürebildikleri müddetçe yerleşik komşuları ile son derece barışçıl ilişkiler de kurabilmektedirler.⁸⁴⁹ Barışçıl ticari ilişkiler düzleminden agresif ticarete, akınlara ve dış sömürü ilişkilerine geçilmesi ise birden fazla değişkene bağlıdır. Şayet komşu topluluklar göçerlerin ellerindeki tehlikeli artığı; yani bakımı zorlaşmış ya da olanaksızlaşmış olan hayvanları almak istemiyorlarsa yahut göçerlerin verdikleri mal karşılığında onlara ihtiyaçları olan malları vermeye yanaşmıyorlarsa göçerler ya mallarını satmak ya da ihtiyaçlarını doğrudan elde etmek için güç kullanma yoluna gitmektedirler. Buna ek olarak komşu topluluğun sahip oldukları sadece ihtiyacı karşılamamanın ötesinde

⁸⁴² (Divitçioğlu, 2005a: 187)

⁸⁴³ (Divitçioğlu, 2005a: 187-188; Mori, 1973: 91)

⁸⁴⁴ (Hudûdü'l Âlem, 2020: 55; Yerasimos, 1974: 118)

⁸⁴⁵ Bkz. (Wolf, 2019)

⁸⁴⁶ (Divitçioğlu, 2005a: 214)

⁸⁴⁷ (Avcioğlu, 1985a: 535; Di Cosmo, 1999: 12; 2010: 11; Dokur, 2019: 159; Drompp, 2015: 441; Ögel, 2015: 31)

⁸⁴⁸ (Dokur, 2019: 157-158; Gumilev, 2003: 96; 113)

⁸⁴⁹ (Peacock, 2016: 28)

bir zenginlik sağlama potansiyeli de içeriyorsa o zaman göçerler söz konusu zenginliğe sahip olmak için daha istekli olabilmekte ve bu bağlamda yerleşik komşularını ticarete zorlamaktan haraca bağlamaya kadar çeşitli yolları tercih edebilmektedirler.

Yukarıda göçer toplumların nüfusu ve sürülere dayanan ekonomi hakkında yapılan saptamalarla bağlantılı olarak verili bir üretim tarzı içerisinde yaşayan insanların savaş gibi insani maliyeti yüksek faaliyeti normal bir geçim yolu olarak benimsemesinin mümkün olmadığı söylenebilir.⁸⁵⁰ Bu vargı göçer toplumda erişkin bir savaşçının yetişmesinin gerektirdiği çok uzun süre ile de desteklenebilir. Uzunca bir kargı taşıyan piyadenin savaşa sürülmesi için gerekli eğitim 6 ayı geçmemekteyken üç yaşından itibaren sorumluluğuna bir at verilen, kompozit yayı⁸⁵¹ at üzerinde kullanması için gerekli vasıflara en az 16 yıllık bir eğitimle ulaşması beklenen⁸⁵² göçer savaşçının olgunlaşması söz konusu savaşı-çobanın kaybının toplumsal maliyeti hakkında bir fikir verecektir. Göçer savaşçının ve atının kaybının toplumsal maliyeti ve göçerlerin yerleşik komşularıyla karşılaştırıldığında maruz kaldıkları kronik nüfus problemi göçerlerin sadece yağma pratiğini değil, bizzat muharebe taktiklerini de etkilemiştir. Çobanlık ve avcılığın sağladığı sürekli talimin yanı sıra göçer savaşçının ve atın toplum için ifade ettiği değer ve toplumsal maliyet göçerleri uzaktan savaşmaya ve bu bağlamda ok-yay-zırh teknolojisi ile atlı okçuluk pratiklerini geliştirmeye sevk etmiştir.⁸⁵³

Orta Asya göçeri için akın etmek basit bir yağma, öldürme, gasp eylemi değil, toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde göçer üretim ilişkilerinin kırılğan ve kronik yoksulluk üreten yapısından türeyen, göçer üretim ilişkilerinden doğan çelişkinin toplum dışına ihraç edilmesine yönelik yapısal bir pratik setine denk düşmektedir.⁸⁵⁴ Dış sömürü pratikleri göçer toplumu için bir saldırganlıktan ziyade geçimlerini sağlamanın, göçer

⁸⁵⁰ (Dokur, 2019: 152; Klyastorniy, 2018: 69)

⁸⁵¹ Ahşap, kemik ve sinir gibi materyallerden yapılan bu yaylar kaynaklara göre etkili olma bağlamında 300 metre civarında ama son kerte de 800 metreye kadar uzanabilen bir menzile sahiptir ve eğitilmiş bir göçer böyle bir yay ile dakikada 20 kadar ok atabilmektedir (Nicolle, 1990: 8; Rady, 2020: 134; Temizkan ve Çoban, 2015: 16-18).

⁸⁵² (Benjamin, 2018: 31)

⁸⁵³ (Dokur, 2019: 167-168; Pulleybank, 1999: 42; Rady, 2020: 135; Sneath, 2010: 3)

⁸⁵⁴ (Bozdemir, 1982: 13; Divitçioğlu, 1992: 174; 2005: 190; Golden, 2018: 25; Grousset, 2011: XVII; Hassan, 2011: 41; İlgen, 2005: 835; Khazanov, 1981: 159; 2015: 178; Марков, 2010: 31; Polat, 2002: 70)

üretim tarzının kronik yoksunluk sınırlarını aşmanın bir yoludur. Kiu T'ang-şu CXCV'de bu durum (göçerlerin karakterlerine ilişkin bir dizi çarpıtma olsa da) şöyle tarif edilmektedir:

“Sonraki Wei hanedanı döneminde Uygurlara T'ie-le (Tölös) kabileleri deniliyordu. Boyları küçüktü; gururlu ve zorluydular. Yüksek arabalarına güvenirlerdi. T'u-küe'lerin tebaası idiler. Daha sonraları onlara T'e-le [T'ie-le] denmeye başlandı. Hakanları ve sabit yaşadıkları toprakları yoktu; su ve mera arayarak yer değiştirirlerdi. Tabiaten zalim ve kötüydüler. Ata binmede ve ok atmada mükemmeldiler. Yırtıcılıkta tüm halklardan ileriydiler. Geçimlerini avcılık ve savaş (ganimeti) ile sağlardı.”⁸⁵⁵

Dış sömürü pratiklerinin üretim tarzı ile olan ilişkileri; bunların basit bir saldırganlık eylemi değil, tarih boyunca belirli bir düzenlilik gösteren bir politika olarak kendilerini göstermelerinde tespit edilebilmektedir.⁸⁵⁶ Yerleşik komşular başta olmak üzere soy bağı ilişkileri ile kurulan akrabalık alanının dışında kalan komşuların yağma ve akınlarla tabi kılınması ve dış sömürü ilişkileri ile zenginlik temellük edilmesi İskitler ve Sarmatlardan⁸⁵⁷ (Batı Avrasya Bozkırları-MÖ VIII-II. Yüzyıl)⁸⁵⁸ MÖ VII. Yüzyılın Ronglar'ı,⁸⁵⁹ Hunlar, Göktürkler ve takip eden step imparatorlukları ile Selçuklu topraklarını geçerek Anadolu'ya gelen Türkmen aşiretlerine kadar uzanan bir düzlemde, hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyetin merkezinde olduğu bir formda örgütlenmiş bozkır göçerleri söz konusu olduğunda sürekli tekrar eden bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır. Dış sömürü ilişkilerinin zaman ve mekandaki yayılımı ve yayılım alanında ortak nokta olarak bozkır kökenli göçer çobanların tespit edilebiliyor olması, dış sömürü ilişkilerinin göçer çobanların toplumsal örgütlenişi içinde yapısal bir niteliği olduğunu göstermektedir. Dış sömürünün yapısal bir dinamik olması, akın düzenlemeyi toplumsal formasyonun varlığını devam ettirebilmesi için üstlenilen bir görev, yapısal bir işlev

⁸⁵⁵ Aktaran (Chavannes, 2013: 129-131)

⁸⁵⁶ (Potapov, 2014b: 30)

⁸⁵⁷ (Moshkova, 1995b: 138)

⁸⁵⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 489)

⁸⁵⁹ (Klyashorniy, 2018: 29)

olarak anlamamızı gerektirmektedir.⁸⁶⁰ Akınların göçer üretim tarzı içerisindeki yapısal pozisyonu nedeniyle göçer boyları ve boy birlikleri varlıklarını sürdürebilmek adına komşularına düzenli olarak akınlar düzenlemektedirler.⁸⁶¹

Dış sömürünün üretim tarzının kısıtlılıkları doğrultusunda toplumsal formasyonların yeniden üretimi için bir gerekliliktir.⁸⁶² Dış sömürünün hayvan sürülerinden ve sair pratiklerinden elde edilemeyen emtianın elde edilmesinin temel dayanağı olması⁸⁶³ nedeniyle akın düzenlemek sadece zenginleşme amacına indirgenemeyecektir. Elbette akın ve yağmalar, hareketli üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyet esasına göre kurulmuş step toplumlarında zenginlik elde etmenin temel bir aracıdır⁸⁶⁴ ve ayrıca göçerler yağmalar esnasında temel üretim araçları olan hayvanlara da ısrarla el koymaktadırlar.⁸⁶⁵ Ne var ki dış sömürü sadece zenginlik elde etmenin ötesinde bir geçim yoludur. Anılan durum Emevi Halifesi Hişam bin Abdülmelik'in (724-743) elçisi ile Batı Göktürk Kağanlarından Su-lu Kağan olduğunu tahmin ettiğimiz Türk kağanı arasındaki bir konuşmadan da anlaşılabilir. Kağan, kendisini İslam'a davet eden Emevi elçisine hitaben askerlerini göstererek: *“Bunlar hecemetle (yani doktorlukla), papuççulukla ve terzilikle meşgul insanlar değildirler Müslüman olurlarsa (yani sizinle sulh yapıp memleketinize akın icra etmekten vaz geçerse) nereden yiyecek bulurlar”* diye karşılık vermiştir.⁸⁶⁶

Besin ve sair emtianın elde edilmesi ihtiyacına ek olarak akınlar göçerlerin sürülerinin büyüüp nüfuslarının arttığı dönemlerde otlak elde etmek için de akınlar

⁸⁶⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 215)

⁸⁶¹ (Golden, 2018: 248; Avcioğlu, 1985a: 114)

⁸⁶² (Avcioğlu, 1985a: 490; Hassan, 2011: 41; Klyaştornıy, 2018: 29; Kradin, 2015: 30; Mau-Tsai, 2019: 551; Thompson, 2004: 67)

⁸⁶³ (Mau-Tsai, 2019: 551; Yerasimos, 1974: 118)

⁸⁶⁴ (Bozdemir, 1982: 23)

⁸⁶⁵ T'ang-şu'daki şu pasajı alıntılalım: *“Mo-ç'o Lung'-yu'da devletin haralarından 10000 at çaldı ve geri çekildi... Ertesi Yıl Mo-ç'o Yen-çov ile Hia-çov'a saldırarak 100000 koyun ve at çaldı.”* (Mau-Tsai, 2019: 303). Ayrıca bkz. (Avcioğlu, 1985a: 114; Bartold, 2014: 227; Divitçioğlu, 2005a: 214; Khazanov, 2015a: 176)

⁸⁶⁶ (Bartold, 2014: 33, 57; Gömeç, 2010: 34; Togan, 1948: 13)

gerçekleştirilmektedir. Priscus'ta karşımıza çıkan şu pasaj bu amacın bir göstergesi olarak kabul edilebilecektir:

*“Mektuplarda kaçaklar meselesinde Romalıları suçlayan Attila, Romalılar bu kaçakları teslim etmez ve savaşta kazandığı toprakları ekip biçmekten vazgeçmezlerse, misilleme olarak kendilerine karşı silaha başvurma tehdidinde bulunuyordu”.*⁸⁶⁷

Attila'nın toprakların ekilip biçilmesine ilişkin söz konusu itirazı muhtemelen anılan toprakların otlak olarak elde edilmesinin bir sonucudur. Çünkü göçerler, şayet sürüleri için otlak aramıyorlarsa hakimiyet altına aldıkları tarım topluluklarının ekip biçmeye devam etmelerine engel olmamaktadırlar. En nihayetinde anılan topluluklar göçerlerin dış sömürür yoluyla elde edecekleri tarımsal ürünlerin temel kaynağıdır.

Göçer askeri hareketlerinin ortak özelliği ise akınların, toplumsal formasyonun kendisini yeniden üretebilmek için ihtiyaç duyduğu; fakat üretemediği kaynakların temel kaynağı olmasıdır. Dış sömürü ilişkileri ile göçer üretim tarzının kronik yoksulluk üreten yapısı arasındaki ilişki akınların zamanlarında da görülebilmektedir. Özellikle sürülerine dayanarak yaşamlarını idame ettirmenin zorlaştığı kıtlık dönemlerinde ya da sürülerini kaybetmelerine neden olan yahut sürülerini tehlikeye atan mevsimlerde göçer akınları artmaktadır.⁸⁶⁸ Örneğin Polovetsler-Kumanlar yerleşik Rus çiftçilerine sonbaharda akın yaparak tahıl elde etmeyi amaçlamakta Maverannehir bölgesine akın yapan Özbek ve kazak göçerleri de yiyecek elde etmenin ve sürülerin yeniden üretiminin zorlaştığı kış mevsiminde saldırganlaşmaktadırlar.⁸⁶⁹ Yine benzer bir şekilde Şeybani Hanlığına akınlar düzenleyen Kazakların da üretemedikleri giyim eşyalarının peşinde olduğu da akınlar ve ihtiyaçlar arasındaki yapısal ilişkiye başka bir örnek teşkil etmektedir.⁸⁷⁰

⁸⁶⁷ (Priscus, 2020: 69)

⁸⁶⁸ (Thompson, 2004: 67)

⁸⁶⁹ (Khazanov, 2015a: 177)

⁸⁷⁰ (Khazanov, 2015a: 178)

Yağma seferlerinin göçer toplumlar nezdinde yapısal bir pratik setine tekabül etmesinin temelinde büyük sürüler üzerinde hakimiyete dayanan göçer üretim tarzının ilgili toplumu asgari geçim düzeyinin üzerine taşımaya yetmiyor oluşu yani göçer çobanlığın kronik yoksulluğu, Göçer ekonomisinin canlı üretim araçlarına bağımlı olması bağlamındaki kırılganlığı ve anılan kısıtlılıkların bütünsel etkisi olan üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı yatmaktadır.⁸⁷¹ Göçer üretim tarzının, kendi içine kapandığı takdirde ürettiği kronik yoksunluk ve toplumsal artığın tarımsal toplumlara nazaran az olması ve üretim süreçlerinin, üretim aracının hayvan olmasına bağlı olarak daha kırılgan olması⁸⁷² göçer toplumların sadece sürülerine dayanarak yaşamalarını son derece zorlaştırmaktadır. Anılan kısıtlılıklar göçer toplumları ihtiyaçlarını karşılamak ve dahası zenginlik elde etmek adına sürülerinin ve toplumsal kuruluşları sürüleri ile neredeyse özdeşleştiği ölçüde toplumlarının da dışında kaynaklar aramaya itmiştir.⁸⁷³ Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı olarak da adlandırabileceğimiz buru durum göçerleri ticaret ve yağma başta olmak üzere pek çok farklı pratiği üretim tarzlarına özgün bir biçimde eklemlendirecek keşifleri bulmaya itmiştir.⁸⁷⁴ Dış sömürü bu yordamlardan biridir ve özellikle sürüler ve ticaret yoluyla temellük edilemeyen zenginlikleri elde etmeye yöneliktir.⁸⁷⁵ Örneğin Han Hanedanlığı döneminde Çin, Hunlara haraç olarak zenginlik kaynağı olan ipek yanında şarap ve pirinç gibi besin maddeleri yollamaktadır.⁸⁷⁶ İpek yanında pirinç gibi besin maddelerinin de haraca konu olması dış sömürü ilişkilerinin bir yandan zenginlik elde etmeye diğer yandan da göçer toplumun besin sorunu başta olmak üzere göçer üretim ilişkilerinin tek yönlü uzmanlaşma ve eksikliklerinden kaynaklanan sorunları çözmeye yönelik bir işleve sahip olduğunu göstermektedir.

Ekonomik etkinlik ile askeri etkinliğin birleşmesi olarak tanımlayabileceğimiz bu etki, göçer üretim tarzının kısıtlılıkları içinde askeri faaliyeti, dış sömürü yoluyla toplumsal formasyonun yeniden üretimi koşullarının güvence altına alındığı bir üretim sürecine

⁸⁷¹ (Avcıoğlu, 1985a: 114, 330; Bozdemir, 1982: 12; Cribb, 1991: 13-14; Dokur, 2019: 157; Shelach, 2005: 32)

⁸⁷² (Houle, 2010: 9)

⁸⁷³ (Von Gabain, 1944: 689)

⁸⁷⁴ (Shelach, 2005: 32)

⁸⁷⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 113; Christian, 2018: 14; Divitçioğlu, 2005b: 88; Khazanov, 2015a: 343)

⁸⁷⁶ (Onat, 1987: 614; Onay, 2019: 4-5)

dahil etmektedir.⁸⁷⁷ İşte dış sömürü de bu olanaklardan biridir. Step koşullarında, hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet dolayımıyla elde edilemeyen şeylere yönelen göçerlerin askeri hareketları⁸⁷⁸ bize akınlar, savaşlar ve yağmaların step koşullarına özgü bir iktisadi işbölümünün yerine getirilmesi sürecinin bir parçası olduğunu göstermektedir.⁸⁷⁹ Kapitalizmin ortaya çıkmadığı ve buna mukabil iktisadi/siyasi ayrımının yerleşmediği bir düzlemde söz konusu iş bölümünün sağlanması ve korunması da kılıç ile yani pre-kapitalist toplumlarda başlı başına bir iktisadi güç olan zorun⁸⁸⁰ kullanımı ile gerçekleşeceği hatırlandığında Yağma ve akınların göçer üretim tarzının yapısal özelliklerinin bir sonucu olduğu daha da açıklık kazanacaktır. Göçer toplumu için savaş en başta iktisadi bir gerekliliktir ve bu bağlamda bir şiddet tutkusu ile değil toplumsal formasyonun yeniden üretimindeki işlevi ile ele alınması gerekmektedir.

Dış sömürünün göçer üretim tarzı içinde yapısal bir unsur olmasının bir diğer dayanağı da göçer üretim tarzında karşımıza çıkan kolektif hakimiyet rejimi ile aile mülkiyeti rejimi arasındaki çelişkili birliktir. Göçer üretim tarzı içerisinde sürüler ve topraklar üzerinde akrabalık birliklerinin (temelde boylar) kolektif hakimiyetine ilişkin pratikler ile, iş bölümü boyunca sürülerin *ülüş* dolayımıyla taksim edilmesinden türeyen aile mülkiyeti pratikleri bir arada işlemektedirler. Anılan çelişkili birlik aile mülkiyetine yaslanan bir savaşçı seçkinler kitlesinin oluşumu ile kandaş toplumsal kuruluş arasındaki çelişkili ilişkide siyasal bir mahiyet de kazanmaktadır. Ne var ki göçer töresinin göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığın genel çerçevesini koruma yolunda biçimlenmiş normatif düzenekleri kolektif mülkiyet rejimi ile aile mülkiyeti rejimi arasında, ikisinin de diğerini tasfiye edemediği çelişkili bir birliği korumaya yönelmiştir. Bu bağlamda da kolektif mülkiyet rejimi içinde aile mülkiyetini ortaya çıkaracak *ülüş* iş bölümü gereğince töre dairesine girerken, töre gereği ortaya çıkan aile mülkiyeti rejiminin kolektif mülkiyet rejimi ve kandaş toplumsallığı tasfiye etmesinin engellenmesi amacıyla töre içinde iç sömürü yasağı getirilmiştir.

⁸⁷⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 254; Bozdemir, 1982: 12-13)

⁸⁷⁸ (Divitçioğlu, 2015: 98-99)

⁸⁷⁹ (Divitçioğlu, 1992: 173)

⁸⁸⁰ (Marx, 2015b: 719)

İç sömürü yasağı nedeniyle, göçer soylular kara budundan daha büyük sürülere sahip olsalar da anılan sürülerden kara budunu kendilerine bağlamak, kara buduna efendilik etmek amacıyla yararlanamamaktadırlar. İç sömürü yasağı, aile mülklerinin büyümesini engellemekle beraber söz konusu büyümenin göçer budunu zararına gerçekleşmesini engellemektedir. Yani Ak budun, servetini kara budunu sömürerek büyütememekte, işletememektedir.

Düzenli bir iç sömürünün ve artığa el koyma koşullarını koruyacak bir baskı aygıtının yokluğunda ak budun ile kara budun arasındaki ilişki önderlik sınırları dahilinde kalır.⁸⁸¹ Yani savaşçı aristokratlar göçer savaşçılara liderlik edebilir fakat onları yönetemez. Bu ise kara budunun tebaa olmaması anlamına gelmekte ve toplumsal formasyonun yeniden üretiminde kara budunun rızasını ön plana çıkarmaktadır.⁸⁸² Bu özellikle savaşlar konusunda önemlidir çünkü savaş ve akın kararlarının alınması sürecinde, tarım toplumundaki köylüden farklı olarak kara budunun rızası aranır.⁸⁸³ Savaşçılar temelde kendilerine yeten bağımsız üretici birimlerin mensupları oldukları ve önderleri ile ilişkileri onun askeri olmaktan ziyade kabilenin mensubu olmaya ve bu bağlamda bir bağlılık ilişkisinden ziyade milis ilişkisi niteliği taşıdığı için göçer savaşçıları sahaya sürmek için rızalarının alınması gerekmektedir. Savaşçı emirleri dinler ama ancak rızası alındıysa ve rıza göstermeye devam ediyorsa.⁸⁸⁴ Hatta çoğunlukla askeri hareketler kara budunun bir önderi izlemesinin temel sebebidir ve bizzat göçer kitleler tarafından talep edilir. Öyle ki toplumsal formasyonu dış sömürü yoluyla beslemekte yetersiz kalan daha barışçı önderler göçer topluluğu tarafından sıklıkla alaşağı edilmekte yerlerine daha agresif önderler getirilmektedir. Bahsedilen yapısal sınırlar göçer soyluların önderlikten

⁸⁸¹ (Kradin, 2011:188)

⁸⁸² (Nicolle, 1995: 7)

⁸⁸³ (Agacanov, 2003: 216). Bu hususa ilişkin Han Hanedanlığı Tarihi'nde şu ifadeler geçmektedir: “Savaşta, adam öldürenlere veya esir alanlara [bir] kap içki verilerek mükafatlandırılır, ele geçirdikleri ganimetler kendilerine verilir, yakaladıkları kişiler köle yapılırdı. Bu sebeple savaşta, herkes kendi çıkarı için dövüştürdü (Pan Piao vd., 2004: 9).

⁸⁸⁴ (Марков, 2010: 62). Bu konuya ilişkin T’ang-şu CX ve Kiu T’ang-şu CIX’dan Chavannes’in A-şi-na Şo-öl ile ilgili derlediği bölümlerden bir alıntı yapalım: “A-şi-na Şo-öl [Şê-ör] onların görüşüne önem vermedir, kuzeydeki, taşlı çöle Yen-t’o (Tarduş)ları cezalandırmak için elli bin süvari sevk etti. Yüz gün boyunca durmadan çarpıştı. Askerleri savaşın uzamasından sızlanmaya ve yavaş yavaş ortadan kaybolmaya başladı.” (Chavannes, 2013: 233). Çov-şu (50, 1a-3a)da ise benzer bir durum şöyle tarif edilmektedir: “T’u-küe askerleri ödül ve unvandan nefret ediyorlar, reislerini de küçümsüyorlar. Gerçi sayıca çoklar ama emir ve yasaları umursamıyorlar.” (Mau-Tsai, 2019: 25-26).

efendiliğe geçişini kısıtladığı kadar göçer üretim tarzı içindeki her üretici birimin üretim tarzının iç çekirdeği dahilinde temellük edebileceği zenginliği sınırlamaktadır.

İç sömürü yasağı nedeniyle aile mülkiyetinin genişlemesi/genleşmesi ve daha da önemlisi göçer soyluların hizmetinde olan bir savaşçı topluluğunun oluşması, beslenmesi ve gelişmesi ancak dış sömürü yoluyla mümkün olabilmektedir. Kara budunun emeği ve mülkünün ak buduna karşı korunması, ak budunun sadece göçer çobanlık sınırları içinde kaldığı takdirde sahip olabileceği zenginliği baştan sınırlamaktadır. Bahsi geçen düzlemde en büyük zenginlik sürülerdir; fakat sürüler de kendisinden zenginlik temellük edilmesi sürecinde iç sömürü yasağına takılmaktadır. Kara budunun mülkü ve emeği ak buduna karşı töre tarafından korunduğu için sürülerden budun içi ilişkiler yoluyla zenginleşmek mümkün olmamakta sürüler ticarete konu olmadığı yahut savaşlarda aygıt olarak kullanılmadığı müddetçe zenginleşmekten ziyade yaşamı idame ettirmek amacıyla kullanılmaktadır. Göçer üretim tarzının başka üretici pratiklerle ve özellikle de akrabalık ilişkileri alanı dışındaki topluluklarla eklemlenmediği takdirde kronik bir yoksulluk ile karşı karşıya kalmasına neden olan bu yapısal sınırlar göçerleri diğer toplumlarla ticaret yapmaya zorladığı kadar, onları diğer toplumlara akınlar düzenlemeye, komşularını haraca bağlamaya yahut mallarına kılıç zoruyla Pazar ve talep yaratmaya da zorlamaktadır.⁸⁸⁵ İşte bu noktada aile mülkiyeti rejimi içinde servet biriktirmenin önde gelen olanağı olarak dış sömürü öne çıkmaktadır.⁸⁸⁶

Akınlar sonucunda elde edilen emtia, yani *ulca* toplumsal formasyona kolektif hakimiyet altında girer. Ardındansa yapı içinde *ülüş* yoluyla üleştirilir. Ancak üleşmenin ardından, ilgili mallar sürülerden farklı olarak, üzerinde tasarruf edilebilecek bir zenginliğin ilk nüveleri olurlar. Çünkü ulcanın *ülüş* yoluyla obalar ve ailelere mülk olarak geçerken *orun* hiyerarşisi paralelinde pay edilmekte ve bu bağlamda soylu aileler kara buduna nazaran nitel ve nicel anlamda daha büyük paylar elde etmektedirler.⁸⁸⁷ Fakat üleştirme tek başına

⁸⁸⁵ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a; Марков, 2010: 40)

⁸⁸⁶ (Agacanov, 2003: 220-221; Divitçioğlu, 2004: 49; Khazanov, 1981: 159; Марков, 2010: 46; Васютин, 2010: 273)

⁸⁸⁷ (Bartold, 2014: 288; Divitçioğlu, 2005a: 219-220; Thompson, 2004: 178)

mülkiyet rejiminin değişmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü törel bir yordam olarak ülüş, kağana yahut daha genel bir ifadeyle göçer önderliğine, hükmettiği kandaş birliğin tüm unsurlarını elde edilen *ulcadan* yararlandırmakla yükümlü kılmaktadır. Yani soy bağı ile birbirine bağlanmış olan göçerlerin önderi tüm akrabalarını ülüşe dahil etmek, herkese payını vermek durumundadır. Bu özellikle ak budun ve kara budun arasındaki ilişkiyi anlamak için önemlidir çünkü göçer toplumunda ganimet ak budunun elinde birikmemekte, kara budun da ganimetten mutlak surette payını almaktadır.⁸⁸⁸ Ülüşün, kara budunu paylaşımaya dahil eden niteliği ise özellikle iç sömürü yasağı ile bir araya geldiğinde kara budunun savaşa koşulan köylüden farklı bir ilişkilendirme pratiği olduğunu bize göstermektedir. Mülkü iç sömürü yasağı ile korunan ve kendine yetebilen kara budun obalarını savaşa sokmak ancak onların rızasını almakla, rızalarını almak ise paylarını vermekle mümkündür.⁸⁸⁹ Bu noktada da kara budun eline silah verilen orta çağ köylüsünden, Anglosakson krallarının profesyonel savaşılarına ek olarak köylerden zorla toplanan *Fryd*'den⁸⁹⁰ kesin bir biçimde ayrılmaktadır.

Göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığın, üzerinde iç sömürü yasağı nedeniyle sürülerden bir servet edinme ve biriktirmeyi olanaksız hale getiren yapısı, savaş ve akınlarda elde edilen ganimetleri ak budun ve genel olarak step savaşı için zenginleşmenin, mülkünü genişletme ve geliştirmenin temel olanağına dönüştürmüştür.⁸⁹¹ Maddi servetin temel dayanağı olan sürüler üzerinden zenginlik biriktirmek iç sömürü yasağı ile ciddi anlamda sınırlandırılmışken, savaş ganimetlerinden alınan pay, her savaşçının şahsi zenginliğine ilave edilebilir, savaşçılar nezdinde kolektif mülkiyet rejiminin sınırlılıklarını aşarak aile mülkiyetinin gelişmesi-genleşmesi için olanak verir niteliktedir.⁸⁹² Dış sömürünün anılan özelliği Orta Asya göçerlerinin istekli akıncılar ve savaşçılar olmalarının da temelinde yatmakta, ganimet elde ederek üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarını aşma olanağı göçerleri sürekli akın ve yağma seferlerine katılma noktasında sürekli teşvik etmektedir.⁸⁹³

⁸⁸⁸ (Thompson, 2004: 178)

⁸⁸⁹ (Khazanov, 2015: 352)

⁸⁹⁰ Bkz. (Oman, 2013)

⁸⁹¹ (Bossen, 2006: 93; Emecen, 2000: 37)

⁸⁹² (Gumilev, 2003: 94-95)

⁸⁹³ (Emecen, 2000: 34)

Göçer üretim tarzının iç çekirdeğine özgü üretici pratiklerin ve söz konusu pratikleri kuşatan törel sınırların kronik bir yoksulluk ile sonuçlanması, dış sömürünün yukarıdaki faydaları ile birleştiğinde komşularını yağmalamak ya da haraca bağlamak ak budundan da olsa kara budundan da olsa göçer toplumu içinde önemli bir zenginlik kaynağı haline gelmekte ve yapısal bir süreç olarak sürekli tekrarlandığı görülmektedir. Örneğin Herodotos Tarihi'nde İskitlerden bahsedilirken İskitlerin karşılıklarına çıkan her yeri yağmaladıkları ve komşularının tamamını korku veren bahadırılıkları ile haraca bağladıkları ifade edilmektedir.⁸⁹⁶

Boyların üretim araçları üzerindeki hakimiyetlerinin doğrudan ve kolektif niteliği nedeniyle kişisel zenginlik elde etmenin tek yolu savaş ve akınlarda yağmadan alınan paylar ile haraç yoluyla elde edilen zenginlikler yani dış sömürüdür.⁸⁹⁷ Sima Qian bu durumu; “*Savaşta kafa kesen ve tutsak alanlara bir kap içki armağan ederler ve ele geçirdiği ganimeti kendisine verirler*” diyerek bize aktarmaktadır.⁸⁹⁸ Dış sömürünün aile mülkiyetinin iktisadi/siyasi gelişme-genleşmesi sürecindeki önemli rolü bize aynı zamanda savaşçı aristokrasinin step göçerlerindeki rolünü açıklamaktadır. Çünkü savaşçı aristokrasi, yağma ve akınlara katılma dolayısıyla oluşmakta ve aynı anda savaşlarda yararlılık gösterenler kendilerini aristokrasiye taşıyacak olan toplumsal onam ile buna paralel bir servete erişebilmektedirler.⁸⁹⁹ Erişilen aile serveti ve savaşçılık dolayısıyla toplumda elde edilen pozisyonun bileşimi, söz konusu savaşçı aristokratları göçer toplumu içerisinde büyüyen yönetici sınıfın ilk nüveleri haline getirecektir.

Dış sömürü yoluyla elde edilen zenginlik bir yandan toplumun ihtiyacı için kullanılmakta, toplumun ihtiyaç duyduğu şeyleri elde etmek için trampa edilmekte ve daha da önemlisi ak budunun elinde sürülerinin yanı sıra bir servet birikimine dönüşmektedir. Diğer yanda ise dış sömürünün, aile mülkiyetine dayanan ilişkilerin gelişmesine neden olduğu söylenebilecektir. Çünkü ak budun, çok büyük sürülere hükmetse de iç sömürü yasağı

⁸⁹⁶ (Melyukova, 1995: 28)

⁸⁹⁷ (Gumilev, 2003: 331)

⁸⁹⁸ Sima Qian'dan aktaran (Otkan, 2018: 68)

⁸⁹⁹ (Gumilev, 2003: 314; Kuban, 1993: 41)

nedeniyle en kolay biçimde ve en yoğun biçimde akınlardan ve savaşlardan aldığı payla zenginleşebilmektedir. Fakat burada ülüşün ak budun kadar kara buduna da ulcadan *ülüş* yoluyla pay vermek zorunda olduğu hatırlandığında söz konusu zenginleşmenin ak budun ile aynı ölçekte olmasa da kara budun için de geçerli olduğunun altını çizmek gerekmektedir.

Dış sömürü pratikleri sürü formu içine üretilmeyen şeylerin elde edilmesi amacına yönelik olarak örgütlenmektedir.⁹⁰⁰ Ama bu ihtiyaç sadece akın edilen toplumun ürettiği eşyaya ganimet olarak el konulması biçiminde gerçekleşmemektedir. Akınlar çoğu zaman göçerlerin komşularına üstünlüklerini kabul ettirip, ihtiyaç duydukları emtiayı düzenli olarak aldıkları bir vergi-dış sömürü ilişkisini kurmalarının yahut askeri güce dayanan eşitsiz bir ticaret ilişkisi tesis etmenin öncüsüne karşılık gelmektedir.⁹⁰¹ Hatta uzun vadeli bakıldığında doğrudan yağma etmekten ziyade haraca bağlamak gerek sürekli bir gelir teşkil etmesi gerekse de uzun vadede askeri kayıpların önlenmesi açısından göçerler için daha tercih edilesidir.⁹⁰² Göçer saldırıları yerleşik komşular onlara haraç vermeyi kabul ettiğinde yahut esasında üstü örtülü bir haraç olan ‘hediyeler’⁹⁰³ ile gönüllerini aldıklarında genellikle son bulmaktadır.⁹⁰⁴ Han-yang Prensi (Li) Kuei’nin biyografisinde geçen şu ifade anılan ilişkinin güzel bir örneğini teşkil etmektedir: “*O sıralarda T’u-küe’ler sık sık yağma saldırılarında bulunuyordu, bu nedenle imparator Kao-tsu (Li) Kuei’ye otuz bin parça keten bezini (pu) ve ipeği T’u-küe’lere gönderdi ve onlarla barış anlaşması yaptı*”.⁹⁰⁵ Alıntılanan ifadeden anlaşılabilceği üzere göçerler şayet kendilerini tatmin edecek bir karşılık almışlar ise genellikle askeri harekâta ara vermektedirler. Akınların öncelikle yerleşik komşular üzerinde üstünlük kurup, göçer üretim tarzı içinde üretilmeyen yahu üretilmesi çok zor olan emtianın düzenli bir biçimde elde edilmesini garanti altına alacak dış sömürü ilişkilerini kurmanın bir aracı

⁹⁰⁰ (Cheung Kwan, 2016: 372; Di Cosmo, 2010: 11; Dıvıçıoğlu, 2004: 49; Golden, 2018: 26)

⁹⁰¹ (Christian, 2018: 14; Dıvıçıoğlu, 1992: 173-174; Dokur, 2019: 152; El-Ömeri, 2014: 116; Gumilev, 2003: 96-97; 113; Khazanov, 2015a: 343; Yerasimos, 1974: 118)

⁹⁰² (Khazanov, 1981: 158; 2015: 344-345)

⁹⁰³ Çin kaynakları Çin tarafından göçer önderlerine, elçilerine, soylularına vb. sürekli olarak verilen hediyelerin kayıtları ile doludur. Liu Mau-Tsai hediyein aslında bir çeşit gizli haraç olduğu kanaatindedir. Biz de bu kanaati paylaşmaktayız (Klyashorny ve Sultanov, 2013: 72; Mau-Tsai, 2019: 516).

⁹⁰⁴ (Mau-Tsai, 2019: 517; Taşaoğıl, 2018a: 28)

⁹⁰⁵ (Mau-Tsai, 2019: 375)

olmasına en güzel örneklerden biri de Göktürk tarihindedir. MS VI yüzyılda, Amcası Mukan Kağan'ın ardından I. Göktürk boy birliğinin başına geçen Taspar (T'a-po) Kağan'a atfedilen “*Sadece güneyde iki çocuk; yani Kuzey Zhou ve Kuzey Qi bize itaat ettiği süre yoksulluktan korkmamıza gerek yok*”⁹⁰⁶ ifadeleri step göçerlerinin yağma/akın ve dış sömürü ilişkileri (vergi/haraç) arasında kurdukları ilişkiyi göstermektedir. Göçer üretim tarzının verili kısıtlılıklarını aşmanın yollarından biri dönemin Göktürkleri için de yerleşik komşuları üzerinde hâkimiyet kurup, ihtiyaç duydukları şeyleri onlardan elde etmektir. Dolayısıyla ihtiyaçlarını karşıladıkları müddetçe göçerler için toplumsal maliyeti yüksek askeri harekatlara girişmek mantıklı olmasa gerektir. Ama burada dış sömürünün ihtiyaç karşılamak kadar zenginlik elde etme amacına da yöneldiğinin altının çizilmesi gerekmektedir. Söz konusu amaç göçer askeri harekatları için ihtiyaçlarını karşılamak kadar (özellikle ak budun için) önemli bir motivasyon kaynağıdır ve ihtiyaçları karşılama düzeyini aşan toplumsal maliyetlerin üstlenilmesini (kara budunun dayanabilme sınırları ölçüsünde) mümkün kılmaktadır.

Yağma ve akınların, toplumsal formasyon içinde üretilmeyen emtianın elde edilmesi gerekliliği ile ilişkisi, söz konusu ihtiyacın ticaretle giderilemediği durumlarda göçerleri komşularına akınlar düzenlemek durumunda bırakmaktadır. Örneğin Me-te'nin başa geçmesi ile birlikte Han Hanedanlığının sınırdaki boylarla ticareti yasaklaması ve sınırlarını göçer akın ve hakimiyetine karşı savunmaya başlaması, söz konusu boyların ticarete konu olan emtiayı elde etmek amacıyla Han Hanedanlığı topraklarına akınlar düzenlemeleri ile sonuçlanmıştır.⁹⁰⁷ Hun boy birliği diye adlandırabileceğimiz askeri-konfederal boy birliğinin kuruluşu da söz konusu akınlar ve bu akınların arkasında yatan nesnel ilişkilerde aranmalıdır. Han hanedanlığının ortaya çıkışı ile at karşılığı ipek ticaretinin sınırlanması ve zorlaşmasına bağlı olarak hareketli üretim tarzı içinde üretilmeyen emtiadan mahrum kalan göçerler, bugünden baktığımızda devlet olarak gördüğümüz uzun süreli bir askerî harekât için bir araya gelmişler ve böylece Hun İmparatorluğu adını verdiğimiz boy konfederasyonu ortaya çıkmıştır.⁹⁰⁸ Söz konusu boy

⁹⁰⁶ (Kalkır ve Başkan, 2019: 598; Mau-Tsai, 2019: 27, 65)

⁹⁰⁷ (Gumilev, 2003: 548)

⁹⁰⁸ (Honeychurch, 2013: 285)

konfederasyonunun ortaya çıkışı ile üretim tarzının iç kısıtlılıkları ve Han hanedanlığının bu iç kısıtlılıkları ertelenemez hale getiren yükselişi arasındaki ilişkinin bir diğer göstergesi ise Hunların Han hanedanlığına karşı kazandıkları zaferleri takiben Çin'e yerleşmek yerine sınır boylarındaki dış sömürü pratiklerini tekrardan yürürlüğe koyup, ihtiyaç duydukları emtiayı elde etmek amacıyla vergi ve haraç toplamakla yetinmeleridir.⁹⁰⁹

Askeri güç ile baskı altına alınan toplulukların haraca bağlanması göçerlerin komşuları ile kurdukları dış sömürü ilişkilerinde en öne çıkan örnektir. Toplumsal formasyon içinde vergilendirme olmamasına rağmen göçerler kendilerine tabi kıldıkları şehirler ve toplulukları vergilendirme yoluna sıklıkla gitmektedirler. Hakimiyet altına aldıkları toplulukları doğrudan yönetmeyi tercih etmeyen göçer orduları askeri güçlerinin yarattığı tehditle söz konusu toplulukları haraca bağlamaktadırlar.⁹¹⁰ Haraca bağlama göçerler açısından doğrudan doğruya yağmalamaya nazaran daha fazla tercih edilen bir yordamdır. Bu bağlamda akınlar her ne kadar her defasında yağma ile sonuçlanıyor olsa da temelde yerleşik komşuları haraca bağlamaya yönelmektedir. Göçerler tarımla uğraşan komşularına akınlar düzenlediklerinde yağma yapmakla beraber gerekmediği sürece tarımsal üretim alt yapısına yönetsel örgütlenmelerine ve yönetici sınıflarına dokunmamakta ve haraç/vergi almayı tercih etmektedirler.⁹¹¹ İlgili toplumun haracını ödemesi için gerekli olan artık sağma mekanizmaları göçerler tarafından tahrip edilmemekte ve bunların işletilmesi için haraca bağlanan tarım toplumunun kendi sınıf yapısı ve siyasal iktidar örgütlenmesinin korunması yoluna gidilmektedir.⁹¹² Göktürkler örneğinde Tudun unvanına sahip kimseler görevlendirilerek ilgili toplumun kolektif sorumluluğunda olan verginin tahsili ile yetinilmektedir.⁹¹³ Örneğin MS 627 Yılında Batı Göktürkleri Doğu Roma İmparatorluğu ile İttifak içinde İran'a saldırıp ardından Kafkasya bölgesini kontrol ettiklerinde Yöredeki Sasani vergi kayıtlarını da kullanmak suretiyle yerel egemenlerden ayrıntılı bir vergi düzenlemesi talep etmişlerdir.⁹¹⁴ Söz konusu vergi

⁹⁰⁹ (Caferoğlu, 1940: 4; Golden, 2018: 78)

⁹¹⁰ (Grousset, 2011: 8)

⁹¹¹ (Enoki vd., 1996: 182-184; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 97; Yong ve Yutang, 1996: 228)

⁹¹² (Khazanov, 2015a: 370; Peacock, 2016: 110-111)

⁹¹³ (Brook, 2018: 13; Chavannes, 2013: 329; Khazanov, 2015a: 381; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 103)

⁹¹⁴ (Avcioğlu, 1983: 632)

düzenlemesi dış sömürü yoluyla zenginleşmenin toplumsal formasyonun verili biçimi ile yeniden üretilebilmesi için sahip olduğu önemin göstergelerinden biri olarak ele alınabilecektir. Sürekli bir dış sömürü talebi içinde olan toplum göçer kağanlarını sürekli daha fazla zenginliği topluma getirmek zorunda bıraktığı ölçüde göçerler hakimiyet altına aldıkları yerleşik toplulukların iç sömürü mekanizmalarını dış sömürü süreçlerinde kullanma yoluna gidebilmektedirler.

Dış sömürü ilişkileri her zaman doğrudan haraç alma yahut zor yoluyla mal satma biçiminde gerçekleşmemekte, bazen dönemin koşullarına da bağlı olarak son derece özgün biçimler alabilmektedir. Örneğin Attila, Roma İmparatorluğundan general unvanı almış⁹¹⁵ ve bahsi geçen unvan dolayısıyla Roma tarafından Attila ve ordusuna gerek para gerekse de yiyecek sağlanmıştır.⁹¹⁶ Benzer pratikler göçer savaşçıların yerleşik tarım toplumları tarafından istihdam edildiği ya da istihdam edilmeye çalışıldığı pek çok örnekte tekrar etmektedir. Yerleşik toplumlar göçer savaşçılardan yararlanabilmek adına onları ya paralı asker olarak kullanmakta ya da onlara belirli payeler bahşetmektedirler.⁹¹⁷ Hatta Ioannes Aksukhos (öl. 1149/50) adlı Bizans geleneği içinde yetiştirilmiş bir Selçuklu türkü imparatorluk ordularının kumandanlığına kadar yükselebilmiştir.⁹¹⁸ İster unvan bahşedilsin ister sadece ödeme yapılsın göçer savaşçılar yerleşik komşularının ordularında savaşmakta ve böylece askerlik hizmetini satarak ve savaşlarda ulca elde ederek zenginlik elde etmektedirler.⁹¹⁹ Ne var ki söz konusu ilişki zaman içinde göçer savaşçıları istihdam eden tarım toplumu için bir sömürü ilişkisi biçimini edinebilmektedir. Paralı asker yahut benzeri bir formda hizmetlerine başvuru göçer savaşçılar, çağrılmalarının nedeni ortadan kalktığında yahut kendilerine ihtiyaç kalmadığında kendilerine tanınan paralı asker, ordu vb. statülerinden yahut bahşedilen payelerden vazgeçmemekte ve kendilerini istihdam eden topluluklardan, bahsi geçen unvan ve pozisyonlara dayanarak ve elbette ki zor tehdidi ile zenginlik talep etmeye devam etmektedirler. Örneğin Kao-tsu'nun Çin imparatoru olması sürecinde ona askeri

⁹¹⁵ (Priskos, 2014: 48)

⁹¹⁶ (Avcioğlu, 1985a: 118)

⁹¹⁷ Bkz. (Demirkent, 1996: 59; Maalouf, 1998: 21; Thompson, 2004: 40-41)

⁹¹⁸ (Demirkent, 1996: 60)

⁹¹⁹ (Avcioğlu, 1985a: 119)

destek veren Göktürk Kağanı Şi-pi ilerleyen dönemde Kao-Tsu'nun imparatorluğunu baskı altına almaktan ve hediye talep etmekten geri durmayacaktır.⁹²⁰ Kiu-t'ang-şu'da bu durum: “ama Şi-pi hizmetlerinden dolayı kibirlenmişti ve giderek daha küstahça ve başıbozuk davranmaya başladı”⁹²¹ şeklinde ifade edilmiştir. Temelde kendilerine yetebilecek üretici birimler olarak örgütlendikleri ve geleneksel yapıları gereği belirli bir siyasal yapının bağlı unsuru olmaktan ziyade görece olarak bağımsız ailelerden müteşekkil bir akrabalar konfederasyonu biçiminde örgütlenmeye alışık oldukları için yerleşik toplumlarla kurdukları askeri ilişkilerde güvenilmez bir müttefik olabilmektedirler.⁹²² Attila'nın Roma generali olması bu bağlamda bir dış sömürü pratiği olarak okunabilecektir. Hatta Memlükler gibi örneklerde göçer savaşçılar sadece dış sömürü ilişkisi kuran aktörler olmakla sınırlı kalmayacak ve yerleşik hanedanları tasfiye ederek devlet yönetimleri dahi ele geçirebileceklerdir.

Orta Asya göçerlerinin akınları, yerleşik toplumların askeri hareketlerinden farklı olarak doğrudan doğruya toprak ele geçirme ve yerleşikler üzerinde doğrudan hakimiyet kurma amacına yönelmez.⁹²³ En nihayetinde otlak olarak kullanılmayacaksa toprağın –temel üretim tarzı açısından- esaslı bir değeri yoktur. Göçerler bir toprak parçasını kontrolleri altına alıp oraya yerleşmek (oturmak) gibi bir motivasyona da sahip değillerdir. Akınların asıl amacı, çoğu destanda somu bir biçimde ifade edildiği üzere yağma yapmak, haraç ilişkileri yahut ticari pazarlar ve ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurmak veya zora dayalı mübadele ilişkileri tesis etmektir.⁹²⁴ Toprak ise üzerinde yaşayan çiftçilerin

⁹²⁰ (Mau-Tsai, 2019: 178-179). Göçerlerin komşularından sürekli hediye talep etmelerine ilişkin De Administrando Imperio'da şöyle bir pasaj vardır: “Şimdi bu aralarında seyrek olan eşyalara karşı yurtıcı ve aç gözlü olan Peçenekler, cömert armağanlar talep etmekten utanmazlar, rehineler kendileri ve eşleri için her şeyi ve rehber de kendi sorunları için bir şey ve sığırların yıpranması için başkalarını ister. Sonra, imparatorluk temsilcisi ülkelerine girince, önce imparatorun armağanlarını sorarlar ver sonra yine, bunlar erkekleri fazlasıyla doyurduğunda, eşleri ve ana babaları için de armağanlar isterler. Yine, Kerson'a dönüş yolunda ona rehberlik etmek için gelen herkes ondan çektikleri sıkıntılar ve hayvanlarının yıpranmasına karşılık ödeme isterler.” (Porphyrogenitus, 2020: 34-35).

⁹²¹ (Mau-Tsai, 2019: 178)

⁹²² (Wise-Bauer, 2014: 130)

⁹²³ (Avcıoğlu, 1985a: 438; Drompp, 2015: 439; Golden, 2011a: 15; 2018: 28; 248; Karabacak, 1995: 199; Mau-Tsai, 2019: 513 Standen, 2005: 131; Wise-Bauer, 2014: 130)

⁹²⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 104; Drompp, 2015: 439; Golden, 2018: 172; Karabacak, 1995: 199; Kradin, 2015: 24; Öztürk, 2013: 41-46; Standen, 2005: 132)

kovulup otlağa dönüştürülmesi yoluyla hakimiyet altına alınsa⁹²⁵ bile bu bir fetihten ziyade göç döngülerinin genişletilmesine denk düşmektedir.

Göçerler, şayet otlak olarak kullanılamayacaksa toprak üzerinde hakimiyet kurmaya yönelmezler. Anılan düzlemde yenilgiye uğratılan toplulukların topraklarına yerleşip onlar üzerinde doğrudan egemenlik kurmak hem göçer üretim tarzı ve toplumsal örgütlenmesinden vazgeçmeyi gerektirmekte hem de hakimiyet kurulan toplulukların iç sorunları ile karşı karşıya gelme riskini bünyesinde barındırmaktadır. Oysa dış sömürü ilişkileri kurulması halinde ilgili toplulukların iç sorunları göçerleri dış sömürü ilişkileri kesintiye uğramadığı müddetçe doğrudan alakadar etmeyecektir.⁹²⁶

Göçer dış sömürü ilişkilerinin anılan niteliği Avrupa Hunları ile Romalılar arasındaki ilişkide görülebilmektedir. Avrupa Hunları askeri güç kullanarak Doğu ve Batı Roma İmparatorluklarını haraca bağlamışlar⁹²⁷ ve İmparatorluk topraklarında otlaklar elde etmişlerdir.⁹²⁸ Attila ile Doğu Roma İmparatoru Markian (450-457) ve Selefî II. Theodosius (408-450) arasındaki yazışmalar hunların Doğu Romalılarından söz verdikleri haracı istediklerini aksi takdirde ülkelerini yağma etmekle tehdit ettiklerini göstermektedir.⁹²⁹ Daha önce Hunları İstanbul önünde gördüğünde onları haraç vererek uzaklaştıran⁹³⁰ II. Theodosius söz konusu haracı vermeye ikna olmuş olmalıdır.⁹³¹ Yine Batı Hunlarına benzer bir içine Mo-Tun'un (Mete) Şan-yü'lüğü dönemindeki Asya Hunları da Çin imparatorluğunu askeri bir yenilgiye uğratmalarına rağmen fethe yönelmemiş ve Çinlileri haraç ödemeye zorlayıp bozkırlarına çekilmişlerdir.⁹³² Buradan da görülebileceği üzere Avrupa Hunlarının amacı Roma topraklarını ele geçirmek değil, bizzat üretmedikleri emtiayı dış sömürü yoluyla elde etmekten ibarettir.⁹³³ Göçerlerin

⁹²⁵ (Wise-Bauer, 2014: 130)

⁹²⁶ (Kelly, 2015: 195)

⁹²⁷ (Priskos, 2014: 20-21)

⁹²⁸ (Golden, 2011a: 34; Maas, 2018: 22-23; Ostrogorsky, 2011: 53; Peler, 2018: 434-436; Vasiliev, 1943: 121)

⁹²⁹ (Priscus, 2020: 55)

⁹³⁰ (Priskos, 2014: 23-24; Thompson, 2004:93-94; Wise-Bauer, 2014: 130-131)

⁹³¹ (Grant, 2000: 27; Wise-Bauer, 2014: 134)

⁹³² (Avcıoğlu, 1985a: 110-111, 445-446)

⁹³³ (Erkoç ve Gürses, 2019: 249-256; Golden, 2018: 103; Kelly, 2015: 195)

dış sömürü ve ticaret yolu ile elde ettikleri mallar tarım mamullerinden madeni eşyalara ve mübadele aygıtları ile statü sembolleri olarak iş gören altın, ipek vb. emtianın ele geçirilmesine kadar uzanmaktadır.⁹³⁴ Dış sömürünün biçimi ise doğrudan el koymak, ticari ayrıcalıklar elde etmek, eşitsiz ticaret ilişkileri kurmak ve haraca bağlamaya kadar uzanan bir zeminde çeşitlilik gösterebilmektedir.⁹³⁵

Akınlardan yoluyla istediklerini elde eden göçerler temelde yenilgiye uğrattıkları yerleşik komşularının topraklarında hüküm sürmezler. Akınlardan fetih savaşlarından çok yağma, haraç ya da ticari hakimiyetin kurulmasından sonra göçerlerin bozkıra geri dönmesi ile sonuçlanan askeri ziyaretlerdir.⁹³⁶ Göçerler temelde askeri güçleri aracılığıyla yerleşik komşuları üzerinde bir hakimiyet kurmakta ama söz konusu toplulukları doğrudan yönetmek yerine haraca bağlamakla yetinmektedirler.⁹³⁷ Burada göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenme ile göçerliğin yakın ilişkisi de burada dikkate alınmak durumundadır. Akınlardan fethine yönelik olmaması ve şehirler zapt edilse dahi savaşçıların steplere ve göçer yaşama geri dönmeleri boyların hâkim olduğu askeri demokrasinin korunmasına yönelik törel bir yordam olarak karşımıza çıkmaktadır. Kandaş toplumsallık ve göçer üretim tarzı dairesinde biçimlendiği haliyle töre, göçer savaşçılara toprak fethetmeyi, fethedilen topraklara yerleşmeyi yasaklamaktadır. Söz konusu yasak Cengiz Han'ın Oğullarının hakimiyetleri döneminde dahi görülebilmektedir.⁹³⁸

Göçer savaşçının yenilgiye uğrattığı topraklara yerleşmesinin yasaklanmasında sürüler üzerindeki kolektif mülkiyet ve buna dayanan kandaş siyasi örgütlenmenin karşısında toprak mülkiyetiyle desteklenmiş bir aile mülkiyeti ve savaşçı aristokratlara dayanan bir yapının çıkmasının engellenmek istenmesi yatmaktadır.⁹³⁹ Şayet galip savaşçılar mağlupların topraklarına el koyarsa ve ganimet töreye uygun olarak paylaşırsa bu yağma ile ele geçirilmesi mümkün olmayan bir servetin iç sömürü yasağı ve üleş

⁹³⁴ (Марков, 2010: 35-36)

⁹³⁵ (Golden, 2018: 102)

⁹³⁶ (Golden, 2018: 172; Kelly, 2015: 195; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 61; Klyashtorny, 2018: 16; Peacock, 2016: 86; Vasiliev, 1943: 136; Yerasimos, 1974: 119)

⁹³⁷ (Klyashtorny, 2018: 129)

⁹³⁸ (Kafalı, 2005: 38)

⁹³⁹ (Avcioğlu, 1985a: 446-447)

zorunluğu ile kuşatılmış törel alanın dışında birikmesi ile sonuçlanacaktır. Buna bir de ele geçirilen topraklarda mukim nüfusun töre haresine dahil edilemeyecek (göçemeyen, sürülerle ilgilenemeyecek) çiftçilerden olması nedeniyle soy bağı ilişkilerinin ve buna bağılı olarak iç sömürü yasağı ile ülüş zorunluluğunun dışında kalması eklenecektir. Törenin kolektif hakimiyet üzerinden topluma bağıladığı üretim araçları dışındaki üretim araçlarının toplumsal ağırlığının artması aile mülkiyetinin bunlara yaslanması ve aile mülkiyetine dayanan sınıfların boylara yaslanan göçer kitlesi üzerinde hakimiyet kurma olanaklarına kavuşması anlamına gelmektedir.⁹⁴⁰ Anlatılanlara ek olarak yerleşik toplumların fetih yoluyla hakimiyet altına alınması, göçerleri tarımsal ekonomiye dayanan bir ekonominin başına getirirken göçer üretim tarzının servet eşitsizliklerini sınırlayan törel ilişkilerin ve hayvancılığa dayalı ekonomiyi sürdürmek için gerekli olan koşulların tasfiyesi ile neticelenecektir.⁹⁴¹ Söz konusu tasfiye ak budunun yerleşik çiftçiler üzerinde egemen sınıfa dönüşümü ile neticelense de kara budun için sürüler, ticaret ve dış sömürünün birlikteliğine dayanan göçer besin üretimi düzeninin bozulması ve sürülerin kaybedilmesi anlamına geldiği ölçüde istenmeyen bir durumdur. Bu bağlamda yerleşikleşme süreçleri sadece yaşam biçiminin değışmesini aşan, toplumun sınıf yapısını dönüştüren bir niteliğe sahiptir. Yerleşikleşme-fetih süreçlerinin sınıf yapısı üzerindeki dönüştürücü etkileri söz konusu dönüşümün göçer toplumun her katmanında aynı şekilde karşılık bulmamasının da temelindedir.⁹⁴² Çoğu zaman sınıf menfaatleri fetihler ile zenginleşmeye dayanan ak budun yerleşikleşmekten yanayken sınıf menfaatleri hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin sürekliliğine dayanan kara budun anılan sürece karşı çıkarken görülecektir.

Büyük sürülere dayanan göçer ekonomisi küçük sürülere dayanan göçerlerden farklı olarak tarım arazilerinin var olduğu bir düzlemde işleyemez. Tarımla uğraşan bir toplum

⁹⁴⁰ Benzer örnekler tarihte pek çok kez karşımıza çıkmıştır. Yukarıda ayrıntılı olarak bahsedilen Tabgaçların Kuzey Wei hanedanlığını kurması sürecinde göçer üretim tarzını ve kandaş örgütlenmeyi terk etmeleri bu örneklerden biridir. Bir diğere örnek de İsrail kavminin tarihinde zikredilmektedir. Rivayete göre İsrail kavmi Filistin bölgesine yurt tutmaya gelmeden evvel göçer-çoban bir kavimdir ve Filistin bölgesini yurt tutana kadar eşitsizlikten de sınıf ayırımından da bihaberdir. Buna bağılı olarak da ilk kez Filistin topraklarını yurt tuttuklarında toprakları aralarında eşit olarak bölüşmüşlerdir. Ne var ki eşit olarak bölüşülse bile toprak üzerinde hakimiyet göçer çobanlığın eşitlikçi yapısı dışında üretim ilişkileri ve servet birikimi olanakları getirerek İsrail kavminin başlangıçtaki eşitlikçi yapısını bozmuştur (Oğuz, 1997a: 74).

⁹⁴¹ (Khazanov, 2015a: 269)

⁹⁴² (Khazanov, 2015a: 316-317)

hakimiyet altına alındığı takdirde mevcut arazilerin otlağa dönüştürülmesi gerekmektedir çünkü aksi halde Şato'ların X. Yüzyılda Kuzey Çin topraklarını fethettiklerinde başlarına gelene benzer bir biçimde otlak ve su sıkıntısı yüzünden sürüler, özellikle de at sürülerinin kaybedilmesi⁹⁴³ tehlikesi söz konusu olacaktır. Bunun nedeni tarım toplumları üzerinde kurulan hakimiyetin beraberinde göçerlerin göç döngülerini bozmasıdır. Göçerler sürülerini beslemek için sürekli yeni otlaklar elde etmek zorunda iken yerleşik çiftçilerin tarım arazilerine de yöneleceklerdir. Ne var ki bir kez fetih gerçekleştiğinde çiftçiler ak budunun artık sağmak için kullandığı bir kaynağa dönüşeceği için artık hayvan otlatmak da tarım topluluklarından dış sömürü yoluyla artık sağmakta fetih öncesindeki kadar kolay olmayacak⁹⁴⁴ ve kara budun ve göçer töresine bağlı olan ak budun ile yönetici sınıfa dönüşmekte olan ak budun arasındaki çelişki açık bir çatışmaya dönüşecektir. Kendileri de bozkır kökenli olan fakat Çin üzerinde hakimiyet kurduktan sonra Wei Hanedanlığını kurup Çin İmparatorluk geleneği içinde eriyen Tabgaçların Kansu bölgesini tarıma açmak için bölgedeki göçerleri kovup Çinli köylüler iskân etmeleri böyle bir çatışmanın en önemli örneklerindedir.⁹⁴⁵ Bu noktada ya kara budun galebe çalacak ve yapı çözülecek ya da ak budun kara budunu yerleşiklerle kurduğu sınıf ittifaklarına⁹⁴⁶ da dayanarak tasfiye edecek ve böylece sürüler kaybedilecek, küçülecektir.⁹⁴⁷ Anılan sürecin sonucunda, törel yapının maddi dayanağı olan büyük sürülerini kaybeden göçerler yerleşik toplum içinde eriyip büyük ölçüde asimile olacaklardır.⁹⁴⁸

Hareketli üretim araçları üzerinde boyların kolektif hakimiyeti, gelişmekte olan aile mülkiyeti rejimine karşı varlığını sürdürdükçe toprak göçer için öncelikle otlak olmaya devam etmek durumundadır. Anılan yasağın kökeninde göçer üretim tarzı dahilinde aile mülkiyeti ile kolektif hakimiyet rejimi arasındaki çelişkili birlik ve bunların üzerinde yükselen kandaş toplumsallığın yeniden üretilmesi sürecinde iç sömürü yasağının ve ülüşün oynadığı rol yatmaktadır. Şayet göçerler yenilgiye uğrattıkları halkların

⁹⁴³ (Eberhard, 1947: 22-23)

⁹⁴⁴ Tabgaç döneminde yerleşik çiftçilere olan bağımlılığın artması ve sınıf çelişkilerinin bu bağlamda bir yanda göçerler ve yoksul çiftçiler ile toprak sahipleri ve göçer soylular arasında bir çatışmaya evrilmesi buna bir örnektir (Eberhard 1946a: 81-83).

⁹⁴⁵ (Eberhard, 1946a: 84)

⁹⁴⁶ (Eberhard, 1946a: 83; Yakubovskiy, 1955: 39)

⁹⁴⁷ Bkz. (Eberhard, 1947, 1946a)

⁹⁴⁸ (Knobloch, 2001: 35)

topraklarını fetheder ve onlara hükmederlerse, ellerinde kendi üretim araçlarının hâkimi olmayan ve budun ile soy bağı ilişkisine girmedikleri için iç sömürüden korunmayan köylü kitleleri ile zenginliğe dönüşmesi için işlenmesi gereken topraklar geçecektir. Göçer töresi gereği elde edilen bu ganimet ülüş yoluyla paylaşılacak ve ülüş süreci de orun düzeni gereğince payların hiyerarşik bir düzende dağıtılması ile sonuçlanacaktır.⁹⁴⁹ Orun gereği ak budun (kendi içinde de hiyerarşiye tabi olmakla beraber) kara budundan daha fazla pay almaktadır.⁹⁵⁰ Yerleşik toplumların fethinden elde edilen zenginliğin üleşilmesinde ise ülüş döngüsüne, iç sömürüye karşı korunmayan insan kitlelerinin üzerinde yaşadığı topraklar girecek ve bu ak budunu iç sömürü aygıtları ile tanıştıracak ve böylece aile mülkiyeti rejiminin kolektif mülkiyet rejimi tarafından sınırlanmışlığı ak budun tarafından aşılabilecektir.

Kandaş toplumsallık ve göçer üretim tarzına bağlı üretim ilişkilerinin tasfiyesi durumunda ortaya çıkacak olan egemen sınıflar çoğu zaman hüküm altına aldıkları yerleşik toplumlarda içerilmiş ideolojiyi temellük ederek yerleşik topluluklar üzerinde bir egemen sınıf olarak yükseleceklerdir.⁹⁵¹ Kandaş step örgütlenmelerini tasfiye edecekler ve süreç boyun ağırlığını kaybetmesi ile kalmayıp Tabgaç feodalleşmesinde yahut MÖ II. Binyılın sonlarında (MÖ 1050) Bozkır göçerlerinin Çin'deki Zhou Hanedanlığını kurmaları⁹⁵² örneklerinde de görüleceği üzere boya dayalı örgütlenmenin ve bu örgütlenme aracılığıyla korunan üretici kitlelerin sınıf çıkarlarının tasfiyesi anlamına gelecektir.⁹⁵³ Dolayısıyla yerleşik topluluklar üzerinde toprak edinme yoluyla hakimiyet kurmak üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyete dayanan kandaş toplumsal örgütlenme açısından bir tehdit olarak algılanmaktadır.⁹⁵⁴ Töre işte tam burada devreye girmekte ve kandaş örgütlenme ile göçer üretim tarzının genel çerçevesinin korunması adına mağlup ülkelere yerleşmek ve hüküm altına almak yasaklanmaktadır.

⁹⁴⁹ (Bartold, 2014: 288)

⁹⁵⁰ (Oppenheimer, 2005: 54)

⁹⁵¹ (Khazanov, 2015a: 375)

⁹⁵² (Özerdim, 1963: 4-5)

⁹⁵³ (Bell-Fialkoff, 2000: 184; Engels, 2000: 249; Gumilev, 2003; Khazanov, 2015a: 316; Özerdim, 1963; Peacock, 2016: 111)

⁹⁵⁴ (İlgen, 2005: 819)

Yukarıda bahsedilen dönüşüm, ak budunun sahip olduğu mülkleri iç sömürü yoluyla genişletebilmesine olanak vererek bir yandan göçer üretim tarzını tahrip edecek diğer yandan da ak buduna göçer savaşçılar dışında asker besleme olanağı vererek ak budun ve kara budun arasındaki esnek ve rızaya dayanan toplumsal örgütlenmeyi dönüştürerek savaşçı seçkinlerin egemen sınıfa dönüşümünün önünü açacaktır. Söz konusu dönüşüm ise son kertede kara budunun kendini idame ettirmesi, ak buduna muhtaç kalmaması üzerine kurulmuş göçer mülkiyet düzeninin tasfiyesi ve kara budunun ele geçirilen halktan sonra da olsa yönetilen ve sömürülen sınıfa dönüşmesi tehlikesini ve kara budunun isyanlarını beraberinde getirecektir.

Tabgaçların Kuzey Wei hanedanlığını kurması gibi örneklerde somut işleyişini de görebildiğimiz bu sürecin beraberinde getirdiği riskler göçerleri anılan tehlikeye karşı töre içinde keşifler yapmak durumunda bırakmış olsa gerektir. Çünkü Destanlarda gördüğümüz üzere yenilen düşmandan alacağını alıp obaya dönmek töre bir buyruktur. Söz konusu buyruk tarihsel ifadesini göçerlerin toprak ele geçirmemesinde ve her defasında bozkıra geri dönmesinde bulacaktır. Törenin yağma ve akınlar üzerindeki bu etkisi kendisin destanlarda bir motif olarak da göstermektedir. Orta Asya destanlarında destanın kahramanı ne kadar zafer kazanırsa kazansın, nereleri zapt ederse etsin son kertede steplere, göçerliğe, boyuna geri dönmektedir. Bu törenin buyruğudur ve aksi boya/töreye ihanet etmek anlamına gelmektedir.⁹⁵⁵

Söz konusu yasak ancak, göçer topluluğun kolektif hakimiyeti altındaki otlak ve su kaynakları sürülerin yeniden üretim gereksinimlerini karşılamıyorsa ya da göçerleri yurtlarını terk etmek zorunda bırakan olayların ardından başlayan büyük bir göç ile birlikte gerçekleşmişse (ki bu iki koşul çoğu zaman üst üste binebilmektedir) yani göçerler yurt tutacak bir yer ararken karşılaştıkları bir toplulukla savaşıyorlarsa esnemektedir. Böyle bir durumda göçerler yenilgiye uğrattıkları halkların topraklarını yurt tutabilmekte, sürülerini ele geçirdikleri yeni otlaklara salabilmektedirler. Örneğin Kitanların XI. Yüzyılda Karahanlılar ve Selçukluların Hakim olduğu Batı Bozkırları ve

⁹⁵⁵ (Düzgün, 2012: 41; Standen, 2005: 132-133)

Maveraunnehir bölgesine yönelik saldırgan ilerleyişleri yukarıda sayılan otlak ve su kaynağı gereksinimi ile yurt arayışının bir sonucudur.⁹⁵⁶ Yine de anılan esneklik son derece sınırlıdır; çünkü töre her ne kadar ele geçirilen topraklara yerleşmeye müsaade etse de söz konusu yerleşmenin göçer töresi içinde kalması, yani hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan kandaş örgütlenmenin ve göçerliğin korunması gerekmektedir.

Göçer töresinin, yenilgiye uğratılan toplulukları -boy birliğine katılmadıkları yahut bağlı unsur olmadıkları müddetçe-, onların topraklarına yerleşerek yönetmeyi yasaklayan hükümlerinin tasfiyesi, söz konusu normatif pratiklerin korumaya özgülendiği kandaş boy örgütlenmesinin tasfiyesini beraberine getirecektir. Söz konusu tasfiye Göktürkler ve Hazarlardan itibaren ilk nüvelerini göstermiş ama nihai biçimini XIII. Yy'da Cengiz ve Moğollar döneminde almıştır.⁹⁵⁷ Göçer üretim tarzının kolektif mülkiyet rejimi tarafından çevrelenmiş aile mülkiyeti pratiklerine dayalı yapısını, aile mülkiyetine yaslanarak tasfiye eden Cengiz ve onun savaşçı aristokratları, kandaş toplum yapısının da step tarzı bir feodalite tarafından tasfiyesini tetiklemişlerdir. Göçerlere özgü mülkiyet rejimi ve kandaş boy örgütlenmesinin güçten düşmesi ve toplumsal belirleyiciliğini kaybetmesi ile törenin fetihleri yasaklayan ve sınırlayan normları da dönüşecektir.

Söz konusu dönüşüm, daha evvelden boyun kolektif olarak yararlandığı otlak olarak toprağın, üzerinde beslenebilecek sürüleri de belirleyen bir servet unsuru haline gelmesi sonucunu beraberinde getirmiştir. Toprağın bir servet unsuru halin gelmesi ve aile mülkiyeti çerçevesinde biriktirilebilmesi ile toprak ele geçirmek step göçerleri için bir zenginleşme aracı haline gelecek ve böylece kandaş toplumun töresinin toprak ele geçirmekten sakınan, sürüleri merkeze alan normları yerini toprak ele geçirmeye ve fetih savaşlarına özgülülmüş Moğol feodalizmine bırakacaktır. Böylece step göçerleri komşularından ihtiyaçlarını almak için akınlar düzenleyen serüvencilerden toprak

⁹⁵⁶ (Biran, 2005: 41)

⁹⁵⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 103; Марков, 2010: 49-50)

fethedip oralarda feodal mülkler ihdas etmeye özgülenmiş bir yapı içinde girecekler ve fetih akınlarının başlıca amacı aline gelecektir.⁹⁵⁸

Göçer üretim tarzını temel bölüşüm mekanizması olan ülüş dış sömürüyü sadece ak budunun faydalandığı bir faaliyet olmaktan çıkarmaktadır. Göçer önderliğinin en önemli sorumluluklarından biri olan ülüşün zorunluluğu dış sömürüden sadece ak budunun değil kara budunun da yararlanması anlamına gelmektedir. Temelde ak budun ve kara budun ulcadan aldıkları pay farklı olsa da kara budunun da mutlaka pay alıyor olması dış sömürünün sadece ak budunun zenginleşmesinin bir aracı olmaktan çok toplumsal formasyonun bütünsel bir biçimde yeniden üretilmesinin aracı olduğunu bize göstermektedir. Kara budunun akınlardan mutlaka pay alması bir de alınan payların iç sömürü yasağına tabi olduğu ile birlikte düşünüldüğünde ise göçer toplumsal örgütlenmesinin en temel özelliklerinden biri olan, Kara budunun rızasının kurucu niteliği bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Kara budunun mülkü iç sömürü yasağıyla ak buduna karşı korunduğu için, kara budunun savaşa katılması ancak onun rızası ile gerçekleşebilecektir. Söz konusu rızayı almanın tek yolu ise kara budunu da dış sömürü ilişkisine dahil etmek, onun payını vermektir.

Akın/yağma ve bunlar dolayısıyla kurulan dış sömürü ilişkilerinin (haraç vb.) toplumsal formasyonun yeniden üretiminde üstlendiği işlevin bir diğer etkisi de göçer toplumlarının savaççılık/bahadırılık etrafında örgütlenen ve kitlesel olarak silahlı olmaya dayanan kandaş yapılarına dayanaklık etmesidir.⁹⁵⁹ Toplumsal formasyonun yeniden üretim sürecinde gerek savaşarak gerekse de ticaret yollarını ve otlakları koruyarak önemli bir işlev üstlenen savaççı, sadece bir statü olmaktan öte göçer toplumun ideolojisinin en önemli taşıyıcılarından biri haline gelir ve sadece el koyduğu emtia, koruduğu otlak, sürü ve ticaret yolu yahut haraca bağladığı komşularla sınırlı olmayan bir düzlemde, toplumsal ideolojiye katılır. Anılan etki kendisini toplumun bahadırılık etrafında örgütlenmesi biçimine gösterecektir. Savaççının kurucu bir ideolojik unsur olması ise kandaş

⁹⁵⁸ Bkz. (Zimonyi, 2019)

⁹⁵⁹ (Helbling, 2006: 115)

toplumsallık içinde herkesin savaşçı olduğu, dolayısıyla yöneticiler tarafından beslenen bir savaşçı kitlesi yoluyla üretici kitleleri zapturapt altına alma olanağının bulunmadığı bir toplum kurgusu ile sonuçlanacaktır. Sözü edilen ilişkiler, savaşçıyı sadece eli silah tutan bir kimse değil göçer üretim tarzının genel çerçevesinin önemli unsurlarından biri haline getirecektir; bunun sonucu ise savaşçının merkezinde olduğu bir düzlemde kurulan ilişkilerin töre tarafından korunan ilişkiler haline gelmesidir. Göçer üretim tarzı içinde yapısal bir unsur olan savaş ve akınlar ile onlar etrafında gelişen ideoloji toplumsal formasyonun yeniden üretiminin esaslı bir unsuru haline geldiği için sözü edilen ilişkiler “törel” ilişkiler olarak normlara tercüme edilecektir. Töre ile savaşçı ve ona bağlı ideoloji arasındaki bu ilişki, özellikle kandaş toplumsallığın töre yoluyla korunması mücadelesinin verildiği dönemlerde aile mülkiyetine yaslanan yönetici sınıfların karşısında göçer savaşçılığını önemli bir direnç unsuru haline getirecek, bir yandan da kandaş örgütlenme korunduğu müddetçe savaşçılığa dayalı ideolojinin töre tarafından taşınmaya devam edilmesi anlamına gelecektir.⁹⁶⁰

1.6.3. Madencilik ve Maden İşleme

Metaller, özellikle de demirin işlenmesi göçer üretim tarzı içinde belirleyici pratiklerdendir. Demir ve demircilik, Orta Asya mit ve destanlarının temel unsurlarından biridir. Maden işleyiciliğinin sahip olduğu önem özellikle askeri alanda görülmektedir. Göçerler, özellikle demirden zırh ve silah yapımında yararlanmakta ve ürettikleri aletler vasıtasıyla, avcılık, akınlar ve ticaret yollarının kontrolü gibi gereksinimlerini yerine getirmektedirler. Üretime ek olarak metal işlemede ustalaşmış göçerler, ürettikleri metal eşyayı ticari bir mal olarak da kullanmışlardır.⁹⁶¹

Metal endüstrisinin göçer toplumlarda sahip olduğu yeri anlayabilmek için madenin çıkarılması ve işlenmesi süreçlerini birbirinden ayrı olarak değerlendirmek gerekmektedir. Sözü edilen iki süreç, birbirinden farklı pratikler etrafında gelişeceği,

⁹⁶⁰ (Divitçioğlu, 1992: 174-175)

⁹⁶¹ (Üngör, 2016: 359)

birbirinden farklı teknikleri gerektireceği ve toplum örgütlenmesi üzerinde birbirinden farklı etkiler doğurdukları için, anılan ayırım gerekmektedir. Bunun nedeni, özellikle göçerler söz konusu olduğunda maden çıkartmak ile işlemenin, göçer toplumlardan farklı örgütlenme pratikleri talep etmesidir. Bahsi geçen üretim pratiklerinin toplumdan talep ettikleri göçer toplumlar söz konusu olduğunda toplumsal örgütlenme üzerinde yerleşik toplumlara nazaran daha radikal sonuçlar doğurabilmektedir.

Maden çıkarmak, şayet yüzeyden elde edilebilen cevher örneklerinden bahsetmiyorsak yerleşmeyi gerektirirken maden işlemek aynı ölçüde yerleşiklik basıncı oluşturmamakta bu ise göçerlerin madencilik pratikleri ile olan ilişkilerini biçimlendirmektedir. Anılan gerekliliklerden ötürü göçerler maden işleyiciliğinde uzmanlaşırken maden çıkarmaktan kaçınmakta ve maden cevherlerini başka topluluklardan edinme yoluna gitmektedirler. Maden çıkarmak son kertede yerleşmeyi gerektirdiği ölçüde Orta Asya göçerlerinin Madencilik kolonileri kurdukları ve burada özellikle maden çıkaran toplulukların yerleşik kabul edilebilecek bir yaşam sürdürdüklerin söylemek gerekmektedir.⁹⁶² Fakat sadece anılan madencilik kolonilerinin varlığına dayanarak Step toplumlarının göçer yaşamı terk ettiğini söylemek de mümkün değildir. Söz konusu koloniler muhtemelen göçemeyenler yahut bağımlılık altına alınmış ve soy bağı hiyerarşisinde iç sömürüye karşı korunması olmayan unsurlar tarafından işletilse gerektir; çünkü maden işlemenin aksine cevher çıkarmak, göçerler için yerleşmeyi dayatmakta ve bu bağlamda tercih edilmemektedir.⁹⁶³ Böyle bir durumda, ihtiyaç duyulan maden cevheri muhtemelen hakimiyet altına alınan yerleşik toplumlardan dış sömürü yoluyla alınmış olmalıdır.⁹⁶⁴ Bataklık demiri gibi örneklerle karşımıza çıkan yüzey madenciliği, yani yüzeye çıkan cevherin toplanması ise göçerlik dairesi içinde icra edilebildiği için göçerler tarafından başvurulmuş bir cevher elde etme yöntemidir.⁹⁶⁵

⁹⁶² (Kyzlasov, 2010: 165; Yetkin, 1984: 10)

⁹⁶³ (Divitçioğlu, 2005a: 134)

⁹⁶⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 329)

⁹⁶⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 134)

Orta Asya göçerlerinin madencilik faaliyetleri ve bu bağlamda madencilik kolonilerine ilişkin elimizdeki en eski buluntulardan biri Ural dağlarında bulunan ve MÖ III-II. Binyıllara tarihlenen Sintaşa buluntularıdır.⁹⁶⁶ Göçerlerin yaşadığı bir coğrafyada bulunan Sintaşa madencilik ve metalürjinin merkezinde olduğu bir yerleşiklik pratiğine işaret etmektedir.⁹⁶⁷ 6000 metrekareden fazla bir alana yayılmış olan yerleşimde konutlar ve söz konusu konutların büyük bir çoğunluğunda madenci fırınları madencilik ve metalürji ile ilgili sair kalıntılar bulunmuştur.⁹⁶⁸ Söz konusu buluntular madencilik ve metalürjini Sintaşa yerleşimindeki belirli unsurların faaliyeti olmaktan çok söz konusu toplulukların genelinde icra edilen (neredeyse her evde) belirleyici üretim pratiği seti olduğunu göstermektedir.⁹⁶⁹ Sintaşa yerleşimindeki madencilik ve metalürji faaliyetleri temelde bakır madenciliği ve işleyiciliğine dayanmaktadır.⁹⁷⁰ 250 kadar iskeletin bulunduğu bir Sintaşa yerleşiminin 650 civarında bir nüfusu destekleyebileceği düşünülmektedir.⁹⁷¹ Özellikle nüfusun yaklaşık üçte birinin kurgan tipi mezarlara gömüldüğünü gösteren buluntular Sintaşa yerleşimlerinde hiyerarşik bir toplumsal örgütlenmenin mevcudiyetini düşünmeye imkan vermektedir.⁹⁷²

Yerleşimlerin benzer buluntularla karşılaştırıldığında çok daha az nüfusu barındırabilecek denli küçük olması hem de kısa ömürlü oluşları ve bazı yerleşimlerin savaş ve yangın sonucu ortadan kalkmış olabileceğine ilişkin buluntular (söz konusu yerleşimlerde 4 yahut 6 kuşağın yaşadığı düşünülmektedir)⁹⁷³ ve tahkimatlar bize Sintaşa yerleşimlerinin bir yandan madencilik harici ürünlerin pazarı olarak ticaret diğer yandan da madeni ürün sağlayıcısı olarak hem bizzat hem de ittifaklar ve ticari ilişkiler dolayısıyla yöresel çatışma ve savaşlara dahil olduğunu göstermektedir.⁹⁷⁴ Sintaşa yerleşimlerin kendi kullanımlarını aşan bir bronz üretimine sahiptirler ki bu da onların yöredeki maden üretemeyen topluluklarla ticari ve politik ilişkiler kurmaları ile neticelenmiştir.⁹⁷⁵ Yörede

⁹⁶⁶ (Anthony, 2009: 47; Güneri, 2018:256-257)

⁹⁶⁷ (Anthony, 2009: 47)

⁹⁶⁸ (Drennan vd., 2011: 163; Hanks, 2009: 152; Güneri, 2018: 257)

⁹⁶⁹ (Hanks, 2009: 152)

⁹⁷⁰ (Drennan vd., 2011: 163)

⁹⁷¹ (Drennan vd., 2011: 162; Epimakhov, 2002; Güneri, 2018: 258)

⁹⁷² (Hanks, 2009: 149-150)

⁹⁷³ (Drennan vd., 2011: 166)

⁹⁷⁴ (Hanks, 2009: 151)

⁹⁷⁵ (Hanks, 2009: 151)

Bulunan Arkhaim yerleşmeleri üzerine yapılan çalışmalarında da dikkati çeken biçimde gerek Sintaşta gerekse de Arkhaim yerleşmeleri karşımıza bozkır göçerleri ile yerleşik madenciler arasında gelişen ticari ilişkiler ve toplumsal bir örgütlenmenin örneklerini vermektedir.⁹⁷⁶ Söz konusu örgütlenme bozkır göçerlerinin kendilerinin üretmediği mallara bağımlılığı ve söz konusu emtiayı ticaret yahut dış sömürü yoluyla elde etme hususundaki ısrarlarını hesaba katmayı gerektirmektedir. Bu bağlamda Sintaşta buluntuları izole madenci yerleşimlerinden ziyade bölgenin göçer sakinlerinin de içinde olduğu bir ticari-askeri-politik entegrasyon düzeneğinin bir parçası olarak kabul edilmelidir.

Madencilik, madenlere erişebilme olanakları tarafından belirlendiği ölçüde, maden cevherine erişme olanakları fazla olan göçer toplulukların bu alanda diğer göçerlere nazaran daha fazla uzmanlaşma ve üretim imkanına sahip olduklarını gerektirmektedir. Bir boyun göç alanı içinde maden cevheri elde edilebilmesi yahut komşu olunan bir topluluktan maden cevheri yahut madeni eşya elde edilebilmesi ilgili toplulukta diğer boylara nazaran hem daha fazla mal hem de daha yoğun bir pratik bilgisi birikmesi ile sonuçlanacaktır. Maden cevheri ve madeni eşyaya ulaşma olanakları sınırlı olan boylar ise bu alanda söz konusu malları onlara sahip olan göçerlerden tedarik etmek durumunda kalacaklardır. Nesnel koşullar tarafından dayatılan bu durum göçer topluluklarının maden cevheri ve madeni eşya gereksinimlerinin karşılanması için boylar arası iş birliği düzeneğine başvurması ile sonuçlanacaktır. Bu bağlamda göçer toplumlarında madencilik ve metalürji ile üretilen malların toplum içinde üleşilmesi orun/ülüş mekaniklerinin ve boylar arası iş bölümünün izlerini taşımaktadır. Burada Göktürk boy birliğinin kurucu boyu olan Tu'kue'ler örneğine bakılabilecektir. Tu'kue'ler bağımsızlıklarını elde edip ardından Göktürk boy birliğinin hâkim unsuru olarak öne çıkmadan evvel Juan-Juan'ların⁹⁷⁷ madencilik kolonilerinde demir üretimi ile iştiğal etmekte ve ürettikleri bu

⁹⁷⁶ (Kuz'mina, 1994; Kuz'mina, 2002; Mallory, 1989)

⁹⁷⁷ MÖ IV-VI yılları arasında Orta Asya'da hâkim olmuş boy birliğinin adıdır. *Ro-ro* 'lar, *Ju-Juan* ya da *Ju-Ju* 'lar olarak da anılan bu boyun Liang-shu ve Nan-shih adlı Cin kaynaklarında *Hsiung-nu* 'ların soyundan geldiği belirtilmektedir. Liang Shu'dan Kürşat Yıldırım'ın aktarımıyla alıntılırsak: “*Jui-Jui (Juan-Juan) ülkesi, Hsiung-nu (Hun) 'ların bir başka soyudur. Wei ve Chin devrinde, Hsiung-nu (Hun) 'lar yüzlerce binlerce kabileye bölündü, her bir kabilenin adı vardı, Jui-jui bu kabilelerden biridir.*”. Liang Shu'dan aktaran (Yıldırım, 2015: 55).

demir Juan-Juan boy birliğine mündemiç boylar arası işbölümüne katılmaktadırlar.⁹⁷⁸ Göktürklerin, Juan-Juan'lara bağlı bir boy olarak demir üretimi ile iştilgal etmeleri⁹⁷⁹ Göktürk türeyiş mitlerinde şu şekilde anlatılmaktadır; Hayrettin Erkoç'un beş farklı kayıttan derlediği ortak anlatıyı alıntılalım:

“Kurt burada saklanıp sonra on oğul doğurur. On oğul büyüyünce dışarı çıkıp eş alıp onları gebe bırakırlar; sonra hepsinden bir soy olur. Ashina birisinin soyadı (xing) olup en değerli olandır; sonra Ashina uzun süreliğine hükümdar olur. Böylece Türkler otağlarının (ya 牙) kapısına kurt başlı tuğ (langtou du 狼頭纛) dikerler ve soylarını unutmadıklarını gösterirler. Soyları çoğalır, sonunda yüzlerce aile olurlar. Birkaç nesil sonra bütün bölükler ve herkes, Axian Şad'ın (Axian She 阿賢設) önderliğinde mağaradan çıkarlar, Rurulara (茹茹 / 蠕蠕) bağlanırlar. Uluğ Yabgu (Da Yehu 大葉護, Büyük Yabgu) döneminde soyları daha da güçlenirler. Altay Dağları'nın (Jinshan 金山) güney yamacında yerleşirler ve Rurular için demircilik yaparlar. Altayların biçimi demir tolgaya benzer, onların dilinde demir tolgaya (doumou 兜鍪) Türk (Tujue 突厥) denilir, sonra bu yüzden bu adı benimserler.”⁹⁸⁰

Alıntıda geçen *Ruru* ibaresi Juan-Juanları imlemektedir. Anılan alıntıda da görülebildiği üzere Tugüler (Gök Türkler), Juan-Juan'ların bağlı olarak Altay dağlarında demircilikle iştilgal etmektedirler⁹⁸¹ ve bu ilişki bir bağımlılık ilişkisi olarak tanımlanmıştır.⁹⁸² Tugülerin bağımlı bir topluluk olarak demircilikle iştilgal etmeleri bize bir yandan boylar

Nan-ch'ishu ise Juan-Juan'ların soyunu *hu* kabilelerine götürmektedir. Fakat *hu* ibaresinin belirli bir dönem boyunca Çinlilerin kuzeydeki göçer komşuları için kullandıkları genel bir ifade olduğu hatırlandığında, Juan-Juan'ların *hu* kökenli olduklarını söylemenin en nihayetinde totoloji olacağını belirtmek gerektirmektedir. Bu yazıldığı dönem için anlamlıdır elbette, en nihayetinde Juan-Juan'lar Çin'in kuzeyinde yaşayan göçerler olmaları sebebiyle *hu*'durlar ama açıklayıcılığı da bu kadarla sınırlıdır. Wei-shu'da *Tung-hu*'ların neslinden türedikleri, Chin-shu ve Shi-liu-kuo ch'un-ch'iu'da ise Ho-shi'deki *Hsien-pi*'ler olduğu söylenmektedir (Avirmed, 2011: 24). Aynı zamanda VI-IX Yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da hakimiyet kurmuş olan Avarların Juan-Juan'lardan kopma bir topluluk olduğu da iddia edilmektedir (Chavannes, 2013: 293-296; Divitçioğlu, 2005a: 40; Erdelyi, 2013; 1966: 198 Koşay, 1972: 71; Pulleybank, 1999: 35; Yıldırım, 2015: 53-57, 71).

⁹⁷⁸ (Divitçioğlu, 1992: 70; Klyaştornıy, 2018: 106; Mau-Tsai, 2019: 17; Potapov, 2014b: 29)

⁹⁷⁹ (Kuban, 1993: 46)

⁹⁸⁰ (Erkoç, 2018: 53-57; Klyaştornıy, 2018: 105-106)

⁹⁸¹ (Sümer, 1960: 567)

⁹⁸² (Avirmed, 2011: 25-26)

arası bir iş bölümünün diğer yandan da boylar üstü örgütlenme içinde bir hiyerarşik düzenin varlığını göstermektedir.⁹⁸³

Demirin, cevherinden ayrılabilmesi için gerekli olan yüksek ısılı fırınlara bağlı olarak göçerlik dairesinde elde edilmesinin zorluğu, çoğu kez demir elde etmenin dış sömürü ilişkisi kurmaya ve dolayısıyla da savaşmaya bağlı olması madenlerin ama özellikle de demirin Orta Asya göçerleri için çok değerli bir maden olması sonucunu doğurmaktadır. Demire verilen değer kökeni elbette onun üretim ilişkilerine özellikle de zırh ve silah olarak doğrudan katılması ile bağlıdır. Söz konusu değer ideolojiye işlenişi ise askeri/iktisadi faydayı kuşatan mitlerle ve soyutlamalarla gerçekleştirilmektedir. Bu noktada kamlar ile demirciler arasında kurulan paralellik ve demircilerin salt bir zanaatkar olarak değil, kozmik yetilere sahip kimseler olarak görülmesi anlaşılabilir. ⁹⁸⁴

En nihayetinde demir, madencilik ve metalürji göçer üretim tarzında askeri faaliyetlerin baskın niteliğinin bir sonucu olarak kurucu bir motife tekabül etmekte ve bu nedenle de soyutlama yoluyla ideolojinin kurucu direklerinden biri olarak tercüme edilmektedirler.⁹⁸⁵ Burada Doğu Roma İmparatorluğu'nun Batı Göktürklere yolladığı elçi Zemarkhos'un karşılaştığı Türklerin ona demir satmak istemesi önemli bir örnektir. ⁹⁸⁶ Zemarkhos'a demir satılmak istenmesinde elbette ticari bir ilişki kurma çabası mevcuttur ama pre kapitalist toplumlarda politik ilişkilerin hediye, gösteri ve amaçsız harcama (potlaç) pratikleri ile birlikteliği⁹⁸⁷ düşünüldüğünde Zemarkhos'un karşılaştığı Türklerin ona demir satmaya kalkarak kendileri için çok değerli olan demir varlıklarını ortaya koyma yoluyla bir zengin ve kuvvetli bir toplum olduklarını gösterdikleri ve aynı zamanda diplomatik ilişkilerin kurulması sürecinde karşımıza çıkan hediye verme geleneğini demir ile icra ettikleri düşünülebilir.

⁹⁸³ (Avcioğlu, 1983: 741-742)

⁹⁸⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 135-136; Sümer, 1960: 567; Şen, 2008: 66)

⁹⁸⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 134-135)

⁹⁸⁶ (Divitçioğlu, 2005a: 135; Runciman, 1948: 49; Sümer, 1960: 567)

⁹⁸⁷ Bkz. (Wolf, 2019: 226)

Göçer madenciliğinin ortaya çıkışı ve gelişmesi büyük ölçüde yüzeye yakın⁹⁸⁸ bakır ve demir yataklarının mevcut olduğu Sibiry'a'nın güneyinde Altay dağları, Abakan, Minusinsk ve Yenisey vadisi kapsayan bölgede başlamıştır.⁹⁸⁹ Altaylarda erken dönem madencilik faaliyetlerine ilişkin en erken tarihli örneklerden biri Afanasyev dönemine ilişkindir. Son derece ilkel olan Afanasyev madenciliği büyük ölçüde doğada yüzeye yakın bulunan bakırın düşük ısılarla ve dövülerek işlenmesi temeline dayanmaktadır.⁹⁹⁰ Okunyev dönemini de kapsayacak bir süre boyunca soğuk dövme pratiklerinden öteye geçilmemiştir.⁹⁹¹ Madencilikte ilerleme Andronovo dönemine rast gelmektedir.⁹⁹² Madencilğe önem verilen Andronovo döneminde madeni aletler artık yüksek kaliteli kalay tuncundan yapılmaya başlanılmıştır.⁹⁹³ Döneme ait mezarlarda bulunan tunçtan delici eşyalar, baltalar bıçaklar ve mızrak uçları bize, aynı döneme ait taştan yapılmış ok uçları hala mevcut olsa da madenciliğin önemli bir merhale kat ettiğini göstermesi açısından önemlidir.⁹⁹⁴

Orta Asya göçerlerinde maden kullanımının izleri Okunyev kültüründe rastlanan bakır aletlerden, Andronovo ve Türk-Karasuk buluntularına uzanan bir dönemdeki bronz aletlere kadar uzanmaktadır.⁹⁹⁵ Anılan veriler bize, maden kullanımının Orta Asya göçerleri içinde çok eskilere dayandığını göstermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Karasuk dönemi buluntuları ile ham maden işlemeciliğinden alaşım kullanmaya ve demirin işlenmesine yani metalürjide ileri bir aşamaya geçildiği de görülmektedir.⁹⁹⁶ Altay ve Yenisey bölgesinde yüzeye yakın maden yataklarının varlığı bölgede madenciliğin gelişmesi ile neticelenmiştir.⁹⁹⁷ Yüzeye yakın yataklar nedeniyle maden cevheri elde edebilmenin mümkün olması anılan bölgelerde ikamet eden bozkır

⁹⁸⁸ (Koçak, 2017: 151)

⁹⁸⁹ (Barnes, 1938: 159-160; De La Vaissière, 2020: 160; Goudkoff, 1923: 283-284; Klyashorniy, 2018: 24; Mandryka, 2008: 260; Nicolle, 1990: 10)

⁹⁹⁰ (Güneri, 2018: 472)

⁹⁹¹ (Güneri, 2018: 472, 584)

⁹⁹² (Kuz'mina, 2001: 4; 2007; Mallory, 1997)

⁹⁹³ (Golden, 2018: 56; Güneri, 2018: 652)

⁹⁹⁴ (Grousset, 2011: 15; Gryaznov, 1969; Gumilev, 2003:40; Güneri, 2018:652)

⁹⁹⁵ (Golden, 2018: 55; Güneri, 2018: 184)

⁹⁹⁶ (Kuban, 1993: 39)

⁹⁹⁷ (Koçak, 2017: 151; Марков, 2010: 42)

göçerlerinin madencilikte uzmanlaşması ve boylar arası iş birliği çerçevesinde elde ettikleri madeni hem boylar arası işbirliği düzeneği içinde hem de ticari amaçla kullanmalarına olanak sağlamış olsa gerektir.⁹⁹⁸

Orta Asya Göçerlerinin bronz ve demiri ciddi anlamda kullanmaya başlamaları ise eldeki buluntular göz önünde alındığında atın evcilleştirilmesi, koşum takımlarının gelişmesi, araba üretiminde yetkinleşmesi ve atın kitlesel olarak beslenmesinin de gerçekleştiği MÖ 2. Ve 1. Binyıllar arasına tarihlenebilecektir.⁹⁹⁹ Anılan tarihsel dönemde Tagar/İskit Uygarlığı'na ait olduğu bilinen bazı mezarlarda aynı uygarlığın bir önceki evresine ilişkin buluntularda elde edilen tunç silah ve araç gereçlerin demirden benzerleri bulunmuştur.¹⁰⁰⁰ Yine Pazırık buluntuları da bize demir çağının Orta Asya göçerlerine ulaştığına ilişkin buluntular vermektedir.¹⁰⁰¹ Hunlarda ise hakimiyet altına alınan topluluklardan elde edilen demirin işlenmesinin yanı sıra bronz dökümcülüğünün geliştiği ve toplum içinde bronz dökümünde uzmanlaşan zanaatçıların mevcut olduğu bilinmektedir.

Tarihsel sürecin ilerleyen evrelerinde yukarıda bahsi geçen ilkel madencilik ve metalürji pratiklerinin geliştiği ve Orta Asya göçerlerinin gerek silah üretimi gerekse da sanat eserleri ve gündelik kullanım aygıtlarını kapsayan bir düzlemde metalürji alanında oldukça ilerledikleri görülmektedir.¹⁰⁰² Bronz çağının sonları ile birlikte maddi kültür buluntuları bize Altaylıların dökme demir, altın ve kalay kullanmaya başladıklarını; hatta altından çok ince işçilik gerektiren süs eşyalarını imal edebildiklerini göstermektedir.¹⁰⁰³

Orta Asya göçerlerinin metalürjideki asıl uzmanlıkları ise silah ve zırh üretimi alanındadır. Bütünüyle savaşçı bir yapı içinde örgütlenmiş olan, kitlesel biçimde silahlı ve varlığını sürüleri ve otlaklarını korumak, ticaret yollarına hükmetmek ve yerleşik

⁹⁹⁸ (Марков, 2010: 42)

⁹⁹⁹ Bkz. (Eroğlu, 2019: 19; Марков, 2010: 14-15)

¹⁰⁰⁰ (Gumilev, 2003: 109; Güneri, 2018: 722-723)

¹⁰⁰¹ (Golden, 2018: 56)

¹⁰⁰² (Kuban, 1993: 37; Eroğlu, 2019: 18-19)

¹⁰⁰³ (Kuban, 1993: 46)

komşularına akınlar yapmaya borçlu olan bir savaşçı toplumda bu son derece olağandır. Özellikle Orta Asya göçerleri gibi, kolektif hakimiyet rejimi dışında zenginlik biriktirmeye ilişkin en büyük olanağın savaşçılık/bahadırılık olduğu ve biriken zenginliğin gösterilmesi, harcanması için mevcut en büyük olanağın yine silahlar ve zırhlar olduğu bir düzlemde, ilgili toplumun en gelişmiş üretici pratiklerinden birinin zırh ve silah üzerine olması şaşırtıcı değildir. Göçer savaşçıların donanımlarına gösterdikleri özen ve harcadıkları emek Sima Qian'da "*Askerleri güçlüdür, [sert] yayları çekebilir ve hepsi zırhlı atlılardır*"¹⁰⁰⁴ ifadesi ile kayıt altına alınmıştır.

Step göçerleri askeri demokrasiler biçiminde örgütlendikleri, kandaş toplum yapısı gereğince herkesin silahlı olduğu ve toplum akınlara/sürülerin ve otlakların korunmasına/ticaret yolları üzerindeki hakimiyete ve bu bağlamda savaşçılara yerleşik komşularından çok daha yoğun bir biçimde bağlı olduğu için gerek savaş sanatında gerekse de savaşçıların donatılmasında oldukça ileri bir düzey yakalamışlardır. Savaşçı donatılmasının en önemli unsurlarından silahlar ve zırhlar ile bunların üretimine özgü pratikler de anlatılanlara bağlı olarak ileri düzeyde gelişmiştir. Buna bir de göçer toplumların, herkesin savaşçı olduğu ve bu nedenle zırh ve silahın sadece belirli bir kesimin değil herkesin kullandığı eşyalar eklendiğinde silah/zırh endüstrisinin step göçerleri için önemi ve ulaştığı boyut daha rahat anlaşılacaktır.

Metalürjinin silah ve zırh üretimine bağlı gelişimi metalürjinin diğer pratiklerinin ve özellikle süsleme sanatının da gelişmesini etkilemiştir. Göçer üretim tarzı dahilinde elde edilen servetin aktarılabilceği alanların azlığı nedeniyle zırhlar, silahlar ve hayvanların koşum takımlarını zenginliğin en yaygın göstergeleri haline getirmiştir. Büyük ganimetler elde eden bahadırlar bu ganimetleri zırhlarını, silahlarını ve koşum takımlarını süslemek için harcamışlardır. Kandaş ve sürüleri üzerine kolektif hakimiyete dayanan toplumsal yapının koyduğu sınırlar nedeniyle zenginliğin zırh, silah ve koşum takımlarının süslenmesi gibi alanlarla sınırlandırılması ise altın ve gümüş gibi metallerle icra edilen

¹⁰⁰⁴ Sima Qian'dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

bezeme/süsleme sanatını silah ve zırh üretimine paralel biçimde geliştirmiştir.¹⁰⁰⁵ Altın başta olmak üzere değerli madenleri işlemede uzmanlaşma ise sadece zırhlar ve silahlar ile de sınırlı değildir. Başta koşum takımları ve egemenlik alameti olarak da kullanılan tuğ, davul ve boruların süslenmesi olmak üzere sunu eşyaları, kıyafetler ve savaşçı aristokratların kullandığı belli başlı eşyalarda da altın ve sair değerli madenlerle bezemeler görülebilmektedir.¹⁰⁰⁶

Göçerler metalürji alanında gelişmiş ürünler üretebilseler de ekonominin tek yönlü uzmanlaşma üzerine kurulması ve hareket halindeki yaşamları gelişmiş metal işleme tekniklerinin yaygın ve kitlesel üretime imkân verecek denli yayılması ve genişlemesi/genleşmesini engellemektedir. Buna bir de maden cevheri elde etme noktasındaki dışa bağımlılık da eklendiğinde göçerlerin her zaman yerleşik komşularından gelecek maden cevheri ve işlenmiş madeni ürünlere ihtiyaç duyduklarını söylemekte bir beis olmayacaktır. Özellikle silah ve sair savaş gereçleri göçer toplumun dışarıdan en fazla talep ettiği metaller arasındadır.¹⁰⁰⁷ Bu da bize göçer ekonomisi içindeki metalürji pratiklerinin gelişkin olmakla beraber kısıtlı bir karakter gösterdiğini göstermektedir.

1.6.4. Tarımsal Üretim

Orta Asya göçerleri aslen hayvan besiciliği yan hareketli üretim araçları üzerine kurulu bir toplum yapısına sahip idilerse¹⁰⁰⁸ de beslenmeye yönelik¹⁰⁰⁹ yahut hayvanlarını

¹⁰⁰⁵ (De La Vaissière, 2020: 159; Ahincanov, 2014: 251)

¹⁰⁰⁶ Savaşlarda yahut egemenliğin simgesel olarak ilanında tuğlar, davullar ve borular önemli bir işleve sahiptir. Özellikle savaşçı aristokratlar ve kağan başta olmak üzere soyundan/ailenden gelenler altınla bezenmiş pek çok törensel eşyaya sahiptir ve kullanmaktadır. Bkz. (Vural ve Solmaz, 2018: 295)

¹⁰⁰⁷ (Vladimiritsov, 1987: 70-71)

¹⁰⁰⁸ Burada El-Ömerî'nin Türkistan ile ilgili şu ifadelerini alıntılama yararlı olacaktır: “*Türkistan halkı keskinlikler ekip biçmekle uğraşmayan göçebe ve çobanlardan oluşur.*” (El Ömerî, 2014: 107). El-Ömerî'nin gözlemleri göçerlerdeki ikincil tarım pratiklerinden bahsetmemesi bağlamında eksik olmakla birlikte göçerlerin temelde tarım ile iştigal etmiyor oluşlarını açık bir biçimde belirtmektedir.

¹⁰⁰⁹ Göçer beslenme rejimi büyük ölçüde hayvansal ürünlere dayansa da tarımsal ürünlere, özellikle de tahıllara yönelik bir talep mevcuttur. Göçerler son kertede sadece hayvanlarına dayanarak beslenebiliyor olsalar da imkan buldukça böyle bir beslenme rejiminden kaçınırmaktadırlar. Bu talebin ardında beslenme gereksinimlerinin tam anlamıyla karşılanmasının yanı sıra ise hayvanlardan elde edilen besinlerin eş

beslemek için tarımsal ürünlere ihtiyaç duymaktadırlar.¹⁰¹⁰ Bu bağlamda da tarımsal ürünlere yönelik bir talebin ve dolayısıyla üretim ve ticaretin bu toplumlar için de söz konusu olduğunu söylememiz gerekmektedir.¹⁰¹¹ Sadece hayvancılıkla işigale dayanan saf bir göçerlik aramak, Orta Asya göçerleri yahut daha genel bir ifadeyle ilkel-komünal düzeyi aşmış herhangi bir hayvancı topluluk söz konusu olduğunda her zaman gözlemlenebilir bir fenomen değildir.¹⁰¹² Göçerler fırsat buldukları ölçüde tarımla uğraşmaktadırlar.¹⁰¹³ Ama yine de son kertede bu uğraşın oldukça nadir ve ikincil nitelikte olduğunu belirtmek gerektir.¹⁰¹⁴ Daha önce de belirtildiği gibi, mesele tarımsal üretimin yokluğu değil, üretim tarzını belirleyecek, hâkim pratik olmamasıdır.¹⁰¹⁵ Maddi kültür buluntuları ve yazılı metinler de bize göçer çobanların tarımla uğraştıklarını, yalnız bu uğraşın tarım toplumlarınıninki gibi asli ve hâkim pratik seti olmadığını göstermektedir.¹⁰¹⁶

Tarımsal üretimin önündeki engellerin en önemlisi bizzat coğrafyanın kendisidir. Büyük ölçüde bozkırlarla ve azımsanmayacak ölçüde çöllerle kaplı, kuzeyinden tayga ile çevrili bu coğrafyada toplumsal formasyonların tarımsal ekonomiye dayalı bir biçimde gelişmesini sağlayacak koşullar, nehir havzaları gibi bir dizi kısıtlı alan dışında mevcut değildir.¹⁰¹⁷ Toprağın ve iklimin tarımsal üretim için elverişli olmadığı koşullar altında hayvancılık, kendi başına üretime elverişli olmayan koşulları üretime elverişli ilişkilere tahvil etmek anlamına gelmektedir.¹⁰¹⁸ Tek başına üzerinde yaşayan insanları beslemeye uygun olmayan toprak ve iklim koşulları hayvancılığa yönelik keşifleri tetiklemekte ve böylece hayvancılık üzerinden bir üretim tarzı gelişmektedir. Göçerler, kapitalizmin ve tekniğin geliştiği dönemlerde bile tarımsal üretime tam olarak açılmayan geniş

zamanlı olarak yaşam stokunun yeniden üretimini engellemesi ya da yavaşlatması yatıyor olmalıdır (Di Cosmo, 2010: 30-31).

¹⁰¹⁰ (Di Cosmo, 2010: 29; Mandaloğlu, 2014: 85; Spinei: 2009: 226)

¹⁰¹¹ (Dokur, 2019: 154-155; Goldschmidt, 1979: 16; İlgen, 2005: 830; Kradin, 2015: 10; Spinei, 2009: 226)

¹⁰¹² (Di Cosmo, 2010: 11; Марков, 2010: 9)

¹⁰¹³ (Avcıoğlu, 1985a: 218)

¹⁰¹⁴ (El-Ömerî, 2014: 119; McNeill, 2002: 49)

¹⁰¹⁵ (Krader, 1979: 225)

¹⁰¹⁶ (Di Cosmo, 2010: 11; Klyashorniy, 2018: 23; Марков, 2010: 41; Shelach, 2005: 32)

¹⁰¹⁷ (Biran, 2007: 8; Divitçioğlu, 2005a: 240; Eisma, 2012: 123; Guang-da, 1996: 281-282)

¹⁰¹⁸ (Honeychurch, 2014: 279)

arazilerden yararlanmak üzere hayvancılığa sarılmışlardır.¹⁰¹⁹ Bu bağlamda bozkır çobanlığının tarımsal verimliliğin düşük ve üretimin zor olduğu koşullara verilen bir cevap olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁰²⁰

Tarımsal pratikler, hele ki üretim tarzının tanımına etki edecek, yani üretim tarzı içinde hegemonik pratik düzeyine çıkacaksa bozkırın sağladıklarından farklı bir nesnel koşullar dizisinin söz konusu olması gerekmektedir. Belirtilen nedenlerden ötürü Orta Asya göçerlerinin nebatattan yararlanması, ticareti bir yana bırakırsa büyük ölçüde toplayıcılık, göç yollarında oluşturulan fakat yerleşik bir yaşama geçmeyi dayatmayan, su boylarında yürütülen ve ürünün ekilip bırakılması ve tekrar geldiğinde hasat edilmesi ile yapılan üretim ve konaklarda yurtların yakınında gerçekleşen küçük çapta bahçe tarımı ile kısıtlıdır ve de genel olarak tarım toplumları ile karşılaştırıldığında düşük verimliliktedir.¹⁰²¹ Tarımsal üretim pratiklerinin kısıtlılığı bize Orta Asya steplerinde yaşayan göçerler için tarımın ikincil nitelikte bir üretim faaliyeti olduğunu göstermektedir.¹⁰²² Fakat söz konusu ikincilliğin tarımsal üretimin Orta Asya göçerlerinin yaşamlarında bütünüyle etkisiz olduğu anlamına gelmeyeceğini de belirtmek gerekmektedir.

MÖ III. Binyıl civarlarındaki büyük kuraklık dalgasına dek Amu Derya, Siri Derya ve Aral denizi çökeltisi gibi havzalarda gelişmekte olan ve belli örneklerde Kentsel devrim aşamasına kadar yaklaştığı görülen tarımsal toplulukların mevcudiyeti, ilerleyen dönemlerde de tarımsal üretimin beşiği olmuş olan söz konusu havzalarda tarımsal üretime uygun koşulların mevcudiyetini ve bölgede yaşayan insan topluluklarının MÖ III-II. Binyılların kuraklığına kadar tarımla iştigal ettiklerini söyleme imkanını bize vermektedir.¹⁰²³ Söz konusu havzalardan elde edilen buluntular Orta Asya'da göçer üretim tarzının gelişmesinden önce Orta Asya'nın batısında yer alan Maverannehir ve Aral çökeltisinde çiftçi-çoban ekonomisinin hâkim olduğunu ve bu bağlamda tarımın

¹⁰¹⁹ (Khazanov, 2015a: 161)

¹⁰²⁰ (Bell-Fialkoff, 2000: 182; Khazanov, 2015a: 161-162; Lefébure, 1979: 1)

¹⁰²¹ (Eberhard, 1945: 487; Gumilev, 2003: 110; Марков, 2010: 35; Memiş, 1987: 18; Spinei, 2009: 227)

¹⁰²² (Luxemburg, 1995: 12; Mandaloğlu, 2014: 81; Spinei, 2009: 227)

¹⁰²³ (Dolukhanov, 1998; Pitmann, 1984: 32)

Orta Asya göçerlerinin geçmişinde bir yeri olduğunu göstermektedir. С. С. Черников’a göre Andronovo döneminde hayvancılığa dayalı üretimin iklim koşullarının da etkisi ile tarımsal üretimden daha verimli hale gelmesiyle birlikte ekonomide tarımın ağırlığı giderek azalmış¹⁰²⁴ ve Hayvancılık baskın üretici pratikler seti haline gelmiştir.¹⁰²⁵

Orta Asya göçerlerinin iktisadi örgütlenmelerinde tarımsal uğraşları ikincil niteliktedir.¹⁰²⁶ Bu bağlamda tarımsal üretim konak yerlerinde gerçekleştirilen ilkel bahçe tarımı ve göçer üretim tazının sınırlılıkları dahilinde su boylarına yapılan ve bir daha aynı gere gelindiğinde hasat yapılan ekim biçimleri şeklinde somutlaşmaktadır.¹⁰²⁷ Göçer tarımında önemli olan ekin ve hasat zamanlarının göç çevrimleri ile çakışmamasıdır.¹⁰²⁸ Anılan sınırlılık tarımsal üretimin ikincil karakterinin bir göstergesi ve göçerlerin tarımsal üretiminin sınırlarını teşkil etmektedir. Tarımsal üretimin sınırlılığı ise ticaret ve dış sömürü yoluyla aşılır.¹⁰²⁹ Tarımsal üretimin gelişmemesinde bir diğer önemli etken de göçer örgütlenmelerinin gelişmesine bağlı olarak kurulan düzenli ve büyük hacimli ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin hem tarımsal üretim ihtiyacını ortadan kaldırması hem de bahsi geçen ilişkilerin sürdürülebilmesi süreçlerinin gereksindiği emek gücü örgütlenmesi dolayısıyla tarıma dayalı bir ekonominin gelişmesinin ketlenmesi sayılabilecektir.¹⁰³⁰ Söz konusu durum Han Hanedanlığı Tarihi’nin Hsing-nu Monografisi’nde “*Surlarla çevrili [bir] şehirleri, sürekli oturdukları [bir] yer ve tarım yapmak gibi [bir] uğraşları yoktu*”¹⁰³¹ ifadesi ile kayıt altına alınmıştır.

¹⁰²⁴ “Özbek-han Müslümandır ve şer’i kuralların uygulanması konusunda çok titizdir. Namazlarını düzenli şekilde kılar ve orucunu tutar. Halkına ve huzuruna gelenlere karşı çok iyi davranır. Ancak fazla cömert değildir ve ülkenin gelirleri yeterli olmadığı için istese de cömert lütuflarda bulunamaz. Halkının çoğu bozkırda yaşayan göçebelerden oluşur. Ana yiyecekleri at, sığır ve koyun etidir. Tarımla fazla uğraşmazlar. Buğday ve arpa çok azdır. En çok mısır yetiştirirler ve birçoğunun temel gıda maddesidir.” (El-Ömeri, 2014: 115)

¹⁰²⁵ (Kuzmina, 2001: 9, Марков, 2010: 20-21)

¹⁰²⁶ (Avcıoğlu, 1985a: 329; Di Cosmo, 1999: 12; Khazanov, 2015a: 101)

¹⁰²⁷ (Agacanov, 2003: 130; Ahincanov, 2014: 254; Avcıoğlu, 1985a: 329; Divitçioğlu, 2005a: 199; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

¹⁰²⁸ (Divitçioğlu, 2005a: 199)

¹⁰²⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 329; Eisma, 2012: 123; Kradin, 2015: 20)

¹⁰³⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 218-219, 329-330, 424; Divitçioğlu, 2004: 44-45; Eberhard, 1945: 487)

¹⁰³¹ (Pan Piao vd., 2004: 1)

Tarımsal üretimin Orta Asya’da ortaya çıkması (basit toplayıcılığın yerini mevsimler etrafında örgütlenmiş bir nebatat yetiştiriciliğinin alması) ve gelişimi coğrafya ve iklimin etkileri nedeniyle göçer üretim tarzının gölgesi altında gerçekleşmiştir. Her ne kadar tarımsal üretime ilişkin münferit örnekler ortaya çıkmışsa da bunlar step göçerlerinin hâkim olduğu bir düzlemde ikincil kalmışlar ve buna bağlı olarak da tarımsal üretimin gelişimi Mezopotamya ya da Çin gibi tarım havzalarının gerisinde kalmıştır.¹⁰³² Bunda en önemli etken bölgenin coğrafi yapısı ve iklimi dolayısıyla suya erişimin sınırlı olmasıdır. Nehir havzaları dışında bozkır tarımsal üretimi destekleyecek bir sulamaya imkan vermemektedir.¹⁰³³ MÖ IV-III binyıllara tarihlenen Tamsagbulag (Moğolistan) buluntularında görülebileceği üzere sulamanın mümkün olduğu koşullarda tarımsal üretim ile karşılaşmaktadır.¹⁰³⁴ Ne var ki sulama imkanlarının kısıtlılığı tarımsal üretime bağlı olarak artan nüfusu beslemeye yetmediğinde tarım toplulukları avcılık ve hayvancılık gibi üretici pratiklere yoğunlaşmakta ve tarım ikincil bir üretim süreci olarak geride kalmaktadır.¹⁰³⁵ Neolitik dönemde görel olarak daha nemli olan iklim dönemin topluluklarının yerleşik ve tarıma dayalı bir formda örgütlenmesini desteklerken tarımsal verimi düşüren kuraklık koşulları toplulukları çobanlığa yönelmeye zorlamıştır.¹⁰³⁶ Örneğin MÖ 2500’lerden sonra iklimin daha kurak bir forma evrilmesi ile¹⁰³⁷ nüfuslarını beslemekte zorlanan topluluklar tarımsal pratikleri terk etmek ve hayvancılığa yönelmek durumunda kalmışlardır.¹⁰³⁸ Tarımsal üretimin ikincil nitelikte kaldığı göçer hayvancılık döneminde tarım genellikle Selenge havzası gibi nehir havzalarına ekim yapılması ve ardından göçe çıkılması, ürünün ise geri dönülünce toplanması biçiminde gerçekleşmekte, tarımsal üretim göçer yaşamın koşulları içinde gerçekleştirilmektedir.¹⁰³⁹

Andronovo Uygarlığına ilişkin yapılan kazılardan elde edilen bilgiler bize Andronovo insanların tarımsal üretim ile de iştigal ettikleri göstermektedir. Andronovo insanının

¹⁰³² (Korykoslu Hayton, 2015: 35; Pinhasi ve Heyer, 2013: 3)

¹⁰³³ (Eisma, 2012: 123)

¹⁰³⁴ (Eisma, 2012: 123-124)

¹⁰³⁵ Bkz. (Марков, 2010)

¹⁰³⁶ (Kotova ve Makhortykh, 2010: 92)

¹⁰³⁷ (Hanks, 2009: 150)

¹⁰³⁸ (Eisma, 2012: 124)

¹⁰³⁹ (Di Cosmo, 2010: 18; Eisma, 2012: 124)

tarımsal faaliyeti Proto-Okunyevlilerin ve Okunyevlilerin daha primitif pratiklerine nazaran tarımsal üretimde ileri bir aşamaya geçildiğini göstermesi açısından önemlidir. Kazılarda ele geçirilen ve dibinde yanmış darı taneleri bulunan bir seramik, havan, öğütme taşları ve bakır-tunç oraklar bize Andronovo insanların tarımsal üretimle iştigal ettiğini gösteren maddi kültür buluntularıdır.¹⁰⁴⁰ Fakat anılan maddi kültür buluntularına bakarak Andronovo insanının münhasıran tarımsal bir ekonomi çerçevesinde yaşadığını söylemek de hatalı olacaktır.¹⁰⁴¹ Son kertede Andronovo insanına ilişkin tarımsal buluntular bize tarımsal pratiğin mevcudiyetinden daha fazlasını söyleme imkânı vermemektedir.¹⁰⁴² En nihayetinde eldeki diğer bulgular Andronovo ekonomisinin merkezinde avcılık, hayvancılık ve balıkçılığın olduğunu göstermektedir.¹⁰⁴³ Anılan çıkarımın kaynağı ise Andronovo kültürüne ait kaya resimleridir. Şimdi, öncelikle şunun açıklığı kavuşturulması gerekir: Yazı öncesi dönemde kaya resimleri bir toplumun kendisine dair anlatısının merkezinde olan unsurlardan biridir ve bu bağlamda kaya resimlerinde resmedilen şeylerin ilgili toplumun yaşamında belirleyici etkileri haiz olmasını beklemek tutarlı ve olağandır. Andronovo kaya resimlerine bu çerçevede bakıldığında resimlerde ağırlığı teşkil eden av sahneleri bize avcılığın ilgili toplumsal formasyonun kendine dair anlatısının merkezine yerleşecek kadar önemli olduğunu ve bu bağlamda toplumsal formasyonun yeniden üretimin ve geçimlik ekonomide hâkim pratikler setine karşılık geldiğini göstermektedir.¹⁰⁴⁴

Tarımsal Üretimin ikincil niteliği Karasuk döneminde de tespit edilebilmektedir. Karasuk döneminin bu bağlamdaki özelliği hareket halindeki üretim araçları üzerindeki hakimiyet ve göçer üretim tarzının gelişmiş bir evresi ile karşı karşıya olmamızdır. Anılan bu evrede tarımın, kışlak yurtların etrafında yetiştirilen ilkel ürünlerle sınırlı kalması, üretim tarzının hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet üzerinde gelişmesine nazaran tarımın ikincil niteliğinin devam ettiğini göstermektedir.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ (Güneri, 2018: 647-648)

¹⁰⁴¹ (Güneri, 2018: 648)

¹⁰⁴² (Güneri, 2018: 798)

¹⁰⁴³ (Gumilev, 2003: 39; Güneri, 2018: 651). Avcılık ve balıkçılığın sadece Andronovo İnsanları için değil, Orta Asya'nın su kıyılarında yaşayan erken dönem insanların geneli için toplayıcılıktan sonraki ilk üretim örgütlenmesi olduğu da söylenebilecektir (Pinhasi ve Heyer, 2013: 3).

¹⁰⁴⁴ (Güneri, 2018: 651-652; Jacobson-Tepfer, 2012)

¹⁰⁴⁵ (Güneri, 2018: 666)

Tarımın ikincil niteliği, Göçer toplumlar içinde tarımsal emtianın büyük ölçüde dış sömürü yoluyla elde edilmesi ile neticelenecektir. Söz konusu dış sömürü pratikleri tarımsal ürüne zorla el koymaktan düzenli dış sömürü ilişkilerine tabi olmaya kadar gidebilmektedir. Tatlar ve göçerlerin hakimiyetleri altındaki bölgelerde ve sınırlarda yaşayan yerleşik çiftçiler çoğu zaman tarımsal ürünün asli kaynağıdır.¹⁰⁴⁶ Bu bağlamda göçer çobanlar tarımla nadiren iştiğal ederler.¹⁰⁴⁷ Bahsi geçen topluluklar bu ürünü ticaret yoluyla sağladıkları gibi özellikle hakimiyet altında olanlar söz konusu olduğunda vergi ve haraç biçiminde göçerlere sunmaktadırlar.¹⁰⁴⁸ Belli durumlarda ise tarımsal üretim boylar arası iş bölümünün konusu olabilmektedir. Dulo-man boyları örneğinde görülebileceği gibi, yönetici soy ile akrabalık ilişkisi kurmuş belli boyların da boylar arası iş bölümü düzleminde tarımsal üretime ağırlık veren bir iktisadi örgütleniş içinde bulunabildikleri görülebilmektedir.¹⁰⁴⁹ Fakat söz konusu iş bölümü çoğu zaman sömürü formu ile gelmektedir çünkü son kerte tarımla uğraşan bir topluluk tat olmakta ve bu bağlamda törenin koruyucu alanından çıkarak sömürü alanına dahil olmaktadır.¹⁰⁵⁰

Tarım havzası gibi tarıma elverişli bölgelerde yaşayan topluluklar ise soydaşlarının aksine tarım ile uğraşmış şehir devletleri düzeninde geçerek kentsel devrim aşamasına ulaşmışlardır.¹⁰⁵¹ Bunların en önemli örneklerinden biri Hun boy birliğinin bir parçası olan Ivolga şehridir. Selenge nehri üzerinde yer alan Ivolga, Hun boy birliğinin bir parçası olmasına rağmen tarımla iştiğal edilen bir şehirdir.¹⁰⁵² Dört hendek ve dört toprak tabya tarafından çevrelenmiş ve yetmiş beş hektara yayılan bu şehirde yaklaşık 80 toprak ev kalıntısına ulaşılmıştır.¹⁰⁵³ Buluntular Ivolga şehri ve benzer örneklerde madencilikle iştiğal edildiğini gösteren demir ve bronz dökümhanelerini de ihtiva etmekte bulunan pulluklar ise tarımla uğraşıldığını kanıtlamaktadır.¹⁰⁵⁴ Hunların birkaç on yıl boyunca

¹⁰⁴⁶ Bkz. (Avcioğlu, 1985a)

¹⁰⁴⁷ (El-Ömerî, 2014: 116)

¹⁰⁴⁸ (Avcioğlu, 1985a: 329)

¹⁰⁴⁹ (Divitçioğlu, 2006: 39)

¹⁰⁵⁰ (Avcioğlu, 1985a: 329)

¹⁰⁵¹ (Di Cosmo, 1999: 12; Guang-da, 1996: 285 vd.; Klyaştorıny, 2018: 23-24)

¹⁰⁵² (Eisma, 2012: 124; Klyaştorıny ve Sultanov, 2013: 68; Kyzlasov, 2010: 171)

¹⁰⁵³ (Klyaştorıny, 2018: 43; Kyzlasov, 2010: 171-173)

¹⁰⁵⁴ (Klyaştorıny, 2018: 43; Kyzlasov, 2010: 165)

ikamet ettikleri bu şehir kuraklıklar dolayısıyla terk edilmiş gibi görünmekle beraber bize, başka buluntularla da beraber Hun boy birliği içinde olup tarımla uğraşan bir kesimin varlığını göstermesi bağlamında önemlidir.¹⁰⁵⁵ Buluntular, özellikle de ölü gömme adetlerindeki paralellik Hun boy birliği içinde yer alıp da tarımla uğraşan unsurlardan bazılarının Hunlarla soydaş olduğunu da göstermektedir.¹⁰⁵⁶ Tarımla uğraşan söz konusu unsurlar Hun boy birliği içinde tabii unsur olarak yahut boylar arası iş bölümüne bağlı olarak faaliyet gösteriyor olmalıydılar. Tarımın boylar arası iş bölümünün bir parçası olarak tatlara icra ettirilmesinin yanı sıra Hunların Çinli esirleri kurdukları tarım kolonilerinde çalıştırdıkları da kayıt altına alınmıştır ki bu bizi yine dış sömürüye getirmektedir.¹⁰⁵⁷

Tarım her ne kadar ikincil olsa da Orta Asya göçerlerinin ve özelde Göktürk'lerin tarım ile iştiğal ettikleri, tarımsal üretimden faydalandıkları ve hatta tarımsal üretimi toplumsal formasyonları için yine de önemli bir unsur olarak kabul ettiklerini söylemek mümkündür.¹⁰⁵⁸ Diğer yandan tarım konusundaki anlatı Orta Asya göçerlerinin çok eski zamanlardan beri şehir devletine benzer parçalı yapılar arasındaki boşlukları da doldurduğu ve yerleşiklerle sürekli ilişki içerisinde oldukları düşünüldüğünde, göçerlerin toprağın ürünleri ile kurdukları ilişkinin farklı dönem ve mekanlarda mevcut farkları değerlendirmeyi hedeflediği söylenebilecektir. Bir başka deyişle, tarımla olan ilişki, döneme ve mekâna göre farklılık göstermekte olup göçer toplumlar büyük bir esneklikle kendi ihtiyaçlarına yönelmektedirler. Sabit kalan unsur ise göçer üretim tarzının bahsi geçen bu esnekliği sağlayacak derecede etkin bir kolektif yaşam bilgisini içeriyor oluşudur. Bu bağlamda Kapgan Kağan'ın 699'da Çin'den haraç olarak yaklaşık yüz bin¹⁰⁵⁹ hu¹⁰⁶⁰ tohum ve yaklaşık üç bin tarım aleti de alması¹⁰⁶¹ tarımsal üretimin Göktürkler nezdinde belirleyici olmasa da kendisinden fayda beklenen ve bu bağlamda

¹⁰⁵⁵ (Di Cosmo, 2010: 32; Klyashorniy, 2018: 43; Марков: 2010: 32)

¹⁰⁵⁶ (Марков: 2010: 32)

¹⁰⁵⁷ (Eisma, 2012: 124; Klyashorniy, 2018: 45; Марков: 2010: 32-33)

¹⁰⁵⁸ (Golden, 2018: 21; 2015: 123; Taşağıl, 2018a: 59)

¹⁰⁵⁹ Kiu-t'ang-shu'da bu miktar 40000'den fazla olarak geçmektedir (Mau-Tsai, 2019: 223).

¹⁰⁶⁰ Bir hu yaklaşık 12,5 kilogram etmektedir (Kafesoğlu, 1985: 263).

¹⁰⁶¹ (Mau-Tsai, 2019: 222-223, 300)

önemsenen bir üretim pratiğine denk düştüğünü göstermektedir.¹⁰⁶² Yine Geç Hun dönemine ait buluntularda tarımsal pratiklerin izlerine rastlanmıştır. Ama son kertede iç tarım Hun toplumu içinde palyatif karakterini korumuş ve Hunlar, göçer üretim tarzı içinde kalmakta direten diğer Orta Asya göçerleri gibi tarımsal ihtiyaçlarını asli olarak ticaret ve dış sömürü yoluyla sağlamaya devam etmişlerdir.¹⁰⁶³

Anılan döneme ait buluntuların bir diğer özelliği ise Çin etkisidir ve tarımsal pratiklere ilişkin buluntular genellikle Çin kaynaklı buluntularla birlikte bulunmaktadır ki bu belirli bir yerde Hunlar'ın sürekli ilişki içerisinde oldukları Çinlilerden tarımla ilgili teknikleri öğrendikleri, aygıtları temin ettikleri bilinmektedir.¹⁰⁶⁴ Söz konusu bilgiler tarımsal üretimin verili dönemdeki gelişmesinde gelişen boy birliğinin besin sorunun çözülmesi ihtiyacı ile Çin ile kurulan dış sömürü ilişkilerinin bileşik etkisinin mevcut olduğunu düşünmeyi gerektirmektedir.¹⁰⁶⁵ Göçer yaşam tarzının içerdiği kolektif üretim bilgisinin genişliği hakkında yaptığımız gözlemle ilişkili olarak anılan buluntular bize Hunların uzun süren Çin etkisi ile beraber yerleşik yaşam pratiklerini ikame ettiklerini gösteren kanıtlar da sunmaktadır ki bu aynı kazılarda ele geçirilen tarımsal buluntularla bir paralellik arz etmektedir. Anılan dönemin Hun toplumsal formasyonunun çözüldüğü ve sürekli boy isyanları ile karşılaşılan bir dönem olduğu ve buna ek olarak Hunların anılan dönemin öncesinde belirli dönemlerde Çin'in vassalı olduklarını hatırlamak burada önemlidir.¹⁰⁶⁶ Bahsi geçen vassallık ilişkisi, Çin ve Hunlar arasında kurulan yeni sömürü ilişkileri ve Çin'den ikame edilen pratiklerle beraber Hunların yaşam biçimleri ve üretim tarzları üzerinde belirleyici etkiler doğurmuş olmalıdır. Bu etkiler aynı zamanda üretim tarzına mündemiç üretim araçları üzerindeki kontrol rejiminin değişmesinden zarar gören ve Çin'in sömürü pratiklerine maruz kalan hunların boy isyanları yoluyla sınıf mücadelelerini yükseltmelerinin de nedeni olsa gerektir.

¹⁰⁶² (Avcıoğlu, 1985a: 330; Divitçioğlu, 2005a: 199; İlgen, 2005: 830; Kafesoğlu, 1985: 263; Sümer, 1960: 568; Taşağıl, 1993: 57-58; Yetkin, 1984: 10)

¹⁰⁶³ (Gumilev, 2003: 208; Марков, 2010: 36; Potapov: 2014a: 33)

¹⁰⁶⁴ (Eisma, 2012: 125)

¹⁰⁶⁵ (Gumilev, 2003: 206-207)

¹⁰⁶⁶ Bkz. (Gumilev, 2003)

Tarımla uğraşmak Orta Asya göçerlerince öncelikle tercih edilmeyen bir faaliyettir ki bu durum tez boyunca göçer üretim tarzı üzerine yapılan izahatla uyumludur.¹⁰⁶⁷ Orta Asya göçeri, kendisini sürüleri ile göçer bir düzende yaşamaktan alıkoyan faaliyetleri mecburiyet durumu olmadıkça kabul etmemekte ve bu bağlamda tarım ve madencilik gibi söz konusu faaliyetler çoğu zaman hakimiyet altına alınan topluluklarca yerine getirilmektedir. Buna bağlı olarak tarımla uğraşan, balıkçılıkla iştiğal eden yahut madenlerde çalışanlara yönelik küçümseme Orta Asya göçerleri içinde yaygın bir tavidir. Örneğin, Orta Asya kökenli oldukları söylenebilecek olan¹⁰⁶⁸ Saha/Yakut'lar hala göçer yaşam tarzı içinde palyatif sayılan üretici pratiklerden balıkçılığı hakaretlerinde kullanmaktadırlar.¹⁰⁶⁹ Tarımsal üretimin ikincil niteliğinin kökeninde tarımla iştiğal etmenin yerleşmeyi zorunlu kılması yatmaktadır. Orta Asya göçerleri için maddi servetin temel kaynağı ve ölçüsünün sürüler, özellikle de at sürüleri olduğunu ve at sürülerini de kapsayan bir hayvancılığın göçerliği dayattığını, iktidar yapılanmasının büyük sürüler üzerinde hakimiyetin (aile mülkiyeti ya da boy egemenliği gibi içsel olarak çelişik bir yapı halinde) türlerini gerektirdiğini göz önüne aldığımızda tıpkı madencilik gibi tarımın da bizzat göçer boyları tarafından yerine getirilmekten ziyade bağımlı konumda olan yerleşiklere yahut yerleşmeye zorlanan tatlara icra ettirildiğini (demirciliğin bir ölçüde istisna olarak ele alınabileceğini de belirterek) savlamak mümkündür.¹⁰⁷⁰

Tarımsal üretimin Orta Asya göçerleri içinde yaygınlık kazanması için MS IX. Yüzyıl sonrası Uygurlarını beklemek gerekecektir.¹⁰⁷¹ Uygur döneminin T'ang Çin'inin dış sömürü ilişkilerine tabi tutulup geniş anlamda bir yağma sahasına döndüğü ilk yılları bir kenara konular ise bu dönemin aynı zamanda yerleşikliğe geçişle bağlantısını da burada hatırlatmak mümkündür.¹⁰⁷² Tarımsal üretime ilişkin pratiklerin düzenli, kitlesel ve yoğun bir biçimde yürütülebilmesi için gerekli olan yerleşik yaşama geçiş ve buna bağlı olarak tarımsal üretime ilişkin pratiklerin giderek göçer hayvancılıkla birlikte uygulanmaya başlanması üretim tarzında yapısal bir dönüşüme tekabül ettiği için, tarımın

¹⁰⁶⁷ (Engingün, 1995: 176)

¹⁰⁶⁸ (Seroşevsky, 2019: 32-48)

¹⁰⁶⁹ (Seroşevsky, 2019: 37)

¹⁰⁷⁰ (Rásonyi, 1939: 418)

¹⁰⁷¹ (Di Cosmo vd., 2018: 455; Öger, 2019: 2)

¹⁰⁷² (Khazanov, 2015a: 384; Kyzlasov, 2010: 43)

gelişmesi beraberinde üretim tarzının ve ona bağlı olan siyasal sistemin ve onun hukuki kurgulanışının da dönüşmesini getirecektir. ¹⁰⁷³ Özellikle Uygur Başkenti Karabalasagun'a ilişkin arkeolojik buluntular (özellikle şehir etrafına inşa edilmiş olan sulama sistemi) bize Uygurlar döneminde tarımsal üretimin ağırlık kazanmaya ve buna bağlı olarak nüfusun tarıma yönelmeye başladığını göstermektedir. ¹⁰⁷⁴ Bu bağlamda Orta Çağ'da tarımsal üretimin yaygınlaşmasının step askeri demokrasilerinden devlet tipi örgütlenmeye geçilmeye başladığı; ¹⁰⁷⁵ akrabalık hukukuna bağlı örgütlenme biçimlerinin toprak mülkiyetine dayanan bir feodal yapı lehine tasfiye olmaya başladığı ve tüm bunlara bağlı olarak göçer ideolojisinin önemli bir formu olan Tengricilik/Şamanizmin yerleşik tarım toplumlarının dinleri ile (Manihaizm, Budizm vb.) yer değiştirmeye başladığı bir döneme gelmesi tesadüf değildir. ¹⁰⁷⁶

1.7. GÖÇER ÜRETİM TARZININ GENEL ÇERÇEVESİ

Göçer üretim tarzı, Orta Asya Bozkırlarının özgün koşulları altında yaşayan toplulukların maddi yaşamın yeniden üretimi sorununa karşı, içinde buldukları nesnel koşulların sunduğu olanak ve dayattığı kısıtlılıklar kapsamında geliştirdikleri keşiflerin bir sonucudur. Dolayısıyla göçer üretim tarzının anlaşılması çabası öncelikler onun nesnel koşullarını anlamayı ve bu bağlamda da Orta Asya bozkırlarının, üzerinde yaşayan insanları belirli üretici faaliyetlerde uzmanlaşmaya ve belirli bir biçimde örgütlenmeye iten etkilerinin anlaşılmasını gerektirir.

Orta Asya coğrafyası, kuzeyinde taygalar, güneyinde Himalayaları da kapsayan dağ sıraları, doğusunda ise okyanus tarafından çevrelenmiştir. Deniz ikliminin ılımlı etkilerinden uzak olan bu coğrafya sert bir iklimin tahakkümü altında olup büyük ölçüde bozkırlarla ve azımsanmayacak denli büyük ve kurak çöllerle bezelidir. Çöller ve bozkırların bezediği geniş düzlükler ise büyük ırmaklar ve yer yer göller etrafındaki

¹⁰⁷³ (Di Cosmo vd., 2018: 455)

¹⁰⁷⁴ (Марков, 2010: 43)

¹⁰⁷⁵ (Di Cosmo vd., 2018: 456)

¹⁰⁷⁶ (Khazanov, 1994: 11)

vahalarla bezenmiştir. Anılan coğrafi koşullar altında tarım, ancak nehir ve göl kıyılılarında olanaklıdır. Tarımsal üretime olanak vermeyen büyük bozkırlar ise göçer hayvancılık için büyük bir olanak sunmaktadır. Macaristan'dan Mançurya'ya uzanan bir hatta yayılmış olan uçsuz bucaksız bozkırlar büyük hayvan sürülerinin beslenmesini mümkün kılmakta ve söz konusu olanak ve kısıtlılıkların birlikteliği de bölgede yaşayan insanları yaşamlarını idame ettirebilmek için çevresel koşullara uyum sağlamaya sevk etmektedir. Söz konusu uyum çabası bozkır koşullarından faydalanmaya yönelik keşifleri tetiklemiş ve bahsi geçen keşifler göçer çobanlığın Orta Asya koşullarına özgü biçimini; yani göçer üretim tarzını vücuda getirmişlerdir.

Göçer üretim tarzı yukarıda bahsedilen nesnel koşullar altında neolitik devrim aşamasına gelmiş olan toplulukların MÖ IV-III. Binyıllarda Orta Asya'yı vuran büyük kuraklık dalgaları esnasında kentsel devrim aşamasına gelmiş olan tarımsal ekonomilerini sürdürme imkanlarını kaybetmelerinin ardından göçer hayvancılık rotasını benimsemeleri ile ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda göçer üretim tarzının, neolitik devrim aşamasına gelmiş toplulukların karşı karşıya kaldıkları kuraklık ve buna bağlı tarımsal üretim sorununa yaşadıkları coğrafyanın onlara sunduğu olanaklar çerçevesinde bir çözüm getirmelerinden türediği söylenebilecektir. MÖ III-IV Binyıl'ın kuraklık dalgaları ile bölgenin tarım toplumlarının dağılması ve göçer çobanların ortaya çıkması arasındaki bu ilişki bize göçer üretim tarzının neolitik devrim aşamasında, Orta Asya'nın özgün koşullarının neden olduğu bir çatallanmanın sonucu olduğunu yani neolitik devrimden geri kalmaya değil neolitik devrimin bir türevine tekabül ettiğini göstermektedir. Neolitik çatallanma meselesi göçer üretim tarzının toplumsal artık üretilen, büyük nüfusları besleyebilen ve söz konusu nüfusu bir araya getiren karmaşık bir örgütlenmeyi işletmeyi mümkün kılan bir üretim ekonomisi olduğunu anlama noktasında ciddi bir önem arz etmektedir.

Neolitik devrimin Orta Asya'nın nesnel koşulları içinde aldığı biçimi olarak göçer üretim tarzı hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyete ve söz konusu üretim araçlarının sürü formunda bakılmasına dayanır. Sürü formunda en sık karşımıza çıkan hayvanlar koyunlar ve atlardır. Koyun ve at tercihi, bozkır koşullarında üretim aracının sürü formunda

yeniden üretimine ilişkin gerekliliklerden türer. Hem koyunlar hem de atlar bozkır koşullarında bakılmaya daha uygundurlar. Ek olarak özellikle atlar, sadece besi hayvanı olmanın ötesinde kendilerinin de bir parçası olduğu sürülerin yeniden üretimi için gerekli askeri işlevleri, hareketliliği ve çobanların sürüler ile otlakları koruyabilmesini olanaklı kıldıkları ölçüde önemlidirler. Atların sürü formuna bağlı olarak üstlendikleri yapısal işlev onları göçer üretim tarzının önemli belirleyenlerinden biri haline getirmiş ve anılan önem göçer kültüründe at kültürü olarak adlandıracağımız semantik pratikler dolayısıyla da kayıt altına alınmıştır. Göçer üretim tarzı içerisinde at ve koyun dışında sığırlar, keçiler ve develere rastlansa da söz konusu hayvanlar üretim tarzı üzerinde belirleyici etki üretecek denli yoğun kullanılmamaktadır. Besin ekonomisi söz konusu olduğunda ağırlık koyunlarda sürü formunun yeniden üretimi noktasında da atlardadır.

Göçer üretim tarzında maddi servetin asli dayanağı olan yaşam stokunun canlı hayvanlardan müteşekkil olması göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukları üretim aracından yararlanabilmek için öncelikle üretim aracını hayatta tutmak zorunda kılmaktadır. Söz konusu zorunluluk yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi olarak adlandırılmıştır ve göçer topluluklarda asli üretim faaliyetini oluşturmaktadır. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin üretim ilişkileri üzerindeki belirleyiciliği göçer üretim ilişkilerinde üretim aracının yeniden üretiminin üretim aracından yararlanmaya nazaran öncelikli bir sorun olması anlamına gelmekte ve üretim aracının yeniden üretimi toplumsal emeğin ağırlıklı bir kısmını yutmaktadır.

Üretim aracının yeniden üretim gereksiniminin toplumsal emeğin ağırlıklı bir kısmını üretim aracının yeniden üretim süreçlerine aktarmayı zorunlu kılması göçer üretim tarzının gerek iktisadi yanı ağır basan ilişkiler düzleminde gerekse de sınıf yapısı ve üstyapı kurumları nezdinde belirleyici etkiler üretmektedir. Söz konusu belirleyici etkiler göçer üretim tarzına özgün karakterini de vermektedir.

Yaşam stokunun yeniden üretimi göçer üretim tarzı dışındaki göçer çobanlar için de söz konusu olmakla birlikte göçer üretim tarzında sürü formu ile birlikte işlemektedir. Bu bağlamda yaşam stokunun sürü formu dahilinde yeniden üretim gereksiniminden

bahsetmek gerekmektedir. Sürü formunun belirleyiciliği özellikle atların göçer üretim tarzında üstlendiği özgün işlevi açıklamamızı mümkün kılmaktadır. Yaşam stoku büyük sürüler halinde yeniden üretilmek zorunda olduğu ve büyük sürülerin yeniden üretim gereksinimi geniş alanlarda otlak ve su kaynakları üzerinde hakimiyet kurmayı zorunlu kıldığı ölçüde atlar, söz konusu hakimiyet alanlarının kurulması, savunulması; bahsi geçen geniş alanlarda hareket halinde olan sürülerin denetlenmesi ve sürülerden elde edilemeyen zenginliğin elde edilmesi sürecinde karşımıza çıkan ticaret ve dış sömürü pratiklerinin işletilmesi noktasında belirleyici işlevler üstlenmektedirler.

Yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretilmesi gereksinim verili bir sürünün erişebileceği otlak ve su kaynaklarınca belirlenen dinamik bir dengeye tabidir. Söz konusu dinamik denge sürülerin hem niceliği hem de niteliğince belirlenmekte ve eş zamanlı olarak karşı belirlenime tabi olmaktadır. Bahsi geçen denge durumu verili bir otlak-su kaynağı bileşiminin ancak belirli bir nicel-nitel bileşime sahip sürülerin yeniden üretimine imkan vermesi biçiminde somutlaşır. Otlak-su kaynakları ve sürülerin nitel-nicel bileşimi arasındaki dengenin bozulması ise sadece sürülerin dengeyi bozan kısımları için değil bütünü için yeniden üretimin kesilmesi tehlikesini doğurmaktadır. Söz konusu tehlike, sürülerin otlak-su kaynaklarının bileşimince belirlenmiş nitel-nicel sınırları aşan kısımlarının sürülerin ve toplumsal formasyonun yeniden üretimini tehdit eden bir nitelik kazanması anlamına gelmektedir. Anılan tehditkar nitelikten ötürü sürülerin bahsi geçen kısımları tehditkar artık olarak adlandırılmaktadır.

Tehditkar artığın sürülerin tamamını ve bir bütün olarak toplumsal formasyonun yeniden üretimini tehdit eden etkileri göçerleri sorunun çözümüne yönelik özgün keşifler üretmeye itmiştir. Söz konusu keşifler yapı içinde ve dışında farklı biçimlerde karşımıza çıkar. Yapı içinde tehditkar artık yeniden dağıtımaya yönelik törel niteliği haiz, yani iktisadi faydadan değil de normatif zorunluluktan türeyen mübadele ilişkilerinde somutlaşır. Ülüş ve ıdışma adı verilen mübadele ilişkileri yapının unsurlarını tehditkar yahut üretici birimlerin olanakları ile işlemelerinin ve değerlendirmelerinin zor olduğu artığın yapı içinde normatif zorunluluk ilişkilerinden ötürü bölüşülmesi işlevini üstlenirler. Söz konusu mübadele ilişkileri bir yandan tehditkar artığın yapı içinde soğurulmasını

sağlarken diğer yandan yapı içindeki mülksüzleşmenin engellenmesini ve boyların bir araya geldiği bir düzlemde boylar arası iş bölümünün temelini oluştururlar. Sorunun yapı içindeki bir diğer çözüm yolu ise ailelerin sürüler ile birlikte sürekli bölünerek yeni soyların oluşturulmasıdır ki bu yordam da kesili soy yapısının temeline yerleşecek ve göçer toplumunda sınıflaşma eğilimlerinin ve servet birikiminin engellenmesi noktasında önemli işlevler üstlenecektir. Tehditkar artık sorununun yapı dışında çözülmesi ise ticaret ama özellikle de askeri güçle desteklenen eşitsiz bir mübadele ilişkisi olarak agresif ticarete somutlaşır. Elleriindeki tehditkar artıktan kurtulmak zorunda olan göçerler bu artığı komşularını kendileri ile eşitsiz bir ticari ilişkiye girmeye zorlayarak ve komşularına ihtiyaç duymadıkları yahut ihtiyaç duysalar bile karşılığında çok daha fazlasını vermek zorunda kaldıkları hayvanları satarlar. Komşuları ticareti reddettiğinde ise askeri güce başvurarak onları ellerindeki tehditkar artığı almaya zorlarlar.

Yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretilmesi gereksiniminin yukarıda sayılan nitelikleri göçer üretim tarzında üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin de biçimini belirlemektedir. Sürülerin yeniden üretimi verili otlak ve su kaynakları dengesine bağlı olduğu ve çok büyük sürülerin bir arada bakılması otlak ve su kaynaklarını tüketerek sürüleri bir bütün olarak tehlikeye attığı için göçerler sürülerin aileler düzleminde bakarlar. Sürülerin aileler düzleminde bölünmesi ile sürüler üzerinde doğrudan hakimiyetin ailelerde olduğu bir düzen karşımıza çıkar. Söz konusu hakimiyet aileleri sürülerin hakimi kılmakta, temel üretici birimler olan aileler sürülere bakmakta ve yaşamlarını sürülere dayanarak idame ettirmektedirler. Ailelerin sürüler üzerindeki doğrudan hakimiyeti bu bağlamda sürülerin yeniden üretim gereksiniminin bir sonucudur; ama aynı gereksinim doğrultusunda ailelerin soy bağı ilişkileri dolayısıyla bağlandıkları yapının kolektif niteliği haiz ve törel mübadele ilişkilerinde somutlaşan düzenleyici-denetleyici-yeniden dağıtıcı müdahale olanakları ile de sınırlanmıştır.

Orta Asya göçerlerinde emek gücünün örgütlenmesi yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri etrafında gelişmiştir. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi üretici birimleri görece olarak bağımsız ve küçük aileler düzeyinde örgütlenmeye iterken hayvan bakımının özgül etkisi de üretici birimlerde içerilmiş emek gücü kitlesini yaşam stokunun

yeniden üretilmesi süreçlerinde seferber eder. Çünkü bu sürüler sadece doğrudan yararlanma biçiminde değil diğer üretim araçlarından yararlanabilmek için de kullanılmaktadırlar. At sürülerinin bakımı ise toplumdan hem büyük mesafeleri aşmayı içerecek bir hareketliliği hem de üretim sürecinde dikkatli, disiplinli ve kitlesel bir biçimde örgütlenmeyi talep etmektedir.¹⁰⁷⁷

Göçer üretim ilişkilerinde temel üretim birimi, kendisine emanet edilen sürülerden sorumlu aileler yahut aralarında akrabalık ilişkisi olan bir veya birden fazla aileden müteşekkil olan aile/aul/obalardır.¹⁰⁷⁸ Söz konusu bu üretici birimler geçimlerini sahip oldukları sürülerden çıkarırken bir yandan da söz konusu sürülerin yeniden üretimi süreçlerinde çalışırlar.¹⁰⁷⁹ İleride de defaatle ele alınacağı üzere bahsi geçen üretici birimler geçimlik bir düzeyde kendilerine yetebilmektedirler. Göçer üretim birimlerinin geçimlik sınırlar dahilinde kendilerine yetebilmeleri ise göçer aile ve obalarının bağlı oldukları yapılanmalar içinde görel olarak özerk birimler halinde örgütlenmeleri ile neticelenir. Yeteri kadar hayvana sahip olmaları halinde kendilerine yetebilen göçer obaları yaşamın geçimlik düzeyde yeniden üretim süreçlerini kendi ellerinde bulundurmaktadırlar. Göçer üretici birimlerin görel bağımsız ve kendine yeter oluşları üretici birimleri aynı zamanda askeri birimlere dönüştürmekte ve toplumun bütünüyle askeri-silahlı bir formda örgütlenmesi ile neticelenmektedir. Anılan koşullar altında göçer üretici birimler mensubu oldukları törel yapılanmalar ile tarım toplumlarındaki gibi bir politik bağımlılık ilişkisine girmeden yaşamlarını idame ettirebilmektedirler.¹⁰⁸⁰ Geçimlik düzeyde özerkliğin hakim olduğu bu düzlemde törel yapılanmalarla girilen

¹⁰⁷⁷ Seroşevsky bu durumu şöyle dile getirmektedir: “At bakımı ayrı bir ruh hali ve özel bilgiler gerektirmektedir. İti bir coğrafya bilgisi ve coğrafi zeka, muazzam bir gözlem yeteneği, yer seçiminde ve göç hareketlerinde yer seçimi ve göçlerin yönü konusunda (yaşanan mevsime, beliren iklim özelliklerine, su taşkınlarına ve kar kalınlığına uygun) hassasiyet gösterilmesini ister. Çobanların çevik, yiğit, kararlı olmaları, yeterince karmaşık hareketleri hızla ve takım halinde gerçekleştirebilmeleri, huysuz at sürülerini zamanında durdurabilmeleri ve gereken yere yönlendirmeyi becermeleri gerekir. Sahalarda günümüzde de görülmekte olan disiplin alışkanlığı ve takım halinde davranabilme yeteneği bu çalışmalardan kaynaklanmaktadır.” (Seroşevsky, 2019: 138).

¹⁰⁷⁸ (Dıvıçcioğlu, 2005a: 196; Khazanov, 2015a: 257; Lefébure, 1979: 2; Mandaoğlu, 2013: 135; Марков, 2010: 60; Васютин, 2010: 272; Yücel Çetin, 2015: 56)

¹⁰⁷⁹ (Dıvıçcioğlu, 2004: 173; Lefébure, 1979: 3)

¹⁰⁸⁰ (Lefébure, 1979: 3)

ilişkiler ise göç düzenleri, otlak ve su kaynaklarına erişimin düzenlenmesi, süreklilik avları yahut dış sömürü ve ticareti ilişkilerinde ortaya çıkmaktadır.¹⁰⁸¹

Sürülere dayalı bir üretim tarzının, yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi bağlamında büyük sürü ve aileleri parçalama temayülü nedeniyle göçer aileleri çekirdek aile olma eğilimindedir ve tarım toplumlarındaki ailelere göre daha küçüktürler.¹⁰⁸² Sürülerine bakmakla yükümlü ve temelde kan bağına sahip üyelerden meydana gelen aileler ihtiyar erkekler tarafından idare edilirler.¹⁰⁸³ Birbirleri ile doğrudan akrabalık bağına sahip olabilecekleri gibi soy bağı hukukunda içerilen katılma pratikleri ile aileye dahil olmanın mümkün olduğu bu yapılar bir araya gelerek belirli sayıda hayvana bakma yeterliliğine sahip olan obaları oluşturmakta ve kontrolleri altında olan ve doğrudan yararlandıkları sürüler üzerinde malik olan görece olarak bağımsız ve son kertede kendine yeterli üretici birimler biçiminde örgütlenmektedirler.¹⁰⁸⁴ Söz konusu üretici birimler otlaklar ve su kaynakları üzerindeki kolektif mülkiyetten yararlanırken sürüler üzerindeki doğrudan hakimiyet törel sınırlar dahilinde olmak kaydıyla aileye aittir. Ailenin mülkiyeti altındaki sürülerle ilişkisi ise kolektif niteliği haiz düzenleyici-sınırlayıcı törel pratiklerin etkisi altındadır. Göçer çobanlık dahilinde toplumsal iş bölümü gelişmediği için ailenin tüm üyeleri bir yandan sürülerin bakımına katılır diğer yandan da sürülerin ürünlerinden kolektif olarak yararlanırlar.¹⁰⁸⁵

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi sürüler üzerinde temel üretici birimleri olan ailelerin doğrudan hakimiyetin gerektirirken sürülerin nicel ve nitel bileşimlerine bağlı olarak biçimlenen hareket gereksinimi ve farklı üretici birimlerin sürülerinin bileşimine bağlı olarak farklı zamanlarda aynı otlakları kullanmak zorunda kalmaları aralarında akrabalık ilişkisi olan üretici birimler özelinde otlak ve su kaynakları üzerindeki hakimiyetin kolektif olması ile sonuçlanır. Aralarında soy bağı ilişkisi olan üretici

¹⁰⁸¹ (Divitçioğlu, 2005a: 196)

¹⁰⁸² (Khazanov, 2015a: 236)

¹⁰⁸³ (Марков, 2010: 61)

¹⁰⁸⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 196; Engels, 2017: 219-220; Khazanov, 2015a: 233; Lefébure, 1979: 6; Марков, 2010: 56, 60; Tokuda, 2010: 35; Wise-Bauer, 2014: 130)

¹⁰⁸⁵ (Khazanov, 2015a: 233)

birimler kolektif bir bütünlük olan akrabalar birliğinin erişimi altındaki otlaklardan, o akraba topluluğunun bir parçası olarak yararlanırlar ve sürülerinin bileşimlerine bağlı olarak zaman zaman kesişen göç yolları ile bezeli bir matris içinde sürülerini otlatırlar. Sürülerin hareket halinde farklı otlak ve su kaynaklarına ulaşma gereksinimi ve anılan gereksinimin bir sonucu olarak karşımıza çıkan otlak ve su kaynaklarına erişim sorununa yönelik çözüm arayışları göçer üretici birimleri aralarında soy bağına dayanan ve siyasi bir nitelik arz eden ilişkiler kurmaya ve kurulan bu ilişkiler boyunca hakim oldukları otlak ve su kaynaklarından kolektif olarak yararlanmaya itmiştir. Aynı ilişki bir de sürüler ve ailelerin otlak-su kaynağı ve sürüler arasındaki dengeyi korumak adına sürekli olarak soy bağı ilişkilerini koruyan yeni üretici birimlere bölünmesi eğilimi ile bir araya geldiğinde ise yaşam stokunun yeniden üretim gereksinim ile çalışmamızın üçüncü bölümünde incelenecek olan boylar arası iş birliği düzeni arasındaki sürekliliğe ilişkin semptomlar da görülebilir hale gelmektedir. Göçerleri sürüler üzerinde doğrudan aile hakimiyeti otlak ve su kaynakları üzerinde ise kolektif hakimiyet kurmak zorunda bırakan yaşam stokunu yeniden üretim gereksinimi, söz konusu hakimiyet ilişkilerinin işleme sürecinde genişleyen soy bağı örgütlenmesini de son kertede boylar arası iş birliği düzeni olarak adlandırdığımız yapısal örgütlenmeye doğru itmektedir.

Hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin bir yanında kolektif hakimiyet rejimi diğer yanıdaysa aile mülkiyeti rejiminin bulunduğu çelişkili bir denge durumunda kurulması temelde ilgili toplumların tabi oldukları nesnel koşulların bir sonucudur. Orta Asya göçerleri büyük nüfuslar ve buna bağlı olarak büyük sürüler beslemek durumunda olan toplumlardır. Söz konusu toplumlar üretim aracının yeniden üretiminin ürün elde etmenin önüne geçtiği bir üretim tarzı içinde yaşamaktadırlar. Anılan gereksinimin bir sonucu olarak, her ne kadar büyük sürüler ve nüfuslara sahip olsalar da küçük, göreceli olarak bağımsız ve kendine yeterli üretici birimler halinde örgütlenmişlerdir.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁶ Sürülerin boyutları ile ilgili olarak Çin kaynaklarındaki kayıtlardan biri, MS 430'da Juan-Juan'ları mağlup eden Tabgaçların (Wei Hanedanlığı), bir milyondan fazla at ele geçirdiğini belirtmektedir (Taşağıl, 2018a: 49).

Söz konusu örgütlenme, birbirinden görelî olarak bağımsız ve kendine yeterli üretici birimlerin kolektif bir mekanizma olan töre dolayımıyla bir araya getirilmesi ile somutlaşır. Bozkıra yayılan küçük ve görece bağımsız üretici birimleri bir araya getirme ihtiyacı tikel üretici birimlerin olanaklarını aşan, çok daha girift ve karmaşık bir üretim örgütlenmesi gereksinimini ve boylar arası iş birliği düzeni ile neticelenecek olan bir eğilimi beraberinde getirmiştir.

Üretim araçlarının canlı olduğu bir düzlemde sürülerin bakımı, boyutları, emek gücünün örgütlenmesi ve genel olarak topluluğun hareketliliği üretim aracının hayatta tutulması gereksinimi etrafında biçimlenir. Tarım toplumlarının toprakla olan ilişkisinden farklı olarak göçerlerin toplumsal formasyonun yeniden üretiminde asli dayanakları olan hayvanlar canlı olmaları sebebiyle toprağa nazaran çok daha kırılğan bir yapıya vücut verirler çünkü gerek kaybedilme gerekse de yararlanma yoluyla olsun yaşam stoku toprakla karşılaştırıldığında çok daha hızlı ve kesin bir biçimde tükenen-tüketilebilen bir üretim aracıdır.¹⁰⁸⁷ Bu bağlamda da kendisinden yararlanabilmek için sürekli olarak bakılması ve korunması gerekmektedir. Yaşam stokunun canlı ve bu bağlamda da kaybedilmesi çok daha kolay olan bir üretim aracı olmasının göçer üretim tarzında görebileceğimiz sonucu ise üretim aracının yeniden üretiminin üretim aracından yararlanmaya nazaran daha öncelikli bir sorun olmasıdır. Bu bağlamda da üretim süreçlerinde üretim aracından yararlanmaktan ziyade, onun ön koşuluna yani üretim aracının yeniden üretimine ağırlık verilir. Üretim aracının yeniden üretiminin belirleyici karakterinin emek gücünün üretim süreçlerine dağılımı dışındaki diğer bir önemli etkisi de üretim aracından yararlanmanın yeniden üretim gereksinimi tarafından sınırlandırılmasıdır.

Göçer üretim tarzında yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin yaşam stokundan yararlanmayı sınırlaması ve hayvancılık üzerinde uzmanlaşmanın göçer üretim tarzına özgün biçiminin toplumsal emeği yutması ile toplumun hareket hâlinde olmasına bağlı olarak hayvancılık dışındaki yahut hayvancılık ile bağlı olmayan üretici pratiklerin geri

¹⁰⁸⁷ (Goldschmidt, 1979: 20; Lefébure, 1979: 3)

kalmasına neden olmaktadır. Söz konusu durum göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumları sadece sürülerine dayanarak ancak geçim ekonomisi düzeyinde yaşamak durumunda bırakmakta ve gerek hayvancılık dışındaki besin kaynakları gerekse de sürü formunun korunmasının gerektirdiği madencilik ve metalürji ürünlerine ulaşma noktasında sorunlu bir pozisyonda bırakmaktadır. Geçim ekonomisi sınırlarına hapsolme olarak özetleyebileceğimiz sorunlu pozisyon göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı ile neticelenmiştir. Yaratıcı tamamlanmamışlık, göçer üretim tarzının yapısal koşullarının getirdiği kısıtlılıkların, göçer üretim tarzı dairesindeki toplulukları maddi yaşamın ve yaşam stokunun yeniden üretimini sürdürebilmek adına sürülerine dayanarak üretilmedikleri şeyleri elde etmek için yeni yordamlar keşfetmek zorunda kalmalarına verdiğimiz addır. Yaratıcı tamamlanmamışlık koşullarındaki göçer üretici birimler sürülerini ve yaşamlarını korumak ve yeniden üretmek adına başka topluluklarla, temelinde sürülere dayanarak üretilmeyen emtianın elde edilmesi yatan ilişkiler kurmak zorunda kalmışlardır. Söz konusu zorunluluk göçerleri komşuları ile kurulacak ticaret ve sömürü ilişkilerine yapısal olarak bağımlı kılmaktadır.

Komşulara olan yapısal bağımlılık en temelde kendini dış sömürü ve ticaretin göçer üretim tarzının yapısal unsurları olmaları biçiminde gösterir. Göçerler üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarından ötürü istekli tacirler ve komşuları üzerinde dış sömürü ilişkileri kuran savaşı kitlelere dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda ticaret ve dış sömürü göçer üretim tarzının koşullarında kaynağını bulan özgün biçimler edinmişlerdir ve göçer üretim tarzının yapısal birer unsurudurlar.

Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığına karşı geliştirilen yordamlar ticaret, dış sömürü, madencilik ve tarımsal üretim başlığı altında değerlendirilmiştir. Söz konusu yordamların ortak noktası göçer üretim tarzı içerisinde üretilmeyen yahut üretimi ihtiyacı karşılamayan emtianın elde edilmesine yönelik olmalarıdır. Burada özellikler ticaret ve dış sömürü öne çıkmakta, madencilik ve tarımsal ürünlere ilişkin ihtiyaçların karşılanması yapı içinde gerçekleştirilen kısmı hariç esasen ticaret ve dış sömürü yoluyla karşılanmaktadır.

Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı göçerleri istekli tacirler haline getirmiştir. Göçerler için ticareti yapı içinde elde edilemeyen yahut ihtiyacı karşılamayan emtiyanın elde edilmesinin öncelikli yoludur. Askeri faaliyetlerin sosyal maliyetinin hesaba katıldığı bir düzlemde göçerler öncelikle ticaret yolunu tercih etmekte, şayet ticari ilişkiler kurulamaz ya da ticaret faaliyeti ihtiyacı karşılayamazsa o zaman agresif ticaret, yağma ve haraç gibi askeri güce dayanan yordamları tercih etmektedirler. Anılan nedenden ötürü göçerleri münhasıran yağmacı topluluklar olarak görmemek gerekmektedir. Göçerler için askeri gücün kullanımı ticari ilişkilerin göçerleri tatmin etmediği yahut kurulamadığı koşullarda başvuru bir çaredir ve pek çok örnekte amaç, ticari ilişkileri kurulması ve ticaret yollarına hakim olunmasıdır. Sayılan amaçlar aynı zaman göçerlerin ticaretle kurdukları ilişkinin iki boyutunu da göstermektedir. İstekli tacirler olan göçerler hem ihtiyaçlarını karşılamak hem de ellerindeki tehditkar artıktan kurtulmak adına sürekli komşuları ile ticari ilişkiler kurma eğilimindedirler. Ticari ilişkiler ek olarak ipek yollarının geçiş güzergahında yaşamaları ve bozkıra hakim olmaları dolayısıyla doğu batı ticaretinin aracılığını yapmaktadırlar. Söz konusu aracılık malların doğrudan taşınmasına aracılık etmekten dış sömürüye yakınsayan biçimiyle kervanlara nezaret etmeye kadar uzanmaktadır.

Göçer topluluklar sürülerinden elde edemedikleri emtiaya ticaret yoluyla ulaşamadıklarında, ticaret ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılamakta yetersiz kaldığında ve agresif ticari ilişkiler kurmaları gerektiğinde komşuları üzerinde askeri güce dayalı dış sömürü ilişkileri kurarlar. Dış sömürü ilişkileri göçer üretim tarzının, toplumu geçim ekonomisi düzeyinde tutan yapısal özelliklerinin bir sonucudur. Anılan nedenden ötürü dış sömürü ilişkilerinin göçer topluluklara özgü bir barbarlık, bir insiyak, bir ırksal özellik olmadığını, üretim tarzının özgün kısıtlılıklarına karşı geliştirilmiş bir keşif olduğunun altını çizmek gerekmektedir.

Dış sömürü ilişkileri göçer üretim tarzının yapısal özelliklerinin bir sonucu olmanın yanı sıra göçer üretim tarzının yapısal özelliklerinin belirlenimine de tabidir. Göçer üretim tarzının yapısal koşullarının dış sömürü ilişkileri üzerindeki etkileri kendilerini dış sömürü ilişkileri düzleminde etkin olan törel pratikler formunda gösterirler. Söz konusu

törel pratikler dış sömürü ilişkileri düzleminde, dış sömürü ile elde edilebilecek olan zenginliğin biçimsel düzlemde sınırlanması ve elde edilen zenginliğin üleşilmesine ilişkin etkileri ile göçer üretim tarzının genel çerçevesinin savunulması görevini üstlenirler. Söz konusu etkilerin ilki dış sömürü ilişkilerinin yağma ve haraçla sınırlandırılması ve fethetmenin töre nezdinde kabul edilmemesidir. Destanlarda kahramanın obasına dönüşü motifi dolayısıyla işlenen söz konusu sınır, dış sömürü ilişkilerinin kurulması esnasında bilhassa tarım toplulukları üzerinde hakimiyet kuran unsurların tarım toplumları nezdinde egemen bir sınıfa dönüşmesi ve söz konusu dönüşümün göçer üretim tarzının ön-sınıflara dayalı yapısını tehdit etmesini engellemek için gelişmiş olsa gerektir. Töre bağlamında önemli olan diğer etki ise göçer üretim tarzının birikimi engelleyen içsel dinamikleri altında birikimin bir olanağı olan dış sömürü ile elde edilen zenginliğin üleşilmesi esnasında orun/ülüş mekaniklerinin servet eşitsizliğine neden olmakla beraber mülksüzleşmeyi engelleyen müdahalesidir. Söz konusu müdahale soy bağı hiyerarşisine bağlı bir servet eşitsizliğini beslemekle beraber yapıya dahil unsurların her birinin zenginlikten pay almasına olanak vermektedir. Bahsi geçen olağanın etkisi ise üretici birimlerin birbirleri aleyhine birikim yapmalarının yani iç sömürü ilişkilerinin engellenmesidir.

Göçer üretim tarzında elde edilemeyen emtiaya ulaşılmasının temel yolları ticaret ve dış sömürü olmakla beraber madencilik ve tarımsal üretim alanlarında da göçer üretim tarzının sınırlarına tabi olarak gelişen pratiklere raslanılmaktadır. Söz konusu pratikler anılan üretim alanlarına özgü emtianın asıl kaynağının ticaret ve dış sömürü olduğunu değiştirmemekle beraber bize törel pratiklere ilişkin semptomlar sunmaları bağlamında ele alınmıştır.

Göçerler madencilik, metalürji ve tarımla bizzat iştilal etmektedirler. Bunlardan metalürji, göçer bir yaşam içinde daha kolaylıkla sürdürülebilmeyleken madencilik ve tarıma ilişkin olanaklar çok daha kısıtlıdır. Söz konusu kısıtlılık göçerlerin ilgili emtiaya ihtiyacını ortadan kaldırmadığı için anılan alanlardaki ihtiyaç iç üretim ile dış sömürü ve ticaret birlikteliğinde karşılanmaktadır.

Madencilik göçer üretim tarzı dahilinde bağımlılık ilişkileri düzleminde yapılmaktadır. Madencilik göçerliği engellendiği için yapı içinde madencilikle uğraşan unsurlar esasında iç sömürüye karşı korunmayan unsurlardan oluşmaktadır. Metalurjide ise boylar arası iş bölümü ve soy bağı hiyerarşisi mekanikleri işlemektedir. Göktürklerin Juan-Juan'ların demircileri olmaları anılan ilişkinin bir ifadesi olarak okunabilecektir. Tarımsal üretimde ise konulan yerlerde yapılan bahçe tarımı ve göç yolları üzerindeki su boylarında yapılan iptidai tarım öne çıkmakta ama besin ekonomisi düzleminde tarımsal ürüne duyulan ihtiyaç anılan pratiklerle karşılanamadığı için tarımsal ürünler dış sömürü ilişkilerinin en önemli kalemlerinden biri haline gelmektedir. Yapı içindeki tarımsal üretim açısından dikkate alınması gereken son örnek ise Ivolga gibi yerleşimlerde karşımıza çıkan tarım kolonileridir. Soy bağı ilişkileri dolayısıyla yapıya bağlı olan unsurların yerleşikleşmesi yahut yerleşik unsurların yapıya katılması ile ortaya çıkan tarım kolonileri, sakinlerinin göçmemesinden ötürü dış sömürüye tabi olmakla beraber yapının bir parçası da oldukları için doğrudan komşularla kurulan dış sömürü ilişkileri dışında özel bir durum teşkil etmektedirler.

Göçer üretim tarzının yukarıda özetlenen genel çerçevesi içinde töreye yönelik arayışımız bizi törel niteliği haiz pratikler üzerinde etkin olan zorunluluk ilişkilerine ve söz konusu zorunluluk dolayısıyla üretim ilişkileri alanında ortaya çıkan düzenliliklere götürmektedir. Zorunluluk ilişkileri hem üretim ilişkileri alanında hem de üst yapı düzlemi ve sınıf ilişkileri düzleminde başka düzenlilikler ve törel pratiklere yönelik etkileri bağlamında önem arz etmektedirler. Söz konusu zorunluluklar temelde yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimleri olarak anılabilecektir. Bahsi geçen gereksinimler göçer üretim tarzının her katmanında ve göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplulukların her veçhesinde belirleyici etkileriyle öne çıkmakta ve törenin yapı nezdindeki bütünsel karakterini belirlemektedirler. Söz konusu belirlenim ilişkisinin iktisadi yanı ağır basan ilişkiler düzlemindeki etkileri üretim araçlarının seçimi, üretim araçlarının sürü formunda örgütlenmesi, üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, bölüşüm pratikleri ve yaratıcı tamamlanmamışlığın sonucu olan keşiflerin nitelikleri üzerinde bölüm boyunca işaret edilen etkileri ile söz konusu alanlarda törel niteliği haiz pratiklere kaynaklık etmektedir.

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi, sürü formu ve otlak ve su kaynaklarının dinamik dengesi içinde biçimlenmektedir. Anılan dengenin üretim tarzının genel çerçevesinin sürekliliği için ihtiva ettiği öneme bağlı olarak göçerler söz konusu dengeyi korumak gereksinimi etrafında örgütlenmekte ve yaşamaktadırlar. Anılan bu etki nedeniyle üretim araçları içinde koyun ve atlar öne çıkmaktadır. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi sürü bileşiminin belirlenmesinin ardından sürülerin yeniden üretilme sürecinde onları ailelerin doğrudan hakimiyetine bırakma ve akraba ailelerin erişebildikleri otlak ve su kaynaklarını kolektif bir yapının parçası olarak kullanma zorunlulukları iler üretim araçlarının yapı içinde üleşilmesi ve yeniden üleşilmesini sağlayan üleş ve ıdışma pratikleri ile kendisini göstermektedir. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin dışa yönelik etkisi ise sürülerin yeniden üretiminin onlardan yararlanmanın ön koşulu olduğu şartlarda göçerlerin sürülerine dayanarak geçim ekonomisini aşmalarının engellenmesi bağlamında değerlendirilmelidir. Söz konusu etki göçerleri bir yaratıcı tamamlanmamışlık durumunda bırakmaktadır. Geçim ekonomisinin sınırlarını aşmakta zorlanan göçerler hem geçimlerini sağlamak hem de sürülerinden elde edemedikleri fakat sürülerini korumak ve yeniden ihtiyaç duydukları emtiaya ulaşmak için ticaret, dış sömürü, tarım ve madencilik gibi alanlarda, sınırları üretim araçlarının yeniden üretimi gereksinimi ile belirlenen pratik setleri geliştirmek durumunda kalmışlardır.

Yukarıda sayılan pratik ve pratik setlerinin yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimince belirlenen zorunluluk ilişkileri etrafında gelişmesi ve toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde zorunlulukla beslenmiş düzenlilikler olarak iş görmeleri bize sayılan pratiklerin törel karakterini tespit etme imkanı vermektedir. Aynı zamanda bölüm boyunca sürekli olarak dikkat çektiğimiz yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplulukların göçer üretim tarzının genel çerçevesini koruyarak toplumsal varlıklarını yeniden üretmeleri noktasındaki zorunluluk etkisi de göçer töresinin en temel belirleyenin yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Söz konusu

tespitimiz sınıfsal ilişkiler ve üstyapı kurumları düzlemindeki törel pratiklerin araştırılması noktasında da sürekli karşımıza çıkacaktır.

2. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA SINIF

Orta Asya göçerlerinin tarihleri üzerine çöken karanlığı kaldırmanın yolu göçer toplumlarında sınıf¹⁰⁸⁸ yapısının incelenmesinden geçmektedir. Manifestodan biliyoruz ki, “*Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir*”.¹⁰⁸⁹ Bu bağlamda da tarihte meydana gelen değişimler ve oluşumlar toplumsal yapılar içerisinde çelişkili bir biçimde işleyen sınıflar ve onlar arasındaki çelişki ve mücadelelerin sonucudur.¹⁰⁹⁰ Orta Asya göçerlerinin toplumsal yaşamları da Manifesto’da ortaya konulan bu ilkeden bağımsız değildir. Bu bağlamda Orta Asya göçerlerinin sınıf yapılarını ve Orta Asya toplumlarında sınıf mücadelelerini ele almak, sağ ve sol kültüralizmlerin Orta Asya tarihi üzerindeki ördüğü duvarda bir gedik açmak ve Orta Asya göçerlerinin tarihini hakkıyla ele almak için önemli bir başlangıç teşkil etmektedir.

Kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu bir çağda, sınıf karşıtlıkları yalınlaşmış ve üretim araçlarına sahip olan burjuvazi ile yaşamak için emek gücünden başka satacak bir şeyi olmayan proleterler arasındaki mücadeleye evrilmiştir.¹⁰⁹¹ Söz konusu sınıfların kendi içlerinde fraksiyonları mevcut olsa ve bu fraksiyonlar bir yandan diğer sınıfa karşı mücadele ederken diğer yandan kendi içlerinde birbirlerine karşı mücadele etseler¹⁰⁹² ve iki temel sınıf arasında tasfiye edilmemiş pre-kapitalist ilişkiler etrafında kümelenen ara konumlar bulursa da Manifestonun söz konusu tahlili geçerliliğini korumaktadır.¹⁰⁹³

¹⁰⁸⁸ Toplumsal tabakalaşmaya ilişkin yaklaşımlar gelir düzeyinden, mesleklerden, hiyerarşik konumlardan, servetten ve benzeri unsurlardan yararlanarak tabakalaşma ilişkilerini açıklamaya çalışmaktadırlar. Elinizdeki çalışmada ise toplumsal tabakalaşma ilişkileri üretim araçları ile kurulan ilişkinin niteliği ve bağlı siyasal egemenlik pratikleri etrafında incelenmektedir. Anılan sebepten ötürü çalışmamızda toplumsal tabakalaşma sınıf kavramı ile karşılanmaktadır. Burada sınıf terimini tercih etmemizin sebebi toplumsal tabakalaşmaya ilişkin kriteriz noktası olarak üretim araçları üzerine kurulan hakimiyetin niteliği ve iç sömürü-egemenlik ilişkilerini almış olmamızdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Özdemir vd., 2019)

¹⁰⁸⁹ (Burns, 2015: 20; Marks ve Engels, 2013: 22; Ollman, 2015: 9-10)

¹⁰⁹⁰ (Lenin, 2006: 26; Olmann, 2015: 11)

¹⁰⁹¹ (Lenin, 2006: 27; Marks ve Engels, 2013: 27)

¹⁰⁹² (Marks ve Engels, 2013: 30)

¹⁰⁹³ (Marks ve Engels, 2013: 22)

Göçer toplumların sınıfsal yapısının analizine girişmeden önce bir noktanın daha altını çizmek gerekmektedir. Anılan düzlemde sınıf, üretim araçları ile girilen ilişki bağlamında tanımlanmak durumundadır.¹⁰⁹⁴ Aksi yol tutulduğu; yani sınıfları üretim araçları ile girilen ilişkiler düzleminde değil de toplumsal örgütlenmede, kendini üretim araçları üzerinde hakimiyet biçimi ve sömürü ilişkileri ile ilişkilendiremediğimiz konular üzerinden tanımlanması yoluna gidildiği takdirde sınıf mefhumu sömürü ile ilişkisi görünmez kılınan ve son kertede kimliğin bir türevine dönüşen bir boş gösterene dönüşecektir. Bu bağlamda sınıfın nasıl tanımlanacağı meselesi basit bir kavramsal sorun olmaktan ötede sömürü ilişkilerinin hakim olduğu bir dünyada anılan ilişkilere karşı alınan pozisyonun bir niteliği olarak entelektüel olduğu kadar ve hatta daha da fazla bir biçimde politiktir.

Orta Asya göçerleri söz konusu olduğunda, Manifestoda betimlenene benzer bir yapılanmadan söz etmek her zaman için mümkün olmamaktadır. Üretim araçları üzerinde aile mülkiyeti rejimi olmasına ve toplum servet eşitsizliklerini ihtiva etmesine¹⁰⁹⁵ rağmen, aile mülkiyeti rejimi üzerinde töre dolayımıyla sınırlayıcı etkiler üreten kolektif hakimiyet rejiminin mevcudiyeti ve göçer töresinin yerleşik mekanizmalarının iç sömürüyü engelliyor olması¹⁰⁹⁶ ve üleş dolayımıyla toplumda mülksüzleşmenin önünün kesilmesi gibi faktörleri sınıf oluşumunu erken bir evrede sınırlamaktadır.¹⁰⁹⁷ Göçer üretim tarzı evresindeki toplumların anılan özellikleri sınıf oluşumunun yarıda kalması, kesintiye uğraması ile neticelenmektedir. Sınıflaşmanın söz konusu olduğu yahut başladığı dönemlerde ise karşımıza ak budun içinde sınıflaşma eğilimine giren fraksiyonlar ile töreye dayanarak ön sınıf aşamasında kalmakta ısrarcı olan fraksiyonlar ve köylüleşme eğilimine giren kara budun ile göçerlikte ısrarcı olan kara budundan oluşan karmaşık bir yapı çıkmaktadır. Anılan nedenlerden ötürü, göçer üretim tarzının hakimiyeti altında yaşayan Orta Asya göçerlerinin sınıf yapıları bu günkü burjuvazi-proletarya karşıtlığına nazaran daha çeşitli, bulanık ve karmaşık bir yapı arz etmektedir.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹⁴ (Ollman, 2015: 20)

¹⁰⁹⁵ (Марков, 2010: 68)

¹⁰⁹⁶ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 95)

¹⁰⁹⁷ (Divitçioğlu, 2004: 173; Khazanov, 2015a: 350; Oppenheimer, 2005: 51; Wolf, 2019: 133)

¹⁰⁹⁸ (Habib, 2013: 198)

Orta Asya göçerlerinin toplumsal formasyonları açısından belirleyici toplumsal dinamik olan aile mülkiyeti rejimi ile aile mülkiyeti rejimi üzerinde törel pratikler dolayısıyla sınırlayıcı etkiler üreten kolektif hakimiyet rejiminin çelişkili birlikteliği, sözü geçen toplumsal formasyonların sınıf konfigürasyon ve dinamiklerini, yerleşik toplumlardaki örneklerden devşirilmiş önermelere yönelik eleştirel bir mesafe almadan incelemekten sakınmayı gerektirmektedir. Çünkü sözü geçen toplumsal formasyonlarda sınıf ayrımı hareket halindeki üretim araçları üzerinde kurulacak olan ve üretim aracının özgül nitelikleri ile göçer toplumsal örgütlenmesinin soy bağı hukuku etrafında biçimlenen düzenleyici pratikleri etrafında biçimlenen mülkiyet ve yine araştırmaya konu olacak olan toplumlarda yapısal bir eğilim olan yerleşik toplumlar yönelik ticaretin, dış sömürünün ve askeri örgütlenmenin toplumun yeniden üretimi bağlamında üstlendiği merkezi rol çerçevesinde biçimlenmektedir.¹⁰⁹⁹

Step toplumlarında sınıf ilişkilerinin kurucu unsuru hareketli üretim araçları üzerindeki mülkiyetin niteliğidir. Sürüler üzerindeki aile mülkiyeti ve orun/ülüş mekaniklerinin ürettiği hiyerarşik ve eşitsiz bölüşüme bağlı gelişen sürü merkezli servet eşitsizlikleri soya bağlı bir aristokrasi teşkil eden ak budun ile kara budun arasında üretim araçları üzerindeki hakimiyetin niteliğine olmasa da hakimiyet altındaki üretim araçlarının niteliği ve niceliğine dayalı bir farklılığı ve buna eşlik eden soy bağına dayalı hiyerarşik bir düzeni tespit edebilmemizi mümkün kılmaktadır.¹¹⁰⁰ Hudûdü'l Âlem Yağmâlardan bahsederken bu durumu “*Onların hem soyluları hem de aşağı sınıftan olanları meliklerine hürmet ederler*” biçiminde kaydetmektedir.¹¹⁰¹ Aile mülkiyeti rejimi ve soy bağı hiyerarşisince belirlenen orun-ülüş mekanikleri sonucunda oluşan Servet eşitsizlikleri ak budun ve kara budun arasında bir sınır çizmemize imkan vermektedir.¹¹⁰² Söz konusu sınır bir yandan sürülerin boyutları diğer yandan ise sürülerin bileşimi üzerinden tespit edilebilecektir.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁹ (Khazanov, 2015a: 262)

¹¹⁰⁰ (Agacanov, 2003: 158; Klyaştorıny, 2018: 206; Марков, 2010: 60, 68)

¹¹⁰¹ (Hudûdü'l Âlem, 2020: 50)

¹¹⁰² (Ahincanov, 2014: 266; Марков, 2010: 68; Thompson, 2004: 51)

¹¹⁰³ (Klyaştorıny, 2018: 206)

Sürülerin niceliği-niteliği ve buna bağlı olarak otlak ve su kaynaklarına erişim olanakları dolayısıyla tespit edebildiğimiz ön-sınıf ilişkileri sınıfsal ilişkilerin ideolojiye tercüme edilmesi ve sınıfsal karakterlerinin bastırılması söz konusu olduğunda kendilerini soy bağı hiyerarşileri biçiminde göstermektedir.¹¹⁰⁴ Bu bağlamda ak budun ve kara budun arasındaki ilişki bir yandan üretim araçları ile kurulan ilişkinin nitel ve nicel koşullarındaki farklılıklara diğer yandan da evlenme izin ve yasaklarına kadar uzanan bir düzlemde akrabalık/soy bağı ilişkileri düzlemine uzanmaktadır. Üretim araçları ile kurulan eşitsiz ilişkiler soy bağı ilişkileri düzleminde boylar ve aileler arası hiyerarşik ilişkiler biçimini almakta ve orun/ülüş mekaniklerinin soy bağı hiyerarşisini bölüşüm pratiklerine aktarması ile söz konusu hiyerarşik konumlar ile üretim araçları ile kurulan ilişkinin nitel/nicel özelliklerinin birbirlerini karşılıklı olarak beslemesine olanak sağlamaktadır.

Soya bağlı hiyerarşik örgütlenmenin orun/ülüş ilişkileri dolayısıyla bölüşüm ilişkilerini belirlediği bir noktada ak budun daha büyük sürülere hakim olmalarına bağlı olarak somut bir biçimde tespit edilebilmektedir. Sürülerin niceliğine ek olarak ak budunun konturlarını çizebileceğimiz bir diğer ölçüt de sürülerin niteliğidir çünkü göçer soyluluğu sürülerin boyutlarına ek olarak özellikle at sürüleri üzerinde hakimiyet kurmaktadır.¹¹⁰⁵ Öyle ki at sürüleri zaman içinde göçer toplumundaki hiyerarşik pozisyonun bir göstergesine dönüşmüştür.¹¹⁰⁶ Sürülerin niceliği ve niteliğinde gözlemlenebilen servet eşitsizlikleri bir yanda otlaklara ve su kaynaklarına kolektif erişim hakkının diğer yanda yapı içinde unsurlar arasında iç sömürü yasağının belirleyici olduğu bir düzlemde sınıf oluşumu ile neticelenmesini önleyecek bir biçimde sınırlanmaktadır.¹¹⁰⁷ Servet eşitsizliği ve orun/ülüş bağlamında eşitsiz bölüşüm ile ak budunun kara budun üzerinde egemenlik kurmasını engelleyen, iç sömürü yasağı başta olmak üzere törel sınırların birlikteliği

¹¹⁰⁴ (Bonte, 1981: 38-39)

¹¹⁰⁵ Suci Yazıtı'nda bu durum “*zengin idim. Ağulum on, at sürüm sayısız idi*” biçiminde kayıt altına alınmıştır (Orkun, 2011: 156).

¹¹⁰⁶ (Çandarlı Şahin, 2016: 157)

¹¹⁰⁷ (Васютин, 2010: 272)

göçer toplumlarının sınıf yapısının tamamlanmamış bir ön-sınıf düzeyinde olduğunu söylememizi gerektirmektedir.¹¹⁰⁸

Göçer üretim tarzında sınıf oluşumu henüz tamamlanmamış olsa da soy bağı ilişkileri bağlamında tanımlanan ve soy bağı hukuku ile orun kurumu dolayısıyla servet eşitsizliklerinin iki yakasında yer alan iki ön-sınıf tespit edilebilmektedir. Orhun yazıtları toplumun beyler ve halk olarak ikiye ayrıldığını ve halkın kara budun, beylerin ise ak budun olarak adlandırıldığını göstermektedir.¹¹⁰⁹ Söz konusu adlandırma ilerleyen çağlarda da göçer toplulukların sınıflı yapılarına ilişkin temel soyutlamaları olarak sıklıkla karşımıza çıkacaktır¹¹¹⁰; bu bağlamda da göçer ön-sınıf oluşumunun genel örüntüsü olarak kabul edilebilecektir. Anılan ve ileride daha ayrıntılı ele alınacak olan ifadeler bize hem toplumsal tabakalaşmanın mevcudiyetini hem de bunların ideolojik biçimler altında temsil edildiğini yani belirli soyutlamalara konu olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹¹¹

Kara budun – ak budun ayrımı göçer üretim tarzı etrafında örgütlenmiş kandaş toplumsallıkların toplumsal tabakalaşmasının temel formudur ve terminolojideki küçük değişikliklerle göçer üretim tarzının ortaya çıkardığı topluluklar, boylar ve boy birliklerinde ve hatta onların bakiyesi olan Karahanlılar gibi devletlerde dahi görülebilmektedir.¹¹¹² Ak budun yönetme ayrıcalığına kümülatif olarak sahip olan savaşçı aristokrat uruğu yahut urukları kapsamaktadır.¹¹¹³ Kara budun ise bunların dışında kalan göçer üreticilere tekabül etmektedir.¹¹¹⁴ Ak budun *illendiren* olarak toplumsal

¹¹⁰⁸ (Васютин, 2010: 271-272; Марков, 2010: 69-70)

¹¹⁰⁹ (Divitçioğlu, 1992: 76; 2005: 85; Golden, 2015: 165; Klyaştorıny, 2018: 201; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337; Timur, 1994: 42; Üçok, 1960: 25; Yetkin, 1984: 17)

¹¹¹⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 260-261)

¹¹¹¹ (Oğuz, 1997a: 44)

¹¹¹² (Divitçioğlu, 2005a: 168; Khazanov, 2015a: 386). Ayrım göçer üretim tarzı dairesinde örgütlenmiş olan Orta Asya kökenli topluluklarda sürekli karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Moğolların Gizli Tarihi'ndeki, "Camuha'nın bu sözüne Cengiz Han'ın Hanyarlık olarak: Kağan iyesine saldıran kişiyi nasıl salarsız? Öyle kişiden kime dost olur? Kağan iyesine saldıran kara halkı torununa kadar yok edin' dedi. İfadesi kara budun ak budun ayrımının Moğollardaki varlığına ilişkin bir kanıttır. Bkz. (Moğolların Gizli Tarihi, 2011: 167)

¹¹¹³ (Divitçioğlu, 1992: 81)

¹¹¹⁴ (Tekin, 1982: 801)

formasyonun gereksindiği siyasal işlevleri bir hak olarak üstlenmektedir.¹¹¹⁵ Kara budun ise illenendir ve ak budunun aksine yönetmeye ilişkin, ontolojisine içerilmiş bir haktan söz edilmesi mümkün görünmemektedir.¹¹¹⁶

Orhun yazıtlarına karşımıza çıkan ak budun-kara budun ayrımı Göktürk döneminden itibaren toplumun göçer üretim tarzı ve step askeri demokrasileri içinde somutlaşan *kandaş* örgütlenme içinde aile mülkiyetinin gelişimine bağlı olarak bir sınıf oluşumu sürecinin işlemekte olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Çünkü ak budun-kara budun ayrımı yönetici aristokratların kendilerini kendi boylarından dahi ayrı bir yerde konumlandırmalarının ve Engels'i hatırlarsak yönetici görevler üstlenen savaşı seçkinlerin bu görevleri artık bir yetki değil, ontolojik olarak kendilerine özgülenmiş bir hak olarak görmelerinin ifadesidir. Ne var ki söz konusu ayrımın ortaya çıkışı ilgili toplumun sınıf oluşumunun tamamlandığı bir evrede olduğunu söylemek için tek başına yeterli değildir. Çünkü ak budun kara budun ayrımının varlığı üretim araçları üzerindeki mülkiyetin niteliğinden ziyade *kandaş* örgütlenme içindeki kamusal işlevlerin üstlenilmesi ve servet hacmi ile alakalı olup adı geçen ön sınıflar soy bağı hukuku çerçevesinde aynı mülkiyet rejimi içerisinde yer almakta ve aralarında düzenli ve siyasal örgütlenme kurumlarınca korunup sürdürülen bir iç sömürü ilişkisi mevcut bulunmamaktadır. Bu bağlamda ak budun kara budun ayrımında söz konusu olan şey üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş bir sınıfın diğerini sömürmesi değildir. Ortada bir soyluluk mevcuttur elbette ve bu soyluluk hali kendisini *kandaş* toplumsallığın önderlik işlevlerinin ak budun tarafından üstlenilmesinde göstermektedir;¹¹¹⁷ fakat söz konusu ayrım üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi sınırları dahilinde kaldığından, ak budun ile kara budun arasında vergi benzeri bir iç sömürü ilişkisinin kurulması törel olarak yasaklandığından ve töre gereği zengin oba/aileler ile yoksul oba/aileler arasında dayanışma zorunlu olduğundan anılan servet eşitsizliklerinin genişlemesi/genleşmesi olanakları ve soyluluğun toplumsal iktidara hakim olma biçimi almasına ilişkin olanaklar sınırlanmaktadır.¹¹¹⁸ Ortada bir soyluluk olmasına ve orun-ülüş

¹¹¹⁵ (Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337)

¹¹¹⁶ Bkz. (Divitçioğlu, 1992; 2005a; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337)

¹¹¹⁷ (Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337)

¹¹¹⁸ (Khazanov, 2015a: 267-268)

birlikteliği servet farklılıklarını beslemesine rağmen toplumun üyeleri hala kendi mülklerine sahiptirler ve söz konusu mülkler iç sömürü yasağı ile korunmaktadır. Ortada mülksüzleştirilmiş ve silahsızlandırılmış bir üretici kitlesinin bulunmadığı durumda soyluluk tek başına bir sınıfa karşılık gelmemekte, daha çok sınıf öncesi bir tabakaya denk düşmektedir.¹¹¹⁹

Göktürklerde karşımıza çıkan ak budun-kara budun soyutlaması Göktürkleri takiben yavaş yavaş göçer üretim tarzı ve step askeri demokrasisi çerçevesinin dışına çıkmaya başlayan diğer Orta Asya göçer topluluklarında ve Karahanlılar gibi ardıllarında¹¹²⁰ da görülebilecektir. Örneğin, step askeri demokrasilerinden kopuşun Göktürk döneminden daha ileri bir aşamasına denk düşen, yerleşik yaşamın yavaşça toplum sathına yayıldığı ve yerleşik bir toplumun ideolojik formu olarak Musevilik inancının yönetici aristokratlar nezdinde benimsendiği¹¹²¹ Hazarlarda karşımıza Kara hazarlar ifadesi çıkmaktadır. Her ne kadar bu ifadenin Hazar boy birliği içindeki bir boya tekabül ettiği iddia edilmiş¹¹²² olsa da Peter B. Golden'in bizim de katıldığımız yorumuna göre Kara Hazarlar tabiri Göktürklerdeki kara budun benzeri, kitleleri tanımlamak için kullanılan sınıfsal bir soyutlamaya karşılık gelmektedir.¹¹²³ Anılan ifadeler daha genel bir biçimde kendisini destanlarında asıl kahramanların soylu ailelerden türemesi motifinde göstermektedir.¹¹²⁴ Söz konusu motif, boyun kolektif hakimiyetinin bir göstergesi olan hayvan-tanrı-doğa'dan türemenin yerini yavaşça aile mülkiyetinin bir göstergesi olan soylu aileden türemenin almasına denk düşmesi bağlamında step toplumlarında sınıflı yapının ortaya çıkışına dair bir belirti olarak okunabilecektir.¹¹²⁵ Aile mülkiyetinin kolektif hakimiyet rejimi karşısında alan kazanması ile birlikte aslen bir hayvandan yada tanrıdan türeyen ve soylu ayrıcalıklarını doğuştan değil de bahadırılıkları ile elde eden kahraman tipolojisi¹¹²⁶ yerini Manas destanında yahut Dede korkut destanlarında gördüğümüz, soylu bir ailenin çocuğu olan kahramana bırakmıştır. Bu bağlamda destanlarda türeyişle ilgili yapılmış

¹¹¹⁹ (Avcioğlu, 1985a: 442)

¹¹²⁰ (Divitçioğlu, 1992: 176)

¹¹²¹ (Avcioğlu, 1983: 887)

¹¹²² (Brook, 2018: 4)

¹¹²³ (Brook, 2018: 4; Golden, 2015: 164-165)

¹¹²⁴ (Düzgün, 2012: 13)

¹¹²⁵ (Düzgün, 2012: 13)

¹¹²⁶ (Düzgün, 2012: 19)

olan tercihlerin göçer toplumlarında işleyen sınıf mücadeleleri sathında belirlendiği de söylenebilecektir.

Hareketli üretim araçları üzerinde aile-oba-aşiret düzleminde tebarüz eden aile mülkiyeti rejimi ve takiben orun-ülüş dolayısıyla ortaya çıkan servet eşitsizlikleri, kağanlık ve benzeri mevkiilerin *ak budun* olarak da adlandırılabilir olan seçkin bir savaşılar zümresine özgülendiği bir düzlemde bizi Step göçerlerinin sınıflı toplumlara yakınsar bir durumda yaşadıklarını kabul etmeye zorlamaktadır.¹¹²⁷ Söz konusu yakınsama ölü gömme adetleri ve buluntulardan da anlaşılabilir. Servet eşitsizlikleri ve siyasal iktidar aygıtları üzerindeki hakimiyete bağlı olarak ak budunun mezarları ile kara budunun mezarları birbirinden ayırt edilebilir hale gelir.¹¹²⁸ Ak budunun üyelerinin mezarları hem daha büyük ve gösterişli yapılardır hem de içerisindeki buluntular kara budun ile ak budun arasında açık bir servet farkı olduğunu gösterir derecede farklıdır.¹¹²⁹

Göçer üretim tarzına mündemiç ön-sınıf düzeninde ak budun ile kara budun arasında servet eşitsizlikleri gözlemlenmekte ve buna ek olarak siyasal iktidar aygıtları üzerinde ak budunun mutlak olmayan bir tekeli de karşımıza çıkmaktadır. Sınıf oluşumunun ön-sınıf düzeyinde kalmasına neden olan otlak ve su kaynaklarına kolektif erişim, topluluğun unsurlarının boyutları değişse de kendine yetebilecek sürülere sahip olması ve söz konusu unsurların iç sömürü ilişkilerine karşı korunması ise kara budunu asgari düzlemde kendine yetebilecek olanaklarla donattığı ölçüde servet eşitsizlikleri ve siyasal iktidar aygıtları üzerindeki ak budunu tekelinin sınıflı bir toplumdan bahsetmemizi olanaklı kılacak sömürü ilişkileri, mülksüzleşme ve yönetme süreçleri ile neticelenmesine engel olmaktadır.¹¹³⁰

¹¹²⁷ (Yetkin, 1984: 15)

¹¹²⁸ (Ahincanov, 2014: 266; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 18; Klyashtorny, 2018: 206-207; Litvinsky, 1996: 145; Tezcan, 2006: 84)

¹¹²⁹ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 52)

¹¹³⁰ (Марков, 2010: 69-70)

Ak budun her ne kadar daha zengin olsa ve siyasal iktidar aygıtları üzerinde bir tekele de sahip olsa da anılan yapısal özellikler göçer toplumların askeri-demokratik diyebileceğimiz hiyerarşik ve görelî olarak eşitlikçi bir yapıda örgütlenmesi ile neticelenmektedir.¹¹³¹ Hiyerarşik yapı, bölüşüm normları aracılığıyla servet eşitsizliğini beslerken üretici birimlerin iç sömürüye karşı korunması, yapı içinde mübadele zorunluluğu ve toplumun bütünüyle silahlı olması servet eşitsizliğinin sınıf ilişkisine dönüşmesini engellemektedir. Anılan yapı dahilinde göçer üretim tarzı altında ele alınabilecek topluluklarda eşitlik gözlenmesi de sömürü ilişkilerinin bastırılması ve engellenmesine yönelik törel yordamlar çevresinde gelişen eşitlikçi bir eğilimden söz etmek mümkündür.¹¹³² Söz konusu eğilim servet eşitsizliğini engellemese de göçer üretici birimlerin son kerte de bir başkasına muhtaç olmadan kendilerini geçindirme koşullarını güvence altına almaya yönelik yordamları içerdiği için eşitlikçi olarak kabul edilebilecektir. Bu bağlamda göçer toplumu hakkında ön-sınıf aşamasında kalmış, hiyerarşik fakat aynı zamanda görelî olarak askeri-demokratik bir yapı olduğu çıkarımı yapılabilecektir.

Göçer üretim tarzında otlak ve su kaynakları üzerinde doğrudan, sürüler üzerinde düzenleyici/sınırlayıcı etkiler üreten kolektif hakimiyet rejimi ile sürülerin üleş yoluyla üretici birimler olan ailelere aktarılması ile birlikte karşımıza çıkan aile/oba mülkiyeti rejimi arasındaki çelişkili ilişkilere bağlı olarak sınıf ilişkileri kolektif mülkiyet rejiminin düzenleyici/sınırlayıcı pratiklerine yaslanan kara budun ve almaşıkları ile aile/oba mülkiyeti rejiminin gelişmesi sürecinde aile/oba mülkiyeti üzerindeki törel sınırlamaları aşmaya çalışan savaşçı-aristokrat aileler arasında gelişmektedir.¹¹³³ Aralarında eşitsiz bölüşüm ilişkilerine bağlı servet eşitsizlikleri olan söz konusu ön sınıflar soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanarak kandaşlık dairesinde örgütlenmektedirler. Kandaş örgütlenmeden kasıt bozkır göçerlerinin soyut/hukuki soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanan, belirli bir yönetici sınıfın, yönetici sınıf tarafından beslenen bir savaşçılar katmanının ve bunlara bağlı olarak biçimlenen bir devlet aygıtının olmadığı bir yapı

¹¹³¹ (Lefébure, 1979: 6)

¹¹³² (Béteille, 2005: 456)

¹¹³³ Bkz. (Avcıoğlu, 1985a; Dıvıçioğlu, 2005a)

dahilinde örgütlenmeleridir.¹¹³⁴ Yalnız burada kastedilenin köy komünleri yahut Engels'in bize anlattığı tarıma dayalı gensler olmadığını hatırlamak elzemdir. Her ne kadar ortada somut bir devlet aygıtı ve yönetici sınıf olmasa da bahsedilen toplumlar hem demografik hacimleri bağlamında hem de aileler ve boylar üstü bir törel yapının varlığı, yönetici sınıf olması töre tarafından önlense de önderlik görevlerini üstlenen ve Alplerden yani savaşçı seçkinlerden müteşekkil ak budun ile savaşçı/çobanların oluşturduğu kara budunun¹¹³⁵ çelişkili ve mücadelelerle örülmüş birlikteliği nedeniyle köy komünleri ve çiftçi genslerini aşmaktadırlar.¹¹³⁶

Üretim araçları üzerinde doğrudan ve dolaylı kolektif hakimiyet pratiklerine dayanan ve bu bağlamda kolektif hakimiyet rejimini korumaya yönelmiş çeşitli törel yordamların varlığı servet eşitsizliğinden beslenen sınıflaşma eğilimlerini kesintiye uğratar. Hun İmparatorluğunun ardından VI. Yüzyıl civarlarında Orta Asya'ya hâkim olan Siyenpi'lerin durumu söz konusu kesilme haline örnek olarak gösterilebilir. Erken bir askeri-demokrasi evresinde olan ve boylar konfederasyonu biçiminde örgütlenmiş olan Siyenpi'ler, üretim araçları üzerindeki hakimiyetin boylar içerisindeki kolektif niteliğinin aile mülkiyetine ağır basması nedeniyle bu günkü anlamda sınıflı toplumlar olarak sayılamayacaklardır.

Göçer üretim tarzı bağlamında, akrabalık ilişkisini paylaşanlar arasında iç sömürünün yasak olması ile dayanışma zorunluluğu toplum içerisindeki farklılaşmayı belirli düzeyde tutmaktadır.¹¹³⁷ Ek olarak, sürülere dayalı üretimden zenginlik temellük etmenin zorluğu ve dış sömürü ilişkilerinin ülüş zorunluluğu bağlamında kurulabilmesi servet eşitsizliği ile mülksüzleşmenin birbirinden ayrılabilmesi ve üretici birimlerin birbirlerine karşı görece bağımsızlıklarını koruyabilme olanaklarının korunmasına imkan vermektedir.¹¹³⁸

¹¹³⁴ (Марков, 2010: 69-70)

¹¹³⁵ (Biran, 2007: 10; Divitçioğlu, 2005b: 87; Kradin, 2008: 121)

¹¹³⁶ (Frachetti, 2009: 24; Kradin, 2003: 165; 2008: 121)

¹¹³⁷ (Khazanov, 2015a: 262)

¹¹³⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 162-163; Bartold, 2014: 49; Марков, 2010: 61)

Boylar arası işbirliği düzeni ve dönemsel olarak ortaya çıkan boylar üstü konfederasyonlar ticaret ve dış sömürü noktasında sundukları olanakların orun/ülüş bağlamında hiyerarşik bölüşüm ilişkilerine eklenmesi ile servet birikimini şiddetlendirmekte ve törel sınırların aşılması için gerekli zemini hazırlayabilmektedir.¹¹³⁹ İç sömürü yasağı, üyelük zorunluluğu dolayısıyla mülksüzleşmenin engellenmiş olması ve tüm toplumun silahlı olması savaşçı aristokrasinin egemen sınıfa dönüşmesini engellese de¹¹⁴⁰ ticaret ve dış sömürünün artan hacmine bağlı olarak servet farkının arttığı ve buna ek olarak sınıf oluşumunun ileri evrelerine geçişin göstergesi olarak okunabilecek, önderlerin kendilerine sadık savaşçı grupları beslemeye başlamaları gibi keşiflerin gerçekleştiği görülebilmektedir.¹¹⁴¹

Step göçerlerinin kandaş örgütlenmeleri içinde sınıf ilişkileri, askeri faaliyet ile yönetsel faaliyetin, kişisel servet edinebilmenin ve aile mülkiyetinin geliştiği uğraklarda, özellikle savaşçı aristokratların yönetsel ayrıcalıkları dolayısıyla ticaret ve dış sömürü ilişkilerinden zenginlik temellük ettikleri durumlarda keskinleşme-gelişme temayülüne girmektedir.¹¹⁴² Savaşçı aristokratların yönetsel ayrıcalıklarının ve üretim araçlarına yönelik müdahale imkanlarının genişlemesi ile kişisel servetin birikim olanaklarının artmasının aynı zamanda boyların bir araya gelmeleri ve büyük çaplı/düzenli ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin ortaya çıkması süreçlerinin çakışmaları boylar düzleminde törel pratiklerle bastırılan sınıf oluşumunun boylar arası/üstü yapılanmaların ortaya çıkmasına paralel bir biçimde geliştiğine ilişkin işaretler vermektedir.¹¹⁴³

Sınıflı topluma doğru yakınsama eğilimleri üretim araçları üzerindeki hakimiyetin kolektif niteliğinin dönüşmesine bağlı olarak kuvvetlenmektedir. Söz konusu eğilimin kuvvetlenmesi süreçlerinde devreye boylar konfederasyonu ve boy birlikleri girmektedir. Boy birlikleri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişkinin temelinde boy birliklerinin büyük

¹¹³⁹ (Марков, 2010: 55)

¹¹⁴⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 442; Марков, 2010: 69-70)

¹¹⁴¹ (Avcıoğlu, 1985a; Divitçioğlu, 2005a; Khazanov, 2015a: 256, 263, 312, 352; Марков, 2010: 47; Oppenheimer, 2005: 52)

¹¹⁴² (Khazanov, 2015a: 312)

¹¹⁴³ (Khazanov, 2015a: 272-273)

çaplı ve düzenli ticaret/dış sömürü ilişkilerinin ortaya çıkmasını mümkün kılması yatmaktadır. Dış sömürü ve ticaret ilişkilerine yaslanarak gelişen savaşçı aristokratlar zaman için ak budunu yani göçer toplumlarının yönetici sınıflarının çekirdeğini meydana getirecektir¹¹⁴⁴. Boy birliklerinin ortaya çıkışı ile sınıf oluşumu arasındaki ilişki MÖ VII. Yüzyıl'da Çinliler tarafından Rong olarak adlandırılan göçerlere ilişkin kayıtlarda seçkinler ile halk arasındaki ilişkilerin son derece sade olduğunun belirtilmesinde de görülebilmektedir.¹¹⁴⁵ Hun boy konfederasyonunun MÖ III. Yüzyıl'da sahneye çıkışına¹¹⁴⁶ kadar Orta Asya göçerlerinin boylar arası iş birliği düzenini aşan, boylar üstü bir siyasal yapılanma oluşturmadığını ve bu bağlamda MÖ VII. Yüzyıl'ın Ronglar'ının henüz boylar arası iş birliği düzeyinde olduklarını söyleyebileceğimiz döneme ilişkin anılan kayıt bize Ronglar döneminde bir göçer soyluluğunun varlığını göstermekle birlikte toplum içindeki ilişkilerin sade olduğunun vurgulanmaktadır. Söz konusu kayıt boylar üstü yapılanmaların gelişmediği bir dönemde toplumsal formasyona ticaret ve dış sömürü yolu ile giren zenginliğin hacminin düşük olduğu ve bu bağlamda hiyerarşik örgütlenmenin henüz sınıf oluşumu ile neticelenecek bir iktisadi mahiyet edinmediğine ilişkin bir tanıklık olarak alınabilecektir.

Göçer töresine mündemiç orun-ülüş ilişkileri toplumsal formasyonun hakimiyet dairesine giren servetin paylaşılmasında servet eşitsizliklerini besleyen ve mülksüzleşmeyi önleyen çift taraflı etkisi ile göçer toplumun sınıf yapısının oluşmasında öncelikli etkiye sahiptir. Göçer toplumuna hakim olan hiyerarşik örgütlenme toplumun hakimiyet alanına giren her zenginlik unsurunda olduğu gibi dış sömürü yahut ticaret yoluyla elde edilen zenginlikten alınan payların da eşitsiz dağılımına neden olur ve ak budun kara budundan her zaman daha fazla pay alır. Boylar üstü yapılanmaların buradaki etkisi ise ticaret ve dış sömürü hacminin artmasına bağlı olarak ak budunun elinde biriken servetin boy ve boylar arası işbirliği düzeninde mümkün olmayan bir düzeyde artması ve buna bağlı olarak ak budun ve kara budun arasında, boy/boylar arası işbirliği düzeninde ihmal edilebilir nitelikte kalan servet eşitsizliğinin gelişmesi-genleşmesini mümkün

¹¹⁴⁴ (Avcıoğlu, 1983: 742-743; Divitçioğlu, 1992: 82)

¹¹⁴⁵ (Klyaştorıny, 2018: 29)

¹¹⁴⁶ (Çerçi, 2003: 60-61)

kılmasıdır.¹¹⁴⁷ Ek olarak dış sömürü ve ticaretin büyüyen hacmi göçer soylularının sahip oldukları büyük sürüleri mübadele alanına sürerek yahut dış sömürü ilişkilerinin kurulmasına önderlik ederek ülüş yoluyla topluma dağıtacakları tahıl ve benzeri, lüks tüketimden ziyade göçer üretim tarzının yapısal kısıtlılıkları dolayısıyla dışarıdan elde edilmesi gereken ihtiyaç maddelerine daha büyük kitleler halinde erişmeleri sonucunu verecek ve böylece ülüş yoluyla topluma dağıtılan mal miktarı artacaktır.¹¹⁴⁸ Göçer toplumunun dışarıdan gelen zenginliklerle beslenmesi ise önderliği üstlenen göçer soylularının meşruiyetlerinin pekişmesine ve böylece önderlik konumu üzerinde hak iddia eden belirli soylu ailelerin belirginleşmesine neden olacaktır.¹¹⁴⁹ Hun boy birliği ortaya çıktığında gerçekleşenler de yukarıda anlatılanları doğrulamaktadır. Hun soyluları boy birliğinin kurulması ile birlikte sahip oldukları büyük sürülerin yanı sıra giderek artan miktarda ganimete de sahip olmaya başlamışlar ve böylece Boy birlikleri öncesinin ihmal edilebilir servet eşitsizlikleri bir ön sınıftan bahsetmeyi mümkün kılacak bir noktaya gelmiştir.¹¹⁵⁰ Boy birlikleri düzeyinde özellikle Hun soyluları ve sıradan göçerlerin mezarlarında açıkça tespit edilebilen¹¹⁵¹ servet eşitsizliklerinin artık iyice görünür hale gelmesine neden olan bu ilişki ak budun ve kara budun arasındaki ön-sınıf ilişkisinin sınıf ilişkisine dönüşmesi sürecini de hızlandıracaktır.

Göçer toplumu sürüler üzerinde dolaylı otlak ve su kaynakları üzerinde doğrudan nitelikte bir kolektif hakimiyet rejimi etrafında örgütlenmiş olsa ve göçer soyluluğu önderlik işlevleri ile sınırlı bir alanda faaliyet gösterse de budun ile kara budun arasında temelini hiyerarşik örgütlenme ve eşitsiz bölüşüm ilişkilerinde bulan büyüyen bir servet uçurumu gözlemlenebilmektedir. Boylar arası/üstü yapılanmalar düzeyine çıkıldığında ise artan dış sömürü ve ticaret ak budun ve kara budun arasında sahip olunan üretim aracı ve sair zenginlik bağlamında gelişen servet eşitsizliğini beslemekte, dış sömürü ve ticaret ile zenginleşen ak budun zenginliklerinin kaynağı olan agresif ticaret ilişkileri ile dış sömürü ilişkilerini sürdürürebilmek adına iç sömürü ilişkileri kurmaya yeltenebilmekte¹¹⁵² ve

¹¹⁴⁷ (Lattimore, 1979: 483; Марков, 2010: 46)

¹¹⁴⁸ (Lattimore, 1979: 484)

¹¹⁴⁹ (Lattimore, 1979: 484)

¹¹⁵⁰ (Марков, 2010: 46)

¹¹⁵¹ (Марков, 2010: 32, 46)

¹¹⁵² (Eberhard, 1945: 488)

servet eşitsizliğini kamusal pratiklere dönüştürme temayülleri bağlamında boy içerisinde mevcut olmayan ya da aşırı seyrek olan sınıf-merkezli ilişkileri somutlaştırmak yolunda keşifler geliştirebilmektedir.¹¹⁵³ Söz konusu keşifler ise, sürtünmesiz bir ortamda gerçekleşmedikleri dikkate alındığında kara budunun sınıf tepkileri ile karşılaşmakta ve pek çok örnekte ak budunun sınıf oluşumu sürecini bağlayacak keşiflerine karşı töre kara budun için temel bir dayanak olmaktadır.

Ak budun kara budun arasındaki ilişki henüz bir sınıf ilişkisine dönüşmemekle beraber, servet eşitsizliğini ve ak budunun kamusal erkleri yedine almasını içermektedir. Ne var ki iç sömürünün ad-hoc durumlar haricinde yasaklanmış yahut kısıtlanmış olması bahsi geçen özelliklerin sınıf oluşumu ile neticelenmesine engel olmakta ak budun ve kara budunu birer ön sınıf olarak kabul etmemizi gerektirmektedir.¹¹⁵⁴ Söz konusu ön-sınıflar arasındaki ayrımın iki önemli göstergesi mevcuttur. Bunlardan ilki aile/oba mülkiyetindeki sürülerdir. Ak budun hem kara buduna göre daha büyük sürülere sahiptir hem de at sürüleri büyük ölçüde ak buduna aittir.¹¹⁵⁵ Kara budun ise temelde küçükbaş hayvancılığı ile yetinmekte olup atları var ise de bunlar ak buduna nazaran sürü olmaktan ziyade ile/obanın ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek kadardır. Bahsi geçen ayrım Moğol tarihinde aristokratik kliği temsil eden Cengiz Han ve çevresinin kendilerini at çobanı olarak adlandırıp, askeri demokratik bir konfederasyon tarafından desteklenen Camuka ve etrafındakileri koyun çobanı olarak aşağılamalarında da görülebilmektedir.¹¹⁵⁶ At sürüsü sahibi olmanın sınıfsal niteliği Oğuz kağan destanında Oğuz kağanın koyun sürülerini değil de at sürülerini gütmesinde¹¹⁵⁷ de görülebilmektedir. Oğuz kağanın koyun sürülerinin de olduğu bir ortamda at sürülerini gütmesi temelde onun ak budundan gelmesine dayanmaktadır.

Orun/ülüş mekaniklerince beslenen servet eşitsizlikleri otlak ve su kaynaklarından yararlanma sorununa geldiğimizde büyük sürülere sahip olanların, temelde kolektif

¹¹⁵³ (Eberhard, 1945: 488; Khazanov, 2015a: 313)

¹¹⁵⁴ (Khazanov, 2015a: 432)

¹¹⁵⁵ (Khazanov, 2015a: 107; Vladimirov, 1987: 63)

¹¹⁵⁶ Bkz. (Avcıoğlu, 1983)

¹¹⁵⁷ (Güven, 2003: 83)

hakimiyete tabi olan otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının düzenlenmesinde daha fazla söz sahibi olması anlamına gelecektir. Henüz otlak ve su kaynaklarının mülkiyete tabi olmasından söz edilemese de büyük sürülere sahip olan ak budun otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarının düzenlenmesi sürecinde, hakimiyeti altındaki sürülerin bileşimi ve büyüklüğü nedeniyle daha fazla söz hakkına sahip olacak ve bu da daha küçük sürülere sahip olan kara budun üzerinde bir otorite kurmalarına, kara budun ailelerinin otlak ve su kaynaklarına erişim ile ilgili taleplerinin aracılığını yapma suretiyle önderlik işlevlerini barış zamanına taşımalarına imkan verecektir.

Servet eşitsizliklerinin diğer önemli sonucu ise dış sömürü ve ticaret yoluyla toplumsal formasyonun gereksindiği, fakat yapı içinde üretilemeyen emtianın elde edilmesi noktasında ak budunun giderek daha büyük bir rol edinmeye başlamasıdır. Özellikle at sürülerinin ak buduna ait olması onları hem dış sömürü süreçlerinin önemli unsurlarından olan atlı savaşçıların donatılmasında öne çıkarmaktadır. Her ne kadar yapı içinde törel nitelikli bölüşüm mekanizmaları olsa da son kertede atların sahipleri toplumun ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli olan askeri gücün donatılmasının temel dayanakları haline gelmekte ve bu da yoksul kara budun aileleri ile ak budun arasındaki hiyerarşiyi pekiştirmekte ve ak budunun önderlik işlevlerini teyit etmektedir. Bahsi geçen mekanik ticari ilişkiler düzleminde de geçerlidir. Topluluk içinde üleşilecek malların ticaret yoluyla elde edilmesi sürecinde de pazara hem daha fazla hem de at gibi daha değerli malları sürebilen ak budun belirleyici bir rol üstlenmektedir.

Orun/ülüş mekaniklerince beslenen servet eşitsizliklerinin toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinde üstlendiği işlevler bizi ön-sınıf oluşumunun ikinci dayanağına yani siyasal iktidar işlevlerinin belirli bir sosyal tabakanın tekeline terk edilmesine götürmektedir. Göçerler söz konusu olduğunda bahsi geçen tabaka ak budundur. Sahip oldukları sürülerin boyut ve nitelikleri bağlamında otlak ve su kaynaklarına erişim, dış sömürü ve ticaret sorunlarında belirleyici bir rol üstlenen ak budun, söz konusu alanlardaki baskın rolünü, yine söz konusu alanlarda yoğunlaşmış olan siyasal örgütlenme işlevlerini tekeline alarak ortaya koymaktadır. Her ne kadar ortada

yönetme olarak tanımlayabileceğimiz bir durum olmasa da son kertede ak budun göçer siyasal örgütlenmesinin aygıt ve işlevlerini kontrol etme noktasında ayrıcalık sahibidir.

Bir yanda toplumsal örgütlenme içinde yapısal olarak belirlenmiş bir eşitsiz bölüşüm ile beslenen servet eşitsizliklerinin diğer yanda ise söz konusu servet eşitsizliklerine dayanarak bir toplumsal tabakanın siyasal örgütlenme işlev ve aygıtlarına ayrıcalıklı olarak sahip olduğu koşullarda, henüz ortada genelleşmiş-olağanlaşmış iç sömürü ilişkilerinin yahut yönetme faaliyetinin olmadığı için sınıftan bahsedilemeyecektir elbette. Ama son kertede anılan düzlem bize sınıfların ortaya çıkmakta olduğunu göstermektedir ve bu nedenle de bahsi geçen koşullar düzlemi ve söz konusu düzlemdeki sosyal tabaklar için ön-sınıf tabiri kullanılmıştır.¹¹⁵⁸

Üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin çelişkili yapısı içinde ortaya çıkan fakat mücessem hale gelemeyen kurlar, birer ön-sınıf olarak toplum içinde yer almışlardır. İç sömürü yasağı ve ülşün çizdiği sınırlar ak budunun kara budunu sömürmesine olanak vermediği için aralarındaki ayırım bir egemen sınıf/ezilen sınıf düzeyine erişmemiştir. Fakat bu, göçer toplumunun vulger anlamda eşitlikçi, hiyerarşiden yoksun bir toplum olduğu anlamına da gelmemektedir. Çünkü önderlik ak budunun hakkı iken kara budun topluluğa, önderin arkasında asker olarak hizmet etmekle ve sınırlı da olsa tributer (haraççı) edimleri yerine getirmekle yükümlüdür. Buna ek olarak göçer toplumu içindeki erken sınıflar da belirli hiyerarşik örüntülerle bağlanmışlardır. Söz konusu örüntüler iç sömürü ilişkileri gelişmediği için henüz tam anlamıyla sınıflı bir toplumdan bahsetmeye imkân vermese de servet eşitsizliklerini ve siyasal iktidar mekanizmaları üzerinde soylu ailelerin tekeline ihtiva eden bir ön-sınıf oluşumu düzeyine erişmiştir. Özellikle Hun boy birliğinin kurulması ile birlikte topluluğa giren dış girdinin artması ve söz konusu girdinin orun-ülüş mekanizmaları bağlamındaki eşitsiz bölüşümü söz konusu sınıf oluşumunun temelinde yatmaktadır. Bu bağlamda göçer toplumunda sınıflaşma süreçlerinin

¹¹⁵⁸ (Skalnik, 1981: 340)

hızlanması ve ön-sınıfların gerçek anlamıyla ortaya çıkışı ilk büyük çaplı boy konfederasyonu olan Hun dönemine tarihlenebilecektir.¹¹⁵⁹

Yukarıda bahsi geçen ön-sınıflaşma halinin, yine Hun konfederasyonu ile birlikte ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz¹¹⁶⁰ en önemli örneği *A-shih-na*'lar¹¹⁶¹ gibi kağan veren bir uruğun ak budunun içinde kağanlık hakkını tekeline alması ve dünür uruklarla birlikte diğer boyları kendine bağlayarak önderliği üstlenmesi¹¹⁶² ile öne çıktığı bir siyasal örgütlenme geleneğine denk düşmektedir.¹¹⁶³ Toplumsal hiyerarşinin mevcudiyetine ilişkin bir diğer gösterge de Toy sofralarındaki oturma düzeninden çadırların yerleşimine kadar toplum içindeki unsurların yerini belirleyen orun kurumudur. Göçer toplumunun üzerine kurulduğu soy bağı hattını takip eden orunsal yerleşim bir yandan akrabalık ilişkilerini sofranın düzeninden¹¹⁶⁴ çadır yerleşimine kadar uzanan bir düzlemde somut pratiklere dönüştürürken diğer yandan soy bağı üzerinden kurulan hiyerarşinin toplumsal zenginlikten alınan payı belirlemesi bağlamına servet eşitsizliklerinin ve bu bağlamda da sınıf oluşumunun temeline yerleşmektedir.¹¹⁶⁵ Çünkü orun sadece bir yerleşimden ibaret olmayıp özellikle sofrada etten alınan payı belirlemesi örneğinde görebileceğimiz gibi üleşme sürecinde de etki sahibidir. Orun dolayısıyla belirlenen yerler, o yerlerin sakinlerini toplumsal zenginliğin üleşilmesinde farklı yerlerde konumlandırır.

¹¹⁵⁹ (Ishjants, 1996: 158)

¹¹⁶⁰ (Honeychurch, 2013: 287)

¹¹⁶¹ *A-shih-na*'ların Göktürkler öncesinde de kağan veren soylu bir sülale olmasına ilişkin en önemli kanıtlardan biri mitlerdir. Çin kaynakları *A-shih-na*'lara özgü olan kurttan türeyiş mitlerinin neredeyse aynısını Hunlar için kaydetmektedir. Türeyiş mitlerindeki örtüşme bize söz konusu mitlerin aynı onguna, ata ruhuna yani aynı akrabalar topluluğuna ait olduğunu göstermektedir ki bu akraba birliği de *A-shih-na* soyudur. Mitin kurttan türeyiş üzerine kurgulanması yani ata ruhunun kurt olması bize Göktürk dönemi *A-shih-na*'larının Hun döneminde de yönetici uruk yahut uruklardan biri olduğunu düşündürmektedir. Bkz. (Baldick, 2016: 33-34; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 85; Timur, 1994: 39; Usmanova, 2018: 4; Yerasimos, 1974: 112)

¹¹⁶² (Avcıoğlu, 1983: 598; Khazanov, 2015a: 292)

¹¹⁶³ Frye, 1998: 42. Süreklilik Çin kaynaklarında da kayıt altına alınmıştır. T'ung-Tien'de geçen ve kağan olma ritlerine atfen, "*Onun geleneği, tıpkı eski Hsiung-nular gibiydi.*" (Aktaran Taşağıl, 2018b: 118), Ts'e-fu Yüan-Kui'de geçen "*Gök-Türkler, Hunların başka bir kolu olup, Altay dağlarının kuzey taraflarında otururlar*" (Aktaran Taşağıl, 2018b: 134) İfadeleri bize Çinlilerin anılan süreklilikten haberdar olduklarını göstermektedir.

¹¹⁶⁴ Bkz. (Gordlevski, 2018: 84-86)

¹¹⁶⁵ (Bartold, 2014: 288; Divitçioğlu, 2005b: 46-47)

Ülüş sürecinde Orun kurumunun varlığı ise dışarıdan elde edilen zenginlikten alınan payların boyutlarını belirleyerek belirli ailelerin toplumun geri kalanına nazaran daha büyük bir dış-zenginlik kitlesine hâkim olmasına neden olur. Salt sürülere dayanan bir ekonomide orun dolayımıyla belirlenen paylar, toplumun her unsurunun kendine ait ve kendine yetebilecek sürülere sahip olması ile neticelenmesi bağlamında mülksüzlük ile neticelenmezken sürülere dayalı bir servet eşitsizliğinin de temeline yerleşmektedir. Ne var ki iç sömürünün olmadığı bir düzlemde anılan hiyerarşik bölüşüm son kertede her üretici birime kendine yerme olanağı verdiği ölçüde servet eşitsizliği sınıf oluşumu ile neticelenebilecek bir siyasi karakter edinmemektedir.¹¹⁶⁶ Söz konusu etki özellikle düzenli dış sömürü ilişkilerinin kurulduğu durumlarda haraç ve vergilerin toplanması görevini üstlenen göçer soyluları ve beraberlerindeki savaşçıların topluluğun geri kalanına nazaran daha büyük zenginlere el koyması ve boylar üstü yapılanma ile olan bağımlılık ilişkilerinin zayıflamasına yol açtığı durumlarda mülkiyeti rejimi ile kolektif mülkiyet rejimi arasındaki çelişkileri keskinleştirecektir. Yine de anılan servet farklılıkları doğrudan doğruya sınıf ayrımının oluşması ve devletin ortaya çıkması ile de neticelenmemektedir.

Dışarıdan ticaret ve dış sömürü ile elde edilen zenginliğin aile mülkiyeti birimleri arasındaki servet uçurumunu açmasının aile mülkiyeti rejimi ile kolektif mülkiyet rejimi arasındaki çelişkileri keskinleştirmesine rağmen sınıf oluşumunun, sınıf egemenliğinin ve devletin ortaya çıkmasının gecikmesi ise anılan zenginliğin dışarıdan elde edilmesinde yatmaktadır. Zenginlik dışarıdan elde edildiği, aynı akrabalık ilişkileri düzlemi içinde iç sömürü yasak olduğu ve ülüş zorunluluğu nedeniyle payların boyutları farklı olsa da toplumun her üyesi temellük edilen zenginlikten pay aldığı için servetler toplum zararına genişlememekte, servet farklılıkları toplumun belirli unsurlarının mülksüzleşmesi yahut ürettiği artığa el konulması ile beslenmemektedir.¹¹⁶⁷ İç sömürü yasağının bahsi geçen etkisi nedeniyle servet farklılıkları bir sınıfın toplumun geri kalanını sömürmesi ile neticelenmemiştir. Fakat böyle bir durumun ortaya çıkmamış olması, sınıf çatışmasının

¹¹⁶⁶ (Lefébure, 1979: 8). Servet eşitsizliğinin varlığı tek başına sınıfların mevcudiyetinden bahsetmeye imkan vermez. Sınıf-devlet öncesi toplumlarda servet eşitsizliği gözlemlenebilmektedir (Lewis, 1981: 209).

¹¹⁶⁷ (Khazanov, 2015a: 263)

şiddetlenmediği, daha büyük servetlere sahip olan ak budunun siyasal iktidara hâkim olmak adına kara budun ile mücadele etmediği anlamına gelmez. Çünkü Sınıf egemenliği ve devlet oluşumu ile doğrudan doğruya neticelenmese de dış sömürü ve ticaretle beslenen servet farkları aile mülkiyetine dayalı pratiklerin ve aile mülkiyeti rejiminin gelişmesi ve kolektif mülkiyet rejimi ile olan çatışmanın şiddetlenmesi ile neticelenmiştir.

2.1. GÖÇER ÜRETİM TARZINDA İŞ BÖLÜMÜ

Okuyacağınız başlık kapsamında göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan topluluklarda iş bölümü ilişkileri ele alınacaktır. İş bölümünün incelenmesi çabasında amacımız, göçer üretim tarzında üretim aracının özgün doğası ve üretim aracının yeniden üretim gereksiniminin kesiştiği noktada emeğin toplumsal örgütlenmesinin aldığı biçimi ortaya koymak ve buradan yola çıkarak göçer üretim tarzının ön-sınıf düzeyinde işleyen yapısının iş bölümü bağlamındaki köklerini açığa kavuşturabilmektir.

Yukarıda sayılan amaçlar doğrultusunda göçer üretim tarzında emeğin örgütlenmesi ve iş bölümü arasındaki ilişki hareketli üretim araçlarının özgün doğası ve göçer üretim tarzının temel belirleyenlerinden olan yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi arasındaki ilişki tartışılacaktır. Ardındansa göçer üretim tarzında iş bölümünün üretim tarzının yapısal özelliklerinden ötürü sınıflı toplumlardakine benzer bir biçim edinmeyişi ortaya konulmaya çalışılacak ve göçer üretim tarzında servet birikimi, yaratıcı tamamlanmamışlık ve dış sömürü arasındaki ilişki üzerinden toplumsal iş bölümünün aldığı biçim, törel alanın içi ve dışarıları arasındaki ilişki üzerinden ele alınacaktır

Göçer üretim tarzında iş bölümünün anlaşılabilmesi için göçer üretici birimlerin dış girdilerden yalıtıldığı koşullar ile düzenli ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin mevcut olduğu koşullar arasındaki farklılığı ele alarak başlamak yerinde olacaktır. Göçer üretim tarzı üretim aracının yeniden üretim gereksinimi nedeniyle dış sömürü-ticaret ile desteklenmediği müddetçe kronik bir yoksunluk düzeyindedir. Anılan yoksunluk düzeyi,

dış girdinin olmadığı koşullarda göçer üretim düzenindeki iş bölümünü organik iş bölümü düzeyine kısırmaktadır. Ekonomik faaliyetlerin temelde yaşam stokunun yeniden üretiminin hakim olduğu bir düzlemde yer alışı iş bölümünün sınırlı olmasının en temel nedenlerinden biridir. Sürülerin bakım gereksinimleri ve protein, deri gibi ihtiyaçların karşılanması amacıyla sürekli ve kitlesel avcılığın yaygın olması göçer toplumun neredeyse tüm mensuplarının ya sürülerin bakımı ya da avcılıkla iştigal etmesini dayatmaktadır. Anılan zorunluluklar düzleminde, topluluk içinde üretim araçları ile girilen ilişkinin niteliğine ilişkin bir iş bölümü gelişmemekte, tek yanlı uzmanlaşma diğer üretim süreçleri üzerindeki belirleyici etkisi ile üretici birimlerin bütünsel olarak üretim sürecine katılması sonucunda sosyal iş bölümü ve iş bölümü sürecinde üstlenilen roller dolayısıyla aynı üretim birimi içinde, soydaşı aleyhine servet biriktirme olanakları sınırlanmaktadır.¹¹⁶⁸ Üretim sürecinin, üretim aracının yeniden üretim gereksinimlerinin baskın etkisi altında üretici birimi bütünsel olarak çalışmak zorunda bırakması ve iç sömürü yasağı nedeniyle üretici birimlerin kendi emek gücü kitleleri dışında emek gücü istihdam etme olanaklarının sınırlanmasına bağlı olarak göçer soyluluğu içinde dahi üretim sürecinden bütünü ile elini eteğini çekmiş ve kendi toplumunun ürettiği artıkle beslenen bir kitlenin ortaya çıkması zorlaşmaktadır.¹¹⁶⁹ Buna karşılık göçer toplumların göçerliğe tek yönlü uzmanlaşma sonucu belirli üretim kollarını geliştirememeleri ve söz konusu üretim kolları düzleminde yerleşik komşularıyla gerek ticaret gerekse de dış sömürü ilişkileri kurmak yoluyla bağımlı olmaları özellikler yerleşik komşuların dış sömürü ilişkilerine abi tutulması özelinde göçerler ile komşuları arasında sosyal bir iş bölümünün gelişmesi ile neticelenmiştir.¹¹⁷⁰ Dışarıya olan yapısal bağımlılık içeride ihmal edilebilir nitelikte olan sosyal iş bölümünü topluluğun komşuları ile kurduğu ilişkiler düzlemine taşımıştır. Bu bağlamda Orta Asya'daki sosyal iş bölümü en temelde göçer çobanlar ile yerleşik ya da yarı yerleşik çiftçi-besiciler arasında ortaya çıkmış ve gelişmesi de bu hattı takip etmiştir.¹¹⁷¹

¹¹⁶⁸ (Benjamin, 2018: 19; Khazanov, 2015a: 176)

¹¹⁶⁹ (Thompson, 2004: 48-49)

¹¹⁷⁰ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 30)

¹¹⁷¹ (Марков, 2010: 19-20)

Step göçerleri, sürülerin büyümesi ve bunun paralelinde toplulukların sürülere verimli bir şekilde bakacak obalara bölünmesi ve ardından soy bağı ilişkileri bile boyların ortaya çıkmasını takiben ilkel-komünal aile-aşiret düzeninden çıkmış ve üretim araçları üzerinde ailelerin kolektif hâkimiyetlerinin yaşlıların başında olduğu bir yapı içinde düzenlendiği ve üretime ilişkin toplumsal kararların alınabildiği yeni bir evreye geçmişlerdir. Bu evreye geçiş ile birlikte iş bölümü de ilkel-komünal toplumların basit ve organik uzmanlaşma düzeyini aşmış ve emek gücü ile üretim araçları arasındaki ilişkiler toplumsal olarak belirlenmeye başlanmıştır.¹¹⁷² Üretim araçları üzerindeki mülkiyet rejimi üzerinde törel normlar biçiminde yükselen kolektif hakimiyet pratikleri ve toplumun kandaş bir biçimde örgütleniyor olması ise anılan belirlemenin üretim araçlarında ile mülkiyetinin geliştiği, sınıflı ve yerleşik yapılardan farklılık arz etmesine neden olmuştur. Üretim araçları ve emek gücü kandaş toplumsallığın kolektif mülkü olduğu ölçüde görevlerin belirlenmesi ve taksimi bir sorumluluk devri olarak somutlaşmış ve *ülüş* pratikleri çerçevesinde gelişmiştir. İlkel-komünal evrenin aşıldığı, aile mülkiyetinin geliştiği ve büyük boy birliklerinin görüldüğü göçer üretim tarzının ileri evresinde ise gerek sürülerin boyutu gerekse de artan nüfus gerek boy düzleminde gerekse de boylar arasında toplumsal iş bölümünü gerekli kılmaktadır. Bahsi geçen toplumsal iş bölümü boy katmanında daha basit bir düzene denk düşerken, boylar arası ilişkiler düzleminde çıkıldığında yapı giriftleşmekte ve toplumsal iş bölümü üretim araçları ile girilen ilişkilerin ötesinde, ilgili toplumların siyasal örgütlenişlerini de belirleyen biçimlendirici etkilerini daha yoğun bir biçimde göstermektedir.

Üretim araçları üzerindeki hakimiyetin aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyet rejimlerinin bir arada bulunduğu bir düzende tecessüm ettiği, ak budunun kara budunun aile/oba mülküne el koyamadığı, toplumun bütünüyle silahlı ve savaşçı olduğu kandaş göçer toplumsal formasyonlarında iş bölümünün ilk katmanı boy içi iş bölümüdür. Boy içi iş bölümü yani üretim araçları ile girilen ilişkilerin toplumsal formasyonun üyeleri arasında taksim edilmesi, temelde kolektif mülkün obalara aktarılması biçiminde gerçekleşmektedir. Kolektif mülkün obalara aktarılmasını takiben iş bölümü obalar içinde cinsiyet ve yaş gibi bir dizi faktöre bağlı olarak somut biçimlerini edinmektedir. Boy içi

¹¹⁷² Bkz. (Марков, 2010)

iş bölümü, kara budunun emeğinin sömürülmesinden ziyade, boyu oluşturan unsurların kendi geçimlerini sağladıkları bir düzlemde üretici birimlerin belirli hayvanlar yahut sair üretici pratiklerde uzmanlaşmalarına ve üstyapıya ilişkin belirli işlevlerin paylaşılmasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla da göçerlerin farklı işlerle iştigal etmeleri doğrudan doğruya bir sınıf pozisyonunun ortaya çıkışı ile sonuçlanmamaktadır. Şamanlar gibi emeklerinin kol emeğinden uzaklaştığı kabul edilebilecek unsurlar bile (ki sınıf oluşumu ve iç sömürü ilişkilerinin gelişmediği bir düzlemde şaman pek çok gereksinimi için hala çalışmak zorundadır,¹¹⁷³ toplumun ona verdikleri ise zorlayıcı bir ilişkiden ziyade rıza ilişkisi tarafından belirlenir), kandaş bir bütünlük olan boyun ona taksim ettiği görevi yerine getirmekte ve bu bağlamda boyun kolektif hakimiyetinin ve kolektif bütünselliğinin ardından gelmektedir.

Göçer üretim tarzının karakterini belirleyen baskın eğilim olan yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin iş bölümü üzerindeki etkileri çalışmayan bir sınıfın oluşumunu engelleme noktasında karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷⁴ Göçer toplumu sürülerin yeniden üretimini güvence altına alabilmek için görece bağımsız üretici birimler olan aileler biçiminde örgütlenmektedir. Söz konusu ailelerin boyutları ise evlilikler yoluyla erkeklerin kendi sürülerini alıp yeni üretici birimler oluşturduğu düzen içinde sınırlanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere söz konusu sınırlamalar temelde sürülerin ailenin bakamayacağı yahut verili otlak ve su kaynaklarınca beslenemeyeceği boyutları aşmasını önlemeyi amaçlamaktadır. Sürü bakımının tarıma nazaran daha az insan ile icra edilebilmesi¹¹⁷⁵ söz konusu bölünmeyi olanaklı kılar ve üretici birimlerin yeniden üretim koşullarını korurken bir yandan da iş bölümü üzerinde etki üretmektedir.

Göçer toplumu en yaygın formunda küçük, kendine yeterli ve görece olarak bağımsız üretici birimler halinde örgütlendiği için sürüler gibi emek gücü kitlesi de sürekli bölünmektedir. Bu bağlamda göçer üretici birimler tarım toplumlarının köylerine nazaran son derece küçük nüfusludurlar. Bir yanda pek çok aileden müteşekkil köyler varken

¹¹⁷³ (Lévi-Strauss, 2012: 238)

¹¹⁷⁴ (Kradin, 2015: 16)

¹¹⁷⁵ (Golden, 2011a: 12)

göçerler geldiğimizde karşımıza en küçük erkek evlat harici yetişkin üyelerin evlenme yoluyla ayrıldığı aileler çıkmaktadır. Söz konusu aileler yer yer bir araya gelip obaları oluştursalar da göçer üretici birimlerinin son derece kısıtlı bir nüfusa sahip olduğunu söylemek mümkündür. Evlilikler yoluyla sürekli olarak bölünme de anılan kısıtlılığı sürekli kılmakta ve iş bölümü de bu nedenle söz konusu kısıtlı nüfus olgusunun etkisi altında biçimlenmektedir.

Yaşam stokunun yeniden üretimi ve korunması gereksinimi nedeniyle nüfus ve dolayısıyla potansiyel emek gücü kitlesi açısından fakir olan göçer üretici birimlerinde yaşam stokunun yeniden üretimi başta olmak üzere üretim faaliyeti tüm üretici birimin kolektif katılımını gerektirmektedir. Temelde üretim süreçleri tarım toplumlarındaki karşılıklarına nazaran daha az kişi ile yürütülebilse de ailenin sınırlı nüfusu ve sürülerin boyutları üretici birimin tüm fertlerini sürekli olarak üretim sürecine çekmektedir.¹¹⁷⁶ Herkesin, toplumsal konumu ne olursa olsun üretim süreçlerine katılmasının zorunlu olduğu böyle bir düzende tarım toplumlarındaki benzer bir iş bölümünün gelişmesi mümkün olmamakta, toplumsal iş bölümü tarım toplumları ile karşılaştırıldığında görece ilkel ve silik kalmaktadır.

Göçer toplumun mensupları ister ak budundan isterlerse de kara budundan olsunlar ya sürülerin bakımı ile iştigal etmek ya da dış sömürü yoluyla topluma zenginlik getirmek durumundadırlar. Anılan yükümlülüğün temelinde sürülere dayalı üretimin yapısal olarak yoksulluk üretmesi ve sürülere dayalı ekonominin kırılabilirliği yatmaktadır. Sadece sürülere dayalı bir üretim ile kağan yahut ak budunun ve sair unsurların çalışmadan beslenmesine yetecek kadar artık üretilmemesi nedeniyle soylular ya yiyecek üretimine katılmak ya da dış sömürü yoluyla topluma zenginlik getirmek durumundadırlar.¹¹⁷⁷ Anılan mekaniğe ilişkin en güzel örneklerden biri Emevi halifesi Hişam Bin Abdülmelik'in (MS 724-743) İslam'a davet etmek amacıyla elçi gönderdiği bir türk kağanının (Muhtemelen Batı Göktürklerinden Solu Kağan) elçiyi karşılarken eğer

¹¹⁷⁶ (Golden, 2011a: 12)

¹¹⁷⁷ (Kradin, 2015: 16)

yapmakla uğraşiyor olmasıdır. Kağan Elçiyi kabul ettiğinde dahi uğraşın sürdürmüştür.¹¹⁷⁸ Zeki Velidi'nin İbn al-Fakih'ten aktardığı bu alıntı basit bir tevazu göstergesinden ötede göçer toplumunda iş bölümünün ve iç sömürü ilişkilerinin gelişmediğinin, soyluların dahi kara budunla eş düzeyde olmasa bile üretim süreci içine dahil olmak durumunda kaldıklarının bir göstergesi olarak alına bilecektir. Ak budun üretim süreçlerine katılmakla beraber özellikle dış sömürü yoluyla zenginlik getirmekle yükümlüdür. Bilge kağan yazıtındaki (Kuzey 11-13)şu ifadeler anılan yükümlülüğün yerine getirildiğinin topluma anlatılması çabası olarak somut bir örnek teşkil eder:

*“Yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu [için] (II Ş 11) gözünün görmediği, kulağının işitmediği [yerlere] milletimi ileri gün doğusuna, beri gün ortasına, geri [gün batısına, yukarı gece ortasına kadar götürdüm.] Altının [sarısını], gümüşün beyazını, ipeğin halisini, darının ekimli olanını atın aygıtını, kara kakımların (II Ş 12) gök sincapların [iyisini] Türklerime, kavmime kazandırdım. Tedarik ettim. [Kavmimi] Kaygusuz kıldım”.*¹¹⁷⁹

Töre dahilinde karşımıza “ülüg” kurumu olarak çıkan bu yükümlülük savaş, akın, yağma ve bunlar dolayısıyla dış sömürü ilişkileri kurmak sadece ak budunun zenginleşmesinin bir dayanağı değil ak budunun ama özellikle de boylar üstü yapılanmalarda kağan ve sair önderlerin siyasal iktidarı kullanma erkliklerinin temel dayanağıdır. Anılan yükümlülüğü ise getirilen zenginliğin üleştirilmesi yükümlülüğü yani ülüş takip etmektedir. Ülüg ve ülüşün birlikteliği bize askeri faaliyetin salt artıktan beslenen bir sınıfın zenginlik arayışı olarak okunamayacağını gösterir. Göçer toplumu için askeri faaliyetler kronik yoksulluk tehdidi altında yaşayan toplumun yeniden üretim koşullarının güvence altına alınmasının bir aracı ve bu bağlamda kamusal bir meseledir. Meselenin kamusalılığı, ülüşün tüm toplumu kapsamaması, tüm savaşçıların eşit olmasa da ganimette hak sahibi olmasında ve dış sömürü ile ili zenginleştirmeyen kağanların sıklıkla alaşağı edilmesinde de açıkça görülebilmektedir.

¹¹⁷⁸ (Togan, 1948: 13)

¹¹⁷⁹ (Orkun, 2011: 57-58)

Özellikle sürülerin taksimi, onların güdülmesi, gelişmiş bir toplumun ihtiyaç duyduğu diğer emtianın üretilmesi, ticaret için kullanılacak olan emtianın üretilmesine ilişkin kararlar toplumsal bir düzeyde ve boy teşkilatı içerisinde verilmektedir.¹¹⁸⁰ İş bölümünün bahsi geçen bu gelişmişlik düzeyinin en önemli göstergelerinden biri, belirli bir evreyi aşmış olan step göçerlerinin yerleşik komşuları ile düzenli ticaret yapıyor oluşlarıdır. Ancak gelişmiş ve basit düzeyin ötesinde toplumsal olarak belirlenmiş bir iş bölümü, üretimin geçimlik düzeyi aştığı ve böylece düzenli ticarete konu olabilecek olan “belirli” bir ürün-artığın üretilmesini mümkün kılmaktadır.¹¹⁸¹ Farklı gelişmişlik düzeyine sahip farklı toplumsal formasyonlarla farklı zamanlarda kurulan değişim esaslı ilişkiler göçer toplumların kolektif bilgi biriktirme düzeyi üzerinde esaslı etkiler doğurmuştur ve bu durum öğretilerde pek göz önüne alınmamaktadır. Göçer toplumların kandaş örgütlenişlerinin ilkel-komünal toplumlar ile *kandaş* köy komünleri düzeyinde kavranmasının bir ürünü olan söz konusu göz ardı etme, göçer toplumların iş bölümü ve örgütlenişlerini “*barışçıl-tembel-gamsız*” yerlinin boş zamanlarında eğlendiği Voltaire’ci bir ütopyizmle kavrama riskini beraberinde getirmektedir. Ne var ki göçer toplumda iş bölümü ve onun bir veçhesini de oluşturan *ülüş* küçük köy komünleri ve kabilelerin iş bölümü ve bölüşüm ilişkilerini aşan bir düzleme, büyük sürülerin, büyük nüfusların ve ileride de görüleceği üzere boylar arası bir iş bölümünün dahil olduğu bir ilişkiler düzlemine işaret etmektedir. Söz konusu ilişkiler düzlemi ise bize köy komünleri gibi yapılardan çok daha karmaşık ve girift bir örgütlenme ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.¹¹⁸²

Boylar arası iş bölümü ve iş birliğinin, toplumsal formasyonun yeniden üretiminde bir gereklilik olarak ortaya çıktığı ve soy bağı hukuku bağlamında törel bir nitelik de edindiği hatırlanacağına anılan sınırı çizmek daha da önemli olacaktır. Törelere gereği dış evlilik yapmak,¹¹⁸³ evlat edinmek, kesili uruk yapısı nedeniyle sıklıkla yeni obalar ve hatta boylar ortaya çıkaracak şekilde bölünmek ve bu esnada kurulmuş olan soy bağı ilişkileri boyunca işleyeni orun, uran, *ülüş* zorunluluğu gibi pratikler bağlamında boylar arası bir

¹¹⁸⁰ (Gumilev, 2003: 88)

¹¹⁸¹ (Gumilev, 2003: 88)

¹¹⁸² (Mauvieux vd., 2014: 153)

¹¹⁸³ (Aynakulova, 2006: 96)

iş bölümüne dahil olmak durumunda kalan göçer topluluklarının, Engels'in ifade ettiği köy komünleri gibi kendi içine kapalı bir formda örgütlenmesi mümkün değildir.¹¹⁸⁴ Bilakis, boyları boylar arası/üstü örgütlenmelere dahil olmaya zorlayan törel normlar ilgili toplulukları dışa açılmaya, köy komünlerinin ölçülerini aşan karmaşıklıkta bir örgütlenmeye ilişkin yordamları keşfetmeye zorlamaktadır.

Sınıf ayrımları sömürü ilişkileri etrafında biçimlenirken üretim tarzının, topluma sürülerin bakımından avcılığa kadar pek çok noktada bütünsel bir örgütlenme dayatan yapısı, iç sömürü yasağı nedeniyle bir ön-sınıf oluşumu düzeyinde kalan ak budun ve kara budun ayrımı dışında kalan diğer toplumsal belirlenimlerin (cinsiyet, inanç, ırk vb.) görece ikinci planda kalması ile sonuçlanmıştır. Cinsiyet ve silah kullanma arasındaki ilişkinin burada özellikle altını çizmek gerekmektedir. Nüfusları yerleşik komşuları ile karşılaştırıldığında her zaman daha az olan göçerler için tüm toplumun silahlandırılması ve askerleştirilmesi özellikle saldırı altında kaldıklarında tarım toplumlarının onların karşılıklarına çıkaracakları ve kendilerinininkinden çok daha büyük olması muhtemel ordulara karşı savaşabilmek için önemli bir yordamdır.¹¹⁸⁵ Kandaş bir örgütlenme içinde kurulan step askeri demokrasilerinde toplumdaki ayrıksılaştırmış bir tabaka olarak savaşçılar yerine toplumun bir bütün olarak silahlı olması olgusu görülmektedir. Toplumun bütünüyle silahlı oluşu, cinsiyete dayalı iş bölümünün yerleşik toplumlarınkine nazaran ikincil olduğu bir durumda kadınların şamanlık yapması,¹¹⁸⁶ silah kuşanması ve hatta savaşa katılmaları ile sonuçlanmaktadır.¹¹⁸⁷ Bu durumun en güzel göstergelerinden biri

¹¹⁸⁴ (Avcioğlu, 1985a: 313)

¹¹⁸⁵ (Ishjamts, 1996: 164)

¹¹⁸⁶ Tieh-le'lere ilişkin bir anlatıda Şimşek çakıp yıldırım düşmesi halinde yapılan ve iğdiş edilmiş ak bir geyiğin kurban edildiği ayınlerin kadın kamlar tarafından yönetildiğinden bahsedilmektedir (Divitçioğlu, 2005a: 57).

¹¹⁸⁷ Konuya ilişkin bir Uygur Kağanlığı topraklarına seyahat eden bir Arap seyyah'ın Uygur ordusunda kadınların da savaştığını dile getirmesi bize Göçer toplumunda kadınların silah kuşanıp savaştığını gösteren en önemli kanıtlardan biridir (Ercilasun, 2009: 6). Anna Komnena bize kadınların savaşa katılmasına ilişkin şöyle bir örnek vermektedir, alıntılalım: “[Barış yapılmasından önce geçen şu olayı da anlatalım:] Bu sırada, Migidenos komşu illerden devşirilmiş acemi askerleri getirmek üzere, gönderilmişti; bunun oğlu, daha sonra, ...'da yapılan çatışmada, Peçenekler üzerine hışımla atılmışken bir İskit [Peçenek] kadınının fırlattığı çengelle yakalanıp arabaların çevrelediği alana çekildi ve tutsak düştü. Kesilmiş kafası, [gönderildiği komşu illerden geriye dönen] babasının isteği üzerine, İmparator tarafından satın alındı; babası böyle bir felakete katlanamayarak, üç gün üç gece boyunca bir taşla kendi göğsüne vurdu da vurdu, sonunda öldü. Üstelik, İskit [Peçenek]'lerle yapılan barış da uzun süreli olmadı; çünkü, onlar, köpekler gibi, kendi tükürüklerini yaladılar [sözlerinden döndüler]. Böylece. [1090 yılında]. İpsala'dan ayrılıp Taurokomos' u işgal ettiler; kışı, komşu hisarları talan ederek, orada geçirdiler.” (Komnena, 1996: 227).

Kırgız/Karakalpak destanı olan *Qırk Qız*'dir.¹¹⁸⁸ Destanda Allayar adlı bir Nogay beyinin kızlarından olan Gulayım yanından kırk bacı ile birlikte boyundan ayrı bir kalede ikamet etmekte ve silah kuşanıp askerlik öğrenmektedir. Gulayım ve kırk bacısı boyları Kalmuklardan baskın yediğinde kalelerini terk edecekler ve Kalmuklardan intikam alacaklardır.¹¹⁸⁹ Anılan destanın da gösterdiği üzere cinsiyetler arası iş bölümü, silah kullanmayı da kapsayacak bir biçimde tarım toplumlarına nazaran ikincil bir nitelik arz etmektedir. Silah kullanmanın rolü özellikle önemlidir çünkü bir toplumda toplumsal iş bölümünün sömürü ile sonuçlanması sadece üretim süreçlerindeki işlevlerin taksimi ile değil, anılan taksim sürecinin sömürü ile neticelenmesini sağlayacak bir baskı aygıtı ve sömürülenlerin bu baskı aygıtı karşısında görelî de olsa silahsızlandırılmaları ile mümkündür.¹¹⁹⁰ Cinsiyete dayalı iş bölümünün geride kalmasının bir diğer nedeni de toplumda iş bölümünün gelişebileceği düzeyde çok yönlü bir uzmanlaşmanın mevcut olmamasıdır. Göçerlerde toplumsal üretim temelde sürülerin bakımı etrafında biçimlenmekte ve sürülerin bakımı dışında özel bir ekonomik uzmanlaşmaya (törel niteliği olan demircilik hariç) da sık rastlanılmamaktadır. Temelde erkekler çobanlık ve avcılıkla iştigal edip kadınlar da ev işleri ile uğraşsa da söz konusu iş bölümü tarım toplumlarındaki kadar katı değildir.¹¹⁹¹ Üretim alanında iş bölümünün çeşitlenmesine olanak sağlayacak ciddi bir farklılığın olmaması ve sürülerin bakımının özellikle kırkma ve sağma pratikleri tüm toplumun kolektif çalışmasını talep etmesi erkeklerin de kadınlarla birlikte anılan faaliyetlerde çalışması ile neticelenmektedir.¹¹⁹² Ortada toplumdan ayrıksılaşmış silahlı bir katmanın bulunmadığı ve sürü bakımının tüm toplumu işe koşmayı gerektirdiği koşullar altında cinsiyet sürülerin bakımında belirleyici bir faktör olarak öne çıkmamaktadır.

Herkesin silahlı olduğu, cinsiyete dayalı iş bölümünün silahlanma ve savaşçı olmanın önünde mutlak bir engel olmadığı toplumlarda ise iş bölümünden sömürü düzenine

Ayrıca bkz. (Biran, 2015: 4; El-Ömerî, 2014: 63; Ishjamts, 1996: 164; Konan, 2016: 8; Moshkova, 1995a: 85)

¹¹⁸⁸ (Dıykanbayeva, 2010: 206)

¹¹⁸⁹ (Reichl, 2008: 67)

¹¹⁹⁰ (Divitçioğlu, 2004: 60)

¹¹⁹¹ (Engels, 1996: 17; Golden, 2011a: 24)

¹¹⁹² (Vladimiritsov, 1987: 65-66)

geçmek için gerekli baskı aygıtının oluşması engellenir bu bağlamda da toplumsal iş bölümü sınıf oluşumu ile neticelenmeyen bir ara evrede kalır. Bu bağlamda yerleşik toplumlarda karşımıza çıkan ve cinsiyetten inanca uzanan bir alanda çeşitlenen toplumsal kategoriler Orta Asya göçerlerinin yaşamında bir anlam ifade etmemektedir. *Yen-t'ieh lun, Tuz ve Demir üzerine Sözler*'de bunu Hsiung-nu'ların (Hunların) kadın ve erkek arasında fark gözetmediklerini ifade ederek tespit edip kayıt altına almıştır.¹¹⁹³ Elbette ki söz konusu ifade Hun toplumunda cinsiyete dayalı bir iş bölümü olmadığı anlamına yahut cinsiyetin hiçbir toplumsal öneme sahip olmadığı anlamına gelmemektedir. Göçer obalarında kadınlar ile erkeklerin iştigal ettiği faaliyetler düzeyinde elbette ki bir farklılaşma vardır.¹¹⁹⁴ Kadınlar genelde obada kalmakta ve yaşam stokundan elde edilen ürünün işlenmesi ile ilgilenmekte erkekler ise yaşam stokunun yeniden üretimi ve avcılıkla iştigal etmekte yahut dış sömürü ilişkilerinin kurulması için savaşmaktadır.¹¹⁹⁵ Sürülerin yeniden üretimi süreçlerinde ise söz konusu iş bölümü görece olarak silikleşmekte kadınlar da erkekler de sürülerin yeniden üretiminde hep birlikte çalışmaktadır.¹¹⁹⁶ Burada önemli olan, üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimine ve kandaş toplumsallığa bağlı olarak iş bölümünün aldığı niteliklerdir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün ikincilliğinin daha ileri örneklerinden biri ise MS VI. Yüzyılda Doğu Roma İmparator'u I. Justinianus'un döneminde (527-565) Kafkasya'nın kuzeyinde yaşayan Sabarlar'da görülmektedir. Dönemin Sabir¹¹⁹⁷ boy birliği Vefat eden Önder Balak'ın eşi Boğarık Hatun tarafından idare edilmektedir.¹¹⁹⁸

Üretim araçları üzerindeki aile/oba hakimiyeti rejimi kolektif niteliği haiz törel yordamlarla sınırlandırıldığı ve düzenlendiği ve toplum kitlesel olarak silahlandırıldığı için iş bölümü yerleşik toplumlardaki gibi katı bir sınırlamalar düzeneğine dönüşmemektedir. Ama Çinli kronikçinin sözleri cinsiyet yahut inanç gibi toplumsal kategorilerin Orta Asya göçerlerinde yerleşik komşularından farklı bir biçimde işlediğini düşünmemizi gerektirmektedir. Bu da olağandır; çünkü sınıf ilişkileri başta olmak üzere üretim,

¹¹⁹³ (Golden, 2018: 75)

¹¹⁹⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 196)

¹¹⁹⁵ (Марков, 2010: 74)

¹¹⁹⁶ (Марков, 2010: 74)

¹¹⁹⁷ Sabirler için bkz. (Baştav, 1941)

¹¹⁹⁸ (Avcioğlu, 1983: 780; Baştav, 1941: 62)

bölüşüm ve iş bölümü düzlemindeki ilişki ve konumlar üretim koşullarıyla girdiğimiz ilişkilerle, yani nesnel koşullarımız tarafından belirlenirler.¹¹⁹⁹ Bu bağlamda iş bölümüne ilişkin yerleşik toplumlardan çıkarılan önermelerin step toplumlarına uygulanmasından (en azından bunun, nesnel koşulları hesaba katmadan, doğrudan doğruya yapılmasından) kaçınmak gerekmektedir.

Göçer toplumsa toplumsal iş bölümünün asıl görüldüğü alan ise boylar arası ilişkiler ile tabi ve komşu topluluklarla girilen ilişkilerdir.¹²⁰⁰ Step toplumlarında boy düzeyinde sosyal bir iş bölümünden çok *ülüş* paralelinde bir vazife taksimi ile karşılaşılırken boy düzleminin üzerine çıkıldığında boylar arası iş bölümü ile karşılaşmaktadır. Boy düzeyinde *ülüş* ile paralel gerçekleşen vazife taksimi göçer üretim tarzının ve kandaş örgütlenmenin boy içi ilişkilerde somutlaşmasına karşılık gelir ve bu bağlamda töre ile belirlenirken, benzer bir şekilde boylar arası iş bölümü de göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallık dairesinde yaşayan Orta Asya göçerlerini, üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyet ve kandaş örgütlenmenin korunması adına bir araya gelmeye zorlayan göçer töresinin bir ürününe denk düşmektedir.¹²⁰¹ Boylar arası/üstü düzleme geçildiğinde *ülüş* boylar arası iş bölümünden yararlanmanın koşullarını ortaya koymakta ve aynı zamanda iç sömürü alanları ile dış sömürü alanlarını yani sömürüye tabi olmayan boylar ile sömürüye tabi olan baz ve tatlari¹²⁰² birbirinden ayırmaktadır. *Ülüşün* boylar arası/üstü yapılanmaların oluşması sürecindeki belirleyici etkisi kendini en açık biçimde toylarda göstermektedir.

Boy yapılanmasından Boylar arası/üstü örgütlenmeler düzlemine geçildikçe hem siyasal sistemdeki basitlik silinmekte hem de toplumun örgütlenmesinde içerilmiş olan hiyerarşik ilişkiler daha da belirgin hale gelmektedir.¹²⁰³ *Orun* kurumu etrafında biçimlenen bu hiyerarşik örgütlenme boylar arası/üstü yapılanmaların ticaret ve dış sömürüden elde edilen zenginliğin artmasına neden olmasına paralel olarak servet

¹¹⁹⁹ (Marx, 1970: 23)

¹²⁰⁰ Bkz. Марков, 2010

¹²⁰¹ (Houle, 2010: 148-149)

¹²⁰² (Agacarov, 2003: 162)

¹²⁰³ (Kradin, 2006: 3)

eşitsizliklerinin gelişmesi ile takip edilmekte ve boylar arası/üstü örgütlenmeler ile birlikte ön-sınıf oluşumundan sınıf oluşumuna geçiş süreci hızlanmaktadır. Anılan hızlanma ise boylar arası/üstü yapılanma içinde söz konusu sınıf oluşumu süreci tarafından töre ile korunan menfaatleri tehdit edilen kara budun ve ak budun unsurlarının isyanlarını tetiklemektedir böylece yapı tekrar boylar arası iş bölümünün esnek düzenine çekilmektedir.¹²⁰⁴ Yukarıda kısaca betimlenen bu süreç Orta Asya boy birliklerinin kurulma ve yıkılma döngüleri açısından temel bir açıklayıcılığa sahiptir. Boy birlikleri bir yandan boylar arası iş bölümü yoluyla göçerlerin kronik yoksulluk sorununa bir çözüm getirirken diğer yandan da artan ticaret ve dış sömürü yolu ile gelişen servet eşitsizliği ve boy birliği geliştikçe ak budunun merkezinde olduğu askeri bürokrasinin de bir sınıf egemenliğini destekleyecek biçimde gelişimi dayanağını törede bulan sınıf tepkilerine neden olmakta ve boy birlikleri sınıf oluşumu sürecini hızlandırdıkça ortaya çıkan sınıf tepkileri boy birliklerinin dağılması ve boylar arası iş bölümü düzenine geri dönülmesi ile neticelenmektedir.

Yukarıda bahsedildiği üzere Boylar bir araya geldiklerinde *orun* düzeninde yerleşmektedirler ve Söz konusu orun düzeni hem boy birliğinin soy bağı hatlarını hem de boy birliği içindeki hiyerarşiyi göstermektedir. Aynı zamanda orun, sofradaki etin üleşilmesi olarak *ülüşün* düzenini de belirttiği için *ülüş* sürecinin belirleyici unsurlarından biridir. *Ülüş*, hatırlanacağı üzere bir bölüşüm pratikleri seti olup törel niteliktedir ve bu bağlamda mübadele zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. Mübadele zorunluluğuna ek olarak *ülüş*, aynı akrabalık dairesi içinde söz konusu olmakta ve *ülüşten* yararlanmak aynı zamanda onun sınırlamalarına da tabi olmak anlamına geldiği ölçüde bölüşümün ilgililerine birbirleri üzerinde sömürü ilişkileri kurmayı yasaklamaktadır. Anılan törel niteliklerinden ötürü *ülüşün* sadece bir bölüşüm yahut mübadele ilişkisi olarak değerlendirilmemesi gereklidir. Mübadele ve bölüşüm *ülüşün* temel işlevlerinden biri olsa da *ülüş* sadece malların bölüşülmesi süreçlerine tekabül etmez. Marcel Mauss'un potlaç tezine de atıfla söyleyebiliriz ki *ülüş* malların bölüşülmesine paralel bir biçimde toplumsal ilişkileri de somutlaştırır. *Ülüş* sürecinde sofradaki yemek yada sürüler üleşilirken eş zamanlı olarak toplumu bir araya getiren akrabalık ilişkileri mübadele

¹²⁰⁴ (Васютин, 2010: 272)

dolayısıyla nesnel ilişkilere tercüme edilir. Mallar bölüşülürken toplum da *ülüş* dairesindeki büyük bir akrabalık birliği olarak somutlaşır, kendi içinde *ıdışılan* mallar dolayısıyla, bir arada kalmasını zorunlu kılacak ideolojik ilişkileri de kurar. *Ülüşün* anılan bu niteliği, özellikle Oğuz Kağan Destanında *ülüşün* gerçekleşeceği toy öncesinde üç ok ve boz okların *axis mundi*si olarak dikilen kayın direklerin üzerindeki tavukların kolektif şiddet eylemi ile kurban edilmesi örneğinde kendini belli etmektedir. İduk olan kayın ağacı motifi ile hayvanın kolektif şiddet eylemi ile kurban edilmesi göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan göçe çobanlarda sıklıkla karşılaşılan ant içme ritüellerinin temel motiflerindedir.¹²⁰⁵ Oğuz Federasyonunun kökensel mitinde *ülüş* ile ant içmenin birbiri ile üst üste biner şekilde anlatılmış olmasının temelinde *ülüş* dolayısıyla kurulan ilişkilerin malları aşan, törel niteliği yatsa gerektir.

Ülüşün boylar arası/üstü düzlemde boylar arası iş bölümüne dönüştüğü süreçte, *ülüşe* eşlik eden ve bir boyu soy bağı ilişkileri yoluyla bir araya getiren ideoloji de boylar arası/üstü düzleme taşınıyor olmalıdır. Mübadele, malların değişimini aşan törel niteliğiyle iktisadi olana indirgenemeyecek toplumsal ilişkiler kurduğu için, boylar arası/üstü düzlemde gerçekleşen ve *ülüş* başlığı altında toplayabileceğimiz törel bölüşme ve mübadeleler sadece malların değişimi ile sınırlı olamayacaktır. Mallar değişirken, taraflar somut yahut soyut akrabalık ilişkileri kuracaklar ve böylece bir araya gelmelerini onlar için zorunlu kılacak soy bağı alanına dahil olacaklardır. *Ülüş* ile ant içmenin bir aradalığı da bize *ülüş* ile kurulan ilişkinin salt bir değiş tokuş ya da paylaşma değil bir birleşme olduğunu göstermektedir çünkü *ülüşün* tarafları aynı zamanda anılan ilişki üzerine ant içmektedirler. Ant içme *ülüş* dolayımı ile kurulan ilişkinin malların değişimini aşan, ilgili unsurları bir araya getiren, buna zorlayan politik/törel bir ilişki olduğunu göstermektedir.¹²⁰⁶ Ant ile kurulan ilişkinin törel niteliği Hun boy birliğinin önderi Huanye ve Çin elçileri Çın ve Mın arasında gerçekleşen ant törenine ilişkin Çin kayıtlarında tespit edilmiştir. Kayıtlara göre ant içilmesini takiben Çinliler ve Hunlar artık tek bir sülale haline gelmişlerdir ve birbirlerine saldırmayacaklardır.¹²⁰⁷ Ant içmenin

¹²⁰⁵ Bkz. (Avcıoğlu, 1985a: 378; Baldick, 2016: 16; Divitçioğlu, 2005b: 49-51; İnan, 1948a: 279)

¹²⁰⁶ Bkz. (Divitçioğlu, 2005b: 49-52)

¹²⁰⁷ (İnan, 1948a: 279)

ardından tarafların tek bir sülale haline geldiğinin belirtilmesi ant töreninin bir söz vermenin ötesinde soy bağı ilişkisi kuran ve böylece tarafları soy bağı ilişkisi bağlamında bütünsel akrabalar topluluğunun birer parçası yapan niteliğini göstermektedir.

2.2. GÖÇER TOPLUMLARDA ARTIĞA EL KONULMASI VE SÖMÜRÜ İLİŞKİLERİ

Göçer üretim tarzının sınıfsal yapısının incelenmesi sürecinde en önemli duraklardan biri de sömürü ilişkilerinin açıklanmasıdır. Çalışmamız kapsamında sömürü ilişkileri bir toplumsal formasyonun sınıfsal yapısını anlamak için ihtiva ettikleri önem bağlamında ele alınmaktadır. Sömürü ilişkilerinin ele alınması sayesinde göçer üretim tarzının sınıfsal yapısı ve bölüm başında belirttiğimiz ön-sınıf yapısının dayanaklarından biri olan düzenli iç sömürü ilişkilerinin yokluğu ile dış sömürü ilişkilerinin bir aradalığı açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda öncelikler iç sömürü ilişkilerinin ortaya çıkmasını engelleyen ve iç sömürü ile töre arasındaki ilişkiyi kesen mekanizmalar açıklanmaya çalışılacaktır. Ardından da bir önceki başlıkta iş bölümüne ilişkin yaptığımız törel alan içi ve dışı diyalektiği bağlamında sömürü ilişkilerinin göçer üretim tarzındaki hakimi biçimi yani dış sömürü ilişkileri ve yapı içinde sömürü ilişkileri kurulması esnasında törel alanın dışına çıkarma pratikleri incelenecektir.

Göçer üretim tarzı içerisinde sömürü doğrudan biçimler alabilse de anılan toplumların kapitalist toplumlar gibi mübadele değerinin mutlak hakimiyeti altında olmadıkları göz önüne alındığında sömürünün pek çok yerde, doğrudan olduğu kadar, inanç, gelenek, kültür, onur, şan ve benzeri kılıklara bürünmüş dolaylı biçimlerde karşımıza çıkması da tabiidir.¹²⁰⁸

Göçer toplumlarda kolektif mülkiyet rejiminden türeyen törel sınırların sürüler üzerindeki aile/oba mülkiyeti rejimi üzerindeki etkisi sadece aile mülklerini korumakla kalmamakta

¹²⁰⁸ (Marks ve Engels, 2013: 24)

aynı zamanda üretim aracından elde edilen ürünü ve sürülerle birlikte bir üretici birim olarak ailenin bütünsel bir parçası olan emek gücü üzerinde de aile mülkiyeti rejimini sınırlayıcı pratikler içermektedir. Üretim araçları ve ürünlerin tabi olduğu aile/oba mülkiyeti rejimi üzerinde işleyen törel sınırlar, kağanlar ve ak budunun üretim süreçleri ve ürünler üzerinde vergilendirme benzeri iç sömürü ilişkileri kurmalarının da töre ile sınırlanmasını beraberinde getirmiştir.¹²⁰⁹ Kağan, var ise kendi uruğuna ait olan sürülerden yararlanabilmekte fakat boyun geri kalanı tarafından kullanılan sürülere topluluğun geri kalanının rızası hilafına dokunamamaktadır.¹²¹⁰ Töre üretici birimlerin birbirinden bağımsız işleyebilmesini dayatan göçer üretim tarzına bağlı olarak aile/oba mülklerini ve bağlı emek gücünü diğer ailelere karşı korumaktadır. Söz konusu korumanın sonucunda kağanlar ve ak budun, kara budunu feodalitede gördüğümüz gibi bir angarya ile kendi hizmetinde çalıştıramamaktadır.¹²¹¹ Sürüler ve otlaklardan yararlanmaya paralel biçimde buradaki sınır da töre dairesindedir.

Kara budunun emeğinin ve sürülerin boya ait olmasına ilişkin törel sınırlar kağanlar ve ak budunun buna ilişkin müdahalelerinin törenin ihlali anlamına gelmesine neden olmaktadır. Törenin bu şekilde ihlalinin özellikle kağanlar açısından en önemli sonucu, töre gereği kendilerine bahşedilmiş olan *kut*'un geri alınması sürecinin tetiklenmesidir. Göçer toplumlarda herkesin silahlı olduğunu hatırladığımızda, kağanların ve ak budunun iç sömürü pratiklerini uygulamak için gerekli olan, yönetici sınıfa bağlı savaşçılar ve silahsız üreticiler koşulunu sağlayamamaları da töre tarafından çizilen söz konusu sınırların etkinliğinin önemli bir bileşenidir. Bir diğer önemli bileşen de göçer üretici birimlerinin asgari geçim ekonomisi düzeyinde kendilerine yeterli olmaları ve bu bağlamda ailelerin yaşamlarını idame ettirmek için boy birliği ve kağana bağımlı olmamalarıdır. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimlerinin sonucu olan bu etki, göçerlerin içlerinde buldukları koşullara tahammül edememeleri halinde sürülerini toplayıp başka bir yere göç etme ve yaşamlarını idame ettirme imkanını onlara

¹²⁰⁹ El-Ömerî Deşt-i Kıpçak'tan bahsederken bu duruma şöyle değiniyor: “Yalnız Deşt-i Kıpçak'taki ulus emîri (emîr-i ulus) farklı bir konumdadır. Vezirlerin İran'da olduğu gibi fazla yetkileri yoktur; çok fazla vergi de koymaz” (El-Ömerî, 2014: 111).

¹²¹⁰ (Divitçioğlu, 1992: 157)

¹²¹¹ (İnan, 1948b: 134)

vermektedir.¹²¹² Her ne kadar göç beraberinde boylar arası iş bölümü ilişkisinin dışına çıkarak sadece sürülerden yararlanma ve bu bağlamda kronik yoksulluğa katlanmayı ve başka toplumlarla yeni otlaklar için mücadele etmeyi yahut terk edilen topluluk tarafından avlanmayı beraberinde getiriyor olsa da belirli anlarda Orta Asya boy birliklerinde radikal değişimleri tetikleyebilmektedir.

Step toplumlarında boy içinde bildiğimiz anlamda bir vergilendirme pratiğine dolayısıyla da siyasi iktidar/askeri güç ile desteklenmiş örgütlü bir iç sömürü düzeneğine rastlanılmaz. Büyük sürülere sahip soylu ailelerin sürülerine bakmak için yoksul çobanlardan yararlandığı görülse de¹²¹³ burada bir çobanın bir sürüye bakması için aile ile soy bağı ilişkisi kurması gerektiği ve bu bağlamda evlat edinme gibi süreçlerin devreye girdiği hatırlandığında söz konusu pratiğin doğrudan doğruya ilgili çobanların emeğine el koyma olarak değerlendirilmesi çok da doğru olmayacaktır. Vergilendirmeye benzeyen iç sömürü pratiklerine rastlanılsa bile bunlar düzenli bir pratik setine karşılık gelmemektedir ve kara budunun örgütlü bir tepkisinin söz konusu olmadığı durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Hatta çoğu kez boylar arasındaki iç sömürü pratikleri vergilendirme benzeri bir ilişkiden değil, zorla el koyma yahut haraç benzeri, post-bellum bir ilişkiden kaynaklanmaktadır ve boy birliği içerisindeki unsura değil, kılıç zoruyla tabi kılınan unsurlara yahut tatlara;¹²¹⁴ yani göçemediği için töre dairesinin dışında kalmış yahut dışına çıkarılmış unsurlara yönelmektedir.¹²¹⁵ Bunun dışında ne boylar kendi üyelerini ne de boy birlikleri içerdikleri boyları, töre normlarına dayanarak, savaş gerektirmeyen bir iç sömürü ilişkisine tabi tutamamaktadırlar.¹²¹⁶ Söz konusu ilişki

¹²¹² (Honeychurch, 2014: 279-280)

¹²¹³ (Марков, 2010: 67-68)

¹²¹⁴ Orta Asya Göçerlerinin iç sömürünün temelde yasak, gerçekleştiği durumların ise ender olduğu bir düzlemde dış sömürüye bağımlılık göçerlerin sürekli olarak yeni dış sömürü kaynakları aramaları ile neticelenmektedir. Tatlar yani göçemeyen soydaşları da bu dış sömürünün en önemli dayanaklarından biridir. Bu durum Dîvânü Lugâti't Türk'te kayıt altına alınmış olan "*Tâtsîz Türk bolmâs, bâşsîz bork bolmâs*" (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 202) darbı meselinde de görülebilmekte, tatlar ve dolayısıyla onlardan elde edilen artığın türk toplumu için önemi bir ata sözü ile vurgulanmaktadır. Göçemedikleri için töre dairesinin dışına çıkan tatlar soy bağı ilişkilerinin korunduğu bir düzlemde hiyerarşik dizlimin alt basamaklarına düşmekte ve göçemedikleri için törenin göçerler için geliştirilen koruyucu yordamlarından yararlanamamaktadırlar. Anılan koşullar altında tatlar yapıya hiyerarşik olarak bağlı ama sömürüye tabi unsurlara tekabül etmektedirler.

¹²¹⁵ (Agacanov, 2003: 326; Divitçioğlu, 1992: 76; 2005a: 212, 242)

¹²¹⁶ (Divitçioğlu, 1992: 76-77; 2004: 173; 2005a: 213)

Klasik Çin tarihçiliğinin öncüsü sayılan Sima Qian'ın kayıtlarında açıkça ifade edilmiştir. Örnelemek açısından S. G. Klyaştorny'ın Biçurin'den aktardığı haliyle Qian'ın ifadelerini alıntılanak bu bağlamda aydınlatıcı olacaktır. Alıntılalım:

“...Sığırlarla birlikte oraya buraya giderler. Otlakların ve suyun yeterli olup olmadığını gözetirler. Yerleşik değillerdir. Daire biçimli çadırlarda [keçe toprak evlerde] yaşarlar; bu yurtların kapıları doğu yönünde açılır. Etle beslenirler. Kırmızı içerler; rengarenk yünlü kumaşlardan elbise yaparlar [...] Güçlü ve cenkte usta olan cesur kişileri üstün sayarlar. İrsi veraset onlarda yoktur. Her oymağın kendi beyi vardır. Yüzden bine kadar yurt, bir topluluğu meydana getirir [...] Yaşlılardan gençlere varıncaya kadar herkes kendi malına damgasını vurur; birbirlerini hizmetlerinde kullanamazlar.”¹²¹⁷

Alıntı bize göçer toplumunun sınıf yapısına ilişkin iki önemli bilgi vermektedir. Bunların ilki sürüler üzerindeki özel mülkiyetin herkesin kendi malına damgasını vurması ifadesi ile açığa konmasıdır. Mevcut tartışmamız için daha önemli olanı ise *“birbirlerini hizmetlerinde kullanamazlar”* ifadesidir.¹²¹⁸ Anılan ifade bize göçer toplumlarda topluluk üyelerinin, topluluk içindeki diğer unsurların emeğinden yararlanması biçiminde bir iç sömürü ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Benzer bir ifade Priskos'da da karşımıza çıkmaktadır, alıntılalım: *“İskit arazi sahipleri savaştan sonra sakin bir hayat sürüyorlar, herkes kendi serveti ölçüsünde bir hayat geçirir ve kimseye yük olmazdı”¹²¹⁹*. Priskos söz konusu cümle içinde bize, özellikle barış zamanında göçerlerin görel olarak bağımsız yaşadıklarını işaret etmekte ama daha da önemlisi bu bağımsız üretici birimlerin birbirleri üzerinde düzenli bir sömürü uygulamadığına ve bu bağlamda sınıf ilişkilerinin gelişmediğine dair bir çıkarım yapmamızı mümkün kılmaktadır.¹²²⁰

Yukarıdaki ifadelerden çıkarsanabileceği üzere göçer toplumuna mündemiç servet eşitsizliklerinin kaynağı temelde iç sömürü ilişkileri değildir. Üretim araçları üzerindeki aile/oba hakimiyeti kolektif niteliği haiz törel pratiklerle sınırlandığı için boyun

¹²¹⁷ Aktaran (Klyaştorny, 2018: 29). Ayrıca bkz. (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 60; Марков, 2010: 46-47)

¹²¹⁸ (Марков, 2010: 47)

¹²¹⁹ (Priskos, 2014: 42)

¹²²⁰ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 60-61)

hakimiyetindeki üretim araçlarından elde edilen emtianın bölüşümü orun düzenini takip edecektir. İç bölüşüm süreçlerinin servet biriktirme yoluyla egemen bir sınıfa beslemesinin önündeki en önemli engellerden biri olan bu kolektif niteliği haiz törel sınırlar göçerlerin kandaş örgütlenmelerinin töre nezdindeki dışavurumlarıdır ve töre tarafından koşullandırılmıştır. Orun/ülüş mekanizması olarak özetleyebileceğimiz törel mekanizmalar bölüşümü, payların nitelik ve niceliklerinin hiyerarşik konumlara bağlı olarak değiştiği fakat her unsurun mutlaka pay aldığı bir düzende biçimlendirmektedirler. Yani mevcut olduğunu bildiğimiz servet eşitsizliklerinin kaynağında iç sömürü ilişkilerinden ziyade orun/ülüş mekanizmaları yatmaktadır. Orun/ülüş mekanizmaları kolektif hakimiyet dairesindeki servetin yapı içindeki hiyerarşik düzene bağlı olarak eşitsiz bir biçimde bölüşülmesi sürecinin unsurlarıdır. Burada dikkat edilmesi gerekense söz konusu eşitsiz bölüşümün tek başına iç sömürü ve sınıf oluşumu ile neticelenmeyeceğidir. Çünkü servet eşitsizliğini üreten aynı mekanizmalar yapının tüm unsurlarının kolektif servetten pay almasını ve anılan payların diğer unsurlara karşı korunmasını güvenceye de almakta ve bu bağlamda iç sömürü ilişkilerinin üzerinde gelişebileceği mülksüzleşmenin ortaya çıkmasına da engel olmaktadır.

Göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallık dairesinde bölüşüm pratikleri vergiden ziyade üretim araçları ve ürünler üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi içerisinde gelişmiş olan *ülüş* dolayısıyla gerçekleşir. Bölüşülen şeylerin mülkiyetinden çok zilyetliğini ve onlardan yararlanma hakkının aktarılması bağlamında *ülüş* boy içinde üretim araçlarından ve ürünlerden yararlanma süreçlerinin temel dayanağıdır. Birden fazla boyun hâkim olduğu boy birlikleri/konfederasyonlar düzlemine geçildiğinde ise *ülüş* yerini boyların törel yapıyı koruma yükümlülüğü bağlamında birbirleri ile emtia alışverişine girmekle yükümlü oldukları bir boylar arası iş bölümüne bırakmaktadır. Söz konusu mübadele süreçleri ise yine törel bir yordam olan ve bu bağlamda iktisadi faydadan ziyade yapının kolektif bir bütünlük olarak yeniden üretimine odaklanan ıdışma pratikleri ile gerçekleşmektedir.

İç mübadele *ülüş* pratikleri çevresine gerçekleştiği için Orta Asya boyları ve boy birliklerinde kağan yahut ak budunun yapının diğer unsurları üzerinde iç sömürü ilişkileri

kurmalarına olanak sağlayabilecek bir mülksüzler kitlesi oluşmaz. Bölüşüm ilişkileri dışındaki koşullardan türeyen mülksüzleşme halleri ise yapı içinde dayanışma ilişkileri yoluyla telafi edilmektedir. Bu bağlamda göçer töresinin iç sömürünün engellenmesi sürecinde yapının unsurlarını mülksüzleşmeye karşı korumaya özgülenmiş bir yapısı olduğundan söz etmek mümkündür. Mallar son kertede boyun kolektif hakimiyetinde olduğu ve kağan da her ne kadar kendisine terk edilen paylar diğerlerinden daha büyük olsa da son kertede kolektif hakimiyetten ödün alan, göçer töresinin sınırlayıcı pratiklerine tabi bir pozisyonda bulunduğu için kendi ailesine ait mülk dışında serbestçe tasarruf edemez. Yapıya bağlı diğer üretici birimler üzerinde boylar arası iş birliği düzeninin gerektirdiği ve son kertede yapının kolektif yeniden üretimine özgülenmiş mübadele süreçlerini işletmek dışında bir yetkisi yoktur. *Ülüşün* önderlik etrafında iç sömürü ilişkilerinin ve ak budunun kara budun zararına zenginleşmesinin önüne çektiği diğer bir engel de önderlerin üleştirmekle yükümlü kılınmasıdır.

Önderin en büyük yükümlülüklerinden biri Orhun yazıtlarında *ülüg* olarak anılan toplumsal formasyonu zenginleştirmek ve zenginliği üleştirmektir.¹²²¹ Önderler ve ak budun bu noktada törel alana dahil olan ve hatta kendi denetimi altında olduğu varsayılabilir tür türlü mal, üretim aracı ve sair zenginlikleri düzenli olarak ülüşe tabi tutulmak durumundadır.¹²²² Bu noktada han yağması kurumunun da ele alınması gerekmektedir. Göçer önderleri belirli dönemlerde aileleri nezdinde biriken zenginliği ak budunun diğer üyelerine ve bazen de tüm topluma açmak ve yağmalatmak zorundadır. Kağanın ülüşteki yetki ve ayrıcalığıyla elde etmiş olacağı zenginliğe toplum tarafından tekrar el koyması olarak yorumlanabilecek *han-ı yağma* geleneği de kağan ve sair önderlerin kişisel hazine biriktirmelerine karşı töre içinde gelişen keşiflerdendir.

Step toplumlarında vergi/haraç başlığı altında toplanabilecek, normatif olarak belirlenmiş, düzenli-sürekli ve icrası için doğrudan kuvvet kullanılmasını gerektirmeyen (ama kuvvet tehdidini her zaman gerektiren) iç sömürü pratiklerinin kurulamayışı, step

¹²²¹ (Avcıoğlu, 1983: 767)

¹²²² (Divitçioğlu, 2005a: 220)

toplumlarının sınıf yapısı hakkında bize önemli bilgiler vermektedir. Vergilendirmenin olması, yani toplumun bir kesiminin, diğer kesimin ürettiği artığa egemen bir sınıf olarak zor yahut zor tehdidi ile el koymasından bahsetmek ilgili toplumda iki şeyin mevcudiyetini kabul etmeyi gerektirir: tekâmül etmiş bir sınıf oluşumu ve buna bağlı bir devlet aygıtı. Bir toplumda sınıf oluşumunun tespit edilebilir bir biçimde tebarüz etmesinden ve yönetici sınıfa bağlı bir devlet aygıtından bahsetmek ise ilgili toplumda bir dizi dönüşümün gerçekleştiği anlamına gelecektir: Üretim araçları üzerinde üretici kitleleri kısmen yahut tamamen dışarıda bırakan ve üretilen artığa el koymayı mümkün kılan bir hakimiyet rejimi; yönetici sınıfın emrinde toplum üzerinde zor uygulayan ve zor tehdidini meydana getiren, yönetici sınıf tarafından beslenen (beslenebilmenin maddi koşullarının üretim araçları üzerinde yönetici sınıf tarafından kurulan hakimiyete dayandığı) bir savaşçılar kitlesi ve bunların karşısında silahsızlandırılmış olan bir toplum. Aynı anda var olmaları gereken ve birbirlerinden ontolojik olarak değil; ama analitik olarak ayrıştırılabilen bu koşullar vergilendirmeden bahsedebilmek için üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, zor aygıtlarının dağılımı, sınıf oluşumu ve devlet aygıtının ortaya çıkışına uzanan bir hatta bir dizi dönüşümü tespit edebiliyor olmayı gerektirmektedir.

Göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallık dairesine geldiğimizde, yukarıdaki koşullardan pek çoğunun sağlanmadığı, göçer üretim tarzı, ona bağlı kandaş toplumsallık ve tüm bunları çevreleyen törenin vergiden bahsetmek için gerekli koşullardan pek çoğunun pratikler düzleminde dışlandığı yahut normatif pratiklerle toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçlerinin dışında bırakılmaya çalışıldığı görülebilmektedir.

Göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan kandaş toplumlarda üretim araçları üzerindeki hakimiyet son kertede kolektiftir. Son kertede kolektif ifadesi ile kastedilen kolektif hakimiyet rejiminin üretim araçları ile girilen ilişkide doğrudan değil dolaylı olarak etki doğurmasıdır. Doğrudan ilişki aile/oba mülkiyeti rejimi etrafında somutlaşırken kolektif hakimiyet rejimi aile/oba mülkiyeti üzerinde töre başlığı altında toplanabilecek sınırlayıcı/düzenleyici pratikler dolayısıyla işlemektedir. Töre tarafından korunan bu hakimiyet rejimi, kandaş toplumsallık dairesinde herhangi bir kimse veya ailenin sadece

üzerinde doğrudan hakimiyet kurulmuş olan üretim araçlarına yaslanarak göçer toplumunun geri kalanı üzerinde bir iç sömürü ilişkisi kurmasını, aile/oba mülklerinin toplumun geri kalanının zararına, toplumun diğer üyelerini mülksüzleştirmek pahasına genişlemesini engellemektedir. Söz konusu üretim tarzı dahilinde üretim araçları ve ürünlerin toplum içindeki bölüşümü de bu noktada bir el koyma ilişkisinin değil bir bölüşme ilişkisinin (*ülüş*) konusudur. *Ülüş* elbette ki mutlak bir eşitliği imlememekte ve göçer toplumsal formasyonlara içerilmiş ön-sınıfsallık içinde törel birtakım kademelere ve ayrımlara kapı açmaktadır. Orun kurumunda somutlaşan ayırım, ak budunun kara budundan daha büyük paylar alması ve böylece servet eşitsizliğinin ortaya çıkıp gelişmesi ile neticelenmekte ama söz konusu ayrımlar ön-sınıfsallık içinde karşımıza çıkan *ak-budun* ve *kara budun* arasında mülksüzleştirme, angarya ve benzeri sömürü ilişkilerinin ortaya çıkması ile neticelenmemektedir. Çünkü orun sürecinin paylar üzerindeki nicel etkileri son kertede toplumda içerilmiş her üretici birimin *ülüşten* pay almasının önüne geçememekte ve böylece servet eşitsizliği ortaya çıksa bile mülksüzlük engellenmektedir. Böylece üretim araçları ve sair zenginlik üzerindeki hakimiyet son kertede kandaş örgütlenmede, kolektif haliyle saklı kalmaktadır.

Üretim araçları üzerinde kurulan kolektif hakimiyete eklenen kandaş toplumsallık göçer toplumları birbirlerine soy bağı ilişkileri ile bağlanan ve üretim araçları ile akrabalık dolayısıyla ilişki kuran topluluklar haline getirmektedir. Söz konusu kandaş toplumsallığın en önemli özelliklerinden biri, savaş ve yağmanın göçer üretim tarzı içinde yapısal bir yordam olmasına da bağlı olarak savaşçı bir formda örgütlenmiş olmaları ve tüm toplumun silahlı olmasıdır. Tüm toplumun silahlı ve savaşçı olduğu bir düzlem, toplum içinden bir kesimin çıkıp toplumun geri kalanına zorla bir şey yaptırmasını, kolektif olarak topluma ait olanı zorla onların ellerinden almaya kalkışmasını imkânsız kılmasa da son derece zorlaştırmaktadır. Çünkü toplum, üretim araçları üzerindeki kolektif hâkimiyet rejimini dönüştürmeye yahut iç sömürü ilişkileri ihdas etmeye çalışan kimse, kesim ve hareketler karşısında silahsızlandırılmış ve dolayısıyla savunmasız değildir.

Kandaş göçer toplumunun sözü edilen özellikleri göçer toplumunda, hakimiyet kurduğu üretim araçlarında istihdam edilen üreticilerin ürettiği artığa el koyan, söz konusu artık ile kendisi dışında üretim araçları üzerindeki hakimiyetini ve sömürünün sürekliliğini savunacak bir silahlı gücü, silahsızlandırılmış üretici kitleleri karşısında istihdam eden bir yapının ortaya çıkmasını önemli ölçüde engellemektedir. Dolayısıyla da göçer toplumlarda bir seçkin-savaşçılar tabakası yahut ak budun olarak adlandırılan soylular tabakasından bahsedilebilecek olsa bile söz konusu tabaka; şayet kandaş toplumsallık hakimse bir sınıftan çok bir ön sınıfa karşılık gelecektir.¹²²³ Çünkü anılan tabakaların ne boylara ait olan üretim araçları üzerinde hakimiyet kurup burada üretilen artığa, kendi servetlerine eklemek için el koymak olanakları ne de üretici kitlelerin sömürüsünü güvence altına alacak, kendilerine bağlı bir savaşçı kitleleri mevcuttur. Söz konusu koşullar dairesine ortada tam anlamıyla bir yönetici sınıf olmadığı için tam anlamıyla bir devlet; egemen sınıfın üreticileri baskı altına alma ve üretim tarzının genel çerçevesini korumak için kullandığı ve içinde kümelenildiği bir devlet aygıtı mevcut değildir. Tüm bunların olmadığı bir yerde ise vergiden bahsetmek mümkün değildir ya da *vice-versa*.¹²²⁴

Göçer toplumlarda vergiden bahsedilememesi elbette ki söz konusu toplumlarda sömürü ilişkilerinin kurulmadığı anlamına gelmez. Sorun, söz konusu sömürü ilişkilerinin üretim tarzı ve toplumsal formasyonun yapısı gereği vergi tipi altında değerlendirilemeyecek olmasıdır.¹²²⁵ Burada öncelikle altı çizilmesi gereken göçer toplumlarda sömürü ilişkilerinin büyük ölçüde törel dairenin; yani boylar yahut boy birliklerinin dışına yönelmesi ve bu bağlamda vergiden çok dış sömürü yani haraç vb. niteliğinde olmasıdır.¹²²⁶ Boy içinde ve boy birliği koşullarında boylar arasında vergi benzeri iç sömürü pratiklerine rastlanmaz. Törel daire içinde iç sömürü olarak adlandırılabilir ilişkiler kuruluyor olsa bile söz konusu ilişkiler çoğu zaman *ad-hoc* nitelikte olup¹²²⁷ haraca yakınsamaktadır; çünkü törel daire içindeki bir unsurun sömürü ilişkisine tabi

¹²²³ (Divitçioğlu, 1992: 192)

¹²²⁴ (Divitçioğlu, 1992: 192)

¹²²⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 212-213)

¹²²⁶ (Honeychurch, 2014: 280)

¹²²⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 212-213)

tutulması onun soy bağı ilişkisi ve buna bağlı olarak törel daire dışına çıkarılması anlamına gelmektedir. Ya da savaş zamanlarında iş güç verme şeklinde¹²²⁸ karşımıza çıkmaktadır ki burada da artı emeğe el konulmasından ziyade karşılığında savaş sonucunda elde edilen ganimetten pay almanın söz konusu olduğu bir törel yükümlülük vardır. İş güç verenler, iş güç vermelerinin karşılığında ulcadan pay almakta ve daha da önemlisi son kertede kendilerine yetebilen üretici birimlerin mensupları olmaları nedeniyle gerekli gördüklerinde rızalarını geri alarak önderlerini terk edebilmektedirler.

Töre gereği ülüşün zorunlu kılındığı soy bağı alanı dışına çıkıldığında sömürü yasağının kalktığı görülür. Boy birliği içinde baz (yabancı)¹²²⁹ boylardan başlayarak dışarı doğru genişleyen ve temelde tabiiyet altına alınmış boy ve topluluklardan oluşan bu harede sömürü, haraç üzerinden yürümektedir.¹²³⁰ Öyleyse boy birlikleri içinde bir sömürü ilişkisi ortaya çıktığında bu unsurların aynı törel daire içinde yer almadığı, kan dökme yasağını dayatan soy bağı ilişkilerinin kesildiğini ve buna bağlı olarak savaşıldığını bize gösterecektir. Böyle bir durumda ise kurulan sömürü ilişkisi yine vergi değil, haraç tipi içinde olacaktır ve *post-bellum* bir nitelik arz edecektir.¹²³¹

2.3. ASKERİ TOPLUM VE ASKERİ DEMOKRASİ

Göçer üretim tarzında ön-sınıf yapılanmasının önde gelen dayanaklarından biri toplumun askeri bir formda örgütlenmesi, tüm toplumun silahlı ve silahlı unsurların kendine yeterli üretici birimler halinde örgütlenmiş olmasıdır. Söz konusu örgütlenme pratikleri toplumsal formasyon içinde sözleşme formuna dayanmayan pre-kapitalist sömürü ilişkilerinin ortaya çıkması ve işletilmesi için gerekli olan sınıfsal zor aygıtının ortaya çıkmasını ve toplumun söz konusu sınıfsal zor aygıtı karşısında silahsızlandırılmasını engellediği ölçüde egemen bir sınıf oluşumunu engellemektedir. Amacımız da söz konusu

¹²²⁸ Ts'e-fu Yüan-kui'den alıntılalım: “*Onun vergileri askerlik yapmak, at ve çeşitli hayvanlardır*” (Aktaran Taşağıl, 2018b: 135-136). Metinde vergi olarak hayvan verildiğinden de bahsedilmektedir. Muhtemelen söz konusu yükümlülük vergiden ziyade yapı içi bölüşüm yükümlülüğü olsa gerektir.

¹²²⁹ (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 178)

¹²³⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 213)

¹²³¹ (Divitçioğlu, 2004: 189; 2005a: 213)

mekanizmanın işleyişini açıklayabilmektir. Söz konusu amaç doğrultusunda ilk olarak göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumların askeri bir formda örgütlenmesi ile üretim tarzı arasındaki ilişkinin üretim araçlarının sürü formunda yeniden üretim gereksinimi etrafında açıklanmasına çalışılacaktır. Askeri örgütlenmenin üretim tarzı ile olan zorunluluk temelli ilişkilerinin açıklanması askeri örgütlenmeye içerilmiş törel niteliği haiz pratiklere ilişkin semptomlara ulaşmamız için önemlidir. Askeri örgütlenmenin üretim ilişkileri ile olan rabıtasının açıklanmasından sonra ise askeri örgütlenmenin betimlenmesi ve askeri örgütlenme ile ön-sınıf düzeni arasındaki ilişkilerin açıklanmasına girişilecektir. Böylece göçer üretim tarzında üretim araçları, askeri örgütlenme ve ön-sınıf düzeni arasındaki süreklilik-zorunluluk ilişkilerinin açıklanması ve söz konusu dizgeler üzerinden ön sınıf düzenine mündemiç törel pratiklerin semptomlarına ulaşılabilmesi amaçlanmaktadır.

Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olan toplumlar için toplumun askeri bir düzlemde örgütleniyor olması üretim tarzının nesnel basınçlarının bir sonucudur.¹²³² Burada ele alınacak ilk etken göçer üretim tarzının iç dinamikleridir. Bozkırda hareket halindeki sürüleri ve otlakları koruma gereksinimi ile yaşam stokundan fedakârlık etmeden protein elde etme ihtiyacı bağlamında öne çıkan avcılık göçerleri askeri pratiklerde erken yaştan itibaren uzmanlaşmaya ve toplulukların askeri bir formda örgütlenmesine itmiştir. Avcılık sürecinde askeri pratikleri toplum sathına yayan göçer üretici birimleri sürülerini beslemek için sürekli hareket halindedirler. Söz konusu hareketlilik göç döngü ve rotalarının çatışmasına sebep olduğu ölçüde göçer üretici birimleri ve akraba topluluklarını hem kendilerini korumak hem de muarızlarını alt etmek için toplu halde savaşçılık niteliklerini edinmek durumunda kalmışlardır.¹²³³

İkinci sırada ele alınması gereken etken ise göçer üretim tarzının kronik yoksulluk üreten kısıtlılıklarıdır. Sürekli olarak yoksulluk tehdidi altında yaşayan göçer çobanlar çareyi ticari ilişkiler ve dış sömürde aramışlardır. Ne var ki ticari ilişkiler sürtünmesiz bir

¹²³² (Erdelyi, 2013: 340; Golden, 2018: 58; Gumilev, 2003:549; Марков, 2010: 31; Yetkin, 1984: 11)

¹²³³ Hudûdü'l Âlem'de Bozkır göçerlerinin savaşkanlığına ilişkin “*Onlar bol miktarda silaha sahip olan cenkçi bir millettir*” ifadesi geçmektedir (Hudûdü'l Âlem, 2020: 48)

ortamda gelişmedikleri ve özellikle risk yaratan artık yaşam stokundan kurtulma gerekliliği göçerleri komşularına ihtiyaçlarından fazla hayvan satmaya ve mübadele koşullarını kendi lehlerine bükme eğilimleri ile birleşmektedir. Bu noktada göçerlerin öncelikli tercihleri olan ticaret de basit bir mal mübadelesinden çıkıp askeri güçle desteklenene eşitsiz ve agresif ticaret biçimi edinmekte ve toplumu askeri bir örgütlenmeye sevk eden bir etkene dönüşmektedir. Ticaretin takip eden yağma, haraç ve benzeri pratikler ise münhasıran askeri güçle icra edilebildikleri için askeri örgütlenmeye yönelik basıncı beslemektedirler.¹²³⁴ Göçer toplumunun kendini idame ettirme ve zenginleşme yolunda gerek agresif ticarete gerekse de dış sömürüye olan bu bağımlılığı askeri örgütlenme ve savaşçılığı göçer toplum için toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile doğrudan ilişkili ve kolektif nitelikte bir olgu haline getirmektedir.

Askeri örgütlenme ve savaşçılığın toplumsal formasyonun yeniden üretimi ile ilişkisinin kolektif bir nitelik edinmesi ile kastedilen savaşçılık ve askeri örgütlenmenin münhasıran bir egemen sınıfın egemenliği ve çıkarlarından ziyade toplumsal formasyonun bütünsel çıkarları doğrultusunda biçimlenmesidir. Göçer üretim tarzına bağlı toplumlarda sınıf oluşumu ön-sınıf mertebesinde kesintili kaldığı ve göçer töresi sınıf oluşumunu sürekli ketlediği için ortaya bir egemen sınıf çıkamamakta ve bu bağlamda askeri örgütlenme ve savaşçılık ilkel komünal toplumlardaki kadar olmasa bile toplum için bütünsel bir fayda devşirme doğrultusunda biçimlenmektedir. Anılan bütünsel-kolektif niteliğin temelinde ise tüm toplumun silahlı olması ve savaşçıların egemen sınıfın etrafında kümelenen, onun tarafından beslenen bir tabakadan ziyade tüm toplumu kapsayan bir kategori olması yatmaktadır.¹²³⁵ Anılan özellik aynı zamanda sınıf oluşumunun ön-sınıf evresini aşmasının önündeki en önemli engellerden birine denk düşmektedir.

Kandaş step toplumlarında askeri yapı, savaşçının toplumdaki ayrışmış ve egemen sınıfın yedeğine girmiş bir tabakanın mensubu olması biçiminde değil, tüm toplumun silahlı ve savaşçı olması biçiminde tebarüz etmektedir.¹²³⁶ Söz konusu savaşçılık vurgusu

¹²³⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 177; Golden, 2018: 26; Gumilev, 2003: 88-89; Yetkin, 1984: 11)

¹²³⁵ (Çerçi, 2003: 65; Önler, 2019: 250)

¹²³⁶ (Di Cosmo, 1999: 17; Divitçioğlu, 2005a:186; Gömeç, 2016b: 45; Kıvılcımlı, 2020: 68)

başta Orta Asya göçerleri olmak üzere pek çok toplumun mit ve destanlarında bozkır göçerlerinin yiğitlik ve savaşçılıkla özdeşleştirilmesi biçiminde kendini göstermektedir. Örneğin Avesta'da Feridun'un üç oğlu olan Salm, Töz ve Eriş arasında dünya üleştirilir. Söz konusu üleştirme Zenginlik dileyen Salm'a zenginliği ile ünlü Roma diyarının, Tanrının seçtiği hükümdarın zaferini dileyen Eriş'e kanun ve dinin hâkim olduğu İran diyarının; babasından yiğitlik dileyen Töz'e ise Türkistan topraklarının bırakılması ile neticelenir.¹²³⁷ Anılan mitte Türkistan topraklarının yiğitlikle nitelenmesi¹²³⁸ söz konusu topraklarda ikamet eden step göçerlerinin savaşçı bir formda örgütleniyor oluşlarına dair tanıklığın mitsel bir soyutlamasıdır. Göçerlerin toplumunun askeri karakteri *Wen Ta-ya*'nın *Ta-t'ang ç'uang-ye k'i-kü-çu* adlı eserinde “*Ok ve yay onların pençeleri ve dişleri, zırhlar ve miğferler onların günlük giysileri*”¹²³⁹ şeklinde ifade edilmektedir.

Toplumun bütünüyle silahlı olması ve neredeyse herkesin savaşçılık dairesi içine giriyor olmasında¹²⁴⁰ en önemli etken büyük hayvan sürüleri ve sürülerle birlikte hareket etmeye dayanan göçer üretim tarzıdır. Göçer üretim tarzının emek gücü örgütlenmesinin merkezinde sürüler yer aldığı için üretim faaliyetleri büyük ölçüde çobanlık pratikleri etrafında gelişmekte ve yaşam stokunu koruyarak protein, deri vb. ihtiyacını giderme ihtiyacı da avcılık pratiklerinin çobanlık pratikleri ile eklemlenmesi sonucunu doğurmaktadır. Üretim araçları hareketli olduğu için çalınma, götürülme, kaybolma ve öldürülme riski ile karşı karşıyadır. Anılan riskler bir toprak parçasının işgal edilme riskine ilk bakışta benzese de üretim aracının niteliğinden ötürü ciddi manada farklıdır. Göçerlerde korunan şey sabit bir toprak parçasından fazlasıdır. Otlaklar da korunmaktadır ama asıl belirleyici olan sürülerin korunması gereksinimidir; çünkü başka bir otlak bulunabilecek olsa da sürülerin kaybedilmesi geri döndürülmesi çok daha zor ve hatta yer yer imkânsız olan bir tehlikedir.¹²⁴¹

¹²³⁷ Dumezil'den aktaran, (Divitçioğlu, 2005a: 66)

¹²³⁸ (Bakır ve Altıngök, 2011: 362)

¹²³⁹ (Mau-Tsai, 2019: 174)

¹²⁴⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 186)

¹²⁴¹ (Goldschmidt, 1979: 20-21)

Hareket halindeki bir toplum temel üretim araçlarını tarım toplumlarında olduğu gibi duvarlar ve çitler vasıtası ile koruyamayacağı için savunmada ağırlık pasif yordamlardan aktif yordamlara yani askeri örgütlenme ve savaşçılığa kayacaktır. Söz konusu riskler karşısında göçerlerin sürülerini hırsızlığa, kaybolmaya ve kıyıma karşı korumak için sürekli bir askeri yapılanma kurmaları gereklidir. Bahsi geçen gereksinim göçer çobanların aynı zamanda birer savaşçı olmasını dayatır. Sürülerin uzun mesafeler boyunca hareket etmesi ve geniş alanlara yayılması ise savaşçılığı hareketlilikle eklemler ve böylece atlı savaşçı üretim tarzının yapısal bir sonucu olarak karşımıza çıkar.¹²⁴² Toplumun sürüleri korumak, otlakları korumak, göç etmek, göç yollarında kendini savunmak, sürüleri feda etmeden et ve deri sağlama gereksinimleri doğrultusunda herkese at binmeyi ve yay çekmeyi dayatmakta bu da kandaş örgütlenmenin de karakterini belirleyecek olan kitlesel silahlanma ve savaşçılığı desteklemektedir.¹²⁴³ Göçer çoban vaktinin büyük bir kısmını avlanmak da dahil olmak üzere savaşçılığa hazırlanacak faaliyetlerle geçirir.¹²⁴⁴ Göçer toplumlarda herkes bir askerdir ve yürümeye başladığı andan itibaren askeri bir eğitimden geçer. At binmeyi, yay çekmeyi öğrenir.¹²⁴⁵ Bu durum Sima Qian tarafından “*Erkek çocukları koyuna biner, kuşlara ve farelere yay gerip ok atarlar. Biraz büyüdüklerinde bu kez tilkilere ya da tavşanlara ok atarak bunları yiyecek yaparlar.*”¹²⁴⁶ ifadesiyle bize aktarmıştır. Anılan yapı dairesinde her çoban bir savaşçı her savaşçı da bir çobandır.¹²⁴⁷ Bu bağlamda *er* sözcüğünün hem adam hem de asker anlamına gelmesi bir tesadüf değil, toplumsal örgütlenmenin bir sonucudur.¹²⁴⁸

Savaşçılığın toplumsal örgütlenmenin her zerresine nakış gibi işlenmiş olması, ok ve yayın göçerler için sadece bir silah değil aynı zamanda en önemli üretim araçlarından biri

¹²⁴² (Pohl, 2018: 199-200)

¹²⁴³ (Benjamin, 2018: 31-32; Christian, 2018: 12; De La Vaissière, 2020: 154; Goldschmidt, 1979: 21; Grousset, 2011: XVIII; Prusek, 1966: 30)

¹²⁴⁴ (Benjamin, 2018: 31-32). Kiu T’ang-şu CXCV’de bu durum şöyle betimlenmektedir: “*P’u-sa, mert ve cesurdu. Mükemmel planlar yapıyordu. Ne zaman düşmanla karşı karşıya gelse ve ne zaman ordusunu savaş meydanına sürse, mutlaka ordusunun en başında giderdi. As insanla kalabalık bir kitleye hakim oluyordu. Sürekli savaş, kılıç ve ok atma talimleri yapar; ava çıkardı*” (Chavannes, 2013: 132).

¹²⁴⁵ (Baldick, 2016: 127; Di Cosmo, 1999: 17; Divitçioğlu, 2005a: 178; Peacock, 2015: 218)

¹²⁴⁶ Sima Qian’dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

¹²⁴⁷ (Biran, 2015: 4; De La Vaissière, 2020: 154; Divitçioğlu, 2005a: 214; Khazanov, 2015a: 52; Klyastorniy, 2018: 47; Peacock, 2015: 218; 2016: 98; Roux, 1999: 71; Sima Qian, 2010: 43)

¹²⁴⁸ (De La Vaissière, 2020: 155)

olduğunun anlaşılmasını gerektirir. Ayakları yere basar basmaz at binip yay çekmeyi öğrenen¹²⁴⁹ göçer savaşçı/çoban geliştirdiği meziyetleri ile her şeyden önce içinde yaşadığı toplumun yeniden üretimi koşullarını güvence altına almaktadır. Bu bağlamda göçer savaşçıların yetenekleri yaşam stokunu feda etmeden protein sağlamak için büyük süreklilik avlarında ve göçer üretim tarzının kronik yoksulluğunu aşma mücadelesinde dış sömürü ve ticaret savaşlarında bir silah olduğu kadar bir üretim aracı olarak da kullanılmaktadır.¹²⁵⁰

Her savaşçının çoban ve her çobanın savaşçı olduğu bu düzlem, özellikle erkekler için savaşçılığın temel inisiyasyon aşaması olarak kabul eden bir toplumsal örgütlenmeyi karşımıza çıkarmaktadır.¹²⁵¹ Göçer erkeği, ak budundan geldiyse ak buduna özgülenmiş toplumsal ayrıcalıklarını kazanmak ama her hâlükârda göçer toplumu içinde özneleşebilmek için ad almak, inisiye olmak bunun içinse bahadırılık göstermek zorundadır.¹²⁵² Tuva bölgesinde bulunan E65 Kara Bulun yazıtındaki “*savaşçı er adım Karşı'dır*”¹²⁵³ ifadesinde de görebileceğimiz üzere özneleşme ve ad alma ile savaşçılık arasında doğrudan bir ilişki mevcuttur. Sui-şu (84, 1a-6b)'de bu durum “*Savaşta ölmeye değer verirler, hastalığa yakalanıp ölmekten utanırlardı*”¹²⁵⁴ biçiminde ifade edilmiştir. Sima Qian'da ise söz konusu pratik seti, “*Güçlüleri etin iyisini, yaşlılar artıklarını yer. Güçlü ve sağlıklıyı önemserler, yaşlı ve zayıfı küçümserler*”¹²⁵⁵ biçiminde kaydedilmektedir. Söz konusu alıntılar bize göçer toplumunda savaşçı olmak-güçlü olmak bağlamında tanımlanabilecek bir özneleşme koşulu olduğunu göstermektedir. Savaşçılar ve güçlüler toplum tarafından kabul edilmekte ve toplumsal zenginlikten askeri örgütlenme için sağlayabildikleri katkıya göre pay almaktadırlar. Göçer üretim tarzının Orta Asya göçerlerini savaşçı olmaya zorlamasının toplumsal örgütlenmeye sirayet biçimlerinden biri olan savaşçı öznelliğinin baskın karakteri Juan-Juan'lara ilişkin Çin kayıtlarında, Juan-Juan'ların savaştan kaçan, geride kalan korkakların başlarını taşla

¹²⁴⁹ (Grousset, 2011: XVII-XVIII; Ishjamts, 1996: 164; Sima Qian, 2010: 43)

¹²⁵⁰ (Avcioğlu, 1985a: 254)

¹²⁵¹ (Klyaştorıny, 2018: 203-204; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337)

¹²⁵² (Avcioğlu, 1985a: 246; Klyaştorıny, 2018: 204-205; Mandaloğlu, 2013a: 139)

¹²⁵³ (Kormuşın, 2017: 164)

¹²⁵⁴ (Mau-Tsai, 2019: 64)

¹²⁵⁵ Sima Qian'dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

ezdiklerine dair ifadede de görülebilmektedir.¹²⁵⁶ Burada önemli olan savaştan geri duranların başlarının gerçekten taşla ezilip ezilmediği değildir elbette. En nihayetinde kayıt bize Göçer üretim tarzı etrafında örgütlenmiş bir konfederasyon olan Juan-Juan'lar içinde savaşçılığın toplum içinde özneleşmenin en temel eksenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Örneklenen yapı hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş göçer toplulukların genelinde görülebilmekte ve topluluğun askeri bir biçimde örgütlenmiş olmasında köklerini bulmaktadır.¹²⁵⁷ Toplum bütünüyle savaşçılık etrafında örgütlendiği ve savaşçılık avcılık, sürülerin korunması ve dış sömürü ilişkilerinin kurulması bağlamında göçer toplumsallığın yeniden üretiminde kurucu bir nitelikte olduğu için, göçer toplumunda ister kaçmak suretinde olsun isterse de soya yahut servete bağlı bir ayrıcalık biçimine bürünsün savaşçılıktan kaçınmanın kabul edilmemektedir.

Bu noktada özellikle Uygurlar hakkındaki tarih yazımında karşımıza çıkan, yerleşik yaşama geçiş Manihaizm'i benimseyince savaşkanlığı kaybetme vurgusu,¹²⁵⁸ göçer üretim tarzından kopuş ve kandaş toplumsallığın dönüşmesi bağlamında retorik karakterinden kurtarılıp somut ilişkiler düzleminde yeniden anlaşılabilir olacaktır. Göçer toplumların savaşçılık üzerine örgütlenmesi sürülere dayalı üretimin kronik yoksulluğu, çobanlık ve avcılığın bileşimi ile göçerliğin dayattığı askeri gerekliliklerin bir araya gelmesinin bir sonucudur. Toplumun asli zenginliği ve üretim aracı kitlesi sürüler olduğu için emek gücü örgütlenmesi at binebilen, yay çekebilen, kement kullanabilen kimseler talep etmektedir. Anılan talep avcılığın baskın rolü tarafından da pekiştirilmektedir. Bir de buna üretim süreçlerinde artığa el konulabilmesi için silahlarının ellerinden alınması gereken bir üretici sınıf kitlesinin oluşmaması ve sürülere dayalı üretim süreçlerinin atlı savaşçı olacakların bir kısmını toprağa bağlamayı gerektiren tarımsal pratiklere dayanmamasını eklediğimizde savaşçılığın toplum sathına yayılmışlığı anlaşılabilir hale gelmektedir. Erken dönem Uygur kağanlığı büyük ölçüde göçer üretim tarzı dahilinde örgütlendiği için Manihaizm'in kağanlar tarafından benimsenmiş olması onların Çin üzerindeki askeri baskılarında bir azalmaya neden olmamıştır.

¹²⁵⁶ (Yıldırım, 2015: 14)

¹²⁵⁷ (Klyastorniy, 2018: 47)

¹²⁵⁸ (Bartold, 2014: 266; Çandarlıoğlu, 2008: 111; Gömeç, 2016b: 45-46; Korykoslu Hayton, 2015: 33)

Savaşçılığın kaybedilmesine ilişkin vurgunun olgusal dayanakları Uygur Kağanlığının Kırgızlar tarafından ortadan kaldırıldığı döneme ve sonrasında ilişkindir. Anılan dönemin özelliği ise Uygurların giderek daha yoğun bircimde bir çiftçi-tüccar toplumuna dönüşmeleridir.¹²⁵⁹ Oysa Manihaizm'in kabulü anılan dönemin öncesine rastlamaktadır. Öyleyse mesele doğrudan doğruya Manihaizm'le açıklanamayacaktır. Geç dönem Uygurlar gibi tarımsal üretimin geliştiği, toprak mülkiyetine dayanan bir yönetici sınıfın ortaya çıktığı toplumlarda ise üretim tarzı ve sınıf yapısı üretici güçlerin bir kısmını savaşçılığı destekleyen üretim süreçlerinden çekilmesini ve aynı zamanda ellerindeki artığa el konulabilmesini mümkün kılacak biçimde silahsızlandırılmasını dayatmaktadır. Manihaizme mündemiç şiddet karşıtı söylem¹²⁶⁰ ancak böyle bir düzlemde somut etkiler gösterebilecektir. Manihaizm'in buradaki rolü ancak kara budun içinde yayılması bağlamında fakat üretim ilişkilerindeki dönüşümün bir türevi olarak anlam kazanacaktır. Erken dönemde Manihaizm kağanlar ve ak budun nezdinde karşılıklı bulurken kara budun arasında yayılması geç dönemde yani toplumun büyük ölçüde tüccar-çiftçi bir yapıya evrilmesi ile birlikte mümkün olmuştur.¹²⁶¹ Bu bağlamda Manihaizm'in etkisi içinde yayıldığı toplumu tarımsal üretim düzlemine geçmeye başlamış olması bağlamında anlamlıdır çünkü tarımsal üretime geçilmesi göçer askeri örgütlenmesinin temel dayanağı olan avcı-çobanların tarımla iştiğal etmesi ve toplumun silahsızlandırılmasını gerektirmektedir.¹²⁶² Böyle bir düzlemde savaşçılığın kaybedilmesi din değiştirme ve et yemekten vazgeçme ile örneklenen soyutlama düzeyinin aşılmasını gerektirmektedir. Savaşçılığın kaybedilmesinin asıl nedeni üretim tarzının değişmesi ve toplumsal kuruluşun biçim değiştirmesidir. Üstüne üstlük Erken Uygur döneminde kağanlar her ne kadar Manihaizm'i benimsemişlerse de toplumun askeri örgütlenmesi korunmuştur.¹²⁶³ Bu bağlamda savaşçılığın kaybedilmesi vurgusu Manihaizm'in benimsenmesinden ziyade geç Uygur döneminde karşımıza çıkan tarım-ticaret toplumuna dönüşmenin bir sonucu olmak durumundadır. Anlatılanlara ek olarak Uygurların savaşçılığını kaybetmesinin Manihaizm'i benimsemenin sonucu olduğu ifadesinin tek başına

¹²⁵⁹ (Khazanov, 1981: 167-168; Korykoslu Hayton, 2015:33-35)0

¹²⁶⁰ Bkz. (Zengin ve Yaman, 2018)

¹²⁶¹ (Tekin ve Ölmez, 2003: 22)

¹²⁶² (Avcıoğlu, 1983: 708)

¹²⁶³ (Bartold, 2014: 34)

yetersizliğine en önemli dayanaklardan biri MS I-II binyıl Manihaizm-Mazdakizm kökenli Hristiyan heretiklerinin askeri yeterlilikleridir. Bunlardan Paulicianlar ve onların tilmizleri olan Tondraklar uzun yıllar boyunca hem Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı verdikleri savaşlarda hem de Doğu Roma himayesinde balkanlarda gösterdikleri askeri yararlılıklar,¹²⁶⁴ Manihaizm ile savaşma yeterliliğinin kaybı arasında üretim ilişkilerini dışlayan bir ilişki kurma halinde bizi yalanlayacak örnekler olarak karşımızdadır.

Orta Asya Göçerlerinde savaşçı, hareketliliğin bir parçasıdır ve bu bağlamda atları ile birlikte bir bütün olarak kavranılmaktadır ve göçer kültürünün merkezinde yer alan kurucu unsurlardan biridir.¹²⁶⁵ Göçer savaşçı ile atı birbirlerinden ayıramaz bir bütünlük olarak işlenirler ve Antik Grek mitolojisindeki Kentaur soyutlamasında da görülebileceği üzere komşuları ve karşılaştıkları topluluklar tarafından da böyle kavranılırlar.¹²⁶⁶ Uygurlar ait *At er kişiğe kanat* (At yiğidin kanadı) darbimeseli bunun en açık ifadelerinden biridir.¹²⁶⁷ Bu kavrayışın ilk izlerini İskit savaşçı mezarlarında görmek mümkündür. İskit mezarlarında elde edilen buluntular savaşçıların, silahları ve tam donanımlı atlarıyla, (Kurtu-II, Çyorniy Anuym Ist' Kutum, Köksu-Suthe, Arjan ve Badanka IV kurganları) yalnızca eyerleriyle (Aldı-Bel'-I, Hemçik-Bom-III, Uygarak, Tagisken, Ortaa-Hem, Badanka-IV, Kotanemel-I, İzmaylovka, Tasmola-I, Tasmola-V, Tasmola-VI kurganları) yahut bir at postu ile (Blijniye Elbanı XIV, Solneçnaya, Grişkin Log, Surtayka, Tagisken, Uygarak kurganları) gömülmesi olgusu karşımıza çıkmaktadır.¹²⁶⁸ Orta Asya göçerleri için tipik bir nitelik arz eden Savaşçının silahları ve atıyla birlikte gömülmesi,¹²⁶⁹ anılan toplumlar nezdinde savaşçı ile atının bir bütün olarak algılandığını, atın savaşçıdan ayrı bir varlığı olmadığını göstermesi açısından önemlidir.¹²⁷⁰ Buluntular elbette sadece İskitler ile sınırlı değildir. At gömüsü, toplum içinde özneleşme sürecinde atın kurucu bir rol oynadığı tüm Orta Asya göçer toplumlarında karşılaşılan bir olgudur.¹²⁷¹ At ile savaşçının birlikteliği kendini

¹²⁶⁴ Bkz. (Garsoian, 2020; Oğuz, 1997a; 1997b)

¹²⁶⁵ (Golden, 2018: 58; Zaripova Çetin, 2009: 189)

¹²⁶⁶ (Kradin, 2015: 11; McNeill, 2002: 93)

¹²⁶⁷ (Dal, 2019: 101)

¹²⁶⁸ (Güneri, 2018: 733; Toraman, 2019: 25-50; Wendelken, 2000: 197)

¹²⁶⁹ (Ahincanov, 2014: 70; Eralp, 1993: 11-12; Erdelyi, 1966: 201; Turan, 2008: 63)

¹²⁷⁰ (Memiş, 1987: 38-39)

¹²⁷¹ Bkz. (Марков, 2010: 17; Toraman, 2020)

destanlarda da göstermekte destanların kahramanları mutlaka atları ile birlikte anılmakta, kahraman gibi aşkın özelliklerle donatılmış olan atlar kahramanların en önemli yoldaşları olarak tasvir edilmektedir.¹²⁷²

Anılan buluntular, at biniciliğinin Orta Asya göçerleri için, toplumsal formasyon içinde savaşçı olarak tanınmanın kurucu unsurlarından biri olduğunu göstermektedir.¹²⁷³ Orta Asya tipi savaşın çok uzun bir süre ağırlıklı olarak süvarileri kapsadığı gerçeği ile birlikte düşünüldüğünde bu durum olağandır.¹²⁷⁴

Göçer toplumların İlk Çağ ve Geç Orta Çağa kadar yerleşik toplumlar karşısındaki üstünlüğünün¹²⁷⁵ en temel sebeplerinden birisi olarak savaşçılar atın sağladığı üstün hareket imkanını kompozit yayın verdiği üstün uzaktan tahrip imkanı ile birleştirebilmeleridir.¹²⁷⁶ Göçer üretim tarzının gerek tek tek savaşçılar gerekse de bir bütün olarak askeri hareket üzerinde binicilikte yetkinlik, kitlesel olarak at binebilme, karmaşık süvari manevraları konusunda talimli olma ve ok-yay kullanabilmenin kitleselliği bağlamındaki söz konusu etkiler çoğu zaman onlar kadar büyük çaplı ve hızlı süvari birlikleri besleme imkanı olmayan yerleşik komşularının orduları karşısındaki üstünlüğünün temelinde yatmaktadır.¹²⁷⁷ Ek olarak göçer toplumun çobanlık yaparken yahut büyük süreklilik avları esnasında gerek at binmeyi gerekse de büyük atlı birlikler halinde disiplinli, uyumlu ve koordineli hareket etmeyi sürekli talim etmeleri de göçer savaşçıları çok sayıda süvarinin eşgüdümlü hareketini gerektiren karmaşık manevraları yapabilme noktasında yetkin kılmaktadır.¹²⁷⁸

¹²⁷² (Düzgün, 2012: 24-25)

¹²⁷³ (Marx, 2015a: 194)

¹²⁷⁴ (Bozdemir, 1982: 21; Dokur, 2019: 163)

¹²⁷⁵ (Prusek, 1966: 30)

¹²⁷⁶ (Benjamin, 2018: 29-30; Grousset, 2011: XVII-XVIII, 126; Kalkan, 1997: 1130; Maalouf, 1998: 36; Peacock, 2016: 90)

¹²⁷⁷ (Peacock, 2016: 90; Rady, 2020: 135-136)

¹²⁷⁸ (Ahincanov, 2014: 257; De La Vaissière, 2020: 163-164; Kafalı, 2005: 59)

Çobanlık ve avcılıktan türeyen ve at, ok ve yayın bileşimine dayanan göçer savaş taktikleri¹²⁷⁹ göçerlerin uzaktan savaşmaya, düşmanı hareket ve ok atışları ile yormaya ve disiplinli bir biçimde hareket edebilmeleri sayesinde sıklıkla pusuya düşürmeye ve yıpratmaya dayanır.¹²⁸⁰ Mesudî’den alıntılatacağımız pasaj bize anılan taktiğin basit bir tasvirini vermektedir:

“Bu hükümdar sabahleyin sağ kanada birçok birlik yerleştirdi. Her birlik 1000 süvariden oluşuyordu. Sol kanada da birlikler yerleştirdi. Taraflar savaş düzeni alınca, Türk ordusunun sağ kanadındaki birlikler ileri atılarak Rum ordusunun merkez kanadını ok yağmuruna tuttular ve sol kanadının bulunduğu yere çekildiler. Bu defa sol kanat birlikleri öne çıkıp Rum ordusunun merkezini ok yağmuruna tuttuktan sonra, Sağ kanat birliklerinin çıkış noktasına çekildiler. Bu birlikler döne döne aynı hareketi tekrarlayıp düşmanı sürekli ok yağmuruna tutuyorlardı. Bu arada Türk ordusunun merkez, sağ ve sol kanatları yerlerinde sabit duruyordu. Birlikler biner kişilik gruplar halinde hareket ediyorlardı.”¹²⁸¹

Anna Komnena da Alexiad’da benzer bir tasvir sunmaktadır alıntılatalım:

“Böylece, Türkler saldırıya geçtiler; bir phalanx oluşturmuş gibi hep birlikte değil, tersine, ayrı birlikler halinde saldırıyorlardı; birliklerin her biri diğerinden az çok aralıklı idiler. Dolayısıyla, her takım, düşmana at üstünde saldırıya atılıyor ve onu bir ok yağmuru ile eziyordu”¹²⁸²

“Bu sırada, birbiri ardınca [dalga dalga] kendini gösteren Türkler, orduyu bir ok bulutu ile örtmekte idiler. Bryennios’un erleri, bu birdenbire yapılmış saldırıdan şaşkınlığa düşmekle birlikte, yine de, bir araya geldiler, dizilerini yeniden oluşturdular ve bir kez daha, yiğitçe savaşmak için birbirini kışkırtarak, çatışmada yedikleri darbeyi göğüslediler. Ne var ki, Türkler ve babam, düşmana bir süre kafa tuttuktan sonra kaçıyormuş gibi yaptılar ve düşmanlarını yavaş yavaş, bu hileyle sürükledikleri pusu yerine doğru çektiler. İlk pusu yerine varınca, hemen geriye dönüp, düşmana, önden saldırıya geçtiler; bu sırada, kararlaştırılmış işaret verilir verilmez, pusuya sinmiş atlılar, her yandan sükün edip, bir eşekarısı oğulu gibi, ortaya çıktı, yayıldı, nağralar attı, uludu, aralıksız ot fırlattı durdu, böylece Bryennios askerlerinin kulağını sağır etti, her yandan yağmur gibi yağan bir ok yığını ile onları göremez etti.”¹²⁸³

¹²⁷⁹ Sima Qian’dan aktaralım: “Bunların uzun menzilli silahları yay ve ok...”. Sima Qian’dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

¹²⁸⁰ (De La Vaissière, 2020: 165-166; Eralp, 1993: 11-12; Komnena, 1996: 16, 28; Rady, 2020: 135)

¹²⁸¹ (Mesudî, 2014: 167-168)

¹²⁸² (Komnena, 1996: 31)

¹²⁸³ (Komnena, 1996: 32)

Göçer üretim tarzının toplumu atlı olmaya iten yapısı ve toplumu beslemek için düzenlenen sürek avları çerçevesinde geliştirilen ve esasen hayvanların değil de insanların avlandığı büyük bir sürek avını andıran bu taktik Orta Asya kökenli ve göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan bu bağlamda da taktiği uygulayabilecek pratik bilgisine sahip olan topluluklar tarafından sıklıkla kullanılmıştır. Örneğin 1205 senesinde Bulgar Kralı Kalojan ve İstanbul'un Latin İmparatoru I. Baldwin arasında gerçekleşen Edirne (Adrianople) savaşında Bulgar kralının ordusunda yer alan Kumanlar tıpkı Hunlar, Göktürkler ve diğer soydaşları gibi Latinleri bir geri çekilme manevrası ile pusuya düşürmüşler ve düzenini kaybeden şövalyeleri imha ederek Baldwin ve ordusuna karşı galip gelmişlerdir.¹²⁸⁴

Göçer savaşının arketipi olan bu formun ortaya çıkması için elbette ki at sürülerinin büyümesi ve at biniciliğinin tüm toplum sathına yayılması¹²⁸⁵ koşum donanımlarının bu yaygınlaşmaya bağlı ve onun kaynağı olacak bir düzlemde gelişmesi ve tüm bunların bir sonucu olarak göçer üretim tarzının olgun evresine; yani toplumun ve hareketli üretim araçlarının bir bütün halinde hareketi evresine geçilmiş olması gereklidir. Bu bağlamda Orta Asya göçerlerinin atı sadece ham bir üretim aracı olarak kullanma evresini aşıp, kitle halinde göçmeye başlamaları ile attan binek hayvanı olarak yararlanmaları, atlı okçuluk pratiklerinin de doğuşunu tetiklemiş olsa gerektir.¹²⁸⁶ Step koşullarında gelişen ve atın kitlesel kullanımı, sürülerin korunma gereksinimi, avcılığın temel protein kaynaklarından biri olması ve üzengi gibi teknik keşiflerin sonucu olan atlı okçuluk Orta Asya göçerlerinin askeri örgütlenmesinin temeline yerleşecek ve onların karakteristik özelliklerinden biri olacaktır.¹²⁸⁷

Konuya ilişkin Çin kaynaklarından Potapov'un aktardığı bir alıntıyla devam edelim:

¹²⁸⁴ (Noble, 2006: 16)

¹²⁸⁵ (Baldick, 2016: 13)

¹²⁸⁶ (Ivantchik, 2005: 103-104; Shislina, 1997: 57)

¹²⁸⁷ (Golden, 2011a: 22; Rady, 2020: 134)

“Tukü’lerin gelenekleri: saçlarını uzatırlar, sol eteği sola kapatırlar, çadırlarda ve keçe yurtlarda yaşarlar, çeşitli bitki ve otları yerler, kumis içerler, deri ve yün giysiler giyerler... Sahip oldukları silahlar: vızıldayan (ses çıkaran) oklarla, boynuzdan yapılmış yaylar, zırhlar, mızraklar, kılıçlar ve sivri süvari kılıçları, altın kurt başlı bayrak... At üstünde giderken mahir bir şekilde ok atarlar.”¹²⁸⁸

Atlı okçulara ilişkin elimizdeki en erken kayıtlardan biri, Orta Asya kökenli¹²⁸⁹ ve hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş; yani göçer üretim tarzının içinden gelen İskit/Tagarlar’a ilişkindir.¹²⁹⁰ Thucydides, Peloponnesos Savaşı adlı eserinde İskitleri tamamı atlı ve yay taşıyan savaşçılar olarak tasvir etmektedir.¹²⁹¹ Step savaşçısının uzaktan gelip uzaktan savaşma alışkanlığı doğrultusunda ok ve yay bozkır step askeri örgütlenmesinin (at ile birlikte) temel unsuru haline gelmiştir.¹²⁹² Teknik ve taktik unsurlara ek olarak göçer savaşçının tüm hayatının at üzerinde geçmesi de step süvarisini çok daha yetkin, eğitilmiş ve uzman bir savaşçıya dönüştürmektedir. Gerçekten de bir göçerin hayatı at üstünde, avlanarak, sürü güderek yani atlı okçuluğa dayanan savaş taktiklerini üretim tarzına bağlı pratikler içinde sürekli tatbik ederek geçmektedir.¹²⁹³ Dolayısıyla göçer üretim tarzı beraberinde çobanlık ve avcılığın üzerinde yükselen özgün bir askeri örgütlenme ve savaş tarzı ile gelmektedir.¹²⁹⁴

Göçer savaşçının yerleşik komşularının aksine savaşçılık pratiği ile birlikte yaşaması hem teknik keşifleri tetiklemekte hem de göçer savaşçının çağının en profesyonel savaşçılarından biri olması ile sonuçlanmaktadır.¹²⁹⁵ Her ne kadar göçerler genelde başına buyruk savaşçılar gibi gözükseler ve toplumsal örgütlenmeleri de yapısal esnekliğine bağlı olarak temelde birbirinden bağımsız yaşayan gruplar üzerine kurulu olsa da savaş alanında göçer savaşçılar iyi örgütlenmiş ve disiplinli bir ordudurlar.¹²⁹⁶ Hatta göçer savaşçıların savaş alanındaki hareketlerinin kendini akışa bırakmışçasına ve sanki

¹²⁸⁸ (Potapov, 2014b: 33)

¹²⁸⁹ (Melyukova, 1995: 28; Memiş, 1987: 23)

¹²⁹⁰ (Wendelken, 2000: 192)

¹²⁹¹ (Thucydides, 2013: 156)

¹²⁹² (Ivantchik, 2005: 103; Korykoslu Hayton, 2015: 52; Peacock, 2016: 90; Sivrioğlu, 2013: 684)

¹²⁹³ (Gordlevski, 2018: 87-88)

¹²⁹⁴ (Pulleybank, 1999: 37)

¹²⁹⁵ (Dokur, 2019: 169)

¹²⁹⁶ (Bozdemir, 1982: 22; Peacock, 2016: 87)

doğaçlama yapıyorlarmışcasına gelişmesi de onların savaş alanındaki örgütlülük ve disiplinlerinin bir göstergesi olarak okunabilecektir. Savaş taktiklerinin temelinde çobanlık ve avcılığa bağlı pratikler yatan göçerler için savaş alanındaki hareketlilik çoğu zaman tüm yaşamları boyunca iştilgal ettikleri çobanlığın ve büyük süreklilik avlarının bir türevidir. Temelde birbirinden bağımsız yaşasalar ve kurdukları siyasal yapılar istikrarsız olma eğiliminde olsa¹²⁹⁷ da göçer savaş taktikleri kaynağını bulduğu göçer üretim tarzına dayalı olarak söz konusu başına buyruk savaşçıları katı bir örgütlenme içinde bir araya getirmektedir ve savaş alanında çok sayıda savaşçının bir arada ve uyumlu bir biçimde, tek bir gövde gibi hareket edebilmesine olanak vermektedir.¹²⁹⁸ Siyasal örgütlenme düzeyine geçildiğinde görece bağımsız üretici birimlerin bozkıra yapılmış bir yapı içinde eş güdümlü hareket edebilmesi sürecinde geliştirilmiş törel mekanizmaların bir uzantısıdır. Temellerini ve gerçekleşmesini mümkün kılan yordamları soy bağına dayalı boylar arası iş birliği düzeneğinde bu disiplin, esneklik ve eş güdümlü bize göçer siyasi yapısının temel özelliklerinin savaş alanına aktarılmış halini vermektedir.

Tüm toplumun üretim tarzı gereği at binme ve yay çekme ile iştilgal etmesi ve temelde askeri talim niteliği taşıyan büyük çaplı süreklilik avlarının¹²⁹⁹ topluluğu beslemek için sıklıkla başvurulan bir yordam olmasının bir sonucu olarak göçer orduları çağdaşlarının erişmekte zorlanacağı bir talim, profesyonellik ve taktik etkinliğe sahiptir. Üstüne üstlük göçer orduları, temelde iâşe için gereksindikleri temel gıda maddelerini yanlarında taşıyabildikleri için çok tarım toplumlarının ordularına nazaran çok daha hızlı hareket edebilmekte ve çok daha uzun mesafeleri rahatlıkla kat edebilmektedirler.¹³⁰⁰ Hem atlı olmaları hem de iâşelerini yanlarında taşıyabilmeleri nedeniyle göçer orduları günde 100 kilometre gibi bir mesafeyi kat edebilmektedirler.¹³⁰¹

¹²⁹⁷ (Drompp, 2015: 437)

¹²⁹⁸ (Peacock, 2016: 87)

¹²⁹⁹ El-Ömerî'den alıntılalım: “Cengiz Han'ın daima riayet ettiği bir adeti vardı ve bu adet oğulları arasında da hala uygulanmaktadır ki, süreklilik avıdır. Han, av yapmak istediği zaman karargah civarındaki askerlerin ava hazır olmalarını ferman buyurur. Avın çemberini bir ay, iki ay ve üç ayda daraltırlar, sonra avı kademe kademe, yavaş yavaş öne sürer çember dışına çıkmamasına dikkat ederlerdi. Hanın bundan maksadı elbette yalnızca av yapmak değil, insanlara ok atma savaşma ve zorluklara alışma yeteneği kazandırmaktı.” (El-Ömerî, 2014: 64). Ayrıca bkz. (Baydemir, 2010: 111; Biran, 2007: 9)

¹³⁰⁰ Bkz. (Ahmet Cevdet Paşa, 2018: 281-282; Komnena, 1996: 227)

¹³⁰¹ (Rady, 2020: 134)

Çoğu zaman karşılıklarına çıkan yerleşik toplulukların savaşçıların çok azının sahip olduğu bir özellik olan savaşçı olarak yetişmek göçer topluluklarda bir istisna, sadece egemen sınıfın sahip olduğu bir ayrıcalık değil, üretim tarzı ve nesnel koşulların tüm topluma dayattığı bir zorunluluktur. Göçer savaşçıların profesyonelliği ve askeri örgütlenme ile üretim tarzının bütünleşikliği onları yerleşik toplumlar karşısında uzun süren bir askeri üstünlük pozisyonuna taşımıştır.¹³⁰² Bahsi geçen üstünlüğün en önemli göstergelerinden biri ise göçer süvarilerinin özellikle Orta Çağ boyunca pek çok yerleşik toplum tarafından paralı asker olarak kullanılmasıdır. Doğu Romalılarından Çinlilere ve Batı Romalılarına kadar uzanan bir yelpazede çağın pek çok siyasi aktörü göçer savaşçının askeri hizmetine yönelik sürekli bir talep duymakta ve ordularında hatırı sayılır miktarda Orta Asya kökenli göçer savaşçı istihdam etmektedir.¹³⁰³ Söz konusu üstünlük burjuva üretim ilişkilerinin ortaya çıkışı ve ateşli silahların kitlesel kullanımının yaygınlaşmasına kadar da devam edecektir.¹³⁰⁴

Ok ve yaylarla silahlanmış atlı okçuların step ordularının belkemiği olmasının bir diğer göstergesi de steplere komşu ve step atlı okçularıyla karşılaşan yerleşik toplulukların gerek steplerdeki komşularına karşı atlı okçu birlikler yetiştirme gerekse de diğer rakiplerine karşı hem kendi yetiştirdikleri hem de steplerdeki komşularından devşirdikleri atlı okçu birlikleri kullanmalarıdır. Bu hususta en önemli örneklerden biri İran merkezli olan Pers, Parth ve Sasani imparatorluklarıdır.¹³⁰⁵ Sınırları Sogdiana'ya kadar uzanan bu imparatorluklar Bozkır göçerleri ve onların atlı okçuları ile sürekli yakın temas halindedirler. Söz konusu yakın temas, İran askeri örgütlenmesinde atlı okçuların ordunun ağırlık merkezi haline gelmesine yol açmışlardır.¹³⁰⁶ Özellikle Pers İmparatorluğu döneminde Bozkır göçerlerinden olan İskitler İmparatorluk ordusunun çekirdeğini

¹³⁰² (Grousset, 2011: XVIII)

¹³⁰³ Bkz. (Avcıoğlu, 1985a: 119-120; Vasiliev, 1943: 448)

¹³⁰⁴ (Grousset, 2011: XVIII; Khazanov, 2015a: 52; Марков, 2010: 4; Nicolle, 1995: 8)

¹³⁰⁵ (Chegini ve Nikitin, 1996: 53)

¹³⁰⁶ (Chegini ve Nikitin, 1996: 53; Sivrioğlu, 2013)

oluşturmuş ve özellikle kompozit yay teknolojisi üzerinden pers imparatorluk ordusunu etkilemişlerdir.¹³⁰⁷

Persleri takiben ortaya çıkan bir diğer İran kökenli imparatorluk olan ve steplerdeki göçer komşularından öğrendiklerini ordularına uygulayan¹³⁰⁸ Parthlar Akdeniz Havzası'nda hâkim olan ağır piyadeye (*hoplites, Phalanx, Legiones*) dayalı örgütlenme¹³⁰⁹ yerine merkezinde atlı okçuların ve Ağır süvarinin olduğu bulunduğu bir örgütlenmeyi benimsemişlerdir. Parthların imparatorluğunun askeri örgütlenmede batı tipi ağır piyade yerine steplerdeki komşularının atlı okçuya dayalı örgütlenmesini tercih etmesinin meyveleri ise Roma Lejyonların yenilgiye uğratıldığı *Carrhae* (Harran-MÖ 53) savaşında toplanacaktır.¹³¹⁰ Parthların bozkırdaki göçer komşularından etkilenme düzeylerini anlamak için Parth döneminde basılan sikkelere de bakılabilir. Söz konusu sikkelerin bir yüzünde göçerlere özgü kompozit yay tutan bir figürün işlenmiş olması¹³¹¹ göçer etkisinin Parth İmparatorluğundaki nüfuzunu gösteren önemli bir kanıttır. Göçer kompozit yayı ile süslenmiş Parth sikkeleri ise sadece sayılanlardan ibaret olmayıp, pek çok Parth hükümdarı döneminde görülebilmektedir.

Parthlar ile başlayan dönüşüm zaman içerisinde İran askeri örgütlenmesini esaslı bir biçimde dönüştürmüş ve Parthları takiben Sasaniler de steplerdeki komşularından öğrendiklerini ordularına uygulamaya devam etmişlerdir.¹³¹² Orta Asya kökenli süvari taktik, teknik ve ekipmanları Parthlar ve Sasanileri takiben özellikle Avarlar aracılığıyla Doğu Roma'ya ve ardından Batı Avrupa'ya yayılacak¹³¹³ ve orta çağa damgasını vuracak şövalyeliğin ortaya çıkmasını tetikleyecektir.¹³¹⁴

¹³⁰⁷ (Dandamayev, 1996: 44-45; McNab, 2018: 22)

¹³⁰⁸ (Sivrioğlu, 2013: 685)

¹³⁰⁹ (Sekunda, 2000)

¹³¹⁰ (Koshelenko ve Pilipko, 1996: 134)

¹³¹¹ (Koshelenko ve Pilipko, 1996: 141)

¹³¹² Bkz. (Farrokh, 2005: 4; Sivrioğlu, 2013)

¹³¹³ (Grousset, 2011: 189; Runciman, 1943: 50)

¹³¹⁴ (Avcıoğlu, 1983: 793)

Atın göçer savaşçı için ihtiva ettiği önem, savaş araçları tekniğinde atı korumanın en az insanı korumak kadar ve belki de daha fazla önemsenmesi sonucunu doğurmuştur. Atından ayrıldığında kendini çıplak gibi hisseden ve atları olmadığına geleneksel savaş örgütlenme ve taktiklerini uygulayamayan Orta Asya göçerleri savaşlara götürdükleri atlarına ayrı bir önem vermektedirler. At kültürünün de bir yansıması olan bu önem hem atların süslenmesinde hem de binici kadar atın da zırh ile korunmasında görülebilmektedir.¹³¹⁵ At ve savaşçı arasındaki ilişkinin önemi destanlarda da kendisini bahadurların atlarının bahadurlarla birlikte anılması, destansı kahramanın en önemli yoldaşlarından birinin yine destansı özellikler sahip olan atı olması ve öldüğünde de atıyla birlikte gömülmesi biçiminde göstermektedir.¹³¹⁶ Göçer üretim tarzının bozulduğu dolayısıyla üretim araçlarının kolektif hakimiyetinin yerini aile mülkiyetine bırakmaya başladığı bir dönemde mit biçimi de yerini destan biçimine bırakmış fakat ne boy düzeninde yaşayan göçerler ne de feodalleşmeye başlayanlar için at önemini kaybetmemiş ve böylece at ile savaşçı arasındaki ilişki destanlarda, artık aile mülkiyetinin hakim olduğu bir düzleme bahadır ve onun kendi kadar şöhretli atı olarak taşınmıştır.

Orta Asya savaşçıların ok ve yaylarla silahlanmış süvariler olmaları, söz konusu toplumların nesnel koşullarından bağımsız düşünülemezdir. Büyük at ve küçük baş hayvan sürüleri yetiştiren bu toplumlarda savaşçının bir süvari olarak ortaya çıkması ve özellikle ok ve yay ile silahlanmış olması üretim tarzının askeri örgütlenme ve savaşçının biçimlenmesi üzerindeki belirleyici etkilerinin bir sonucudur.¹³¹⁷ Bir yandan büyük sürüleri koruma sürecinde hasmını mümkün olduğunca uzaktan imha edebilme gereksinimi öte yanda göçer üretim tarzında önemli bir üretici pratik olarak törensel bir niteliği dahi bulunan avcılığın toplumu besleme ve savaşçıları eğitme noktasındaki

¹³¹⁵ (Caferoğlu, 1953: 203; De La Vaissière, 2020: 158; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 42-43). Zırh Orta Asya göçerleri için bilinmedik, üretilemeyen yahut kullanılmayan bir şey değildi. Göçerler gerek satın alma gerek el koyma gerekse de üretme yoluyla yerleşik toplumlardan bekleyebileceğimiz düzeyde zırhlar edinebiliyorlardı. Bkz. Moshkova, 1995b: 140-142. Hatta söz konusu zırhlar özellikle savaşçı aristokratlar için üretilenler, sadece işlevsel olmanın yanı sıra altın ve gümüş işlemlerle de bezeniyorlardı. İskit ve Avarlar örneklerinde kabile reislerinin zırh ve silahlarının altınla diğer savaşçı seçkinlerinininkiler ise gümüşle bezeniyordu (Erdélyi, 2013: 344; Durmuş, 2019: 192; Grousset, 2011: 18; Ögel, 2015: 78).

¹³¹⁶ (Düzgün, 2012: 25; Köksel, 2012: 74, 85-86)

¹³¹⁷ (Baldick, 2016: 13; Shislina, 1997: 53-57)

baskınlığı göçer savaşçıları ok ve yay kullanmaya ve bunların kullanımında komşularına nazaran uzmanlaşmaya ve yetkinleşmeye itmiş olmalıdır.

Avcılık Sürü çobanlığı dışında göçer askeri örgütlenmesini belirleyen bir diğer önemli faktördür. Göçer toplumlarında, neredeyse toplumun tüm birikmiş servetine tekabül eden yaşam stoku feda edilmeden toplumun protein ve deri gibi ihtiyaçlarını karşılama gereksinimi avcılığın bireysel olmanın ötesinde boy ve boylar düzleminde yürütülen, düzeni ve kitlesel bir üretici pratik olması sonucunu doğurmuştur. Avcılığın kitlesel olarak icra edilmesi, zaten askeri bir biçimde örgütlenen toplumun, düzenlenen ve bazen birden fazla boyun iştirak ettiği süreklilik avlarını askeri bir talime dönüştürmesi ile sonuçlanmıştır.¹³¹⁸ Büyük süreklilik avları bazen tüm bir boy birliğinin katılımıyla gerçekleşmektedir. Ava katılan toplulukların sayısı arttıkça ölçekler artık faaliyeti basitçe avcılık olarak nitelermeyi zorlaştıracak denli büyümektedir. Kao-Che'lerin Çin İmparatoru'nun düzenlediği bir süreklilik avında 350 kilometre civarında bir alanı kuşatmalarına ilişkin kayıtlar bize bu ölçek hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir.¹³¹⁹ Avın ölçeğinin bu denli büyüdüğü durumlarda artık ortada avdan ziyade bir tarafta hayvanların diğer yanda da göçer ordularının bulunduğu büyük çapta bir savaştan bahsetmek daha doğru olacaktır. Av her ne kadar bir ordu gibi karşılık vermiyorsa da avın başarı ile sonuçlanması için gereken organizasyon ve koordinasyon bir savaştakin e eşdeğerdir.¹³²⁰ Bahsedilen benzerlik öyle yoğunudur ki göçer ordularının savaş alanında kullandıkları taktikler ile büyük süreklilik avlarında kullandıkları taktikler neredeyse örtüşmektedir. Bu bağlamda avcılık sadece göçer savaşçının bireysel talimine değil, göçer ordusunun kitlesel talimine de karşılık gelmektedir. Toplumun protein, deri ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamak için boyun kitlesel katılımı ile düzenlenen süreklilik avları göçer savaşçıların binicilik ve okçuluk yeteneklerin diri tutmada ve göçer ordusunu yerleşik komşularına nazaran çok daha zinde, organize ve hareketli kılacak pratik birikimi onlara sağlamaktadır.¹³²¹ Süreklilik avlarının önemi onların savaşlar öncesinde tatbikat mahiyetinde yapılmasından da anlaşılabilir. Bu noktada askeri örgütlenmesi tamamıyla olmasa

¹³¹⁸ (Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

¹³¹⁹ (Avcıoğlu, 1983: 576; 1985a: 326)

¹³²⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 326; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

¹³²¹ (Bossen, 2006: 91-92).

da büyük ölçüde Orta Asya Atlı okçularına dayanan Anadolu Selçuklularında Sultan I. Alâeddin Keykubad'ın sefere çıkmadan evvel Kayseri, Beyşehir, Kubadabad ve Alanya'da düzenlediği avlar bu mahiyette değerlendirilebilecektir.¹³²²

Orta Asya göçer savaşıncısının karakteristik silahı olarak bilinen kısa-bileşik yay, at sırtından ok atmanın merkezinde olduğu¹³²³ bir savaş kurgusu içerisinde geliştirilmiş, münhasıran bir atlı okçu silahıdır.¹³²⁴ Silahın geliştirilmesi, Orta Asya göçerlerinin basit çiftçi-çobanlar olmaktan çıkıp münhasıran büyük sürüleri beslemeye odaklanmış göçer üretim tarzı evresine geçişleri ile birlikte toplulukların kitleler halinde göç etmeye ve bu göçler esnasında da atları binek hayvanı olarak kullanmaya başladıkları MÖ III ve II. Binyıllar arası döneme tarihlenebilecektir. Toplumun hareket halinde örgütlenmesi ve büyük ve uzun mesafeli göç döngüleri içinde sürekli hareket etmesine paralel bir biçimde atlı savaşçı askeri örgütlenmenin temeli haline gelirken, bu savaşçının kullanacağı, küçük, hafif ama at sırtında kullanılması zor olan ahşap uzun yaylar kadar güçlü bir yaya ihtiyacı olacaktır.¹³²⁵ Anılan gereklilik bronz çağının ortalarına doğru Orta Asya göçerlerinde boynuz, sinir ve ahşaptan imal edilen bileşik yayların kullanımını artıracaktır.¹³²⁶ Söz konusu yaylar zamanla step savaşçısının alameti farikalarından biri haline gelecektir.¹³²⁷

Orta Asya savaşçıları durumun gerekliliklerin göre uzun menzilli, zırh delici, hedef dağıtıcı yahut genel maksatlı olmak üzere birden fazla ok ucu kullanma seçeneğine sahiptirler.¹³²⁸ Ok uçlarının söz konusu çeşitliliği bize ok ve yayın göçer askeri örgütlenmesindeki hâkim rolünü göstermesi açısından önemlidir. Ok ve yay kullanarak savaşmanın esas askeri taktik olduğu bir düzlemde farklı ihtiyaçları için farklı yay tipleri ok uçlarının geliştirilmesi gerekmektedir ki ok sadece avcılık yahut zırhsız ve yakın-orta mesafedeki hasımlara karşı etkili bir silah olmaktan çıkabilsin. Okçuluğa dayalı askeri

¹³²² (Hacıgökmen, 2018: 329-330)

¹³²³ (Ritter, 1934: 47)

¹³²⁴ (Ivantchik, 2005: 103-104; Shislina, 1997: 53)

¹³²⁵ (Shislina, 1997: 57)

¹³²⁶ (Shislina, 1997: 57)

¹³²⁷ (Ritter, 1934: 47)

¹³²⁸ (Oktay Çerezci, 2019: 484-487)

yapı göçer savaşçıları ok kullanımında uzmanlaştırdığı kadar göçer üreticileri de ok ve yay üretiminde uzmanlaştırmıştır.¹³²⁹

Orta Asya savaşçılarının kompozit/boynuz yay ile birlikte en önemli askeri keşifleri (hatta etkisi bakımından en önemlisi) üzengidir.¹³³⁰ Üzenginin anlamıyla ortaya çıkışı muhtemelen MS VI-VII yüzyıllar arasında¹³³¹ ama kesin surette Orta Asya'da (MÖ IX-VII yüzyıllara tarihlenen Kazakistan ve Sayan Altay bölgesindeki buluntularda üzengi sayılabilecek materyallere rastlanılmıştır)¹³³² gerçekleşmiştir.¹³³³ Üzengi savaşçıya at üzerindeyken iki elini de serbestçe kullanma ve dengede kalma olanağı vermektedir.¹³³⁴ Bu özellikle atlı okçuluk söz konusu olduğunda önemlidir çünkü atlı okçuluk iki elin kullanılmasını ve at üzerinde nişan alabilmek için binicinin yay çekerken serbestçe hareket edebilmesini gerektirmektedir.¹³³⁵ Askeri örgütlenmeleri atlı okçuluğa dayanan Orta Asya göçerleri üzeni keşfederek atlı okçuluğu Akdeniz havzasındaki iptidai formundan öteye taşımışlardır. Asur atlı okçularının ok atarken yanlarındaki bir başka atlı tarafından tutulmaları gerektiğini,¹³³⁶ Orta doğunun en önemli süvari gücü olan Sasaniler'in erken dönemde üzengi kullanmadığını Batılıların ise üzeni MS VII. Asırda muhtemelen Avarlar dolayısıyla¹³³⁷ kullanmaya başladığını düşünürsek¹³³⁸ üzenginin önce Orta Asya'da kullanılmaya başladığını söylemek için bir engel kalmayacaktır. Üzenginin önemi savaşçının at üzerine dengede kalmasını, atı kontrol etmesini ve yay kullanırken isabet ve hızın artmasını yahut mızrak/kargı gibi silahları kullanmak ve hatta kalkan taşımak için ellerini serbest bırakmasını ve tüm bu faaliyetler süresince binicinin atı üzerinde dengede kalmasını sağlamasıdır.¹³³⁹ Bir kez üzeniye

¹³²⁹ (Dokur, 2019: 163; Nicolle, 1995: 12-13)

¹³³⁰ (Karantabias, 2006: 30; Sarıca, 2008: 88; Sivrioğlu, 2013: 689; Серегин, Фокин ve Ключников, 2020: 37)

¹³³¹ (Серегин, Фокин ve Ключников, 2020: 38)

¹³³² (Bokovenko, 2000: 305)

¹³³³ (Марков, 2010: 40-41; Серегин, Фокин ve Ключников, 2020: 34)

¹³³⁴ (Asimov, 2019: 72-73; Güleç ve Demiriz, 2015: 120; Timur, 1994: 43-44)

¹³³⁵ Üzenginin kullanılmadığı Assur döneminde atlı okçular iki kişilik ekipler olarak hareket ederler ve Okçu yay çekerken yanındaki süvari onu düşmesin diye tutardı (Drews, 2005: 56).

¹³³⁶ (Ivantchik, 2005: 103)

¹³³⁷ (Pohl, 2018: 2)

¹³³⁸ (Karantabias, 2006)

¹³³⁹ (Rady, 2020: 134; Sivrioğlu, 2013: 689)

kavuştuğunda süvari, özellikle de atlı okçu çok daha esnek hareket edebilen, çok daha etkili bir savaşçı haline gelmektedir.¹³⁴⁰

Step savaşçıları hakkında bilinmesi gereken bir diğer özellik ise zırh kullanımının step savaşçıları arasında, özellikle de ak budun arasında son derece yaygın olduğudur.¹³⁴¹ Bütünüyle askeri bir formda örgütlenmiş bir toplumda, yerleşik komşuları için lüks kabul edilebilecek olan zırh gibi donanımların kitlesel ve yaygın kullanılması son derece olağandır ve sadece step göçerlerinde değil Vikingler¹³⁴² gibi askeri bir formda örgütlenmiş diğer topluluklarda da sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Söz konusu toplumlarda servet edinmenin en büyük olanağının savaş ve akınlar olması, toplumun bütünüyle savaşçılar etrafında örgütlenmesi zırh ve silahı hem bir zorunluluk hem de ilgili toplumların kandaş örgütlenişine bağlı olarak biriktirilen servetin işlevsel bir forma dönüşmesinin yegâne olanağı haline getirmiştir. Step göçerlerinde zırhın kitlesel kullanımının bir diğer dayanağı da göçerlerin nüfuslarının azlığı ve yetişmesi yıllar alan göçer savaşçıların toplum için teşkil ettikleri toplumsal maliyettir.¹³⁴³ Göçer savaşçı ve atının, kısa süreli bir eğitimden geçmiş bir yerleşik toplum askerine nazaran yıllar boyunca sürekli eğitilmesi onu kaybedilmesi son derece ağır bir unsur haline getirmekte ve bu nedenle de toplum elindeki zenginliğin önemli bir kısmını savaşçıların koruyacak zırhlar ve silahlar için harcamakta bir beis görmemektedir. Su-lu Kağan MS 737'de Baktria'da Araplara mağlup olduğunda Arapların yaklaşık 4000 zincir zırh ele geçirmeleri ve bu sayının savaşa katılan savaşçı sayısına neredeyse eşit olması zırh kullanımının yaygınlığını bize göstermektedir.¹³⁴⁴ Çin kaynaklarında MS 656 yılında (Ç'eng) Çi-tsie'nin Ko-lo-lu (Karluk ve Çu'yüe'lere karşı elde ettiği zaferi tasvir ederken

¹³⁴⁰ (Марков, 2010: 40-41)

¹³⁴¹ (De La Vaissière, 2020: 158). Doğu Roma İmparatorluk ordusunda istihdam edilen Orta Asya göçerleri hafif süvari rolünü üstlendikleri kadar Zırhlı (ağır) süvari rolünü de üstleniyorlardı (Baştav, 1941: 65).

¹³⁴² Orta Asya göçerleri ile Angl, Saxon, Dan ve Vikingleri de kapsayan kuzeyli deniz akıncıları arasında, yerleşik bir tarım ekonomisi hakimiyeti altında yaşamamak, kandaş ve savaşçı toplumsallıklar içinde örgütlenmek gibi pek çok benzerlik vardır. Anılan benzerlikler Step göçerleri ile Kuzeyli deniz akıncılarını eş-süremler bir zeminde karşılaştırma, ortaklıkları tespit edebilme ve anılan ortaklıkları benzer koşulların benzer sonuçlar doğurma eğilimine ilişkin bir dayanak olarak kullanmak imkânı vermektedir (Divityoğlu, 1992: 113-129; Oppenheimer, 2005: 60). Vikinglerde zırh-silah ve savaşçıların toplumsal konumu ile ilgili olarak bkz. (Kristiansen, 1982; 1984; 1998; 1999; 2002; Vandkilde, 1996; 1998)

¹³⁴³ Göçer kökenli Şato imparatorluğuna ilişkin kayıtlarda bir atlı savaşçının 5 yaya asker ile aynı maliyete sahip olduğu belirtilmektedir (Eberhard, 1947: 23)

¹³⁴⁴ (De La Vaissière, 2020: 158)

kullanılan “*Barbarlar, o kadar çok miktarda silah ve zırh terk etmişlerdi ki toprağın üstü bunlarla kaplanmıştı*”¹³⁴⁵ ifadesi de zırh kullanımının yaygınlığına ilişkin başka bir örnek teşkil etmektedir.

Göçer savaşçılar aralarında, kürk, pullu,¹³⁴⁶ lamellar ve zincir¹³⁴⁷ zırhında bulunduğu pek çok farklı zırh türünden yararlanmaktadırlar.¹³⁴⁸ Erken dönemde ağırlıkla keçe, kürk ve deriden yararlanılmasına rağmen ilerleyen dönemlerde metal zırhlar ağırlık kazanmaya başlamışlardır.¹³⁴⁹ Metalin kullanımını yaygınlaşması ile birlikte zırhlar büyük ölçüde demirden yapılmaya başlanırken özellikle savaşçı seçkinlerin zırhlarının altın ve gümüşle bezenmesi de söz konusu olmaktadır.¹³⁵⁰ Zırh kullanımı zadece gövdenin korunması ile sınırlı kalmamakta tolga(mihver) de yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. Tolgalar zırh tiplerine paralel bir biçimde pullu, lamellar, zincir örgü ve plaka unsurların çeşitli biçimlerde kullanılması ile üretilmektedir.¹³⁵¹ Üretiminde demir, bronz ve bakır kullanılan tolgalar genellikle yüzü açıkta bırakmakta; baş, yanak, boyun, ense ve yer yer burun çeşitli şekillerde korunmaktadır.¹³⁵² Savaşçının imkanları ve statüsüne göre bu tolgalar tüylerle ve çeşitli sorguçlarla süslenmektedirler.¹³⁵³ Ayrıca göçer savaşçılar atlarını da kürk yahut pullu-lamellar zırhlarla korumaktadırlar.¹³⁵⁴

Step askeri teknolojisinin önemli unsurlarından biri de deri, kemik, metal yahut metal bindirilmiş deri plakaların üst üste bindirilmesi ve şeritler/kayışlarla birbirlerine bağlanması yoluyla üretilen Lamellar zırhlardır.¹³⁵⁵ Plaka ya da zincir zırha göre çok daha basit bir yapıya sahip olan ve bu nedenle göçer demircilerin kısıtlı ocak olanakları içinde dahi üretilebilen ve yine de savaşçıya yüksek bir koruma sağlayan ve hafif olması

¹³⁴⁵ (Chavannes, 2013: 97)

¹³⁴⁶ (Oktay Çerezci, 2019: 491)

¹³⁴⁷ (Oktay Çerezci, 2019: 491)

¹³⁴⁸ (Oktay Çerezci, 2019: 487-491; Rady, 2020: 134)

¹³⁴⁹ (Oktay Çerezci, 2019: 488)

¹³⁵⁰ (Oktay Çerezci, 2019: 488)

¹³⁵¹ (Oktay Çerezci, 2019: 487-488)

¹³⁵² (Oktay Çerezci, 2019: 487-488)

¹³⁵³ (Oktay Çerezci, 2019: 487-488)

¹³⁵⁴ (De La Vaissière, 2020: 158-159; Rady, 2020: 134)

¹³⁵⁵ (Nicolle, 1995: 11; Oktay Çerezci, 2019: 489)

sebebiyle de göçer savaşçısının hızlı olmasına, yay çekmesine olanak veren lamellar zırhlar askeri teknolojiye Orta Asya toplumlarının kompozit/boynuz yay ve üzengiden sonra en önemli katkılarından biri olarak sayılabilecektir.¹³⁵⁶ Ucuzluğu, hafifliği, üretim kolaylığı, koruma düzeyi ve esnekliği ile step savaşçısının ihtiyaçlarına uygun olarak üretilmiş olan Lamellar zırh Orta Asya savaşçısı ve Sasaniler gibi komşularının temel savunma donanımları arasına girecektir.¹³⁵⁷

Step savaşçılarının önemli keşiflerinden biri de kılıç Taşımayı ve kullanmayı kolaylaştıran, kın/kuşam donanımlarıdır. Kılıç kınlarının doğrudan kemere bağlanması yerine kemerden sarkıtılan bir kayışa tutturulmasını tercih eden¹³⁵⁸ Orta Asya süvarileri böylece kılıç taşımayı ve çekmeyi kolaylaştırmışlardır.¹³⁵⁹ Kılıcın kemere kayışlar vasıtasıyla tutturulması tekniği süvariye at üstüneyken kılıcını daha hızlı çekme imkânı vermektedir. Bu amaçla kılıcın kınında kayışlar için açılmış delikler bulunmakta ve kılıç kını buradan kemere bağlanmaktadır.

Orta Asya göçerlerinde Askeri örgütlenmenin tüm toplumu kesen yapısı, kandaş step toplumlarında egemen bir sınıfın ortaya çıkması önünde uzun zaman boyunca bir direnek noktası olarak kalacaktır. Herkesin silahlı olduğu bir toplumda üretici kitlelere hükmetmeyi, ürettikleri artığa el koymayı sağlayacak, üretici kitleden ayrılmış bir silahlı gücün, bir kolluk kuvvetinin bulunmayışı; iç sömürü ilişkilerinin kurulmasının, egemen bir sınıfın ve bu bağlamda devletin ortaya çıkmasının önünü kesmiştir.¹³⁶⁰ En nihayetinde göçer çobanları ellerindeki artığı vermeye yahut itaat etmeye zorlamak için kullanılacak güç elindeki vermeye yahut itaat etmeye zorlanmak istenen göçer çobanın kendisinden başkası değildir. Herkesin silahlı olduğu göçer toplumlarında işte tam da anılan ilişkiden

¹³⁵⁶ (De La Vaissière, 2020: 158; Sivrioğlu, 2013: 686)

¹³⁵⁷ (Sivrioğlu, 2013: 686)

¹³⁵⁸ Kılıç, hançer ve benzerlerinin kemere toka ile tutturulması ata binen savaşçılar için hem hareketi kolaylaştırmak hem de at üzerinde kılıç ve benzeri silahlarını daha rahat kullanabilmek açısından önemlidir ve Orta Asya kökenli tek ve çift ağızlı kesici silahlarında sıklıkla rastlanılmaktadır (Sivrioğlu, 2013: 687-689; Oktay Çerezci, 2019: 479). Erken örnekleri MÖ II-I. Binyıllarda Kuzey Doğu Çin'deki Xiajiadian buluntularında dahi görülebilmektedir (Shelach, 2005: 38-39). Benzer bir tekniği Sarmatlar'ın (MÖ IV-II. Yy) kullandığı da buluntulardan anlaşılmaktadır (Barbarunova, 1995: 126).

¹³⁵⁹ (Nickel, 1973: 131)

¹³⁶⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 239)

ötürü iç sömürü ilişkileri ortaya çıkmaları yerleşik tarım toplumları ile karşılaştırıldığında son derece güçtür. Söz konusu güçlük De Administrando Imperio’da şu sözcüklerle ifade edilmektedir: “*Türklerin bu sekiz boyu kendi prenslerine de itaat etmezler*”¹³⁶¹

Sınıf egemenliğinin ortaya çıkması iç sömürüye bağlı olduğu ve bütünüyle silahlı göçer toplumlarında iç sömürü uygulamanın son derece güç¹³⁶² ve hatta neredeyse yasak olduğu hatırlandığında göçer toplumdaki servet eşitsizlikleri ile sınıf oluşumu arasındaki kesinti anlaşılabilir. İç sömürünün uygulanmadığı koşullarda servet eşitsizliklerinin sınıf egemenliğinin sonucu olduğundan söz etmek pek mümkün değildir. Burada toplumun savaşçı bir formda örgütlenmiş olması ve herkesin silahlı olması belirleyici etkilerden biridir; çünkü kitlesel bir biçimde silahlanma, servet sahiplerinin yönetici olmasını ve iç sömürü pratiklerini uygulamasını engellemektedir. İç sömürü ilişkilerinin yokluğu ise egemen bir sınıf ve onun tarafından beslenen bir savaşçılar kitlesinin üretici kitlelerden ayrışmasını önlemektedir.

Üretici kitleler üzerinde hükmetmeyi mümkün kılacak bir savaşçılar tabakasının oluşup egemen sınıf emrinde üretici kitleleri baskı altına almadığı bir durumda siyasal iktidar devlet biçimini alamayacaktır. Egemen sınıfın ortaya çıkmaya başladığı dönemde ise toplumun kitle halinde askerleşmiş olması bir yandan egemen sınıfı dizginleyecek diğer yandan da üretici kitlelerin sınıf öncesi toplumsallığa mündemiç menfaatlerini savuma mücadeleleri için önemli bir dayanak teşkil edecektir. Küçük yaştan itibaren bir asker olarak yetiştirilen göçer, kendisi gibi asker ve silahlı olan kandaşları ile birlikte, hürriyetini ve sürülerini sonuna kadar savunmaya devam edecektir.¹³⁶³ Bahsi geçen ilişkiler düzleminde toplumsal kararlar, silahlı ve sürülerine dayanarak kendisini besleyebilecek olan göçer savaşçıların rızalarına dayalı bir düzenekte alınacağı için göçer toplumunun bir askeri demokrasi olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁶⁴

¹³⁶¹ (Konstantin Porphyrogenitus, 2020: 107)

¹³⁶² (Avcıoğlu, 1985a: 283)

¹³⁶³ (İlgen, 2005: 818-819)

¹³⁶⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 103; Марков, 2010: 61-62)

Step ordularının oluşumunda savaşçıların rızalarının önemli olmasının bir diğer etkisi de göçer önderliğinde de işleyeceğimiz sürekliliğin savaşçıların çıkarlarının karşılanmasına bağlı oluşudur. Göçer savaşçıları son kertede asgari düzlemde kendilerine yeterek yaşayabilecekleri ve askeri demokratik düzende onları savaşmaya zorlayacak, toplumdan ayrıksılaşmış ve hükümdara bağlı ayrı bir savaşçı kastının olmaması göçer ordularının işlemeye devam edebilmesi için bu başına buyruk¹³⁶⁵ bozkır savaşçılarının çıkarlarının tatmin edilmesini gerektirmektedir. Göçer önderlerin en önemli önceliği de savaşçıları yanlarında tutabilmek için sürekli yeni başarılar kazanmak, yeni yağmalara yapmak ve yeni zenginliklere el koyup bunları savaşçılarına üleştirmektir.¹³⁶⁶ Konstantin Porphyrogenitus bu durumu De Administrando Imperio’da “Çünkü bu Peçenekler serbest adamlardır ve söylemesi doğruysa bağımsız adamlardır ve ücretsiz hiçbir hizmet sunmazlar”¹³⁶⁷ diyerek ifade etmektedir. VII. Konstantin’in burada belirttiği şey aslında göçer savaşçının rızası alınmadıkça ve bu bağlamda çıkarları karşılanmadıkça savaşa sürüklenemeyeceğidir.

Soy bağı ilişkilerinin getirdiği törel yükümlülüklerin etkisi nedeniyle çıkarların tatmin olmayışı her zaman savaşçıların başbuğlarını terk etmeleri ile sonuçlanmamaktadır elbette; ama koşullar göçer savaşçı için çekilmez hale geldiye her zaman orduyu bir yana bırakmak mümkündür. Söz konusu imkan özellikle törenin mahiyetinin kara budun kitleleri tarafından da belirlenebiliyor olması bağlamında doğrudan doğruya törenin ihlaline de karşılık gelmez. Şayet kara budun kitle halinde başbuğu terk etmeye karar verirse dayanağı bizzat kitle olan töre de buna uyum sağlayabilmektedir. Belirli bir grup terk etme yolunu tutup yine belirli bir grup yapı içerisinde kalmakta ısrarcı olduğunda töre, söz konusu iki pozisyon arasındaki çatışmanın dayanaklarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve çatışmanın taraflarınca birbirlerine karşı normatif bir dayanak olarak kullanılmaktadır. Törel bağların daha zayıf olduğu durumlardan olan Göçer savaşçıların paralı asker olarak kullanıldıkları durumlarda ya da daha genel bir ifadeyle savaşçıların

¹³⁶⁵ (Galaty, 2005: 625). Söz konusu başına buyrukluk Kral David’in Tarihi adlı Gürcüce Vakayinamede N. N. Şengeliya’nın (2007: 235) aktarımıyla şu şekilde ifade edilmektedir: “Bütün Türkler her taraftan buraya toplanmışlardı. Onlar İstedikleri yerlere yerleşiyorlardı ve hiç kimse, hatta sultan bile onlara bunu yasaklayamıyordu”.

¹³⁶⁶ (Peacock, 2016: 95)

¹³⁶⁷ (Porphyrogenitus, 2020: 34)

içinde buldukları ordu ve o ordunun lideri ile soy bağı ilişkisinin bulunmadığı durumlarda ise çıkarların tatmin edilmediğini hisseden kara budun içinde bulunduğu orduyu rahatlıkla terk edebilmektedir. Örneğin Hazar küçük kağanı Ziebel tarafından Bizans imparatoru Heraklius'un Sasanelere karşı olan seferinde destek olarak verilen kırk bin atlının birer birer firar etmesi¹³⁶⁸ anılan mekaniğin bir sonucudur.

Roma ya da Grek toplumlarında gördüğümüz, toplumdan silah kullanabilme ayrıcalığı temelinde ayrılan ve söz konusu ayrıcalık başta olmak üzere iâşe ve idamesini yönetici sınıf ile ilişki içerisinde kuran bir tabaka olarak savaşçılar step toplumlarında yerini toplumun bir bütün olarak savaşçı bir yapı altında örgütleniyor olmasına bırakmaktadır.¹³⁶⁹ Bu bağlamda göçer topluluklarda topluluğun geri kalanından ayrıksılaşmış bir savaşçı kitlesinden ziyade toplumun eli silah tutan tüm erkeklerini (ve belli şartlar altında kadınları) kapsayan bir kabile milisinden bahsetmek daha doğru olacaktır.¹³⁷⁰

Burada ekonomisi büyük ölçüde hayvancılığa dayanan ve büyük kitleler halinde at besleyen bir topluma nazaran ekonomisi tarıma dayanan ve bu bağlamda büyük at sürüleri beslemesi tarım arazilerinin otlaklardan daha büyük alanlar kapsamı¹³⁷¹ nedeniyle mümkün olmayan tarım toplumları için atlı savaşçı beslemenin göçer toplumlarına nazaran katlanılması çok daha zor ve görelî olarak çok daha yüksek maliyetli bir süreç olduğunun da altını çizmek gerekmektedir. Örneğin Çin topraklarını hakimiyet altına alan ve yerleşik bir tarım imparatorluğuna dönüşen Şa-to'lar bu sıkıntı ile karşı karşıya kalmışlar ve tarımsal ekonomi içinde sürdürülmesi mümkün olmadığı için bozkıra özgü bütünüyle atlı ordu konseptin terk edip yayaların ağırlıklı olduğu bir askeri örgütlenmeye dönmek zoruna kalmışlardır.¹³⁷²

¹³⁶⁸ (Chavannes, 2013: 317-318)

¹³⁶⁹ (Divitçioğlu, 2005a: 243; Gumilev, 2003: 96)

¹³⁷⁰ (Марков, 2010: 63-64)

¹³⁷¹ (Chandezon, 2015: 137)

¹³⁷² (Eberhard, 1947: 23)

Toplumun kitlesel olarak silahlı olması ön sınıfların sınıfa dönüşme süreçlerini kesintiye uğratmakla beraber toplumun verili hiyerarşik düzenine de tabidirler.¹³⁷³ Bu bağlamda savaşçılar soya bağlı hiyerarşik düzen içerisinde yer alırlar. Söz konusu hiyerarşik düzen ise kendini savaşçılara bahşedilen unvanlarda ve askeri harekatlarda üstlenilen görevlerde ve en önemlisi orun/ülüş mekanikleri bağlamında dış sömürden alınan payın niteliği ve niceliğinde gösterir.¹³⁷⁴

Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan step askeri demokrasilerinde törenin kolektif hakimiyete dayanan sınırlamaları dışında bir servet edinebilmenin en yaygın kullanılan yolu dış sömürdür. Anılan bu olanak, Step toplumlarında savaş ve akınların göçer üretim tarzının kısıtlılıklarını aşan bir zenginliğe erişim olanağına dönüşmesi sonucunu doğurmuştur.¹³⁷⁵ Savaşçının bahadırılığı ile servet birikimi ve aristokrasiye dahil olabilme arasındaki bu ilişki destanlarda da görülebilmektedir. Step göçerlerinin destanlarında gözlenen ortak bir motif, destanın ana kahramanının toplumsal konumunu elde etmek için bahadırılık etmesi gerekliliğidir.¹³⁷⁶ Söz konusu motif üretim araçları üzerindeki aile/oba mülkiyetinin kolektif hakimiyet rejimince sınırlandığı bir toplumda servet ve statü edinmenin en büyük olanağı olarak bahadırılık gösterme gerekliliğinin toplum muhayyilesinde soyutlanmış biçimidir.

Göçün göçer üretim tarzına bağlı yaşayan toplumlar için belirleyici bir fenomen olmasının en önemli sonuçlarından biri göç halindeki toplumların sürekli olarak başka göçer toplumların otlak arayışları ile ya da diğer yerleşik toplumlarla karşı karşıya gelmeleridir. Bu ise ilgili toplumlarda hareket ve göçün eş zamanlı olarak sürekli bir çatışma haline denk düşmesi sonucunu buna mukabil de toplumun sürekli bir askeri hazırlık içinde bulunması gerekliliğine beraberinde getirmektedir.¹³⁷⁷ Buna bağlı olarak savaşçı, sadece savaşçı olmak bağlamında yerleşik toplumlardaki gibi özel bir tabakaya tekabül etmemektedir. Hatta savaşçı, toplumsal iş bölümünün tüm kademelerini dikey

¹³⁷³ (Klyaştorıny, 2018: 205)

¹³⁷⁴ (Klyaştorıny, 2018: 205)

¹³⁷⁵ (Klyaştorıny, 2018: 206)

¹³⁷⁶ (Akyüz, 2017: 29; Düzgün, 2012: 19-20)

¹³⁷⁷ (Gumilev, 2003: 93; Yetkin, 1984: 11)

olarak kesen bir toplumsal konumdur. Öyle ki yerleşik toplumlarda üretici sınıf ile savaşçılar kesin bir biçimde ayrılmışken yahut savaşçı olmak sadece mülk sahibi erkekler gibi belirli bir kategorinin yedine terk edilmişken¹³⁷⁸ göçerlerde toplum aynı zamanda bir kitle olarak savaşçı kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak göçerlerde üretici ve yönetici sınıfın yahut *İskit amazonları* örneğinde gördüğümüz üzere¹³⁷⁹ kadınlar ve erkeklerin bir bütün olarak savaşçı kitleyi teşkil ettiği görülebilmektedir.

Savaşçılar bağımsız bir sınıf teşkil etmedikleri için göçer aristokrasisi silah sahibi olma ayrıcalığıyla tanımlanamaz. Diğer yandan – yukarıda da belirtildiği gibi- savaş işiyle uğraşp da şefin, alpin ekibinde daimî olarak yer alanlar (konsey) için savaşçı pozisyonunun özgün bir etkisi bulunmaktadır.¹³⁸⁰ Bu etki, savaşlar, yağmalar ve akınlar esnasında elde edilen ganimetlerin bölüşümüne bağlıdır. Üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyetin söz konusu olduğu ve söz konusu hakimiyetin boylar tarafından sıkı bir şekilde savunulduğu bir toplumda kişisel servetin en önemli kaynaklarından biri yağmalarda elde edilen paylardır. Söz konusu paylar ise yağma ve akına katılan boyların savaşçı aristokratlarının beraberlerinde getirdikleri savaşçılar nispetinde belirlendiği ölçüde savaşçıların hâkim oldukları üretim araçları ve buna bağlı olarak etraflarında toplayabildikleri savaşçıların; onların savaşçı olmaya bağlı kişisel servet edinebilme potansiyelleri üzerinde belirleyici bir etki göstermektedirler.¹³⁸¹

Toplumun bütünüyle silahlı olması ve üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyet çerçevesinde gelişen kandaş örgütlenme içerisinde toplumsal görevlerin üstlenilmesi ile savaşçılık/bahadırılık arasında doğrudan bir ilişki vardır. Toplumsal görevler, sadece aile mülkiyetine dayanarak elde edilememekte ve bağımsız bir silahlı güç olarak savaşçı tabakası mevcut olmadığı için bir kez elde edildiğinde topluma karşı silahlı güç kullanma tehdidi ile sürekli elde tutulamamaktadır. Böyle bir düzlemde toplumsal görevlerin tevdi edilmesi süreçlerinde soy kadar bahadırılık da ön plana çıkacak, ak budun içerisinde

¹³⁷⁸ Bkz. (Herodotos, 2018)

¹³⁷⁹ (Bağdatlı Çam, 2015; Diodoros Sicilus, 1935: 29-31; Herodotos, 2018)

¹³⁸⁰ (Divitçioğlu, 1992)

¹³⁸¹ (Gumilev, 2003: 314)

yükselmek için bahadırılık temel bir koşul haline gelecektir.¹³⁸² Dede korkut destanında Bay Püre Pig'in, kendisi yerine Beyrek'in elini öpen bezirganlara hitaben, "...*Mere benüm oglum/Baş mı kesdi kan mı dökdi...*"¹³⁸³ diyerek sitem etmesi Beyrek'in henüz kendisini bir bahadır olarak kanıtlamamış dolayısıyla da ad almamış olması nedeniyle boyu temsil eden herhangi bir kamusal işlevin unsuru olamayacağını teyit etmesi bakımından kandaş örgütlenmede savaştının üstlendiği kamusal işlevler ve kamusal görevlerin boy adına üstlenilmesi ile bahadırılık arasındaki ilişkiye dair güzel bir soyutlama örneği olarak karşımızdadır.

Toplumun bütünüyle silahlı olmasının en önemli etkisi, Kandaş toplumsallığının hâkim olduğu hallerde Kağanın ve beraberinde ak budunun ayrıcalıklarından yararlanabilmeleri ama kara budunu feodal toplumlarda olduğu gibi katı bir biçimde sömürememeleri yahut zor ile denetim altında tutamamalarıdır. Halk, yönetici sınıf ve onun tarafından beslenen askerler karşısında silahsız ve savunmasız olmadığı için kağanlar ve ak budunun toplumsal işlevi kara budunun kitlesel varlığı tarafından sürekli denetlenmektedir. Kara budunun da ak budun gibi silahlı oluşu sayesinde Ak budun ve kara budun arasındaki ilişki lord ve serf arasındaki ilişkiye dönüşmemekte savaştı aristokratlar belirli ayrıcalıklardan yararlansalar ve kamusal işlevleri tekellerinde tutsalar da bir yönetici sınıfa dönüşmemektedirler.¹³⁸⁴

Ak budunun yönetici sınıfa dönüşmesini engelleyen, herkesin silahlı olduğu bir toplum olma hali savaştı seçkinlerin efendi olmasını engellerken onların önderliğinin de dayanağıdır. Göçer toplumun askeri bir formda örgütlenişi ve toplum ile ordunun birbirinden ayrılmazlığı savaştı aristokrasinin kendilerine bağlı ordular besleyerek toplumu yönetmesini engellediği kadar, savaştı aristokratların önderlik faaliyetlerini desteklemeye hazır bir asker kitlesinin, yerleşik toplumlardakinin aksine önderin kesesine ihtiyaç duymaksızın ve ondan bir ödeme beklemezsizin, töre gereği sürekli hazır bulunmasını da sağlamaktadır. Kandaş örgütlenmenin savunma mekaniği bu noktada

¹³⁸² (Klyashorniy, 2018: 205)

¹³⁸³ (Akyüz, 2017: 29)

¹³⁸⁴ (Divitçioğlu, 1992: 156)

onun komşuları karşısındaki üstünlüğüne dönüşmekte ve Savaşçı bozkır göçerlerinin neden orta çağ boyunca korku ve tehdit uyandıran bir askeri güç olduğunu açıklamaktadır. Bu hususta Reşîdü’ d-dîn Fazlullah’tan aktaracağımız Selçuklu Yabgusu Arslan İsrail ile Gazneli Sultanı arasında geçtiği rivayet edilen konuşma güzel bir örnektir:

“Mahmud "Eğer bir vakit bizim asker ihtiyacımız olursa ne kadar asker gönderebilirsin?" diye sordu. İsrail, silahdar'ından yay (keman) aldı ve şarabın (bade) etkisi ve gençlik gururuyla ("Eğer bu yay'ı (keman) kendi kavmime gönderirsem otuz bin kişi hemen yola çıkar" diye cevap verdi. Sultan tekrar sordu: "Eğer daha fazlasına ihtiyaç olursa?" İsrail, Mahmud'un önüne bir ok (tir) attı ve "Eğer bu oku, nişan/alamet olarak kendi kabileme/orduma/atlılarımıza (hayl) gönderirsem, on bin adam daha gelir." dedi. (Sultan), aynı şekilde soruyordu; ta ki bir yay ve üç okla yüz bin atlı (süvari) oldu. Mahmud (sormaya devam etti): "Eğer daha fazla gerekirse?" (İsrail) "bu oklardan birini Belhan Kuh'a gönder, yüz bin atlı (süvari) gelir." dedi. Mahmud "Eğer zaruret olur, daha fazla gerekirse?" (diye yine sordu) ve (İsrail) "Bu yay'ı (keman) Türkistan'a gönder, eğer istersen padişahın yardımına iki yüz bin kişi gelir." (dedi). Mahmud durumu çok iyi anladı ve düşündü. Kendi kendine (içinden): "böyle bir ordunun. (leşker) hepsini maaşsız (câmegi) ve ücretsiz (cerâyet) olarak bir yay ve üç ok ile hazır edebilen birinin işini hafife almamak gerekir" dedi.¹³⁸⁵

Yukarıdaki alıntının bize gösterdiği bir diğer önemli özellik ise okun boylar arasındaki iletişimde üstlendiği sembolik roldür. Ok, boylar arası düzlemde, boyları iş birliğine çağırmanın aracıdır¹³⁸⁶ ki bu da bize askeri örgütlenmenin toplumsal işleyişle ne denli iç içe olduğunu göstermektedir. Okun sahip olduğu sembolik rol aslında ok ve yay çekmenin göçer üretim tarzı içinde sahip olduğu ağırlığın bir sonucudur. Yukarıda belirtildiği üzere ok ve yay gerek avcılık gerekse de ticaret yollarına hakimiyet ve savaş gibi yollarla göçer toplumun ihtiyaç duyduğu emtianın sağlanması süreçlerine doğrudan katılmaktadır. Ok ve yay çeken göçer çobanın avcılıktan dış sömürüye uzanan bir düzlemde toplumsal formasyonun yeniden üretimine bu denli yoğun bir biçimde katılmasına bağlı olarak göçer topluluklar ok ve yay çekme edimi üzerinden kendilerini tanımlar hale gelmişlerdir. Hun Şan-Yü’sü Mete’nin MÖ 176 senesinde Han İmparatoruna ok ve yay kullanan tüm halkların hakimi olarak seslenmesi de anılan tanımlamanın bir sonucudur.¹³⁸⁷

¹³⁸⁵ (Reşîdü’ d-dîn Fazlullah, 2010: 77)

¹³⁸⁶ (Turan, 1945: 308)

¹³⁸⁷ (Golden, 2011a: 28; Otkan, 2018: 71)

Boylar arası iş birliğinin barış zamanında hem temel üretici birimler olan aileler ve en nihayetinde boylara görelî bir bağımsızlık sağlayan¹³⁸⁸ gevşek yapısı savaş ve akınlar söz konusu olduğunda katılaşmakta ve bugünden bakıldığında devlet adı verilebilecek olan uzun erimli askeri hareketlar için birleşmeyi tetiklemektedir. İşte ok burada boylar arası iş birliğinin gevşek düzeninden orduya, yani boyların askeri amaçlar esnek örgütlenme modelinden daha katı bir askeri örgütlenme modeline geçişi için gerekli çağrının bir aparatı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ok gönderme edimi ile sembolize edilen bu süreç göçer toplumsal örgütlenmesinin esnek formdan katı forma geçişinin temelinde askeri olduğunu bize sembol düzleminde de göstermektedir. Ok gönderme yoluyla askeri hareketlar amacıyla birleşmenin tarihi ise oğuz konfederasyonundan da önceye uzanmaktadır. Gerek Batı Göktürklerinin bir parçası olan ve reislerine ok verilmek suretiyle töre içinde hukuki varlıkları tespit edilen on-oklar gerekse de Orhun yazıtlarında geçen Bilge Kağanın 714 senesindeki Beş-balık seferine katılması istediği boylara ok göndererek çağrı yapmasına ilişkin *oklığı kelti*¹³⁸⁹ ibaresi ile ok gönderilenleri harekate katıldığı belirtilmesi ve ok göndermenin Hun döneminde boyların konfederasyon içindeki yerlerinin tespit edilmesinde kullanılması bize söz konusu pratiğin göçer üretim tarzı içinde örgütlenen topluluklar nezdindeki tarihinin çok daha eskilere uzandığını göstermektedir.¹³⁹⁰

2.4. AK BUDUN

Ak budun göçer üretim tarzının ön-sınıf düzeni içinde soy bağı hiyerarşisindeki konumuna bağılı olarak orun/ülüş dolayısıyla zenginleşen, yönetsel işlevleri tekeline alan fakat iç sömürü ilişkilerinin gelişmemesi ve askeri demokratik yapı nedeniyle söz konusu ayrıcalıklarını sınıf egemenliğine dönüştüremeyen bir ön-sınıftır. Ak budun açıklanması göçer üretim tarzının sınıfsal yapısı, orun ve ülüşün servet bölüşümüne etkisi, soy bağı hiyerarşisi ve iç sömürünün yokluğunda ön sınıf düzeninin biçimlenmesini anlamak için

¹³⁸⁸ (Марков, 2010: 61)

¹³⁸⁹ (Orkun, 2011: 62)

¹³⁹⁰ (Turan, 1945: 306-308)

önemlidir. Ak budunu ele alırken ilk olarak ak budunun genel bir tanımı ve ak budunun soy bağı hiyerarşisi, orun ve ülüş ile ilişkisi açıklanacaktır. Ardından göçer soyluluğunun soy kütüğüne inilmeye çalışılacak, ak budunun ortaya çıkış süreci maddi kültür buluntuları ışığında incelenecektir. Ak budunun tarihsel köklerinin açıklanmasından sonraysa diğer ön sınıflarla ilişkileri önderlik mefhumu üzerinden açıklanacak ve ak budunun neden bir ön sınıf olarak değerlendirildiği açıklanacaktır.

Göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan toplumlarda gerek sahip oldukları servet (aile mülkiyetine tabi sürüler) ve siyasal örgütlenmede kendilerine özgülenmiş (mutlak bir biçimde değil) pozisyonların varlığıyla toplumun genelinden ayrışan bir kitlenin varlığından söz etmek mümkündür.¹³⁹¹ Söz konusu kitle bir yandan soy bağı hiyerarşisindeki yeri nedeniyle ülüştten daha büyük paylar almakta ve böylece toplumun geri kalanından daha fazla servete sahip olmakta diğer yandan da yine soy bağı hiyerarşisi dolayısıyla ve sahip oldukları servetin yeniden üleştirilmesi olanağı dolayısıyla siyasi örgütlenmeye özgü işlevleri üstlenmektedir. Bahsi geçen kitle, göçer ön-sınıf düzeni içindeki ismiyle ak budun; yani göçer soyluluğudur.

Sınıf ayrımlarının nihai biçimini almadığı bir dönemde göçer soyluluğu henüz toplumsal iktidar üzerinde bir egemenlik kurmuş değildir. Boylar arası iş birliği düzeni altında göçer soyluluğu ile toplumun geri kalanı arasındaki ilişki servet eşitsizliği ve soy bağına dayalı hiyerarşinin bir arada olduğu bir düzende tebarüz ederken katmanlar arasında düzenli sömürü ilişkilerine rastlanılmamaktadır. Söz konusu koşullar altında ortada ak budunun henüz gelişmemiş bir biçimi, hiyerarşik örgütlenme dolayısıyla belirli üst yapısal işlevler ve ayrıcalıklara, bölüşüm ilişkilerinde daha büyük paya sahip olan bir savaşçı seçkinler grubundan bahsetmek daha doğru olacaktır. Bahsi geçen savaşçı seçkinler hiyerarşik örgütlenmedeki konumlarını bağlı oldukları soy bağı birliğine zenginlik getirmeye borçlu oldukları için yağma vb. pratikler yoluyla servet elde etmek ve söz konusu serveti elde edip eşitsiz bölüşüm yolu ile kendilerine ait bir zenginlik biriktirmek için her defasında daha iyi savaşmak durumundadırlar. Anılan işlevleri yerine getirme sürecinde bağlı

¹³⁹¹ (Di Cosmo, 2013: 23)

buldukları soy bağı biriminin olanaklarına önderlik etmek de bu noktada söz konusu savaşçı seçkinlerin üstlendiği başlıca toplumsal işlevdir ve söz konusu işlev onlara bir önderlik konumu vermektedir.¹³⁹²

Sayılanlara ek olarak yaşam stokunun doğrudan hakimi olan ailelerin toplumsal formasyon nezdine temsilini üstlenen ailenin en yaşlı erkekleri de özellikle soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanmış üretici birimlerin kolektif meselelerini halletme noktasında siyasal örgütlenme içindeki belirli işlevleri üstlenmektedirler. Söz konusu işlev, otlak ve su kaynaklarına erişmeyi talep eden üretici birimlerin hakimiyetleri altındaki sürülerin nitel ve nicel boyutları nispetinde ilgili üretici birimin ihtiyaçlarına otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının düzenlenmesinde mutlak olmayan bir ayrıcalık, daha fazla söz hakkı vermektedir. Sürüler büyüdükçe daha fazla otlak ve su kaynağını kullanmak gerektiğinden sürüleri büyük olan aileler otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının düzenlenmesinde daha fazla söz sahibi olmaktadır. Bahsi geçen söz hakkı büyük sürülere yahut at sürülerine sahip olan ailelerin yapı içinde daha yüksek hiyerarşik pozisyonlar edinmesini mümkün kılmakta ve bahadırılıkla beraber göçer soyluluğunun ortaya çıkışındaki diğer önemli dinamik olarak kendini göstermektedir.

Ak budun yahut beyler budunu göçer toplumlarındaki savaşçı aristokrasiyi teşkil eden ve soy bağı düzeni içinde belirli soylu ailelere mensup olma bağlamında anılan konumu paylaşan soyluları ifade eder.¹³⁹³ Üretim araçları üzerindeki aile/oba mülkiyetinin kolektif hakimiyet rejiminden türeyen törel yordamlarla kısıtlandığı bir düzlemde ak budun üretim araçları üzerindeki hakimiyetin belirli ellerde toplanmasına dayanmadığı ve üretici kitlelere yönelmiş iç sömürü pratiklerinden beslenmediği için egemen bir sınıf olarak nitelenemeyecektir.

Üretim araçları üzerindeki aile/oba mülkiyetinin töre tarafından sınırlanmışlığı, ak budunun iç sömürü ile beslenmiyor oluşu ve üretici kitlelerin silahsızlandırıldığı bir

¹³⁹² (Divitçioğlu, 2004)

¹³⁹³ (Klyaştorıny, 2018: 203)

düzende değil bilakis kitlesel olarak savaşçı bir toplumda faaliyet gösteriyor oluşu, göçer savaşçı aristokrasinin egemen sınıftan ziyade bir ön-sınıf olduğunu bize göstermektedir. Bir ön-sınıf olarak ak budun, soya bağlı ayrıcalıkları nedeniyle kamusal iktidar pratiklerini tekelinde tutuyor olsa ve ülüş-orun birlikteliği dolayısıyla daha fazla servete sahip olsa da iç sömürü olmadığı ve üretici kitleler silahsızlandırılmadığı için egemen yahut yönetici değildir. Soyluluk onlara kandaş toplumsallığın yönetsel işlevlerini üstlenme ayrıcalığını verse de söz konusu işlevler egemen bir sınıfın toplumu yönetmesi biçiminde değil, törel olarak ayrıcalıklı oldukları kabul edilen efsanevi savaşçı soylarının mensuplarının kütleli bir devingenlik içindeki topluma, anılan devinimde önderlik etmesine karşılık gelmektedir.¹³⁹⁴ Bu nedenle de karşımızda yönetici bir sınıf değil, savaşçı seçkinlerden müteşekkil bir önderlik katmanı vardır.¹³⁹⁵ Anılan katman özellikle savaşçılık üzerinden biçimlendiği için önderliğinin sınırları da göçer üretim tarzının iç işleyişine müdahale etmekten yasaklı; diplomasi, göç ve savaş önderliği olarak belirlenmiştir. Bu noktada önderlerin görevleri göçer üretim tarzı ve töresinin yeniden üretiminde toplumun gerek duyduğu önderlik işlevlerini üstlenmektir. Bu işlevler savaşlarda komutanlık, göçlerde liderlik, uyuşmazlıkların çözümünde hakemlik etmek, toplumsal serveti üleştirmek ve başka toplumlara karşı boy birliği ve boyu temsil etmek olarak sayılabilecektir.¹³⁹⁶ Bunun dışında ilgili kandaş topluluğun üretim araçları ile kurduğu ilişkiyi dönüştürmek ve iç sömürü pratikleri ihdas ederek önderlik ettiği toplum içerisinden servet temellük etmek gibi önderlikten ziyade yönetme alanına ait pratikler töre tarafından yasaklanmıştır.

Yukarıda anlatıldığı üzere göçer üretim tarzında üretim araçları üzerinde hakimiyet rejimi temelde aile/oba mülkiyeti biçimindedir. Aile/oba mülkiyeti rejiminin üstünde ise son kertede ve törel sınırlayıcı/düzenleyici pratikler dolayısıyla etkili olan kolektif mülkiyet rejimi yükselmektedir. Kolektif mülkiyet rejiminin dolaylı ve sınırlayıcı etkisi bir yandan aile/oba mülklerinin toplumun zararına gelişmesini önleme (iç sömürü yasağı) diğer yandan ise topluma giren zenginliğin önce kolektif hakimiyet rejimine dahil olması

¹³⁹⁴ (Kradin, 2011: 187)

¹³⁹⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 172; Khazanov, 2015a: 281, 382)

¹³⁹⁶ (Divitçioğlu, 2005a; 2005b, Golden, 2011a: 16; Houle, 2010; Klyaştorıny, 2018: 203)

ardından ise tüm topluma orun hiyerarşisinde belirlenen paylar nispetinde taksim edilmesi biçiminde somutlaşmaktadır. Bahsi geçen taksim sürecinde savaşı aristokratların aileleri *ülüş* içerisindeki orun hiyerarşisi dolayısıyla daha büyük bir üretim aracı kitlesine sahip olacaklardır. Söz konusu taksim ile beraber ak budun artık belirlenebilecektir.¹³⁹⁷ Çünkü boyun birliği düzleminde boyun üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyeti sürülerin yeniden üretim gereksinimi dolayısıyla aile mülklerine bölünmektedir. İşte bu bölünmenin sonucunda daha büyük sürüler üzerinde hâkim olan aileler ve aşiretler ilgili boyun savaşı seçkinlerini yani ak budunu teşkil etmektedirler.¹³⁹⁸ Bu bağlamda göçer soyluluğu üretim araçlarının aile mülkiyetine aktarılması sürecinde işleyen orun-ülüş birlikteliğinin hiyerarşik bölüşüm mekaniklerine dayanmaktadır.¹³⁹⁹ Fakat burada hatırlanması gereken bir nokta vardır. Hareketli üretim araçlarının boy içindeki taksimine bağlı olarak yönetici sınıf pozisyonuna yükselen aristokratik aileler; boy içindeki diğer ailelerin üretim araçlarının hâkimi değildirler.¹⁴⁰⁰ Son kertede üretim araçları boyun kolektif hâkimiyetinde olduğu için; boyun diğer unsurları da boyun mensubu olmaları sebebiyle kendi üretim aracı kitleleri üzerinde hâkimiyet kullanabilmektedirler. Ayrıca *ülüş* sürecinde boyun kolektif varlığından alınan payın töre gereği verildiği ve törel sınırlara tabi olduğu hatırlanmalıdır. Elbette ki yararlanan yaşam stoku kitlesi büyüdükçe onlardan elde edilen ürün de büyüyecektir; ama *ülüş* sürecinin yapısı gereği taksime konu olan paylar arasındaki fark aile/oba mülklerinin kolektif niteliği haiz törel yordamlarla sınırlandırıldığı gerçeğini değiştirmemektedir. Ayrıca boya dahil aileler geçimlerini zorlaştıracak bir yoksulluğa düşürülmedikleri gibi *ülüş* dolayısıyla taksim edilen paylar boya bağlı diğer unsurlara karşı da korunmaktadır. Bunlar ek olarak, hakimiyet boyda kaldığı için lüzum görüldüğünde *ülüş* dolayısıyla taksim edilen paylar töre uyarınca müdahale edilebilmekte, taksimat yeniden düzenlenebilmektedir.

Toplumsal servetin akrabalar arasında üleşilmesi sürecindeki *ülüş* pratikleri bir yandan göçer soyluluğunun orun hiyerarşisinin nedeniyle gerçekleşen eşitsiz bölüşüme bağlı olarak zenginleşmesi doğrultusunda bir etkiyi bünyesinde barındırmaktayken aynı zamanda

¹³⁹⁷ (Houle, 2010: 143)

¹³⁹⁸ (Potapov, 2014b: 31)

¹³⁹⁹ (Марков, 2010: 53)

¹⁴⁰⁰ (Golden, 2015: 121)

göçer töresinin kolektif mülkiyet rejimi ve kandaş bütünselliği korumaya yönelik pratiklerini de ihtiva etmektedir. Bu bağlamda *ülüş* sürtünmesiz bir taksim sürecinden çok göçer toplumu içerisinde işleyen ve aile mülkiyeti/kolektif mülkiyet hattında yoğunlaşan çelişkilerce biçimlendirilmiş bir çatışma alanı niteliği taşımaktadır.

Yukarıda sözü edilen çelişkili süreçler dahilinde göçer toplum içerisindeki savaştı seçkinler, onların aile ve obaları *ülüşten* daha büyük paylar almaktadırlar. Payların nitel ve nicel olarak belirlendiği bu düzenek yaşam stoku, sair şeyler ile ganimeti de kapsamaktadır. Toprak ise otlak sıfatıyla doğrudan kolektif hakimiyete tabi olduğu ve taksimatı temelde örgütlenmeye ilişkin bir nitelik taşıdığı için aile mülkiyetinin asli birikme alanı değildir. Törenin sınırlayıcı yordamları gereği *ülüş* yoluyla elde edilen servetin alanların aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyet arasındaki çelişkiler düzlemine etkisi doğrudan olmaktan ziyade dolaylıdır ve sözü geçen unsurların sınıf oluşumundaki asıl etkileri kandaş toplumsallığın ve törel mevzilerin zayıflamasını takiben öne çıkacaktır. Sınıf oluşumunun tamamlanması ve ak budunun yönetici sınıf pozisyonuna yükselmesinin asıl dayanağı ise ticaret ve dış sömürü yoluyla elde edilen zenginlikten ak budunun aldığı payların sınıf oluşumu ile neticelenecek biçimde törenin sürüler ve otlaklara ilişkin sınırlamalarının dışında bir servet birikimini olanaklı kılan niteliğidir.

Aile mülkiyeti ile boyun kolektif mülkiyeti arasındaki bu çelişki ak budun etrafında ve toplumdan ayrıklaşmış bir savaştılar tabakasının mevcut olmayışı ve toplumun bir bütün halinde silahlı oluşu ile birleştiğinde, ak budunun boyun kolektif mülkiyet ve iktidarı ve son kertede boyların kolektif örgütlenmesinin normatif ifadesi olarak töre tarafından ciddi anlamda sınırlandırıldığı söylenebilecektir.¹⁴⁰¹ Savaştı seçkinlerin bu sınırlandırmayı aşabilmesi ise aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyet arasındaki çelişkide aile mülkiyetinin baskın hale gelmesi ve kandaşlığa yaslanan boy örgütlenmesinin tasfiye edilmesi ile mümkün olabilecektir.

¹⁴⁰¹ (Divitçioğlu, 1992: 86-87; Karakaş, 2016: 173)

Orta Asya göçerlerinin ilkel komünal evreyi aşmalarını takiben, komünal toplumda ideolojik üretimi sağlayan ihtiyarlar (aksakallar, aksaçlılar) ve mensupları oldukları aileler ileride orun/ülüş sistematığına dönüşecek olan eşitsiz bölüşüm süreçleri etrafında toplumun geri kalanına nazaran zenginleşmeye başlamışlardır. Söz konusu zenginleşme gömütlerde bulunan nesnelere nicelik ve niteliği ile gömütlerin yapılarından açıkça anlaşılabilir. ¹⁴⁰² Ellerinde biriken zenginliğin gerek topluluk içinde yoksulluğa düşen unsurların desteklenmesi gerekse de ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin kurulmasındaki etkisine bağlı olarak bahsi geçen aileler bağlı buldukları toplulukların siyasal örgütlenme süreçleri dahilinde yetkiler kullanmaya ve iş bölümünün gelişmesine bağlı olarak besin sağlamak dışında kalan, üst yapıya ilişkin toplumsal işlevleri üstlenmeye başlamışlardır. ¹⁴⁰³ Zaman içinde boyların siyasal hukuksal işlevlerini üstlenecek olan bu yaşlılar ¹⁴⁰⁴ ve takiben onların efradı ilerleyen dönemde ak budunun çekirdeğini meydana getirecektir.

Bronz Çağına (MÖ XVI-VIII. Yüzyıllara) ait Moğolistan buluntularında *khirigsuur*'ların (kurgan) boyutları arasındaki farklar ve bazı genç ölümlerin *khirigsuur*'larının yaşlı kimselere ait *khirigsuur*'lardan daha büyük olması birlikte ele alındığında yine karşımıza ak budun kara budun ayrımının erken dönemdeki karşılığı olarak bir servet eşitsizliği ve bunu takip eden soya bağlı bir hiyerarşinin ortaya çıkmaya başladığına dair buluntular çıkmaktadır. ¹⁴⁰⁵ Bu bağlamda bronz çağından itibaren hakimiyet altındaki üretim araçları kitlesinin büyümesine paralel bir biçimde ön sınıflaşma olarak sayabileceğimiz toplumsal hiyerarşinin gelişmeye başladığı söylenebilir. ¹⁴⁰⁶ Benzer buluntular Batı bozkırlarında MÖ VIII.-VI. Yüzyıllara ilişkin İskit mezar buluntuları üzerinden takip edilebilmektedir. ¹⁴⁰⁷ Söz konusu buluntulardan en önemlisi bir soylunun ve hatta muhtemelen büyük bir topluluğun önderine ve maiyetine ait olan Arzhan kurganıdır. Taştan yapılan ve çapı yaklaşık 120 metre olan ¹⁴⁰⁸ bu kurganın sıradan çobanların gömüldüğü çağdaşı kurganlara nazaran azameti ve inşa edilmesi için

¹⁴⁰² (Chernykh, 2009: 115)

¹⁴⁰³ (Avcıoğlu, 1985a: 237)

¹⁴⁰⁴ (De Blocqueville, 2000: 46)

¹⁴⁰⁵ (Chernykh, 2009: 115; Di Cosmo, 2013: 24; Honeychurch, 2013: 290; Houle, 2010: 19; 2009: 358-359)

¹⁴⁰⁶ (Goody, 2004: 9)

¹⁴⁰⁷ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 25; Di Cosmo, 2013: 24)

¹⁴⁰⁸ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 26)

gereken emek gücü ve organizasyon düzeyi ile yaklaşık 160 atın burada gömülmüş olması¹⁴⁰⁹ bize İskit toplumu içinde bir toplumsal hiyerarşinin ortaya çıktığını açık bir biçimde göstermektedir.¹⁴¹⁰

Ortaya çıkan bu yeni soylular tabakası temelde savaşçı seçkinlere karşılık gelmektedir. Soyluluk soy bağı yoluyla aktarılsa bile Dede Korkut Masallarından bildiğimiz üzere soya bağlı ayrıcalıkların somutlaşması için inisiasyon gerekmekte bu da ak budunun üyelerine, şayet toplumsal iktidar örgütlenmesi içinde yer almak istiyorlarsa bahadırılık göstermeleri gerekliliğini dayatmaktadır. Ak budun, göçer toplum içinde soylu ailelere mensup olan kimselere denk düşmektedir; fakat sadece soylu aile ve uruklara mensup olmak ak budundan sayılmaya yetmemektedir. Göçer toplumunun askeri örgütlenişi,¹⁴¹¹ ak buduna dahil olacak soyluların aynı zamanda bahadır olmalarını da şart koşmaktadır. Ad alma biçiminde ortaya çıkan inisiasyon töresinde bahadırılığa yapılan vurgu bize göçer soylularının soya bağlı ayrıcalıklarını elde etmek için bahadırılık göstermeleri şartının arandığını göstermekte¹⁴¹² ve bu noktada göçer aristokrasisinin sadece mülke bağlı bir seçkinlik üzerinden değil aynı zamanda savaşçılık üzerinden de biçimlendiğini yani ortada bir savaşçı aristokrasi olduğunu söylemeyi zorunlu kılmaktadır.¹⁴¹³ Kolektif hakimiyet rejiminin sınırlayıcı etkilerinin söz konusu olduğu bir düzlemde toplum içinde ayrıksı bir tabakanın oluşumu ile birlikte gelecek olan servet birikimin de en olanaklı yolunun savaşlarda bahadırılık göstermek ve böylece ganimetten alınan payı artırmak olduğu hatırlandığında göçer aristokrasisi ile savaşçılığın iç içe geçmişliği daha rahat anlaşılabilir.

Kurganları kara budunun gömü yerlerinden ayrılan, gömütlerde değerli eşyalara rastlanıldığı için bir servetleri olduğundan bahsetmenin mümkün olduğu ak budunun göçer toplum üzerindeki iktidarları ise mutlak değildir. Pek çok toplumsal kararın boylar, aşiretler ve boy birlikleri düzleminde kurulan meclislerde alındığı bir düzende (Akın ve

¹⁴⁰⁹ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 28; Drews, 2005: 65)

¹⁴¹⁰ (Di Cosmo, 2013: 24)

¹⁴¹¹ (Timur, 1994: 45)

¹⁴¹² (Divitçioğlu, 2005a: 178)

¹⁴¹³ (Divitçioğlu, 2005a: 171-172)

seferlerde bu kurallar önderlik lehine gevşemektedir) ak budun, üretim araçları üzerinde son kertede hâkim olan boyların, boy dolayısıyla üretim araçları üzerinde aile/oba mülkiyetine bağlı hakimiyetten yararlanan diğer üyeleri üzerinde son derece sınırlı bir iktidara sahiptir.

Akınlar, seferler ve göçler gibi toplumu daha katı bir disiplin altına alınmasını ve somut bir önderliğin varlığını gerektiren durumlarda ise savaşçı aristokratlara ilişkin konulan törel sınırlar gevşemektedir. Savaş ve göç hallerinde töre savaşçı liderlere toplumun hayatta kalmak için ihtiyaç duyduğu disiplin ve önderlik için bir alan açmaktadır.¹⁴¹⁴ Kişisel servet biriktirmenin zorluğu ve buna mukabil servet aralığının dar olması da¹⁴¹⁵ özellikle barış zamanlarında göçer boyları içerisindeki iktidar ilişkilerinin esnek bir karakterde olması ile sonuçlanmakta ve De Blocqueville'in her ne kadar geç bir döneme (XIX. YY) rastlasa da yine de bize bir fikir veren anılarında da görülebileceği üzere çobanlar reislerin karşısında (onların askeri aristokrasinin mensubu olmalarına bağlı sınırlar dahilinde) fikirlerini açıklayabilmektedirler.¹⁴¹⁶

Göçerlerin üretim araçları üzerindeki kolektif-doğrudan hakimiyet üzerindeki ısrarları ve törenin sınırlayıcı yordamları ak budun için kişisel servet biriktirmeyi zorlaştırmakta ve bir noktada ak budunun servetini boyun serveti ile bütünleştirerek hem ak budununun iktidarının toplum tarafından sınırlandırılmasını hem de önderlerin görevlerinin açıkça ortaya konmasını sağlamaktadır. Bu noktada kağanın zenginliği ilin/boyun zenginliği ile bütünleşmekte¹⁴¹⁷ ve iktidar kağanın zenginliği ve üretim araçları ile girdiği ilişkinin bir sonucu olmaktan çıkıp göçer askeri demokrasisi içinde üstlenilen ve aslen kandaş yapıya ait olmaya devam eden bir işlev halinde kalmaktadır.¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁴ (Fog, 2013: 2-3)

¹⁴¹⁵ (De Blocqueville, 2000: 47-48)

¹⁴¹⁶ (De Blocqueville, 2000: 46)

¹⁴¹⁷ (Yıldız, 1995: 179-180)

¹⁴¹⁸ (Yıldız, 1995: 186)

Önder ve genel olarak ak budunun kara budun yanında kendi içlerindeki fraksiyonlar tarafından sınırlanmışlığı destanlarda sıklıkla karşımıza çıkan bir motiftir. Orta Asya göçerlerinin destanlarında büyük savaşların anlatımı asıl kahramanın yanında savaşan kimselerin de ayrıntılı tasvirlerini ve bu bağlamda kişileştirilmelerini içerir. Söz konusu kişileştirme savaşçıların (ister kağanın komitesinden olsunlar isterse kağanın kendi çekirdek grubu tarafından başlatılan denetim-yağma vs. faaliyetine sonradan katılanlardan olsunlar) kağanlar üzerinde sınıfsal etki doğuran bir denetim işlevi üstlendiklerini, kağanın iktidarının aslında beraberinde savaşa gelen boy mensuplarının kolektif varlığı içerisinde doğan ve kağan tarafından üstlenilen bir işlev olduğunu göstermektedir.¹⁴¹⁹ Önder başta olmak üzere ak budun mensupları görevlerini yerine getirmekten kaçındıklarında yahut törel sınırları aşmaya teşebbüs ettiklerinde (ki aslında görevden kaçınmakta törenin ihlalidir) hikaye genellikle reise eşlik eden savaşçıların ona isyan etmeleri, ihanet etmeleri, ona kılıç çekmeleri gibi motiflerle takip edilmektedir.¹⁴²⁰

Göçer toplumunda ak budunun ortaya çıkması ve aile mülkiyetinin kolektif hakimiyet rejimi karşısında varlık kazanıp gelişmesi süreci, ölü gömme adetleri üzerinden de takip edilebilecektir. Aile mülkiyeti geliştikçe ve savaşçı seçkinler geleceğin yönetici sınıflarının ilk nüveleri olarak sınırlı ve görelî de olsa üretici kitlelerden ayrılmaya ve kandaş toplumsallığın bazı işlevlerini ontolojik ayrıcalıklar yoluyla ak budun dairesine aldıkça, ölü gömme adetlerinde anılan sürece uygun olarak ölüyü servetiyle birlikte yakmaktan ölüyü kurganlara defnetmeye uzanan bir değişim görülmektedir.

Defin törenlerindeki ve ölü gömme adetlerindeki değişimi takip etmek bize Orta Asya toplumları içinde servet eşitsizliğinin ve sosyal tabakalaşmanın seyrini takip etme imkanı vermektedir. Örneğin Eneolitik döneme ait Khvalynsk kurganlarında toplumun her katmanından kişilerin bir arada gömüldüğü çeşitli katmanlara rastlanılmaktadır.¹⁴²¹ Toplumun tüm üyelerinin gömüldüğü bir kurgan bize sosyal tabakalaşmanın çok gelişmediğini göstermekte ama aynı kurganda karşılaşılan farklı kişilerin yanına bırakılan

¹⁴¹⁹ (Yıldız, 1995: 185-186)

¹⁴²⁰ (Yıldız, 1995: 186-187)

¹⁴²¹ (Popova, 2009: 302)

adak nesnelерinin nicelik ve niteliği de anılan dönemde toplumun belli üyelerinin diğerlerine nazaran daha zengin olduğunu ve bu bağlamda servet eşitsizliğinin ortaya çıktığını göstermektedir.¹⁴²² Yine de yanlarına bırakılan nesnelерden yola çıkarak aralarında servet eşitsizliği bulunduğunu söyleyebileceğimiz kimselerin bir arada gömülmüş olması servet eşitsizliğinin henüz sınıflaşma ile neticelenmediğini ve toplumun kandaş yapısının tasfiye olmadığını da söylememizi mümkün kılmaktadır.

Ölü yanına bırakılan nesnelер ile sınıf oluşumu arasındaki ilişkiyi tespit edebileceğimiz bir diğer nokta da Kutuluk kurganında bulunan bronz topuzlar gibi törensel objelerdir.¹⁴²³ Söz konusu objeler bir yandan gömülenin servetine işaret etmekte diğer yandan da törensel nitelikleri ile gömülenin sadece toplumun geri kalanından daha varlıklı olmadığını aynı zamanda toplum içinde belirli bir siyasal-örgütsel işlevi olduğunu da bize göstermektedir.¹⁴²⁴ Üstüne üstlük Kutuluk kurganında da görüleceği üzere toplum içindeki belirli üyeler bir yandan zenginleşip bir yandan siyasal örgütlenme işlevleri üzerinde hakimiyet kurduğça gömütün biçimi de değişmekte ve belirli insanların gömütleri ki bu gömütler aynı zamanda gömülenin varlıklı olduğuna işaret edebilecek denli zengin objelerle ve ölenin toplumsal örgütlenme içinde belirli işlevleri olduğuna işaret eden törensel objelerle doludur, Tümülsü biçimi edinerek orada gömülen bir kimsenin varlığını dünyaya ilan edecek bir form edinmektedir.¹⁴²⁵ Söz konusu dönüşümün bir diğer etkisi de ortaya çıkmaya başlayan göçer soyluluğu ile kara budunun gömütlerinin ayrılmasıdır özellikle orta Bronz Devrine (MÖ 2800-1800) geldiğinde anılan dönüşüm göçer üretim tarzının gelişmesi ve buna paralel olarak dış sömürü ve ticaret ilişkilerinin ve elde edilen zenginliğin hacminin artması ile birlikte ortaya iyiden iyiye çıkmış soylulara özgü ve daha anıtsal kurganları ortaya çıkaracaktır.¹⁴²⁶ Aynı dönemden itibaren Kara budun ise yer seviyesinde tamamlanan ve bu bağlamda soylu gömütlerinin Tümülsü yapısından görüldüğü haliyle yüzeyden, orada önemli bir şahsın

¹⁴²² (Popova, 2009: 302)

¹⁴²³ (Popova, 2009: 302)

¹⁴²⁴ (Popova, 2009: 302)

¹⁴²⁵ (Popova, 2009: 302)

¹⁴²⁶ (Popova, 2009: 305)

gömülü olduğunu işaret edercesine ayrıksılaşmayan alelade mezarlara gömülecek¹⁴²⁷ ve böylece toplumsal hiyerarşi ölüm sonrasında da korunmuş olacaktır.

Burada atla birlikte gömülmenin altını ayrıca çizmek gerekmektedir. Orta Asya göçerleri öldükten sonra uçmağa varacaklarına inanmakta ve bu süreçte onlara bir atın eşlik edeceğini düşünmektedirler. Bu bağlamda at kurbanı ham ve vulger bir politik edim değildir elbette; fakat eşlik edecek atın, at kurbanı ve kurban etinin kolektif olarak tüketilmesinden¹⁴²⁸ (*ülüştən*) sonra atın iskelet ve derisinin mezar başına gerilmesi ile değil de yaşam stokunun önemli ve değerli bir parçasının kendisinden yararlanılmadan ve sembolik bir ikame olmaksızın feda edilmesi de söz konusu geleneğin sadece öte dünyaya yolculukla açıklanamayacağını bize göstermektedir. Şayet öte dünyaya yolculuk için kullanılacak araç, sembolik bir ikame ile değil de yaşam stokunun reel bir unsuru olarak gerçek bir atla değiştiriliyor, yaşam stokunun önemli bir parçası feda ediliyorsa orada ölümünün ardından toplumun yaşam stoku kitlesinden önemli bir parçayı yanında götürecek olan bir katmanın oluştuğunu söylemek mümkün olacaktır.¹⁴²⁹ Yalnız, aile mülkiyetinin birikmesinin sembolik bir kurban ile reddedilmesinin ilanı olarak yorumlanabilecek ölünün serveti ile birlikte gömülmesi, ak budun ile kara budun arasındaki çelişkiler düzleminde bir de kurgan üzerinden okunmak durumundadır. Aile mülkiyetinin birikmesi sembolik olarak sınırlanmış olsa bile ak budunun edindiği toplumsal ağırlık kendi sembolizmini ideolojiye taşımakta ve kurgan, gömülenin toplumsal statüsünü ilan eden ve böylece ölümden önceki asalet ve ayrıcalıkların; daha da önemlisi ak budunun toplumsal pozisyonunun kandaş toplumsallığa ilan edildiği bir işlevi üstlenmektedir.¹⁴³⁰ Bu bağlamda Göçer seçkinleri kara budunun aksine anıtsal kurganlara gömülmekte ve yanlarında çok daha fazla değerli eşya bulunmaktadır.¹⁴³¹ Ölü imha edilmediği ve hatta anıtsal nitelikli bir mezara defnedildiği ölçüde toplum savaşçı aristokratlar ile üretici kitleler birbirlerinden farklı toplumsal katmanlar olduğunu ona her gün hatırlatacak olan alametlerle kuşatılmaktadır.

¹⁴²⁷ (Houle, 2009: 360)

¹⁴²⁸ (Divitçioğlu, 2005a: 118)

¹⁴²⁹ (Diyarbakirli, 2008a: 21)

¹⁴³⁰ (Di Cosmo, 2013: 24)

¹⁴³¹ (Di Cosmo, 2011: 38; Popova, 2009: 310)

Orta Asya göçerlerinde yönetici sınıfa ait en erken buluntular, henüz bu toplumların, avcılığın merkezinde olduğu yani hareketli üretim araçları üzerinde gerçek bir hâkimiyetin görülmediği dönemlerde yaşadıkları Okunyevev kültürü döneminde karşımıza çıkmaktadır. Okunyevev gömü yerlerinde yapılan kazılarda, çok katlı gömmelerin alt katmanlarında beraberlerinde diğer benzer gömütlere nazaran çok daha fazla maddi kültür buluntusu olan gömütler keşfedilmiştir. Anılan gömütlerin sakinleri yanlarına bırakılan emtianın çeşitliliği ve miktarı göz önüne alındığında toplumsal formasyonda önemli bir yere sahip görünmektedirler.¹⁴³² Muhtemelen aşiret yahut boy reisi olan bu kimselerin mezarlarındaki buluntular onların toplumsal formasyonda ayrıksı bir yerleri olduğuna işaret etmekle beraber, Okunyevevlilerin yaşam şartları göz önüne alındığında anılan aşiret liderlerinin toplumsal formasyonun diğer üyelerine nazaran önemli sayılabilecek bir zenginlik içinde yaşamadıkları da buluntulardan anlaşılabilir. Çünkü farklılık son derece mütevazı ölçütlerdedir.¹⁴³³ Okunyevev toplumunun henüz avcılığın hâkim olduğu bir iktisadi yapıda olduğu ve buna mukabil artık biriktirmek için gerekli iktisadi koşulların gelişmediği, üzerine hâkimiyet kurulan üretim araçlarının toplumsal formasyonun yeniden üretimine dâhil olan emtianın kaynağı olmaktan çok söz konusu emtiayı doğadan elde etmeye yaradığı ve en önemlisi düzenli dış sömürü ilişkileri kurabilecek bir nüfus birikimi ve askeri örgütlenmenin ortada olmadığı avcı toplumlarda söz konusu farkın son derece mütevazı olması da beklenebilir bir durumdur. Son kertede

¹⁴³²(Güneri, 2018: 543). Orta Asya Kurganlarında, kurganın içindeki ölünün sosyal statüsünü anlamak için kullanılabilir bir diğer ölçüt de Pazırık Kurganlarında da görebileceğimiz üzere kurganın boyutudur (Güneri, 2018: 748-749; Kuban, 1993: 43; Memiş, 1987: 21). Toplu gömü alanı olarak değerlendirilebilecek olan Arzhan 1 Kurganında ise (Tuva) soylulara ait olması muhtemel 70 büyük gömü odasına rastlanmaktadır. Merkezdeki gömü odasında gömülü olan çift ise hem yanlarında gömülmüş olan kıymetli eşyalar, hizmetkarlar ve altı binek atı dolayısıyla gömülenlerin önderleri değerlendirilmektedir. Arzhan kurganındaki buluntular (ölülerin yanına bırakılmış eşyalar ve toplamda 160 binek atı ve söz konusu kurganın yaklaşık 1500 kişi tarafından 7-8 günde yapılabilecek denli büyük olması (Yüksekliği 4 metre çapı ise 120 metredir ve mezar odalarını ayıran bir ahşap iç düzen ile dış duvarları oluşturan büyük taş bloklardan oluşmaktadır.) bize anılan kurganın herhangi bir toplu mezardan farklı olarak soylular için özel olarak inşa edilmiş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. (Bkz. Bokovenko, 1995c: 265-267; Di Cosmo, 2013: 24; Honeychurch, 2013: 292). Bu konudaki bir diğer örnek de Fillipovka Buluntularıdır. 1 ve 4 numaralı kurganların çapları yaklaşık 80 metreye yaklaşmaktadır. Böyle büyük bir yapıyı inşa etmek için gereken kaynak ve emek gücü göz önüne alındığında söz konusu kurganın da Sarmatlar için önemli bir kimseye, muhtemelen bir şefe ait olması gerekmektedir. Kurgan 4'te bulunan altın gerdanlık, Altın bilezik, altın kılıç kemerleri, altın kaplama ahşap ve keyif figürleri ile süslenmiş kap, İşlemeli gümüş bir amfora ve işlemeli kılıç gibi değerli eşyalar da savımızı kuvvetlendirmektedir (Drews, 2005: 65; Yablonsky, 2010).

¹⁴³³ (Güneri, 2018: 543)

üretim araçlarının yeniden üretime katılan emtianın doğrudan kaynağı olmadığı yani tarım yahut hayvancılığın gelişmediği toplumlarda mülk ve artık üzerindeki kontrol belirli ellerde tekelleşmemekte, artık ve toplumsal ürün tikel bir mülkten türetilmemektedir.

Pazırık buluntuları bize Orta Asya göçerlerinin üretim tarzları ve sınıf konfigürasyonu arasındaki ilişkiye ve bu ilişki içerisinde yönetici sınıfın konumuna ilişkin somut veriler sunmaktadır. Kurganlar arasındaki boyut farklılıkları ve özellikle büyük (yaklaşık 50-120 metre çapında) olan kurganların inşa edilmesi için gerekli olan emek gücü örgütlenmesi bize Pazırık dönemi göçerleri için hem bir toplumsal hiyerarşinin hem de büyük kurganları inşa etmeyi mümkün kılacak bir iş bölümü ve örgütlenme düzeyinin söz konusu olduğunu göstermektedir.¹⁴³⁴

Pazırık buluntularında sosyal tabakalaşma ve hiyerarşinin mevcudiyetine dair ikici önemli buluntu dizisi at gömüleridir. Hatırlanacağı üzere At, göçer üretim tarzında etinden, sütünden, derisinden, kıllarından yararlanılan yani kendisinden emtia temellük edilen bir üretim aracı olmanın yanı sıra ve dahi ötesinde, üretim tarzına eklenen askeri/iktisadi pratiklerde somut işlevler üstlenmesi ve en nihayetinde emek gücünün kitlesel hareketini mümkün ve efektif kılması sebebiyle son derece ciddi bir öneme sahiptir. İşte bu önem nedeniyle göçer üretim tarzının hâkim olduğu bir toplumda üretim sürecindeki önemli değişkenlerden biri de üzerinde hakimiyet kurulmuş olan at miktarıdır. Buna mukabil, bir kimsenin üzerinde hakimiyet kurduğu at miktarı bize onun sınıf pozisyonu ile ilgili önemli bilgiler verebilmektedir ki bu benzeri bir orantı ile ölü gömme geleneklerine ve buna mukabil gömüt buluntularına da yansımaktadır.¹⁴³⁵ İşte bu noktada Pazırık Kurganı I bize somut bir veri sunmaktadır. Kurganda bulunan merhum gömülürken pek çok at da beraberinde kurban edilmiştir.¹⁴³⁶ Beraberlerinde süslü koşum takımları ile gömülmüş olan bu atlardan özellikle 10 tanesi, günümüzün Ahal Teke

¹⁴³⁴ (Hiebert, 1992: 124)

¹⁴³⁵ (Güneri, 2018: 768; Hiebert, 1992: 124; Samashev ve Zhumatayev, 2015: 244-246)

¹⁴³⁶ (Güneri, 2018: 751)

atlarının atası sayılan bir ırktan geliyor olmalıdır.¹⁴³⁷ Çünkü Gryaznov bunları karşılaşılan en iyi atlar olarak tanımlamıştır.¹⁴³⁸ Bu, büyük ölçüde gömülen kimsenin atlara uçmağa varır iken ve vardıktan sonra da ihtiyaç duyacağı¹⁴³⁹ şeklinde bir kurguya dayanmaktadır. Diğer kurgularda bulunan gömütlerle karşılaştırıldığında bir kimsenin beraberinde 10 adet at ile gömülmesi, hele ki atın somut işlevi ve buna mukabil üretici pratikler nezdinde ihtiva ettiği önem göz önüne alındığında gömülen kişinin Pazırık insanları arasında önemli bir kimse olduğunu söylemeyi mümkün kılmaktadır.¹⁴⁴⁰

Ak budunun gelişmesi boy düzeninde büyük ölçüde sınırlanmıştır. Her ne kadar ak budun temelde boyun geri kalanından daha büyük bir servete sahip olsa da göçer üretim tarzına içerilmiş törel sınırlar boy içi ilişkiler dolayısıyla servetin boyun geri kalanı aleyhine genişlemesini engellediği ve tikel boyların ticaret ve dış sömürü ilişkileri kurma kapasiteleri sınırlı olduğu için servet farklılığı görece ihmal edilebilir bir düzeyde kalmakta, ak budun büyük ölçüde önderlik işlevlerini üstlenen bir kitle olarak kalmaktadır. Sima Qian Hun konfederasyonu öncesinde servet eşitsizliğinin görece ihmal edilebilir niteliğini bize şu şekilde aktarmaktadır: “*Hükümdarlarından en alt tabakasına kadar hepsi evcil hayvan eti yer. Derisinden elbise yaparak keçe ile örtünürler*”.¹⁴⁴¹ Ne var ki boylar üstü düzleme geçilmesi ile birlikte elde edilen/edilebilecek olan dış zenginlik hacminin artması orun-ülüş mekanizmaları ile ak buduna artan servetin büyümesine ve servet eşitsizliğinin gelişmesine/genleşmesine neden olur. Bu bağlamda ak budunun kandaş toplumdaki bir önderden göçer soylusuna dönüşümü, henüz tam anlamıyla egemen sınıfa dönüşümle neticelenmemiş olsa dahi boylar arası/üstü ilişkilerin buna bağlı olarak dış dünyadan zenginlik elde etme olanaklarının gelişmesi ile doğrudan ilişkilidir.

Boylar arası örgütlenmelerin gelişmesi ile birlikte artan zenginliğin eşitsiz bölüşümü evvelde ihmal edilebilir olan servet eşitsizliklerini geliştirir. Orun/ülüş birlikteliği her ne

¹⁴³⁷ (Bokovenko, 2000: 305)

¹⁴³⁸ (Bokovenko, 1995b: 290-291)

¹⁴³⁹ (Güneri, 2018: 766)

¹⁴⁴⁰ (Bokovenko, 1995b: 289-291; Güneri, 2018: 751)

¹⁴⁴¹ Sima Qian'dan aktaran (Otkan, 2018: 59)

kadar kara budunun mülksüzleşmesine engel olsa da aynı ölçüde ak budunun hakimiyetindeki servetin de giderek artan oranda büyümesine neden olur ve böylece göçer toplumu içinde, iç sömürü ilişkileri ile beslenmeye ve yönetme erkine sahip olmasa da büyük sürülere, lüks mallara ve sürüleri ile orantılı otlaklara hakim olan zengin aileler ortaya çıkar. Büyük sürülere sahip ailelerin sürüleri ile orantılı olarak daha büyük otlak ve su kaynağı kitleleri üzerinde, kolektif hakimiyetten pay talep etmeleri onların otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu söz konusu olduğunda daha fazla söz hakkına sahip olacakları bir süreci beraberinde getirecektir. Söz konusu ayrıcalık henüz otlak ve su kaynakları üzerinde doğrudan hakimiyet kurma biçimini edinmeye de otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının belirlenmesi düzlemindeki etkileri nedeniyle söz konusu aileler ile toplumsal formasyonun geri kalanı arasındaki hiyerarşik ilişkiye eklenen ekonomik eşitsizlikleri pekiştirecektir. Büyük sürülere sahip göçer soyluluğu sürüleri ile orantılı büyük otlaklar üzerinde erişim hakkı elde ettikçe bu erişim hakkının tekrar paylaşılması üzerinden kendisine haraççı bir düzende bağlanmış belirli ailelerden oluşan bir otlak-su kaynağı erişimi-haraç örgütlenmesini ortaya çıkaracaktır.¹⁴⁴² Söz konusu haraç ilişkileri temelde bağlı unsurun üretim araçlarına el konulması ve ardından üreticinin el konulan üretim araçları ile çalıştırılmasından ziyade üretim aracının yeniden üretimi için gereksinim duyulan kaynaklara erişim hakkının sağlanması ya da üretim aracının korunması için gerekli olan sair araçların sağlanması karşılığında belirli bir aynı haracın yahut çobanlık başta olmak üzere bir hizmetin alınması biçimindedir.¹⁴⁴³

Elbette anılan dönüşüm eş zamanlı olarak kara budunun bir araya gelerek söz konusu büyük ailelere karşı otlak ve su kaynaklarına erişim olanaklarını birleştirmesinden isyan etmeye uzanan bir tepkiler dizisini de beraberine getirecektir fakat mücadelenin ak budun tarafında geçildiğinde isyan eden kara budun kadar haraç yoluyla bağlanan göçer aileler de gözlemlenebilir hale gelecektir ki bunlar geleceğin nökerleri ve Unagan bogollarının temelini oluşturacaktır. Söz konusu aileler yine ülüş ve onun siyasal türevi olan *ülüg* dolayısıyla siyasal iktidarın işlevleri üzerinde de bir hakimiyet kurarlar¹⁴⁴⁴ ve böylece

¹⁴⁴² (Bonte, 1981: 36; Khazanov, 1981: 159)

¹⁴⁴³ (Bonte, 1981: 36; Khazanov, 1981: 159)

¹⁴⁴⁴ (Bonte, 1981: 53)

ak budun iç sömürünün ad hoc durumlar dışında yasaklandığı ve kısıtlandığı bir düzlemde yönetme erkinin olmasa da önderlik işlevlerinin hakimi haline gelir.

Ak budunun elindeki servetin artan ticaret ve dış sömürü hacmine bağlı olarak büyümesi sürülerinin büyümesi yahut lüks tüketime etki ettiği kadar ak buduna gerek andalık gerekse de evlatlık ilişkisi kurarak bağımsız savaşçılar besleme olanağı vermesi bağlamında toplumun askeri örgütlenmesi içinde bir sapma olarak soylulara bağlı savaşçıların ortaya çıkmasının da koşullarını hazırlar. Söz konusu savaşçı kitleleri Cengiz Han'ın nökerlerinin ve sonraki dönemde oluşturacağı hassa ordusunun ilk nüveleridirler ve destanlarda kırk yiğit motifinde betimlenmektedirler. Bahsi geçen savaşçılar bir göçer soylusunun maiyetini oluşturmakta, savaş ve avlarda ona eşlik etmekte, onunla yaşayıp göç etmekte, onu korumakta ve onun tarafından beslenmektedirler.¹⁴⁴⁵ Söz konusu dönüşüm, göçer soylularına kara budundan ayrı bir askeri kuvvet kurma olanağı verecektir. Yalnız, bu olanak Cengiz Han dönemine kadar ak budunun kara budun üzerinde hakimiyet kurmasına olanak vermeyecektir.

Hun siyasi sisteminde ak budun Şan-yü'nün ailesinin başında olduğu, iktidarı paylaşan boyların beyleri ve yabgu tarafından görevlendirilmiş beylerin oluşturduğu hiyerarşik bir yapı arz etmektedir.¹⁴⁴⁶ Anılan bu oligarşi benzeri yapı içerisindeki savaşçı soylular ve onların başlarında yer alan boy beylerinin oluşturduğu ön-sınıfın kendilerine ait üretim aracı ve emek gücü kitleleri üzerindeki doğrudan hakimiyetleri; yani iktisadi ve siyasi olanın bütünleşik oluşu gerek Şan-yü ve onun tarafından görevlendirilenlerin diğer boylar ve her boyun diğer tüm boylar ile olan ilişkilerini sınırlandırdığı için yapı içerisindeki güçlerin görece dengesine tekabül edecek bir uzlaşımın sürekliliği ölçüsünde etkin olduğunun altını çizmek gerekmektedir.

¹⁴⁴⁵ Hsüan-tsang'ın anılarından Edouard Chavannes'in aktarımıyla: “*Bu barbarların atları sayılmayacak kadar çoktu. Han, tüm saçlarını gösteren yeşil saten bir palto giymişti. Sadece alnuna on kadem uzunluğunda, birkaç kat dolandıktan sonra sırtına düşen ipek bir şerit bağlanmıştı. Çevresinde brokar paltolu, saçları örülü iki yüz kadar yaveri vardı.*” (Chavannes, 2013: 253).

¹⁴⁴⁶ (Gumilev, 2003: 93)

Ak budunun töre ile olan ilişkisi göçer toplumunun kolektif mülkiyet ve aile mülkiyeti arasındaki çelişkili ilişkide tam olarak nerede durduğuna bağlı olarak değişmektedir. Kandaş örgütlenme ve kolektif mülkiyet rejiminin hâkim olduğu boy/budun döneminde töre kağanı ve ailesini boyların kolektif mülkiyet ve bağlı sınıfsal çıkarları ölçüsünde sınırlayan bir unsurdur. Aile mülkiyetinin hakimiyeti altında ise töre, kağan ve üzerinde yükseldiği aile mülkiyetinin geliştirdiği hukuk pratikleri karşısında geriye atılacaktır.

2.5. KARA BUDUN

Göçer toplumunda soylular siyasal iktidar işlevleri etrafında kümelenirken halktan bahsetmeye çalıştığımızda silahlı ve savaşçı olan, sürülerle ilgilenen görel olarak bağımsız üretici birimler olarak örgütlenen *kara budun* karşımıza çıkacaktır.¹⁴⁴⁷ Kara budun göçer üretim tarzı dairesinde yaşanan topluluklarda soy bağı hiyerarşisi içinde yönetsel işlevler üzerinde tekel kurmamış, orun-ülüş ilişkisinde ak buduna göre daha az pay alan ama aynı zamanda kendi sürüleri üzerinde de doğrudan hakimiyete sahip olan bir kitledir. Okuyacağınız başlıkta önce kara budun tanımlanacak ardından da kara budunun üretim araçları ile ilişkisi ve iş güç verme ilişkisi üzerinden üstlendiği yükümlülükler incelenecektir.

Kara budun, boy birliklerinin ve boylar üstü bir kurumsallaşmanın söz konusu olduğu bir düzlemde her üreticiyi yahut eli silah tutanı değil, sürüleri üzerinde doğrudan hakimiyete sahip ve topluluğa soy bağı ilişkisi ile bağlanmış özgür üreticiyi/savaşçıyı kapsamaktadır.¹⁴⁴⁸ Özgür üretici olmanın koşulu ise yapı ile soy bağı ilişkisi kurmuş olmak yani kandaş toplumun törel dairesi içinde yer almaktır. Kara budunun sayılan özellikleri özellikle kandaş toplumsallığın güçlü olduğu dönemlerde, kara budunun doğrudan sömürü ilişkilerine çok az muhatap olması yahut hiç muhatap olmaması, ayrımın büyük ölçüde töre dairesinin içinde olup olmamaya sınırlı olması gibi önemli

¹⁴⁴⁷ (Divitçioğlu, 1992: 83; Kalankatlı Moses, 2019: 223)

¹⁴⁴⁸ (Divitçioğlu, 1992: 83)

sonuçları da beraberinde getirmektedir; ki kara budunun isyanları da genellikle az evvel söz edilen yapılanmanın dönüşmesi hallerinde yükselmektedir.

Boy birliğinin kurucu ve asli unsuru olan boylar düzleminde doğrudan üretici ve soy bağı hiyerarşisi içinde önderlik ayrıcalığını elinde bulundurmayan ön-sınıf, töre dairesinde yer alan boyun mensubu olan özgür üretici/savaşçılara; kara buduna denk düşmektedir. Söz konusu ayırım Orta Asya göçerlerinde tarih boyunca terimin çeşitli varyasyonları ile tespit edilebilmektedir. Yeri geldiğinde kara budun, kara kazak, kara kemikli budun gibi terimler genelde soylu olmayan göçer çobanları imlemektedir.¹⁴⁴⁹ Kara budun, kendi üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyete sahiptir. Temelde kendine yeterli ve üretim düzeyinde görelî olarak bağımsız olan kara budun, savaş gibi haller dışında ak budunun emirlerine tabi değildir. Kara budun ile ak budun arasındaki hiyerarşi, kara budunun üretim araçlarına doğrudan hâkim olması ve töre gereği yapı içindeki aile mülklerinin birbirleri aleyhine genişlemesinin yani iç sömürü ilişkilerinin yasaklanmış olması bağlamında sömürü düzleminde kurulmamaktadır.

Ak budun ve kara budun arasındaki hiyerarşik ilişki üretim araçları üzerindeki hakimiyet yahut emek gücünün kullanılma süreçlerinin kontrolünden ziyade soy bağı düzleminde biçimlenir. Söz konusu düzen içinde orun-ülüş mekanikleri tarafından beslenen bir servet eşitsizliğinin varlığı vakıa olsa da iç sömürünün yokluğu nedeniyle tamamlanmış bir sınıf oluşumundan söz edilememektedir ve bu bağlamda kara budun da ak budun gibi bir ön-sınıftır. Kara budun ile ak budun arasında görülen bağımlılık ilişkileri de bu bağlamda feodal köylünün senyörü ile olan ilişkisinden farklı olacaktır. Kara budun kendi üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyete sahip olduğu, temel üretici birimler düzeyinde geçim ekonomisini ak buduna ihtiyaç duymaksızın sürdürülebilme yeterliliğine sahip olduğu ve toplumun bütünüyle silahlı olması bağlamında ak budunun iç sömürü taleplerine direnme kapasitesine sahip olduğu için ak budun ve kara budun arasındaki bağımlılık ilişkileri bir sınıf ilişkisi biçimini edinmez. Emeği sömürüye tabi olmayan kara budunun temel yükümlülüğü savaş ve akınlarda beylerinin ardından gitmektir ki

¹⁴⁴⁹ (Марков, 2010: 67-68)

katıldıkları akınlardan ve savaşlardan paylarını aldıkları hatırlandığında anılan yükümlülüğün de köle savaşı/ askere alınan serf ilişkisine indirgenemeyeceği açıktır. Zaten iç sömürüye tabi olmayan bu savaşçıları köle askerler yahut silahlı serfler gibi kullanmak da kolay değildir. Çünkü akınlardan ve savaşlardan pay almadıklarında başlarına buyruk hareket etme, başbuğlarını öldürmeye dahi varacak tepkiler yükseltme gibi huyları da vardır. Kendilerine ait sürü ve hayvanlara sahip olup iç sömürüye karşı töre tarafından korunan bu kitle köle ya da serf değil, toplumlar akrabalık ilişkileri dolayımı ile bağ kuran görelî olarak özgür üretici-savaşçı bir kitleye tekabül eder.¹⁴⁵⁰ Bu bağlamda Moğollarda karşımıza çıkan *kara başlar* hakkında kullanılan hizmetkar-uşak anlamına gelen ifadelerin batı dillerine *servant* olarak çevrilmesi ve buradan yola çıkarak Cengiz öncesi Moğollarda mevcut olan bağımlılık ilişkilerinin kölelik ile eş tutulması doğru değildir.¹⁴⁵¹ Elbette soy bağına bağlı hiyerarşi belirli bağımlılık ilişkileri kurmaktadır ne var ki Moğollar örneği bağlamına Марков'un belirttiği üzere bu bağımlılık ilişkileri temelde bağımlı olanların iş-güç vermesine karşılık gelmektedir.¹⁴⁵² İş güç verme ise büyük ölçüde savaşlarda ve avlarda bağlı olunan soyluya katılma biçiminde tebarüz etmektedir. Göçer çobanın üretim araçları üzerindeki doğrudan hakimiyeti denkleme dahil edildiğinde ise görülecektir ki iş güç verme pratikleri temelde katılan kara budunun da payını aldığı bir süreçtir ve kara budunun geçimlik ekonomi düzeyinde yeterliliği bağlamında bir zorlama ilişkisinden ziyade kara budunun payının (elbette ak budundan daha küçük olmakla birlikte) verilerek rızasının alınmasının gerekli olduğu bir düzlemde kurulmaktadırlar. Buradaki özgür üretici-savaşçı olma hali özellikle iç sömürü tehdidi ortaya çıktığında kara budundan yükselen tepkilerde görülebilecektir. Kara budun töre tarafından kendisine sağlanan koruma ne zaman tehdit edilse, ak budun arasındaki müttefikleri ile yahut bizzat harekete geçecek, gerektiğinde kaçarak gerektiğinde ise savaşarak iç sömürü-vergi düzeneklerinden kendini kurtarmak için mücadele verecektir.¹⁴⁵³

¹⁴⁵⁰ (Divitçioğlu, 2005b: 88)

¹⁴⁵¹ (Марков, 2010: 66)

¹⁴⁵² (Марков, 2010: 65-67)

¹⁴⁵³ (Avcıoğlu, 1983: 763)

Gerek akınlarda gerekse de emtia üretiminde harcadığı emeğine karşılık ise akınlardan aile mülkiyetine dönüştürülebilecek olan bir pay ve boyun kolektif zenginliğinden yararlanma hakkını alır. Soylu olmayan göçerlerin kütleli bileşimi olarak kara budun, boylar ve boy birliklerinin yönetsel işlevlerine kural olarak doğrudan katılamamakta, önderlik edememektedir; fakat göçer toplumsal formasyonların ağırlığını teşkil etmekte ve göçer üretim tarzı ile kandaş toplumsallığın yeniden üretiminde ihtiyaç duyulan emek gücü ve asker kitlesi kara budun tarafından karşılanmaktadır. Ülüş yoluyla kendisine verilen sürüler üzerinde hakimiyet sahibi olması ve iç sömürüye karşı korunması ile kendisinden beklenen asli yükümlülüğün savaşmak olması nedeniyle kara budun, topluluğa soy bağı hukuku ile bağlanmış bir savaşçı-çoban olarak tanımlanabilecektir.¹⁴⁵⁴

Göçer toplumların kandaş örgütlenmesi dahilinde ak budun ile kara budun arasında üretim araçları üzerindeki hakimiyete dayanan bir sosyal iş bölümünün gelişmediği düşünüldüğünde kara budunun rolünün sömürü üzerinden açıklanamayacağını söylemek gerekmektedir. Göçer üretim tarzı içinde emeğiyle ve akınlara, savaşlar ve göçlerde asker olarak kitlesel bir işleve sahip olan kara budun, üzerinde kolektif bir hakimiyetin söz konusu olduğu üretim araçlarından ak budun ile birlikte yararlanmakta, savaşlarda ve akınlarda ak budun gibi profesyonel savaşçılar olarak görev almaktadır; yani göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallık dolayısıyla ak budun ile kara budun arasındaki farklılık üretim araçları üzerindeki hakimiyet yahut silah taşıma/savaşçı olma ayrıcalığı üzerinden biçimlenmemektedir. Ayrım temelde soy bağı hiyerarşisi düzlemindedir. Soy bağı hiyerarşisi ise somut biçimlerini orunsal paylar kandaş toplumsallığın yönetsel işlevlerini üstlenme düzeyinde göstermektedir.

Kara budun ile ak budun arasındaki ilişkiler büyük ölçüde yapının bütününe ilgilendiren kolektif süreçlere katılma ile sınırlı olup, sınıf ve devlet oluşumunun tamamlandığı toplumlardaki gibi açık sömürü ilişkilerini ihtiva etmez. Sürüler aile mülkiyetine tabi olsa da kolektif niteliği haiz denetleyici pratiklere tabi olduğu; otlak ve su kaynakları topluluğun kolektif mülkü olduğu, av hayvanları boy tarafından (törenselleşmiş bir üleşmeye

¹⁴⁵⁴ (Divitçioğlu, 2005b: 88)

tabi olmakla beraber) kolektif olarak sahiplenildiği ve ancak kolektif sahiplenmenin ardından üleşildiği için avlanma yahut hayvancılık kara budunun emeğinin doğrudan-düzenli sömürüsü ile sonuçlanmamaktadır. Akınlarda da benzer bir biçimde ganimetten alınan pay tek başına bir emek sömürüsü olarak değerlendirilmeye müsait değildir.

Göçer üretim tarzı ve töresinin sürüler üzerinden servet biriktirmeye olanak vermeyen yahut bunu zorlaştıran yapısı göçer hayvancılık şemsiyesi altında sömürü ilişkilerini ihdas etmek ve yürütmeyi büyük ölçüde zorlaştırdığı için boy içi ilişkilerde kara budun iktisadi pratikten yahut vergi gibi normatif formlar altında ve sınıf egemenliğinden türeyen düzenli iç sömürü ilişkilerinin muhatabı olmamaktadır. Sömürü çoğu kez arızî, ad-hoc biçimler altında, aile mülkiyetinin kolektif mülkiyet rejimi ve töre arasında çatlak bulabildiği durumlarda gerçekleşmektedir.¹⁴⁵⁵ Dışarıdan sömürü gibi görülebilecek pek çok pratik ise, boyun kolektif zenginliği içinde kalındığı müddetçe üleşmeye ilişkin törensel-ideolojik kalıplara denk düşmektedirler. Sözü edilen iç sömürü pratikleri uygulandığında ise bu töreden uzaklaşılması anlamına geleceğinden kitlesel olarak silahlı ve savaşçı olan kara budun tepki vermekte gecikmemektedir.

Kara budun ile kağanlar arasındaki ilişki *iş-güç vermek* (iş küçüg birme) olarak ifade edilmektedir. Yazıtlar bize kara budunun da ak budunun da kağanlara iş güç vermekle yükümlü olduklarını söylemektedir.¹⁴⁵⁶ Ne var ki üretim araçları üzerindeki hakimiyetin kolektif olduğu, akrabalık esasına göre örgütlenen ve iç mübadelenin *ülüş*' tabi olduğu dolayısıyla da iç sömürü yasağının olduğu toplumlarda iş güç vermek ile kastedilenin iç sömürüye delalet edecek mal ve emek yükümlülüğü olmadığını belirtmek gereklidir. Göçer kağanları ve genel olarak ak budun temelde savaşçılık üzerinden somutlaşan önderlik işlevlerini üstlendikleri için toplumdan talep edebilecekleri de savaşçı önderliğin sınırlarıdır. Bu bağlamda iş güç verme ile kastedilenin önderlerin ardından, esasında önderlerin de şahsi olarak tarafı olmadıkları, yapıyı kolektif olarak bağlayan savaşlara ve

¹⁴⁵⁵ (Divitçioğlu, 1992: 84)

¹⁴⁵⁶ (Orkun, 2011: 33-34)

yapının kolektif menfaatleri ile doğrudan alakalı olan ve ülüş dolayımıyla tüm unsurların pay aldığı süreklilik avlarına katılmak olduğunu söylemek doğru olacaktır.¹⁴⁵⁷

Savaş, akın, süreklilik avları veya göç söz konusu olmadığı vakitlerde sürülerine bakan kara budun, iş silaha sarılmayı gerektiğinde her biri silahlı olduğu için kitle halinde bir orduya dönüşür.¹⁴⁵⁸ Anılan kitlesel ordu, ardında savaştığı ak budun tarafından beslenmemektedir. Juan-Juan'lardan bahseden Çin kaynaklarında bu durum göçer üretim tarzı dairesinde bir konfederasyon kurmuş olan¹⁴⁵⁹ Juan-Juan'ların savaşa aileleri ve hayvanları ile birlikte geldikleri ve savaş bitince de aileleri ile hayvanlarını alıp gittikleri, kendilerine yiyecek verilmese bile kendilerini besledikleri¹⁴⁶⁰ şeklinde ifade edilmektedir. Yani kara budun iş gücü verme olarak savaşa geldiğinde beraberinde mülkünü yani sürülerini de getirmekte ve kendi yaşamını idame ettirmektedir. Göçer toplumunda askeri faaliyetle iktisadi faaliyetin iç içe geçmiş niteliğinin bir diğer göstergesi olan savaşa sürüler ve ailelerle gitme hali, kara budunun iş gücü verme kapsamında savaşa gitmesini askere alınmış köylünün yahut paralı askerinin durumundan ayırmaktadır. Göçer çoban savaşçısı savaşa giderken üretim araçlarından ayrılmadığı yahut bizzat ak budun tarafından beslenmediği için ak budunun hizmetkârı olarak değil, töre gereği, savaşa giden bütünsel akrabalık biriminin bir üyesi olarak savaşa katılmaktadır. Böyle bir durumda göçer savaşçının iş gücü verme kapsamında savaşa girmesi bir iç sömürü ilişkisi ile sonuçlanmamakta, bilakis kara budunu dış sömürü ilişkilerine bağlamaktadır. Çünkü kara budun da ak budun gibi ulcadan payın ülüş yolu ile almaktadır.¹⁴⁶¹

İş-güç verme pratikleri sadece boylar arası/üstü örgütlenmeler düzeyi ile sınırlı değildir. Göçerler boy birliklerinin dağılmasını takiben yer yer yerleşik komşularının hizmetine girmektedirler. Söz konusu tabiiyet süresince göçer savaşçıların, boy birliğindekine benzer bir biçimde tabiiyetine girdikleri yerleşik toplumlara da iş gücü verdikleri

¹⁴⁵⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 176-177)

¹⁴⁵⁸ (Divitçioğlu, 2005b: 88)

¹⁴⁵⁹ (Taşağıl, 2005: 68)

¹⁴⁶⁰ (Yıldırım, 2015: 26)

¹⁴⁶¹ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a)

görülmektedir.¹⁴⁶² Vergi vermeye zorlanmadıkları ve ganimetten paylarını aldıkları sürece göçerler Çinliler gibi yerleşik komşularına iş-güç vermekten çekinmemektedirler.¹⁴⁶³ Örneğin Çin’de vefat eden Türk Kağanı Kie-Li’nin kardeşi olan Şö-öl önderliğindeki Töles boyları Çin hakimiyetindeyken vergisiz bir dönem geçirmiş ve anılan dönemde Çin hakimiyetinde savaşarak iş-güç vermişlerdir. Hatta Göktürkler üzerindeki Çin askeri üstünlüğünün temel mimarları dahi olmuşlardır.¹⁴⁶⁴ Fakat Çin gibi büyük tarım imparatorlukları iç sömürü ile beslenen yapıları gereği söz konusu vergisiz iş-güç verme ilişkisini her fırsatta iç sömürüye dönüştürmeye çalışmakta bunun karşılığı ise tabi olan göçerlerin isyanı olmaktadır.

2.6. KÖLELER

Orta Asya göçer toplumlarında köle kullanımının olduğu bir sır değildir. Ne var ki köle kullanımı doğrudan doğruya bu toplumları köleci olarak nitelendirmemize imkân vermemektedir.¹⁴⁶⁵ Öncelikle göçer toplumlarda köleci üretim tarzından bahsetmemiz için gerekli olan ve büyük ölçüde tarımsal üretime dayanan nesnel koşullar¹⁴⁶⁶ bulunmamakta ve bu bağlamda şayet bir köle olma halinden bahsedilecekse bunun yerleşik tarım toplumlarından farklı olduğunun altını çizmek gerekmektedir.¹⁴⁶⁷

Köleci bir toplumun ortaya çıkışı için, kitlesel köle emeğini yutabilecek bir tarım faaliyeti varlığı ile toprağın köleleri kullanabilecek ve bu bağlamda köleler üzerinde tehdit oluşturabilecek siyasi ve askeri örgütlenmeye sahip olan bir toplumsal formasyon çerçevesinde mülk edinilmesi ve mülk sahiplerinin bireysel/ailevi emek güçlerinin işleyebileceğinden fazla toprak üzerinde hakimiyet kurabilmeleri gibi bir seri koşulun bir arada bulunması gerekmektedir.¹⁴⁶⁸ Orta Asya göçerleri, üretim tarzının, yüksek iş gücü

¹⁴⁶² (Avcıoğlu, 1983: 627)

¹⁴⁶³ Uygur ve Töleslerin Çin hizmetine girişine ilişkin Bkz. (Avcıoğlu, 1983: 644-645)

¹⁴⁶⁴ (Avcıoğlu, 1983: 643)

¹⁴⁶⁵ Bkz. (Ülgen, 2013: 11)

¹⁴⁶⁶ Bkz. (Özdemir vd., 2019: 45-46)

¹⁴⁶⁷ (Vladimiritsov, 1987:106-107)

¹⁴⁶⁸ (Engels, 2000: 223)

talep etmeyen ve emek süreçleri arasındaki farklılaşmanın düşük olduğu yapısı nedeniyle köle emeğinin kitlesel olarak istihdam edilebileceği bağımsız üretici faaliyetlere sahip değildirler.¹⁴⁶⁹ Temelde küçük üretici birimler halinde örgütlenmiş olan göçerler üretim süreçlerinde köleye ihtiyaç duymamakta, ailenin verili emek gücü ile yetinmekte, bu yetersiz kaldığında ise soy bağı ilişkileri kurma yahut eldeki tehditkar artıktan kullanma yoluna gitmektedirler.¹⁴⁷⁰ Bu nedenle de kitlesel ve düzenli köle akışı ile köle emeğinin üretim ilişkilerine uygulanacağı koşullardan yoksundurlar.¹⁴⁷¹ Söz konusu yoksulluğa bağlı olarak da hareketli üretim araçları dayalı üretim ilişkileri içerisinde köle emeğine ihtiyaç duymamakta; duysalar dahi köleyi üretim süreçlerinde istihdam edememektedirler.¹⁴⁷² Anılan koşulların sonucu ise köle kullanımının göçer toplumları içinde arızı bir durum olarak kalmasıdır.¹⁴⁷³

Step toplumlarında ileri düzeyde kişisel tabiiyet pratikleri büyük üretim ilişkileri tarafından büyük ölçüde sınırlanmıştır. Göçerlerin kitlesel köle emeğini yutmaya müsait olan tarımla yoğun bir biçimde iştiğal etmiyor oluşları burada birincil etkidir. Üretimin sürüler düzeyinde gerçekleştiği ve sürülerle kurulan ilişkinin ancak sürü üzerinde hakimiyet kurmuş olan boy ve aile ile soy bağı ilişkisinin kurulması ile mümkün olduğu ve sürülerin bakımının tarımsal faaliyetlerine nazaran kitlesel emek yutmaya müsait olmayıp daha çok tek yönlü de olsa uzmanlaşmış emek talep ediyor oluşu; nitelikten yoksun bırakılmış kitlesel köle emeğinin kullanılmasına olanak vermemektedir. Anılan koşullar altında kişisel tabiiyet ilişkileri toplumun geri kalanının zaten icra ettiği faaliyetlere katılmanın yahut ev içinde hizmet köleliği düzeyinin ötesine geçemeyecektir.¹⁴⁷⁴ Söz konusu yapısal sınırlılık köleliğe varan kişisel tabiiyet ilişkilerinin ortaya çıkmalarını engellemese de göçer toplumunu köleci toplum olarak nitelemeye olanak verecek denli kitlesel ve sistematik köle emeği sömürsünün ortaya

¹⁴⁶⁹ (Agacanov, 2003: 164; Ahincanov, 2014: 266-267; Golden, 2011a: 12; Khazanov, 2015a: 270; Tokuda, 2010: 35-36)

¹⁴⁷⁰ (Марков, 2010: 67-68)

¹⁴⁷¹ (Öner, 1984: 39; Vladimiritsov, 1987: 242)

¹⁴⁷² (Atabekov ve Yusupov, 1996: 26; Golden, 2018: 204; Марков, 2010: 67-68)

¹⁴⁷³ (Engels, 2000: 223; Erdelyi, 2013: 341; Golden, 2011a: 12; Khazanov, 2015a: 271; Thompson, 2004: 51)

¹⁴⁷⁴ (Agacanov, 2003: 164; Bonte, 1981: 36; Ishjamts, 1996: 158; Марков, 2010: 67-68; Öner, 1984: 39; Vladimiritsov, 1987: 106-107, 242)

çıkmasını engelleyerek köleliğin arızı bir pratik olarak kalması neticesini doğurmaktadır. Söz konusu koşullara bir de göçer üretim ilişkilerine katılmanın soy bağı ön koşuluna bağlı olması nedeniyle göçer toplumda köleciliğin nesnel koşullarının mevcut olmayışına kölecilik için uygun bir ideolojik formasyonun mevcut olmayışını da eklemek gerekmektedir.

İdeolojik formasyonun köleciliği engelliyor olmasının temeli yukarıda da belirtildiği üzere soy bağı hukuku ile üretim ilişkileri arasındaki ideolojik bağıntıdır. Göçer ideolojisinin bütünleyici ve kurucu unsurlarından olan soy bağı ilişkileri göçer toplumsallaşmasının temel koşullarını belirlerken aynı zamanda topluluk ile üretim araçları arasında kurulacak ilişkileri de ideoloji düzleminde biçimlendirmekte ve üretim süreçlerinde emek gücü harcıyabilmenin ön koşulu olarak ilgili toplulukla soy bağı ilişkisinin kurulmuş olmasını getirmektedir. Sürülere dayanan üretim ilişkileri, temelde köle emeğinin kullanılmasını engellemese de üretim ilişkilerinde emek gücü harcıyabilmek için, ilgili sürünün sahibi olunan toplumla akrabalık ilişkisi kurmanın gerekliliği kölelerin, köle olarak üretim süreçlerine koşulamaması anlamına gelmektedir. Anılan sınırlılıklar düzleminde köle emeği kişisel hizmetler alanının dışına çıkamamaktadır.¹⁴⁷⁵ Kölelerin çoğu zaman evlendirilerek yahut evlat edinilerek topluma dahil edilmesi de anılan sınırlılığın bir göstergesidir. Priskos'un hatıratında karşılaştığı zengin bir Grek'in hikayesi tam da böyledir. Savaşta Hunlara esir düşen bu adam evlenerek Hun toplumunun bir parçası olmuştur.¹⁴⁷⁶ Çünkü kölenin emeğinden yararlanma, kölenin emeğini toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçlerine dahil etmek, ancak onu aileye almakla mümkündür. Bu bağlamda kölenin emeğine ihtiyaç duyulduğu takdirde köle, evlendirme yahut evlat edime yoluyla soy bağı ilişkilerine dahil edilmektedir.¹⁴⁷⁷ Böylece esir kişinin emeğinin üretim süreçlerine katılabilmesi mümkün olmaktadır.¹⁴⁷⁸ Soy bağı ilişkisinin kurulmasını takiben tabiiyet ilişkileri yerlerini soy

¹⁴⁷⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 252)

¹⁴⁷⁶ (Priskos, 2014: 41-42)

¹⁴⁷⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 253; İnan, 1948b: 134-135)

¹⁴⁷⁸ (Khazanov, 2015a: 270-271)

bağı ilişkilerine bıraktığı ölçüde esirler temelde soy bağı hiyerarşisi içinde topluluğa eklenmektedirler.¹⁴⁷⁹

Kölelerin kullanıldığı durumlarda ise göçer üretim tarzına mündemiç Kandaş örgütlenme devreye girmekte ve yerleşik toplumlarda köle statüsüne düşecek olan esirler, pek çok örnekte evlat edinme yoluyla soy bağı ilişkisine dahil olup göçer boylarının bir parçası haline gelmektedirler. Soy bağı ilişkisinin kurulmasından itibaren kölenin tabiiyet ilişkisi soy bağı hiyerarşisinde alt kademelere yerleşmeye tercüme edilmektedir. Kurulan yeni ilişkide belirli bir hiyerarşi ve bağımlılıktan söz edilebilecekse de köleci toplumlarda karşılaştığımız türden; üretim faaliyetinde bir araç olarak kullanılmaktan söz etmek mümkün olmamaktadır. Step toplumlarının kandaşlığa dayalı örgütlenişleri savaşlar ve akınlar esnasında ele geçirilen esirlerin, köle olarak satılmadıkları hallerde topluma katılmaları için açık bir kapı bırakmaktadır.¹⁴⁸⁰ At sürüleri başta olmak üzere büyük sürüler besleyen step göçerleri, kandaş örgütlenme nedeniyle söz konusu sürülerden yararlanma ve üretim ilişkilerine girebilmenin aynı zamanda sürüler üzerinde hakimiyet sahibi olan boyun kandaşlık dairesine dahil olmayı gerektirmesi nedeniyle sıklıkla esirleri evlat edinme, yani soyut ve hukuki bir soy bağı ilişkisi tesis ederek kandaşlık dairesine dahil etme yolunu seçmektedirler. Bu ise son kertede esaretin kölelikten çok evlat edinmeyle sonuçlanmasına neden olmaktadır.¹⁴⁸¹

Evlat edinme ilişkisi ile kurulan bağ, evlat edinilenlere her zaman boyun diğer mensupları yahut diğer boylar ile aynı statüyü vermese, bağlılık içeren ilişkiler kursa ve evlat edinilenler üzerinde belirli sömürü ilişkilerine müsaade etse de bir kez boy yahut boy birliğinin içinde girildiği için söz konusu bağlılık pratikleri, evlat edinilenlerin köleler gibi doğrudan üretim araçları olarak nitelenmesini mümkün kılmamaktadır. Evlat edinilenler olsa olsa boy yahut boy birliğinin diğerleri ile eşit olmayan bir unsuru tekabül etmekte; fakat bir üretim aracı gibi muamele görmemektedirler.

¹⁴⁷⁹ (Vladimiritsov, 1987: 108)

¹⁴⁸⁰ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a)

¹⁴⁸¹ Bkz. (Divitçioğlu, 2005a)

Kandaş toplumsallığın ve soy bağı ilişkileri düzleminin bozulduğu durumlarda ise kitlesel köle kullanımı gözükabilmektedir. Burada özellikle toprak üzerindeki kolektif mülkiyetin yerini özel mülkiyetin almaya başlaması önemlidir. Toprak belirli ak budun ailelerinin mülküne dönüşmeye başladıkça ve zengin ak budun aileleri tarım toplumları üzerinde kurulan hakimiyete bağlı olarak boy düzeninden uzaklaşmaya ve yönetici sınıfa dönüşme temayülü içine girdikçe artık kendi mülkleri haline gelmiş ama boy yapısının çözülmesi dolayısıyla ailenin kendi emek gücü kitlesi tarafından işlenmesi mümkün olmayan topraklar ve sürülerine bakmak amacıyla köleleri kullanmaya başlamışlardır. Bu durum tarım ekonomisi ve feodalite yerleşene kadar devam edecek feodal yapının oturması ile birlikte ise kitlesel köle emeği kullanımı yerini feodaliteye özgü sömürü biçimlerine bırakacaktır. Tabgaçlar burada güzel bir örnek teşkil etmektedir. Kuzey Çin'e hâkim olan ve Kuzey Wei-Toba hanedanlığını kuran Tabgaç göçerlerini kandaş toplumun da tasfiye olduğu genişleme evresinde kitleler halinde köle elde etmişler ve bu köleler Tabgaç soylularının topraklarında çalıştırılmış¹⁴⁸² ama feodal sistemin oturup Tabgaç kara budununun bastırılmasını takiben köle emeği kullanımı azalmış ve feodal sömürü biçimleri geniş arazilerin köle emeğiyle işlenmesinin yerini almaya başlamıştır.¹⁴⁸³ Benzer bir biçimde tarımla iştilgal edilmeye başlanan ve buna bağlı olarak göçer üretim ilişkilerinin yanında toprağa bağlı üretim ilişkilerinin geliştiği Uygurlarda da köle kullanımına rastlanılmaktadır. Söz konusu kullanım yaygın olmalıdır çünkü hukuk içinde de vasiyetler ve köle satış kayıtlarında görebileceğimiz bir biçimde kendine yer bulmuştur.¹⁴⁸⁴ Tarımsal ekonominin geliştiği ve özel mülkiyetin kolektif sınırlamalardan kurtulduğu bir düzlemde göçer üretim tarzında olanaklı olmayan köleciliğin kendisine bir alan bulması şaşırtıcı olmasa gerektir.

Orta Asya göçerlerinde köle kullanımına dair en eski örnekler kabile-boy aşamasında yaşanan döneme ait görünmektedir. Gumilev'e göre anılan dönemde kabileler arasındaki çatışmaların en önemli gerekçelerinden biri de köle arayışıdır.¹⁴⁸⁵ Bu arayış, kabile evresindeki step göçerlerinin yaşam biçimleri göz önüne alındığında tesadüf

¹⁴⁸² (Eberhard, 1945: 490; Parlatur, 1983: 808)

¹⁴⁸³ Bkz. (Eberhard, 1946b: 256-258)

¹⁴⁸⁴ (Parlatur, 1983: 809)

¹⁴⁸⁵ (Gumilev, 2003: 48)

değildir. Gerek, anılan toplumların, üretici güçlerinin gelişmişlik düzeyinin henüz tam göçerliğe geçişe elvermeyecek düzende olmaları ve buna bağlı olarak üretimde toprağa bağlı faaliyetlerin baskın olmasalar da ağırlıklarının olması, gerekse de yer yer karşılaşılacak ve atalar kültürüne bağlı olan insan kurban etme pratikleri¹⁴⁸⁶ ve kurban edilecek olanın savaş esirleri arasından seçiliyor olması ihtimali¹⁴⁸⁷ köleciliğin varlığının son derece olağan ve beklenilebilir olduğunu göstermektedir. Fakat kölenin varlığı doğrudan doğruya anılan toplumların ekonomi-politik içinden bir ifadeyle köleci olduklarını söyleme imkanını da vermemektedir; çünkü köleci ekonomi köle ile üretimin toplum üzerinde belirleyici etkiler üretecek bir baskınlık düzeyinde olmasını dayatırken kabile dönemi step göçerlerinde köle daha çok kabile reisinin ailesinin iş yükünün azaltılmasında kullanılan ve doğrudan üretime dahil edilmeyen;¹⁴⁸⁸ bu bağlamda da tedrici nitelikte bir üretim aracı yahut rastlanılan insan kurban etme pratiklerine bağlı olarak üretime koşulmayan bir tabu nesnesi olsa gerektir.¹⁴⁸⁹

Göçer töresi gereğince boyun hâkim olduğu üretim araçları ile ilişki kurabilmek ve ondan yararlanabilmek için boyun bir üyesi olmak gerekmekte ve bu nedenle kölelik sürülere bağlı üretim ilişkilerinde istihdam edilememektedir. Sözü edilen sınırlama gereği köleci toplumlardaki gibi köleye dayalı bir üretim düzeni gelişmemekte, köleler üzerindeki hakimiyet kitlesel bir hale gelmemektedir (üretim ilişkilerine dahil edemiyorsanız, beslemek verimsizdir.). Böyle bir durumda iki seçenek söz konusudur. Esir kişi ya soy bağı kurularak topluma dahil edilmekte yahut satılarak toplum dışına çıkartılmaktadır.

Orta Asya göçerlerinin toplumsal yapıları içinde köleliğin atipik ve çoğu zaman topluma soy bağı ilişkileri yoluyla katılmakla sonuçlanan niteliği “uşak” sözcüğünün serüveninde görülebilmektedir. Ümit Hassan ve Abdülkadir İnan, uşak sözcüğünün bu günkü anlamıyla “*servant*” ortaya çıkmadan önce aileye katılan çocuğu imlediğini vurgulamaktadır.¹⁴⁹⁰ Toprak üzerinde mülkiyet, tarımsal üretim ve buna bağlı kölelik

¹⁴⁸⁶ (Avcioğlu, 1985a: 348; Divitçioğlu, 1992: 55-56; Gumilev, 2003: 48-49; 115; Roux, 1999: 195)

¹⁴⁸⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 112; Gumilev, 2003: 48-49; Güneri, 2018)

¹⁴⁸⁸ (Gumilev, 2003: 111; Divitçioğlu, 2005a: 169)

¹⁴⁸⁹ (Gumilev, 2003:48; 115)

¹⁴⁹⁰ (Hassan, 2011: 18; İnan, 1948b: 134)

pratiklerinin belirmesinden önce köleyi karşılayacak bir terimden çok aileye henüz katılmış olan bir kimseyi imlediğinin altını çizmektedir.¹⁴⁹¹ Dolayısıyla bağımlı kimsenin konumu bir mülk ilişkisinden ziyade soy bağı ilişkisi etrafında biçimlenmekte bu bağlamda da bağımlı kimselerle kurulan ilişkiler üretim aracıyla kurulan bir ilişkiden ziyade akrabalık hukuku dairesinde biçimlenmektedir. Orta Asya göçerleri nezdinde emeği kullanılan bağımlı statüde kişileri çağırarak için kullanılan *uşak* sözcüğünün soy bağı ilişkileri etrafında edindiği bu anlam bize Orta Asya göçerlerinde bağımlı emeğin kullanımını olarak kölelik mefhumunun Antik Çağ'dan alışık olduğumuz kölelikten farklı olduğunu kabul etmeyi gerektirmektedir.¹⁴⁹²

2.7. SINIF MÜCADELELERİ

Elinizdeki çalışmada kullanılan kuramsal yaklaşım açısından sınıf mücadeleleri, toplumların tarihlerinin asli belirleyicidir.¹⁴⁹³ Toplumsal artığın üretimi, dağıtımını, paylaşımını ve tüketimi üzerindeki mücadeleler ya toplumların devrimci bir dönüşüm geçirmesiyle; yani iktidarın bir toplumsal sınıftan diğerine geçmesi olarak devrimle ya da toplumun verili sınıf iktidarı el değiştirmeden dönüşmesi olarak restorasyonla son bulmuş; ama her koşulda toplumsal yapının geçirdiği değişim ve dönüşümlerin motoru olmuştur.¹⁴⁹⁴ Orta Asya göçerlerinde sınıf oluşumunun ne feodal ne da kapitalist toplumları anlamak için kullanılan terimlerle çözümlenemeyecek olan özgün yanları bulunmaktadır. Ek olarak sınıf mücadelelerin ilgili toplumların güncel koşulları içinde pek çok farklı biçim edinebileceğini de burada hatırlatmak gereklidir.¹⁴⁹⁵

Sınıf mücadelelerinin incelenmesine sınıf mücadelelerinin iktisadi ilişkileri aşan karakterinin açıklanması ile başlanacaktır. Ardından göçer üretim tarzında ön-sınıflar arasındaki sınıf mücadelelerinin temel belirleyenleri yani iç sömürü ilişkilerinin gelişmesi

¹⁴⁹¹ Bkz. (İnan, 1948b: 134)

¹⁴⁹² (Марков, 2010: 66)

¹⁴⁹³ (Marks ve Engels, 2013: 22; Ollman, 2015: 20)

¹⁴⁹⁴ (Marks ve Engels, 2013: 22)

¹⁴⁹⁵ (Davis, 2018: 220)

ve yönetsel işlevler üzerindeki ak budun tekelinin iç sömürüye yönelmesi yahut kara budunun isteklerinin karşılanmaması ele alınacaktır. İnceleme kapsamında Orta Asya Türk tarihinde sıklıkla karşımıza çıkan Çinli gelinler gibi semantik örüntüler sınıf mücadeleleri bağlamında incelenecek ve göçer tarihinde iç sömürü ilişkilerinin ortaya çıkma süreçleri ile kara budunun sınıf tepkileri ele alınacaktır. Ele alınan bu unsurlar ise göçer ön-sınıflarının töre ile kurdukları ilişkinin sınıfsal karakterini ortaya çıkarma amacı etrafında değerlendirilecektir. Böylece göçer töresinin sınıf mücadelelerinde ön sınıflar nezdinde edindiği anlam ve sınıf mücadelelerinde ön sınıflar tarafından nasıl istihdam edildiğinin açıklanması amaçlanmaktadır.

Sınıf mücadeleleri üretim araçları ile girilen kurulu ilişkilerin yarattığı çelişkilerden türer. Fakat bu onların salt iktisadi karakterde olduklarını savunan burjuva yaklaşımların doğruluğu anlamına gelmez. Üretim araçları ile girilen ilişkiler her zaman beraberlerinde devlet aygıtı, hukuk sistemi ve ideolojisi ve son kertede toplumsal ideoloji adı verilen üst yapı kurumları ile birlikte anlaşılacak durumundadır. Yani iktisadi alan siyasi alandan bağımsız değildir. Buna bağlı olarak da iktisadi alanda köklerini bulan her sınıf mücadelesi en nihayetinde iktisadi ilişkileri dönüştürecek toplumsal iktidara yönelir ve bu bağlamda siyasidir.¹⁴⁹⁶

Sınıf mücadeleleri, ortaya çıktıkları andan itibaren üretim araçları üzerindeki belirli bir mülkiyet biçimi, ondan türeyen üretim ilişkileri ve tüm bunların korumak için tesis edilmiş bir siyasal yapı ile bir başka mülkiyet düzeni, üretim ilişkileri ve siyasal yapı arayışı arasındaki mücadelelere karşılık gelmektedir.¹⁴⁹⁷ Orta Asya göçerlerinin yürüttükleri ve karşı karşıya kaldıkları toplumsal mücadeleler de bu çerçevede ele alındığı takdirde sınıfsal niteliklerinin ortaya konulabilmesi mümkün olacaktır.

Göçer toplumunda sınıflar arası mücadele, aile mülkiyeti rejimi ile kolektif mülkiyet rejimi arasındaki çelişkiden türemektedir. Bir yanda üleş-orun dolayısıyla zenginleşen

¹⁴⁹⁶ (Marks ve Engels, 2013: 30)

¹⁴⁹⁷ (Engels, 2017: 134)

ve zenginleştikçe dış sömürüye bağımlı hale gelen savaşçı aristokratlar diğer yanda ise sürüleri üzerindeki aile mülkiyetine bağlı hakimiyetleri iç sömürü yasağı gibi kolektif mülkiyet rejiminden türeyen törel yordamlarla korunan kara budunu barındıran bu çelişki hattında ak budun, iç sömürü pratiklerini hayata geçirip toplumsal kuruluşa egemen olma mücadelesi verirken kara budun da aile mülkiyeti rejimi üzerindeki iç sömürü yasağına dayanarak kandaş örgütlenmenin devamlılığı için mücadele vermektedir. Anılan mücadelede mevziler tarafların aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyetin çelişkili birliği içinde tutulan pozisyonlara bağlı olarak belirlenebilmektedir.

İster ak budun ister kara budun istersek de bunlar arasındaki ittifaklardan bahsedelim, sürüler üzerindeki aile mülkiyeti rejimi mücadelenin iki ana tarafı için de tartışmaya konu olmamaktadır. Çatışma aile mülkiyeti rejiminin ortadan kaldırılmasından ziyade, aile mülkiyeti rejimi üzerinde yükselen ve kolektif mülkiyet rejimine dayanan törel sınırlılıklara ilişkindir. Savaşçı aristokratların başını çektiği hat, söz konusu törel sınırlılıkların iç sömürüye olanak verecek şekilde tasfiyesini ve böylece ak budunun aile mülklerinin budun zararına genişleyebilme olanaklarını savunurken, kara budunun başını çektiği hat ise, aile mülklerini iç sömürüye karşı koruyan ve ülüş dolayımıyla dış sömürü vb. yollarla elde edilen zenginliğin bütünsel bölüşümünü zorunlu kılan törel sınırlara sahip çıkma mücadelesi vermektedir.

Göçer toplumunun kitlesel olarak silahlı oluşu ak budunun kara budun üzerinde egemen sınıf olarak yükselmesini engellemektedir. Ortada bir sınıfın diğerine silah zoruyla menfaatlerini dayatabileceği koşulların oluşmadığı bu düzlemde çatışmalar henüz ön sınıf aşamasında olan ak budun ve kara budunun iki yakasına açık bir biçimde yerleştiği bir mevzi savaşı niteliği edinmemektedir. Ak budun, önderlik hakkına sahip olsa da söz konusu hakkın somut olarak kime veya kimlere ait olacağı, tüm toplumun silahlı olduğu bir düzlemde kara budunun da dolaylı yoldan katılımını gerektirmektedir. Söz konusu katılımın dayanakları göçer üretici birimlerin geçimlerini idame ettirmelerine olanak sağlayan görece bağımsızlıkları ile önderin törenin çizdiği sınırlar içinde kalması, en önemlisi de iç sömürü yasağına riayet etmesi ve eş zamanlı olarak dış sömürü yoluyla budununu zenginleştirmesidir. Söz konusu koşullar töre tarafından göçer önderliği için

ortaya konulmuş koşullar olup, göçer toplumsallığının kuruluşunda önemli işlevlere sahiptirler. İç sömürü yasağına riayet en temelde ak budunun ve özellikle önderin kara budunu vergilendirmemesi ve onu emrinde çalıştırmaması anlamına gelmekte dış sömürü zorunluluğu ise hem ak budun hem de kara budun için iç sömürünün yasak olduğu bir düzlemde göçer üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarını aşmanın temel olanağına denk düşmektedir. İç sömürü yasağı kara budunun sürülerini ve buna bağlı olarak geçimini korumakta, dış sömürü zorunluluğu ise göçer üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarını aşarak kara buduna zenginlik aktarılmasının bir yolu olmaktadır.

Yukarıda sayılan koşulların törel niteliği nedeniyle ihlalleri toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinin kesilmesi ve siyasal mücadelelerin yüzeye çıkması neticelendirmektedir. Sınıf mücadeleleri bu bağlamda iki ana akstan yükselmektedir. İlk aks, iç sömürü ilişkilerine bağlıdır. Ne vakit bir göçer önderi soy bağı ilişkileri dolayısıyla en temelde vergi olarak adlandırabileceğimiz iç sömürü ilişkileri ihdas etmeye çalışsa hem kara budunun hem de kara budun ile ittifak halinde olan ve kağan soyunun dışında yer alan ak budunun tepkileri ve hatta ayaklanması ile karşılaşmaktadır.¹⁴⁹⁸ Örneğin X. Yüzyıl' Oğuz Konfederasyonuna Şah Melik'in selefi ve babası da olan Ali Han'ın Düzenli vergilendirme ilişkileri kurmak istemesi¹⁴⁹⁹ göçerlerin Oğuz Konfederasyonunu terk etmesi yahut isyan etmesi ile neticelenmiş ve söz konusu hareketlenme Selçukluları ortaya çıkaracak olan göç¹⁵⁰⁰ ve isyan dalgalarının temelini atmıştır.¹⁵⁰¹ Toplumun savaşçı kuruluşundan beslenen bu isyanlar çabucak bir iç savaşa dönüşebilmekte yahut isyan edenler iç sömürü ilişkilerini kurmaya yönelenleri terk ederek kendilerine yeni bir il kurabilmektedirler. Bu bağlamda X. Yüzyılda Oğuzlar içinde iç sömürü pratiklerinin gelişmesine yönelik tepkilerin Selçuklu hanedanlığını kuran yahut kitleler halinde Oğuz Yabgusunu terk eden göçerlerin (Kaynaklar 200.000 ile 300.000 çadırılık bir kütleden bahsetmektedir. Rakam muhtemelen abartılmıştır ne var ki abartma ihtimaline rağmen hatırı sayılır miktarda göçerin Oğuz Yabgusunu terk ederek

¹⁴⁹⁸ (Doğan ve Doğan, 2004: 22; İnalçık, 2009: 8)

¹⁴⁹⁹ (Yerasimos, 1974: 118)

¹⁵⁰⁰ (Hassan, 2017: 78; İnalçık, 2009: 3-4; 2014: 468)

¹⁵⁰¹ (Agacanov, 2003: 63-64, 225-228; Agajanov, 1998: 69; Ahincanov, 2014: 197-198)

Maveraunnehir bölgesine geldiğini söylemekte bir beis bulunmamaktadır.)¹⁵⁰² Oğuz Konfederasyonundan ayrılması ile dönemdaş olmasını da dikkate değerdir.¹⁵⁰³ Selçukluların ortaya çıkışına ilişkin anlatıda savımızı destekleyecek bilgiler de mevcuttur. Rivayete göre Dukak Oğlu Selçuk Oğuz konfederasyonunda bir subaşıdır; fakat yabgunun hatununun kocasını kendisine karşı kışkırtması sonucunda Müslümanların yaşadıkları topraklara geçerek Müslüman olur. Ardından da Oğuz Yabgusunun bölgeye gelen vergi tahsildarlarını kovarak bölgede yaşayan Müslümanları vergi ödemekten kurtarır.¹⁵⁰⁴ Habîbü's Siyer'de bu olay şöyle aktarılmaktadır:

“Selçuk bir müddet Cend'de ikamet etti. Bu sırada Gayr-i Müslimlerin elçisi Cend'e geldi ve o vilayetin önceki hakiminden kararlaştırılan haraçları istedi. Cend'in önceki hâkimi haracı vermeye razı olmuştu. Selçuk budurumu öğrendi ve şöyle dedi:

'Bunu biz kendimize nasıl yedirelim? Müslüman Gayr-i Müslüm'e haraç verir mi? Vermeyelim.'

Elçiye bu sözleri söyledikten sonra, onu hoşnut olmayan bir şekilde geri çevirdi. Savaşa hazırlık için destek aradı. O suyun sınır hududunda bulunan Türklerin hepsi cihada istekliydi. Onlar da Selçuk'un ordusuna dahil oldular.”¹⁵⁰⁵

Söz konusu olay Selçukluların ortaya çıkış sürecinde vergi kaynaklı ilk isyan da değildir. Selçukluların etrafında toparlanan göçerler Horasan'da Gaznelilere karşı da yine vergi politikaları yüzünden isyan etmişlerdir.¹⁵⁰⁶ Görüleceği üzere anlatı Oğuz konfederasyonunun dağılması ve Selçukluların ortaya çıkışı sürecinde Oğuz Yabgusunun göçerleri vergilendirme çabasına karşı bir tepki olduğunu açık bir biçimde olmasa da (dönemin tarihçiliğinin sınırları buna engeldir) belirlemekte ve Selçukluları ortaya çıkaran büyük göçer hareketliliğinin sınıfsal kökenlerini saptamamıza imkân vermektedir. Selçuklular örneğinden de görülebileceği üzere Göçer üretim tarzı içerisinde iç sömürünün yasak olması sebebiyle sınıf oluşumunun kesintili kalmış yapısı ise söz

¹⁵⁰² (Peacock, 2015: 27; Turan, 2008: 66-67)

¹⁵⁰³ (Agajanov, 1998: 69; Peacock, 2015: 25)

¹⁵⁰⁴ (Agacanov, 2003: 265; Bartold, 2014: 278; Kafesoğlu, 1972: 9; Turan, 2008: 68)

¹⁵⁰⁵ Aktaran (Deniz, 2016: 128)

¹⁵⁰⁶ (Agacanov, 2003: 286-287; Atagarriev, 1997: 944; Bartold, 2014: 282)

konusu mücadeleleri kara budunun ve ak budunun töre dairesinde kalan kesiminin ittifakları etrafında geliştirmektedir. İç sömürü teşebbüsleri bir yandan kara budunun tepkisini çekerken söz konusu iç sömürü ilişkisinin hedefi durumuna gelen göçer soyluları yani ak budun da kara buduna katılmakta yahut önderliğe yürümek isteyen ak budun unsurları kara budun tarafından töreyi tutmakla görevlendirilerek isyana önder edilmektedirler. Boy birlikleri düzeyindeki sınıf mücadelelerinde ise kağan soyu ve müttefik soylular sadece kendilerine karşı mücadele eden diğer boylarla değil, kendi boyları içindeki kara budunla da karşı karşıya gelmektedirler.¹⁵⁰⁷

Selçukluların ortaya çıkış sürecinde görülebildiği üzere göçerlerin sürüleri üzerindeki kolektif hakimiyetlerini ve kandaş örgütlenmeleri savunma noktasındaki ısrarları¹⁵⁰⁸ Orta Asya göçerlerinin kurdukları siyasal yapıların kaderleri için belirleyici motiflerden biridir. Soy bağına dayalı askeri demokrasiler içinde yaşayan göçerler törede somutlaşan sınıf menfaatlerini göçer soyluluğuna ve sınıflaşma-devletleşme temayüllerine karşı sürekli olarak savunma teamülündedirler. Anılan savunma eğilimi, üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi ve kandaş örgütlenmenin tehdit altında olduğunu hissettikleri durumlarda göçer aşiretlerini somut mücadele yollarını tutma noktasına götürmektedir.

Bozkır göçerinin sürüleri ve kandaş örgütlenmesine yani töresine olan bağlılığı ve bunları savunma noktasındaki ısrarı, kandaş toplumsal örgütlenmeler tasfiye edilmediği müddetçe göçer aşiretlerini Orta Asya ve Orta Doğu'daki boy birlikleri, erken devletler ve devletler için vazgeçmesi zor fakat aynı zamanda siyasi yapı içinde sürekli bir istikrarsızlık kaynağı da olan sorunlu unsurlar haline getirmektedir. Ne vakit ki bir bay, han yahut kağan boyların sürüleri ile olan ilişkilerine yönelik bir müdahale ihdas etmeye (muhtemelen bir iç sömürü ilişkisi) yahut boyları kandaş toplumsallığın ve törenin sınırlarını çiğnemeye zorlasa, göçerler diklenmekte ve baş kaldırmaktadırlar. Göktürk kağanı Hsieh-li'nin yeğeni olan T'u-li'nin durumu buna güzel bir örnektir. T'u-li, Hsieh-

¹⁵⁰⁷ (Klyāstorniy, 2018: 202)

¹⁵⁰⁸ (Ağırnaslı, 2016: 173)

li döneminde başına getirildiği bir düzine kadar boyu aşırı yüksek vergilere abi tutmuş ve Kiu-t'ang-şu'nun ifadesi ile bu durum boyların ondan nefret etmesi ile neticelenmiştir.¹⁵⁰⁹ T'ung-Tien'de Hsieh-li dönemindeki boy isyanları ile ilgili kullandığı “*Ülke içinde büyük açlık çıktı. Hsie-li masrafları karşılayamadığı için tekrar ağır vergileri bütün boylara bindirdi. Halk bunu kaldıramadığı için içerde ve dışarda isyan etti*”¹⁵¹⁰ ifadeleri de iç sömürü ilişkileri ve göçer isyanları arasındaki ilişkiye dair önerimizi doğrular niteliktedir. Göçerlerin söz konusu tavırları, Orta Asya kökenli yahut içerisinde Orta Asya kökenli unsurlar bulunduran Avrasya siyasal yapıları için ortak bir sorun niteliği taşımakta,¹⁵¹¹ göçerler içinse ortak bir sınıfsal tepkinin mevcudiyetinden bahsetmeye olanak vermektedir.

Yukarıda sözü edilen örüntü, Göçer boy birlikleri ile Çin arasındaki ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin gelişmesi sürecinde kendisini, Çin kaynaklı lüks tüketimin peşinde koşan ak budunun zaman içinde kara budun karşısında iç sömürü ilişkileri örgütlemeye çalışması ile neticelenmektedir.¹⁵¹² Orta Asya göçerlerinin tarihine ilişkin anlatıda en çok tekrar eden temalardan biri olan Çin'den gelen danışmanların yahut gelinlerin devlet düzenini bozması ve buna bağlı olarak devlet otoritesinin sarsılması¹⁵¹³ bu bağlamda göçer toplumlardaki sınıf mücadelelerinin anlatıya dökülmüş bir biçimine tekabül etmektedir. Gerçekten de anlatılar bize Çin'den gelen ipekli kumaşların ve gelinlerin göçer töresini bozduğunu, kağanların töreden saptıklarını ve bunun karşılığında budunun isyan ederek boy birliğinin sonunu getirdiğini anlatır. Fakat toplumlar sadece bir gelinin gelmesi ile yahut ipekli kumaşlar giydiler diye dönüşmezler.¹⁵¹⁴

Orta Asya göçerleri özellikle yerleşik komşularını baskı altına aldıkları genişleme genişleme döneminde ipekten altına kadar her türden lüks mallara ilgi göstermişler ve söz konusu malların bolluğunu tecrübe etmişlerdir.¹⁵¹⁵ İpek ve altın peşinde ılgar etmeleri

¹⁵⁰⁹ (Baykuzu, 2006: 3; Mau-Tsai, 2019: 196)

¹⁵¹⁰ Aktaran (Taşağıl, 2018b: 127)

¹⁵¹¹ (Ağırnaslı, 2016: 173)

¹⁵¹² (Avcıoğlu, 1985a: 430; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 95)

¹⁵¹³ Bkz. (Atalay, 2014; Gumilev, 2003)

¹⁵¹⁴ (Divitçioğlu, 2005b: 58)

¹⁵¹⁵ (Golden, 2011a: 28; Köymen, 1971: 55-56; Taşağıl, 2018b: 19)

onların ipek ve altın sevgisi ile savaşçılıklarını yitirmeleri, ilin dağılması arasında bir bağıntı olmadığını bize gösterir. Eğer tarihe bakışımızı bir toplumun sadece ipekli kumaşlar giyiliyor yahut Çin'den gelin geliyor diye biçim değiştireceğine inanmanın ötesine taşıyabiliyorsak o zaman tekrar eden bu temayı kroniklerin ve yaygın kapalı söylemin ötesine geçerek, söylem dışındaki ilişkileri göz önüne alarak incelememiz gerekmektedir. Söz konusu gereklilik ise bizi anlatının tarihini incelemeye götürmeli ve anlatının oluştuğu tarihsel koşullar ile karşımızda anlatı biçiminde bulunan soyutlama arasında bir ilişki kurulmalıdır.¹⁵¹⁶ Aksi takdirde anlatı olgu yerine geçecek ve açıklayıcılık ortadan kaybolacaktır.

Temada sürekli karşımıza çıkan Çinli bürokratlar ve gelinlerin yarattığı bozulmayı anlayabilmemiz için Çinli bürokratların yanlarında getirdikleri ipekli kumaşlar yahut yiyecek içeceğe değil, o bürokratlar yahut gelinlerle beraber ilgili göçer toplumunda ne gibi dönüşümlerin olduğuna bakmamız gerekmektedir. Çünkü Çinli bürokratlar ve gelinler yanlarında sadece ipekli kumaşlar değil üretim tarzı ve sınıf yapısı-ilişkileri üzerinde etki doğuracak olan pratikler de getirmektedirler. Bu bağlamda anlatılarda bahsi geçen bozulma ipekli kumaşlar giyiliyor diye ayaklanmaya değil -çünkü toplumsal istikrarın korunduğu dönemlerde de ipekli kumaşlar giyilmektedir- toplumun yerleşik bir topluma özgü toplumsal, iktisadi, siyasi pratiklere verdiği tepkide aranmalıdır. Kaynaklarda geçen Çinlilerin gelmesi ile törenin bozulması ifadesi de burada önemlidir. Çünkü töre basitçe ikili ilişkileri yahut kılık kıyafeti düzenlemenin ötesinde toplumun örgütlenişini kaydettiği ölçüde üretim tarzının da devamlılığını talep etmeye karşılık gelmektedir. Dolayısıyla törenin bozulmasına isyan verili üretim ilişkilerinin ve sınıfsal yapının dönüşmesine isyana denk düşmektedir. İpekli kumaşlar burada anılan dönüşümün bir sembol üzerinden soyutlanmasına tekabül etmektedir. Kara budun içinde yaşadığı koşulların dönüşmesi ve törenin tasfiye olması süreci ile ak budunun bir egemen sınıfa dönüşmesi arasındaki yakın ilişkiyi ak budunun ipekli kumaşlar giymesi üzerinden ifade

¹⁵¹⁶ Bkz. (Lévi-Strauss, 2012: 23)

etmektedir¹⁵¹⁷. Bu bağlamda mesele ipekli kumaşlar değil, ipekli kumaş soyutlaması ile kolektif hafızaya aktarılan sınıfsal dönüşümdür.

Göçer boy birlikleri, istikrarlı dönemlerinde Çin başta olmak üzere yerleşik komşuları ile gerek ticari ilişkiler kurarak gerekse de haraç yahut ticarete zorlama gibi dış sömürü ilişkileri dolayısıyla büyük bir zenginliğe el koyarlar. El koyulan zenginlik boy birliğine kolektif hâkimiyet rejimi dolayısıyla girer ve orun-ülüş süreçleri ile aile mülklerine dönüşür. Anılan dönüşme sürecinde, orun kurumunun paylar üzerindeki belirleyici etkisi, elde edilen zenginliğin üleşilmesi sürecinde ak budun ile kara budunun payları arasında nicel ve nitel farklılıkların oluşması ve keskinleşmesi ile neticelenir ve her ne kadar her oba/aile ulcadan yahut ticaretten, soy bağı hukuku bağlamında pay olsa da payın hiyerarşik bölüşümü servet eşitsizlikleri gelişir ve ak budun ile kara budun arasındaki servet uçurumu genişler.¹⁵¹⁸ Anılan eşitsizlikler bir de boylar arası hiyerarşi ile pekişir. Boy birliklerinin, bir yanda aralarında iç sömürünün yasak olduğu, asıl akrabalar birliğine karşılık gelen çekirdek boylardan diğer yanda ise çekirdekleri boyların sınırlı da olsa bir iç sömürü uygulayabildiği baz boylar ya da Unagan bogollardan oluşan yapısı tarafından pekiştirilir.¹⁵¹⁹ Boylar arası hiyerarşi ve anılan hiyerarşi bağlamında orun kurumunun etkisi, servet eşitsizliğini söz konusu olan iç sömürüye tabi olan boylar ve onların kara budunu olduğunda daha da kesif bir hale getirir.

Orta Asya da göçerlerin boylar arası iş birliği düzeninden boylar üstü konfederal yapılara geçişinin ilk kayıtlı örneği olan Hun boy birliği dönemi dış sömürü ve ticaret yoluyla elde edilen zenginliğin artan etkisi ile birlikte yukarıda tarif edilen dönüşüm sürecinin tetiklenmesine sebep olmuştur. Dış sömürü yoluyla elde edilen zenginlik Hun boy konfederasyonunun savaşçı seçkinlerini iç sömürü ilişkileri kurmaya teşvik edecektir.

¹⁵¹⁷ Dîvânü Lugâti't Türk'te verilen bir beyit ipekli kumaş imgesinin törenin bozulması, düzenin sarsılması ile olan ilişkisine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Burada günümüz Türkçesine uyarlanmış haliyle alıntılatacağımız beyit şöyledir:

“Şeytan bal (dünyanın tatlığını) sunarak sana vardı [senin karşına çıktı]
İpek giysi giyerek (ondan etkilenmiş halde) delilik içinde kal (Onun hilesini idrak edeme).” (Mahmûd el-Kâşgarî, 2007: 168).

¹⁵¹⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 443-444)

¹⁵¹⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 431)

Anılan ilişkinin altında göçerler ve Çin arasındaki haraç ilişkisinin çift taraflı karakteri yatmaktadır. Göçerler askeri güç kullanarak Çin yahut başka yerleşik komşularını haraca bağlasalar da söz konusu haraç ilişkisi tek taraflı bir el koyma biçimini almamaktadır. Burada zor kullanmanın amacı yerleşik komşuları ihtiyaç duymadıkları malları almaya yahut kendi zararlarına gördükleri bire mübadele ilişkisine girmeye zorlamak olduğu için, yerleşiklerden alınan haraç karşılığında göçerler de toplumsal artıktan belirli bir kısmını onlara vermektedirler. Yani haraç ilişkisi el koymaktan ziyade yağma ve akın tehdidi ile desteklenen bir zorunlu mübadele karakteri arz etmektedir. Göçerler ile yerleşikler arasında kurulan haraç ilişkisinin çift taraflı niteliği, dış sömürü yoluyla elde edilen zenginlik arttıkça ve ak budun giderek daha fazla zenginlik peşinde koştukça, göçerlerin vermesi gereken maddi karşılık miktarını, Çinlilerle aynı oranda olmasa da arttırmıştır. Söz konusu artış bir noktada ak budunun daha fazla zenginlik adına kara budunun sürülerine el koymaya niyetlenmesi, kara budun üzerinde iç sömürü ilişkileri kurmaya niyetlenmesi ile sonuçlanmış ve böylece ipekli kumaşlar ve törenin bozulması ilişkisinin nesnel zemini ortaya çıkmıştır.¹⁵²⁰

Çin hanedanları ile sıhri hısımlık ilişkisi kurulması yahut Çin'den bürokratlar getirilmesi ya da Çinli soyluların boy birlikeri içinde görev almaları tek başına kara budunun kitlesel tepkisini doğurmaz ya da boy birliğinin yıkılması ile neticelenecek bir iç çatışma dalgasını harekete geçirmez. Hun örneğinde görülebileceği üzere konfederasyonun en istikrarlı dönemlerinden birine denk düşen Mo-Tun döneminde hem Çin hanedanları ile akrabalık ilişkileri kurulmuş hem de Çin'den ve başka yerleşik topluluklardan çeşitli bürokratlar getirilerek istihdam edilmiştir.¹⁵²¹ Burada önemli olan kiminle evlenildiğinden yahut getirilen bürokratin nereden geldiğinden ziyade kurulan ilişkilerin niteliğidir. Mo-tun döneminde gelen gelinler ve bürokratlar Mo-tun'un çevresinde kaldığı ve gerek diğer boylar gerekse de kara budun üzerinde iç sömürü ilişkilerinin kurulması sürecinde dahil olmadıkları ölçüde boy birliğinin yapısal istikrarında ciddi bir dönüşüme yol açmazlar. Ne vakit ki gelinler ile birlikte yahut bağımsız olarak gelen Çinli ya da yahut başka kökene mensup (örneğin Soğdlu) bürokratlar kağan ya da hâkim boyun diğer

¹⁵²⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 456-457)

¹⁵²¹ (Avcıoğlu, 1985a: 437-438)

boylar ve kara budun ile ilişkisini dönüştürecek etkiler üretmeye, iç sömürü ilişkilerinin kurulması süreçlerinde boy göstermeye başlarlar, varlıkları o zaman kara budun için bir sorun haline gelir.¹⁵²² Bu bağlamda Çinli bürokratların gelmesi ile ilin ve törenin bozulması arasındaki ilişki Çinli bürokratin kağanın yanında bir yazıcı olmaktan çıkıp, soy bağı ilişkisi dolayısıyla göçer aristokrasisine dahil olması ile başlar. Soy bağı ilişkisinin kurulmasının ardından göçer hiyerarşik örgütlenmesine dahil olan Çinli bürokrat kandaş örgütlenme içindeki yetki ve olanakları bir tarım toplumu için olağan olan biçimlerde kullanmaya başladığı vakit kara budunun tepkisinin zemini karşımıza çıkar. Çinli bürokratin buradaki rolü sınıflaşma sürecine giren ak budun unsurlarının da ittifakı ile birlikte geldiği toplumdan temellük edilmek istenen iç sömürü ilişkileri ve sair pratikleri boylar ve kara budun üzerine uygulama süreçlerine dahil olması halinde somutlaşır.

Feodal yerleşik toplumlardan gelen Çinli bürokratların beraberlerinde göçer üretim tarzına mündemiç ilişkileri dönüştürecek pratiklerle gelmeleri de bir tesadüf değildir. Son kertede, ihraç edilen pratikler yoluyla göçer üretim tarzının dönüşümü beraberinde yeni bir hukuk ideolojisi, siyasal örgütlenme biçimi getirecektir. Dönüştürücü müdahaleyi taşıyan pratiklerin kaynağının Çin feodal sistemi¹⁵²³ olduğunu düşündüğümüzde; dönüşümün sonucunda step toplumlarının gereksineceği yeni hukuk ve devlet biçimleri, köklerini dönüştürücü pratiğin kaynağında yani Çin’de bulacaklardır. Bu ise Çin’in Orta Asya steplerine rejim ihraç etmesi ve buna mukabil; Orta Asya göçerlerinin İmparator’un tebaası haline gelmesine tekabül edecektir. Özellikle Han hanedanının döneminde doğu Asya’da bir *Pax Sinica* teşkil etme çabalarını¹⁵²⁴ düşündüğümüzde Çinli bürokratların rejim ihracı çabaları Çinli yönetici sınıfların daha fazla zenginlik, toprak ve tebaa arayışlarından bağımsız düşünülemez ve step toplumlarının “devleti terk etmek” ya da “devleti değiştirmek” adı altında özetlenecek tepkileri de nesnel-toplumsal içeriklerini bu dinamikler bağlamında edineceklerdir.

¹⁵²² (Avcıoğlu, 1985a: 448)

¹⁵²³ (Gumilev, 2003: 321)

¹⁵²⁴ (Cheung Kwan, 2016: 372; Gumilev, 2003: 303)

Anılan ilişkiyi anlayabilmek bunların yanında Çin'in sınıf mücadeleleri tarihinin de analize dahil edilmesini gerektirmektedir.¹⁵²⁵ Çünkü Çin'de toplumsal gelişimin yaşandığı ve buna mukabil iç çelişkilerinin massedilmesinde ve ertelenmesine yüksek bir başarı elde edildiği dönemler aynı zamanda Orta Asya göçerlerine yönelik fetih seferleri ama daha da önemlisi hukuk ve rejim ihracı pratiklerinin ve Göçer önderlerinin Çin sistemi içinde istihdam edilmelerinin¹⁵²⁶ yoğunlaştığı dönemlere denk düşmektedir.¹⁵²⁷ Çinli yönetici sınıfın hükümleri altında olan toprak ve tebaayı artırma amacıyla Orta Asya'yı da içine alan geniş bir alanda seferlere girişmeleri yahut gerek içeride realize edilemeyen artığın realize edilmesi gerekse de çelişkilerini ertelemiş ve üretici güçleri verili iç kapasitenin sınırına kadar taşımış bir toplumun ihtiyaç duyduğu artığın başka toplumlardan sağılmasına yönelik olarak çeşitli pratikleri komşu formasyonlara ihraç etmeleri ile sınıf çelişkilerinin ertelenmesi, massedilmesi ve ihracı birbirine paralel bir seyir izlemektedir.

Üst paragrafta yapılan saptamaya dayanarak Çin varlığına yönelik tepkilerin Törenin ihlaline olan tepkilerle örtüştüğü söylenilebilecektir. Bu iddia kabul edilebilirse bu tepkiler törenin içeriğine ilişkin saptamalar yapmaya da müsaade edecektir. Anılan nedenle söz konusu tepkilerin tarihini biraz detaylı incelemek yerinde olacaktır. Kandaş örgütlenmenin hakimiyeti altında töre, göçer üreticilerin göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenmede içerilmiş olan ve boy nezdinde temsil edilen sınıf menfaatlerinin normatif biçimler altında soyutlanmasına denk düşmektedir. Törenin boylar dolayısıyla özneleşen göçer üreticinin sınıf menfaatleri ile çakıştığı bu düzlemde törenin savunusu göçer üretim tarzının, kandaş örgütlenmenin ve göçer üreticinin sınıf menfaatlerinin savunusu ile örtüşmektedir. Anlatılanlar ışığında göçer üretim tarzının karşısında aile mülkiyeti gibi faktörlerin gelişmesine kapı açan, göçer üreticilere daha önce karşılaşmamış oldukları iç sömürü pratiklerini dayatan ve üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyeti ile kandaş soy bağı örgütlenmesini aile mülkiyeti ve savaşçı aristokrasi lehine dönüştürmeye çalışan hareket ve etkiler töreye aykırı olma gerekçesi ile boyların tepkisi ile karşılaşmaktadır.

¹⁵²⁵ Benzer bir yaklaşım için bkz. (Gumilev, 2003: 305)

¹⁵²⁶ Bkz.(Yihong, 1992)

¹⁵²⁷ (Gumilev, 2003: 303)

Töre ile göçer üretim tarzı ve boylar dolayısıyla temsil edilen göçer üreticinin menfaatleri arasındaki ilişki düşünüldüğünde anılan tepkinin sınıfsal bir tepki olduğunu söylemekte bir beis bulunmamaktadır.

Bunların ilk örneklerinden biri Hun Şan-Yü'sü Lao-shang'ın istihdam ettiği Çinli danışman Chung Hang Yüeh'in Hun toplumuna ihraç ettiği pratiklerde saklıdır. Chung Hang Yueh, Lao-shang'ın maiyetine girmesinin ardından Göçer üretim tarzına özgü üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyet ve boyların üretim araçları, emek gücü ve zor aygıtları üzerindeki dolaysız hakimiyetlerini tehdit edecek yeni vergi aygıt ve pratiklerinin uygulamaya sokulmasına ve böylece Şan-yü ve ailesinin toplumsal artığa doğrudan el koymaya çalışarak boyların üretim araçları ve artık üzerindeki dolaysız kontrolünü sarsmalarına neden olmuştur.¹⁵²⁸ Bu bir bağlamda Çin'in kendi sınıf yapısı ve buna bağlı çelişkilerinin step göçerlerinin arasına taşınmasına karşılık gelmektedir ve son kertede kendi üretim araçları üzerindeki dolaysız ve kolektif hakimiyetleri sarsılan boylar ve toplumun geri kalanı ile göçer üretim tarzından bir sapma olarak zenginliğe boy dolayısıyla değil de doğrudan ve kişisel olarak el koymaya başlamış olan önderlik arasındaki sınıf çelişkilerinin keskinleşmesine neden olmuştur. Anılan süreç içinde ak budunun çıkarları tehdit edilen unsurları, çıkarları tehdit altında olan üretici sınıfla yani boyların geri kalanıyla ittifak içine girmiş ve kendi sınıflarına karşı mücadele eden boyun saflarına geçebilmişlerdir.¹⁵²⁹ Bu bağlamda bozulma yahut dirlik ve düzenin kaybolması birilerinin hangi kumaşı giydiğine değil artığın üretim ve bölüşümünde Çinli bürokratların ihraç ettiği feodal niteliği baskın pratiklere bağlı dönüşümlerle açıklanmalıdır.

Üretim tarzının dönüşmesi sürecinde yükselen sınıf tepkilerinin bir diğer örneği de Tabgaçların Wei hanedanını kurmasından sonra karşımıza çıkar. Çin feodal örgütlenmesinin kontrolünü ele geçiren Tabgaç aristokrasisi göçerlerin önderi olmaktan

¹⁵²⁸ (Gumilev, 2003: 103-105)

¹⁵²⁹“*En sonunda sınıf mücadelesinin belirleyici anının yaklaştığı zamanlarda hakim sınıf içinde, bütün bir eski toplum içinde süreduran dağılma süreci öylesine sert, öylesine keskin bir nitelik alır ki hakim sınıfın küçük bir kesimi kendin o sınıftan koparır ve devrimci sınıfa, geleceği elinde tutan sınıfa katılır.*” (Marks ve Engels, 2013: 30).

Çin'in imparatorluk aristokrasisi olmaya doğru yönelirken, onlarla beraber Çin'e gelmiş olan kara budun Çinli köylülerine benzer bir biçimde iç sömürü ilişkilerine dahil edilmek istenecektir. Çinlileşme ve Bozkır kültürüne bağlı kalma düzleminde somutlaşan mücadele temelde göçer töresine bağlı yaşamak isteyen kara budun ve onlarla müttefik olan ak budun mensupları ile tarımsal bir ekonomiye geçişi savunan Tabgaç yönetici sınıfı arasındadır. Kara budunun, Çin'in iç sömürü mekanizmalarının kontrolünü eline geçiren ak buduna tepkisi ise isyan etmek olacaktır. Kıvılcımı, başkent tarımsal bir ekonomiye yaslanmanın mümkün olduğu Güney'e taşınması ile çakılan bu isyanlar esnasında kandaş örgütlenmeye dayanan kara budun ile göçer üretim tarzından yana saf tutan ak budun unsurları ittifak kuracaklar ve tarımsal artışa yaslanan Tabgaç ve Çinli soylulara karşı mücadele girişeceklerdir.¹⁵³⁰

Wei hanedanlığı dönemindeki bu isyan ile göçer töresi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Türk ve Moğol kökenli göçer savaşçıların başı çektiği bu isyanda temel gerekçe göçerlerin yerleşmeye yahut vergi vermeye zorlanmasıdır. Vergi bir iç sömürü pratiği olduğu için söz konusu dayatma, kara budun için göçer töresinin ihlali anlamına gelmektedir. Göçer töresinin ihlal edildiği yerde ise kağanın kutundan söz edilemeyeceği için kara budunu kağana bağlayan bir şey kalmayacaktır. Önderin töreyi ihlal etmesi nedeniyle kutsuz kalmasını takiben kara budunun kitleler halinde isyan ettiği görülecektir. Kuzey Wei hanedanlığının istikrarını sağlaması sürecinde karşımıza çıkan kara budun isyanları ile göçer töresi arasındaki bu yoğun ilişki kendini göçer töresince korunan menfaatlere sahip olmayan Çinli köylülerin isyandan uzak durmasında da göstermektedir. Çünkü kara budunun aksine Çinli köylü için iç sömürü yasağı ile toplumsal kuruluş arasında ideolojik bir bağ bulunmamaktadır. Bu bağlamda da Çinli köylülerin sınıf tepkileri göçer töresine dayalı bir isyan içinde yoğun bir biçimde temsil edilmemektedir. Anılan ilişkinin sonucu ise söz konusu isyanların temelde bozkırdan gelen göçer çobanların isyanları olması biçiminde karşımıza çıkmaktadır.¹⁵³¹

¹⁵³⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 477)

¹⁵³¹ (Avcıoğlu, 1985a: 112)

Anılan ilişkinin bir örneği boy isyanları sonucun boy birliğinin dağıldığı Göktürk Kağanı Hsieh-li (Hie-li) döneminde bulunabilecektir. Hsieh-li kağan döneminde Göktürkler şiddetli boy isyanları ile sarsılmışlar¹⁵³² ve ardından I. Göktürk boy birliği yıkılmıştır.¹⁵³³ Söz konusu kitlesel ve şiddetli boy isyanlarının en büyük nedeni ise Hsieh-li kağanın birlik içerisindeki boylardan vergi talep etmesidir.¹⁵³⁴ Törenin açıkça ihlal edilmesi anlamına gelen bu dayatma, Hsieh-li kağan'ın *kut*'unu kaybetmesi anlamına gelmektedir. Kut kaybedildiğinde ise boy birliğine önderlik etmek söz konusu olmayacaktır. Kiu-t'ang-şu'daki bir pasaj durumu şöyle anlatmaktadır:

*“Hie-li görev dağıtımında hep Huları (=barbarlar) tercih etmiş ve kendi sülalesinin adamlarını ihmal etmişti. Hular (=barbarlar) aç gözlü, kibirli ve çoğu kez kapaktı. Bunun sonucunda yasalar ve nizamnameler ardı ardına gelmeye başladı, her yıl savaşıldı ve bu nedenle ülkesinin insanları sıkıntı çekti. Birçoğu itaat etmemeye başladı. Üstelik her yıl o kadar çok kar yağıyordu ki, hayvanlar sürüler halinde telef oluyor ve ülkede açlık hakim oluyordu. Hie-li'nin harcamaları karşılanamaz duruma gelince boylardan daha yüksek vergiler istedi. Bunun sonucunda onun yönetimi altındakiler için yaşam dayanılmaz bir hal aldı ve uzakta yakında giderek daha fazla adamı ona karşı ayaklandı.”*¹⁵³⁵

Açıklamaya geçmeden önce T'ang-şu'daki ilgili pasajı da alıntılalım:

*“T'ü-küe'lerin yalın adetleri vardı ve yalın yaratılışlıydılar. Hie-li'nin yanında Çinli bir bilgin Çao-Tê-yen vardı. Ona yeteneğinden dolayı saygı duyuyor ve ona güveni tamdı, böylece (Çao Tê-yen) yavaş yavaş devlet (politikasına) hakim oldu. Ayrıca (Hie-li) Hulara (=barbarlar) hükümeti emanet etti, akrabalarını etrafında uzaklaştırdı ve onları hizmete almadı. Askerleri harekete geçirdi ve her yıl Çin bölgesine girdi, bu nedenle adamları bu yorgunluklara artık dayanamıyordu. Hular (=barbarlar) acımasız ve açgözlüydü; çok kez kaypak ve güvenilmezlerdi, bu nedenle buyruklar ve emirler istikrarsızdı. Her yıl çok açlık çekiliyordu. Vergiler ve haraçlar ağır bir yükü ve boylar ona giderek daha fazla sırt çevirdi.”*¹⁵³⁶

¹⁵³² Kiu-t'ang-şu'dan aktaralım: “I. Çen-kuan yılında (627) Yin-şan Dağı'nın kuzeyinde Sie-yen-t'o-lar, Hui-holar (Uygurlar), Pa-ye-kular ve başka boylar birlikte (Hie-li'ye karşı) ayaklandı ve onun Yü-ku Şad'ını kovdu.” (Mau-Tsai, 2019: 190).

¹⁵³³ (Divitçioğlu, 2005a: 43; Golden, 2011a: 41; Mau-Tsai, 2019: 274)

¹⁵³⁴ Bkz. (Taşağıl, 2018b: 127)

¹⁵³⁵ (Mau-Tsai, 2019: 191)

¹⁵³⁶ (Mau-Tsai, 2019: 272)

T'ang-şu'nun müellifi ya da müellifleri Hsieh-li kağan dönemindeki toplumsal kargaşa ve boy isyanlarının nedenlerini gayet açık bir biçimde teşhis etmişlerdir aslında. Çinli bürokratlardan bahsetmelerine rağmen odak noktaları ipekli giymek yahut sebze yemeye başlamak değildir. Alıntıda da görülebileceği üzere Çinli bürokratin etkisi göçer siyasal örgütlenmesinin işleyişine müdahale edebilme olanakları ile ilgili olarak tanımlanmıştır. Üstüne üstlük Çinli tarihçi yahut tarihçiler Çinli bürokratin etkisini de bağlamı içinde görmeyi başaramışlardır. Alıntıda açık bir biçimde görebileceği üzere Hsieh-li kağan döneminde boy birliği içindeki çelişkilerin şiddetlenmesinde soy bağı örgütlenmesi dışındaki unsurların siyasal örgütlenmeye ilişkin işlevleri üstlenmesi, askeri hareketlerin toplumsal maliyetinin göçerler tarafından üstlenilemez raddeye gelmesi ve en önemlisi vergi ve haraç gibi pratiklerin rolü vurgulanmıştır.¹⁵³⁷ Çinli bürokrat ve onun icraatları, T'ang-şu'nun müelliflerinin de belirttiği üzere anılan yapısal bütünlüğün bir parçasıdır ve bu bağlamda değerlendirilmek durumundadır.

Gerçekten de Hsieh-li kağanın vergi benzeri iç sömürü ilişkileri kurmayı istemesi beraberinde boyların birlikten kopmaları ve şiddetli boy isyanlarını getirmiştir.¹⁵³⁸ Burada önemli ve Yukarıda Çinli gelinler bahsinde altı çizilen bir diğer önemli bilgi de iç sömürü ilişkileri kurmaya çalışan hsieh-li kağanın tıpkı hunlarda olduğu gibi yönetsel mevkilere yerleşik bir toplum olan Sogdiana'lı kimseleri getirmesidir.¹⁵³⁹ T'ung-Tien'den aktaralım:

“3. Yılda (629) Sir Tarduşlar çölün kuzeyinde kendi kağanlıklarını ilan ettiler. Elçi gönderip vergi sundular. Hsie-li vassalığını ilan etti. Shang prensesi rica etti. Bütün Soğduların her bir kabilesi ile ilişkilerini yakınlaştırdı. Soğdluların çoğu başı boş kalarak, fazla arzulu olmaya başladılar. Hukukî kuralların değiştirilmesiyle askerler neticede harekete geçti.”¹⁵⁴⁰

Sınıf mücadeleleri sadece dış basınca bağlı değildir elbette. Çin'den bir pratik setinin getirilmesi de başta olmak üzere göçer üretim tarzı, boy yapısı ve üretim araçları

¹⁵³⁷ (Mau-Tsai, 2019: 431-432)

¹⁵³⁸ (Avcıoğlu, 1983: 672)

¹⁵³⁹ (Divitçioğlu, 2005a: 43; Khazanov, 2015a: 383)

¹⁵⁴⁰ Aktaran (Taşağıl, 2018b: 127)

üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi ile çelişki içinde olan iç basınç kaynaklarının da ele alınması gereklidir. Bu iç basınç kaynaklarının en önemlisi ise savaşçı aristokratlar ve aileleri etrafında gelişen aile mülkiyeti olgusu ve aile mülkiyetine dayanan savaşçı aristokratların boyun kolektif iktidarına karşı proto-feodal bir siyasal iktidar talebiyle yürüttükleri mücadeledir. Söz konusu mücadele esnasında göçerler; aile mülkiyeti rejimini yaymayı, iç sömürü pratiklerini boylara dayatmayı ve askeri demokrasiden merkezinde savaşçı aristokratların olduğu bir proto-feodal rejimi geçişi talep eden savaşçı aristokratlar, şefler, başbuğlar ve bağlı boylar ile sürekli mücadele etmişlerdir. Söz konusu mücadelelerin dayanağı ise töredir. Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş step toplumlarının ideolojik örüntülerinin toplamı olan töre, sınıf mücadeleleri içinde mücadelelerin gerekçesi olarak kavramsallaştırılmaktadır. Toplumsal iktidarını korumak yahut onu ele geçirmek için mücadele eden sınıflar, mücadelelerinin dayanağını törede bulacak, töreyi kaynak gösterecek ve töreyi kurmak yahut bozulan töreye sahip çıkmak adına mücadele edeceklerdir.

Göçer toplumunda kara budunun ak buduna karşı ayaklanması yahut önderlerini terk etmesi biçiminde tebarüz eden sınıf mücadelelerinin iç sömürü dışındaki bir diğer dinamiği de kara budunun taleplerinin yapı üzerindeki belirleyici etkisidir. Göçer önderliğinin kara budun ve ak budunun geri kalanının taleplerini karşılamakta yetersiz kalması yahut onlar üzerinde törel olmayan yeni ve iç sömürü niteliği taşıyan ilişkiler kurmak istemeleri bu bağlamda göçer boy birliklerindeki şiddetli çözümlerin temel nedeni olarak ele alınabilecektir. Anılan durum Kül Tegin Yazıtının doğu yüzünde şu şekilde ifade edilmektedir:

“Ondan sonra küçük kardeşleri hakan (I D 5) olmuş, oğulları hakan olmuş; ondan sonra küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı [ve] oğul babası gibi yaratılmadığından bilgisi hakan[lar tahta oturmuşlar. Buyrukları yine bilgisiz imiş, fena imiş. (I D 6) Beyleri, kavmi asi olduğundan Çin Kavmi de hilekâr, kurnaz (?) olduğu için küçük kardeşler büyük kardeşlerin aleyhine kıyam ettiği için, beylerle kavm arasında nifak olduğu için Türk milletinin [eskiden beri] ülkeli olan ülkesi inkıraza yüz tutmuş.”¹⁵⁴¹

¹⁵⁴¹ Aktaran (Orkun, 2011: 31-32)

Göçer üretim tarzının hakim olduğu toplumlara yerleşik toplumlara yapısal unsurların dahil edilmeleri sürecinde boyların; ama özellikler de üretici kitlelerin üretim araçları üzerindeki doğrudan hakimiyetlerini savunmak için sınıf tepkileri göstermelerinin bir diğer örneği de yerleşik topluma doğru ciddi bir kayma yaşayan Uygurlarda görülebilecektir. Uygur aristokrasisinin Çin üzerinde kurulan hakimiyete de bağlı olarak giderek yerleşikleşmesi ile birlikte dönüşen sınıf yapıları step toplumlarının görece eşitlikçi formunu sınıf egemenliğinin daha da belirginleştiği, sınıf ayrımlarının daha keskin ve somut bir form edindiği bir yapıya meyletmesi, Uygular içindeki sınıf mücadelelerini tetiklemiş ve üreticiler göçer üretim tarzından sapma gösteren, servet biriktiren, mülk edinen ve daha da önemlisi üretici kitlenin bir boyun mensubu olarak üretim araçları üzerinde kurdukları dolaysız hakimiyeti tehdit edip Çin feodalitesinden temellük edilen iç sömürü ilişkileri ile üreticilere yüklenen yönetici sınıfa karşı önemli mücadeleler yürütmüşlerdir.¹⁵⁴²

Göçerlerin dayanağını göçer töresinde bulan isyanlarına bir diğer örnek de Oğuz göçerlerinin kurucu unsuru oldukları Selçuklu devletine karşı isyan etmeleridir. Selçuklu hanedanlığının devletleşme sürecindeki askeri başarılarının temel dayanağı olan göçer Oğuzlar ve daha genel olarak Türkmenler¹⁵⁴³ Devletin kurulduğu dönemde boy düzeninde yaşamayı sürdürmüş olsalar¹⁵⁴⁴ da göçer üretim tarzının dış sömürüye bağımlılığı dolayısıyla artık Selçuklu hanedanı ve müttefikleri olan yerel feodallerin tebaası ve artık kaynağı haline gelmiş olan yerleşik çiftçiler üzerindeki baskıları Selçuklu sultanları için bir sorun haline gelmiş ve Türkmenler ve Selçuklu egemen sınıfı arasındaki çelişkiler yüzeye çıkıp keskinleşme temayülüne girmiştir.¹⁵⁴⁵ Selçuklular Oğuz göçerlerinin yerleşikler üzerindeki baskılarını engellemek ve göçerleri iç sömürü ilişkilerine dahil edebilmek için çeşitli yordamlara başvurmuşlardır. Söz konusu yordamlardan en önemlisi Tuğrul Bey'in oğuz göçerlerine Selçuklu hakimiyetindeki topraklardan uzak durup Doğu Roma Sınırında yer alan Azerbaycan ve Anadolu hattına

¹⁵⁴² (Golden, 2018: 174)

¹⁵⁴³ (Doğan ve Doğan, 2004: 26; Nicolle, 2013: 14; Peacock, 2016: 86-87)

¹⁵⁴⁴ (Kafesoğlu, 1972: 12-13; Köymen, 1970: 6)

¹⁵⁴⁵ (Bodmer, 2001: 36; Grousset, 2011: 178; Hassan, 2017: 19; Hillenbrand, 2015: 19; Peacock, 2015: 21)

yönelmelerini söylemesinde görülebilen Oğuz göçerlerini Selçuklu tebaası çiftçiler dışında bir sömürü kaynağına yönlendirmek için serhadde sürmektir.¹⁵⁴⁶ Ne var ki serhadde sürme politikası tek başına yeterli olmayacaktır. Özellikle serhadde sürülemeyen oğuzlar Selçuklu sistemi için ciddi bir istikrarsızlık unsuru haline gelecekler ve baskı altına alınmaya çalışacaklardır.¹⁵⁴⁷

Oğuz göçerlerinin Selçuklu sistemi içinde yapısal bir istikrarsızlık unsuruna dönüşmelerine ek olarak Selçuklu devleti Oğuz göçerlerini vergilendirmeye de yönelecektir. Göçer töresince savaş halleri dışında müsaade edilmeyen iç sömürü pratiklerinin ihdası ve uygulanması Oğuzların Selçuklu devletine olan isyanlarının diğer bir temel dayanağını teşkil edecektir. Bozkır töresine bağlı ve kendi şeflerinin önderliği altında yaşayan oğuz boyları isyan etmeden önce Selçuklu sultanlarına yılda 24.000 koyunluk bir vergi vermekle mükellef kılınmışlardır.¹⁵⁴⁸ Oğuzların Belh vilayeti valisi İmamüd-din Kamac tarafından gönderilen vergi tahsildarlarını öldürmeleri¹⁵⁴⁹ ile Selçuklu Sultanlarının vergilendirme politikalarına karşı isyan etme yolunu tutmuşlardır.¹⁵⁵⁰ Oğuzların tepkisinin temelinde göçer üretim tarzı ve dolayısıyla göçer töresinin önder ve boylar arasında iç sömürü ilişkilerini istisnai durumlar dışında yasak kılması yatmaktadır.

Gerek dış sömürünün engellenmesine yönelik baskılar gerekse de iç sömürüye muhatap olmak Oğuz göçerlerinin soy bağı ilişkileri dolayısıyla takip ettikleri Selçuklu sultanlarının önderlikten efendiliğe geçmesi ve bu bağlamda meşruiyetlerinin yahut kut'un dayanağı olan göçer töresinden uzaklaşması anlamına gelmektedir. Böyle bir durumda ise göçer töresine bağlı olan boyların temel tepkisi töreye riayet eden bir önderlik altında bir araya gelerek isyan etmek Belh Muharebesi (1153) yahut Katvan savaşı (1141) örneğinde görüleceği üzere göçer töresine sahip çıkan bir başka boylar

¹⁵⁴⁶ (Bodmer, 2001: 36; Grousset, 2011: 169; Hillenbrand, 2015: 19-20; İnalçık, 2009: 4-5; 2014: 469; Sevim, 1971: 5-6; Timur, 1994: 52)

¹⁵⁴⁷ (Hassan, 2017: 178)

¹⁵⁴⁸ (Köymen, 1947: 166)

¹⁵⁴⁹ (Köymen, 1947: 167)

¹⁵⁵⁰ (Grousset, 2011: 174; Hassan, 2017: 29-30)

arası/üstü yapılanmaya katılmak üzere mevcut yapıyı terk etmek olacaktır. Katvan Savaşı'nın kara budununun sınıf mücadeleleri bağlamında önemli olduğu bir diğer nokta da Kara Hitayların bölgeye çağrılmış olmasıdır.¹⁵⁵¹ Hitayların bölgeye çağrılmasına ilişkin iki temel rivayet vardır. Bunların ilki Harezmi Şahı Atsız'ın (1127/8-1157) Hitayları bölgedeki otoritesini geri almak amacıyla çağırmasıdır.¹⁵⁵² İkinci rivayet ise Hitayların Selçukluların Vassalı olan Karahanlılar tarafından, isyan eden ve bir türlü kontrol edilemeyen Karluklara karşı bölgeye çağrılmasıdır.¹⁵⁵³ Hitayların bölgeye gelişi hangi sebebe dayanırsa dayansın bizim için önemli olan Katvan Savaşının hemen arifesinde Sultan Sancar tarafından tehdit edilen ve uzlaşma çabaları reddedilen Oğuz ve Karlukların Hitayları Sultan Sancar'a karşı kendilerine yardım etmeleri için çağrıları ve Hitayların da bu Çağrıya karşılık vermeleridir.¹⁵⁵⁴ Yukarıda verilen iki rivayetten farklı olarak bölge üzerinde bir politik egemenlik konumunda bulunmayan Karluk kara budununun Hitaylardan yardım istemeleri aslında bozkırda işlemekte olan törel mekanizmalara dayanarak yapılan bir çağrının varlığına işaret etmektedir.

Oğuz isyanını törel karakterinin en önemli etkilerinden biri soy bağı ilişkilerinin söz konusu isyanın gelişme sürecinde etki göstermesidir. Göçerler töreye dayanarak vergi tahsildarlarını öldürmüş, Belh valisini savaşta alt etmiş ve onu da öldürmüş olmakla birlikte hala sultan soyu ile soy bağı ilişkisine sahiptirler ve bu bağlamda Sultan ordusu ile göçerler üzerine yürüdüğünde savaştan kaçınmak için sultana haraç ödemeyi dahi teklif etmişlerdir.¹⁵⁵⁵ Anılan tepkinin temelinde törenin bir diğer belirleyici unsuru olan soy bağı ilişkileri yatmaktadır. Göçerler iç sömürü ilişkilerinin failleri arasında olan yerel egemenleri öldürmekten çekinmezken¹⁵⁵⁶ soy bağı ilişkileri dolayısıyla¹⁵⁵⁷ akrabaları olan Selçuklu sultanı ile savaşmaktan kaçınmayı denemektedirler çünkü göçer töresinde akrabalar arasında kan dökmek de tıpkı iç sömürü gibi temel bir yasaktır.¹⁵⁵⁸ Fakat Selçuklu egemen sınıfı töre dairesinin tam anlamıyla dışına çıktığı için ve bunu gösterir

¹⁵⁵¹ (Biran, 2005: 42)

¹⁵⁵² (Biran, 2005: 43)

¹⁵⁵³ (Biran, 2005: 42)

¹⁵⁵⁴ (Biran, 2005: 42-43)

¹⁵⁵⁵ (Köymen, 1947: 169-170)

¹⁵⁵⁶ (Atagarriev, 1997: 947)

¹⁵⁵⁷ (Bartold, 2014: 305)

¹⁵⁵⁸ (Roux, 1999:121)

biçimde kendi akrabalarının kanını dönmekte ısrar edince göçerleri sultana bağlayan son törel bağın kopuşu da göçerler için açıklık kazanmış ve Sultan Sancar'ın töreden koştuğu Oğuz göçerleri nezdinde tescillenmiştir. Sultan Sancar'ın kendi akrabalarının kanını dökmedeki ısrarı Selçuklu sultanlığının önderlikten efendiliğe geçişi sürecinde törenin sürekli ve şiddetli biçimde ihlal edilmesi ile birleşince Oğuz göçerleri isyan ederek 1153 yılında Belh yakınlarında Sultan Sancar'ın ordusunun karşısına çıkmış¹⁵⁵⁹ ve onu yenilgiye uğratmışlardır.¹⁵⁶⁰ Çarpışmanın ardından Sultan Sancar Oğuzların eline esir düşecektir. Sancar'ın esaret süreci bize göçer töresinin belirleyici etkilerine ilişkin bir başka örnek daha sunmaktadır. Çünkü Oğuzlar ele geçirdikleri sultanı geceleri bir kafeste tutsalar da yanlarında gezdirmiş ve ona yetkisiz, işlevsiz ve sembolik bir önder olarak muamele etmişlerdir.¹⁵⁶¹ Sancar'ın bir yandan tutsak alınması diğer yandan da kutsal-sembolik bir önder olarak gezdirilmesi temelde Oğuzların törenin gereği olarak soy bağı ilişkisini korudukları fakat aynı zamanda töreye aykırı hareket ettiği için Sancar'ın önderliğini sembolik bir figür düzleminde sınırladıkları anlamına gelmektedir.

Göçer toplumlarına hâkim olan sınıf mücadeleleri özellikle ak budunun feodal bir egemen sınıfa dönüşmesi sürecinde şiddetlenir. Bunun temel nedeni göçer üretim tarzından feodal düzene geçiş esnasında otlaklar üzerindeki kolektif mülkiyetin yerini göçer soyluluğunun otlaklar üzerindeki hakimiyetinin alması ve kara buduna gerek otlaktan yararlanabilmek için dayatılan haraç gerekse vergi benzeri iç sömürü pratiklerinin dayatılmasıdır. Söz konusu iç sömürü pratikleri, otlaklardan yararlanmanın sınırlanması ile sürüleri de küçülmüş yahut küçülme tehdidi ile karşılaşmakta olan göçer çobanları törenin kara budunu koruyan kolektif mekanizmalarına yaslanarak isyan etmeye zorlar. Söz konusu isyanların hedefinde göçer üretim tarzının ve boy ilişkilerinin dışına çıkan ve bu bağlamda töreden sapan göçer soyluluğu vardır.

Soy bağı ilişkilerinin korunduğu bir düzlemde kara budunun isyanları soy bağı ilişkileri üzerine kurulmuş törel yapı üzerinden hızla yayılmakta ve göçer soyluluğunun kara

¹⁵⁵⁹ (Agacanov, 2003: 362; Köymen, 1947: 171; Peacock, 2015: 74)

¹⁵⁶⁰ (Grousset, 2011: 174; Köymen, 1947: 172; Peacock, 2015: 101)

¹⁵⁶¹ (Köymen, 1947: 172; Peacock, 2015: 108)

budunla ittifak kuran unsurları ile de birleşerek göçer soylular için ciddi bir sorun haline gelebilmekte ve pek çok örnekte görüleceği üzere göçer soyluları ya geri adım atmaya ya da taviz vermeye zorlayabilmektedir. Ek olarak göçer toplumunda ayrık bir savaşı tabakasının yokluğu ve toplumun bütünüyle silahlı olması da kara budunun isyanlarının şiddeti ve göçer soylularının söz konusu isyanlardan çekinmelerini bir diğer nedenidir; çünkü iç sömürünün gelişmediği ve göçer soyluluğunun kara buduna karşı kullanabileceği, soy bağı ilişkilerinden yalıtılmış ve temelde başbuğuna sadık bir askeri tabakanın yokluğu ya da gelişmemişliği isyan eden boylara karşı kuvvet kullanmayı zorlaştırmaktadır. Özellikle Selçuklular, Moğollar gibi devletleşmeyi başaran örnekler öncesinde göçer soyluluğu askeri olarak bütünüyle kara buduna bağımlı olduğu için isyanlar genellikle kara budunun belirli kesimlerini etrafında toplayabilmek yani onlara daha fazla taviz vermek mümkün olmamışsa önderlik açısından yenilgi ile sonuçlanmaktadır.

Cengiz dönemini takiben soy bağı ilişkilerinin parçalanması ve boy yapısının bozulması ise kara budunun göçer töresinde temellerini bulan menfaatlerine önemli bir darbe vuracaktır. İmparatorluk genişlerken elde edilen dış sömürü kitleleri giderek daha yoğun bir biçimde Cengiz Han ve etrafında aristokratik kliğin, yani Noyanların ellerinde birikecek ve söz konusu artıkla beslenen yeni bir askeri kliğin de yardımıyla kara budunun dış sömürüden aldığı pay giderek azalacaktır.¹⁵⁶² Moğolların boyları parçalayarak Noyanlar idaresinde suni boylar oluşturmaları belirli bir isyanın soy bağı düzenini takip ederek bir çalı yangını misali bozkıra yayılmasının önüne geçecektir. Buna ek olarak Moğolların iç ve dış sömürüye dayanarak kurdukları ve boy düzeninden bağımsızlaşmış olan nökerler¹⁵⁶³ ve keshiklerden müteşekkil yeni askeri yapılanma da Erken dönem göçer soyluluğunun kara buduna olan askeri bağımlılığını kırmış ve Moğol hanlarının elinde kara buduna karşı kullanılacak, sadakati öncelikle başbuğuna karşı olan ve başbuğu tarafından beslenen bir askeri güç ortaya çıkmıştır.¹⁵⁶⁴ Söz konusu askeri güç

¹⁵⁶² (Марков, 2010: 50)

¹⁵⁶³ (Khazanov, 1981: 161)

¹⁵⁶⁴ (Kafalı, 2005: 58; Khazanov, 1981: 161)

1238’de Buhara çevresinde çıkan Tarabi isyanında olduğu üzere yoksullaşmaya ve iç sömürüye başkaldıran göçerlere karşı büyük bir şiddetle kullanılacaktır.¹⁵⁶⁵

Cengiz İmparatorluğunun gelişmesi sürecinde keskinleşen ve Noyanların kontrolündeki suni boyların, yani ulusların oluşturulması ile giderilmeye çalışılan çelişkiler, Cengiz’in ölümünden sonra, imparatorluk bakiyesine hakim olmak için verilen çatışmalar esnasında ise göçer toplulukların ya kendi soy bağı birimlerini yeniden oluşturmaları ya da ulusların birer soy bağı birimine dönüşüp kara budunun sınıfsal menfaatlerini taşıyabilecek bir nitelik edinmesi ile tekrar keskinleşecek ve imparatorluğun dağılma sürecini hızlandıracaktır.¹⁵⁶⁶ Ne var ki XIII-XIV. Yüzyıllara gelindiğinde söz konusu yapıları bir araya getirecek bir boylar arası düzenek, bizzat Cengiz tarafından tasfiye edildiği için ortada bulunmamaktadır. Boyları birbirine bağlayan bütünsel-kapsayıcı düzenekler tasfiye edilmiş ve geride Moğol aristokrasisinin başında bulunduğu uluslardan müteşekkil parçalı bir yapı kalmıştır.¹⁵⁶⁷ Uluslar soy bağı ilişkilerini taşıyabilecek noktaya gelse bile göçer siyasal örgütlenmesinin taşıyıcı unsuru olan boylar arası işbirliği düzenekleri tasfiye edildiği ve kurulan yeni mülkiyet ilişkileri sonucu egemen bir sınıf ortaya çıktığı için imparatorluğun dağılması göçer töresinin ihyası ve göçer üretim tarzına bağlı bölüşüm düzeninin geri getirilmesi ile sonuçlanmayacaktır. Boylar arası iş birliği düzeneği dağıldığı için göçer savaşçıların isyanı Moğol aristokrasisinin iç mücadelelerinde tüketilecek ve üretici güçlerdeki büyük bir kayıpla birlikte bozkırdaki yaşam koşullarının daha da kötüleşmesi ile neticelenecektir.¹⁵⁶⁸

2.8. GÖÇER ÜRETİM TARZIDA SINIFSAK YAPININ GENEL BİR ÇERÇEVESİ

Göçer üretim tarzında sınıf egemenliği gelişmemiştir. Toplumda servet eşitsizlikleri ve yönetsel işlevleri üstlenme noktasında açık bir hiyerarşik düzen olsa da söz konusu

¹⁵⁶⁵ (Yakubovskiy, 1955: 40)

¹⁵⁶⁶ (Марков, 2010: 50)

¹⁵⁶⁷ (Марков, 2010: 51-52)

¹⁵⁶⁸ (Марков, 2010: 50)

hiyerarşik düzen ve servet eşitsizlikleri zengin ve soylu ailelerin yapının diğer unsurları aleyhine servet biriktirmesinin ve yapının diğer unsurları üzerinde iç sömürü ilişkileri kurmasının engellenmesi nedeniyle sınıf egemenliği biçimi edinmemektedir. Sayılan özellikler tam anlamıyla eşitlikçi bir toplumdaki bahsetmemizi olanaksız kılmakla beraber göçer üretim tarzının sınıfsal yapısını sınıf egemenliği üzerinden açıklamanın da hatalı olacağını bize göstermektedir; bu nedenle göçer üretim tarzının sınıfsal yapısı ön sınıf düzeni olarak adlandırılmıştır.

Ön sınıf düzeninin biçimlenmesinde üretim tarzının yapısal koşulları hakim belirleyen konumundadır. Yaşam stokunun verili nesnel koşullar altında yeniden üretim gereksinimince belirlenen söz konusu yapısal koşulların sınıfsal yapı üzerindeki belirleyici etkileri bize ön sınıf düzeninin törel karakterini belirleme imkanı vermektedir.

Üretim tarzının yapısal koşullarının ön sınıf düzeninin biçimlenmesi üzerindeki etkileri orun/ülüş mekaniklerinin bölüşüm ilişkilerini biçimlendirmesi ile bölüşüm ilişkilerinin servet eşitsizliği ve iç sömürü düzeyindeki etkileri üzerinden okunabilmektedir. Birinci bölümde açıklandığı üzere göçer üretim tarzında bölüşüm ilişkilerini belirleyen orun/ülüş mekanikleri temelde yaşam stokunun yeniden üretim sürecinde karşılaşılan sürü ve otlak-su kaynakları dengesinin korunması sorunu etrafında biçimlenmiştir. Sürülerin nitel-nicel bileşimleri ile otlak-su kaynakları arasında denge kurma sorunu göçerleri sürülerini görece bağımsız üretici birimlere paylaştırmaya yani üleştirmeye zorlamıştır. Üleş ilişkisi bu noktada orunsal hiyerarşi ile biçimlendirildiğinden söz konusu üleşme eşitlikçi bir zeminde değil payların nicel ve nitel bileşimlerinin soy bağı hiyerarşisince belirlendiği bir düzlemde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda ön sınıf düzenini oluşturan ve onu soy bağı hiyerarşisi ile örtüştüren servet eşitsizlikleri orun/ülüş mekaniklerince üretilmektedir. Ne var ki aynı mekanikler, sürülerin yeniden üretim gereksinimi üretici birimlerin otlak ve su kaynakları arasında görece bağımsız hareket etmesini gerektirdiği ve otlak ve su kaynaklarının kolektif kullanımının sürülerin yeniden üretimi için bir gereklilik olduğu bir düzlemde, otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyetten türeyen kolektif denetleme-düzenleme mekanizmaları, sürülerin yeniden üretim süreçlerini korumak ve üretici birimleri işler kılmak adına geliştirilen zorunlu-törel mübadele pratikleri (ıdışma)

ve toplumun sürülerini ve otlak-su kaynaklarını koruma ile yaratıcı tamamlanmamışlık sorununa çözüm bulmak adına askeri bir formda örgütlenmesine bağlı olarak ak budunun elinde iç sömürü ilişkilerini koruyacak bir askeri aygıtın olmayışı tarafından sınırlanmaktadır. Kökleri üretim tarzının yapısal koşullarında olan sınırlamalar servet eşitsizlikleri ve soy bağı hiyerarşisinin sınıf egemenliği ile neticelenmesini engellemektedir.

Göçer üretim tarzının ön sınıf düzeni içerisinde ak budun ve kara budun olarak adlandırılan iki ön sınıf mevcuttur. Köleler var olsa bile gerek üretim tarzının kitlesel köle emeği kullanmaya imkan vermemesi gerekse de kölelerin sürülere bakabilmek için soy bağı düzenine dahil olmalarının gerekmesi köleci bir üretim tarzından bahsetmemizi olanaksız kılmaktadır. Kölelerin göçer üretim tarzındaki rolü esasında ticari bir meta olmakla sınırlıdır. Göçerler esirleri şayet ailelerine bağımlı bir unsur olarak katmıyorlarsa köleci tarım imparatorlarına satmakla yetinmektedirler.

Göçer üretim tarzını iki ön sınıfı orun/ülüş mekaniklerinin yarattığı servet eşitsizlikleri ile birbirlerinden ayrılırken söz konusu servet eşitsizliğinin de belirlendiği soy bağı hiyerarşisi düzleminde de yönetsel işlevlerin ve önderliğin üstlenilmesi noktasında (mutlak olmamak kaydıyla) birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Aradaki sınırların geçişli yapısı, mülksüzleşmenin engellenmiş olması, iç sömürünün gelişmemesi ve sınıf egemenliğini koruyacak ayrıklaşmış bir askeri aygıtın yokluğu ise söz konusu ayrımın ön sınıf düzeyinde kalması ile neticelenmektedir.

Yukarıda sayılan koşullar altına göçer toplumunda iş bölümü ilişkileri yapı içinde büyük ölçüde organik iş bölümü düzeyinde kalmaktadır. Göçer üretici birimler görece bağımsız bir nitelikte örgütlendiği, sürüler ve nüfusun artma eğilimi üretici birimlerin evlilik ilişkileri ile sürekli olarak bölünmesi ile dengelediği için göçer üretici birimlerde nüfusun tamamının üretim faaliyetine aktif olarak katılması bir zorunluluktur. Söz konusu zorunluluk dahilinde gerek ak budun ve kara budun arasında, gerek kafa emeği ve kol emeği arasında gerekse de cinsler arasındaki iş bölümü sınıf egemenliği altında edineceği sosyal biçime erişememekte, sadece üretim faaliyetleri arasında bir bölünme ile

neticelenmektedir. Göçer toplumunun komşuları ile ilişkilerine gelindiğinde ise iş bölümü bu kez sosyal iş bölümü niteliği edinmektedir. Göçer toplumunda birikimin yapı içinde zorluğu ve temel birikim olanak ve mekanizmalarının büyük ölçüde ticaret, agresif ticaret ve dış sömürü pratikleri etrafında geliştiği hatırlandığında yapı içinde gelişmeyen iş bölümünün sömürü ilişkilerinin işlediği yapı içi ve dışarısi ilişkisinde geliştiğini söylemek mümkündür.

İş bölümünün yukarıda sayılan nitelikleri artığa el koyma süreçlerinde de kendini göstermektedir. Üretim tarzının yapısal koşulları ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin belirleyiciliği altında görel olarak bağımsız ve kendine asgari düzeyde yeterli üretici birimler olarak örgütlenen göçer toplumunda iç sömürü ilişkileri düzenli bir nitelik arz etmemekte, ancak arazi durumlarda gözlemlenebilmektedir. Aralarında soy bağı ilişkileri olan ve bu nedenle de birbirleri ile ilişkilerinde törel yükümlülöklere tabi ve törel sınırlarla çevrelenmiş olan göçerlerin, yapı içindeki bir diğör unsur aleyhine servet biriktirme, yapı içindeki bir diğör unsuru hizmetine koşma gibi olanakları neredeyse yoktur. İç sömürü ilişkilerinin yasaklanması ve engellenmesi yukarıda sayılan, üretici birimlerin kendine yeterliği ve görel bağımsızlığı, üretici birimler arasında dayanışmayı zorlayan törel mübadele pratiklerinin varlığı, üretici birimler üzerinde sömürü ilişkileri kurmaya olanak verecek olan bir silahlı aygıt ve silahsızlandırılmış bir toplumun yokluğu koşullarınca belirlenmektedir. Anılan koşullar altında iç sömürü ilişkileri ad hoc durumlarda ortaya çıkmakta ve söz konusu ad hoc koşullarda bile iç sömürüye tabi olacak unsurun törel alanın dışına çıkmasını gerektirmektedir.

Birinci bölümde de belirtildiği üzere göçer üretim tarzında sömürü ve artığa el koyma ilişkileri yapı içinde değil, yapı ile dışarısi arasında kurulmaktadır. Sömürü ilişkilerinin anılan karakteri iş bölümüne ilişkin saptamalarımızla da paralellik arz etmektedir. Söz konusu paralellik yani iş bölümü ve sömürünün esasen yapı ile dışarısi arasında olması soy bağı örgütlenmesi içindeki servet birikiminin yapının unsurları hilafına gerçekleşmediğini söylememizi mümkün kılmaktadır. Aynı zamanda dış sömürü yoluyla elde edilen artığın yapı içinde üleşilmesi esnasında orun/ülüş mekaniklerinin servet eşitsizliği yaratan ama mülksüzleşmeyi de engelleyen etkisi, yapının her unsurunun el

konulan artıktan pay almasını da sağlamaktadır. Söz konusu etki özellikle göçer üretici birimlerin asgari düzeyde kendine yeterliği ile birlikte ele alındığında kara budunun iş güç verme yükümlülüğü ile rızasının alınması gerekliliği arasındaki ilişkiyi de ortaya koymakta ve kara budunun törel yükümlülüğünün, söz konusu yükümlülükten payını almasını zorunlu kılması ölçüsünde kara budunun da rızasını gerektirdiğini söylememizi mümkün kılmaktadır.

Göçer üretim tarzının ön-sınıf düzeyinde kalması, sınıf mücadelelerinin karakterini de belirlemektedir. Göçer üretim tarzında sınıf mücadeleleri bir egemen sınıf ve üretici kitleler arasında değil, egemen sınıf olma eğilimine sahip ak budun ile ön-sınıf düzenini korumak için mücadele eden kara budun ve bu iki ön sınıf arasında kurulan fraksiyon ittifakları düzleminde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla ön sınıf düzenindeki sınıf mücadelelerinde korunan düzen ön-sınıf düzenidir. Belirtilen bu nitelik özellikle törenin sınıf mücadelelerinde üstlendiği işlevin anlaşılması için önemlidir.

Sınıf egemenliği koşullarında normatif pratikler hukuk biçimini edinirler. Hukukun işlevi sınıf egemenliğinin genel çerçevesini korumaktır. Ön sınıf düzeninde ise normatif pratikler var olmakla beraber bir sınıf egemenliği yoktur. Sayılan koşullar altında normatif pratikler aslında toplumsal formasyonun verili sınıfsal biçimi içinde yeniden üretimi işlevini yani ön sınıf düzenini yeniden üretme işlevini üstlenmektedirler. Normatif pratiklerin ön sınıf düzeninde üstlendikleri bu işlev, kara budunun sınıf mücadeleleri bağlamında töreyi bir dayanak olarak kullanmasının kaynağıdır. Törenin kara budun tarafından sınıf mücadelelerinde istihdamı özellikler iç sömürü ilişkilerinin ortaya çıktığı dönemlerde anlaşılabilir. Göçer siyasal örgütlenmelerinin tasfiyesi ile törenin bozulması arasında kurulan ilişki esasında ak budunun egemen bir sınıf olmaya yöneldiği anlarda törenin ihlal edilmesinden ve törenin ihlali ile ön-sınıf düzenindeki sınıfsal menfaatleri tehdit edilen kara budunun isyan ederek yapıyı dağıtmasının bir ifadesidir. Kara budunun sınıf mücadeleleri esnasında töre ile kurduğu bu ilişki iç sömürü, ülüşün ihlali gibi pratiklere karşı töre adına isyan etme ve daha da önemlisi ileride açıklanacak olan uran kurumunun törel bir savunma mekanizması olarak harekete geçirilmesinde görülebilmektedir. Törenin ihlal edilmesi gerekçesi ile isyan eden kara budun törel düzen

içinde kalmak adına ak budunun egemen sınıfa dönüşmeye eğilimli fraksiyonlarını tasfiye ya da terk etmektedir. Anılan süreçte, töreye yaslanan kara budun, soy bağı ilişkilerine bağımlı törel dayanışma yükümlülüklerini de harekete geçirebilmekte ve egemen sınıfa dönüşme eğiliminde olan ak buduna karşı törel düzen içindeki akrabalarını uran mekanizması dolayısıyla yardıma çağırabilmektedir. Tarif edilen bu mekanik bize törenin ön sınıf düzenine içrek karakterini ve hukuk olarak nitelenmesi noktasındaki tereddüdümüzü sınıf ilişkileri düzeyinde açıklama imkanı vermektedir ve bu nedenle de önemlidir.

3. BÖLÜM: GÖÇER ÜRETİM TARZINDA SİYASAL ÖRGÜTLENME VE TÖRE

Çalışmamızın üçüncü bölümünde göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplumların siyasi örgütlenme pratikleri, üretim tarzı ve sınıfsal yapıya ilişkin analizlerimizin sonuçları eşliğinde incelenecektir. Söz konusu inceleme sonrasında üretim tarzının iktisadi katmanı ve sınıfsal yapı alanında ulaştığımız törel pratiklerin siyasi örgütlenme üzerindeki etkilerine ve siyasi örgütlenme düzeyindeki törel pratiklerin semptomlarına ulaşılması amaçlanmaktadır.

İncelememiz kapsamında ilk olarak göçer siyasi örgütlenmelerine ilişkin genel bir betimleme yapılacaktır. Genel betimleme esnasında göçer siyasi örgütlenmelerinin ön sınıf düzeyinde edindiği biçimin tarif edilmesi, boylar arası iş birliği düzeni, soy bağı örgütlenmesinin siyasi örgütlenmedeki rolü, önderlik ile efendilik arasındaki fark ve göçer önderliğinin genel olarak tanımlanması ile göçer üretim tarzın dairesinde yaşayan toplulukların siyasi örgütlenmeleri ile devlet aygıtı arasındaki ayrımın altının çizilmesi hedeflenmektedir.

Genel girişin ardından, göçer üretim tarzında toplumsal örgütlenmenin etrafında geliştiği ve törel yükümlülük ve sınırların da önemli belirleyenlerinden olan soy bağı örgütlenmesi incelenecektir. Soy bağı örgütlenmesinin incelenmesi ile göçer ailelerini birbirine bağlayan mekanizmaların ortaya konulması, akrabalık ilişkilerinin politik karakterinin ve akrabalığın bütünsel etkisinin açıklanması; soy bağı ilişkilerine mündemiç olan ve sınıfsal yapıyı da belirleyen soy bağı hiyerarşisinin açıklanması ve soy bağı ilişkilerinin kurulma süreçlerinde karşımıza çıkan evlenme, evlatlık edinme ve kan kardeşliği gibi pratiklerin siyasi örgütlenme içerisinde üstlendikleri işlevin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Soy bağı örgütlenmesinin açıklanmasının ardından bir araya gelen ailelerin siyasi bir örgütlenme altında hareket etmesinin sonucu ve onları bütünsel bir yapının parçası haline getiren soy bağı örgütlenmesi mekanizması olarak boy ve boy düzeninin açıklanmasına

girişilecektir. Boy düzeninin açıklanması esnasında boyların göçer siyasal örgütlenmelerinde üstlendikleri rol, üretim araçları ile ilişkileri ve boyları bir araya getiren mekanizmalar incelenecektir. Sayılan unsurlara ek olarak bir araya gelme süreçlerinin niteliğini belirleyen boylar arası hiyerarşik ilişkiler de ele alınacaktır. Böylece boylar arası iş birliği düzeni içinde siyasal işlevleri ile öne çıkan ve boylar arası iş birliği düzeninde aktör konumu üstlenen boyların siyasal örgütlenme düzeyinde üstlendikleri işlev ve boylar arası iş birliği düzenini ortaya çıkan koşulların açıklanması hedeflenmektedir.

Boyların yapısı ve işleyişi açıklandıktan sonra göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukların temel siyasal örgütlenme biçimi olan boylar arası iş birliği düzeni açıklanacaktır. Boylar arası iş birliği düzeninin açıklanmasında ilk olarak yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksiniminin üretici birimleri boylar düzeyinde ve boyları da boylar arası iş birliği düzeninde bir araya getiren etkileri ele alınacaktır. Söz konusu etkiler özellikle otlak ve su kaynaklarının kolektif hakimiyeti ve otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu etrafında incelenecektir. Böylece göçer üretim tarzında soy bağı ilişkilerinin edindiği siyasi karakterin de ortaya konulması amaçlanmaktadır. Boyları bir araya getiren iktisadi niteliği ağır basan zorunluluk ilişkilerinin açıklanması ile boylar arası iş birliği düzeninin törel karakteri de ortaya konulabilecektir. Söz konusu törel karakter özellikle boy birlikleri iler boylar arası iş birliği düzeni arasındaki ayrım noktasında önem arz etmektedir.

Boylar arası iş birliği düzeninin üretim ilişkilerindeki kökleri ele alındıktan sonra, boy birlikleri ile boylar arası iş birliği düzeni arasındaki farklar ve boylar arası iş birliği düzeninden boy birliklerine geçiş süreçleri, yaratıcı tamamlanmamışlık ve yaratıcı tamamlanmamışlığın sonucu olarak karşımıza çıkan ticaret ve dış sömürü eğilimleri eşliğinde ele alınacaktır. Boylar arası iş birliği düzeni ve boy birlikleri arasındaki geçiş süreçlerinin açıklanması ile birlikte göçer siyasal örgütlenmesi içinde boylar arası işbirliği düzeninin asli karakterinin ve boy birliklerinin boylar arası işbirliği düzeninin belirli koşullarda edindiği bir alt biçimi olduğunun ortaya konulması hedeflenmektedir.

Boylar arası iş birliği düzeninin göçer siyasal örgütlenmesinin asli biçimi olduğunun açıklanmasını takiben yapı içindeki törel pratiklerin incelenmesine geçilecektir. Yapı içindeki törel pratikler soy bağı ilişkileri ile bir araya gelmiş olan üretici birimleri bütünsel bir yapının unsurları olarak hareket etmeye zorlayan zorunlulukların ortaya konulması ile başlayacaktır. Söz konusu zorunluluklar yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi etrafında biçimlendiği için yapı içindeki törel pratikler yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin etkisini merkeze koyarak incelenecektir.

Boylar arası iş birliği düzeni kapsamında ele alınacak törel pratikler iktisadi niteliği ağır basan boylar arası iş bölümü ve özellikle askeri harekatlarda ve sınıf mücadelelerinin şiddetlendiği dönemde ortaya çıkan uran kurumudur. Boylar arası iş bölümü ilişkileri sürülerin nitel ve nicel bileşimleri ile bozkırda yayılmış üretici birimlerin erişebildikleri kaynakların yapının kolektif menfaatleri ve bir bütün olarak yeniden üretimi adına yapı içinde üleşilmesi işlevini üstlenmektedir. Söz konusu işlev kapsamında üleş ve ıdışma ilişkileri dolayısıyla yapının bütünsel hakimiyeti altındaki zenginlik törel zorunluluklar gereği yapı içindeki unsurlara yeniden dağıtılmaktadır.

Uran kurumunda ise karşımıza askeri niteliği ağır basan dayanışma ilişkileri çıkmaktadır. Uran, yapı dışarıdan bir tehdit aldığı anda, dış sömürü ve agresif ticari ilişkiler kurmak ya da ticaret yollarına hakim olmak gerektiğinde aralarında soy bağı ilişkileri olan unsurları soy bağı örgütlenmesinin kolektif menfaatlerini korumak adına bir araya gelmeye zorlayan bir mekanizmadır. Uran sayesinde göçer toplumu tehditlere karşı bir bütün olarak harekete geçebilmekte yahut bağlaşıklarını bir bütün olarak savunabilmektedir. Uranın törel karakteri ise özellikle sınıf mücadelelerinin şiddetlendiği dönemlerde kendisini göstermektedir. Sınıf mücadeleleri ön-sınıf düzeninin ve askeri demokratik yapının bozulması anlamına geldiği ve kara budunun önderliğinde ak buduna karşı yürütülen mücadele göçer üretim tarzının genel çerçevesinin korunmasına karşılık geldiği için törel dayanışma mekanizmaları kara budun tarafından istihdam edilebilmektedir. Uran da anılan süreçte kara budunun egemen sınıfa dönüşmek için mücadele eden ak buduna karşı başvurduğu bir yordam olarak karşımıza çıkmaktadır.

Göçer siyasal örgütlenmeleri arasında boylar arası iş birliği düzenini boy birlikleri takip etmektedir. Boy birlikleri boylar arası iş birliği düzeni ve soy bağı hiyerarşisi dahilinde, boylar arası iş birliğinin esnek mekanizmalarının yetersiz kaldığı ve büyük ölçüde askeri niteliği haiz koşullarda, boylar arası iş birliği düzeninin bütünsel ya da ihtiyaç bağlamında bölgesel olarak merkezi bir form edinmesi ve önderlik işlevinin askeri gereklilikler doğrultusunda öne çıkması ile ortaya çıkmaktadırlar. Boylar arası iş birliği düzenine nazaran daha merkezi ve devlet aygıtına yakınsayan yapıları ile boy birlikleri esasında geçici nitelikte olup boy birliğinin ortaya çıkmasını gerektiren koşullar ortadan kalktığında yahut boy birliği bağlaşıklarının taleplerini karşılamakta yetersiz kaldığında yapının boylar arası iş birliği düzenine çekilmesi ile son bulmaktadırlar. Boy birliklerinin anılan özellikleri ve göçer toplumun ön sınıf düzeyi söz konusu yapıların devlet aygıtından ziyade askeri demokratik bir siyasal örgütlenme olarak nitelenmesini gerektirdiği için başlık kapsamında askeri demokratik yapı da ayrıca ele alınacaktır.

Boy birliklerinin yukarıdaki niteliklerinin açıklanmasına ek olarak çalışmamız boy birlikler kapsamında boy birliklerinin işleyişi, dış sömürü merkezli örgütlenmenin niteliği, dış sömürünün örgütlenmesi ve boy birliklerinde önderliğin üstlendiği işlevi de ele alacaktır.

Boy birliklerinin ele alınmasının ardından göçer siyasal örgütlenmesinde siyasal iktidar işlevleri incelenecektir. İnceleme kapsamında önderlik kurumu öncelikler ele alınacaktır. İnceleme sonucunda önderlik kurumunun yöneticilikten farkı, önderliğin töre tarafından sınırlanması ve önderliğe bağlı törel yükümlülüklerin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Böylece göçer siyasal örgütlenmesinin askeri demokratik karakteri ve askeri demokratik yapı içinde önderliğin üstlendiği işlevler anlaşılabilir hale gelecektir. Önderliğin kut, küç ve ülüg kavramlarının üretim tarzı ve sınıfsal yapı ile rabitalarının kurulması yoluyla açıklanmasının ardından siyasal iktidarın kolektif kullanımı mekanizmaları yani toylar ve kurultaylar önderlik ile olan ilişkileri ve özellikler kaynakların kullanımı ve yeniden üleşilmesine ilişkin yetkileri bağlamında incelenecektir.

Göçer siyasal örgütlenmesinin incelenmesinde son aşamayı boy düzeni ve askeri demokratik yapının tasfiyesi teşkil etmektedir. Tasfiye süreci, tarımsal ekonominin gelişmesi, yerleşik topluluklar üzerinde doğrudan hakimiyet kurulması ve ticaret ile dış sömürü ile elde edilen zenginliğin birikmesinin bileşik etkileri üzerinden incelenecektir. Son olarak ise Moğol İmparatorluğu döneminde boy düzeni ve askeri demokratik yapının tasfiyesi ele alınacak, boy düzeninin bozulması, üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin dönüşmesi ve askeri demokratik yapının dağılması üzerinden bozkır feodalitesine geçiş süreçleri, törel pratiklerin tasfiyesi bağlamında incelenecektir.

Göçer üretim tarzı altında işleyen toplumsal formasyonlarda siyasal örgütlenmeyi oluşturan yapısal ilişkilerin analizine kalkışırken hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan göçer üretim tarzının yapısal özelliklerinin her zaman akılda tutulması gerekmektedir.¹⁵⁶⁹ Daha önce de belirttiğimiz üzere toplumların siyasal örgütlenmeleri ve buna mukabil ideolojileri son kertede ilgili toplumların üzerinde yükseldikleri üretim tarzına bağlıdır.¹⁵⁷⁰ Göçer üretim tarzının ortaya çıkardığı siyasal iktidar ve örgütlenme biçimleri çok sayıda varlığın korunması, tehlikelerle dolu bir coğrafyada bir arada tutulması ve yeniden üretilmesi işlevini sürüler üzerinde aile/oba hakimiyeti, topraklar üzerinde ise kolektif hakimiyetin olduğu çelişkili bir mülkiyet düzenince belirlenen bir düzlemde yerine getirmek durumundadır.¹⁵⁷¹ Orta Asya steplerinde göçer üretim tarzının hakimiyetinin söz konusu olduğu dönemde (özellikle de Moğol hakimiyeti öncesinde) yerleşik feodal toplumlarınkine benzer bir devletten bahsedilemeyecektir.¹⁵⁷² En nihayetinde birbirinden farklı üretim tarzları etrafında gelişen toplulukların üst sapı kurumları ilgili toplumların üzerinde geliştikleri üretim ilişkileri nispetinde birbirinden farklı olacaktır.¹⁵⁷³

Ne kadar küçük ve basit olursa olsun her insan topluluğu beraberinde siyasal örgütlenme ile gelir. Siyasal örgütlenme toplum mensuplarının davranışlarını düzenleme yönündeki

¹⁵⁶⁹ (Марков, 2010: 58; Di Cosmo, 2017: 102)

¹⁵⁷⁰ (Burns, 2015: 22)

¹⁵⁷¹ (Litvinsky ve Guang-da, 1996: 28)

¹⁵⁷² (Golden, 2011a: 15)

¹⁵⁷³ (Burns, 2015: 23; Klyashorniy, 2018: 64)

keşifler, kurumlar ve düzeneklerin bir birlikteliği olduğu ölçüde siyasal iktidar da toplumsal yaşam söz konusu olduğunda kaçınılmazdır.¹⁵⁷⁴ Fakat siyasal iktidarın varlığı bize her zaman bugün bildiğimiz anlamıyla devleti yani egemen bir sınıfın toplumun geri kalanına karşı, üzerinde yükseldiği sömürü düzeninin genel koşulları ve bir sınıf olarak toplum üzerindeki egemenliğini korumak için kullandığı bir aygıtı¹⁵⁷⁵ vermez.¹⁵⁷⁶

Devletten bahsedebilmek için öncelikle sınıflı bir toplumdan bahsetmek gereklidir. Hatırlanır ise, bir devlet temelde belirli bir toplumda üretenler ve artığa el koyanlar arasındaki çelişkinin üretenler lehine çözümlenmesine yönelik talep ve pratiklerin karşısında artığa el koyanların bir sınıf olarak menfaatini savunmak ve sınıf egemenliğini verili çerçevesi içinde yeniden üretmek için teşkilatlanır.¹⁵⁷⁷ Elinizdeki çalışmada kabul ettiğimiz yaklaşıma göre devletten önce sınıf ya da sınıftan önce devlet bulunmaz.¹⁵⁷⁸ Devlet, belirli bir toplumun sınıf yapısı içinde, verili sınıfsal yapının ürettiği çelişkilerin egemen sınıf lehine sürdürülmesi, ertelenmesi ve bastırılması için ortaya çıkan bir dizi pratik ve yapısal ilişkinin bütüncül örgütlenmesine denk düştüğü –yukarıda da belirtildiği gibi- devletin ilgili toplumun sınıf yapısından bağımsız düşünülmesi yahut devletin varlığının sınıf yapısının varlığına öncel kabul edilmesi mümkün değildir.¹⁵⁷⁹ Yani devlet ve sınıflı toplum yapısı birlikte ortaya çıkarlar. Bu bağlamda da devlet sınıflı toplumlara özgüdür.¹⁵⁸⁰

Devlet ile sınıf arasındaki ilişki bağlamında siyasal örgütlenme ile devleti birbirinden ayırmamızı gerektirmektedir. Aksi takdirde devlet ve siyasal örgütlenme ve toplumsallığı birbirine eşleyen bireyci ve post-yapısalcı anarşizmlerin yuvalandığı bir rotaya sapılması tehlikesi doğacaktır. Bahsi geçen yaklaşımlar nezdinde siyasal örgütlenme ve devlet birbirine eş sayıldığı için kamusal bir umacıya dönüşmekte ve neo-liberal bireycilik

¹⁵⁷⁴ (Kara, 2020: 21)

¹⁵⁷⁵ Bkz. (Lenin, 1976; Ollman, 2015: 20-21)

¹⁵⁷⁶ (Oppenheimer, 2005: 11)

¹⁵⁷⁷ Bkz. (Engels, 2017; Lenin, 1976; Özdemir ve Demirli, 2019: 54-55; Wolf, 2019: 423)

¹⁵⁷⁸ (Özdemir, 2014: 50)

¹⁵⁷⁹ (Engels, 2017: 127; Yetkin, 1984: 6)

¹⁵⁸⁰ (Krader, 1979: 222)

olası tek doğru yol olarak kutsanmaktadır.¹⁵⁸¹ Söz konusu tuzağın sol varyasyonu ise anılan yaklaşım seti içerisinde post-yapısalcı anarşizmin savunduğu üzere devlet ve sınıf arasındaki ilişkiyi iktidar ve siyasal örgütlenme ve toplumsal düzen arasındaki ilişkiyle değiştirerek yahut sınıf ayrımı ile toplum olmayı eşleyerek sömürden yalıtılmış ve kerameti kendinden menkul zulmüyle bize acı çektirmekten başka hiçbir işe yaramayan bir şey olarak toplumu hedefe koymaktır¹⁵⁸²; ki bu yaklaşımın çıktığı yer de neo-liberal bireyciliğin kutsanmasından başka bir şey değildir.¹⁵⁸³ Oysa siyasal örgütlenme ve devlet aynı şey değildir. Üstüne üstlük devlet insan türünün tarihinde yaklaşık beş bin yıldan beri var olan ve bu bağlamda türümüzün tarihinin ancak küçük bir kesimini kapsayan bir yapıdır ve insan türünün devlet öncesinde örgütsüz ve düzensiz tikellikler halinde yaşadığını var saymak da pek mümkün gözükmemektedir.¹⁵⁸⁴

Devlet sınıflı bir toplumun ürünüyken sınıfsız yahut ön-sınıf aşamasındaki toplumlarda da bir siyasal iktidar örgütlenmesi söz konusudur. Söz konusu toplumların sınıf yapıları ilgili örgütlenmenin devlet biçiminde tebarüz etmesini engellese de son kertede ortada bir siyasal örgütlenme, tam da toplumdan bahsettiğimiz için, olmak zorundadır. Bahsi geçen siyasal örgütlenmeler Orta Asya göçerleri ve göçer üretim tarzı söz konusu olduğunda, yapının unsurlarının ön-sınıf niteliği bağlamında sınıf oluşumu sürecinin mücadele alanına tekabül etmektedir. Söz konusu yapıların sınıf mücadelelerinin arenası olması devlet benzeri bir yapı doğursa da¹⁵⁸⁵ sınıf mücadelelerinin büyük ölçüde ön-sınıf aşamasından sınıf aşamasına geçiş sürecinde yoğunlaşması nedeni ile tam anlamıyla bir

¹⁵⁸¹ Bkz. (Özdemir, 2005: 84-85; 2006; Özdemir ve Özdemir, 2010)

¹⁵⁸² Bkz. (Newman, 2014)

¹⁵⁸³ Burada ayrıca sınıftan ve hatta sınıf mücadelesinden bahsetmenin tek başına burjuva ideolojisinden uzaklaşmaya yetmeyeceğini eklemek gerekmektedir. Lenin'den alıntılayalım: “*Marx'ın doktrininde aslolan şey, sınıf mücadelesidir. Durmadan söylenen ve durmadan yazılan şey budur. Ama, bu doğru değildir. Ve bu yanlışlık Marksizm'in oportünist tahrifatlarının, onu burjuvazi için kabul edilebilir bir hale getirmeye yönelik tahrifatların sonucudur. Çünkü sınıf mücadelesi doktrini Marx tarafından değil, Marx'tan önce burjuvazi tarafından ortaya konmuştur ve bu, genel olarak burjuvazi için kabul edilebilir bir doktrindir. Sadece sınıf mücadelesini kabul eden biri, bunu kabul ettiği için Marksist değildir; henüz burjuva düşüncesinin, burjuva politikasının çerçevesinden çıkmamış biri olabilir. Marksizm'i sınıf mücadelesi doktrinine indirgemek, onun kolunu kanadını kırmak, tahrip etmek, onu burjuvazi için kabul edilebilir bir şeye indirmek demektir. Aslında, sınıf mücadelesinin kabulünü, proletarya diktatoryasının kabulüne kadar genişleten kişi bir marksisttir ancak. Marksisti alelade küçük (ve büyük) burjuvadan temelde ayırd eden şey, işte budur.*” (Lenin, 1976: 46)

¹⁵⁸⁴ (Krader, 1979: 223)

¹⁵⁸⁵ (Ollman, 2015: 21)

devletten bahsetmeye imkan vermemekte,¹⁵⁸⁶ en fazla sınıf mücadelelerinin ak budunun sınıflaşma eğiliminin kuvvetlendiği dönemlerde devlete yaklaşan, kara budunun mücadelesinin galebe çaldığı dönemlerde ise devletten uzaklaşan bir ara formdan bahsetmemize imkan vermektedir.

Sınıftan önce bir devletten ya da devletten önce sınıftan bahsedemeyeceğimiz için,¹⁵⁸⁷ göçer üretim tarzı altında yaşayan toplumların siyasal örgütlenmeleri, kesintiye uğramış sınıf oluşumu ve servet eşitsizliklerinin çelişkili bir aradalığı düzleminde bir devlet olarak adlandırılmayacaktır. Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyete dayanan göçer üretim tarzı çerçevesinde yaşayan step göçerleri, üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyetin niteliği doğrultusunda soy bağına dayanan biçimler altında örgütlenmişlerdir. Üretim ilişkilerinin merkezinde yer alan yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi, özellikle otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu çerçevesinde göçerleri bir araya gelmeye ve örgütlenmeye zorlamıştır. Yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin baskısı altında üretim ilişkilerinin sadece obalar düzleminde değil, daha büyük sürüler üzerinde eşgüdümlü kararlar alabilecek, daha büyük çaplı göçleri örgütleyebilecek bir düzeyde alınmasını gerektirmiş ve bu bağlamda soy bağı ilişkileri dolayısıyla, boydan buduna uzanan düzlemde çeşitlenen bir siyasal örgütlenmeler bütünü; yani boylar arası iş birliği düzeni ortaya çıkmıştır.

Ortaya çıkan bu siyasal örgütlenme tarzında yaşam stokunun yeniden üretim süreçlerinin korunabilmesi adına otlak ve su kaynaklarında doğrudan doğruya sürülerde ise dolaylı olmak üzere üretim araçları son kertede birbirine soy bağı ilişkileri ile bağlanmış akraba topluluğunun bütünsel hakimiyeti altındadır.¹⁵⁸⁸ Yapının unsurları özellikle otlak ve su kaynakları söz konusu olduğunda yapının hakimiyeti altındaki, üretim araçlarından söz

¹⁵⁸⁶ (Hassan, 2017: 16)

¹⁵⁸⁷ (Oppenheimer, 2005: 32, 38)

¹⁵⁸⁸ (Avcioğlu, 1985a: 220). Han hanedanlığı tarihi'ndeki şu pasaj (Pan Piao vd.,2004: 18) bütünselliğe ilişkin bir tanıklık olarak ele alınabilecektir: “‘‘Hsiung-nu’lar, adetlerine göre, besledikleri hayvanın etini yer, onun sütünü içer, derisini giyer. Hayvanlarını otlamak ve onlara su içirmek için zaman zaman yer değiştirirler. Bundan dolayı onlar olağanüstü durumlarda binicilik ve okçuluk taliminde bulunurlar; normal zamanlarda ise halk mutludur ve keyfine bakar. Devlet idaresi ile ilgili yasaları basittir ve kolay uygulanabilir. Hükümdar ile halk arasında basit ve uzun sürebilen [bir] ilişki vardır. Ülkenin yönetimi tek bir vücut gibidir’’

konusu soy bağı birliğinin bir mensubu olma sıfatıyla yararlanırlar.¹⁵⁸⁹ Anılan bütünsel-kolektif hakimiyet altında yapı boyunca yayılan; fakat aynı akrabalık dairesinde olmaları sebebiyle birbirleri ile iç sömürü yasağına tabi olan¹⁵⁹⁰ aile mülkleri boyunca gelişen aile mülkiyeti pratikleri vardır. Aile mülkiyetine tabi olan sürülerde kolektif hakimiyet daha ziyade üretici birimlerin iç sömürüye karşı korunması ve yapının sürekliliği için iç mübadelenin törel bir zorunluluk olarak dayatılması biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Soy bağı ilişkilerince koşullanan söz konusu pratikler, üretim araçları üzerindeki hakimiyeti son kertede akrabalık birliğinin bütünselliğine bağlı bir formda dağıtırken, kolektif mülkiyet pratiklerinin üretim araçları üzerindeki hakimiyet biçimleri üzerinde soy bağı ilişkilerine bağlı etkiler doğurması sonucunu beraberinde getirmektedir. Ancak aile mülkiyetine bağlı gerilimler de kendisine başka ideolojiler (dinsel tutumlar, göçer soyluluğunun siyasal örgütlenme üzerindeki hakimiyeti ve dış sömürü etrafında biçimlenen) altında muhalif yerler açabilmektedirler. Her ne kadar iç sömürü ilişkileri gelişmemiş olsa da töre tarafından korunup beslenen servet eşitsizlikleri ile siyasal örgütlenme işlevleri üzerindeki hakimiyetleri nedeniyle aile mülkiyetine yaslanan ak budun ve bağlaşıkları bir ön sınıf olarak göçer siyasal örgütlenmesindeki çelişkili yapıda aktif bir rol üstlenmektedirler.

Göçer toplumların sınıf yapısının yukarıda kısaca anılan özelliklerinin siyasal yapıya etkisi siyasal örgütlenmenin devlet oluşumu ile neticelenmeyen fakat ilkel komünal örgütlenme düzeylerini aşan bir düzeyde tebarüz etmesi ile sonuçlanırken, töre de kesintiye uğramış sınıf oluşumu süreci dahilinde mücadele eden ön-sınıfların (*kurların*) anılan kesintili sınıf oluşumunu nihayete erdirme ve ön-sınıf yapısını savunma hatlarında uzanan mevzilerinin izlerini taşımak durumundadır. Söz konusu izler göçer ön-sınıf düzenini biçimlendiren üretim tarzı ve özellikle de hareketli üretim araçları üzerindeki aile/oba mülkiyeti ile topraklar üzerindeki kolektif hakimiyetin çelişkili birliğince belirlenmiştir.¹⁵⁹¹ Törenin göçer üretim tarzı evresindeki ön-sınıfların mücadelesinde üstlendiği işlevler ak budunun soya bağı ayrıcalıkları ile kara budunun iç sömürü gibi

¹⁵⁸⁹ (Khazanov, 2015a: 259)

¹⁵⁹⁰ (Khazanov, 2015a: 234)

¹⁵⁹¹ (Di Cosmo, 2017: 102; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 28)

sınıf oluşumunun tamamlanması anlamına gelecek pratiklere karşı verdiği mücadelelerde karşımıza çıkmaktadır. Göçer üretim tarzı içinde aile mülkiyeti ve kolektif mülkiyet rejimlerinin çelişkili bir birlik içinde bulunmasına bağlı olarak töre bir yandan orun-ülüş birlikteliği ile servet eşitsizliklerini ortaya çıkarmakta ve beslemekte¹⁵⁹² diğer yandan da iç sömürü yasağı gibi kurumlar yolu ile servet eşitsizliklerinin sınıflaşma ile neticelenmesinin önünü kesmektedir. Bu bağlamda göçer siyasi iktidarının devlet niteliği taşıyıp taşımadığı ilgili göçer toplumun sınıf yapısı, sınıf yapısı içinde üretim araçlarının paylaşımı, iç sömürü ilişkileri ve sınıf egemenliğinin muhafazası için geliştirilen mekanizmalar ve örgütlenme bağlamında değerlendirilmek durumundadır.¹⁵⁹³

Göçer üretim tarzının iç dinamiklerinin sınıf oluşumunu ön-sınıf evresinde sınırlayan yapısı¹⁵⁹⁴ göz önüne alındığında siyasi iktidarın devlet biçiminden ziyade askeri demokrasi biçimine yakınsayacağı söylenebilecektir.¹⁵⁹⁵ Devlet biçimine yakınsama olanak ve koşulları ise göçer toplumun sınıf oluşumunu sınırlayan iç dinamiklerinden ziyade törel sınırların aşılmasına olanak veren dış dinamiklere bağlıdır.¹⁵⁹⁶ Ticaret ve dış sömürü ilişkileri bu dinamiklerden olup ak budunun göçer toplumun iç ilişkileri dolayısıyla temellük edemediği servetin kaynağını teşkil etmekte aynı zamanda anılan süreçler, özellikle boy birlikleri düzeyinde işlediğinde ticari ilişkilerin sürdürülmesi ve hakimiyet altına alınan topluluklara dayatılan haracın tahsili gibi alanlarda belirli göçer soylularının göçer toplumun iç dinamiklerinin müsaade etmediği iktisadi-askeri olanaklara kavuşmasını mümkün kılmaktadır.¹⁵⁹⁷ Bunlara ek olarak söz konusu dinamikler göçer boy birlikleri içinde anılan süreçlerin işletilebilmesi amacıyla temelde geçici nitelikte de olsa vergilendirme ve yönetim işlerine özgülümlenmiş yapıların oluşması ile neticelenmekte ve söz konusu bu yapılar gelecekte ortaya çıkabilecek bir devletin ilk nüvelerine karşılık gelmektedirler.

¹⁵⁹² (Khazanov, 2015a: 262)

¹⁵⁹³ (Khazanov, 2015a: 349)

¹⁵⁹⁴ (Bell-Fialkoff, 2000: 184)

¹⁵⁹⁵ (Agacanov, 2003: 211; Марков, 2010: 47; Timur, 1994: 37)

¹⁵⁹⁶ (Khazanov, 2015a: 350)

¹⁵⁹⁷ (Khazanov, 2015a: 351)

Göçer topluluklar üretim süreçlerini işletebilmek, sürülerini koruyabilmek ve yaşamlarını sürdürebilmek için boylar üstü bir yapılanmanın varlığına mutlak anlamda gereksinim duymamaktadırlar.¹⁵⁹⁸ Boylar üstü yapılanma onlar için üretimi sürdürmek ve sürülerini korumaktan ziyade sadece sürülerine dayanarak yaşamının risklerini azaltan, sürülerine dayanarak elde edemeyecekleri şeylere ulaşmayı sağlayan bir olanaktır. Anılan düzlemde, temelde geçimini sürdürme yetisine sahip, kitlesel olarak silahlı ve askeri bir biçimde örgütlenmiş olan göçer topluluklarını yapılanma içinde tutmak onların rızasına bağlı olmaktadır. Aynı zamanda topluluk bütünüyle silahlı olduğu için onlar üzerinde baskı kurmaya olanak veren, onlardan ayıksılaşmış bir askeri tabaka da gelişmemektedir. Göçer topluluğun asgari düzeyde kendine yeterli ve askeri olarak öndere bağımlı olmayan yapısının sonucu ise boylar arası ve üstü yapılanmaların iç sömürü ilişkileri dolayısıyla değil, yapıya katılmakta çıkarı olan göçer toplulukları ikna etmek ve çıkarlarını karşılamak doğrultusunda kurulmasıdır. Kiu-t'ang-şu'daki, "*Benim düşünceme göre T'u-küe'lerin askerleri sayıca çok, ama disiplinli değiller: hükümdarlarını ve onun emrindekilerin tüm planları yalnızca (kendi) çıkarlarına yönelik.*"¹⁵⁹⁹ ifadesinde disiplinsizlik olarak nitelenen özellik aslında göçer boyların asgari düzeyde kendilerine yetebilen üretici birimlerden müteşekkil olmaları bağlamında sahip oldukları görece bağımsızlığı boylar üstü yapılanmalarda bir koz olarak kullanmalarınıdır.¹⁶⁰⁰ Boy birlikleri göçerlerin taleplerini karşılayabildikleri ölçüde sürekliliklerini koruyabilmektedirler. Taleplerin karşılanmadığı hallerde ise rıza ortadan kalkmakta ve şayet yapı içindeki ittifaklar ayrılmak isteyen unsurları baskılayamazsa yahut önder ve müttefikleri yapının gerek ak budun gerekse de kara budundan müteşekkil unsurlarının menfaatlerini, ittifak kurmaya olanak vermeyecek denli karşılayamayacak hale gelirlerse yapı çözülme sürecine girmektedir.¹⁶⁰¹

Üretici birimlerin üretim araçları üzerindeki doğrudan hakimiyeti, asgari düzeyde kendilerine yetebiliyor oluşları ve toplumun bütünüyle silahlı oluşu önderlerin yetkilerini sınırladığı gibi, özellikle boy birlikleri söz konusu olduğunda bir önderlik altında

¹⁵⁹⁸ (Di Cosmo, 1999: 14)

¹⁵⁹⁹ (Mau-Tsai, 2019: 189). Benzer bir ifade T'ang-şu'da da geçmektedir (bkz. Mau-Tsai, 2019: 269).

¹⁶⁰⁰ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 90)

¹⁶⁰¹ (Frachetti, 2009: 25; Nicolle, 2013: 11)

birleşmenin henüz toplumdan ayrıksılaşmamış olan kağanların önderliğini, ona önderliği bahşeden diğer savaşçı aristokratlar ile kara budunun kağan üzerindeki uzlaşısına bağlı kılmaktadır. Kağan veya yabgunun çoğu zaman belirli bir amaç uğruna bir araya gelmiş boylara önderlik yapması boylar tarafından kabullenilmiş *kandaş* şefler olmaları onların iktidarını boyların onayının devamlılığına bağlamakta ve ortada toplumdan ayrıksılaşmış bir silahlı gücü de bünyesinde barındıran bir devlet aygıtı olmadığı için boy birlikleri kağanların ölümlerinin yahut kendilerini ortaya çıkaran basınçların hafiflemesinin ardından dağılma temayülü göstermektedir.¹⁶⁰²

Yukarıda anlatılanlar ışığında karşımıza çıkan siyasal örgütlenme, bildiğimiz yerleşik devletlerden farklı olarak; sürüler üzerinde neredeyse doğrudan bir hakimiyete sahip olan otlaklardan ise mensubu olduğu soy bağı ilişkileri dolayısıyla, herhangi bir başka yapıya bağlı olmaksızın, töre gereği yararlanan ve buna ek olarak hareketli oldukları için denetim altında tutulmaları zor olan ya da gerek gördüklerinde bir başka otlak aramak amacıyla yaşadıkları yeri terk eden boyların ve kabilelerin bu günkü terminolojiyle konfederal olarak tanımlayabileceğimiz esnek bir örgütlenmesine denk düşmektedir.¹⁶⁰³ Bir başbuğun varlığından söz edilebilse de anılan konum bir imparatorun daha çok sürekli akınlar, savaşlar ve ticaret yolları için verilen mücadelelerde ordu-toplumunu idare eden bir komutana, öndere tekabül etmektedir.¹⁶⁰⁴ Örneğin Hunlarda Şan-Yü'nün büyük ölçüde bir savaş önderi olması büyük ölçüde step toplumlarını kandaş örgütlenmesi ve toplumun kağan yahut sair yöneticiler ve onların askerleri karşısında silah bırakmamış olmasına bağlıdır.¹⁶⁰⁵

Göçer üretim tarzı çerçevesinde ortaya çıkan siyasal yapıların bahsi geçen yapısal karakterinin sonucu olarak siyasal iktidarı kullanacak olan kimselerin yani kağan, yabgu,

¹⁶⁰² (Abeşi, 2019: 24; Golden, 2015: 22; Wise-Bauer, 2014: 140)

¹⁶⁰³ (Avcıoğlu, 1985a: 102; Bell-Fialkoff, 2000: 184; Di Cosmo, 2011: 38; Engels, 2017: 186; Golden, 2011a: 15; 2015: 22; Gumilev, 2003: 89; Taşağıl, 2018a: 54)

¹⁶⁰⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 254; Di Cosmo, 1999: 17)

¹⁶⁰⁵ Kandaş örgütlenme ve kitlesel olarak silahlı/savaşçı bir toplumda önderin büyük ölçüde bir kumandan olması, hareketli üretim araçlarına hâkim olmasa da kandaş bir biçimde örgütlenmiş ve kitlesel olarak silahlı/savaşçı bir toplumsallığa sahip olan Kuzeyli deniz akıncıları (Angl, Saxon, Dan, Viking vb.) için de söylenebilecektir. Göçer toplumlar benzer biçimde Nordik Thane'ler de erken dönemde büyük ölçüde savaş ve akın önderliği ile sınırlı bir işleve sahiptirler. Bkz. (Divitçioğlu, 1992: 118-119)

şan-yü ve benzerlerinin topluma önderlik etmekle görevlendirilmiş iken söz konusu toplum üzerinde yönetme yetkesini kullanamaması meselesi karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁰⁶ Önder, savaşlarda orduya göçlerde toplumun bütününe liderlik etmekte, boylar üstü yapılanma bağlamında boy içinde çözülemeyen, birden fazla boyu karşı karşıya getiren sorunlara ilişkin bir hakemlik görevini yerine getirmektedir.¹⁶⁰⁷ Fakat aynı önder, iç sömürü yasağı nedeniyle sahip olduğu serveti toplum aleyhine genişletemediği, boy birliğinin diğer unsurlarını kendi sürülerinde çalışacak emek gücü kaynakları olarak kullanamadığı, başka ailelere ve obalara ait sürülere el koyamadığı için toplum üzerindeki yetkileri toplumun geri kalanına iç sömürü ilişkileri dolayısıyla hükmetmek ile sonuçlanmamaktadır.¹⁶⁰⁸ İç sömürü ilişkilerinin kurulamayışı aynı zamanda göçer önderinin toplumun geri kalanını silahsızlandırarak ve silahsızlandırılmış bir toplumun yönetilmesi sürecinde kullanılacak, toplumdan ayrışmış ve iç sömürü yoluyla beslenen bir savaşçılar tabakasından yoksunluğunu da beraberinde getirmektedir. İç sömürünün olmadığı ve toplumun önder karşısında silahsızlandırılmadığı bir düzlemde siyasi iktidarın devlet adını verebileceğimiz bir forma evrilemeyeceğinin altını çizmek gerekecektir. Bu bağlamda da kağan, yabgu ve benzerlerinin siyasal işlevinin “yönetme” düzleminde değil “önderlik” düzleminde tanımlanması gerekecektir.

Başbuğun sürüleri korumak ve savaşlara liderlik etmek üzerinden tanımlanan rolü,¹⁶⁰⁹ göçerlerin boy birlikleri kurma süreçlerindeki dış basınçları da belirtmektedir.¹⁶¹⁰ Pek çok durumda, birbirinden bağımsız yaşayan ve hatta birbirleri ile savaşan boylar, bir başka toplumsal formasyonun tehdidi ya da hâkim olunan ticaret yollarının korunmasında kolektif bir örgütlenmenin gerekliliği gibi nedenlere bağlı olarak birlikler kurabilmektedirler.¹⁶¹¹ Örneğin Pers İmparatoru Darius’un MÖ VI. Yüzyıldaki İskit seferi İskit konfederasyonunu oluşturan boyları bir araya getirmiş ve İskit konfederasyonunun iç çatışmaları bir yana bırakarak Perslere karşı birlik olması ile

¹⁶⁰⁶ (Divitçioğlu, 2004: 81; Grousset, 2011: 94; Kradin, 2015: 23)

¹⁶⁰⁷ (Avcioğlu, 1985a: 235-236)

¹⁶⁰⁸ (Avcioğlu, 1985a: 236; Thompson, 2004: 49-50)

¹⁶⁰⁹ (Avcioğlu, 1983: 766)

¹⁶¹⁰ (Golden, 2018: 28)

¹⁶¹¹ (Di Cosmo, 1999: 12; Dokur, 2019: 159; Golden, 2018: 27; Khazanov, 2015a: 262; McNeill, 2002: 182)

sonuçlanmıştır.¹⁶¹² Öyle ki Persler geri çekildikten sonra İskitler Trakya'yı işgal etmişlerdir.¹⁶¹³ Fakat birliğin kurulma gerekçesi ne olursa olsun, kandaş toplumsallık hâkim olduğu müddetçe siyasal örgütlenmede soy bağı birliklerinin kolektif özneliği hakimdir. Bu durum Priscus tarafından, “*Kabilelerine ve klanlarına göre bu halkın [Akatziriler’den bahsediliyor] birçok yöneticisi vardı*”¹⁶¹⁴ şeklinde ifade edilmektedir. Hareketli üretim araçları ve askeri güçleri üzerindeki doğrudan ve dolaysız hakimiyet sahibi olan boylar, hareketli olmanın getirdiği yapısal etkilere (terk edebilme, kaçabilme, göçebilme) de bağlı olarak devletsiz yapılarla esnek bir ilişkiyi ve görece bir bağımsızlığı koruyabilecek imkanlara sahiptirler.¹⁶¹⁵ Söz konusu esnek örgütlenme, sınırları üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyete ve kandaş toplumsallığa yaslanan töre tarafından çizilen sınırlar dairesinde kurulmaktadır.

Göçer üretici birimlerinin töre gereği sürüleri ve askerlerinin doğrudan hâkimi olması söz konusu esnekliğin temel dayanağını teşkil etmektedir. Anılan nedende bağlı olarak göçer boy birliklerinin istikrarı ancak töre tarafından korunan esnekliğe riayet edilmesi ile sağlanabilmektedir. Yani göçer boy birliklerinde esnek örgütlenme istikrarının temel koşullarından biridir. Aksi durumlarda yani önderlerin yapının esnek örgütlenişini tehdit eden dönüşümlerin öncülüğünü yaptığı, aile mülkiyetine yaslanan savaşçı aristokratların toplumsal yapıyı bir yönetici sınıf ve devlet oluşumunu sübuta erdirecek biçimde zorlayacak iç sömürü pratiklerini ihdas etmek için zorladığı hallerde esnekliğe dayalı istikrar yerini, gücünü esneklikten alan bir istikrarsızlığa çok çabuk bırakabilmekte, sürüleri ve askerlerine doğrudan hakim olan boylar çok çabuk isyan edebilmekte ya da yapıdan kopabilmektedirler.¹⁶¹⁶

Yukarıda da belirtildiği üzere göçer toplumun asgari koşullarda kendine yetebilen, sürüleri üzerinde doğrudan hakimiyete sahip ve hepsi de silahlı üretici birimler formunda örgütlenmesi, siyasal istikrarın kurulması ve korunması süreçlerinde anılan unsurların

¹⁶¹² (Melyukova, 1995: 29)

¹⁶¹³ (Melyukova, 1995: 29)

¹⁶¹⁴ (Priscus, 2020: 95)

¹⁶¹⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 280; Bell-Fialkoff, 2000: 184; Golden, 2018: 23)

¹⁶¹⁶ (Avcıoğlu, 1983: 741; Bell-Fialkoff, 2000: 184; Golden, 2011a: 31; 2018: 277; Khazanov, 2015a: 261)

rızasının aranması ile neticelenir. Göçer toplumsal formasyonlarının, özellikle boylar birliği evresinde verili biçimlerini koruyabilmeleri toplumsal formasyonu oluşturan göreli bağımsız ve silahlı yapılar olan üretici birimlerin ve bağlı oldukları soy bağı birliklerinin bir arada kalmaktaki ısrarına bağlıdır. Toplumsal formasyon için, boyları yahut kara budunu belirli bir yöne doğru zorlayabilecek bir güç dengesizliği bulunmadığı; yani göçer toplumu içinde silahsızlandırılmış, iç sömürüye maruz kalmış ve dolayısıyla yönetilebilir bir kitle bulunmadığı için, siyasal istikrar büyük ölçüde siyasal yapının paydaşlarının örgütlenme içinde kalmaya ikna olmalarına ve diğerlerini örgütlenme içinde kalma noktasında tehdit edebilme potansiyellerine bağlıdır.¹⁶¹⁷ Siyasal istikrarın birbirlerini kuvvet ile tehdit eden unsurların ikna olabilirliğine bağlı olması ise, siyasal yapılanma içinde söz konusu unsurlara yerleşik tarım toplumlarından çok daha fazla esneklik tanınması ve ile sonuçlanacaktır. Siyasal yapıyı meydana getiren unsurlar hem tek başlarına hareket edebilecek yeterlikte hem de silahlı oldukları için söz konusu unsurları yapı içinde tutmak ödünleme dengesinin sağlanması ve esnekliğin tanınmasından geçmektedir. Söz konusu örgütlenme geleneği göçer toplumlarında siyasal istikrarı toplumsal kuruluşun esnekliğine bağlı olduğunu bize göstermektedir.

Anılan yapısal özelliklerden ötürü göçer boylar arası/üstü örgütlenmeler yerleşik imparatorluklara nazaran hem daha esnek hem de egemen sınıflar açısından bakıldığında daha istikrarsız örgütlenmeler kurmaktadır.¹⁶¹⁸ Ne var ki kralların ve senyörlerin indinde istikrarsızlığa karşılık gelen söz konusu özellikler kara budun için toplumsal örgütlenmenin normlarına, töreye ve bu bağlamda asıl istikrara işaret etmektedir.

Yapının esnek niteliği Orta Asya devletlerinin yerleşik toplumların devlet biçimlerinden kesin bir biçimde ayrılmasını gerektirmektedir. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi bağlamında göçer toplumunun aile/oba düzeyinde örgütlenmesi ile kaynaklara erişimi sorununun aile ve obaları soy bağı ilişkileri etrafında örgütlenmeye zorlamasıyla ortaya çıkan örgütlenme pratikleri pek çok göçer topluluğunu belirli bir soy

¹⁶¹⁷ (Divitçioğlu, 2015: 37; Kradin, 2015: 30-31)

¹⁶¹⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 121; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 88; Khazanov, 2015a: 261, 281; Polat, 2002: 81; Runciman, 1943: 48)

bağı ilişkileri düzeyinde bir araya getirdiği ölçüde soy bağı hukukunun göçer topluluklara dayattığı yükümlülükler boyları sürekli bir biçimde bir arada hareket etmeye zorlayan törel ilişkilerden müteşekkil boylar arası iş birliği düzenini yaratmaktadır.¹⁶¹⁹ Devlet benzeri yapıların bir ortaya çıkıp bir kaybolma süreçlerinde söz konusu yapı tabanda varlığını sürdürdüğü için göçer boy birlikleri ortadan kalktıktan kısa bir süre sonra başka bir boy etrafında yeni bir birlik ortaya çıkabilmektedir. Bahsi geçen hızlı örgütlenme becerisi aslında göçer boylarının arasında buradan bakıldığında devlet olarak adlandırılan katı askeri yapılar dışında bir ilişki zemini olduğunu bize göstermektedir.

Göçer boy birliklerinde boyların üretim araçları, emek gücü kitlesi ve askeri potansiyelleri üzerindeki hakimiyetlerini korumalarına imkan veren esnek yapısı boy birliğinin iç yapısını sürekli değişen bir denge durumuna ulaştırdığı kadar boy birliklerinin yerleşik toplumlar karşısında üretim ilişkilerini koruyarak var olma imkanıyla donatmaktadır. Boy birliği içindeki herhangi bir boyun yahut önderin

bir başka topluma verdiği taahhütler büyük ölçüde taahhüdü veren kağanın kendi boyunu bağlamakta diğer boylar ise bu taahhüde uyma noktasında sahip oldukları üretim araçları, emek gücü ve askerler nispetinde bir bağımsızlık elde edebilmektedir. Boyların dış siyaset noktasındaki görece bağımsızlığı özellikle taahhüdü veren önderin boyu ile aradaki mesafelerin arttığı durumlarda daha da yoğunlaşmakta ve pek çok örnekte sınır boyları kağanlarının taahhütlerinden bağımsız bir biçimde yerleşik komşularına kendi başlarına akınlar düzenlemeye ve haraç talep etmeye devam edebilmektedirler.¹⁶²⁰ Öyle ki Orhun yazıtlarında görüldüğü üzere Göçer önderleri açıkça halkın itaatsizliğinden şikayet edebilmektedir.¹⁶²¹ Söz konusu şikayet Tonyukuk Yazıtı'nda (Batı 2-3) şu şekilde ifade edilmiştir: “*Tanrı böyle demiş: (sana) han verdim. Hanını koyup hüküm altına girdin. Hüküm altında girdiği için Tanrı ölüm vermiş. Türk milleti öldü, mahvoldu*”.¹⁶²² Benzer bir şikayet Moyun Çur'a ait olduğu düşünülen Şine Usu Yazıtı'nda da görülebilmektedir.

¹⁶¹⁹ (Thompson, 2004: 66)

¹⁶²⁰ (Golden, 2018: 222)

¹⁶²¹ (Divitçioğlu, 1992: 156)

¹⁶²² (Orkun, 2011: 100)

Moyun Çur yenilgiye uğrattığı kara budundan şöyle bahsetmektedir: “*Tay bilge tutuk(un) fenalığı için, bir iki atlı(nın) fenalığı için avam halkım* [burada aslında kara budundan bahsedilmekte, Hüseyin Namık Orkun ise bunun yerine avam halk tabirini kullanmaktadır] *öldün, mahvoldun. Tekrar itaat et, ölmez mahvolmazsın dedim*”.¹⁶²³

Göçer siyasal yapılarının son belirleyici özelliği toprağa bağlılığın ikincil nitelikte olmasıdır. Elbette ki göçerlerin bir vatan-yurt kurgusu vardır. Orta Asya yazıtlarındaki ötüken vurgusu ve Bugünkü Moğolistan bozkırlarının türk ili olarak biliniyor olması göçerlerin bir yurt-vatan kavrayışı olduğunu göstermektedir.¹⁶²⁴ Fakat toprak ile kurulan ilişki büyük ölçüde toprağın otlak olması üzerine kurulduğu ve asli üretim aracı hareket halindeki yaşam stoku olduğu için toprak ile kurulan bağ esnek bir nitelik kazanmıştır. Yani göçerler bir noktada sürülerini otlatılabildikleri her yeri yurt bilebilme esnekliği ile donanmışlardır. Hareketli bir toplum olmanın getirdiği bu esneklik siyasal yapıların toprak ile olan bağına da belirlemektedir. Toplumun hareketli yapısı, siyasal yapılanmayı da kapsamakta, göçerler göçtükçe siyasal yapılanma da onlarla birlikte her yere gidebilmektedir. Anılan esnek ilişki göçer siyasal yapılanmalarında toprağın ikincil törel örgütlenmenin ise asli olması ile sonuçlanır. Anılan örüntü dahilinde göçer toplum, törel örgütlenmesini koruduğu müddetçe siyasal yapılanmasını da koruyacak ve göç de etse, yerinden de edilse siyasal yapılanması bundan mümkün olduğunca az etkilenecektir. *İl gider töre kalır* derken kastedilenlerden biri de bu olsa gerektir.¹⁶²⁵ Göçer üretim tarzının toprağa bağlı olmayan niteliği nasıl ki üretim tarzını hareketli sürüler merkezinde somutlaştırıyorsa benzer bir biçimde siyasal yapılanmanın da topraklar üzerinden değil hareket eden toplumun, hareket halindeyken dahi koruyabildiği törel örgütlenmesi etrafında biçimlenmesi sonucunu doğurmaktadır. Siyasal yapılanmanın törel örgütlenmeye bağlı karakteri coğrafi değişimlerin ve toprak kayıplarının siyasal sonuçlarının yerleşik toplumlara nazaran daha kabullenilebilir olması sonucunu doğurur. Toplumsal formasyonun yeniden üretimi için gerekli asgari koşullar hareket halinde karşılanabildiği için göçer siyasal örgütlenmesi toprağından edilerek tasfiye

¹⁶²³ (Orkun, 2011: 170)

¹⁶²⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 98-106)

¹⁶²⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 109)

edilemeyecek ve sürülerini beslediği müddetçe varlığını devam ettirecektir; çünkü örgütlenmeyi belirleyen şey hareket halindeki toplum ve onun toplumla birlikte uzamda seyreden töresidir.

3.1. SOY BAĞI ÖRGÜTLENMESİ

Okuyacağınız başlıkta göçer siyasal örgütlenmelerinin kurucu unsuru olan ve toplumun etrafında örgütlendiği pratik setlerine karşılık gelen soy bağı örgütlenmesi ele alınacaktır. İlk olarak soy bağı ilişkilerinin göçer siyasal örgütlenmesinin temelinde yatması meselesi incelenecek ve siyasal örgütlenme ve soy bağı ilişkileri arasındaki örtüşme ortaya konulmaya çalışılacaktır. Böylece soy bağı ilişkilerinin bütünsel ve siyasi karakterinin ortaya konulması ve böylece soy bağı ilişkileri ili bu günkü anlamıyla akrabalık ilişkilerinin farklarının açığa kavuşturulması amaçlanmaktadır.

Soy bağı ilişkilerinin temel nitelikleri belirtildikten sonra soy bağı ilişkilerinin kurulma süreçlerine değinilecek ve soy bağı ilişkilerinin ritüeller dolayısıyla kurulabilmesi ve sadece ilişkiye giren tarafları değil ilişkiye giren soy bağı birliklerini bütünsel olarak bağlaması ele alınacaktır. Söz konusu hususların açıklığa kavuşturulması ile soy bağı ilişkilerinin siyasi karakterinin daha anlaşılabilir bir biçimde ortaya konulması mümkün olacaktır.

Soy bağı ilişkilerinin kurulma süreçlerine ilişkin genel açıklamadan sonra evlilik, evlat edinme ve kan kardeşliği kurumları siyasal niteliklerinin vurgulanması suretiyle ve göçer siyasal örgütlenmesinde soy bağı ilişkilerinin üstlendiği bütünsel rol ışığında incelenecektir.

İncelenen tüm bu hususların ardından göçer siyasal örgütlenmeleri nezdinde soy bağı ilişkilerinin işleyişi, basit anlamıyla akrabalığı aşan siyasi karakteri ve göçer üretici birimleri bütünsel bir yapı içinde bir araya getirişlerinin açıklanması umulmaktadır.

Göçer üretim tarzı dairesinde toplumsal kuruluş yersel olmaktan ziyade budunsaldır.¹⁶²⁶ Yani siyasal örgütlenme temelde örgütlenmeye dahil olan soy bağı toplulukları düzleminde tebarüz etmekte, yapının yer değiştirmesi siyasal iktidar örgütlenmesinin dönüşmesini dayatmamaktadır.¹⁶²⁷ İktidar bir toprak parçasından ziyade sürüler ve budun üzerinde tebarüz etmekte, toprak üzerindeki toplumsal kuruluş siyasal iktidar budun dolayısıyla gerçekleşmektedir.¹⁶²⁸ Siyasal iktidarın yersel olmaktan ziyade budunsal olmasının temelinde göçer toplumun sürülerinin peşinden kitlesel olarak hareket etmesi/edebiliyor olması yatmaktadır.¹⁶²⁹ Yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimleri bağlamında görece bağımsız üretici birimlere dayanan göçer siyasal örgütlenmesi toprağa yahut daha genel bir ifadeyle bir yere bağlı olarak değil hareket eden üretici birimlerin aralarında kurulan ideolojik-hukuki ilişkilere dayanarak kurulur.¹⁶³⁰ Birbirinden bağımsız ve bağımsız kalması yaşam stokunun yeniden üretimi için bir gereklilik olan hareketli üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına eşgüdümlü erişimi gereksinimleri bağlamında anılan ideolojik-hukuki bağlanma bir zorunluluktur. Çünkü söz konusu topluluklar sürülerinin yeniden üretim gereksinimleri altında yersel bir bağa dayalı köyle biçiminde örgütlenememekte ama aynı zamanda izole üretici birimler olarak da hayatta kalamamaktadırlar.¹⁶³¹ Bu bağlamda “il” tabiri de bugünkü anlamıyla belirli bir toprak parçasına değil boylar üstü düzeyde örgütlenmiş bir insan topluluğuna tekabül etmek durumundadır.¹⁶³²

Hareketin üretim araçları üzerindeki hakimiyetin hâkim üretici pratikler setinin kaynağı ve üretim tarzındaki belirleyici unsur olması son kertede siyasi iktidarın ortaya çıkış ve işleyiş biçimleri üzerinde belirleyici etkilere sahiptir.¹⁶³³ Hareketlilik içerisinde sabit olan unsurların idaresi birbirinden ayrı yerlerde bulunan toplumsal unsurların uyumunu

¹⁶²⁶ (Avcıoğlu, 1985a: 438-439; 1983: 744-745; Biran, 2007: 7; Christian, 2018: xxvi-xxvii; Erenoğlu, 2011: 126; Khazanov, 2015a: 259; Марков, 2010: 48; Tokuda, 2010: 36-37; Vladimiritsov, 1987: 147)

¹⁶²⁷ (Klyashorny ve Sultanov, 2013: 87-88)

¹⁶²⁸ (Golden, 2011a: 1; Khazanov, 2015a: 246; Maalouf, 1998: 31; Polat, 2002: 78-79)

¹⁶²⁹ (Christian, 2018: 11; Taşağıl, 2005: 67)

¹⁶³⁰ (Марков, 2010: 55)

¹⁶³¹ (Christian, 2018: 11; Марков, 2010: 69)

¹⁶³² (Avcıoğlu, 1983: 744-745; Марков, 2010: 48)

¹⁶³³ (Yetkin, 1984: 10; Wolf, 2019: 122)

sağlayacak normatif düzeneğin (törenin) oluşmasına yol açmıştır. Söz konusu normatif düzenek yerleşik toplumlardan farklı olarak bir yere bağlı olmayan, üretim araçları ile birlikte ve üretim aracının yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde hareket eden unsurlara dayanmakta ve söz konusu unsurlardan müteşekkil toplumsal formasyonların yeniden üretimi süreçlerinde işlemektedir. Yeniden üretiminde istihdam edildiği toplumsal formasyonların mekanda hareket etmesi, unsurların çoğu zaman aynı anda bir yerde bulunmaması ve unsurların hareketleri ile aralarında kurulan ve kurulacak olan ilişkilerin yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimlerine bağlı olması törenin sayılan bu gereksinimler bağlamında büyük ölçüde esnek ve soyut-sembolik pratiklerle işletilmesini gerektirmektedir.¹⁶³⁴ Bu bağlamda da göçer siyasal örgütlenmesi anılan esnekliğe imkan veren bir soy bağı ilişkileri düzeni etrafında kurulacaktır.¹⁶³⁵

Göçer toplumsal kuruluşu yerden ziyade topluluğa dayandığı için, toplumsal örgütlenme, topluluğu oluşturan ve belirli bir yerde yaşamayan insanları birbirine bağlayacak, bizzat insanlar arasındaki ilişkiler üzerine kurulu bir yapısal biçime ihtiyaç duyar. İşte söz konusu yapısal formasyon soy bağı ilişkileridir.¹⁶³⁶ Soy bağı ilişkileri, tekil öznelerin bir topluluk haline gelmesi için gerekli ideolojik donanıma karşılık gelir.¹⁶³⁷ Soy bağı ilişkilerinin toplumsal karakteri söz konusu ilişkileri ve bir mefhum olarak soy bağı biyolojik akrabalıktan ayırmamızı gerekmektedir.¹⁶³⁸

Soy bağı ilişkileri biyolojik akrabalığı kapsamakla beraber basitçe genetik aktarım ilişkilerini aşar.¹⁶³⁹ Biyolojik ilişkiler insan türünün tamamı için aynı olsa da soy bağı ilişkileri toplumlara göre değişebilmektedir ki bu da zaten onların esasen toplumsal ilişkiler olduklarının en önemli kanıtıdır.¹⁶⁴⁰ Soy bağı ilişkileri içinde geliştikleri toplumlarda biyolojik yahut törel olarak kurulabilen ve bu bağlamda genetik aktarımı aşan bir alanda tikel özneler ve gruplar arasında bağ kurmaya yarayan yapısal ilişki

¹⁶³⁴ (Biran, 2015: 2; Golden, 2011a: 15)

¹⁶³⁵ (Christian, 2018: 12; Golden, 2011a: 15; Wolf, 2019: 123)

¹⁶³⁶ (Ahincanov, 2014: 146; Golden, 2011a: 15; Khazanov, 2015a: 246; Марков, 2010: 69)

¹⁶³⁷ (Beattie, 2005: 93-94)

¹⁶³⁸ (Good, 2005: 470)

¹⁶³⁹ (Ayaz, 2013: 63-64)

¹⁶⁴⁰ (Good, 2005: 470)

setleridir. Öyle ki soy bağı ilişkisi pek çok örnekte biyolojik bir bağıntıya gereksinim duyulmaksızın, ritüeller dolayısıyla kurulabilmektedir.

Göçer üretici birimlerini bir yapı içinde bir araya getiren soy bağı ilişkileri soyut formlar dahilinde ve ritüeller dolayısıyla kurulabilmeleri ¹⁶⁴¹ nedeniyle kan hısımlığının kısıtlılıklarına tabi değildirler.¹⁶⁴² Soy bağı ilişkilerinin soyut-hukuki biçimler altında ve ritüeller dolayısıyla kurulabilmesi göçer toplulukları kan hısımlığını gereksinmeksizin ve onun sınırlarına tabi olmaksızın soy bağı ilişkisi kurabilme imkanı ile donatır.¹⁶⁴³ Anılan imkan çerçevesinde göçerler soy bağı ilişkilerini akrabalık düzeyinin ötesine, politik alana taşımayı başarmış ve soy bağı ilişkilerini akrabalığın geriye doğru hatırlanmasının ötesinde; ileriye doğru, politik bir mekanizma olarak kullanabilmişlerdir.¹⁶⁴⁴ Soy bağı ilişkilerinin kan bağından koparak politik bir nitelik kazanması akrabalığı emeğin toplumsal örgütlenmesi, üretim araçları ile ilişki kurabilme koşulları ve toplumsal formasyonun yeniden üretimini meselelerinin merkezine yerleştirir.¹⁶⁴⁵

Soy bağına dayalı ve hukuki-ideolojik bağlanmanın kan hısımlığının yerini aldığı bir düzlem göçer toplumlara özgü ve hareketli üretim araçlarına dayalı bir üretim biçiminde siyasal bir birlik oluşturmanın temel yolu olan boylar arası iş birliği düzenini mümkün kılar.¹⁶⁴⁶ Göçer ekonomisinin kronik yoksunluk halinde oluşu ve hareket halindeki toplulukların otlak ve su kaynaklarının dengesine bağımlılığı göçer toplulukları bir araya gelerek örgütlenmeye sevk etmektedir.¹⁶⁴⁷ Soy bağı ilişkileri hareket halindeki üretici birimlerin verili kaynaklara erişme koşullarını belirlemek, erişim haklarını düzenlemek ve kaynakları başka iktisadi aktörlere karşı savunmak amacıyla kullanılacak ideolojik donanımın temeline yerleşmektedir.¹⁶⁴⁸

¹⁶⁴¹ (Eriksen, 2004: 101; Golden, 2011a: 15)

¹⁶⁴² (Марков, 2010: 55)

¹⁶⁴³ (Wolf, 2019: 123-124)

¹⁶⁴⁴ (Hassan, 2017: 145; Wolf, 2019: 124)

¹⁶⁴⁵ (Wolf, 2019: 124)

¹⁶⁴⁶ (Марков, 2010: 55)

¹⁶⁴⁷ (Kasaba, 2012: 34)

¹⁶⁴⁸ (Wolf, 2019: 124)

Göçerler sürülerini yetiştirme süreçlerinde aile/oba olarak örgütlenirken soy bağı etrafında bir araya gelmektedirler.¹⁶⁴⁹ Öncelikle üretim araçları ile doğrudan ilişkiye girecek olan üretici birimler düzeyinde esasen kan bağı formunda işleyen soy bağı ilişkileri tikel göçer öznelerin bir araya gelme ve toplumsallığa dahil olma normlarını belirlemektedir.¹⁶⁵⁰ Söz konusu donanım ilk başta tekil özneleri bir topluluğun parçası haline getirir ama özellikle soy bağı üzerinden örgütlenen pre-kapitalist topluluklar söz konusu olduğunda; ki çalışmamızda ele aldığımız Orta Asya göçerleri de bu kapsama girmektedir, soy bağının işlevleri basitçe bir aidiyet inşa etmenin ötesine geçer. Bu bağlamda sosyal kuruluş boyunca soy bağı ilişkilerinin aldıkları biçimler aynı zamanda örgütlenme düzeylerini ve terminolojiyi de belirlemektedir.¹⁶⁵¹ Soy bağı ilişkilerinin tekil öznelerin topluluk haline gelmesi, üretim araçları ile girilen ilişkiler ve toplumsal örgütlenmenin biçimlenmesi üzerindeki belirleyici etkileri ise soy bağı ilişkilerinin toplumsal formasyonun yeniden üretimindeki hakim rolünü tanımamızı gerektirmektedir.¹⁶⁵² Soy bağı ilişkilerinin toplumsal formasyonun yeniden üretimindeki hakim rolünü tanıdığımız zaman ise soy bağı ilişkileri boyunca işleyen düzenleyici pratik setleri içinde adına töre dediğimiz yapının semptomlarını görmek mümkün olacaktır.

Soy bağı ilişkileri temel üretici birimler olan aileleri aşiretlere/uruklara, aşiretleri/urukları boylara boyları ise birbirlerine bağlamaktadır. Soy bağı düzeni göçer toplulukları orun-ülüş mekaniklerinde somut bir biçimde tespit edebildiğimiz bir hiyerarşik düzen içinde bir araya getirir.¹⁶⁵³ Bu bağlamda Soy bağı ilişkileri göçer topluluğu bir araya getiren temel mekanizmadır ve basitçe biyolojik akrabalık ilişkisinden ötede, akrabalık ilişkilerini de kapsayan fakat esasen toplumsal formasyonun üzerinde somutlaştığı toplumsal ilişkilere denk düşmektedir.¹⁶⁵⁴ Bahsi geçen mekanizma birbirinden göreceli olarak bağımsız hareket eden temel üretici birimleri, üretim aracının niteliğinden ötürü

¹⁶⁴⁹ (Марков, 2010: 55, 69)

¹⁶⁵⁰ (Cheater, 1991: 11; Khazanov, 2015a: 248)

¹⁶⁵¹ (Krader, 1955: 68)

¹⁶⁵² (Burnham, 1979: 352; Марков, 2010: 55)

¹⁶⁵³ (Eriksen, 2004: 105; Klyastorniy, 2018: 205; Марков, 2010: 55; Wolf, 2019: 124)

¹⁶⁵⁴ (Beattie, 2005: 94-95; Khazanov, 2015a: 246; Krader, 1955: 68; Kradin, 2015: 23; Марков, 2010: 68-69)

söz konusu görelî bağımsızlıklarını ve hareket serbestilerini koruyarak sosyal yapılara dahil etmektedir.

Soyut bir geçmişe atıf ve ritüeller dolayısıyla kurulma olanağı sayesinde soy bağı ilişkileri aileleri boylara boyları da birbirine görelî otonomilerini zedelemeyen ve zorlu yapısal uyum süreçleri gerektirmeden bağlamaktadır.¹⁶⁵⁵ Söz konusu bağlanma süreçleri içinde soy bağı ilişkileri üretim araçları ile ilişki kurabilme koşullarını ve söz konusu üretim araçları üzerindeki hakimiyetin niteliği ve öznesi ile toplumsal örgütlenme içinde yer alan demircilik, şamanlık ve önderlik gibi konulara yerleşebilme koşullarını da belirlemektedir. Anılan nedenlerle soy bağı düzeninin göçer toplumsal örgütlenmesinin temeline yerleştiğini söylemek mümkündür.¹⁶⁵⁶

Soy bağı örgütlenmesi ve süreçlerinin soyutlanması ile birlikte ortaya çıkan esnek yapılanma bir yandan üretici birimlerin üretim araçları üzerindeki hakimiyetleri ve üretim aracının yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde talep edilen görelî bağımsızlığı korumakta diğer yandan da söz konusu unsurları bütünsel bir yapı içinde bir araya getirmektedir. Boylar arası iş birliği düzeni adını verdiğimiz bu bütünsel yapı aileden başlayan göçer siyasal örgütlenme düzeninin en bütünsel-kapsayıcı katmanına ve temel biçimine denk düşmektedir. Yalnız burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta vardır. Göçer üretici birimlerin sürüleri üzerindeki doğrudan hakimiyetleri ve sürülerin yeniden üretim gereksinimi bağlamında otlak ve su kaynakları peşinde mutlak bir biçimde önceden belirlenemeyecek bir düzen-esneklik dengesinde hareket etme gereksinimleri soy bağı ilişkileri etrafında kurulan yapıların tarım topluluklarının klan-gens yapılarından farklılaşmasını gerektirir.

Yerleşik toplumların klan/gens tipi yapıları ile göçer soy bağı örgütlenmeleri arasındaki en önemli fark ikincisinin bir yandan pek çok bağımsız unsuru kapsayan bütünselliği ile yer ve soy bağlılığının bir bileşimi etrafında gelişen klan/gens düzenini aşması ama bu

¹⁶⁵⁵ (Burnham, 1979: 350; Eriksen, 2004: 105; Goldschmidt, 1979: 21; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 88)

¹⁶⁵⁶ (Humphrey, 1979: 237)

esnada yapının unsurlarının görelî bağımsızlıklarını da korumasıdır. Burada soy bağı ilişkilerinin biyolojik bağlanmadan ayrılması kapsayıcılığı olanaklı kılarken yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin dayattığı görelî bağımsızlık da yapının bir kelt köyünden çok daha dinamik, çelişkilerin çok daha sert ve aktif olduğu, çatışmanın daha yaygın olduğu bir form edinmesi sonucunu beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda göçer soy bağı düzeni unsurları bir araya getirmesi ve uran yahut toy gibi kurumlar etrafında onları bir arada hareket etmeye zorlamasına rağmen bir tarım toplumunda görülebilecek olan yapılara vücut vermez. Unsurların görelî bağımsızlığının tanınması ve yine aynı unsurların yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde söz konusu görelî bağımsızlığı savunma noktasındaki ısrarı boylar arası iş birliği düzeninde en ileri biçimini gördüğümüz bir yapısal esneklikle neticelenir. Söz konusu yapısal esneklik dahilinde aralarında soy bağı ilişkileri olan ve son kertede aynı boylar arası iş birliği düzeneğinin parçası olan unsurlar bir tarım toplumunun ailelerinden ziyade birbirinden ve yapıdan görelî olarak bağımsız ve bu bağlamda da aynı yapı içinde yer almalarına rağmen farklı siyasal örgütlenmeler kurabilen, yapı içindeki soy bağı ittifaklarını değiştirebilen ve sıklıkla değiştiren; yani yerleşik toplumlardaki soy bağı düzeninden çok daha dinamik bir niteliğe sahip olan bir form edinirler.¹⁶⁵⁷

Step göçerlerinde soy bağı, her biri büyük birer akrabalık birimi olarak kabul edilen boylara ve bu bağlamda da topluma katılmanın ilk basamağıdır ve toplumsal ilişkiler soy bağı ilişkileri boyunca kurulmaktadır. Step toplumlarında topluma dahil olma bir soy bağı ilişkisi ile olmaktadır.¹⁶⁵⁸ Burada soy bağından klasik antropoloji literatürünün betimlediğinin¹⁶⁵⁹ ötesinde sadece biyolojik bir bağlanma değil (aynı soydan türeme baskın bir faktör olmaya devam etse de) boyun bir mensubu olmanın kabul edilmesi yahut boylar arası soy bağı ilişkilerinin kurulması (özellikle evlat edinme kurumu ve andalık ilişkisi) bağlamında esasen ideolojik ve hukuki bir bağlanmadır.¹⁶⁶⁰ Söz konusu bu hukuki bağlanma pek çok durumda savaş esirlerine, hüküm altına alınan toplumların mensuplarına ya da ele geçirilen önemli şahsiyetlere uygulanmakta ve böylece ele

¹⁶⁵⁷ (Frachetti, 2009: 22-23)

¹⁶⁵⁸ (İlgen, 2005: 823; Khazanov, 2015a: 248)

¹⁶⁵⁹ (Eriksen, 2004: 102)

¹⁶⁶⁰ (Barnard ve Spencer, 2005: 8; Eriksen, 2004: 114; Khazanov, 2015a: 247)

geçirilen esirler bir noktada toplumsal formasyona, üye-akraba olarak “hukuken” dahil edilmektedirler.¹⁶⁶¹

Soy bağı dolayısıyla topluma katılma pratikleri göçer yaşamını sürdüren kavimlerde 19. Yüzyılda dahi görülmektedir. 1860 yılında İran Şahı'nın ordusuyla beraber teke Türkmenlerine karşı bir sefere fotoğrafçı olarak katılan Henri de Couliboeuf de Blocqueville'in hatıratındaki şu ifadeler bize bunu göstermektedir:

*“Türkmen ırkı oldukça karışmıştır. Afgan, İran ve diğer komşu ülkelerden alınan esirler burada yerleşmiş, evlenmiş, yer yurt sahibi olmuşlardır. Ayrıca baskınlar yolu ile Buhara'dan, İran'dan veya Herat'tan ülkeye pek çok esir kadın getirilmiştir.”*¹⁶⁶²

Blocqueville'in anılarında okuduğumuz ifade, göçer yaşam tarzını sürdüren göçerlerde baskınlar, akınlar ve savaşlar yolu ile elde edilen esirlerin hala topluma katıldığını, boy ile soy bağı kurulması yoluyla topluluğun bir parçası olduğunu göstermektedir. Blocqueville'in anıları her ne kadar 19. Yüzyılda geçse de akrabalık ilişkilerini belirleyen normların aile yapısına göre daha dayanıklı olabildiklerini hatırladığımızda¹⁶⁶³ ve Blocqueville'in aralarında yaşadığı Türkmenlerin hala göçer olduklarını hatırladığımızda söz konusu çıkarımı yapmak yanlış olmayacaktır.¹⁶⁶⁴

¹⁶⁶¹ (Gumilev, 2003: 313)

¹⁶⁶² (De Blocqueville, 2000: 45)

¹⁶⁶³“Aile hareketli ögedir’ diyor Morgan, ‘asla duraklama halinde değildir; toplum aşağı bir dereceden daha yüksek bir dereceye geliştiği ölçüde, aile de aşağı bir biçimden daha yukarı bir biçime geçer. Buna karşılık, akrabalık sistemleri hareketsizdir; ailenin zaman boyunca sağladığı gelişmeleri, akrabalık sistemleri ancak uzun aralıklarla sağlarlar ve ancak aile köklü bir dönüşüm gösterdiği zaman akrabalık sistemleri de köklü bir dönüşüme uğrarlar’

Marx buna şunu ekler: ‘Ve genel olarak, siyasal, hukuksal dinsel ve felsefi sistemler için de durum aynıdır.’ Aile yaşamaya devam ettikçe, akrabalık sistemi katılaştır; akrabalık sistemi alışkanlık gücüyle değişmelere karşı direndikçe, aile onu aşar. Cuvier, Paris yakınlarında bulunmuş bir hayvan iskeletinin kese kemiklerinden, nasıl kesinlikle bunun bir kanguruya ait olduğu ve o zaman oralarda bulunmayan bu hayvanın vaktiyle orada yaşamış bulunduğu sonucunu çıkarabilmişse, biz de aynı kesinlikle, tarihin bize ulaştırdığı bir akrabalık sisteminde, bu sisteme uyan, ama bugün ortadan kalkmış bulunan bir aile biçiminin varlığı sonucunu çıkarabiliriz” (Engels, 2017: 39)

¹⁶⁶⁴ (Hassan, 2011: 18)

Soy bağı ile topluma katılmanın bir diğer örneği de Çinli toprak kölelerinin zaman zaman Hunlara sığınmaları ve yabgunun yerleşik tebaası olarak hun toplumuna dahil edilmeleridir.¹⁶⁶⁵ Kiu-t'ang-şu (194 A, 1a-12a)'da geçen “Çok sayıda Çinli (T'u-küe'lere) kaçmıştı ve klanı (tsu) giderek daha çok büyüdü ve güçlendi”¹⁶⁶⁶ ifadesi anılan katılma pratiğinin delili olarak alınabilecektir. Benzer bir durum Balkanlarda Doğu Roma İmparatorluğu hakimiyetinde yaşayan köylülerde de görülmektedir.¹⁶⁶⁷ Temelinde göçer toplumsal kuruluşunun görece eşitlikçi yapısının yer aldığı¹⁶⁶⁸ söz konusu örnekler soy bağı hukukunun aile veya boy katmanları aşıldığında aldığı biçimi bize göstermektedir. Aile ve boy katmanlarında toplumsal formasyonun iç ilişkilerini, evlilik pratiklerini ve başka boylar ile kurulan akrabalıkları düzenleyen soy bağı hukuku; başka toplumlarla karşılaştığında ise yeni bir işlev edinmektedir. Söz konusu işlev, karşılaşılan toplumların ilgili boy yahut boy birliğine katılması olarak tanımlanabilecektir. Soy bağı hukuku burada, evlilik pratiklerinde olduğu gibi bir katılma ilişkisi kurmaktadır.¹⁶⁶⁹ Nasıl evlilikte bir boydan çıkan kadın diğer boya katılıyor ve artık o boyun mensubu sayılıyorsa benzer bir biçimde göçerlerle karşılaşan toplumlar da soy bağı hukuku çerçevesinde ilgili göçer toplumsal formasyonuna katılabilmekte, onun bir parçası olabilmekte, üretim araçlarından yararlanma ve emek gücü örgütlenmesine dahil olma bağlamında karşılaştıkları göçer toplumsal formasyonu içinde eriyebilmektedirler.¹⁶⁷⁰

Katılma ve bir araya gelme süreçlerinin soyut ilişkiler dolayısıyla kurulabilmesi göçer toplumsal yapılanmalarının hızlı bir biçimde örgütlenebilmeleri ve aynı zamanda örgütlenmenin göçer obalarının görece özerkliğini baskılamayan bir esneklik düzeyinde tutulabilmesi imkanı vermektedir.¹⁶⁷¹ Göçer topluluklar temelde hareket halinde aile ve obalar düzeninde yaşadıkları için toplumsal yapıyı oluşturan bağlar toplulukların ve sürülerin yeniden üretimi için elzem olan hareketlilik olanaklarını kısıtlamamak durumundadır.¹⁶⁷² Bu bağlamda da bir araya gelme süreçlerinde belirli bir yerde olmak,

¹⁶⁶⁵ (Gumilev, 2003: 208; Khazanov, 2015a: 347)

¹⁶⁶⁶ (Mau-Tsai, 2019: 177)

¹⁶⁶⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 492)

¹⁶⁶⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 492)

¹⁶⁶⁹ (Khazanov, 2015a: 251)

¹⁶⁷⁰ (Kuban, 1993: 21)

¹⁶⁷¹ (Irons, 1979: 369; Марков, 2010: 55)

¹⁶⁷² (Goldschmidt, 1979: 21)

bir toprak parçasının hakimiyetini paylaşmak yahut tarım toplumlarına özgü kandaş yapılanmalarda görülen belirli bir toprak üzerinde somut akrabalık ilişkileri kurarak örgütlenmek gibi pratikler yerlerini topluluğu bir araya getiren bağların toprağa yahut birbirinden ayrı kalmak zorunda olan aileler arasında takip edilmesi güç olan kan hısımlığına değil de soyut bir soy bağı ilişkisine dayanmasına bırakmaktadır.¹⁶⁷³ Soy bağının genel ve soyut karakteri kan ve sıhriyet hısımlığını ortadan kaldırmaya da boylar ve boylar üstü yapılanmalar düzleminde hâkim niteliktedir.

Orta Asya göçerlerinde Kandaşlık hukuku pratiklerinin topluma katılmaya ilişkin sunduğu geniş olanakların kökleri göçer üretim tarzında aranmalıdır. Belirli bir toprak parçası üzerinde hakimiyete dayanan tarım topluluklarında üretim süreçlerinin örgütlenmesi topluluğu bütünsel bir örgütlenme içinde bir arada yaşamaya zorlamakta ve toplumun neredeyse tüm üyeleri bir belirli bir akrabalık düzleminde, söz konusu akrabalık biriminin üzerinde hâkimiyet kurduğu toprakları işlemektedir.¹⁶⁷⁴ Göçer topluluklara geldiğinde ise tarım toplumlarına özgü mekaniklerin bir sonucu olan bu komünal örgütlenme tarzı, üretim araçlarının niteliklerinden ve yeniden üretim gereksinimlerinden ötürü uygulanabilirliği ve açıklayıcılığını kaybetmektedir. Göçer üretim tarzı çerçevesinde sürülerin yeniden üretim süreçlerinde amil olan otlak-su-yaşam stoku dengesi göçerleri aile/oba düzeninde yaşamaya ve göçmeye zorladığı için topluluğun ve soy bağı ilişkilerinin anılan yarı-özerk yapıların merkezinde olduğu bir düzlemde biçimlenmesi gerekmektedir. Söz konusu gereklilikler çerçevesinde göçer topluluklar aksi bir durum olmadığı sürece birbirlerinden bağımsız yaşayıp göç edebilecekleri bir düzende örgütlenmektedirler. Temelde kendine asgari düzeyde yetebilen ve büyük ölçüde otonom olan göçerler soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir araya gelmekte ve söz konusu ilişkiler bozkırın bu maceracı ve başına buyruk çobanlarının bir bütünlük içinde hareket edebilmesinin temelini oluşturmaktadır.¹⁶⁷⁵ Fakat burada söz konusu örgütlenmenin göçer toplulukların atomize üretici birimlerden müteşekkil bir formda örgütlendikleri ve esnekliğin bir dağınıklığa vücut verdiği kastedilmemektedir. Aileler, obalar ve boylar her

¹⁶⁷³ (Марков, 2010: 55)

¹⁶⁷⁴ (Engels, 2017: 66)

¹⁶⁷⁵ (Peacock, 2016: 80)

ne kadar gerek kendi içlerinde gerekse de bağlı buldukları yapılanmalar dahilinde kendi kademelerinde görel olarak özek bir formda işleseler de onları bir araya getiren soy bağı ilişkileri ve söz konusu soy bağı ilişkileri çerçevesinde birer semptom olarak karşımıza çıkan göç örgütlenmesi ile boylar arası iş bölümü/iş birliği pratikleri bize görünen esneklik düzleminin altında işleyen bir sosyal mekanizmanın mevcudiyetini tespit edebilme olanağını da vermektedir.¹⁶⁷⁶

Soy bağı ilişkilerinin aileden boya ve oradan da boy birliklerine ilerleyen düzlemde soyutlaşması ve kan ve evliliğe dayanan doğrudan hısımlılığının yerini törel hısımlılığın alması¹⁶⁷⁷ ise göçerlerin çok çabuk bir araya gelebilmelerini ve topluluğun yapısal bir değişikliğe ya da uzun prosedürlere ihtiyaç olmaksızın yeni unsurları bünyesine katarak genişlemesine olanak verdiği için göçer siyasal yapıların esnekliklerini kaybetmeden genişlemelerine ve genleşmelerine olanak vermektedir.¹⁶⁷⁸ Anılan esneklik gerek boylar arası işbirliği düzeninden boy birliği düzenine geçişte gerekse de ortak törel zemini paylaşan toplulukların bir araya gelmesi süreçlerinde uyum süreçlerini büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır.¹⁶⁷⁹ Şayet soy bağı ilişkilerinin kurulabileceği ortak bir üretim ilişkileri zemini ve buna bağlı biçimlenen törel bir zemin mevcut ise göçer toplulukları bir ritüel dolayısıyla, ek yapısal uyum süreçlerine gerek kalmaksızın boylar arası işbirliği düzeneğinin bütünsel yapısına dahil olabilmektedirler.

Göçer üretim tarzında soy bağı örgütlenmesi hiyerarşiktir. Hiyerarşinin belirleyici unsuru ise aileden ziyade uruktur. Uruk soy bağına bağlı hiyerarşi içerisinde yönetsel işlevleri üstlenme hakkına sahip olan unsur olarak Aynı atadan türeyen erkekler ve onların ailelerini kapsayan uruklar soy bağı hiyerarşisi içinde siyasal özelliğin kurulduğu boyları oluştururken boy ve boylar arası düzlemde yönetsel işlevleri de anılan hiyerarşi bağlamında üstlenirler.¹⁶⁸⁰ Özellikle siyasal iktidar örgütlenmeleri bağlamında uruklar ve

¹⁶⁷⁶ (Lefébure, 1979: 6)

¹⁶⁷⁷ (Марков, 2010: 55)

¹⁶⁷⁸ (Klyashorniy, 2018: 121; Peacock, 2016: 68-69)

¹⁶⁷⁹ (Klyashorniy, 2018: 121)

¹⁶⁸⁰ (Eriksen, 2004: 105)

uruklar arası evlilik kuralları ak budun ile kara budunu yahut ak budun içinde kağan veren soylar ile diğerlerini ayırmak için de temel dayanak noktamızdır.¹⁶⁸¹

Aileler urukları oluştururken kesili bir yapıda bir araya gelirler. Yani bir uruk belirli bir hacme ulaştınca parçalanır ve içinden başka uruklar çıkarır. Kesili uruk yapısının önemi, göçer toplumsal örgütlenmesinin temel karakterini belirlemekteki rolünden kaynaklanmaktadır. Kesili uruk yapısı hem göçer toplumsal örgütlenmesinin ön-sınıf düzeyinde kalmasının yatmakta¹⁶⁸² hem de anılan yapının bütünsel örgütlenmeler kurabilmesine olanak sağlayan boylar arası iş bölümü/iş birliğinin kurulması ve işletilebilmesinin dayanaklarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸³

Orta Asya göçerlerinde kesili uruk düzeni ile karşılaşmamızın en önemli nedenlerinden biri üretim tarzının yapısal kısıtlarıdır. Belirli bir uruğun büyümesi beraberinde sürülerin büyümesini gerektirmektedir ve vice versa. Tıpkı ailelerde olduğu gibi uruklar da büyüdükçe sürüleri de büyümekte ve belirli bir noktada yaşam stokunun yeniden üretilebilme koşullarını korumak adına sürüleri bölmek gerekmektedir. Çünkü yukarıda da belirtildiği üzere hayvancılığa dayalı bir ekonomide, sürülerin büyüklüğü ile yeniden üretimi arasındaki ilişki eldeki otlaklar ve su kaynakları tarafından sınırlanmaktadır.¹⁶⁸⁴ Bu bağlamda sürüler otlakların yeterli olamayacağı bir büyüklüğe ulaştığında ilk başta göç yoluna başvurulmakta¹⁶⁸⁵ fakat sürülerin boyutlarından kaynaklanan otlak yetersizliği göç döngülerinin sınırlarını aşmaya başladığında fazla yaşam stokunun onun yeniden üretimini sağlayabilecek nüfus ile birlikte bir başka otlağa gitmesi yani sürülerin ve paralelinde emek gücü kitlesinin bölünmesi gerekmektedir. Söz konusu bölünme aile düzleminde evlenme yoluyla kurulan yeni ailelerin kendilerine ait sürüleri alarak kendi obalarını kurmaları biçiminde gerçekleşmekte¹⁶⁸⁶ ve böylece evlilik ilişkileri bir yandan soy bağı ilişkilerinin yayılması¹⁶⁸⁷ ile neticelenirken aynı zamanda sürülerin soy bağı

¹⁶⁸¹ (Wolf, 2019: 132)

¹⁶⁸² (Khazanov, 2015a: 253-254)

¹⁶⁸³ (Vladimirov, 1987: 277-278)

¹⁶⁸⁴ (Neupert, 1999: 417)

¹⁶⁸⁵ (Neupert, 1999: 417-418)

¹⁶⁸⁶ (Beattie, 2005: 101)

¹⁶⁸⁷ (Güvenç, 1979: 232)

ilişkileri boyunca bölünerek otlak-su-yaşam stoku dengesinin korunmasına hizmet etmektedir.¹⁶⁸⁸ Kurulan bu yeni aileler ise bölündükçe belirli bir ortak atadan gelen yeni uruklara vücut vermekte ve soy bağı ilişkisini koruyarak bağımsız bir uruk haline gelmektedirler.

Sürüler üzerinde kurulan hakimiyetin soy bağı örgütlenmesi dolayımı ile somutlaştığı bir düzlemde ise sürülerin bölünmesi aynı zamanda soy bağı birliğinin de bölünmesi anlamına gelmektedir.¹⁶⁸⁹ Böylece sürüler büyüdükçe uruklar bölünmekte ve sürülerin yeniden üretimi için gerekli olan sürü hacmi, üretim araçlarını imha etmeden yahut nüfustan vazgeçmeden korunabilmektedir. Sürülerin bölünmesi paralelinde ise uruklar da bölünmektedir.¹⁶⁹⁰ Bölünme yolu ile zaman içinde genişleyen uruklardan yeni uruklar ortaya çıkmaktadır.¹⁶⁹¹ Ortaya çıkan her yeni, uruk kendisinden önceki uruklarla olan soy bağı ilişkisini korumakta ve söz konusu uruklar ortak bir atadan gelmiş olma biçiminde tarif edilen fakat boy evresine gelindiğinde esasen soyut bir nitelik arz eden soy bağı şeceresi etrafında boyları oluşturmaktadırlar.¹⁶⁹² Genleşmenin sürekliliği ise urukların sürekli bölünmesi devam ettiği müddetçe boyların da kendi içlerinden boylar çıkarmaları ile neticelenerek boylar arası/üstü yapılanmaların üzerinde yükseleceği bir soy bağı ilişkileri düzlemini biçimlendirmektedir.

Kesili uruk yapısı bir yandan belirli bir uruğun diğerlerini egemenlik altına alacak denli genişmesini engellemesi¹⁶⁹³ bakımından göçer toplumun ön sınıf düzeyinde ve askeri demokratik örgütlenişinin köklerine yerleşmekte diğer yandan da ortaya çıkan yeni uruklar akrabalık ilişkilerini koruduğu için, yeni uruklar arasında boylar arası iş bölümünün gerektirdiği ilişkilerin kurulabilmesi için gerekli olan soy bağı ilişkileri korunmakta ve geleceğin boyları ve boylar arası/üstü yapılanmalarının törel zemini oluşmaktadır. Soy bağı ilişkileri korunduğu için boylar arası iş bölümü mümkün

¹⁶⁸⁸ (Burnham, 1979: 352; Lefébure, 1979: 3; Марков, 2010: 55)

¹⁶⁸⁹ (Lefébure, 1979: 3)

¹⁶⁹⁰ (Vladimiritsov, 1987: 110)

¹⁶⁹¹ (Avcıoğlu, 1985a: 232-233)

¹⁶⁹² (Марков, 2010: 55; Vladimiritsov, 1987: 110)

¹⁶⁹³ (Khazanov, 2015a: 254-255)

olabilmekte ve boy birlikleri kurup birden fazla boy ve uruğu sürülerin ve askerlerin ortaklaşa bir amaç uğruna kullanıldığı bir örgütlenme içine almak mümkün olabilmektedir. Kesili uruk yapısı belirli bir uruğun topluma hâkim olacak denli genişmesini engellemekle beraber uruklar arasında bir eşitliği vaat etmez. Kesili uruk yapısı aşırı büyüyen urukların parçalanması sonucunu doğurmakla beraber belli urukların diğerlerinden daha zengin olması yahut soylu urukların ortaya çıkmasını engellememekte sadece bu urukları belirli sınırlar içinde tutmaktadır.¹⁶⁹⁴

Soy bağı ilişkilerinin bir diğer önemli boyutu da evliliğe ilişkin normlar dolayısıyla boylar arası iş birliğinin soy bağı ilişkileri içine taşınmasıdır. Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı, boyları kendi üretim araçları ve askerleri üzerinde doğrudan hakimiyetleri olmasına rağmen boylar arası iş birliği normlarına uymak ve boylar üstü yapılanmalara dahil olmak durumunda bırakılmaktadır. Üretim tarzının dayattığı boylar arası ve boylar üstü yapılanmalar ise soy bağı hukuku ile kurulmaktadır.¹⁶⁹⁵ Bu bağlamda boyların bir araya gelmesi süreçleri sıhriyet hısımlığının kurulması ve evlat edinme pratikleri ile soy bağı ilişkileri düzlemine taşınmakta ve böylece boylar arası ve üstü yapılanmalar kandaş toplumsallığın sınırları içinde kurulmaktadır. Soy bağı ilişkileri sadece aile yapısının değil, boy ve boylar arası yapılanmaların kurulmasında da belirleyici etkiler göstermekte ve siyasal örgütlenmenin biçimini belirlemektedir.¹⁶⁹⁶

Göçer üretim tarzının boyları bir araya gelmeye yönelik zorlamasının soy bağı hukukundaki en önemli karşılıklarından biri, yapı içindeki hiyerarşik sınırlara bağlı kalmak kaydıyla dış evlilik yapma yükümlülüğüdür.¹⁶⁹⁷ Kökenlerinde ensest yasağı yatan dış evlilik kuralı ensest yasağını aileler arası ittifaklarla soy bağı ilişkilerinin kurulması alanında politik bir kuruma dönüştürmüştür.¹⁶⁹⁸ Anılan yükümlülük törel normlar

¹⁶⁹⁴ (Khazanov, 2015a: 253-254)

¹⁶⁹⁵ (Kradin, 2015: 29)

¹⁶⁹⁶ (Avcıoğlu, 1985a: 292; Khazanov, 2015a: 248)

¹⁶⁹⁷ Dış evlilik göçer üretim tarzı etrafında örgütlenen Orta Asya göçerlerinin akrabalık hukukunun temel dayanaklarından biridir ve Hunlar, Göktürkler, Tokuz Oğuzlar, Cengiz öncesi Moğollar ve pek çok başka örnekte sürekli karşımıza çıkmaktadır (Divitçioğlu, 2005b: 19; Klyashorniy, 2018: 44; Tapper, 1979b: 47; Vladimiritsov, 1987: 74-75).

¹⁶⁹⁸ (Zonabend, 2005: 529)

etrafında örgütlenen topluluklarda görülen, evliliğin belirli toplumsal gruplar arasında ilişki kuran bir pratik olması bağlamında değerlendirilmelidir.¹⁶⁹⁹

Evlilik törel ilişkiler etrafında yaşayan ve burjuva bireyin ortaya çıkmadığı toplumlarda iki insanın hukuk önünde bir statü edinmesinden ziyade farklı topluluklar arasında bağ kuran bir pratiktir ve bu bağlamda iki kişinin birleşmesinden öte iki kişi dolayısıyla iki ayrı topluluğun soy bağı ilişkisi ile birbirine bağlanmasını sağlar.¹⁷⁰⁰ Biyolojik ve üremeye yönelik olmaktan çok (elbette ki bu faktörler etkindir ama mutlak belirleyici değildir) toplumsal bir ilişkidir. Evliliğin toplumsal karakteri Nuerler’de görülen nişanlılardan birinin hayatını kaybettiği durumlarda ölü nişanlıyla evlenen hayalet evlilik pratiklerinde de görülebilmektedir.¹⁷⁰¹ Verilen örnekteki evlilik bağının türün yeni bir bireyinin biyolojik olarak üretilmesini sağlamayacağı açıktır. Ama Nuerler’de karşımıza çıkan bu evlilik örneklerinde görülen şey evlilik yoluyla mülkiyet ilişkilerinin dönüşümü ve toplumsal bağların kuruluşudur.¹⁷⁰²

Hayalet evliliğe benzer bir kuruma Orta Asya göçerlerinde de rastlanılmaktadır. Marco Polo geçmişte ölmüş olanların evlenme yaşına geldiklerinde aileleri tarafından evlendirildiklerini ve böylece aileler arasında soy bağı kurulduğunu aktarır.¹⁷⁰³ Burada da görülebileceği üzere çoktan ölmüş olanların evlendirilmesi esasen evlenenlerden ziyade kurulacak olan soy bağı ilişkisi bağlamında anlamlıdır. Elbette ki göçerlerin ölümden sonraki hayata ilişkin tasavvurları ölmüş olanların öte dünyada evlenebilecekleri ve bunun için bu dünyada bir tören yapılması gerekliliğini açıklamak için kullanılabilecektir. Son kertede bahsi geçen evlilik dolayısıyla kurulan somut ilişkiye baktığımızda karşımıza iki ailenin soyut bir bağ ile birbirine bağlanması ve soy bağı ilişkileri çıkmaktadır.

¹⁶⁹⁹ (Beattie, 2005: 108; Eriksen, 2004: 108; Zonabend, 2005: 529)

¹⁷⁰⁰ (Zonabend, 2005: 529)

¹⁷⁰¹ (Zonabend, 2005: 529-530)

¹⁷⁰² (Zonabend, 2005: 529-530)

¹⁷⁰³ (Roux, 1999: 181-182)

Göçer evlilik düzeni hiyerarşik katmanlar düzeyinde iç evliliğe dayanırken aileler düzleminde dış evliliğe dayanır. Hiyerarşik katmanlar arasında iç evlilik kuralı soy bağı hiyerarşisinde aynı basamakta yer alan unsurların daha alt basamakta yer alan unsurlarla doğrudan akrabalık ilişkisini kurmasını engelleyip onları birbirleri ile politik niteliği haiz akrabalık ilişkiler kurmaya zorlamaktadır. Törel ilişkiler etrafında yaşayan topluluklarda dış evlilik kuralı topluluğu oluşturan ve büyük ölçüde aynı soydan türeyen yani kan hısmı olan unsurlar arasında onları daha büyük bir topluluğun parçası haline getirecek ilişkileri kurar.¹⁷⁰⁴ Dış evlilik özellikle çatışma yahut potansiyel çatışma hallerinde çatışan unsurlar arasında soy bağı ilişkisi kurmak yoluyla çatışmayı çözümüleme işlevini de üstlenmektedir. Dış evlilik yolu ile genişleyen soy bağı ilişkileri göçer aileleri sürekli olarak bütünsel yapılara dahil etmekte ve çatışma olasılıklarını düşürmektedir.¹⁷⁰⁵

Evlilik kurallarının ikinci önemli işlevi ise evlenme izin ve yasaklarının toplumsal formasyonu kuran akrabalık ilişkilerini hiyerarşik bir düzlemde düzenlemesidir. İzin ve yasaklar kimin kim ile evlenebileceğini, hangi ailelerin hangi aileler ile evlilik ilişkisi kurabileceğini belirlerken yapıya mündemiç hiyerarşinin sınırlarını da çizer. Burada göçer evlilik sisteminin temelde kimin kimle evlenebileceği ve evlenemeyeceğini kapsayan bir izin ve yasaklar bütünü olduğunu hatırlamamız gerekmektedir. Bumin ve Anna-kuei örneğinde görebileceğimiz üzere Bazı soylar bazı soylardan kız alırken karşılığında kız vermezler anılan ilişki bize söz konusu soylar arasında kendini tamamlayan bir daire misali bir evlilik ilişkisi olmadığını ve bu bağlamda aralarında hiyerarşik bir ilişki olduğunu gösterir.¹⁷⁰⁶ Birbirleri ile hem kız alıp hem de kız verebilen soylar ise aynı hiyerarşik tabakada bulunmaktadırlar. Göçer toplumunun katmanlı yapısı hem ak budun kara budun arasında hem de özellikle ak budun içindeki kağan veren soylar, dünür soylar ve ak budun olmakla beraber bağımlı soylar arasında bir dizi hiyerarşik ilişkiyi evlilik kural ve yasakları üzerinden işletir. Söz konusu hiyerarşik ilişkiler ise göçer ön-sınıf düzeneği tarafından belirlenir ve bu bağlamda hakim olunan sürülerin niceliği ve niteliği, sürülerin büyüklüğüne bağlı olarak topluma ticari mal ve dış sömürü getirip

¹⁷⁰⁴ (Beattie, 2005: 108)

¹⁷⁰⁵ (Beattie, 2005: 121-122)

¹⁷⁰⁶ (Bloch, 2005: 36-37)

üleştirme olanakları ve bu bağlamda üstlenilen siyasal iktidar işlevleri tarafından belirlenmektedir. Evlilik kurallarında somutlaşan hiyerarşı son kertede toplumsal koşullar tarafından belirlenen ön-sınıf ilişkilerinin soy bağı ilişkilerinin kurulma sürecindeki etkisine tekabül etmektedir.¹⁷⁰⁷ Anılan ilişki göçer siyasal örgütlenmesine geldiğimizde soylu uruklar ve özellikle de boylar arası düzlemde soylu oğuşlar arasında evlenmenin hem serbest hem de zorunlu olması ve ak budun ile kara budun ve ak budunun belirli fraksiyonları arasındaki evlilik yasakları ile bize kara budundan kağan veren uruğa uzanan göçer toplumsal hiyerarşisini betimlemektedir.

Sihriyet hısımlığının farklı kandaş birimler arasında kurulabiliyor olması göçerleri göçer üretim tarzı dahilindeki örgütlenmelerini savunmak ve yeniden üretmek için ortaya çıkardıkları boylar arası ve üstü yapılanmalara girmek durumunda bırakmaktadır.¹⁷⁰⁸ Ak budunun kendi boyuna soy bağı ile bağı olduğu ve soy bağı ilişkilerinin sadece ilişkinin tikel taraflarını değil ilişkiye taraf olan soy bağı birimlerini bütünsel olarak kapsayan yapısı¹⁷⁰⁹ dikkate alındığında ak budunun dış evlilik yapma kuralının evliliğe taraf olanların mensubu oldukları soy bağı birimlerini bütünsel olarak kapsayan bir akrabalık ilişkisi kuracağını söylemek mümkündür. Örneğin Göktürklerde kağan soyu olan *A-shih-na*'lar¹⁷¹⁰ ve *A-shih-te*'ler dünür boylar iken Hun boy konfederasyonunda da Şan-yü soyu olan *Luandi*'ler¹⁷¹¹ merkezinde dört boyun bulunduğu bir soylu boylar düzeninde yer almakta ve söz konusu soyların mensupları kendi aralarında dış evlilik yapmaktadırlar.¹⁷¹² Dış evlilik ile birlikte toplumun biyolojik yeniden üretimi olarak üreme beraberinde toplumun politik yeniden üretimi için törel bir zorunluluk olarak görülen boylar arası ve üstü yapılanmalara dahil olmayı beraberinde getirmektedir.¹⁷¹³ Yeni doğumlar yolu iler biyolojik yeniden üretimi, neslin devamını korumak ihtiyacı ancak başka kandaş birimler ile bir araya gelmek sureti ile karşılanabilmekte ve böylece

¹⁷⁰⁷ (Bloch, 2005: 37)

¹⁷⁰⁸ (Van Der Pijl, 2007: 39)

¹⁷⁰⁹ (Zonabend, 2005: 529)

¹⁷¹⁰ (Golden, 2011a: 37)

¹⁷¹¹ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 69)

¹⁷¹² (Klyashtorny, 2018: 44)

¹⁷¹³ (Divitçioğlu, 2005a: 148; Aynakulova, 2006: 99)

kurulan soy bağı ilişkileri törel bir birliktelik olan boylar arası/üstü yapılanmaların temelini atmaktadır.

Dış evlilik dolayımı ile kurulan kandaş birimler arası ilişkiler boylar arası/üstü yapılanmaları göçerlerin kurdukları diğer politik ilişkilerden ayırmakta; söz konusu yapılanmaları son kertede her unsurun birbiri ile soy bağı ile bağlı olduğu törel yapılar haline getirmektedir.¹⁷¹⁴ Böylece boylar arası/üstü yapılanmalar töre dairesinde kalmaktadır. Söz konusu yapıların töre dairesinde kalması ise hem yapıların esnekliğe dayalı iç istikrarlarının korunması¹⁷¹⁵ hem de boyların herhangi bir somut boy birliği yıkılsa dahi tekrar bir araya gelmelerinin mümkün olması gibi bir dizi önemli sonuca sahiptir. Söz konusu sonuçlar boy birliklerinin tarihsel sürekliliğini, onların törel kurumlar olmalarına bağlamamızı mümkün kılmaktadır. Kaç tane boy birliği kurulmuş ve yıkılmış olursa olsun aralarındaki akrabalık ilişkileri göçerleri boylar arası iş bölümüne katılmaya ve boy birliklerine dahil olmaya zorlamaktadır.¹⁷¹⁶

Evlilik ile kurulan soy bağı ilişkilerinin yanında evlat edinme ve Moğollardaki adı ile *anda* yani kan kardeşliği kurumlarını da ele almak gerekmektedir. Çünkü anılan kurumlar dolayımıyla göçer topluluklar doğrudan kan hısımlığı olmasa dahi gerek gördükleri takdirde soyut bir hukuk ilişki tesis ederek, yani evlat edinerek yahut ant içerek yani *anda* olarak soy bağı ilişkisi kurabilmektedirler.¹⁷¹⁷ Her iki durumda da yani evlat edinmede yahut ritüel vasıtasıyla soy bağı ilişkisi kurmada da kan hısımlığına gerek olmaksızın soy bağı hukukunun hak ve yükümlülükleri taraflar arasında geçerli hale gelmektedir. Soyut ilişki ritüel vasıtası ile kurulduğu *anda* taraflar artık aynı soy bağı kütesinin birer unsuru haline gelirler; yani *aynı kabiledenmiş gibi olurlar*.¹⁷¹⁸ Soy bağı ilişkisinin kurulmasının ardından taraflar ve daha da önemlisi mensubu oldukları soy bağı birimleri (temelde boylar) birbirleri ile soy bağı hukukunca bağlanmış olurlar. Söz konusu bağlılık boylar arası iş birliği rejiminin hukuki temelini teşkil eder ve soy bağı ilişkisi dolayımıyla akraba

¹⁷¹⁴ (Beattie, 2005: 122)

¹⁷¹⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 156)

¹⁷¹⁶ Bkz. (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 85)

¹⁷¹⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 258; Марков, 2010: 55)

¹⁷¹⁸ (İnan, 1948a: 279; Vladimiritsov, 1987: 95)

haline gelen soy bağı birimlerini birbirleri ile boylar arası iş birliği çerçevesinde gerek iktisadi gerekse de siyasi yönü ağır basan ilişkilere girmeye; gerektiğinde ise boylar üstü bir yapılanmanın unsurları olarak birlikte hareket etmeye zorlar.¹⁷¹⁹

Anda kurumu ya da bir başka deyişle kan kardeşliği farklı soy bağı kütlelerine mensup ve aralarında soy bağı ilişkisi olmayan kimselerin birbirleri ile törensel bir hediye değiş tokuşu yaparlar¹⁷²⁰ ve ardından ya elleri yahut uygun bir başka uzuvlarında bir kesik açıp birbirine basmak ya da kımız veyahut bir başka içkiye kanlarını damlatıp içmek suretiyle soy bağı kurucu bir ritüel icra ederek soy bağını kurarlar. Soy bağının kurulması ile birlikte kan kardeşi (*anda*) olan¹⁷²¹ kimseler birbirleri ile akraba oldukları gibi bağlı buldukları soy bağı birimleri arasında da akrabalık ilişkisi kurulmuş olur.

Evlat edinme kan ve sıhriyet hısımlığına sahip yakın akrabalar arasında gerçekleşebileceği gibi farklı soy bağı gruplarına dahil olan kimseler arasında da gerçekleşebilmektedir. Abdülkadir İnan'ın Kazak-Kırgız töresindeki evlat edinme pratiklerine ilişkin verdiği örneklere göre şayet evlat edinme yakın akrabalar arasında ise ritüeller büyük ölçüde basit ve küçük çaplı iken kan hısımlığı gibi dağa doğrudan soy bağı ilişkileri mevcut olmayan durumlarda evlat edinmeye ilişkin ritüeller karmaşıklaşmakta ve çapı genişlemektedir.¹⁷²² Kan ve sıhriyet hısımlığının bulunmadığı yani iki yapı arasında yeni bir soy bağı ilişkisi tesis etmeye yarayan evlat edinme pratiklerinde ritüellerin kan ve sıhriyet hısımlığı olan durumlara göre daha karmaşık ve katmanlı olması bize söz konusu durumda evlat edinmenin basitçe evlat edinen ve edinileni aşan, iki yapı arasında bağ kuran politik bir pratik olduğunu düşünme imkanı vermektedir.

Kan ve sıhriyet hısımlığının yani somut soy bağının bulunmadığı durumlarda evlat edinme ritüellerinin karmaşıklaşması ve gelişkin bir form edinmesinin temelinde evlat edinme yoluyla kurulan soy bağının niteliği yatmaktadır. Şayet iki farklı soy bağı birimine

¹⁷¹⁹ (Vladimiritsov, 1987: 95-96)

¹⁷²⁰ (Vladimiritsov, 1987: 95)

¹⁷²¹ (Vladimiritsov, 1987: 95)

¹⁷²² (İnan, 1948b: 130-131)

mensup kimseler arasında bir evlat edinme ilişkisi kuruluyorsa söz konusu ilişki sadece ilgili kişiler değil tarafların bağlı buldukları soy bağı birimleri arasında bir akrabalık ilişkisi kurar.¹⁷²³ Evlat edinmenin kişiler arasında değil, iki soy bağı birimi arasında bağ kurması artık söz konusu ilişkinin politik ve toplumsal örgütlenmeye ilişkin daha yüksek bir etkiye sahip olması anlamına geldiği için ritüellerin genişlemesi ve karmaşıklaşması da anlaşılabilir. Evlat edinme ilişkisi tarafları arasında bir akrabalık ilişkisi kurmakla beraber evlat edinilen, şayet bir soy bağı birimine mensupsa evlat edinenin kan hısımlığı birimine girmez.¹⁷²⁴ Anılan yasaklılık halinin en önemli göstergelerinden biri evlatlığın evlat edinenin egzogami dairesinden evlenememesidir.¹⁷²⁵ Aynı şey evlat edinen için de geçerlidir. Evlat edinme ile evlat edinenin kabilesine yani soyut-hukuki soy bağı topluluğuna dahil olunur. Bu bağlamda İnan'ın evlatlığın tardedilmesinin yalnız babalığın değil kabilenin de hakkı olduğu ifadesi bize ilişkinin bir ailenin üyesi olmaktan ziyade bir kabileye dahil olma anlamına geldiğini göstermektedir.¹⁷²⁶ Burada söz konusu olan bir soya girmekten ziyade soy bağı birimleri arasında bir akrabalık ilişkisinin kurulmasıdır.

Evlat edinmeye bağlı soy bağı ilişkilerinin göçer toplumsal kuruluşa içkinliği öylesine derindir ki kandaş toplumsallığın tasfiye olduğu ve Çin tarzı bir feodal imparatorluğun başına geçen Şato'larda Çinlilerin evlat edinme adetlerinin sınırlarını aşan bir biçimde yaygın bir evlat edinme pratiği gözlenebilmiştir. Wolfram Eberhard Şato İmparatoru Li K'o-yung'un evlatlıklardan bir ordusu olduğunu belirtirken bundan bahsetmektedir ve her ne kadar Çin geleneğine yaslanan bir feodal imparatorluk da olsa Şato yönetici sınıfının hala devleti soy bağı ile birbirine bağlanan bir kabile olarak görmesinin anılan sonucu doğurduğunu belirtmektedir.¹⁷²⁷

Bu katılma pratiğinin kaynaklarda karşımıza çıkan örneklerinden biri MÖ 99 yılında Çinlilerin Hunlar karşı düzenledikleri bir sefer sırasında savaş esiri olarak ele geçirilen

¹⁷²³ (Vladimiritsov, 1987: 96)

¹⁷²⁴ (Vladimiritsov, 1987: 96)

¹⁷²⁵ (İnan, 1948b: 131)

¹⁷²⁶ (İnan, 1948b: 131)

¹⁷²⁷ (Eberhard, 1947: 21)

Li-Ling adlı bir Çin kumandanının yeni bir isim (Batı Chu-ki prens) ve hatta Şan-yü'nün ihdas ettiği bir soyluluk unvanıyla takdis edilip kızlarından biriyle de evlendirilmek suretiyle topluma dahil edilmesi ve hatta Hakas kabilesinin başına geçirilmesidir.¹⁷²⁸ Li-ling'in Hakasya'da yaptırmış olduğu saray daha sonraları Sovyet Arkeologları tarafından keşfedilmiştir.

Yukarıda bahsedilen niteliklerinden ötürü kan kardeşliği ve evlat edinme kurumları temelde politik bir niteliğe sahip olup aile ilişkilerinden ziyade siyasi örgütlenme alanına aittir.¹⁷²⁹ Kan ve sıhriyet hısımlığının doğrudan takip edilebildiği aile/aşiret düzleminde zaten somut bir soy bağı ilişkisi olduğu için anılan kurumlara gereksinim yokken boylar arası düzlemde soy bağı ilişkisinin gerek evlilik gerekse de kan kardeşliği yahut evlat edinme gibi bir hukuki pratik dolayısıyla kurulması gerekliliği anılan yordamların keşfinin temelinde yatmaktadır.

Orta Asya göçerlerinin kurdukları boy birliklerinin en temel özelliği münhasıran toplum içindeki sömürü ilişkilerini korumak üzere teşkilatlanmış, toplumu oluşturan almasıklardan (aile, aşiret, boy vb.) bağımsızlaşmış¹⁷³⁰ ve egemen bir sınıfın toplum üzerindeki hakimiyetinin tecessümü ve beslendiği sömürü ilişkilerinin koruyucusu¹⁷³¹ olan bir devlet aygıtına rastlanılmamasıdır. Orta Asya boy ve boy birlikleri iç sömürüyü örgütlemek ve sürdürmekten çok dış sömürünün kurulması ve sürdürülmesine yönelmiş askeri birliklere karşılık gelmektedir.

Yukarıdaki tespitlerden hareket ettiğimizde aile ve aşiret gibi yapıların üstesinden gelebileceğinden çok daha fazlasını içermek durumunda kalan bir toplumsal kuruluşla karşı karşıya olduğumuzu söylemek mümkün olacaktır. Göçer üretiminin girift, karmaşık ve kitlesel emek gücünü gereksinen yapısının bir sonucu olarak üretim ve en nihayetinde toplumsal organizasyon düzeylerinde hâkim unsur boy olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁷²⁸ (Gumilev, 2003: 151)

¹⁷²⁹ (Vladimiritsov, 1987: 95)

¹⁷³⁰ (Engels, 2017: 112)

¹⁷³¹ (Engels, 2017: 127)

Çünkü ancak boy düzlemi, üretim tarzının talep ettiği emek gücü kitlesini sağlama ve söz konusu emek gücünü disiplinli bir biçimde örgütleyip işe koşma ihtiyaçlarına cevap verebilmektedir.¹⁷³² Mülkiyet rejiminin kolektif hakimiyet ve aile mülkiyeti rejimlerini aynı anda barındıran ve besleyen yapısı göçer çobanların toplumsal çelişkilerinin üzerinde yükseleceği ana damarlardan biridir ve göçer töresini anlama noktasında da temel bir öneme sahiptir. Çünkü göçer töresi pek çok noktada kolektif hakimiyet rejimi ile aile mülkiyeti arasındaki çelişkinin sonuçlarını baskılama ve mümkünse toplumsal formasyon dışına ihraç etmeye ilişkin yordamların, normatif pratiklere dönüşmüş biçimlerinin bir toplamına denk düşmektedir.

3.2. BOY DÜZENİ

Orta Asya göçerlerinde toplumsal formasyon esasen boylar üzerinden kurulmaktadır.¹⁷³³ Ailelerin bir araya gelmesi ile uruklar oluşmakta ve söz konusu yapılar da soy bağı ilişkileri ile birlikte hareket eden, üretim araçları üzerinde dolaylı da olsa kolektif bir hakimiyete sahip olan ve ortak bir ongun etrafında kendi ata ruhlarına bağlı olan bir yapı olarak boyu meydana getirmektedir.¹⁷³⁴

Boy düzeninin incelenmesi göçer siyasal örgütlenmesinin temel aktörlerinin incelenmesine karşılık gelmektedir. Boy düzeninin incelenmesindeki amacımız belirtilen doğrultuda göçer siyasal örgütlenmesinin temel aktörleri olan boyların oluşumlarını, işleyişlerini ve bütünsel yapılar dahilinde bir araya geldiklerinde birbirleri ve bir parçası oldukları yapıyla olan ilişkilerini açıklamaktır. Belirtilen amaç doğrultusunda öncelikle boyların göçer siyasal örgütlenmesinde üstlendikleri rol üzerinde durulacaktır. Ardından boyların oluşum süreçleri üretim araçları ile girilen ilişkinin göçer üretim tarzına özgü ve kökleri hareketli üretim araçlarının özgün doğasında olan biçimi ışığında ele alınacaktır. Boyların oluşum süreçlerinin incelenmesinin ardındansa boyları bütünsel bir yapıya girmeye zorlayan süreçler ve boyların bir araya gelmesi süreçlerinde işleyen pratiklerin

¹⁷³² (Kuban, 1993: 40)

¹⁷³³ (Avcıoğlu, 1985a: 245; 1983: 738; Dalkesen, 2008: 443; Duman, 2015: 56)

¹⁷³⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 163-164; Khazanov, 2015a: 247-248)

açıklanmasına çalışılacaktır. Son olarak ise boyların bir araya gelme süreçlerinde soy bağı hiyerarşisinin etkisi ve hiyerarşik birleşme süreçleri incelenecektir.

Soy bağı ilişkilerinin topluluğun oluşmasındaki belirleyici etkisi toplumsallığın aile/oba düzeyinden boy ve boylar arası/üstü düzeye geçişinde de devam etmekte ve boylar ile boylar arası/üstü yapılar da soy bağı ilişkileri temelinde örgütlenmektedir.¹⁷³⁵ Anılan ilişkiler düzlemi bize soy bağı ilişkilerinin göçer toplumsallığının kuruluşu aşamasında üretim tarzını takiben gelen önemli bir kurucu unsur olduğunu göstermektedir. Soy bağı ilişkilerinin anılan bu önemi elbette denklemdeki diğer unsurları dışlamaz.¹⁷³⁶ Ama tıpkı üretim tarzı bahsinde hayvancılığın hakimiyetinin diğer üretici pratiklerle girilen ilişkileri belirlediğinden bahsettiğimiz gibi burada da soy bağı ilişkilerinin denklemin diğer unsurları üzerinde üretim ilişkilerinin ardından belirleyici etkiler ürettiği ve hâkim unsur olduğudur

Boylar üretim araçları Asker kitlesi üzerinde sahip oldukları doğrudan hakimiyet dolayısıyla herhangi bir toplumsal formasyona yerleşik toplumsal düzenlerde olduğu gibi sabit bir şekilde bağlanma ihtiyacı duymadan, kendi başlarına varlıklarını idame ettirebilmektedirler. Daha önce de belirtildiği gibi boyların üretim araçları ve emek gücü kitlesi üzerindeki doğrudan hakimiyetleri siyasi yapı üzerinde de etki doğurmaktadır. Pek çok örnekte boylar, bir boy birliğine bağlanmadan bağımsız varlık gösterebilmekte;¹⁷³⁷ boy birliklerine dahil olduklarında ise söz konusu ilişki içerisinde kendi üretim araçları ve emek gücü kitleleri üzerindeki hakimiyetlerini şiddetli bir biçimde savunabilmektedirler.¹⁷³⁸ Toplumun boyların merkezinde olduğu bir düzlemde kurulmasının bir sonucu olarak siyasi eğilimler boylar üzerinden belirlenmekte¹⁷³⁹ ve siyasi sadakat de son kertede boya karşı duyulmaktadır.¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁵ Khazanov, 2015a: 226

¹⁷³⁶ Khazanov, 2015a: 227, 246

¹⁷³⁷ (Taşağıl, 2018a: 11)

¹⁷³⁸ (Gordlevski, 2018: 79)

¹⁷³⁹ (Khazanov, 2015a: 260)

¹⁷⁴⁰ (Golden, 2018: 22; Gordlevski, 2018: 80)

Orta Asya göçerleri toplumlarını boylar üzerinden kurar, kendilerini boylar üzerinden tanımlar,¹⁷⁴¹ üretim ilişkileri boylar bağlamında örgütlenir. Kişi bir boya bağlı olduğu ölçüde özne olabilir ve bu bağlamda boydan bağımsız bir özne tasavvuru yoktur.¹⁷⁴² Boyun toplumsal formasyonun kuruluşundaki belirleyici etkisini anlamak için Teleüt Türklerinde bir yurttan dışarıya ateş verilmesine ilişkin kurallara bakılabilir. Ateşi kendileri için kutsal sayan¹⁷⁴³, Teleüt Türkleri, bir yurttan dışarıya ateş verilmesine ilişkin bir dizi kesin kural dairesinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Buradaki kurallardan en önemlilerinden biri de yabancı bir boyun mensubunun yurttan ateş almasını yasaklamaktadır. Teleütler, böyle bir durumda kutsal saydıkları ve doğrudan doğruya boyun toplumsal bütünlüğünün bir parçası olarak gördükleri *ateş iyesinin* boylarını terk edebileceğinden ve bunun sonucunda toplumsal bütünlüklerinin tehlikeye girebileceğinden endişe etmektedirler; Benzer bir pratik Burhanist Altaylılarda da görülebilmektedir.¹⁷⁴⁴

Orta Asya göçerleri için toplum boy düzleminde kurulmakta, bağlılıklar, toplumun kendini tasavvuru boylar düzleminde gerçekleşmektedir. Boy, içerisine katılan herkesin soyut ve hukuk düzleminde tanımlanan bir akrabalık ilişkisi ile birbirine bağlandığı niteliği sebebiyle inanç, dil ve etnisite gibi unsurlara karşı daha az duyarlı bir form arz etmektedir.¹⁷⁴⁵ VI-IX Yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da hakimiyet kurmuş olan Avarlarda birden fazla ölü gömme adetine rastlanıyor olması (supin flex ve hocker) bize Avar boy birliğinin birbirinden farklı kültürel geçmişlere sahip boyları bir araya getirdiğini göstermektedir.¹⁷⁴⁶ Birbirinden farklı ölü gömme adetlerini bir araya getiren bağın kurulması noktasında ise karşımıza töre çıkmaktadır. Göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenme dahilinde töre boyların birbirleri ile olan ilişkileri düzenlerken aynı zamanda anılan ilişkilerin sınırlarını da çizmektedir. Törenin dayattığı biçimiyle boylar, göçer üretim tarzı içinde kendilerinden beklenen ekonomik ve askeri faaliyeti yerine getirebildikleri ve büyük göçer esnasında koordine olmayı sağlayabilecek iletişim

¹⁷⁴¹ (Avcioğlu, 1983: 741)

¹⁷⁴² (Beattie, 2005: 98)

¹⁷⁴³ Bkz. (Direnkova, 2014a)

¹⁷⁴⁴ (Direnkova, 2014a: 106, 112)

¹⁷⁴⁵ (Fried, 1975: 27-28; Golden, 2018: 23-24)

¹⁷⁴⁶ (Erdélyi, 2013: 344)

olanaklarını sunabildikleri ölçüde boy birliğinin bir unsuru olabilmektedirler.¹⁷⁴⁷ Boy mensuplarını birbirine bağlayan akrabalık ilişkisinin soyut ve hukuki niteliği, boy için önemli olanın ‘katılma’ edimi olması ile sonuçlanmakta ve katılma ediminin gerçekleştiği durumlarda kurulan soyut ve hukuki akrabalık bağları katılanların ve kendilerine katılanların arasındaki diğer farklılıkların önüne geçmektedir. Boy için önemli olan sizin kim olduğunuzdan çok, boya katılarak büyük sürülerden müteşekkil üretim araçlarının işletilmesi sürecine katılmanızdır. Boyu kuran akrabalık ilişkilerin soyut ve hukuki niteliği nedeniyle boylar belirli bir etnik kökeni, inanç grubunu yahut dil grubunu değil, belirli bir üretim aracı kitlesini işletmek, korumak, yönetmek ve onlar ile üretim ilişkilerine girmek üzerine örgütlenmiş yapıları karşımıza çıkarmaktadır.¹⁷⁴⁸ Bu bağlamda Avar boy birliğine dahil olan topluluklardan beklenenin boy birliği içerisinde üretim, yağma ve göç süreçlerine katılabilmek olduğu fakat hiçbir boyun bir diğerinin ölü gömme adetini karışmadığını (kendi ölü gömme adetlerine için tabuları tahrip etmediği müddetçe) söylemek mümkündür. Benzer şekilde Hun konfederasyonunun da birbirinden farklı diller konuşan fakat göçer üretim tarzı dairesinde örgütlenen Türk, Moğol ve Tunguz unsurları içerdiği Çin kaynaklarında kaydedilmiştir.¹⁷⁴⁹ Fakat burada bir parantez açmak gerekmektedir. Her ne kadar boy, içine dahil olan toplulukların kültürel/etnik özelliklerini ikinci plana atsa da özellikle Orta Asya göçerleri için önem arz eden şamanlık gibi pratik setleri toplum içinde belirli işlevler üstlenmeye devam etmektedirler.¹⁷⁵⁰

Kandaşlık ilişkisinin yarattığı etnisite olgusu; birbirine akrabalık hukuku ile bağlanmış olan boylar için bir nebze kadar mümkün iken -göçerlerde soy bağının kuruluşunun “ırk” mefhumuna değil boya katılmaya ilişkin bir hukuki biçime bağlı oluşu etnisite vurgusunun en önemli sınırlandırıcıdır-; mesele boyların bir araya gelmesi olduğunda göçer toplumlarının aradığı kriter ırktan çok; töre tarafından sağlanan esnek bağlanma usullerinin ve temel normların bilgisine, iletişim olanaklarına (boylar arası (mal, kadın, bilgi, silah vs.) alışverişin sürdürülmesine) dönemsel toplantıların gerçekleştirilmesine ve

¹⁷⁴⁷ (Atabekov ve Yusupov, 1996: 29; Belek, 2019: 166)

¹⁷⁴⁸ (Golden, 2018: 20; Khazanov, 2015a: 259; Nicolle, 1995: 7)

¹⁷⁴⁹ (Taşağıl, 2005: 68)

¹⁷⁵⁰ (Golden, 2018: 21)

bu bağlamda yaşam örgütlenmesinin (sürüler; otlaklar ve askerler) sürdürülmesine tekabül etmektedir.¹⁷⁵¹ Bu bağlamda, kurulan boy birliğine katılanlardan beklenen; boy birliğini sürüleri, emek güçleri ve özellikle de askeri güçleri ile desteklemeleridir. Boylar arası ve üstü örgütlenmelerin ortaya çıkışında üretim tarzı düzleminde bir ortaklaşmanın belirleyici niteliği Çin arşivlerinde de kayıt altına alınmıştır. Kiu T'ang-şu, CXCV, b'deki Batı Türklerine ilişkin şu pasaj yapının oluşmasında üretim düzenlerindeki yakınsamanın belirleyici rolüne güzel bir örnek teşkil etmektedir:

“Tiele (Tölös) 'ler, K'iu-tse (Kuça) ve batı bölgelerinin birçok barbar (Hu) krallıkları onlara itaat arz ettiler. Boyları arasında karışık olarak Tu-lu ve Nu-şi-pi (Nou-che-pi) kabileleriyle Ko-lo-lu (Karluk) Ç'u-yüe, Ç'u-mi ve İ-wu (Hami) boyları bulunur. Genellikler gelenekleri T'u-küe'lerininkiyle aynı, fakat konuşma biçimleri biraz farklıdır.”¹⁷⁵²

Boyların kuruluşu büyük ölçüde hükmedilen üretim araçları tarafından belirlenmektedir. Şayet mevcut sürüler ve otlaklar boyu beslemeye yetiyorsa boy yapısını değiştirmemekte; lakin aksi durum söz konusuysa boy yapıları toplumsal formasyonun yeniden üretimini güvence altına almaya yönelik olarak dönüşebilmektedir.¹⁷⁵³ Özellikle göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı ve kronik yoksulluk tehlikesi altında boylar ticari ilişkiler kurmak, ticaret yollarına hakim olmak, mallarına Pazar açmak yahut dış sömürü ilişkileri kurmak için komşularına sefer ve akınlar düzenlemek gereksinimi içinde bir araya gelebilmekte ve bir başbuğ altında daha katı ve boylar-üstü nitelik arz eden yapılar oluşturabilmektedirler.¹⁷⁵⁴

Boy, toplumun kendisini ortaya koyma, dışa vurma biçimi olarak, diğer boylar ile yahut başka toplumsal formasyonlar ile ilişkilerinde monolitik bir yapı arz ederken, boy düzleminde karşımıza çıkan soyut akrabalık bağlarının uruklar ve aileler düzleminde yerini kan bağına daha çok bırakması nedeniyle kendi içerisinde çelişki ve çatışmaları

¹⁷⁵¹ Bkz. (Pulleybank, 1999: 37; Teziç, 2014: 77)

¹⁷⁵² Aktaran (Chavannes, 2013: 49)

¹⁷⁵³ (Seroşevsky, 2019: 123, 133-134)

¹⁷⁵⁴ (Biran, 2015: 2; Vladimiritsov, 1987: 126)

taşıyan bir yapıdır.¹⁷⁵⁵ Boy içinde aileler ve uruklar birbirleriyle çatışabilmektedirler. Fakat söz konusu boyun bir aktör olarak boy gösterdiği ilişkilere geldiğinde çatışan taraflar boyun mensupları olarak aynı safta konumlanmak durumundadırlar.

Boylar her ne kadar kendilerini ortak bir ataya dayandıran bir ideolojik anlatılar demetine sahip olsalar da soy bağı hukukunun boylar içerisinde yarattığı çeşitlilik bunun aksini göstermektedir. Orta Asya göçer boylarını kuran kandaşlığa dayalı ilişkilerin soyut-hukuki niteliği göz önüne alındığında anılan yapıların ortak bir soydan türeyen, *irsî* akrabalık ilişkileri etrafında kurulduğunu savunmak mümkün görünmemektedir. Söz konusu ilişki boy isimlerinde de görülmektedir. Aile isimlerinin atalar-kültü doğrultusunda belirlenen yapılarının boy düzlemine taşınmasının bir sonucu olarak boy isimlerinin de bir akrabalık-soy ilişkisini yansıttığı savunulmuşsa da eldeki boy isimleri büyük ölçüde göçer toplumunun ideolojik biçimlenişi içinde yer etmiş olan coğrafi unsurlara (Yış kişi), üretim ilişkilerine mündemiç pratiklere (yağma, kaçar, yörük) yahut toplum nezdinde önemli sayılan cesaret ve benzeri unsurlar ile (Salğur, Kınık) kurucu unsurların niteliklerini (dokuz oğuz) imlerken ortak bir *irsî* kökene doğrudan atıfta bulunmamaktadır.¹⁷⁵⁶ Ortak ata daha ziyade muhayyel bir geçmişte saklıdır ve anılan muhayyellik hali de göçer örgütlenmesinin talep ettiği esnekliği olanaklı kılmaktadır. Boyların belirli soy ağaçlarının ismini taşıması hadisesi daha çok geç dönemlerde, Orta Asya göçerlerinin yerleşik düzene adapte olduğu ve buna bağlı olarak toprak mülkiyetine bağlı feodal ilişkilerin topluma hakim olduğu yapılarda karşımıza çıkmaktadır.¹⁷⁵⁷

Boyun merkezi rolü göçer siyasal örgütlenme geleneği üzerinde belirli etkiler sahiptir. Açık olmayan husus yukarıda bahsedilen ve boyların basit toplamından fazlasını oluşturan yapının siyasal organizasyon üzerindeki etkileridir. İlk husus (boyların esnek birleşimi) Orta Asya göçerlerinin konfederal olarak adlandırılabilir olan örgütlenme etrafında bir araya gelmesi biçiminde görülür.¹⁷⁵⁸ İkinci husus ise farklı isim ve

¹⁷⁵⁵ (Golden, 2018: 22)

¹⁷⁵⁶ (Golden, 2018: 24)

¹⁷⁵⁷ (Golden, 2018: 24)

¹⁷⁵⁸ (Duman, 2015: 56)

dönemlerde ortaya çıkan farklı siyasi teşekküllerin ortak noktalarında bulunabilir. Çinlilerin ve bizzat Göktürklerin Hun boy birliğinin bütünüyle dağılmasından 250 yıl sonra ortaya çıkan Göktürk Konfederasyonunu ¹⁷⁵⁹ Hunların devamı olarak tanımlamasında ¹⁷⁶⁰ Tuğrul'un çok geç bir tarihte yeni girdiği Rey kentinde kendisini hunların ardılı olarak betimlemesinde karşımıza çıkan ortak hafızanın bu ikinci hususun etkisi ile olduğu –belki- söylenebilecektir. ¹⁷⁶¹

Kandaşlık örgütlenmesi içinde topluluk birbirine –diğerleri arasında- akrabalık hukuku ile bağlanmaktadır. Boylar ve kuruldukları takdirde boy birlikleri ortak bir soydan gelme tasavvuru üzerinden birbirlerine bağlanırlar. Soy kavramının ırk kavramından farklı olmasının temel nedeni bu noktada bulunabilir. Kökenleri step göçerlerinin üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyetinin ideoloji aracılığıyla soyutlanmasına dayanan Kandaşlık örgütlenmesi dolayısıyla kurulan akrabalık bağı kişileri ailelere, aileleri aşiretlere, aşiretleri boylara boyları ise boy birliğine bağlamaktadır. Bağın ideolojik niteliğinin en güzel örneklerinden biri Hazar kağanı Aaron Oğlu Yosef'in İshak bin Hezra'nın oğlu Hasday'a gönderdiği mektupta görülebilmektedir. Mektupta Yosef akrabalarını sayarken o dönem Hazar boy birliğini oluşturan boyların tümünün ortak bir ata olan Togarmah'ın soyu olduğunu belirtmekte sonra ise kendi boyunu vurgulamak için kendisinin Hazar boy birliğinin hakim boyu olan ve Togarmah'ın oğullarının yedincisi olan *Khazar*'ın soyundan geldiğini belirtmektedir. ¹⁷⁶²

Boyların bir araya gelmesi her zaman bir teklifin kabul edilmesi biçiminde gerçekleşmemektedir. Hatta pek çok örnekte boylar, hasımlarına mağlup olmalarının ardından üretim araçları, emek gücü kitleleri ve pek çok örnekte yaşlılar ve asilleri ile birlikte galiplerine katılmaktadırlar. Burada Hun boy birliği ile Wu-Sun'lar arasındaki mücadeleye ilişkin bir anlatıya gitmekte yarar vardır. Rivayete göre Wu-Sun hükümdarı

¹⁷⁵⁹ (Taşağıl, 2011: 82)

¹⁷⁶⁰ Konu ile ilgili T'un Tien'de şu ifadeler geçmektedir. “*Gök-Türkler önceden P'ing-liang (şimdi P'ing-liang Chün) muhtelif Hu'larından idi. Aslında Hunların başka bir soyudur. Soyadları A-shih-na'dır.*” Aktaran (Taşağıl, 2018: 115). Ayrıca bkz. (Di Cosmo, 2018: 36).

¹⁷⁶¹ (Golden, 2018: 23; 80; Rásonyi, 1939: 409)

¹⁷⁶² (Avcıoğlu, 1983: 875-876; Brook, 2018: 7-8; Yosef, 2015: 311)

K'un-mo döneminde Hunlar Wu-Sun'ların K'un-mo'nun babası tarafından yönetilen bir uzantısına saldırmışlar ve boyu yenilgiye uğrattıktan sonra hükümdar K'un-mo'nun babası Nan-tou-mi'yi öldürmüşlerdir.¹⁷⁶³ K'un-mo'nun oğlu T'un-mo'yu ise öldürmeyip otların içine atmışlardır. Ne var ki çocuk otların içine atılınca Kara bir kuş gelip ona et vermiş ve dişi bir kurt da onu sütü ile beslemiştir.¹⁷⁶⁴ Şan-Yü bunu görünce çocuğun tanrı tarafından kutsanmış olduğunu düşünmüş ve onu otların arasından aldırıp, çocuk büyüdüğünde ise ordusunda komutan yapmıştır.¹⁷⁶⁵ Çinli elçi Chang Ch'ien'in anlattıkların göre olanlardan sonra Nan-tou-mi'nin halkı hunlara kaçmıştır.¹⁷⁶⁶

Katılma, bir boyun diğer bir boya yahut boy birliğine üretim araçları, emek gücü kitlesi, yaşlıları ve asilleri iler birlikte dahil olması biçiminde gerçekleşmektedir. Anılan durum katılımın rastgele olmadığını, töre içerisinde mevcut yapının imkanlarına dayandığını savlamak için önemli bir delil oluşturur. Burada katılanların üretim aracı, emek gücü kitlesi üzerindeki doğrudan hâkimiyetleri ile bundan doğan siyasal varlıkları tanınmaktadır.¹⁷⁶⁷ Bu bağlamda katılmaya ilişkin yukarıda verilen örneklerde geçen “*onu ordusuna komutan yaptı*” ve benzeri ifadeler, bahsi geçen topluluğun sürüleri, otlakları ve insanları ile bir bütün olarak bir “ordu” biçiminde kavrandığına, “komutan” ibaresi de bu bağlamda ilgili toplumun soylularının soy bağı hiyerarşisine dayanan konumlarının (bütünsel hiyerarşi içinde yeri ayrı bir biçimde tanımlandıktan sonra) tanındığına işaret etmektedir.¹⁷⁶⁸ Wu-sun'lara ilişkin anlatının devamı da önermemizi destekler niteliktedir. Anlatıya göre Hun Şan-Yü'sünün himayesine aldığı T'un-mo büyüyünce kağan ona, hunlara kaçan halkını vermiş ve ordusunda komutan yapmıştır.¹⁷⁶⁹

Birbirleri ile savaş alanında karşı karşıya gelen Orta Asya göçerlerinden yenilgiye uğrayanlar için temelde iki seçenek bulunmaktadır. Bu seçeneklerden ilki galip gelen boy

¹⁷⁶³ (Ögel, 1984: 260)

¹⁷⁶⁴ (Ögel, 1984: 260; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 329; Taşağıl, 2018: 30)

¹⁷⁶⁵ (Divitçioğlu, 1992: 34)

¹⁷⁶⁶ (Taşağıl, 2018: 31)

¹⁷⁶⁷ (Gumilev, 2019b: 82)

¹⁷⁶⁸ (Kuban, 1993: 92)

¹⁷⁶⁹ (Taşağıl, 2018: 31)

yahut boy birliğine katılmaktır.¹⁷⁷⁰ Galip gelen boy yahut boy birliğine katılma hali temelde yenilgiye uğrayan boy, uruk yahut boy birliğinin galip unsura tabi olmasına yahut içinde erimesine karşılık gelmektedir. Fakat burada katılma tek bir tip halinde cereyan etmemektedir. Katılmanın, boy yahut boy birliğinin diğerleri ile eşit bir unsur olarak mı yoksa bağımlılık ilişkisi içinde mi gerçekleşeceği hususu her katılma halinde ayrıca belirlenmekte ve katılmanın niteliği, katılanların sahip oldukları sürüler ve asker sayısına, katılma ilişkisi öncesinde söz konusu topluluklar arasındaki ilişkilere, var ise hısımlık yoluyla kurulan akrabalıklara ve bizzat toplulukları böyle bir noktaya sürükleyen savaşın seyrine göre değişebilmektedir. Bazı durumlarda yenilgiye uğratılan boylar soy bağı ilişkilerinin kurulması yoluyla törel daire içine alınmakta, *baz-boy* yani dış boy olarak haraç/sömürü ilişkilerinin söz konusu olduğu boy bir katmanda boy birliğine dahil olmaktadır.¹⁷⁷¹

Yenilen topluluğun katılmayı reddettiği durumda ise varlığını sürdürebilmesi galiplerin önünden kaçması yani göç etmesi ile mümkündür. Böyle bir göç ise bazı durumlarda göç eden topluluğun önüne çıkan yeni topluluklarla karşılaşması anlamına gelecektir. Söz konusu karşılaşmalar ise yeni birleşmeler ve savaşlar, yeni galibiyetler ve yenilgiler ile Kandaşlık örgütlenmesinin gerek göç eden gerekse de göç ile karşılaşan toplulukların bir araya gelmesine ilişkin yeni uygulamalarını karşımıza çıkarmaktadır. Yerinden edilenler göç yolunda başkalarını yerinden etmekte, kendilerine katılanlar ile büyümekte ve başarılı oldukları takdirde ve bir başka otlakta bir başka boy birliği kurmaktadır.¹⁷⁷²

Göçerler, göçleri boyunca karşılaştıkları toplulukları ya yerlerinden etmekte ya da gerek yenilgiye uğratarak gerekse de doğrudan bir biçimde kendi soy bağı örgütlenmelerine dâhil etmektedirler.¹⁷⁷³ Buna bağlı olarak özellikle döngüsel göç mekaniğinin yerini uzun mesafeler aşarak yeni yurtlar aramaya bıraktığı göçlere kalkan step toplulukları göçlerinin sonlarına doğru, kendilerine katılanlarla birlikte hem kuvvetlenmekte hem de boy/boy

¹⁷⁷⁰ (Rásonyi, 1939: 404)

¹⁷⁷¹ (Avcıoğlu, 1985a: 428; Divitçioğlu, 2005a: 162-163; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 69)

¹⁷⁷² (Rásonyi, 1939: 404)

¹⁷⁷³ (Golden, 2018: 122-123; 218)

birliği içindeki unsurların sayısı ve çeşitliliği artmaktadır. Örneğin Pseudo-Avarlar (Juan-Juanlar), Göktürkler tarafından Orta Asya'dan sürölüp batıya kaçarken yol boyunca pek çok aile, boy ve sair topluluğu bünyelerine katmışlardır. Bunun sonucunda Avrupa'ya varan Pseudo-Avarlar, artık yönetici sınıfı hala Orta Asya kökenli Uar ve Kun boylarına mensup olsa da karışık bir kabile-boy-aşiret birliği niteliğini göstermektedir.¹⁷⁷⁴

Katılma norm ve mekaniklerinin sağladıkları esneklik step göçerlerinin kurdukları boy birliklerinin son derece heterojen yapılar arz etmesine neden olmuştur.¹⁷⁷⁵ Örneğin İskitlere ilişkin arkeolojik buluntular bize İskit adı verilen topluluğun etnik olarak bir örnek olmayan bir yapı arz ettiğini göstermektedir.¹⁷⁷⁶ Katılma sürecinde, boy birliğinin ortak hareket ve eylemlerine dahil olmayı merkeze alan step göçerleri sürekli göçleri boyunca karşılaştıkları toplulukları boylarına ve boy birliklerine sürekli dahil ettikleri için step toplumlarının etnik ve kültürel havuzu çoğunlukla benzer dilleri konuşan ama daha da önemlisi aynı töreyi paylaşan ancak birbirinden farklı pek çok boy oluşumu tarafından beslenmiştir.¹⁷⁷⁷

Kandaşlık örgütlenmesinin, boylar ve boy birliklerine, karşılaştıkları diğer toplulukları içselleştirme yönünde bir imkân verdiği söylenebilecektir.¹⁷⁷⁸ Fakat burada bir parantez açmak gerekmektedir. Step göçerleri söz konusu olduğunda içselleştirme günümüz çoğulcu söylemlerinde olduğu gibi her kimliğin kendi ütopyasını tanıma ve söz konusu ütopyaya katılma vaazı altında gerçekleşmemektedir. Orta Asya göçerlerinin bir toplumu içselleştirmesi, söz konusu toplumun ilgili boy yahut boy birliğine üretim

¹⁷⁷⁴ (Chavannes, 2013: 294-295; Golden, 2018: 123)

¹⁷⁷⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 291; Kim vd., 2010: 429; Liu, 2001: 264)

¹⁷⁷⁶ (Brook, 2018: 3; Wendelken, 2000: 190)

¹⁷⁷⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 436-437; Ahincanov, 2014: 139; Golden, 2018: 64). Aynı dili ve aynı töreyi paylaşmanın başat karakter olması ve katılma pratiklerinin sağladığı esneklik Orta Asya'yı Avrasya bölgesinin en çeşitli en havuzunu sahip bölge haline getirmiştir. Fakat genel genetik çeşitlilik aynı dil ve töreyi paylaşan toplulukların bir araya gelmesi temayülüne bağlı olarak aynı dili paylaşan topluluklara geldiğinde azalmakta ve aynı dili paylaşan topluluklar büyük ölçüde aynı genetik mirasa sahip olmaktadır. Bu bize *kandaş* katılma pratiklerinin sağladığı esnekliğin boy yapılarını aşamadığını ve farklı bir dil konuşan ve özellikle de farklı bir törel örgütlenme içinde olan toplulukların büyük ölçüde kendi varlıkları ve biyolojik kütlelerini koruyarak boy birliklerine katıldıklarını göstermektedir (Pinhasi ve Heyer, 2013: 2-3).

¹⁷⁷⁸ (Golden, 2018: 385)

araçları ve emek gücü kitlesi ile girişini ve özellikle boy düzleminde vuku bulduğunda emek gücünün toplumsal örgütlenmesi pratiklerine dahil olmasını dayatmaktadır. Bu nedenle çoğulcu bir heterotopyadan çok, boy veya boy birliğinin yapısal bir unsuru haline gelebilmekten bahsetmek gerekmektedir. Boy veya boy birliğinin yapısal bir unsuru haline gelme ise son kertede ilgili boy veya boy birliğinin üzerinde kurulduğu göçer üretim tarzının ideolojisini, pratikler dolayısıyla benimsemeye denk düşecektir ki bu da bir heterotopyadan çok, boy veya boy birliğinin üretim koşulları ile girdiği ilişkinin muhayyilesi olarak ideolojinin katılan topluluğa özgü somut biçimler edinmesi yani bir erime ve karışma haline tekabül etmektedir.¹⁷⁷⁹

Boyların bir araya gelmesini sağlayan soy bağı ilişkilerinin kozmopolit bir heterotopya olasılığını dışlaması töre ile alakalıdır. Boylar her ne kadar birbirleriyle ırksal bir düzlemde bir araya gelmiyorlarsa da bu durum bir araya gelmenin kuralsız ve disiplinsiz bir süreç olduğu anlamına gelmemektedir. Irksal ve etnik bağların ikincil düzeyde kaldığı katılma ilişkilerinde hakimiyet törel bağlardadır. Yani boyların bir araya gelme süreçleri töre tarafından biçimlendirilmektedir. Törenin buradaki etkisi, bir araya gelecek boyların yahut boylara katılacak unsurların sınırları töre tarafından çizilmiş toplumsallık içinde, töre tarafından belirlenmiş işlevleri üstlenebilme yetisinin belirleyici olması biçiminde tebarüz etmektedir.

Boylar arası/üstü örgütlenmelerde soy bağı ilişkileri dolayısıyla kuruluyor olması, söz konusu yapı içinde soy bağı ilişkilerinden kaynaklanan bir boylar arası dayanışma yükümlülüğünü beraberinde getirir.¹⁷⁸⁰ Soy bağı hukukunun akrabalar arasında iç sömürüyü yasaklayan ve dayanışmayı zorunlu kılan normatif yapısı, boylar arası/üstü yapılanmalara geçildiğinde kendisini boylar arası dayanışma yükümlülüğü biçiminde gösterir. Dış evlilik zorunluluğu ve kesili uruk yapısı gereği birbirleri ile soy bağı ilişkileri kurmak zorunda olan boylar, aynı ilişkiler bağlamında birbirleri ile yardımlaşmakla da yükümlüdür. Soy bağı hukukundan türeyen bu törel zorunluluk MS 375'te Ostrogot Kralı

¹⁷⁷⁹ (Golden, 2018: 387)

¹⁷⁸⁰ (İnalçık, 2014: 481)

Vithimir İç-Alanlara saldırdığında Dış-Alanların ve bir ihtimal Hunların onların yardımına koşması¹⁷⁸¹ örneğinde açıkça görülebilmektedir. Söz konusu yardımlaşmanın dayanağı, soy bağı ilişkilerinden doğan yükümlülüklerde ve bu bağlamda göçer töresindedir. Törel ilişkilerin soy bağı ilişkileri dolayısıyla taşınması, boylar arası iş bölümünde olduğu gibi boylar arası dayanışmada da görülebilmektedir. Soy bağı ilişkileri törel ilişkiler olduğu için, boylar arasında kurulan soy bağı ilişkileri de törel bir form edinmekte ve bu bağlamda boyların birbirleri ile ilişkileri töre tarafından düzenlenen zorunluluklar ile örülmektedir.

Göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığın genel çerçevesinin korunması etrafında bir araya gelmiş normatif/sistemik/kurumsal pratiklerin örgütlülüğü, göçer üretim tarzının genel ideolojisi olarak töre, bir araya gelecek boylara yahut boylara katılacak unsurlara, göçer üretim tarzının genel çerçevesine uyumlu olmayı dayatmakta; anılan uyum sağlandığı takdirde de ırksal ve etnik bağıntının ikinci planda kaldığı bir düzlemde soyut/hukuki soy bağı kurularak katılma gerçekleşmektedir. Katılmaya ilişkin söz konusu törel koşullar ise özetle üretim araçlar üzerine kolektif hâkimiyete sahip kandaş toplumsal formasyonlara (boylara) dayalı göçer üretim tarzının genel çerçevesi içinde kalmaktır.

Katılma ile töre arasındaki bu ilişki özellikle göçer üretim tarzı dışındaki unsurlar içerisinde kendine bir yer bulmuş boylar, göçer üretim tarzı çerçevesinde örgütlenmiş yahut en azından içinde buldukları yapıya nazaran göçer üretim tarzına daha yakın bir örgütlenme içinde olan yapılarla karşı karşıya geldiğinde, söz konusu boyların göçer üretim tarzından sapmamış ya da daha az sapmış; yani töreye daha yakın, uyumlu ve sadık olanların saflarına geçmeleri biçiminde somut bir biçim edinmektedir. Bu durumun en önemli örneklerinden biri Malazgirt savaşı esnasında Doğu Roma İmparatorluğu saflarında savaşması beklenen Peçenek ve Uzların (Oğuzlar), kendileri ile ortak bir töreyi ve paylaşan Selçukluların saflarına katılmalarıdır.¹⁷⁸² Her ne kadar burada ırksal bir

¹⁷⁸¹ (Avcıoğlu, 1985a: 493)

¹⁷⁸² (Hillenbrand, 2015: 31; Koşay, 1972: 69; Köymen, 1970: 6; 1971: 53; Vasiliev, 1943: 451)

motivasyon olduğunda söz eden yazarlar olsa da söz konusu saf değiştirme süreçlerinde önemli olanın ırktan çok kendisi de törel nitelik taşıyan soy bağı ilişkileri ve törel yakınlık olduğunun altını çizmek gerekmektedir.¹⁷⁸³ Khazanov da aynı ilişkiye Harezmsahlara bağlı bir askeri sınıf oluşturan Kıpçakların yerleşiklere karşı etkili olmalarına rağmen kendileri gibi göçerlere karşı savaşırken güvenilirmez olmaları biçiminde ifade etmektedir.¹⁷⁸⁴

Toplumsallığın soy bağına dayalı kuruluşu temelde Orta Asya göçer toplumlarına katılma ve bu toplumlar içerisinde varlığını sürdürme pratiklerinin bütününe karşılık gelmekte olup töre içerisinde ifade edilmektedir. Bu pratikler bir kimse veya ailenin katılmasından boyların bir araya gelmelerine yahu bir boyun, kurulu bir boy birliğine katılmasına uzanan bir düzlemde işlemektedirler. Örneğin Hun'lar, imparatorlukları dağıldıktan sonra Töles boy konfederasyonu¹⁷⁸⁵ içinde yer alan küçük bir boya dönüşmüşken,¹⁷⁸⁶ Göktürk boy birliğine adını da verecek olan Türk (T'ou kiue, Tu-kiu)ler de imparatorluklarını kurup etnogenetik bir sürecin sonucunda bir halka adlarını vermeden önce Juan-Juan'lar hakimiyetinde küçük bir boydan ibarettirler.¹⁷⁸⁷ Özellikle boylar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi noktasında kandaşlık pratikleri Orta Asya toplumlarında siyasi kuruluşu anlama noktasında önemli bir faktördür.

¹⁷⁸³ (Gordlevski, 2018: 36)

¹⁷⁸⁴ (Khazanov, 2015a: 334)

¹⁷⁸⁵ Tölesler (Kao-Che, Tieh-le, Ting-ling) Hun boy konfederasyonundan sonra MS VI. Yüzyıla kadar Orta Asya'da Juan-Juan'lar ile birlikte hakimiyet kurmuş olan boy konfederasyonudur. Örgütlenme biçimleri büyük ölçüde siyasal iktidarın üleşilmesine dayanmakta olup, önderliğin toplumsal ekişi zayıf, bağlı boyların ise özerklik düzeyi yüksektir. Çin yıllıklarında Tölesler için kullanılan şu ifade Töleslerin çok merkezli ve öndersiz örgütlenişine dair bir tanıklığa tekabül etmektedir: “*Yine Kao-ch'e (Töles) 'ların askeri ve atı çok olsa da reisleri çok güçsüz ve zayıftır*”. (T'ung Tien'den aktaran Yıldırım, 2015: 44) Çin yıllıkları Töleslerin kuzey Çin'den doğu Avrupa'ya kadar uzandıklarını belirtmektedir. Göktürklerin de içinde dahil olduğu söylenebilecek olan Töleslerin, tıpkı Göktürkler gibi kurttan türeyiş ile ilgili bir destanları da bulunmaktadır. Göktürk boy birliğinin kuruluşunda Bumin'in Juan-Juan'lar tarafından Töles ordusuna karşı gönderildiği ve yaklaşık elli bin araba ele geçirdiği kaydedilir. Tölesler'e bağlı boyların bir kısmı izleyen süreçte Göktürklerin Juan-Juan'lara karşı verdikleri mücadelede de onlara destek olacaklardır. Söz konusu bu boylar geleceği dokuz oğuzlarının çekirdeğini oluşturacaktır Bkz. (Avcıoğlu, 1983: 656; Divitçioğlu, 2005a: 55-59; 2006: 31-32; Gömeç, 2016a; Kyzlasov, 1996: 323-325; Mau-Tsai, 2019: 169; Taşağıl, 2011: -173)

¹⁷⁸⁶ (Taşağıl, 2018: 79)

¹⁷⁸⁷ (Türkmen, 2013: 32)

Orta Asya Göçerleri askeri demokrasiler biçiminde örgütleniyor olsalar da ortada toplumsal tabakalaşmanın olmadığını söylemek mümkün değildir. Yukarıda da görüldüğü üzere kandaş toplumsallık, savaşçı aristokratları üreten soylu ailelere sahiptir. Bir bütün olarak ak budun olarak tanımlayabileceğimiz bu soylu aileler toplumu bir egemen sınıf biçiminde yönetmeseler de kandaş toplumsallığın yönetsel işlevleri üzerinde bir hakimiyet kurmuş ve anılan işlevlere erişebilme olanaklarını ontolojik bir hak olarak kendi ellerine almışlardır. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet yapısının kolektif hakimiyet düzleminde kalması nedeniyle bildiğimiz anlamda bir egemen sınıf oluşumu ile neticelenmemiş olan söz konusu tabakalaşma boy birlikleri söz konusu olduğunda da boylar arası hiyerarşi biçiminde kendini gösterecektir.

Boylar arası ve üstü örgütlenmede boylar arası hiyerarşi iki kademelidir. İlk kademe birbirleri ile evlilik yoluyla kurulmuş akrabalık hukuk dolayımı ile bağlı olan ve göçer töresini paylaştıkları için iç mübadeleleri *ıdışma* dolayımı ile gerçekleşen, iç sömürü ve kan dökme yasaklarına tabi olan soylu boylardır. Söz konusu bu boylar aynı zamanda boy birliğinin de çekirdeğini oluşturmaktadırlar.¹⁷⁸⁸ Söz konusu çekirdek boy birliğinin askeri demokrasi kademesini oluşturmakta ve iç sömürü gibi pratiklerin töre yoluyla dışlandığı bir örgütlenme içinde bir araya gelmektedir. Çekirdekte yer alan boylar, temelde önderin mensubu olduğu bir boyun etrafında toplanmış olsalar da kendi sürüleri üzerinde hakim ailelerden müteşekkil olmalarının da etkisi ile hakim boyun yönetimi altında değildirler. Önderin ve onun mensubu olduğu boyun etkileri önderin yetkileri ile sınırlıdır ve çoğu zaman söz konusu yetki de çekirdekte yer alan boylar ve münhasıran ilgili boyların soylularınca paylaşılır. Bu bağlamda çekirdek içindeki ilişkilerin görece eşit haklar ve yetkilerin paylaşıldığı bir yapı arz ettiği söylenebilecektir.¹⁷⁸⁹ Çekirdekte yer alan boyların dışında hiyerarşide alt kademede bulunan ve bu bağlamda Kağan yahut Şan-yü soyuna dahil olmayan ve çekirdekteki soylu boylarla dönürlük ilişkisine giremeyen unsurlar yer alır. Bu unsurlar temelde evlat edinme yoluyla kurulan ve hiyerarşik kademeleri vurgulayan ritüeller dolayımıyla boylar arası yapıya katılabilmekte ve boylar arası yapıya katılmaları halinde töre gereği yapının kolektif mülkiyetindeki otlak ve su

¹⁷⁸⁸ (Dıvıçioğlu, 2005a: 162; Klyaştorıny, 2018: 44)

¹⁷⁸⁹ (Klyaştorıny, 2018: 122)

kaynaklarından yararlanıp kendi hareketli üretim araçları üzerindeki mülkiyetlerini koruyabilmektedirler. Söz konusu unsurlar her ne kadar hiyerarşik olarak alt kademede olsalar da bir kez yapı içine girdikleri takdirde töre tarafından iç sömürüye karşı korunmakta ve ilgili boyların soylu tabakaları boylar arası düzeneğin siyasal iktidar mekanizmalarına, yine hiyerarşiye tabi olmak kaydıyla katılabilmektedir.¹⁷⁹⁰ İç sömürünün arızı durumlar dışında uygulanmadığı ve temelde hem üretici birimler hem de boyların görece bağımsız bir biçimde faaliyet gösterdikleri boylar arası işbirliği düzeneği içinde boylar arası hiyerarşi bir bağıllık ilişkisine denk düşmez.¹⁷⁹¹ Boylar arası işbirliği düzenine mündemiç olan hiyerarşi orun-ülüş mekanikleri dolayısıyla servet eşitsizliklerini beslemekle beraber yapının iç unsurlarının birbirlerini sömürmelerine müsaade etmez. Elbette orun-ülüş mekaniklerinden beslenen servet eşitsizlikleri geleceğin sınıflarının temelini atmıştır ve bu bağlamda da boylar arası hiyerarşi sınıf ilişkilerinin kökenine yerleştirilebilir. Yine de boylar arası iş birliği düzeni varlığını koruduğu müddetçe boylar arası hiyerarşi edinilen zenginliğin kolektif hakimiyet alanından aile hakimiyeti alanına geçişinde payların büyüklüğünü belirlemek ve yapı içindeki siyasal iktidar işlevlerinin (ki bu işlevler şayet savaş gibi arızı bir durum yoksa çoğu zaman törenseldir) paylaşımını belirlemenin ötesinde bir etki göstermez.

Söz konusu yapının en somut örneği oğuz siyasal örgütlenmesindeki Bozok Üçok ayrımıdır. Oğuz konfederasyonu içindeki boyların mensubu olduğu bu kategoriler Oğuz toplumunun boylar arası hiyerarşisinin bir göstergesidir. Bozoklar siyasal yapının yönetsel işlevlerini üstlenmeleri ile hiyerarşide üst kademede yer alan boyları teşkil etmekte Üçoklar ise alt kademeye yerleşmektedir.¹⁷⁹² Ama yukarıda da belirttiğimiz üzere bu hiyerarşi tek başına merkezde yer alan soyların aynı töreyi paylaştıkları diğer soylar üzerinde sömürü ve sair ayrıcalıklara sahip olduğu anlamına gelmemekte daha ziyade soyluluğa ilişkin bir soyutlamanın örgütlenme düzeyindeki pratiklere yönelik etkilerine denk düşmektedir.

¹⁷⁹⁰ (Klyashorniy, 2018: 44)

¹⁷⁹¹ (Марков, 2010: 64)

¹⁷⁹² (Agacanov, 2003: 154-155)

Anılan yapının dışında ise boy birliğine bağlı statüde dahil olan boylar ve topluluklar yer almaktadır. Söz konusu topluluklar göçer töresinin çizdiği akrabalık dairesi dışında yer aldıkları yahut akrabalık ilişkisi kurulmuş olsa dahi göçer töresine dahil olamayacakları (tatlar göçemedikleri için törel daireye girmezler mesela) için göçer siyasal örgütlenmesinin askeri demokrasi katmanına dahil olamazlar. Bunun en önemli sonucu ise söz konusu toplulukların, boy birliğinin askeri demokrat çekirdeğinin haraç niteliğine sahip olan dış sömürü pratiklerine tabi olmaları, iç çekirdek tarafından görece bir denetim uygulamasına tabi tutulmalarıdır.¹⁷⁹³

Tat, Orta Asya göçerlerinin soy bağı ilişkilerine sahip olmalarına karşın göçmemeleri dolayısıyla kandaş örgütlenme açısından yabancı olarak tanımladıkları toplulukların genel adıdır.¹⁷⁹⁴ Yabancılığın temel dayanağı, göçmemektir. Göçmeyen topluluklar, Orta Asya göçerlerinin kurdukları boy birliklerine dahil olmak için töre çerçevesinde aranan gereklilikleri karşılayamamaktadırlar. Orta Asya göçerleri, boylar ve boy birliklerine katılma süreçlerinde öncelikle göçer töresi içerisinde olma kriterini aramaktadırlar. Göçer töresinde olmak ise hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş olmak yani göç edebilmek gerektirmektedir. Bir topluluk göç edemiyorsa göçer boy birliğine göçebilen topluluklar ile eşit statüde katılması beklenemeyecektir. Çünkü göçemediği için sürüler üzerinde hakimiyet kuramayacak ve göçerleri birbirlerine bağlayan akrabalık hukuku ilişkilerince kapsanamayacak; yani kandaş toplumsallığın dışında kalacaktır. göçerlik ile töre arasındaki bu sıkı ilişki, göçer toplumların yerleşmesinin töre dairesinden çıkma olarak değerlendirilmesinde de görülmektedir.¹⁷⁹⁵ Yerleşik yaşamın aşağılanması da kaynağı olan bu dinamiğin en temel nedenlerinden biri yerleşik yaşama geçmenin hayvanları kaybetmeye ve bu bağlamda göçer toplumsallığı nezdinde fakirleşmeye tekabül etmesidir. Toprak üzerindeki hakimiyet doğrudan doğruya kolektif nitelikte olduğu için zenginliğin asli ölçüsü hayvanlardır ve hayvanların kaybedildiği durumlarda ortada bir toprak mülkiyeti olsa bile göçerler nezdinde fakirleşme ve buna bağlı olarak toplumsal statünün kaybı söz konusu

¹⁷⁹³ (Drompp, 2015: 438; Klyashornıy, 2018: 44)

¹⁷⁹⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 121-123; Golden, 2018: 398)

¹⁷⁹⁵ (Khazanov, 2015a: 179)

olacaktır. ¹⁷⁹⁶ Söz konusu statü kaybı göçemeyenlerin hor görülmesinde de görülebilmektedir. ¹⁷⁹⁷ Örneğin Oğuzlar ve Kıpçaklar göçmeyen soydaşlarına *yatuk*/tenbel adını vermişlerdir. ¹⁷⁹⁸ Onları, savaşmayacakları daha doğrusu göçerliği dayatan bozkır askeri örgütlenmesine dahil olamayacakları için hakir görmektedirler. ¹⁷⁹⁹ Burada ek olarak yerleşme kararının temelinde çoğu zaman ilgili topluluğun sürülerini artık yerleşme dışında bir olanak kalmayacak denli kaybetmesi olduğunun yani zaten yoksullaşmanın yerleşmek zorunda kaldığının da altını çizmek gerekmektedir. ¹⁸⁰⁰ Bahsi geçen koşullar altında yerleşmek bir yandan göçemeyecek duruma gelmek bağlamında törel daire dışına çıkmak diğer yandan da yoksullaşma yoluyla toplumsal statüyü kaybetmek anlamına geldiği için göçerler tarafından aşağılanır ve yerleşenler ya da diğer bir deyişle göçemeyenler törenin göçerlere sağladığı korumalardan yararlanamazlar. ¹⁸⁰¹ Yerleşiklerin ama daha da özelde göçerlerle soy bağı ilişkilerine sahip olmalarına rağmen yerleşmiş olan tatların göçer töresi dairesi dışında kalmasının en temel sebebi göçmemektir. Yerleşik bir yaşam süren bir topluluk içinde bulunduğu üretim ilişkileri düzlemi uyarınca göçer üretim ilişkilerine uyum sağlayamayacağı ya da bir başka deyişle göçemeyeceği için ¹⁸⁰² göçerler tarafından kendilerine eşit kabul edilmemektedir. Örneğin Karahanlı dönemindeki göçerler için İranlılar da Uygurlar da yerleşik oldukları için tattırlar ve bu bağlamda da iç sömürü yasağı ve ülüş dairesinde değildirler. Benzer örnekler yerleşik yaşama geçen Özbeklerin tat olarak adlandırılmasında ya da göçer Özbeklerin kendilerini Taze Özbek diyerek tatlar ile aralarına bir sınır çizmelerinde de görülebilmektedir. ¹⁸⁰³ Benzer şekilde sürülerini kaybeden ve göçemeyen İskitler de soydaşları tarafından hakir görülmektedirler. ¹⁸⁰⁴

Tabi toplulukların temel özellikleri düzenli dış sömürü ilişkileri ile boy birliklerine bağlanmış olmalarıdır. Göçerler nezdinde hakimiyet altına alınan topluluklar göçerleri

¹⁷⁹⁶ (Khazanov, 2015a: 179)

¹⁷⁹⁷ (Yerasimos, 1974: 117)

¹⁷⁹⁸ (Ahincanov, 2014: 253-254)

¹⁷⁹⁹ (Sümer, 1960: 573)

¹⁸⁰⁰ (Agacanov, 2003: 142-146; Khazanov, 2015a: 179-180; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

¹⁸⁰¹ (Bartold, 2014: 176)

¹⁸⁰² (Polat, 2002: 66)

¹⁸⁰³ (Avcıoğlu, 1985a: 122)

¹⁸⁰⁴ (Wendelken, 2000: 193)

besleyecek dış sömürü ilişkilerinin muhataplarıdır.¹⁸⁰⁵ Bağlanma, boyların bir araya gelişlerinin aksine askeri demokratik yapıya katılma biçiminde değil, tabi olma biçiminde gerçekleşmektedir. Soy bağı ilişkisinin yokluğu söz konusu toplulukların sömürüye karşı korunmamasının da dayanağıdır. Bu bağlamda göçerlerin askeri hakimiyetlerinin kapsadığı alanda mukim yerleşiklerde hem göçerlerle soy bağı ilişkisi kuramamaları hem de zaten göçemiyor oluşları bağlamında yapı içinde iç sömürüye tabi bir alt tabakaya yerleşmekte ve tabi topluluklar kategorisine girmektedirler.

Göçemeyen tabi topluluklar dışında önemli bir tabi topluluk kategorisi de göçer olmasına ve göçer töresi dahilinde varlığını sürdürmesine rağmen bir savaşta mağlup edilmiş olan ve üyeleri galip topluluğa karışmayıp, galip topluluğa tabi olmuş olanlar yani Moğolların verdiği isimle *unagan-bogollar*'dır.¹⁸⁰⁶ Söz konusu topluluklar, tabi oldukları boylar ile akrabalık hukuku dahilinde ilişkilendikleri¹⁸⁰⁷ ve kendi üretim araçları üzerindeki hakimiyetlerini, görelî bağımsızlıklarını ve soy bağı örgütlenmesi içerisindeki politik işlev yetkelerini büyük ölçüde korumaktadırlar.¹⁸⁰⁸ Anılan nedenle bağımlılık ilişkisinin mülksüzleştirmekten ziyade soy bağı hiyerarşisine dayandığını söylemek doğru olacaktır.¹⁸⁰⁹ Soy bağı ilişkileri içinde efendi soylara bağlanan Unagan bogollar üretim araçları üzerindeki hakimiyeti ve onlardan yararlanmak için gerekli olan görelî bağımsızlığı korumakta fakat efendileri için belirli hizmetleri üstlenmekle yükümlü bulunmaktadır. Soy bağı hiyerarşisine dayandırılan söz konusu "el koyma" edimini olanaklı kılan ise soy bağı hiyerarşisine eklenen otlak ve su kaynaklarına erişim sorunudur. Soy bağı hiyerarşisi içinde üst kademelerde yer alan aileler aynı zamanda büyük sürülere hükmettikleri için otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının belirlenmesinde belirleyici olabilmekte bu ise otlak ve su kaynakları için sürekli mücadele eden daha küçük üretici birimlerle aralarında bir bağımlılık ilişkisini olanaklı kılmaktadır. Yine de söz konusu ilişkide Unagan bogolların mülksüzleştirilmesi söz konusu olmadığı için, tam anlamıyla sınıflı toplumdan bahsetmemizi mümkün kılacak bir

¹⁸⁰⁵ (Bartold, 2014: 152)

¹⁸⁰⁶ (Vladimiritsov, 1987: 100; Yakubovskiy, 1955: 25)

¹⁸⁰⁷ (Vladimiritsov, 1987: 101)

¹⁸⁰⁸ (Khazanov, 1981: 161)

¹⁸⁰⁹ (Марков, 2010: 66)

ilişkiden söz etmek pek de mümkün değildir.¹⁸¹⁰ Kurulan ilişkide üretim araçları üzerindeki hâkimiyetin belirleyici etkilerinin henüz dolaylı olması ilgili toplumların ön-sınıf aşamasını henüz geçmemiş olmasının bir sonucudur. Tabiiyet ilişkisi iki soyun birbirine bağlanması biçimine gerçekleşmekte ve Unagan bogollar boy düzenlerini kaybetmeden tabiiyet ilişkisine girmektedirler.¹⁸¹¹ Hatta aralarında evlenmeye engel bir akrabalık ilişkisi yoksa tabi odlukları boylar ile dünürlük ilişkisi kurabilmekte ve akrabalık hukukunun sağladığı koruma ve dayanışma olanaklarından yararlanabilmektedirler.¹⁸¹² Bu bağlamda Söz konusu koruma mekanizmalarının en önemli etkisi ise Unagan bogolların anılan tabiiyet ilişkisi içinde sürüleri üzerindeki hakimiyetlerini de korumaya devam etmeleridir.¹⁸¹³ Bu bağlamda söz konusu bağlanma ilişkisi bir sınıf niteliği kazanmamakta soy bağına dayalı bir hiyerarşik tabiiyet sınırları içinde kalmaktadır.¹⁸¹⁴ Aslında sayılan bu unsurlar boylar arası hiyerarşinin temel özelliklerine denk düşmektedir. Ne var ki Moğollarla birlikte boylar arası ilişkiler dönüşmeye başlamış ve boylar arası hiyerarşi düzeni yerini bir bağımlılık düzenine bırakmaya başlamıştır. Anılan koşullar altında Unagan-bogollar'ın konumu da boylar arası hiyerarşi içindeki bir basamak olmaktan yavaşça çıkıp Moğol tipi göçer feodalitesine özgü bir vassallığa doğru evrilecektir.¹⁸¹⁵

Unagan-bogolluk durumunda tabiiyet her durumda vergi biçimini edinmemekte beraber iş-güç verme pratikleri ile kendini göstermektedir. Tabi boylar, yerleşik topluluklar gibi doğrudan bir sömürü ilişkisine maruz kalmasalar¹⁸¹⁶ da tabi oldukları boylar ile hiyerarşik bir ilişki içindedirler. Bahsi geçen hiyerarşik ilişki içerisinde Unagan-bogollar tabi oldukları yapıya iş güç vermek zorundadırlar. İş-güç verme yükümlülüğü ise temelde askeri hareketlarda hâkim boyun talep ettiği görevleri yerine getirmek, sürek avlarında hâkim boya doğru hayvanları sürmek ve yeni otlaklar bulabilmek için hakim boyun nezareti altında göç etmek yahut hakim boyun sürülerine onlar için bakmak gibi biçimler

¹⁸¹⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 249; Vladimiritsov, 1987: 100)

¹⁸¹¹ (Vladimiritsov, 1987: 100-101; Yakubovskiy, 1955: 25)

¹⁸¹² (Марков, 2010: 66; Vladimiritsov, 1987: 101)

¹⁸¹³ (Vladimiritsov, 1987: 100)

¹⁸¹⁴ (Марков, 2010: 65-66)

¹⁸¹⁵ (Марков, 2010: 65)

¹⁸¹⁶ (Марков, 2010: 64)

alabilmektedir.¹⁸¹⁷ Anılan biçimler belirli bir düzeyde emek sömürüsü içermekle beraber Unagan-bogolların mülklerine el konulması yahut ürettikleri artığın zorla hakim boya verilmesini kapsamadığı ölçüde tam anlamıyla bir iç sömürü ilişkisine dönüşmemektedir.¹⁸¹⁸ Unagan bogollar ile hâkim boylar arasındaki ilişkide sömürünün düşük düzeyde olmasının en önemli göstergesi ise hâkim boylar ile tabi boylar arasında ciddi bir servet eşitsizliğinin gözlemlenmemesidir.¹⁸¹⁹ Bağlı toplulukların siyasal örgütlenmelerini korumalarına bağlı olarak soyluları göçer boy birliği içinde soylu kabul edilir, kendi topluluklarına önderlik etmeye devam eder ve hiyerarşik düzen içinde yerlerini alırlar.¹⁸²⁰ Hatta tabi boyların ak budunu hakim boyun kara budunundan daha büyük sürülere sahip olmaya devam etmektedir.

Baz boylar ya da Unagan bogolların tabi statüsü onların göçer töresi dairesi dışında olmalarından ziyade, zor yoluyla hüküm altına alınmış olmalarından geldiği için, vergi vermek gibi yükümlülüklere tabi olsalar da sürüleri ve emek gücü kitlesi üzerinde hakimiyetlerini korurlar. Hatta söz konusu tabi boyların savaşçı seçkinleri tabi olmayan boyların seçkinleri ile birlikte boy birliğinin yönetici katmanı içinde yer almaya devam ederler. Baz boylar yahut Unagan bogolların tabi oldukları sömürü ilişkilerinin ve tabiiyetin sınırlı niteliği anılan boyların Göktürklerde olduğu gibi yeri geldiğinde isyan etmelerinde yahut hâkim boyu alaşağı ederek içinden çıktıkları boy birliğinin bakiyesini devralıp olarak bir boy birliği oluşturabilmelerinde de açıkça görülebilmektedir.¹⁸²¹

Göçer boy birlikleri hakimiyet kurdukları topluluklar soy bağı ilişkileri kurarak boy birliğine dahil etmiyorlarsa doğrudan yönetmektense dış sömürü ilişkileri ile kendilerine bağlamayı tercih ederler.¹⁸²² Bu özellikle göçemeyen ve bu bağlamda göçer töresi dairesine giremeyen topluluklar için geçerli olsa da göçer toplulukların da sömürü dairesine girmesi mümkündür. Yerleşik topluluklar soy bağı ilişkileri dolayısıyla boy

¹⁸¹⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 249; Drompp, 2015: 438)

¹⁸¹⁸ (Марков, 2010: 64)

¹⁸¹⁹ (Vladimiritsov, 1987: 104)

¹⁸²⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 529; Drompp, 2015: 438)

¹⁸²¹ (Avcıoğlu, 1985a: 442; Drompp, 2015: 438; Khazanov, 2015a: 271)

¹⁸²² (Avcıoğlu, 1985a: 529)

birliği içine alınmazlar.¹⁸²³ Bunun yerine kendi siyasal kuruluşlarını koruyarak, göçer efendilerine tarımsal ürün yahut maden cevheri gibi göçer üretim ilişkileri içinde üretilemeyen emtianın başı çektiği bir haraç öderler.¹⁸²⁴ Buradaki sömürü, haraç ödeyen boylar boy birliğine alınmadıkları için iç sömürüden ziyade dış sömürüye denk düşmektedir. Boy birliğine dahil edilmeyen ve böylece törenin koruma düzeneklerinin dışında bırakılan topluluklar boy birliğine dahil olmadıkları sürece askeri baskı altında haraç ödemek durumundadırlar.

Göçerlerin başka göçerler üzerinde hakimiyet kurması her zaman mağlup göçer topluluğunun bütünlüğünü koruduğu örnekleri ihtiva etmez. Göçerler mağlup ettikleri göçer boylarını soy bağı ilişkisi kurup evlat edinerek yapı içine alabildikleri gibi, özellikle kan davası ve benzeri durumların var olduğu hallerde dağıtmayı da tercih edebilmektedirler.¹⁸²⁵ Dağıtma, mağlup edilen soy bağı biriminin unsurlarına ayrılarak yabancıları oldukları boylara bağlanması şeklinde gerçekleşmektedir. Dağıtmanın neticesinde bir boyun politik varlığı sonlandırılmasının amaçlandığı söylenebilecektir. Moğol feodalitesi döneminde bozkır boy örgütlenmesinin dağıtılmasında sıklıkla başvurulacak olan bu yöntem bir boyu iktisadi olarak tabi kılmanın da ötesinde onun politik varlığına yönelmekte bir soy bağı biriminin birlikte hareket etme kabiliyetinin ortadan kaldırılmasını amaçlamaktadır.

Siyasal örgütlenmenin askeri demokratik çekirdeğinde *A-shih-na*'lar yahut *Luandi*'ler gibi önder veren bir aile ve söz konusu aileye dünür olan yani ile dış evlilik kuralı çerçevesinde akrabalık kurmuş ve bu esnada hiyerarşik bir düzlemde akraba olduğu alt kademedeki boyları da yapıya getirmiş olan bir dizi soylu boy yer alır.¹⁸²⁶ Buradaki hiyerarşi, boy birliğinin askeri demokrat çekirdeği ve bağlı unsurlar arasındaki hiyerarşiden farklı olarak töre dairesindedir, dolayısıyla da katmanlaşmanın toplumsal pratiklerdeki izleri törenin sınırları içinde kalacaktır. Hâkim boy ve diğer boylar

¹⁸²³ (Klyaştorıny, 2018: 44)

¹⁸²⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 529; Klyaştorıny, 2018: 44)

¹⁸²⁵ (Vladimiritsov, 1987: 99)

¹⁸²⁶ (Klyaştorıny, 2018: 44)

arasındaki, çekirdek-içi, hiyerarşide tabakalaşma boy birliğinin kandaşlıktan türeyen siyasi işlevlerini üstlenme biçiminde kendini gösterir. İç sömürü, kan dökebilme ve doğrudan yönetme ise iç çekirdeği bir aradan tutan soy bağı ilişkileri temelde hepsini büyük bir törel aile haline getirdiği için törenin yasaklarına tabidir.

İç çekirdekte yer alan boylar birbirleri ile evlilik ilişkisi kurarak soy bağı ilişkilerini sürdürürler. Bu bağlamda göçer soy bağı örgütlenmesinin iç çekirdeğinde kağan veren soylar odluğu kadar sıhri hısımlık alanında yer alan dünür soylar da yer alır.¹⁸²⁷ Örneğin *A-shih-na*'lar ve *A-shih-te* 'ler arasında böyle bir ilişki mevcuttur. Sima Qian Hunlarda iç çekirdeğin *Huyan, Lan ve Xubu* soylarından müteşekkil olduğunu belirtmektedir.¹⁸²⁸ İç çekirdekte yer almayan unsurların ise yapının merkezinde yer alan aristokratik soylarla evlilik ilişkisi kurması soy bağı hiyerarşisi içinde yasaklanmıştır. Göktürklerin ilk kağanı olan Bumin'in Juan-Juan *Ke-han* 'ı A-na-kuai' nin kızını gelin olarak istemesi sonrasında aşağılanarak reddedilmesi¹⁸²⁹ anılan törel yasağın bir sonucudur.¹⁸³⁰ Söz konusu yasak törel nitelikte olmakla beraber Göktürkler örneğinde Bumin'in *A-shih-na* soyuna mensup olması ve *A-shih-na*'ların da kağan soyu olması sebebiyle Juan-Juan'ların Bumin'i reddi Göktürkler cephesinden törenin ihlaline karşılık gelmesidir. Bu nedenledir ki Göktürkler isyan ederek Bozkırdaki Juan-Juan hakimiyetine son vermişlerdir. Bumin ve A-na-kuei arasındaki çekişme her ne kadar son kertede politik olsa da törel normlara tercüme edilmekte ve bir yanda verili yapı içindeki soy bağı hiyerarşisi etrafında işleyen törel normlarla diğer yanda *A-shih-na* 'ların yine töreye dayanarak iç çekirdekte olmayı talep

¹⁸²⁷ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 69)

¹⁸²⁸ (Sima Qian, 2010: 48)

¹⁸²⁹ Olaya ilişkin Çov-şu (50, 1a-3a)'daki kayıt şöyledir: “*T'u-men* gücüne güvenerek *Ju-ju*'lara bir evlenme teklifi götürdü, fakat *Ju-Juların* lideri *A-na-kuei* buna müthiş öfkelenmiş ve *T'u-men*'e bir adam göndererek, şu küfürleri kendilerine iletmesini istedi: “*Sen bizim adı bir dökümcümüzden başka bir şey değilsin. Nasıl bizimle böyle konuşmaya (evlenme teklifi) cesaret edebilirsin?*” (Aktaran Mau-Tsai, 2019: 17). Sui-şU (84, 1a-6b)'de ise olay şöyle aktarılmaktadır. “*Kuzey-Weilerin sonlarına doğru devleti İ-Li Kağan (=T'u-men) yönetti, askerleriyle T'ie-le'ye saldırarak onları büyük yenilgiye uğrattı. 50 binin üzerinde aileyi de tebaasına aldı. Sonra da Ju-juların hükümdarına bir evlilik teklifinde bulundu, ama hükümdar buna müthiş öfkelenerek, ona hakaret etmesi için, bir elçisini görevlendirdi*” (Aktaran Mau-Tsai, 2019: 62). T'ung-Tien'de ise olay şöyle aktarılmaktadır: *Sonraki Wei'in son zamanlarında onların lideri T'u-men derece derece kuvvetlendi. Çin sınırlarına ulaşmaya başladı. Çin ile münasebet kurduğunda Batu Wei'in Ta-t'ung saltanat evresinin 12. yılı idi (546). Sonra Juan-juanlara evlilik teklifinde bulundu. Juan-juanların reisi A-na-kui çok kızdı. Gönderilen elçiye hakaret ederek dedi ki: “Sen benim demir işlerinde çalışsan kölemsin, nasıl söz söylemeye cesaret edersin*” (Aktaran, Taşağıl, 2018: 116)

¹⁸³⁰ Bkz. (Chavannes, 2013: 284)

etmeleri arasında bir çatışmaya dönüşmektedir. Bahsi geçen çatışmanın bize gösterdiği şey soy bağı hiyerarşisinin mevcudiyeti olduğu kadar karmaşıklığıdır da. Törel normlar işlemekle beraber biçimsel nitelikleri somut pratiklere tercüme edilirken verili topluma hakim olan çatışmalardan etkilenmektedir. Bu bağlamda soy bağı örgütlenmesi içindeki pozisyonlar soy bağı örgütlenmesi ve töreye ilişkin kavrayış üzerinde belirleyici etkilere sahip olabilmektedir.¹⁸³¹

3.3. BOYLAR ARASI İŞ BİRLİĞİ DÜZENİ

Göçer toplumları temelde boyların merkezinde olduğu bir düzlemde örgütlenmeler sürekli bir biçimde boylar arası iş birliği ilişkilerine ve bundan türeyen boylar-üstü yapılanmalara dahil olmaktadır.¹⁸³² Boylar arası iş birliği düzeni adını vereceğimiz bu örgütlenme sürekli bir nitelik arz etmekte ve soy bağı ilişkileri ağları ile göçer topluluklara yayılmaktadır. Boylar arası iş birliği düzeni soy bağı ilişkileri boyunca göçer üretici birimleri ve bağlı oldukları soy bağı örgütlenmelerini bir araya getirmekte, paylaşım sorunlarını düzenlemekte; yeri geldiğinde soy bağı birliğinin kolektif menfaatleri için tüm yapıyı harekete geçirmekte ve hatta biçimini dönüştürebilmektedir. Burada özellikle biçimin dönüşmesi önemlidir; çünkü biçimin dönüşmesi ile birlikte boylar arası iş birliği düzeni içerisinden boylar üstü bir nitelik arz eden, daha merkeziyetçi ve büyük ölçüde askeri boylar-üstü örgütlenmeler¹⁸³³, bugünden bakıldığında göçer imparatorlukları olarak anılan konfederal boy birlikleri çıkmaktadır.

¹⁸³¹ Benzer bir ilişkiyi Claude Lévi-Strauss Paul Radin'in Winnebago kabilesi hakkındaki araştırmalarından bahsederken aktarmaktadır. Winnebagolar *wangeregi* (üsttekiler) ve *mengedi* (yerdekiler yahut Lévi-Strauss'un tabiriyle alttakiler) olarak ikiye ayrılmıştır. Söz konusu iki yapı toplumsal yapı içinde henüz sınıf olarak tanımlanamayacaksa da belirli konumları işgal etmektedirler. Radin'in çalışmasında Lévi-Strauss'un ilgisini çeken ise anılan toplumsal konumlara mensup olanların köyün nasıl olması gerektiği ile ilgili tasavvurlarının birbirinden farklı olmasıdır. Lévi-Strauss söz konusu iki köy tasavvurunun da yerleşim düzeni içinde gözlemlenebildiğini de özellikle belirtmektedir. Lévi-Strauss'un anılan yaklaşımı aslında Winnebago'ların içinde yaşadıkları törel düzenin toplumsal formasyona mündemîc tabaka yahut ön sınıflar nezdinde farklı anlamlar ifade ettiğini göstermektedir. Daha önemlisi ise söz konusu ön sınıfların mevcudiyetinde törel yapının iki kavranış biçimi de kendine yer bulabilmektedir. Elbette Lévi-Strauss anılan anlayış farklılıkları ile söz konusu kurlar arasındaki sınıf/ön-sınıf ilişkileri arasındaki rabıtayı tespit etmemiştir ama yine de söz konusu yaklaşım bize farklı toplumsal konumların törel yapıyı algılayışına ilişkin bir fikir vermektedir (Lévi-Strauss, 2012: 193-195).

¹⁸³² (Divitçioğlu, 2005a: 164; Vladimiritsov, 1987: 93)

¹⁸³³ (Timur, 1994: 38)

Çalışmamızda boylar arası iş birliği düzeni göçer siyasal örgütlenmesinin asli katmanı ve temel biçimi olarak ele alınmaktadır. Boylar arası iş birliği düzeninin incelenmesi belirtilen özelliği nedeniyle ilk olarak boylar arası iş birliği düzeninin asli niteliğinin ve boy birliklerinden farkının açıklanması ile başlayacaktır. Açıklama kapsamında boylar arası iş birliği düzeni ile boy birlikleri arasındaki farklar ve göçer siyasal örgütlenmesinin bir yanında boylar arası iş birliği düzeni diğer yanında ise boy birliklerinin yer aldığı ikili karakterinin ele alınması amaçlanmaktadır. Sayılan hususların incelenmesinin ardından yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi ve söz konusu gereksinimin bir sonucu olan otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif hakimiyet ile boylar arası iş birliği düzeni arasındaki belirlem ilişkilerinin incelenmesine geçilecektir. Böylece boylar arası iş birliği düzeni ile hareketli üretim araçlarının yeniden üretim süreçleri arasındaki ilişkilerin ortaya konulması ve boyların bir araya gelmesinde etkin törel pratiklere ilişkin semptomların tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Boylar arası işbirliği düzeninin oluşumunda yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin rolü incelendikten sonra yapının bütünsel karakteri ve üretici birimler ile boyların yapı içerisindeki rolleri ile yapı ile aralarındaki ilişkiler ele alınacaktır. Söz konusu hususların ele alınmasından sonra üretici birimler ve boyların bütünsel bir yapının parçaları olarak bir araya gelmeleri ile birlikte üstlendikleri törel yükümlülükler boylar arası iş bölümü ve uran kurumları üzerinden incelenecek ve yapıyı bir arada tutan iktisadi ve askeri dayanışma ilişkilerinin açıklanmasına çalışılacaktır.

Göçer siyasal örgütlenmelerinin esnekliğe de devinime bağlı yapısı nedeniyle devlete yakınsayan örgütlenmeler sayıca çok ve kısa ömürlüdürler. Devletçi yapılar bir kurulup bir yıkılmakta, biri yıkıldıktan bir süre sonra başka bir yerde yeni bir örnek bir anda ortaya çıkabilmektedir.¹⁸³⁴ Yani göçerler için “boy birliği” biçiminde tebarüz eden siyasal yapı toplumsal formasyonun tebaa olarak bağlanılan bir devlet değildir. Göçerlerin boy birliği ile ilişkileri bir devletin parçası olmaktan çok bir araya gelerek bir bütünsel siyasal yapı ortaya çıkarmaktır. Boy birlikleri her ne kadar boyların da içinde olduğu göçer üretim

¹⁸³⁴ (Bell-Fialkoff, 2000: 184)

tarzı ve kandaş örgütlenmenin korunabilmesi için törel bir gereklilik olarak kurulsa da toplumsal ilişkiler büyük ölçüde soy bağı ilişkilerinin merkezinde olduğu bir düzlemde işlemektedirler.¹⁸³⁵ Anılan ilişkinin temelinde toplumun, bugün devlet diye andığımız boy birliklerinin etrafında değil, aslen aileleri boylara boyları ise birbirine bağlayan soy bağı ilişkileri matrisi etrafında örgütlenmesi yatmaktadır. Söz konusu yapı boy birliğinden, devletten ve kağandan önceliklidir. Öyle ki Orta Asya göçerlerinin kurdukları boy birlikleri son derece kısa ömürlü olup birbirleri ardına yıkılırken, boylar, aşiretler varlıklarını (farklı isimler altında da olsa) sürdürmeye devam etmişlerdir.¹⁸³⁶ Devletsî yapıların bir ortaya çıkıp bir kaybolduğu bu düzende sürekli olan ise soy bağı ilişkileridir. Öyleyse göçer siyasal örgütlenme geleneğini soy bağı ilişkileri boyunca işleyen söz konusu mekanizmaya giderek aramak gerekmektedir. Bir başka deyişle boylar çıplak gözle münferit yapılar olarak görülseler de yeri geldiğinde bir üst düzlemde örgütlenme imkanını içeren daimî bir yapının unsurlarını oluştururlar. Bu kapsamda “konfederasyon benzeri” göçer devlet teşekkülleri boyların basit toplamı olarak değil daha büyük bir yapının işleyişinin etkisi olarak kabul edilmelidir. Söz konusu yapı boyların devlet benzeri ve daha çok uzun erimli bir askeri harekate denk düşen¹⁸³⁷ birlikler oluşturmadan önce de birbirleri ile ilişki kurmalarını sağlayan bir yapının mevcudiyetini gerektirmektedir. Bir boylar üstü yapılanmanın ortadan kalkmasını takiben çabucak bir yenisinin, yine alışıldık biçimde kurulabilmesi¹⁸³⁸ de boylar üstü yapılanmaların altında işleyen bir başka yapı olduğunu düşünmemizi gerektirmektedir. Temelde boylar arasındaki soy bağı ilişkileri boyunca yayılan bu esnek yapı boylar arası iş birliği düzeni olarak adlandırılabilir.

Boylar arası ilişkilerin soy bağı dolayımıyla kurulması ve törel ilişkilere tekabül etmesi boylar arası/üstü yapılanmaları anlamak noktasında hayati bir önem arz etmektedir. Boylar arası/üstü yapılanmalar, özellikler askeri hareketliliğinin arttığı ve yoğunlaştığı dönemlerde devlet olarak adlandırılan biçimler edinmekle beraber, göçer boyların görece olarak bağımsız bir formda yaşadıkları dönemlerde soy bağı hukuku çerçevesinde, törel

¹⁸³⁵ (Golden, 2018: 26)

¹⁸³⁶ (Golden, 2015: 38)

¹⁸³⁷ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 70; McNeill, 2002: 313)

¹⁸³⁸ (Golden, 2011a: 15)

bir birliktelik olarak sürmektedir. Devlet benzeri yapılara yönelik, dış basınçların söz konusu törel birliği daha sıkı bir forma girmeye zorlaması biçiminde gerçekleşmekte ve böyle anlarda, gevşek bir yapılanma içinde işleyen törel birlik bir orduya yahut devlete dönüşmektedir.¹⁸³⁹ Dış basınçlar ortadan kalktığına ise boylar görece bağımsızlık evresine geri dönmektedirler. Ne var ki onları bir araya gelmeye zorlayan soy bağı ilişkileri ve dolayısıyla törel zorunluluklar tasfiye olmadığı için boylar arası/üstü yapılanmanın tasfiye olmasından bahsedilemeyecektir. Söz konusu olan boylar arası/üstü yapılanmanın daha esnek bir forma bürünmesidir¹⁸⁴⁰. Bahis geçen esnek örgütlenme dış sömürü ilişkilerinin kurulması için gerekli askeri örgütlenmenin ortaya çıkması sürecinde ya da dış basınçlar yükseldiğinde işleyen soy bağı ve töre ilişkileri etrafında tekrar katılacaktır.¹⁸⁴¹ Dış sömürü ve ticaret ilişkileri zayıfladığında yahut yenilgiler dolayısıyla tatbik edilmesi olanaksızlaştığında ise yapı bir sonraki boy birliğine kadar boylar arası iş birliği düzenine doğru daha esnek olan formuna çekilecektir.¹⁸⁴² Merkezileşme ve esnekleşme arasında salınan bu denge bozkır imparatorlukları söz konusu olduğunda bir süreklilik arz etmekte ve Orta Asya göçerlerinin kurduğu siyasal yapıları belirli bir süreklilik içinde takip etmeyi mümkün kılmaktadır.¹⁸⁴³

Göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan topluluklar büyük sürüler besler ve bu sürüler ile birlikte hareket ederken, Engels'in bize anlattığı köy komünlerinden çok daha karmaşık bir örgütlenmeye gereksinim duyarlar. Göçer üreticiler sürülerinin peşinde hareket ederken yolları başka üretici birimlerle ve başka topluluklarla kesişir. Söz konusu kesişmeler özellikle sürülerinin peşinde göç eden yani göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan diğer topluluklar söz konusu olduğunda siyasal yapı bağlamında önemli sonuçlara gebe; çünkü her karşılaşmanın savaşla sonuçlanması göçer toplumu üzerinde yıkıcı etkiler doğurma ve bu bağlamda göçer üretim tarzı ve göçer toplumunu tehdit etme ihtimalini beraberinde getirmektedir.¹⁸⁴⁴ İşte bu noktada töre, göçer üretim tarzını genel çerçevesinin ve kandaş toplumsallığın yeniden üretimi sürecinde, göçer üretim tarzı

¹⁸³⁹ (Klyaştorıny, 2018: 45)

¹⁸⁴⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 495)

¹⁸⁴¹ (Klyaştorıny, 2018: 45; Kradin, 2015: 25)

¹⁸⁴² (Giraud, 1999: 16; Timur, 1994: 38)

¹⁸⁴³ (Klyaştorıny, 2018: 123)

¹⁸⁴⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 198)

dairesinde yaşayan ve sürüleri ile birlikte göç eden toplulukların karşılaşmalarını düzenleme işlevine karşılık gelecek keşifleri ihtiva etmek durumundadır. Söz konusu keşifler boylar arası/üstü örgütlenme pratiklerine karşılık gelecektir.¹⁸⁴⁵ Akrabalık hukuku etrafında gelişecek olan bu pratikler, göçer töresi dairesinde kalan toplulukların bozkırdaki hareketliliğini düzenleyecek ve böylece göç yolları ve otlaklar üzerinden çıkacak çatışmalar ile göçer toplulukların zaten yerleşik topluluklara göre kırılğan olan yeniden üretim döngülerinin tehlikeye atılmasının önüne geçilebilecektir.

Boylar arası ve üstü yapılanmalar iki düzeyde faaliyet göstermektedirler. Bunlardan ilki olan boylar arası iş birliği örgütlenmesi temelde süreklilik arz etmekte ve kaynağını, göçer üretim tarzı içinde ve kandaş toplumsallık dairesinde örgütlenmiş göçer boylarının ortak menfaatlerinden almaktadır. Bu bağlamda boylar arası iş birliği boy birliklerini öncelemekte ve boy birliklerinin yahut boylar üstü yapılanmaların ortadan kalktığı/dağıldığı durumlarda varlığını törede içerilmiş pratikler, ideoloji ve soy bağı ilişkileri düzleminde sürdürmektedir.¹⁸⁴⁶ Söz konusu sürekliliğin en önemli göstergelerinden biri göçer soylularının belirli bir soy zincirini, mesela *A-shih-na* uruğunun soyunu takip etmekteki ısrarlarıdır. Örneğin Selçuklu hükümdarı Tuğrul, soyunu Hunlara dayandırırken¹⁸⁴⁷ aslında siyasi yapının içinden neşet ettiği boylar arası iş birliği düzeninin sürekliliğine¹⁸⁴⁸ bir atıf yapmaktadır. Her ne kadar yapı içinde farklı zamanlarda, farklı yerlerde ve hatta aynı zamanda farklı yerlerde çeşitli boy birlikleri ortaya çıkmış olsa da boyları bir araya getiren soy bağı ilişkileri korunduğu ölçüde boylar arası iş birliği örgütlenmesi sürekliliğini korumuştur.¹⁸⁴⁹ Bu nedendir ki Göktürk kağanları ve Selçuklu hanedanını kuracak olan göçer önderler Hun şan-yü'leri ile akrabalık ilişkilerine dayanabilmektedirler. Çünkü boylar arası işbirliği düzeninin sürekliliği aynı zamanda siyasal yapı içinde, yine soy bağı ilişkilerine dayanan göçer soyluluğunun soy kütüğünün de süreklilik arz etmesi anlamına gelmektedir.¹⁸⁵⁰ Göçer üretim tarzının genel çerçevesi ve buna bağlı olarak kandaş toplumsal kuruluş töre

¹⁸⁴⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 198)

¹⁸⁴⁶ (Biran, 2015: 3; Klyastorniy, 2018: 123)

¹⁸⁴⁷ (Turan, 2008: 56)

¹⁸⁴⁸ (Hassan, 2017: 112-113)

¹⁸⁴⁹ (Hassan, 2017: 97)

¹⁸⁵⁰ (Türkmen, 2013: 32)

tarafından korunduğu ölçüde, aynı toplumsal kuruluş formunu paylaşan boylar aynı töreye tabi olmakta ve töre, göçer üretim tarzı ile kandaş toplumsallığın korunması noktasında boyları bir araya gelmesini buyurabilmektedir.

Töre gereği ortaya çıkan bu yapılanmanın temelinde göçer üretim tarzının yapısal kısıtlılıklarını aşma ve birbirlerine soy bağı ilişkileri dolayısıyla bağlandıkları için son kertede bütünsel bir nitelik arz eden göçer toplulukları ve sürülerinin yeniden üretim süreçlerini düzenleme gereksinimleri yatmaktadır. Söz konusu gereksinimler somut bir düzlemde göç yolları ve otlak-su kaynaklarına erişimin düzenlenmesi ve boyların uzmanlaşma alanları bağlamında birbirleri ile törel mübadele ilişkileri (*ıdışma*) dolayısıyla, törel niteliği baskın olan iktisadi ilişkilere girmeleri biçiminde karşımıza çıkar.

Boylar arası iş birliği düzeninin bir olanağı olarak ortaya çıkan ve bugünden baktığımızda devlet olarak adlandırdığımız yapılar ise boylar arası iş birliği düzeninin aksine süreklilik arz etmezler. Büyük çaplı ve uzun süreli askeri hareketler, döngü dışı (çoğu zaman kuraklık, yerinden edilme gibi gerekçelerle ortaya çıkan) kitlesel ve uzun mesafeli göçer ile büyük süreklilik avları esnasında ortaya çıkan bu yapılar boylar arası iş birliği düzeninin esnek örgütlenme tarzının daha katı ve disiplinli bir örgütlenme için terk edilmesi ile neticelenmekte ve bugün baktığımızda göçer devleti diye adlandırdığımız yapılara denk düşmektedir.¹⁸⁵¹ Boylar arası iş birliğinin ihtiyaç halinde daha katı bir form alması ile ortaya çıkan bu yapılar ihtiyaç ortadan kalktığında ise tasfiye olmakta ve göçerler tekrar boylar arası işbirliği düzeninin esnek örgütlenme biçimine dönmektedirler.¹⁸⁵²

Boylar, bir araya gelmelerini gerektirecek bir askeri tehlike, akın yahut kitlesel göç olmadığı müddetçe hakimiyetleri altındaki otlaklar üzerinde diğer boylardan ve genel olarak boy örgütlenmesinden bağımsız yaşamaktadırlar.¹⁸⁵³ Orta Asya askeri

¹⁸⁵¹ (Khazanov, 2015a: 260; Peacock, 2016: 71; Thompson, 2004: 65-66)

¹⁸⁵² (Khazanov, 2015a: 257)

¹⁸⁵³ (Ağınaslı, 2016: 173; Avcıoğlu, 1983: 740-741)

demokrasilerinin en temel özelliklerinden birini teşkil eden bu ilişki türü 19. Yüzyıl gibi çok geç bir tarihte ve çok farklı bir bağlamda bile Teke Türkmenlerinin yaşamlarında gözlemlenmiştir.¹⁸⁵⁴ Bir boy örgütlenmesine dâhil oldukları durumlarda ise isimleri, üretim araçları ve siyasi varlıklarını korumaya çalışmaktadırlar.¹⁸⁵⁵

Boyların üretim araçları ve emek gücü kitlesi üzerindeki doğrudan hakimiyetleri, Orta Asya göçer imparatorluklarının sürekli isyanlara sahne olmasının da temelinde yatmaktadır. Ne vakit bir kağanın yönetimi zayıflık gösterse¹⁸⁵⁶ yahut boylar kabullenmek istemedikleri sömürü pratikleri yahut sair muamelelere maruz kalsalar hâkim oldukları üretim araçları ve insan kitlesine dayanarak gerek bağlı buldukları yapıya karşı askeri bir harekate girişmek gerekse de sürülerini ve insanlarını toplayarak bağlı oldukları yapıyı terk etmek biçiminde olsun, isyan etmişlerdir. Örneğin Kapgan Kağan döneminde, kağanın yönetimine karşı çok sayıda boyun isyan ettiği görülebilmektedir.¹⁸⁵⁷

Boylar üstü yapılanmalar boylar arası iş birliği düzeneğinin aksine yapısal unsurların görece bağımsızlıklarının kısıtlanmasına yönelik olanaklar içermekte ve göçer önderliği gibi ak budun içinde belirli siyasal örgütlenme işlevleri üzerinde hakimiyete karşılık gelen pozisyonları beraberinde getirmektedir. Boylar üstü yapılanmaların, ortaya çıkmalarına neden olan krizleri çözümlenme, dış sömürü ilişkilerini kurmak ve ticaret yollarına hakim olmak için gerekli askeri disiplini sağlamaya yönelik olarak ihtiva ettikleri siyasal olanaklar bir yandan göçer soy bağı örgütlenmesinin korunması ve yapının unsurlarının taleplerinin karşılanmasını mümkün kılarken diğer yandan da yönetsel işlevleri yürüten ak buduna ön-sınıftan sınıfa, önderden efendiye geçiş süreci için gerekli imkanları sağlamaktadır. Anılan nedenlerden ötürü boylar üstü yapılanmalar ak budunun devletleşme-egemenleşme yönündeki basınçlarının bir aygıtına dönüşebilmektedir.

¹⁸⁵⁴ (De Blocqueville, 2000: 46)

¹⁸⁵⁵ (Taşağıl, 2018: 12)

¹⁸⁵⁶ (Taşağıl, 2018: 85)

¹⁸⁵⁷ (Avcıoğlu, 1983: 671; Taşağıl, 1993: 67; 2004: 404; 2011: 86; 2018: 83)

Boylar üstü yapılanmaların temelde sürekli olmaması, asıl olanın boylar arası iş birliği örgütlenmesi olması da bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Boylar üstü yapıların ak budunun sınıflaşma eğilimini kuvvetlendiren niteliğine karşı ön-sınıf konumunda kalmakta ısrarcı olan kara budun kitleleri boylar arası iş birliği düzenine yaslanmaktadır. Söz konusu çatışma bağlamında siyasal örgütlenmeye içrek normatif pratikler yeniden üretimine özgülendikleri ön-sınıf düzeyi ve kandaş örgütlenme ile yapının ihtiyaçları doğrultusunda geliştirilmiş bir keşif olan boylar üstü örgütlenmeler arasındaki çelişkinin izlerini bünyesinde taşımaktadır. Anılan çelişki içerisinde boylar arası iş birliği düzeni ile boylar üstü yapılar arasındaki geçişler bir yandan işlevsel gereklilikler diğer yandan ise yapılar dolayısıyla menfaatlerini temsil ettiren ön sınıfların çatışmaları tarafından belirlenmektedir. Göçer devletleri olarak da bilinen bu yapıların ortadan kalkmasına neden olan kitlesel boy isyanları da çoğu zaman boyların esnek örgütlenmeye dönüş yönündeki taleplerinin boy birliklerinin önderliğini üstlenen ak budunun katılma yanlısı ve son kerte devletleşme ile neticelenecek menfaatleri ile çatışmasından türemektedir.

Boylar üstü siyasi yapılanmaların boylar arası iş birliği düzeninin bir olanağı olması bize göçerlerin hareketli topluluklar oldukları ve çok geniş bir coğrafyaya yayıldıkları halde nasıl çok hızlı bir biçimde bir araya gelebildiklerini, göçer boy birliklerinin bozkırın ortasında hızla nasıl kurulup bir anda çölün içinden fırlayan bir fırtına misali harekete geçebildiğini de açıklama imkânı vermektedir. Boy birliklerinin boylar arası iş birliği düzeneğinin sunduğu bir olanak, belirli ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıkan ve esnekliği sınırlanmış, askeri yönü baskın bir yordam olmaları en nihayetinde onların yoktan var olan yapılar olmadığını göstermektedir. Boy birliklerini önceleyen ve onların somut hareketlilikleri haricinde süreklilik arz eden boylar arası iş birliği düzeni zaten göçerlerin arasında bir örgütlenme ilişkisi olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağlamda da boy birliklerinin kurulması denilen olgu aslında zaten mevcut olan örgütlenmenin daha katı bir forma evrilmesinden başka bir şey değildir ve göçerlerin çok hızlı bir biçimde boy birlikleri kurabilme, dağıtabilme ve ardından tekrar kurabilme yetilerinin altında da tabanda işleyen sürekli örgütlülük yatmaktadır.

Üretim araçları ve askerleri üzerinde doğrudan hakimiyet sahibi olan boyların bir araya gelmesi ilk bakışta arızı bir durum olarak görülebilecektir. Ne var ki boylar arası yapılanmanın sürekliliği bize boylar arası örgütlenmenin göçer toplumsallık için asli bir yapısal form olduğunu sezdirmektedir.¹⁸⁵⁸ Peki, üretim araçları ve askerleri üzerinde doğrudan hakimiyete sahip olan boylar neden bir araya gelmektedirler? Burada Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi karşımıza çıkmaktadır. Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı göçer üretim tarzının genel çerçevesi ile kandaş toplumsallığı toplumsal formasyonların yeniden üretimi sürecinde ana eksen olarak alan ve bunların genel çerçevesini korumaya özgülünmüş normatif pratikler olarak göçer töresi dairesinde yaşayan boyları birbirleri ile iş birliğine zorlamaktadır.¹⁸⁵⁹

Ele aldığımız yapı içerisinde boylar arası/üstü siyasal yapıların oluşumunu tetikleyen birden fazla faktörden/unsurdan söz etmek mümkündür. İç ve dış basınçlar olarak ifade edilebilecek bu faktörler bir yandan göçer toplumsallığın kendi iç işleyişine diğer yandan da göçerlerin komşuları ile ilişkilerine atıf yapmaktadır. Bir yanda göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı, dış sömürü zorunluluğu ve boylar arası iş bölümü (iç basınçlar) diğer yanda ise dış sömürü zorunluluğu ve tarım toplumlarına komşuluk etme (dış basınçlar) olarak sayabileceğimiz bu faktörler bir araya geldiklerinde göçer boylarını boylar üstü bir yapılanmaya dahil olmaya sevk etmektedir.¹⁸⁶⁰

Göçer soy bağı örgütlenmesinin temelleri göçer üretim tarzında ve onun baskın unsuru olan yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin etkisi altında biçimlenmiştir. Göçer üretim tarzı bağlamında sürülerin aile/oba düzleminde bakılması gerekliliğinin bir sonucu olarak Aile/Oba, üretimin temel birimi olarak sürüleri üzerinde doğrudan hâkim olup, kendi göç döngüleri içinde hareket etmekte, sürüleri ile birlikte hareket ettiği için kendi geçimlik üretimini sürdürebilmekte¹⁸⁶¹ ve son olarak toplumun bütünüyle silahlı olması

¹⁸⁵⁸ (Hassan; 2017: 97; Togan, 2019: 155-156)

¹⁸⁵⁹ (Avcıoğlu, 1983: 743)

¹⁸⁶⁰ (Di Cosmo, 2011: 43-44; 2015: 52; Khazanov, 2015a: 258-261)

¹⁸⁶¹ (Марков, 2010: 73)

bağlamında kendi askeri gücüne sahip olabilmektedir.¹⁸⁶² Ailenin anılan özellikleri göçerlerin aile düzleminde asgari düzeyde kendilerine yetebilmeleri anlamına gelmektedir.¹⁸⁶³ Otlak ve su kaynaklarına erişimin ve göçlerin düzenlenme gereksinimi ve üretim araçlarının korunma gereksinimi ile göçer üretim tarzının tek yanlı uzmanlaşmaya dayanan yapısal kısıtları ise aile/obaları birbirleri ile soy bağına dayanan; ama aynı zamanda aile/obaların üretim aracının yeniden üretim gereksinimince dayatılan görelî bağımsızlıklarını koruyan ittifaklar kurmaya itmektedir.¹⁸⁶⁴ Kurulan soy bağı ilişkileri genişledikçe urukları, boyları ve boylar arası ve üstü yapılanmaları meydana getirmektedirler.¹⁸⁶⁵ Göçer üretim tarzına mündemiç olan sürüler üzerinde aile mülkiyeti ve sürülerin yeniden üretimi için aile ve obaların görelî olarak özerk bir düzende hareket edebilmeleri gereksinimi ise söz konusu yapılanmaların tarım toplumlarına nazaran daha esnek bir formda ortaya çıkmalarına neden olmaktadır.¹⁸⁶⁶

Temel üretici birim olan göçer ailesi¹⁸⁶⁷ sürüleri üzerinde doğrudan hakimiyete sahip bir birim olarak asgari geçimlik düzeyinde kendine yeterli olmakla birlikte sadece sürülerine dayanarak kendine yetme olanaklarına sahip değildir. Sürülerin maddî yaşamın yeniden üretiminin temel dayanağı olması ile yaşam stokunun topraktan farklı olarak kaybedilen, tükenen bir üretim aracı olması arasındaki çelişki, bir göçer topluluğunu sadece sürülerine dayanarak yaşamını sürdürmeye kalktığında yaşam stokunu tüketmek tehlikesi ile karşı karşıya bırakacaktır. Ek olarak tek tek aileler düzleminde sürdürülen bir yaşam, sürüleri koruma gereksinimi bağlamında da zorluk çıkarmaktadır. Temelde sürüler az sayıda çobanla idare edilebilse de otlakların ve sürülerin korunması, hâkim olunması gereken alanın genişliği ve hareketli olmaya bağlı olarak duvarlar ve çitler gibi yapılardan yararlanamama bağlamında yerleşik bir topluluğun tarlalarını korumasından daha güçtür.¹⁸⁶⁸ Anılan güçlükler göçer ailelerini başka aileler ile soy bağı ilişkileri kurarak bir araya gelmeye zorlar.¹⁸⁶⁹ Göçer üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim

¹⁸⁶² (Васютин, 2010: 272-273)

¹⁸⁶³ (Di Cosmo, 1999: 14)

¹⁸⁶⁴ (Ahincanov, 2014: 206; Beattie, 2005: 99; Hodder ve Hutson, 2010: 114; Khazanov, 1981: 158-159)

¹⁸⁶⁵ (Beattie, 2005: 99; Frachetti, 2009: 26; Васютин, 2010: 273)

¹⁸⁶⁶ (Beattie, 2005: 99; Burnham, 1979: 351; Марков, 2010: 55)

¹⁸⁶⁷ (Peacock, 2016: 68)

¹⁸⁶⁸ (Peacock, 2016: 71)

¹⁸⁶⁹ (Aynakulova, 2006: 99; İnan, 1948b: 131-132; Марков, 2010: 59; Peacock, 2016: 68)

sürecinde, otlak ve su kaynaklarının sınırlarının belirsizliği ölçüsünde birbirleri ile mücadele etmek zorunda kalmaları da aralarında akrabalık ilişkisi olan üretici birimleri akrabalar birliği olarak belirli bir bölgedeki otlak ve su kaynaklarına kolektif hakimiyet dolayısıyla sahip çıkmaya zorlar.¹⁸⁷⁰

Otlak ve su kaynaklarına erişim, bunların ve bunların korunması gereksinimi üretici birimlerin soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir araya gelmelerini teşvik eder.¹⁸⁷¹ Soy bağı ilişkileri otlak ve su kaynaklarının yapının kolektif hakimiyeti ile sahiplenilmesi ve korunmasını mümkün kılmakta ve böylece aralarında soy bağı ilişkileri kurmuş olan göçer üretici birimlerin sürülerinin yeniden üretimi süreçlerini, tüm yapı için güvence altına alabilme olanağı sunmaktadır.¹⁸⁷² Yapı ortaya çıktıktan sonra ise aynı kolektif hakimiyet rejimi bu kez de yapı içindeki üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişimi sorununun çatışmasız bir şekilde çözülmesi için gerekli düzenlemelerin aracı olarak üretici birimlerin ve sürülerin yeniden üretim gereksinimi çerçevesinde bir kez daha devreye girecektir.

Soy bağı ilişkileri temel üretici birim olan aileleri bir iş birliği düzeninde bir araya getirir. En temelde aileleri bir araya getiren bu mekanizma soy bağı ilişkileri yayıldıkça daha fazla aileyi bir araya getirmekte ve zaman içinde belirli bir ortak ataya bağlanan uruklara ve oradan da birden fazla soy bağı zincirinin muhtemelen evlilik, evlat edinme ve kan kardeşliği ilişkilerinin ağırlıklı olduğu bir dizi soyut soy bağı ilişkisi dolayısıyla birbirine bağlandığı; göçer toplumsal örgütlenmesinin temel katmanını ve asli birimini teşkil eden¹⁸⁷³ boyları oluşturmaktadır.¹⁸⁷⁴ Aileler bir araya geldikçe ve sürüler büyüdükçe dış dünya ile ilişki kurma olanağı artmakta ve bu bağlamda soy bağı ilişkileri iç ilişkiler düzleminde işleyen bir işbirliği düzeneğinin yanı sıra topluluğun dışa açılma, yapısal yoksunluğun giderilmesi için ticari yahut askeri yordamlara başvurma gereksinimleri bağlamında da belirli işlevler üstlenmektedir. Söz konusu işlevler boyları topluluğun

¹⁸⁷⁰ (Agacanov, 2003: 157; Марков, 2010: 60)

¹⁸⁷¹ (Ahincanov, 2014: 209; Марков, 2010: 59)

¹⁸⁷² (Марков, 2010: 69)

¹⁸⁷³ (Biran, 2015: 2)

¹⁸⁷⁴ (Eriksen, 2004: 105; Peacock, 2016: 68)

politik temsiliyeti ile de yüklemektedir.¹⁸⁷⁵ Gerek toplumun ihtiyaçlarının karşılanması gerekse de ak budunun zenginlik isteğinin beslenmesi topluluk büyüdükçe daha büyük çapta dış sömürü ve ticareti ilişkilerinin kurulmasını gerektirmektedir. Anılan gereksinim ise birden fazla boyun bir araya gelmesini dayatmaktadır; çünkü hem dış sömürü hem de agresif ticaretin hacminin genişlemesi her defasında daha büyük bir askeri güç tehdidini gerektirmekte bu bağlamda gereken askeri gücün toparlanması ise ancak boyların bir araya gelmesi ile mümkün olabilmektedir.¹⁸⁷⁶ Aynı yaratıcı tamamlanmamışlık iş birliğinin yanında ve onu de etkileyecek biçimde yağma, akın ve ticaret yollarının kontrolü gibi pratiklerin üretim tarzı içinde belirleyici bir konuma taşınmaktadır. Bahsi geçen etkiler boylar arası iş bölümü ve göçer üretim tarzı dairesi dışındaki toplumsal formasyonlarla kurulan askeri ve ticari ilişkiler düzleminde boyları bir araya gelmeye, boylar arası bir yapılanmaya dahil olmaya zorlamaktadır.¹⁸⁷⁷ İç ve dış basınçların bu diyalektik bileşiminden ise boylar arası iş birliği düzeni doğmaktadır.¹⁸⁷⁸

Soy bağı örgütlenmesi faklı ailelerin olanaklarının bir araya getirilmesini ve böylece tikel ailelerin kısıtlılıklarının iç ilişkiler düzleminde aşılmasını sağladığı gibi tek tek ailelerin erişemeyecekleri etkinlikte ticari ilişkiler kurmayı ve daha da önemlisi çok daha etkin, hacimli ve kapsamlı dış sömürüleri ilişkileri tesis edebilme ve gerektiğinde topluluğu çok daha büyük tehditlere karşı savunabilme olanağı sağladığı ölçüde basit bir işbirliği örgütlenmesi olmanın ötesine geçip politik bir yapı haline gelir.¹⁸⁷⁹ Bu bağlamda göçer toplumların politik kuruluşu ailenin aşılması ve boy evresine geçilmesi aşamasında somutlaşır.¹⁸⁸⁰ *Wei-shu* (Wei Hanedanlığı Tarihi) Uygurlardan bahsederken bu durumu Uygurların tek bir efendiye sahip olmadıkları ve her biri egemen soylularına sahip olan boylardan müteşekkil oldukları biçiminde tarif etmektedir.¹⁸⁸¹

¹⁸⁷⁵ (Di Cosmo, 1999: 14; Peacock, 2016: 68)

¹⁸⁷⁶ (Avcıoğlu, 1983: 760; Khazanov, 2015a: 237-238)

¹⁸⁷⁷ (Khazanov, 2015a: 260-261)

¹⁸⁷⁸ (Kradin, 2008: 109-110)

¹⁸⁷⁹ (Anthony, 2009: 52; Di Cosmo, 1999: 14)

¹⁸⁸⁰ (Biran, 2015: 2)

¹⁸⁸¹ (Марков, 2010: 47)

Yapı soy bağı düzleminde kurulmuş olup temelde tüm akrabaları kapsayan bütünsel bir karakter arz eder.¹⁸⁸² Anılan bütünselliğin en önemli göstergesi de otlaklar ve su kaynakları üzerindeki hakimiyettir. Hareketli üretim araçları üzerindeki doğrudan hakimiyet aile mülkiyeti biçimi altında devam etse de aileler bir araya geldikçe otlaklar üzerindeki hakimiyet oluşan yeni soy bağı birliği nezdinde genişler. Soy bağı ilişkileri ile mülkiyet arasındaki ilişki nedeniyle akrabalık ilişkisi kurmak tarafların hakimiyetleri altındaki zenginliğin de bir araya gelmesi ve akrabalık ilişkisinin neticesinde ortaya çıkan bileşik yapının bütünsel hakimiyetine tabi olması anlamına gelmektedir. Söz konusu bu yapı Şa-po-lüe'nin İmparator Ka-tsu'ya gönderdiği 584 tarihli bir mektupta şu şekilde ifade edilmiştir. Sui-şu (84, 1a-6b)'den aktaralım:

“Şa-po-lüe, İmparator Kao-tsu'ya bir elçi aracılığıyla, şöyle bir mektup gönderdi: 'Ejderha yılının (584) 9. uncu ayı 10. Gününde, Büyük T'u-küe devletinin, gökyüzünün doğurduğu bilge ve kutsal oğlu, İ-li-kü-lu Şad Mo-ho-şa-po-lo Kağan büyük Sui'lerin imparatoruna bu mektubu gönderiyor. Sü P'ing-ho'ların, General (K'ai-fu) rütbeli elçisi gelerek, tek tek belleğime naksettiğim sözlerinizi bana ilettiler. İmparator halen karımın babasıdır, Dolayısıyla üvey babamdır ve ben onun kızının kocasıyım, sonuç olarak onun oğlu sayılırım. Farklı ülkelerde yaşıyor olsak da karşılıklı birbirimize aynı duyguları taşımaktayız. Akrabalık bağlarımız şimdi daha da güçlendi. Dilerim bu bağlar, çocuklarımız, çocuklarının çocuklarında, binlerce kuşak boyunca böyle sürsün! (İmparatorun) arzusuna asla karşı gelmeyeceğime söz veriyorum! Gökyüzü şahidim olsun! Andım olsun! Ülkemdeki bütün koyunlar ve atlar da imparatorundur, Onun ülkesindeki ipek de benimdir. Aramızda hala ben sen ayırımı mı var?'”¹⁸⁸³

Alıntıda bir göçerin soy bağı ilişkisi ile mülklerin birleşmesini bir arada kavradığını açık bir biçimde görebiliyoruz. Göçerler nezdinde soy bağı ilişkisi sadece ilişkinin tarafları olan kişi ya da ailelerin değil tüm toplumun dahil olduğu bir ilişki niteliği kazanmaktadır. Şa-po-lüe'nin Kao-tsu'ya hitaben “*ülkemdeki bütün koyunlar ve atlar da imparatorundur, Onun ülkesindeki ipek de benimdir. Aramızda hala ben sen ayırımı mı var?*” ifadesini kullanmış olması böyle bir ideolojik formasyonun sonucu olarak değerlendirilmelidir. Göçerler nezdinde toplum soy bağı dolayısıyla kurulduğu için alıntıda bahsedilen evlilik de iki toplumun birbirine akraba olması üzerinden bütünsel bir yapıya dahil olmaları

¹⁸⁸² (Beattie, 2005: 104)

¹⁸⁸³ (Mau-Tsai, 2019: 74-75)

anlamına gelmektedir ya da en azından göçerler bunu böyle kavramaktadırlar. Alıntıda kayıt altına alınan bu bütünsellik bize soy bağı örgütlenmesinin atomize ailelerin bir iş birliği düzeneğinden fazlası olduğunu, otlaklar üzerinde yapının tüm unsurlarını kapsayan kolektif bir hakimiyet kurulması bağlamında bütünsellik arz eden bir yapı olduğunu göstermektedir.

Kolektif hakimiyet ile soy bağı örgütlenmesi arasındaki ilişkinin temelinde otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu yatmaktadır. Göçerlerin sürülerini beslemek için sürekli hareket etmek zorunda olması ve bu hareketliliğin de otlaklar ve su kaynakları tarafından belirlenmesi göçer toplulukları otlak ve su kaynaklarına erişim sorununu düzenlemek zorunda bırakmaktadır. Temelde coğrafya ile ilişkileri yerleşik topluluklar kadar katı olmasa da göçerlerin de belirli rotalara gereksinimleri vardır ve savaş, kıtlık yahut benzeri bir durumda olağan göç döngülerini sürdürmeleri olanaksız yahut tehlikeli hale gelmediği sürece de belirli göç alanlarına sahiptirler ve soy bağı birimi tarafından belirlenen bu alanlarda serbestçe hareket ederler.¹⁸⁸⁴

Göç alanlarının belirli olduğu bir düzlemde hareket bütünüyle üretici birim olan ailenin inisiyatifindedir ki bu da üretici birimlerin görelî bağımsız karakterinin bir göstergesidir.¹⁸⁸⁵ Görelî olarak bağımsız göçer üretici birimler otlak ve su kaynaklarından yararlanma süreçlerinde sürekli birbirleri ile karşı karşıya gelme yani belirli bir otlak ve su kaynağı için çatışma tehdidi altındadırlar. Böyle bir düzlemde belirli göç düzenlerinin sürdürülmesi önemli bir sorundur. Gerek çatışmaların kendisi gerekse de sürekli çatışma halinin göç düzenlerini sürekli olarak bozma ihtimali otlak ve su kaynaklarına erişimi belirli bir düzenlilik düzeyinde tutacak bir örgütlenmeyi göçer toplumsal formasyonlarının yeniden üretimi için gerekli kılmaktadır.¹⁸⁸⁶ Aksi takdirde göçer üretici birimler hem otlak ve su kaynaklarına erişememekten hem de erişebilmek için savaşmaktan kaynaklanan bir basınç altında zaten kırılğan olan yeniden üretim süreçlerine yönelik daha fazla tehditle karşı karşıya kalacaklardır.

¹⁸⁸⁴ (Марков, 2010: 54, 73-74)

¹⁸⁸⁵ (Марков, 2010: 54)

¹⁸⁸⁶ (Irons, 1979: 365; Марков, 2010: 56, 60)

Göçerlerin ailelerden oluşan boylar biçiminde yaşadığı hatırlandığında yukarıda bahsi geçen örgütlenmenin boy düzleminde gerçekleştiği söylenebilecektir. Ailelerin göç rotalarının düzenlendiği bir düzlemde boylar için belirli göç alanları söz konusu olacaktır. Ne var ki mesele sadece boy düzlemi ile sınırlı değildir. Çünkü göçerler birbirlerinden izole, karşılaşma olanağı olmayan aileler halinde yaşamamakta¹⁸⁸⁷ bozkır pek çok aile ve boy tarafından paylaşılmaktadır. Bu noktada boyların hâkim oldukları göç alanlarının kullanımının da düzenlenmesi gerekecektir. Otlak ve su kaynaklarına erişmenin göçer ekonomisinin kırılmalılığı söz konusu olduğunda tarım toplumlarına nazaran çok daha yakıcı bir sorun olduğu bir düzlemde otlakların, su kaynaklarının ve sair iktisadi olanakların paylaşılması meselesi göçer toplulukları birbirleri ile karşı karşıya getirecek ve onları birbirleri ile çatışmak durumunda bırakacaktır.¹⁸⁸⁸ Söz konusu çatışma hali göçer toplulukları sürekli bir tehdit altında tutacak ve zaten yeterince kırılmalı olan toplumsal üretim döngülerini daha da istikrarsız hale getirmektedir.¹⁸⁸⁹ Anılan istikrarsızlık düzlemi göçer toplulukları birbirleri ile soy bağı ilişkisi kurmaya zorlamış olmalıdır.¹⁸⁹⁰

Göçer soy bağı ilişkilerinin farklı soy dizilerini bağlamaya olanak veren yapıları ve soy bağı ilişkilerinin ritüellere bağlı olarak soyut ilişkiler düzleminde kurulabilmesi hem soy bağı ilişkilerinin güncel olduğu bir düzlemde bir çatışma çıkması halinde yapının korunmasını sağlamakta hem de çatışma anında ve süresince soy bağı düzeninin çatışmaya göre yeniden biçimlenmesine imkan vermektedir.¹⁸⁹¹ Çatışmalar sonucunda unsurlar birbirlerine karışmakta, yeni ittifaklar ortaya çıkmakta, galipler mağlupları kendilerine bağlamaktadır. Galibiyetler, yenilgiler ve değişken ittifaklar farklı hiyerarşik düzlemlerde yeni soy bağı ilişkileri ile (ittifak, yenilen yenene bağlanması gibi) neticelenmekte ve çatışmalar boyunca soy bağı ilişkileri düzlemi genişleme olanağı

¹⁸⁸⁷ (Марков, 2010: 56)

¹⁸⁸⁸ (Di Cosmo, 1999: 15; Марков, 2010: 59)

¹⁸⁸⁹ (Di Cosmo, 1999: 15)

¹⁸⁹⁰ (Марков, 2010: 55)

¹⁸⁹¹ (Beattie, 2005: 100)

bulmaktadır.¹⁸⁹² Anılan yapı bağlamında çatışma alanı aileler ve boylar arasında kurulan ittifaklarla belirlenmektedir. Burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta da çatışma düzeyidir. Bir soy bağı birimi iç çelişki ve çatışmalardan münezzeh olmadığı için soy bağı birimi içinde iç çelişki ve çatışmalar çıkabilecektir ama söz konusu soy bağı birimi bir bütün olarak bir başka soy bağı birimi ile çatışmaya girdiğinde soy bağı ilişkileri ve törenin bütünselliği söz konusu soy bağı biriminin unsurlarını aralarındaki çatışmayı erteleme ve mensubu oldukları soy bağı biriminden yana taraf olmaya zorlayacaktır.¹⁸⁹³ Törenin bütünsellik bağlamında yapı içindeki çatışmaları erteleyen bu etkisi özellikle boy birliklerinin ortaya çıkışı ve sınıf mücadelelerinin şiddetlendiği dönemlerde kendisini gösterecektir.

Bu noktada karşımızda otlak ve su kaynakları için birbiri ile sürekli bir savaş halinde olan atomize üretim birimlerinden ziyade hakimiyet alanlarında göç döngülerini ve kaynak paylaşımını düzenleyen ve diğer yapılarla gerektiğinde çatışan gerektiğinde ise ittifak kuran yapılar çıkacaktır. Çatışma süreçleri boyunca zaferler, yenilgiler ve ittifaklar soy bağı ilişkilerini genişlettikçe göçlerin örgütlenmesi ve kaynakların paylaşılmasına ilişkin örgütlenme, genişleyen soy bağı ilişkileri boyunca yayılacaktır. Bu bağlamda göçer siyasal örgütlenmelerinde yersellik de belirli bir soy bağı örgütlenmesi düzeyinin üzerinde hakimiyet kurduğu otlak ve su kaynaklarının bir türevi olarak ortaya çıkar.¹⁸⁹⁴ Söz konusu yersellik göçlerin düzenliliği sürdüğü müddetçe sabit kalacaktır. Sima Qian bu durumu şöyle ifade etmektedir: “*Hsiung-Nu’lar sürülerinin peşinde hareket ederler. Duvarlı şehirleri ve sabit ikamet yerleri yoktur. Tarımla da uğraşmazlar ama yine de toprakları çeşitli önderlerin kontrolünde olan bölgelere bölünmüştür.*”¹⁸⁹⁵ Benzer bir ifade Çov-şu (50,1a-3a)’da T’u-küe’ler için de kullanılmaktadır: “*Her ne kadar T’u-küe’ler sürekli bir yerden bir yere göç edip yer değiştiriyorlarsa da, her birinin kendi toprağı, ülkesi vardı*”.¹⁸⁹⁶ Han Hanedanlığı Tarih’inin Hsiung-nu Monografisi’nde de konuya ilişkin “*Ancak yine de herkesin kendine ait [bir] toprağı bulunurdu*”¹⁸⁹⁷

¹⁸⁹² (Anthony, 2009: 47)

¹⁸⁹³ (Beattie, 2005: 100-101)

¹⁸⁹⁴ (Марков, 2010: 59-60)

¹⁸⁹⁵ (Otkan, 2018: 58; Sima Qian, 2010: 43)

¹⁸⁹⁶ (Mau-Tsai, 2019: 23)

¹⁸⁹⁷ (Pan Piao vd., 2004: 1)

Alıntılarda da görüldüğü üzere göçerler temelde belirli bir yerde sabit olarak yaşamasalar ve tarımla uğraşmasalar da belirli otlaklara sahiptirler ve otlakların kullanımına ilişkin bir düzenleme söz konusudur. Fakat sürü formu, iklim ve diğer topluluklarla ilişkilerin göçerlerin otlak kullanım düzenlerini sürekli değiştirdiği göz önünde alındığında söz konusu yerselliğin tarım toplumlarındaki denli sabit olmayacağı da hesaba katılmak zorundadır çünkü göçer toplumlar söz konusu olduğunda toplumsal kuruluşu belirleyen unsur yani maddi servetin ve toplumsal formasyonun yeniden üretiminin temel dayanağı toprak değil hareket halindeki üretim araçlarıdır. Toprak burada yaşam stokunun yeniden üretim süreci bağlamında analize dahil edilebilecek olan bir bağımlı değişkendir ve dolayısıyla bahsi geçen gereksinim uyarınca göçer toplulukların yersel unsurunun somut görünüşü sürekli olarak değişebilmektedir.¹⁸⁹⁸

Yukarıda anlatılanlar ışığında otlak ve su kaynaklarının paylaşımının aileleri aşan bir boyutu olduğu ve otlak ve su kaynaklarını paylaşmaya dayalı örgütlenmenin çatışma süreci içinde boylar arası bir karakter kazanmaya başlayacağını söylemek mümkündür. Göçerlerin söz konusu örgütlenme sürecinde kullandıkları ideolojik dolgu ise soy bağı pratikleridir. Nasıl ki ailelerin otlaklar ve su kaynaklarını bir yapının unsurları olmaya dayanan bir uzlaşma içinde kullanmaları onlar arasındaki soy bağı ilişkilerinden türüyorsa benzer bir biçimde boylar arasındaki ilişkiler de çoğu zaman soyut ve hukuki olan ve bu bağlamda da kan hısımlığını gereksinmeyen soy bağı ilişkileri sayesinde olanaklı olmaktadır.¹⁸⁹⁹ Birbirleri ile soy bağı ilişkisi kuran boylar en temelde bütünleşik bir yapının unsurları haline geldikleri için otlaklar ve su kaynaklarının, tam da bütünleşik bir yapının kolektif hakimiyetinde olmaları sebebiyle paylaşılabilmesi ve böylece göç alanlarının görece çatışmasız bir düzlemde belirlenebilmesi mümkün olmaktadır. Söz konusu örgütlenme geç bronz çağından itibaren aralarında soy bağı ilişkisi olan yahut bu ilişkinin kurulduğu toplulukların dönemsel şenlik ve ziyafetlerde bir araya gelerek mevsimsel göç döngülerini kararlaştırmalarında somutlaşan bir örgütlenme ile neticelenecektir.¹⁹⁰⁰ Sürülerin büyümesi ile birlikte uzayan göç döngüleri nedeniyle git

¹⁸⁹⁸ (Марков, 2010: 60)

¹⁸⁹⁹ (Марков, 2010: 55)

¹⁹⁰⁰ (Popova, 2009: 315-316)

gide daha fazla göçer topluluğu otlak ve su kaynakları üzerinde çatışmaya başlayacak ve çatışmalar sonucunda ortaya daha geniş soy bağı ağları ortaya çıkarak söz konusu paylaşım ve göç düzenlemesinin daha geniş alanlar nispetinde gerçekleştirildiği bir düzeneğe vücut verecektir. Önce aileler ve aile grupları arasında başlayan bu iş birliği ve paylaşım mekanizması soy bağı ilişkileri gelişip genişledikçe boyları da kapsar hale gelecek ve böylece boylar arası iş birliği düzeneğine evrilecektir.

Aralarında soy bağı ilişkileri olan boylar soy bağı ilişkilerine tabi unsurların yayıldığı alanlarda otlak ve su kaynaklarından ortak yararlanmakta ve boy içindeki düzenleme pratikleri boylar arası düzleme taşınmaktadır. Nitekim Hudud el Alem’de Oğuzlar ve Kimeklerin savaştıkları dönemlerde birbirlerinin hakimiyet alanlarındaki otlakları kullandıkları, Kimeklerin kışları Oğuzların topraklarına göç ettikleri biçiminde kayıt altına alınmıştır.¹⁹⁰¹ Söz konusu kayıt otlaklara ve su kaynaklarına kolektif erişim düzeneklerinin boy düzleminden, boylar arasında kurulan soy bağı ilişkileri dolayısıyla boylar arası düzleme taşınmasının bir örneğini teşkil etmektedir.

Ortaya çıkan bu yapılar, otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyeti dolayısıyla söz konusu unsurlara erişim olanaklarını yapının tikel unsurları için düzenleme olanağına sahiptirler. Otlak ve su kaynakları üzerindeki hakimiyetin kolektif niteliğine bağlı olarak söz konusu düzenleme faaliyeti de kolektif bir nitelik arz edecektir. Düzenleme sürecinin kolektif niteliği ise toylarda karşımıza çıkar. Yapının unsurlarını bir araya getiren toylarda, hazır bulunan unsurların yaşlıları yani aksaçlılar otlak ve su kaynaklarına erişim ve yapının bütününe ilgilendiren diğer hususlarda kararlar alırlar.¹⁹⁰²

Bahsi geçen örgütlenme düzeneği otlakların ve su kaynaklarının paylaşılıp göç yollarının kullanımını belirlemenin yanı sıra yapıya katılan unsurlar arasında bir iş birliği ve iş bölümü ilişkisi de kurmaktadır. Söz konusu iş bölümü ve iş birliği düzeni göçer

¹⁹⁰¹ “Kendileri ve Ğuzlar arasında barış sağlandığında kışın Ğuzlara doğru giderler” (Hudûdü’l Âlem , 2020: 54). Ayrıca bkz. (Agacanov, 2003: 219; Ahincanov, 2014: 160)

¹⁹⁰² (Марков, 2010: 59)

ekonomisinin kronik sorunları ile üretim araçları üzerinde soy bağı birlikleri tarafından kullanılan kolektif fakat dolaylı hakimiyetinin birliğinden türemektedir.

Boyların bir araya gelmesi göçer üretim tazı ve kandaş örgütlenmeye sahip Orta Asya göçerlerinin boylar arası iş bölümünden yararlanması gerekliliğince belirlenmekte ve aynı bir araya geliş aynı zamanda boylar arası iş bölümünden yararlanabilmenin koşullarını da çizmektedir. Boylar arası iş bölümü, steplere yayılmış kandaş boyların farklı şeylerin üretiminde uzmanlaşmış olmaları ve sürülerinin farklı türde hayvanlarla dolu olması, hâkim oldukları bölgelerin belirli kaynakları ihtiva etmesi bağlamında da biçimlenmektedir.¹⁹⁰³ Bu bağlamda örneğin Yeniseyliler avcı-toplayıcı bir formda örgütlenir ve kürk üretimine eğilirken, Ala-Yuntluk¹⁹⁰⁴ gibi boylar da at sürüleri ve sürülerindeki atların niteliği ile öne çıkmaktadır.¹⁹⁰⁵ Benzer şekilde bazı boylar silah üretiminde uzmanlaşmakta bazı boylar ise işbölümüne sınır hattında yürüttükleri ticaretten elde ettikleri ile katılmaktadırlar.¹⁹⁰⁶ Tölesler'in Çinliler nezdindeki adları olan Kao-Che'nin yüksek tekerlekli anlamına gelmesi ve Türklerin onları tıpkı Çinliler gibi araba yapanlar anlamına gelen *Tegreg* ismi ile anması (Töles ve Tieh-le adlandırmaları aslında *tegreğin* Çince transkripsiyonundan temellük edilmiştir)¹⁹⁰⁷ bozkırdaki göçer toplulukları arasında boylar arası iş bölümünü olanaklı ve anlamlı kılacak bir uzmanlaşma dağılımı olduğunu düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Söz konusu iş bölümü içinde tarımla uğraşan topluluklar da görülebilmekte ama bunlar ekseriyetle yerleşik oldukları için çoğu zaman iş bölümüne, kandaşlık dairesine dahil bir unsur olarak değil tat olarak katılmaktadırlar.

Boylar arası iş bölümünün söz konusu niteliği bize Göktürklerin Juan-Juan'ların demircileri olmalarına ilişkin anlatıyı¹⁹⁰⁸ da açıklama imkânı vermektedir. Göktürkler

¹⁹⁰³ (Марков, 2010: 57)

¹⁹⁰⁴ Bu arada Yunt sözcüğünün Ugor-Samoyed kökenli olduğunu ve at anlamına geldiğini de hatırlatalım. Bu bağlamda Ala-Yuntluk boyunun isminin onların boylar arası iş birliği düzeninde tuttuğu yer ile alakası olduğu da düşünülebilecektir (Kalkan, 1997: 1129; Mori, 1987: 355; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 330).

¹⁹⁰⁵ (Divitçioğlu, 2006: 39)

¹⁹⁰⁶ (Divitçioğlu, 2005a: 63-64)

¹⁹⁰⁷ (Klyashtornıy, 2018: 117)

¹⁹⁰⁸ (Mau-Tsai, 2019: 17)

Juan-Juan boy birliğinin bir unsuru olarak boylar arası iş bölümüne tabidirler ve söz konusu iş bölümü örgütlenmesi içinde muhtemelen Juan-Juan konfederasyonu için demir işlemektedirler.

Bozkır koşullarının değişkenliği ve beslenen sürülerdeki hayvan cinslerinin söz konusu koşullara bağlı olarak değişmesi her göçer topluluğunun her hayvan türünde aynı nitelikte sürü yetiştirmesine engel olmaktadır. Buna ek olarak belirli göçer toplulukları hâkim oldukları göç alanlarının nesnel özelliklerinden ötürü belirli ölçüde tarımla iştiğal edebilmekte ve buna ek olarak maden yahut kürk gibi materyallere sahip olabilmektedir. Göçer ekonomisinin kısıtlılıkları söz konusu malların her topluluk tarafından eş değer miktar ve rahatlıkla üretilebilmesine engel olduğu için belirli boylar at yetiştirirken diğerleri koyunda uzmanlaşmakta bazı boylar ise maden çıkarma, avcılıkla kürk elde edebilme olanaklarına sahip olabilmekte, özellikle yerleşik komşuların sınırlarında yaşayan boylar ise ticaret yoluyla yerleşik toplumlardan mal alabilme gibi imkanlara sahip olmaktadırlar. Soy bağı ilişkileri ile bir araya geldiği bir düzlemde topluluk içinde üretilen emtia temelde aile mülkünde olmasına rağmen kolektif mülkiyet rejimine özgü nitelikler taşıyan denetleme ve yeniden dağıtma mekanizmalarının varlığı yukarıda bahsi geçen düzenekte boyları bir diğerinin ihtiyacını karşılamaya zorlayan bir etkiye sahiptir. Mübadele ilişkilerinin törel nitelik edinmesi ile neticelenen bu zorlama birbirlerinden uzakta ve sürekli hareket halinde olan ve çok geniş bir coğrafyaya yayılan göçerlerin söz konusu geniş coğrafya üzerinde elde ettikleri kaynaklar ve sahip oldukları ekonomik olanakların yapı içinde dağıtılmasını mümkün kılar.¹⁹⁰⁹

Aileler ve Boylar soy bağı ilişkileri ile bir araya geldiklerinde bütünsel bir yapının unsurlarına dönüştükleri için¹⁹¹⁰ söz konusu bütünsel yapının yapı içinde üretilen yahut elde edilen zenginlikler üzerinde işleyen kolektif nitelikli denetim ve yeniden dağıtım mekanizmalarına da tabi olmaktadırlar. Anılan konusu mekanizmalar göçer toplulukları ellerinde olan ve yapının bir diğer unsurunun ihtiyacı olan malları değiştirmeye

¹⁹⁰⁹ (Frachetti, 2009: 24)

¹⁹¹⁰ (Wolf, 2019: 44)

zorlamaktadır. Üstelik göçer ekonomisinde yaygın olan tek yönlü uzmanlaşma ve boyların ihtiyaçları olan her şeyi üretmek için gerekli nesnel olanak ve örgütsel mekanizmalardan yoksun olması da anılan zorunluluğun herkes için geçerli olmasına neden olmakta bu bağlamda at veren boy da ihtiyacı olan demiri aynı mekanizma ile elde etmektedir. *İdişma* adı verilen bu mübadele mekanizmasının törel karakteri de anılan mübadeleler ağının ticaretten ziyade töre gereği gerçekleşen bir bölüşme-yeniden dağıtma-dayanışma düzeneğine tekabül ettiğini bize göstermektedir. Soy bağı ilişkileri aynı soyun mensuplarını birbirlerine destek olmaya, yoksulluğa düşenle dayanışmaya zorlarken ¹⁹¹¹ akrabalar topluluğunun doğrudan olmasa da dolaylı ve son kertede topluluğun sahip olduğu tüm zenginlik üzerinde üleştirme bağlamına bir kolektif hakimiyeti olması ise anılan törel zorunluluğu nesnel ilişkilere taşımaktadır.

Boylar arası/üstü yapılanmaların kurulması sürecinde bağlanmanın soy bağı hukuk içerisine alınmasının bir diğer önemli sonucu da boylar arası iş bölümü çerçevesinde gerçekleştirilecek olan *ülüş* ve *ıdışma* ilişkilerine törede bir dayanak sağlanmasıdır. *Ülüş*'ün temelde üzerinde kolektif hakimiyetin söz konusu olduğu emtianın kandaş birim içinde üleşilmesi olduğu ve üleşe dahil olabilmek için soy bağı ilişkisinin tarafı olmak gerektiği hatırlandığında, boylar arası iş bölümü sürecinde soy bağının önemi anlaşılacaktır. Boylar arası/üstü yapılanmalar soy bağı ilişkileri ile kuruldukları için boy birliği içindeki iktisadi mübadele akraba topluluğunun içinde kabul edilmekte ve bu bağlamda mübadele ilişkileri göçer üretim tarzının dışarıdan elde edilen zenginliğin iç mübadelesine ilişkin yordamı olan *ülüşe* göre gerçekleşmektedir. Yapı içerisinde üretilen zenginlik ise *ıdışma* yoluyla bölüşülmekte ve böylece farklı alanlarda uzmanlaşmış unsurların ürettikleri zenginliğin son kertede kolektif olan hakimiyet bağlamında yapı içinde yeniden dağıtılması sağlanmaktadır. Anılan süreçlerin buradaki önemi hem tarafları mübadeleye zorlaması hem de mübadele sürecini vergiden ayırması ve iç sömürüyü engellemesidir. Bu bağlamda boylar arası/üstü ilişkilerin soy bağı yoluyla kurulması bir yandan boylar arası iş bölümünün işlerliğini güvenceye alacak şekilde boyları akrabaları ile malları üleşmeye zorlamakta ama aynı zamanda da akraba topluluğu içinde sömürüyü yasaklaması sebebiyle *ülüşün* hâkim boyun merkezinde olduğu bir

¹⁹¹¹ (Beattie, 2005: 97-98)

vergilendirme ve iç sömürü ilişkisine dönüşmesini engellemektedir. Töre dairesi içinde kalındığı müddetçe mübadele başkası ile değil akraba ile yapılmaktadır ve bu bağlamda törel sınırlara tabidir. İşte bu noktada mübadele ilişkileri boylar arası/üstü akrabalık yapılanmaları etrafında gelişecek ve ortaya çıkan düzenlilikler ıdışma adı verilen yordama dönüşerek¹⁹¹² de boylar arası/üstü örgütlenmelerin önemli bir veçhesini teşkil edecektir. Boylar arası iş bölümünü ortaya çıkaran bağımlılık ilişkilerinin karşılıklı niteliği ise boylar arası iş bölümünün devletleşmesinin önünde bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹¹³

Boylar arası iş birliğini dayatan törel zorunluluğu besleyen bir diğer unsur da dış basınçlar yani Orta Asya göçerlerinin komşuları ile ilişkileridir. Hun boy konfederasyonunun ortaya çıkışı ile Çin'in tek bir hanedan altında birleşip iç çatışmalarını belirli bir düzeyde ertelemeyi başarmasının aynı dönemlere denk gelmesi¹⁹¹⁴ bir tesadüf olmasa gerektir. İç çatışmalarını en azından devlet aygıtı düzeyinde erteleyebilmiş bir Çin'in kuzeyli komşularını ve özellikle de kuzeyli komşularının otlaklarından geçen ticaret yollarını denetime almak yönünde oluşturduğu basınç,¹⁹¹⁵ söz konusu ticaret yolları üzerindeki hakimiyetleri ile beslenen ve Çin'in sınır boylarını, göçer yaşam içinde üretmedikleri emtiayı temellük etmek amacıyla baskı altında tutan/yağmalayan step göçerlerini Çin'e karşı; büyük ölçüde askeri nitelikli bir birlik altında toplanmaya itmiş olmalıdır.¹⁹¹⁶ Gerçekten de tek bir hanedan altında birleşen Çin, step göçerlerinin uzun bir süredir ihtiyaç duydukları fakat üretmedikleri emtiayı temellük etmek için akın düzenleyip boyunduruk altına aldığı bozkır sınırındaki bölgeleri savunmaya girişince göçerler de çareyi bu yeni ve kuvvetli düşmanları karşısında dış sömürü ilişkilerini kurabilmek savunabilmek amacıyla bir araya gelmekte bulmuşlardır.¹⁹¹⁷ Anılan dış etki göçer toplumunu bir birine bağlayan soy bağı ilişkileri ve boylar arası işbirliği düzeneğinin üst düzey bir yapılanma doğrultusunda evrilmesi ve buradan baktığımızda devlet olarak

¹⁹¹² Mübadele ilişkileri düzeyinde gelişen düzenliliklerin normatif pratiklere dönüşmesine ilişkin bkz. (Pasukanis, 2002).

¹⁹¹³ (Khazanov, 2015a: 276)

¹⁹¹⁴ (Di Cosmo, 2011: 42-43; Golden, 2011a: 26; 2018: 75; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 61)

¹⁹¹⁵ (Golden, 2018: 76)

¹⁹¹⁶ (Golden, 2018: 75)

¹⁹¹⁷ (Golden, 2018: 78)

adlandırdığımız daha katı boylar üstü yapılanmaların doğuşunu tetiklemektedir. Birbirleri ile boylar arası işbirliği düzeninde ilişki kuran boylar kitlesel bir göçün yahut boyların kitle halinde katılımını gerektiren bir askeri faaliyetin söz konusu olduğu durumlarda boylar arası işbirliği düzeninden çıkarak daha katı bir örgütlenme içine girmektedirler.¹⁹¹⁸ Çin'in iç çelişkilerini erteleyemediği, feodal beylikler arasındaki çatışmaların Çin'i bozkırdan uzak tuttuğu dönemlerde ise boylar bir ordu altında bir araya gelmek yerine boylar arası işbölümünün esnek örgütlenişi içinde kalmayı tercih etmektedirler.¹⁹¹⁹ Anılan dönemlerde boylar arası iş bölümü varlığını sürdürmekte fakat bir dış basınç tarafından tetiklenmediği için boylar üstü yapılanma geri planda kalmaktadır.

Boy birliklerinin reislerinin çoğu zaman münhasıran askeri alanla sınırlanmış otoritelerinin¹⁹²⁰ bize söz konusu birliklerin askeri amaçların merkezinde olduğu bir düzlemde kurulduğu göstermesine¹⁹²¹ bağlı olarak; söz konusu “dış basınç” önermesi; tek başına bir neden olmasa da önemli bir neden olarak ele alınmak durumundadır. Bu önerme ifadesini törede bulan bir üst yapının da göstergesi sayılabilir. Benzer bir şekilde, boy birliklerinin ortada bir tehdit kalmadığı durumlarda zayıflamaları da boyların tehdidin olmadığı bir düzlemde yapının boylar arası iş birliği düzenine doğru geri çekilmesi biçiminde okunabilecektir.¹⁹²² Dış basınçların zayıfladığı dönemlerde boylar arası iş birliğine dayalı örgütlenmenin esnek karakteri, savaş döneminde önderliğin üstlendiği işlevi baskılamakta ve boy birliği esnek bir forma geri çekilmekte ve buna bağlı olarak önderlerin yetkileri yavaşça silinmektedir.¹⁹²³ Söz konusu esnek forma geri dönüş ise beraberinde boy birliği içindeki çatışmaların şiddetlenmesi riskini getirmekte ve MÖ V. Yüzyılda İskitlerin Perslere karşı elde ettikleri zaferin ardından iç çatışmaların şiddetlenmesi gibi örneklerde görülebileceği üzere esnek örgütlenmeye geçişe direnen bir önderliğin söz konusu olması halinde somut çatışmalara da dönüşebilmektedir.¹⁹²⁴

¹⁹¹⁸ (Köymen, 2000: 8-9; Vladimiritsov, 1987: 122)

¹⁹¹⁹ (Chavannes, 2013: 367-368; Köymen, 2000: 9)

¹⁹²⁰ (Golden, 2018: 78-79)

¹⁹²¹ (Golden, 2018: 79)

¹⁹²² Bkz. (Avcıoğlu, 1985a: 276; Köymen, 2000: 9; Yerasimos, 1994: 114)

¹⁹²³ (Thompson, 2004: 50)

¹⁹²⁴ (Melyukova, 1995: 29)

Boylar arası iş birliği düzeni tam anlamıyla bir siyasi birleşmeye karşılık gelmemektedir. Yapı içindeki boylar birbirleri ile çatışabilmekte ve özellikle boylar üstü evreye yani boy birliklerine geçildiği durumlarda yapının önderliği için yahut yapının dağılması yönünde mücadele yürütebilmektedirler. Anılan özellikleri, boylar arası iş birliği düzeninin siyasal bir birleşme, konfederal bir yapılanma olmadığını bize göstermektedir. Ne var ki söz edilen özelliklerden yola çıkarak boylar arası iş birliği düzeninin düzensiz bir bileşim, tikel iktisadi çıkarlar üzerine kurulmuş bir mübadele düzeni olduğunu söylemek de mümkün değildir. Her ne kadar yapı içerisindeki boylar arasındaki çatışmalara engel olmasa ve bir devlet misali bir düzen kurmasa da Reşidüddin Fazlullah'ın Tatarlarla ilgili ifadelerinde görüleceği üzere ortada bir düzen de vardır.¹⁹²⁵ Söz konusu düzen, bağımsız üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişimini düzenlemekte, tek yönlü uzmanlaşma dolayısıyla yapı içinde her yerde üretilmeyen ve göçerlik bağlamında da biriktirilmesi sorun yaratan artığın iç mübadelesini olanaklı kılmakta ve göçer üretici birimlerin savunma ve dış sömürü gereksinimleri için gerekli örgütlenmeyi sağlamaktadır. Bu bağlamda bir devletten bahsedilemese de esnek niteliğe sahip bir ekonomik-siyasi-askeri birleşmeden söz etmek doğru olacaktır.¹⁹²⁶

Boylar arası iş birliği düzeni yukarıda anlatıldığı üzere göç yolları ve otlak paylaşımının düzenlenmesi ile soy bağı ilişkilerine sahip yapıları dönemsel olarak bir araya getiren dinsel nitelikli şöenler yani toylarda somutlaşan haliyle boylar arası törel mübadelelerin (*ıdışma*) varlığında tespit edilebilmektedir. Boylar aralarında çatışıyor olsalar da çatışmalar her boyun tüm diğer boylara karşı olduğu bir sürekli savaş halinden ziyade tikel boylar arasındaki anlaşmazlıklar biçiminde karşımıza çıkmakta ve boylar çatışma halinde olmadıkları boylarla göç yolları ve kaynaklara erişim noktasında boylar arası iş birliği düzeninin yordamlarını kullanmaya devam etmektedirler. Ayrıca şayet aralarında soy bağı ilişkisi mevcutsa boylar, toy dönemlerde çatışmayı kesmek ve bütünsel bir yapının unsurları olarak dinsel pratikler içine kodlanmış boylar arası iş birliği ve iş bölümü süreçlerini işletmek için de bir araya gelmek durumundadırlar.¹⁹²⁷

¹⁹²⁵ (Hassan, 2017: 97; Klyaştorıny, 2018: 190)

¹⁹²⁶ (Frachetti, 2009: 26; Марков, 2010: 55)

¹⁹²⁷ (Frachetti, 2009: 26)

Boylar arası iş birliği düzeni temelde üretici birimlerin görelî bağımsızlığının korunmasına dayanmakla beraber, kurulan soy bağı ilişkileri yapıyı bir arada tutmaktadır. Yapının soy bağı ilişkileri etrafında biçimlenmesine bağılı olarak aileler ve boylar bir yandan otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarını çözümlerken diğeryandan da gerek ekonomik gerekse de askeri bir dayanışma ağına dahil olmaktadır.

Kurulan yapı içinde ekonomik dayanışma kendisini boylar arası iş bölümü düzeninde göstermektedir. Göçer ekonomisinin tek yanlı uzmanlaşmayı dayatan yapısı ve geniş bir coğrafyaya yayılmış toplulukların farklı kaynaklar ve farklı hayvan türlerine erişimleri, soy bağı ilişkileri etrafında bir araya gelen unsurları sahip oldukları kaynakları yapının diğeryansurları ile törel bir mübadele pratiğı olan *ıdışma* dolayısıyla mübadele etmeye zorlamaktadır. Söz konusu mübadele bir yandan toplulukların ihtiyaçlarının karşılanmasını diğeryandan da özellikle yaşam stoku bağlamında karşımıza çıkan tehlikeli artışın toplum içinse soğurulmasını sağlamaktadır.

Politik dayanışma ise en somut haliyle soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanan göçer toplulukların gerek komşu toplumlardan gerekse de kendi topluluklarına mensup unsurlardan kaynaklı bir tehdit altında kaldıkları yahut dış sömürü hareketlarına giriştikleri durumlarda soy bağı ilişkilerine dayanarak yapının diğeryansurlarından askeri destek sağlamalarını mümkün kılan uran kurumunda görülebilmektedir.¹⁹²⁸ Uran kurumu, göçer toplulukları soy bağı ilişkileri ile bağılı oldukları diğeryan toplulukları yani akrabalarını savunmakla yükümlü kılmakta bu bağlamda da ekonomik dayanışmaya ek olarak politik bir dayanışma ilişkisi kurmaktadır. De Administrando Imperio'daki "*Türklerin bu sekiz boyu kendi prenslerine de itaat etmezler, ama her nerede savaş çıkarsa, ırmaklarda tüm dürüstlükleriyle ve çabalarıyla savaşmak üzere ortak bir anlaşmaları vardır.*"¹⁹²⁹ Biçiminde ifade edilmiştir. VI. Konstantin'in burada anlaşma olarak gördüğü ilişki aslında göçer boyları bir araya getiren soy bağı ilişkileri ve bu

¹⁹²⁸ Bkz. (Ahincanov, 2014: 146-147)

¹⁹²⁹ (Konstantin Porphyrogenitus, 2020: 107)

ilişkiler etrafında biçimlenen normatif pratiklerden yani töreden türeyen uran ilişkisinden başka bir şey olmasa gerektir. Kalankatlı Moses'in Alban Tarihi'nde geçen "*Güneyin halifesi, bizim prensimizin Bizans İmparatoruna meyilli olduğunu, Türkistan Kabileleriyle hısımlığı sayesinde onları istediği vakit itaat altında tutabileceğini, istediği vakit askeri harekate çağırabileceğini veya askeri harekattan alıkoyabileceğini işitmişti.*"¹⁹³⁰ İfadesi de soy bağı ilişkisinin politik karakterine ilişkin bir diğer kayıttır.

Söz konusu dayanışma ilişkisi gerek dışarıdan gelen bir askeri tehdit gerekse de içeriden gelen ve bu bağlamda göçer töresine yönelen tehditlere karşı göçerlerin kendilerini savunabilmelerine olanak vermektedir. Dışarıdan gelen tehditler söz konusu olduğunda uran genellikle bir askeri ittifak biçimini almaktadır.¹⁹³¹ Kıpçak kökenli Memluklerle Kıpçak hanlığı olarak da bilinen ve Kıpçakların Moğolları asimile etmesi ile ortaya çıkan altın ordu hanlığı arasındaki ittifak temelde Kıpçaklar arasındaki soy bağı ilişkilerine dayanmaktadır. Memlük sultanının altın orda ile olan ittifakını açıklarken biz onlarla aynı soydanız ifadesini kullanması da anılan mekanizmanın bir göstergesi olarak okunabilecektir.¹⁹³² Anna Komnena Alexiad adlı eserinde bize böyle bir yardım çağrısı ve takiben bu çağrıya cevap verilmesinin bir örneğin şu şekilde aktarmıştır:

"İşte bu sırada, [Dristra/Silistre Beyi] Tatou, yardıma gelmelerini sağladığı Kuman'larla birlikte, [kuzeyden] Tuna'ya vardı; bunlar [Kuman'lar] hesaba gelmez ganimeti ve tutsaklar kalabalığını görünce, İskit [Peçenek] Beylerine şöyle dediler: "Evimizi barkımızı bıraktık, buraya sizin imdadınıza koştuk; sizinle hem tehlikeleri hem başarıyı paylaşmak için böylesine uzak bir yolu aşmış geldik."

Uran mekanizmasının topluluk içinde işlemesi ise genellikle sınıf mücadeleleri bağlamında söz konusu olmaktadır. Uran dolayısıyla akraba toplulukların yardıma çağrılmasının dayanağı töre olduğu için, çağrının törel bir zemini bulunmak zorundadır. Şayet uran çağrısı soy bağı ilişkileri düzlemi içindeki bir unsura karşı gerçekleştiriliyor ise anılan törel zemin, göçer töresinin korunması olmak durumundadır çünkü ancak törel

¹⁹³⁰ (Kalankatlı Moses, 2019: 190)

¹⁹³¹ Bkz. (Ahincanov, 2014: 143-144; Spuler, 1957: 37-38)

¹⁹³² (Mirgaliyev, 2010: 52)

alanın dışına çıkılması söz konusu ise soy bağı ilişkilerinin kurduğu düzenin sarsılmasından ve bu bağlamda akraba olunan bir topluluk ile meşru bir çatışmadan söz edilebilecektir.

Törenin tehdit edilmesi temelde üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, iç sömürü yasağı ve otlak ve su kaynaklarına erişim haklarının dönüşmesi bağlamında söz konusu olacağı için uran çağrılarının göçer topluluğun ön-sınıf düzeninden sınıflı toplum evresine geçişi esnasında yüzeye vuracağını söylemekte bir yanlışlık olmayacaktır. Anılan ilişki dolayısıyla uran çağrısının soy bağı ilişkisine sahip olan unsurlar arasındaki bir çatışmada kullanılması temelde göçer üretim tarzının verili çerçevesinin değiştirilmesi sürecinin başladığı ve hızlandığı evrede yani ak budunun sınıflaşma eğiliminin kuvvetlendiği dönemlerde söz konusu olacak ve en temelde kara budunun ak buduna karşı yürüttüğü sınıf mücadelelerinde kullanacağı bir olanak mahiyetini edinecektir. Uranın topluluk içi çatışmalarda kullanılmasının anılan sınıfsal niteliği Karahanlılar ve Selçuklular döneminde kara budunun egemen bir sınıfa dönüşen ve kara budunun törel düzenini dönüştürmeye, onları vergilendirmeye yönelik hanedanlara karşı kullanılmasında da somut biçimiyle görülebilmektedir.

Uranın sınıf mücadelesi sürecinde istihdam edildiği bir diğer örnek de göçerlerin doğrudan soy bağı ilişkisine sahip olmasalar da bir şekilde tabi oldukları yapılarla olan çatışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Yenilgi sonucu katılma, göç ederken katılma yahut paralı askerlik hizmeti verirken katılma gibi bir pratik sonucu bir tarım toplumuna bağlanan göçerler tabii oldukları tarım imparatorluklarına karşı ayaklandıklarında, şayet soy bağı ilişkileri korunabilmişse söz konusu bu ayaklanma bir çalı yangını misali hızlı bir şekilde yayılmaktadır. Tarım toplumunun köylüsünün aksine göçerlerin yersel değil de budunsal biçimde örgütlenmeleri nedeniyle isyanlar belirli köylerle sınırlı olan çiftçi isyanlarının ötesinde aynı budunsal düzleme yayılmakta ve çok daha şiddetli olmaktadır. Kiu-t'ang-şu'da anılan sürecin bir örneği şu şekilde tarif edilmiştir:

“1. T'ao-lu yılında (679) T'uküe'lerin iki güruhunun reisleri A-şi-tê Wen-fu ve Feng-çi Şan-yü Tu-hu-fu'luğu (genel valilik) bölgesinde birlikte (Çin'e karşı)

ayaklandılar ve Ni-şu-fu'yu kağan ilan ettiler. Bunun üzerinde yirmi dört vilayetteki (barbarlar da) ayaklandı."¹⁹³³

Temelinde göçer üretim tarzında bulan boylar arası işbirliğinin sürekliliği ve boy birliklerini hem önceleyen hem de aşan karakteri bize göçer siyasal örgütlenmesinin temel düzeyinin boylar arası işbirliği düzeni olduğunu söyleme imkanı vermektedir.¹⁹³⁴ Boylar arası iş birliği düzenin bu temel karakteri çeşitli yer ve zamanlarda ortaya çıkan boy birliklerinin altında işleyen bir mekanizma olarak onun tarihsel sürekliliğini ve boy birlikleri ortaya çıkıp dağılsa, birbirleri ile çatışsa da işlemeye devam etmesi anlamına gelmektedir. Dolayısıyla göçer üretim tarzı içinde çeşitli devlet benzeri yapılar karşımıza çıksa da işleyen asıl siyasal örgütlenme, boylar arası iş birliği düzenidir.¹⁹³⁵ Dolayısıyla şayet boylar arası işbirliği düzeninde yapısal bir dönüşüm olmadıysa birbirini takip eden ve hatta aynı anda farklı yerlerde ortaya çıkan boy birlikleri ve sair siyasal yapılanmalar aynı boylar arası işbirliği düzeninin unsurları oldukları müddetçe farklı siyasal yapılanmalara değil göçer siyasal örgütlenmesinin temel formu olan boylar arası işbirliği düzeninin farklı biçimlerine denk düşerler.¹⁹³⁶ Temelde farklı siyasal yapılar oluştursalar ve hatta birbirleri ile çatışsalar da soy bağı ilişkileri etkin olduğu müddetçe bütünsel bir törel yapının unsurlarıdır.¹⁹³⁷ Soy bağı ilişkileri korunduğu müddetçe onları bir araya gelmeye zorlayan ve belirli durumlarda gerçekten de bir araya getiren bir törel zemin vardır ve o zemin de boylar arası işbirliği düzeneğidir.

Boylar arası iş birliği düzeneğinin öne çıktığı siyasal örgütlenme biçimleri içinde üretim araçları üzerinde bir sınıfın hâkimiyeti ve iç sömürüye dayanan devlet tipine rastlanması zordur. Yukarıda da belirtildiği gibi anılan topluluklar soy bağına dayalı olarak örgütlenmekte üretim ilişkileri ağırlıklı olarak yaşam stokuna dayanmaktadır. Bahsi geçen düzende otlak ve su kaynaklarına erişim sorunu kolektif hakimiyeti dayatmaktadır. Bu bağlamda üretim araçları üzerinde hakimiyet toprak ve su kaynakları düzeyinde doğrudan sürüler düzeyinde ise dolaylı olarak kolektif bir nitelik arz etmektedir. Üstüne

¹⁹³³ (Mau-Tsai, 2019: 210-211). T'ang-şu'daki kayıt için bkz. (Mau-Tsai, 2019: 291-292).

¹⁹³⁴ (Grousset, 2011: 414)

¹⁹³⁵ (Grousset, 2011: 413-414)

¹⁹³⁶ (Grousset, 2011: 414)

¹⁹³⁷ (Emecen, 2010: 18)

üstlük doğrudan yönetici tarafından kontrol edilen ve gereç ve kazançları yönetim tarafından sağlanan bir askeri güç tam anlamıyla oluşmamakta ve buna mukabil iş bölümü aile/oba kademelerinde gelişmekte, sınıf yapısı ön-sınıf aşamasında takılı kalmaktadır.¹⁹³⁸ Anılan düzlemde siyasal yapılanma boy ve boylar üstü düzlemde kandaş toplumsallık sınırları içinde gerçekleşmektedir. Boy birlikleri temelde soyut soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanmış,¹⁹³⁹ göçer üretim tarzı dahilinde olmak bağlamında ortaklaşan göçer boylarının hâkim bir boyun merkezinde olduğu hiyerarşik ama aynı zamanda boyların görelî otonomisini koruduğu konfederatif yapılarıdır.¹⁹⁴⁰ Hiyerarşik örgütlenme farklı boy birliklerine göre farklı biçimler edinebilmektedir. Bazı boy birlikleri ön-sınıfların sınıflaşma sürecinde ilerlemelerine paralel olarak merkezileşme temayülleri gösterirken ön-sınıfların sınıflaşma süreçlerinin kesintiye uğradığı yahut gelişmediği örneklerde daha esnek yapılarla karşılaşılabilir. Bu bağlamda MS VI-IX Yüzyıllar arasında Göktürkler gibi daha merkezileşme temayülünde yapılanmalara rastlanıldığı gibi Tieh-le ve Dönemin Karluklarında Göktürk boy birliğinden daha esnek örgütlenme örnekleri de görülebilmektedir.¹⁹⁴¹

3.4. BOYLAR KONFEDERASYONU – BOY BİRLİKLERİ

Okuyacağınız başlık boylar arası iş birliği düzeninin dış tehdit ya da dış sömürü ilişkileri kurma gereksinimi etrafında daha merkezileşmiş bir siyasal örgütlenmeye doğru evrilmesi sürecinde karşımıza çıkan boy birliklerini ele alacaktır. Boy birliklerinin incelenmesi boy birliklerinin tanımlanması ve boylar arası iş birliği düzeni ile aralarındaki farkların belirtilmesi ile başlanacaktır. Söz konusu hususlar ele alınırken boy birlikleri ile devlet aygıtı arasındaki farklar da incelenecektir. Söz konusu farkların ele alınması ile birlikte boy birliklerinin askeri demokratik yapılarının da ortaya konulması amaçlanmaktadır.

¹⁹³⁸ (Kradin, 2015: 23)

¹⁹³⁹ (Klyaştorıny, 2018: 47)

¹⁹⁴⁰ (Bodmer, 2001: 35; Drompp, 2015: 437; İnalçık, 2005: 479; Klyaştorıny, 2018: 45; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 336; Turan, 2008: 78)

¹⁹⁴¹ (Divitçioğlu, 2005a: 235)

Boy birliklerinin askeri demokratik yapıları açıklanırken hakim boyların ve önderlik konumunun sınırlılıkları ve boylar ve boy birlikleri arasında üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminden kaynaklanan çelişkili ilişki ve çatışmalar incelenecektir.

Boy birliklerine ilişkin genel açıklamaların ardından Oğuz, Hun ve Göktürk boy konfederasyonlarının işleyişi, yukarıda verilen teorik çerçeve içinde ele alınacak ve Hunlardan Oğuzlara uzanan tarihsel süreç içinde boy birliklerinin ortaya çıkışları, iç işleyişleri ve boy birlikleri içindeki çelişkilerin göçer töresi ve askeri demokratik yapı üzerindeki tahribatlarına ilişkin erken dönem belirtiler incelenecektir. İnceleme esnasında boy birliklerinde önderlik işlevi ve sınırlılıkları, boy birliklerinin yapısal esnekliği ve siyasal istikrar arasındaki ilişki ile boy birliklerinin dış sömürüye bağımlılığı ve kara budunun yapının sürekliliğine ilişkin rızası arasındaki ilişkiler ele alınacaktır. Söz konusu ilişkilerin ele alınması dolayısıyla boy birlikleri düzeyinde işleyen törel mekanizmaların ve boylar arası işbirliği düzeni, boylar ve boy birlikleri arasındaki ilişkilerin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Göçer boy birlikleri kendilerini oluşturan boyların, hâkim bir boy etrafında soy bağı ilişkilerinin kurulması dolayısıyla bir araya gelmeleri biçiminde oluşurlar.¹⁹⁴² Hakim boy diğer boyları kandaş toplumsallık içinde bir araya getirir. Süreç boyların kendi istekleri ile katılmalarını kapsadığı kadar mağlup edilip hiyerarşik düzenin alt kademelerine katılma yoluyla boy birliğine dahil edilmelerini de içermektedir.¹⁹⁴³ Fakat her ne şekilde olursa olsun, birliğe bir şekilde katılan bir boy, şayet bağımlı bir unsur olarak doğrudan sömürü içeren ilişkilere tabi kılınmamışsa, üretim araçları ve emek gücü kitlesi ve askeri gücü üzerindeki hakimiyetini muhafaza etmektedir. Söz konusu boy birliklerini kuran hâkim boy, kurulan konfederal yapıya kendi ismini verir ve boy birliği

¹⁹⁴² Divitçioğlu, 2005a: 161-162; Avcıoğlu, 1985a: 291; Khazanov, 2015a: 238

¹⁹⁴³ (Avcıoğlu, 1985a: 428; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 69)

onun ismiyle anılır.¹⁹⁴⁴ Boylar ise boy birliğine dahil olsalar bile bağımsızlıklarını korudukları ölçüde kendi isimlerini taşımaya devam etmektedirler.¹⁹⁴⁵

Göçer boy ve boy birliklerinin devletten çok askeri demokrasi dediğimiz forma yakınsıyor oluşlarının en temel göstergelerinden biri göçer toplumunun eş zamanlı olarak ve kadınlar dahil tüm üyelerini kapsayacak biçimde silahlı oluşudur. Tüm boy veya boy birliğinin aynı zamanda bir orduya tekabül ettiği¹⁹⁴⁶ bu düzende, tüm toplum silahlı olduğu için; egemen bir sınıfın toplumun geri kalanından ayrılmış bir silahlı güce dayanarak hükmetmesi söz konusu olmamaktadır.¹⁹⁴⁷ Orta Asya destanlarında da sıklıkla görüldüğü üzere silahlı göçer toplumu, boy yahut boy birliğinin menfaatleri yönetici pozisyonundaki kimseler tarafından tehdit edildiğinde hızlı bir biçimde silaha sarılarak kesin sınıf tepkileri verebilmektedir. Toplumun bir bütün olarak ordu olması biçiminde karşımıza çıkan bu askeri demokrasi niteliği, göçer toplumlarında iç sömürüye özgülenmiş bir baskı olarak devlet aygıtının ortaya çıkmasının önündeki en önemli engellerden biridir. Böyle bir durumda Orta Asya göçerleri tarafından kurulan siyasi birlikler aslen komşu toplumlara düzenlenen akınların, yürütülen savaşların, ticaret yollarına hâkim olmanın, komşu toplumları haraca bağlamanın ve yağmanın; yani dış sömürünün gerçekleştirilebilmesi için ortaya çıkan uzun erimli ve yönetsel nitelikleri de bulunan askeri hareketlerin somut biçimlerine karşılık gelmektedir.

Boylar üstü yapılanma dış basınçların belirleyiciliği altında, temellerini göçer üretim tarzında bulan ve boylar üstü yapılanmalar ortaya çıkmasa dahi, törenin bütünselliği dahilinde işlemeye devam eden boylar arası iş birliği düzeneğinin Hunlarda Şan-Yü adı verilen¹⁹⁴⁸ ve başka örneklerde Yabgu, Kağan ve benzeri isimler alan bir önderi etrafında daha merkezileşmiş ve katılmış-esnekliğini yitirmiş bir forma evrilmesi ile ortaya

¹⁹⁴⁴ (Ahincanov, 2014: 153; Avcıoğlu, 1985a: 288-289; Golden, 2018: 24; 2015: 102; Laszlo, 1945: 38; Rásonyi, 1939: 407). Benzer bir ilişki akrabalık ilişkileri ile birbirine bağlanan savaşçı topluluklarının oluşturdukları başka toplumsal formasyonlarda da karşımıza çıkmaktadır. Germanler örneği için bkz. (Tacitus, 1944).

¹⁹⁴⁵ (Macit, 2015: 82)

¹⁹⁴⁶ (Tatar ve Tatar, 2005: 282)

¹⁹⁴⁷ (Engels, 2017: 124)

¹⁹⁴⁸ (Pan Piao vd., 2004: 7)

çıkmaktadır. Söz konusu katılma, kendi iç dinamikleri etrafında boylar arası iş birliği düzeneği dahilinde bir araya gelen göçer boyların bir dış tehdide karşı yahut dış sömürü ilişkileri kurma amacıyla bir araya gelmeleri bağlamında dış etkenlerin belirleyicinde oluşur. Yapının ortaya çıkışında dış etkenlerin belirleyiciliğinin ağır basması yapının ve özellikle önderlerin işlevlerinin büyük ölçüde yapının dış ilişkilerine özgülenmesi ile neticelenmiştir. Boylar üstü yapılanmalar ve göçer önderliği komşularla agresif ticaret ilişkileri sürdürmek yahut onları doğrudan haraca bağlamak, yapıyı komşulara karşı savunmak gibi amaçlar etrafında belirli bir siyasal etkinlik göstermekle beraber yapıyı oluşturan unsurların iç işleyişlerini belirleme kudretinden büyük ölçüde yoksundurlar.¹⁹⁴⁹ İç ilişkiler boylar arası işbirliği düzeneği dahilinde töre tarafından belirlenen sınırlar içinde işlerken kağanlar yapının kolektif menfaatleri doğrultusunda savaflara ve göçlere önderlik etmek, komşuları eşit olmayan ticari ilişkilere zorlamak ve yapıyı komşularla olan ilişkilerinde temsil etmek gibi sınırlı bir alanda faaliyet göstermektedirler.

Boy birliklerinin hiyerarşik örgütlenmesi içerisinde boylar soy bağı ilişkilerine bağlı olarak yapıya doğrudan katılabilecekleri gibi Tokuz-Oğuzlar ve Göktürk boy birliği arasındaki ilişkide görülebileceği gibi bir başka boy birliğinin unsuru olarak da katılabilmektedir.¹⁹⁵⁰ Boy birliğinin ortaya çıkması sürecinde kurulan soyut soy bağı ilişkileri hali hazırda kurulmuş olan soy bağı ilişkilerini ortadan kaldırmayacağı için birbirleri ile soy bağı ilişkileri dolayımı ile bağlanmış olan boylar boy konfederasyonuna tek bir boy olarak değil bir boylar topluluğu olarak katılabilmektedir. Anılan mekanizmanın dayanağı, soy bağı ilişkilerinin kolektif niteliğidir. Soy bağı ilişkisi bir kez kurulduğunda sadece ilişkiyi kuran ritüelin doğrudan taraflarını değil, onların soy bağı ilişkisi ile bağlı olduğu bütünlüğü bağladığı için tekil boyların yanı sıra boy birliklerinin de konfederal yapıya katılması mümkün olmaktadır.

Bir yanda bir boylar üstü düzen diğer yanda ise üretim araçları ve askeri gücü üzerinde doğrudan hakimiyete sahip olan ve boy birliğinden ayrılrsa dahi topluluğu yeniden

¹⁹⁴⁹ (Eriksen, 2004: 104)

¹⁹⁵⁰ (Sinor ve Klyashtorny, 1996: 336)

üretebilme imkanlarını elinde tutan boyların bir araya gelmesi çelişki bir yapıya vücut vermektedir.¹⁹⁵¹ Söz konusu çelişkinin bir tarafında ak budun ve özellikle de ak budunun iç hiyerarşisinde üst basamaklarda yer alan soylar yer almaktadır. Söz konusu unsurlar boy birliğinin işleyişi içinde boyların otonomilerine yönelik sınırlayıcı müdahaleleri gerçekleştirmek arayışındadır. Ne var ki bunu yapacak kuvvetten yoksundurlar çünkü söz konusu müdahalenin olabilirliği, kendi üretim araçları ve askerleri olan boyların rızasını gerektirmektedir. Bu bağlamda boy birliği ancak boylar yapı içinde kalmaya rıza gösterdikleri sürece varlığını sürdürebilecektir.¹⁹⁵² Belirli durumlarda bir unsurun yapıdan ayrılma yahut yapının işleyişi karşısında kendi otonomisini öne çıkarma çabalarına karşı sert müdahaleler olsa da söz konusu müdahaleler de yine otonom olan diğer boyların katılmaları ile gerçekleştiği için çelişkili yapının ortadan kalktığı biçiminde yorumlanamayacaktır. Yapının sürekliliği, her an birliği terk edebilecek durumda olan ve hâkim boyun kendi üretim araçları ve emek gücü kitleleri üzerinde sömürü ilişkisi kurmaya yönelik pratiklerini şiddetli tepkiler vermeleri ile ünlü olan boyların katılma halinin devamlılığına; bu ise hakim unsurların hakim olma hallerine rıza göstermeye bağlıdır. Hâkim boy zayıfladığında, ülüş dolayısıyla yapı içinde zenginlik dağıtımını sağlamakta yetersiz kaldığında yahut diğer boylar üzerinde yeni sömürü ilişkileri kurmaya çalıştığında yapı ya dağılmakta ya da bir başka hâkim boyun ortaya çıkması ile isim değiştirerek devam etmektedir.¹⁹⁵³ Farklı zamanlarda ortaya çıkan bu süreç, boyların ötesinde bir yapının, yapının –boy teşkilatı şeklinde örgütlenmiş- taşıyıcıları tarafından töre başlığı altında etkilerini doğurmasına bir örnek olarak sunulabilir. Her iki durumda da yapıya adını veren boyun hâkim pozisyonu ve buna bağlı olarak da adını verdiği boy birliği ortadan kalkmakta ve böylece bugünden baktığımızda bir ölçüde hatalı olarak “devletin yıkılması” dediğimiz durum hasıl olmaktadır.

Yapının çelişkili karakteri bağlamında boylar arası iş birliği düzeneği ve boy birlikleri sıklıkla iç çatışmalara sahne olmuşlardır. Söz konusu çatışmalar yer yer savaş boyutuna erişse de çatışan unsurlar arasındaki soy bağı ilişkilerinin ortadan kalkması anlamına

¹⁹⁵¹ (Peacock, 2016: 70)

¹⁹⁵² (Biran, 2015: 2)

¹⁹⁵³ (Golden, 2018: 24)

gelmez. Mesele daha çok soy bağı ilişkileri içindeki hiyerarşik konumların belirlenmesi, yani yapı içindeki ve daha da önemlisi paylaşım ilişkilerindeki konumun belirlenmesidir. Üstüne üstlük çatışmalar genelde yeni soy bağı ilişkilerinin kurulması ile yani yenilenlerin galiplere hiyerarşik bir düzende katılması, onlarla akraba olmaları ile neticelendiği için yapının budunsal anlamda genişlemesi ile de neticelenebilmektedir.¹⁹⁵⁴ Bu bağlamda Bilge Kağan'ın Göktürk Boy Konfederasyonunun kurulması esnasındaki en çetin düşmanlarından olan ve yenilgiye uğratılan Oğuzları *menin budunum* diye anması¹⁹⁵⁵ bir tesadüf değildir. Burada ifadenin doğru anlaşılması için Bilge Kağanın ifadesinin bir sahiplikten ziyade boylar arası iş birliği ilişkileri ve soy bağının bütünsel karakterine bir atıf niteliği taşıdığına altını çizmek gerekmektedir.

MS IX-X. Yüzyıllarda Sir Derya Havzası, Aral Gölü Çevresi ve Hazar Denizi'nin Kuzeyini kapsayan fakat tam olarak sınırlarını belirlemenin zor olduğu bir bölgede ortaya çıkan Oğuz konfederasyonunun örgütlenme örneğinde önderliğin boylar arasında paylaşılıyor olması, merkezinde soy bağına dayalı¹⁹⁵⁶ bir askeri demokratik nitelik arz eder.¹⁹⁵⁷ Bu bağlamda göçer siyasal örgütlenmesinin klasik olarak tarif edebileceğimiz bir örneği karşımızdadır.¹⁹⁵⁸ Siyasal örgütlenme boyların soy bağı ilişkileri etrafında bir araya gelmesi ile biçimlenmekte ve önderlik konumu soy bağı örgütlenmesi içinde belirli işlevlerle sınırlandırılmaktadır. Göçer siyasal örgütlenmesinin genel çerçevesinde Oğuzlarda da büyük sürüler üzerinde hakimiyet kurmuş ve siyasal iktidar organlarını aralarında paylaşan soylu aileler ve onların önderlik ettiği boylara rastlanmaktadır.¹⁹⁵⁹

Oğuz Konfederasyonu'nun siyasal örgütlenmesinde siyasal iktidarın parçalara ayrılarak federasyon içindeki boylarca üleşilmesi kendisini mitlerde de göstermektedir. Oğuz Kağan mitine gidelim:

¹⁹⁵⁴ (Ahincanov, 2014: 122)

¹⁹⁵⁵ (Gömeç, 2004: 117; Orkun, 2011: 62; Turan, 2009: 42)

¹⁹⁵⁶ (Agacanov, 2003: 159)

¹⁹⁵⁷ (Agacanov, 2003: 153; Agajanov, 1998: 61; Golden, 2010: 70; Grousset, 2011: 164; Köymen, 2000: 5-6; Timur, 1994: 45)

¹⁹⁵⁸ (Agacanov, 2003: 61)

¹⁹⁵⁹ (Agacanov, 2003: 61)

“Bu çocuğun yüzü gök, ağzı ateş gibi al, gözleri ela, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi. Bu çocuk anasının göğsünden ilk sütü -ağuz- emdi ve bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi, dile gelmeye başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omzu gibi, göğsü atı göğsü gibi idi. Bedeni tüptüylüydü”¹⁹⁶⁰

Metinde görülebileceği üzere Oğuz Kağanın gelişmesi esnasında vücudu birden fazla hayvana atıfla, bir bileşik hayvan olarak tasvir edilmektedir.¹⁹⁶¹ Oğuz kağanın bedeninin çeşitli hayvanların bir araya gelmiş hali olarak tasvir edilmesi bize Oğuz Konfederasyonunun siyasi örgütlenmesine ilişkin bir şeyler söylemektedir.

Metnin bize gösterdiği ilk şey, Oğuz konfederasyonunda siyasal iktidarın yapının unsurlarınca kolektif bir şekilde yürütülmesi ve üleşilmesidir. Bu yüzden olsa gerektir ki Oğuz Kağan Destanı’nda köksel ataya eşlik eden, onunla (ya bedeninde tebarüz etmek ya da emmek-emzirmek dolayısıyla) özdeşleşen ata ruhu tek bir hayvan/ongun değil, siyasal iktidarın her biri kendi ongununa sahip olan boylar arasında üleşilmiş olması bağlamında farklı ongunların birbirine mezc olmuş hali, bir bileşik hayvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Oğuzlarda önderin bir bileşik hayvan olarak gelişmesi, Oğuz Federasyonunun siyasal iktidarı hâkim çekirdeği oluşturan boyların soyluları arasında üleştiren yapısının¹⁹⁶² bir soyutlaması olarak okunabilecektir. Soyutlama kazındığında ise altından Kağan unvanının kullanılmadığı bir boy birliği olan Oğuz Federasyonun boy birliğindeki boyları iktidara daha kolektif bir biçimde hâkim kılan çoklu önderlik yapılanması çıkmaktadır.¹⁹⁶³ Anılan çoklu önderlik ise Oğuz konfederasyonunda merkezileşme temayüllerinden geride kalması ve yapının daha merkezsiz ve esnek bir formda somutlaşması ile neticelenmektedir.¹⁹⁶⁴ Bu bağlamda Oğuz konfederasyonunda Yabgu yönetmekten çok önderlik eden bir kimse olarak tarif edilebilecektir. Siyasal iktidarın önderlik dışındaki işlevleri ise büyük ölçüde

¹⁹⁶⁰ Aktaran, (Divitçioğlu, 2005b: 25)

¹⁹⁶¹ (Divitçioğlu, 2005b: 25; Koçak ve Zenginoğlu, 2018: 8)

¹⁹⁶² (Agajanov, 1998: 67)

¹⁹⁶³ (Bartold, 2014: 270; Divitçioğlu, 2005b: 24-25)

¹⁹⁶⁴ (Bartold, 2014: 274; Khazanov, 2015a: 294)

konfederasyonu oluşturan boylar ve bunların önderleri yani aksaçlılar arasında paylaşılmıştır.¹⁹⁶⁵

Steplerde kabile-aşiret düzeyini aşan ve ilk kez üretici güçlerin, artığın ve iş bölümünün bir devleti ortaya çıkarabilecek denli örgütlendiği bilebildiğimiz ilk ve sonrası için bir kerteriz noktası teşkil eden örnek olarak MÖ III. Yüzyılda tarih sahnesine çıkan Hunlar sayılabilecektir.¹⁹⁶⁶ Hunlara kadar step toplulukları içinde boylar arası iş birliği düzenini aşan bir yapılanmaya rastlanmaktadır. Örneğin Sima Qian'ın (MÖ 135-67) kayıtlarında MÖ VII-VI. Yüzyıllarda Çin'in Kuzey komşusu olan ve Rong adını verdiği topluluklardan, siyasi birlikleri olmayan, kendi başbuğlarına bağlı boylar halinde yaşayan, sık sık bir araya gelseler de bütünsel bir örgütlenme oluşturamayan boylar olarak bahsetmiştir.¹⁹⁶⁷ Sima Qian burada muhtemelen Hunlarla birlikte ortaya çıkan daha katı bir yapılanmanın mevcut olmadığını kastetmektedir.¹⁹⁶⁸ Çünkü soy bağı ilişkileri boyunca biçimlenen boylar arası iş birliği düzeninin varlığını fark etmesi muhtemelen mümkün değildir. Ama yine de boyların sık sık bir araya geldiğine ilişkin vurgusu bize ortada bir boy konfederasyonu olmasa da boyları bir araya getiren bir düzeneğin var olduğunu düşünme imkânı vermektedir.¹⁹⁶⁹ Mete'nin Şan-yü olması ile birlikte ise boylar arası iş birliği düzeneğinin içinden daha merkezîleşmiş, daha katılmış bir forma sahip hun boy birliği çıkmıştır. Sima Qian bu durumu şöyle tarif etmektedir:

“Hunların atası Chunwei'den Maodun'un zamanına kadar, kabilelerin çeşitli gruplara bölüldüğü ve dağıldığı, bazen genişlediği, bazen de küçüldüğü 1000 yıldan fazla bir süre geçti. Bu nedenle, Xiongnu hükümdarlarının soyunun sıralı bir açıklamasını vermek imkansızdır. Bununla birlikte, Maodun iktidara geldiğinde, kuzeydeki diğer tüm barbar kabileleri boyunduruk altına alan Hunlar güç ve büyüklüklerinin zirvesine ulaştılar ve rakip bir ulus olarak Çin ile yüzleşmek için güneye döndüler.”¹⁹⁷⁰

¹⁹⁶⁵ (Bartold, 2014: 274-275; Köymen, 2000: 5)

¹⁹⁶⁶ (Avcıoğlu, 1985a: 437; Di Cosmo, 2018: 36; Golden, 2010: 69; Grousset, 2011: 41; Ishjamts, 1996: 153-154; Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 63; Klyashtorny, 2018: 32; Марков: 2010: 31; Sneath, 2010: 3)

¹⁹⁶⁷ (Klyashtorny, 2018: 29; Марков: 2010: 45; Ögel, 2015: 50; Sima Qian, 2010: 47)

¹⁹⁶⁸ Bkz. (Ögel, 2015: 32)

¹⁹⁶⁹ (Di Cosmo, 2013: 29-30)

¹⁹⁷⁰ (Sima Qian, 2010: 47)

Kuruluşu MÖ III. Yüzyıla tarihlenebilecek olan bu entite¹⁹⁷¹, birden fazla kabilenin soy bağı ilişkileri etrafında bir araya gelmesiyle¹⁹⁷² üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyetin, boyların oluşturduğu konfederasyon¹⁹⁷³ nezdinde bir taksim ilişkisine (*ülüş*) dönüşmesinin ve Çin’de merkezi bir imparatorluğun ortaya çıkması başta olmak üzere yerleşik komşuların dış basınçlarının sonucunda boylar üstü bir yapıyı ortaya çıkarmıştır.¹⁹⁷⁴ Bozkırdaki boylar arası işbirliği düzeneğinin daha merkezi bir forma evrilerek Hun boy birliğine dönüşmesinde dış basınçların etkisi aynı dönemde Çin’deki parçalı feodal yapının yerini Merkezileşmiş bir imparatorluğa bırakmasında görülebilmektedir.¹⁹⁷⁵ Çin parçalı bir feodal sistemden merkezileşmiş bir imparatorluğa evrildiğinde agresif ticaret ve dış sömürü ilişkilerini sürdürmek için boylar arası iş birliği düzeneği yetersiz kalmış olmalıdır.¹⁹⁷⁶ Merkezileşen Çin’in birleşik askeri gücü ve boyların tek başlarına alt edebilecekleri ve çoğu zaman kendi içlerinde çatışma halinde olan feodal beyliklerin yerini Çin’in tamamına hâkim bir imparatorluğun alması göçerleri karşısındaki bu yeni yapıya karşı ticari ilişkilerini ve dış sömürü ilişkilerini koruyabilecek daha merkezi bir askeri örgütlenmeye itmiş ve böylece boylar arası iş birliği düzeninden boy birliği düzenine geçilmiştir.¹⁹⁷⁷

Boylar arası iş birliği düzeneğinin katılma dönemleri olarak tanımlayabileceğimiz bot birliklerinde askeri nitelik ağır basmaktadır.¹⁹⁷⁸ Buy bağlamda Hun boy birliği ile birlikte tarih sahnesine çıkan yeni yapının askeri gereksinimlerden türemiş bir birleşme bir askeri boy konfederasyonu olduğunu söylemek mümkündür.¹⁹⁷⁹ Söz konusu ağırlık boy birliklerinin örgütlenme katmanlarının göçer askeri örgütlenmesindeki onluk düzene bağlı olmasında da somut bir biçimde görülebilmektedir. Hun boy birliğini oluşturan boylar çıkarabildikleri asker sayılarına göre düzenlenmektedir ki bu yapının askeri

¹⁹⁷¹ (Bartold, 2014: 185; Gumilev, 2003: 46)

¹⁹⁷² (Baykuzu, 2005: 104; Gumilev, 2003:68)

¹⁹⁷³ (Di Cosmo, 2011: 38)

¹⁹⁷⁴ (Atalay, 2014: 107; Avcıoğlu, 1985a: 427; Di Cosmo, 2011: 44; 2013: 29; Golden, 2010: 69; 2018: 27)

¹⁹⁷⁵ (Di Cosmo, 2010: 11; Ögel, 2015: 47)

¹⁹⁷⁶ (Lattimore, 1979: 484; Марков, 2010: 55-56)

¹⁹⁷⁷ (Di Cosmo, 2010: 11; Lattimore, 1979: 483-484)

¹⁹⁷⁸ (Grousset, 2011: 34; Марков, 2010: 56)

¹⁹⁷⁹ (Марков, 2010: 45-46)

niteliğinin göstergesi olarak alınabilecektir.¹⁹⁸⁰ Bu bağlamda karşımıza çıkan şey aslında boylar arası iş birliği düzeneği içinden tebarüz eden bir sürekli orduya daha yakındır.

Hunlar ile esnek yapılı bir boylar arası iş birliği düzeni içerisinde önderliği tekeline almış bir soyun başında olduğu -fakat hala boyların egemenlikten pay talep edebildiği- bir yapı içinde; boyların yönetici aristokrat sınıf tarafından teşkilatlandırıldığı, daha merkezi ve esasen daha askeri bir forma evrilmiştir. Hunların ortaya çıkardığı bu yeni yapılanma yerleşiklere göre “esnek” sayılabilecek olsa da devlete yakınsadığını söyleyebileceğimiz, daha merkezi bir yapı içinde örgütlenme niteliği taşımaktadır.¹⁹⁸¹

Boylar üstü yapılanmaların çoğu zaman aslında uzun süreli bir askeri birliktelik biçiminde somutlaşan niteliği ile boyların üretim araçları, emek güçleri ve askeri potansiyelleri üzerindeki doğrudan ve dolaysız hakimiyetlerini boy birliğine devretmiyor oluşları bize Orta Asya devletleri denilen yapıların, hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyetin hakim unsur olarak kaldığı bir düzlemin dışına çıkılmadığı müddetçe devletten çok belirli bir askeri-politik-ekonomik amaç üzerine bir araya gelen boyların gerçekleşmesi yapının sağladığı olanaklara dayanan ortak bir hareketi olduğunu göstermektedir.¹⁹⁸² Söz konusu yapılanmalar bir yanda boylar üstü bir normatif düzenek olan töre aracılığıyla bir araya gelirken diğer yanda birbirlerine karşı yine törel bir pratik olan iç sömürü yasağıyla korunan görel olarak bağımsız boylardan müteşekkildir. Yapının anılan özelliği onun karakterini ve işleyişini belirleyen hâkim çelişkiyi karşımıza çıkarmaktadır. İç sömürünün çok ender durumlarda uygulanabildiği bir düzende kurulan boylar arası/üstü örgütlenmeler anılan çelişki nedeniyle bir yandan esnek diğer yandan da istikrarsız yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁸³

Hun boy birliği ile birlikte ortaya çıktığını tespit edebildiğimiz bu siyasi yapılanmada iki katman mevcuttur. İlk katman boy birliklerinin öncesine uzanan ve boy birliklerinin

¹⁹⁸⁰ (Марков, 2010: 45)

¹⁹⁸¹ (Gumilev, 2003: 89-90)

¹⁹⁸² (Golden, 2018: 79)

¹⁹⁸³ (Khazanov, 2015a: 261, 281)

ortaya çıktığı dönemlerde de işlemeyi sürdüren boylar arası iş birliği düzenidir. Boylar arası işbirliği düzeni göçer siyasal örgütlenmesinin temel formu olarak, üretici birimler arasındaki otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarını ve göç yollarını düzenlemek, tehlikeli artığın dağıtılması ve sair iç mübadele süreçlerini işletmek alanında etkindir ve boy birliği aşamasında da etkinliğini sürdürmektedir.¹⁹⁸⁴ Büyük çaplı dış sömürü ilişkilerinin kurulması gereksinimi yahut güçlü komşuların ortaya çıkması halinde ise boylar arası iş birliği düzeni, esnek ve merkezileşmeye olanak vermeyen karakteri nedeniyle yetersiz kalmaktadır.¹⁹⁸⁵ Anılan yetersizlik sonucunda boyları daha merkezi bir düzende, bir önderin etrafında bir araya getiren ve askeri niteliği baskın bir yapı olarak boy birlikleri ortaya çıkmaktadır. Boy birlikleri temelde boylar arası iş birliği düzeneğini ortadan kaldırmamakta sadece onun yetersiz kaldığı alanlarda işlemektedir. Bu bağlamda Hun boy birliği ile birlikte göçerlerin siyasal örgütlenmelerine temel karakterini veren bu iki katmanlı düzenin unsurlarının kategorik bir düzlemde birbirlerini tasfiye etmektense birbirlerini tamamladıklarının altını çizmek gerekmektedir.¹⁹⁸⁶

Hunların ilk bilinen örneğini teşkil ettiği ve sonraları göçer boy konfederasyonlarının temelini teşkil edecek olan bu yapı, boylar ve aşiretler düzeninin aksine, hala üzerinde kolektif bir denetim kurulan üretim araçlarını ama özellikle de hareketli üretim araçlarının yeniden üretim koşulu olan otlakların taksim edilmesine yönelik pratikleri ile, içerisinde bulunan ve otlak ile sürülerinin kolektif hakimi olan ve bu bağlamda boylar üstü bir yapılanma dışında dahi kendine (asgari koşullarda) yetebilecek¹⁹⁸⁷ olan aile/oba ve boyların hakim bir boy ve Şan-Yü adı verilen ve boylar üstü bir düzlemde yer alan bir önder etrafında, soy bağı hukukunca belirlenmiş hiyerarşik bir düzende bir araya gelmesi ile oluşmuştur.¹⁹⁸⁸ Boyların bir araya gelişi esnasında Şan-yü'ler boylar üstü bir yapılanmanın önderi olarak öne çıkmışlardır. Söz konusu boylar üstü yapılanma, unsurları üzerinde otlakların taksimi dolayısıyla bir hakimiyet kurabilmiş ve aynı anda gerek askeri gerek emek gücü (ki ikisi aslında aynı şeye tekabül etmektedir) gerekse de yaşam gücü

¹⁹⁸⁴ (Марков, 2010: 56)

¹⁹⁸⁵ (Марков, 2010: 56)

¹⁹⁸⁶ (Frachetti, 2009: 24-25; Марков, 2010: 56)

¹⁹⁸⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 103; Kradin, 2015: 23; Peacock, 2016: 31)

¹⁹⁸⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 437; Klyashorniy, 2018: 32, 44, 47)

stokunun töre dairesinde üleşilmesine yönelik *ülüş* pratiklerini içermektedir. Söz konusu pratikler bizi boylar üstü bir örgütlenmenin ve buna bağlı olarak aynı üretim tarzı ve kandaşlık dairesindeki toplumlari bir araya getiren, onlari birbirinden sorumlu kılabilen ve genel olarak boy birliğini hareketli üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyet ve kandaş toplumsallığın genel çerçevesini korumakla yükümlendiren normatif pratiklerin bütünsel örgütlenmesi olarak törenin varlığından haberdar etmektedir.

Hun örneğinin henüz bize göstermediği şey ise devlettir; Çünkü takip eden Göktürkler, Hazarlar, Avarlar, Oğuzlar ve benzeri kandaş boy birliklerinde de farklı düzeylerde görüleceği üzere boylar üstü bir yapının oluşması tek başına, yönetici bir sınıfın üreticiler üzerinde hakimiyet kurduğu, üretilen artığa bu yöneticilerin el koyduğu ve bunun için düzenli/sistemli iç sömürü ilişkileri kurduğu ve söz konusu ilişkileri korumak ve uygulamak adına silahsızlandırılmış bir topluma karşı bir savaşçı kitlesi beslediği devlet aygıtının ortaya çıkması anlamına gelmemektedir. Hun örneğine geri dönersek, boylar üstü bir örgütlenmenin ortaya çıkışı beraberinde kandaş toplumsallıktan kopuşu doğrudan getirmemiştir.¹⁹⁸⁹ Boy birliğine dahil olan unsurlar üretim araçları üzerindeki hakimiyetlerini korumuşlar ve toplumun tümüyle askeri olması nedeniyle Şan-yü'nün iradesi dışında hareket etmeye devam edebilmişlerdir.¹⁹⁹⁰ Söz konusu bu yapılanma üretim birimlerinden boylara uzanan çizgide her katmandaki unsurun bir üst katman karşısında görelili olarak bağımsız olduğu ve bir alt katmanın da görelili bağımsızlığını koruduğu esnek örgütlenmenin Hun boy konfederasyonu içinde devam ettiğini göstermektedir.

Göçer askeri demokrasileri temelde dış sömürüye bağımlıdırlar ve başlığı altında değerlendirilebilecek olan düzenli/normatif/savaş gerektirmeyen iç sömürü ilişkilerine rastlanılmamaktadır.¹⁹⁹¹ Yalnız burada iç sömürüye ilişkin söz konusu bağışıklığın boy birliğine egemen unsur olarak katılan boylar ile sınırlı olduğunu hatırlamak gerekmektedir; yani boy birliği kendi içinde vergi ve türevi iç sömürü ilişkileri

¹⁹⁸⁹ (Avcioğlu, 1985a: 440-441; Bell-Fialkoff, 2000: 184)

¹⁹⁹⁰ (Di Cosmo, 2013: 28)

¹⁹⁹¹ (Divitçioğlu, 1992: 192-193)

uygulamamaktadır.¹⁹⁹² Tabi unsurlara geldiğimizde ise sömürü ilişkileri mevcuttur.¹⁹⁹³ Fakat tabi unsurlar son kertede boy birliğinin bir parçasından çok ona eklenmiş unsurlar olarak ele alınabileceğinden söz konusu sömürü ilişkileri iç sömürü/vergi başlığı altında değil dış sömürü/haraç başlığı altında değerlendirilebilecektir.

Dış sömürüye dayanan bu siyasal yapılanmalar, iç sömürünün yasak olduğu kandaş çekirdeğin besin sorunu başta olmak üzere ihtiyaçlarının hakimiyet altına alınan yahut haraca bağlanan yerleşik ve göçer topluluklardan karşılanması ile kurulurlar ve varlıklarını sürdürürler.¹⁹⁹⁴ MÖ VIII-II. Yüzyıllar arasında Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyet kurmuş İskit-Sarmat boy birliklerinde bu örüntünün güzel bir örneği vardır. Özellikle MÖ IV yüzyıldan itibaren Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyet kuran İskitler, boy birliğinin çekirdeğini teşkil eden göçer savaşçı kitesini beslemek üzere yerleşik çiftçileri ve ticaret kentlerini haraca bağlamışlardır.¹⁹⁹⁵ Haraca bağlanan topluluklardan elde edilen emtia iç sömürüye karşı korunan savaşçı-çoban kitleyi beslemek, göçer üretim tarzı içinde karşılanamayan ihtiyaçları gidermek ve zenginleştirmek için kullanılmaktadır.

Göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı özellikle boylar üstü yapılar söz konusu olduğunda dış sömürüyü tekil bir boyun meselesi olmaktan çıkarıp, boylar üstü yapılanmanın devamlılık koşulu halinde getirmektedir.¹⁹⁹⁶ Göçer önderliğinin temel işlevlerinden biri olan bahadırılık ve akıncılık burada önem kazanmaktadır. Çünkü kara budunun ve ak budunun kağandan en önemli taleplerinden biri gerek ticaret gerekse de dış sömürü yoluyla zenginlik getirmesi ve ardından bu zenginliğin önder tarafından topluluğa üleştirilmesidir.¹⁹⁹⁷

Step askeri demokrasilerinin dış sömürüye bağımlılığı yapı içindeki bürokrasinin oluşumunun da temelindedir. Boylar genelde ve büyük askeri hareketler ya da seferler

¹⁹⁹² (Divitçioğlu, 1992: 76)

¹⁹⁹³ (Divitçioğlu, 1992: 76)

¹⁹⁹⁴ (Chase-Dunn vd., 2010: 56)

¹⁹⁹⁵ (Avcıoğlu, 1985a: 489)

¹⁹⁹⁶ (Kradin, 2015: 23)

¹⁹⁹⁷ (Di Cosmo, 2011: 44)

dışında boylar arası işbölümü düzeninin gevşek örgütlenmesinin esas olduğu bir düzlemde¹⁹⁹⁸ görelî olarak bağımsız yaşadıkları için iç sömürünün ad hoc durumlar dışında görülmediği¹⁹⁹⁹ akrabalık alanı içinde bürokrasi büyük seferlerde ordunun örgütlenmesi için “Tarkan” adı verilen ve temelde askeri önderler olan soyluların²⁰⁰⁰ görevlendirilmesi ile sınırlıyken özellikle haraca bağlanmış topluluklarda haracın/verginin toplanmasına ve boy birliğine aktarılmasına nezaret eden bir ön-bürokrasinin ortaya çıktığı söylenebilecektir.²⁰⁰¹ Söz konusu bu ön-bürokrasi, hakimiyet altına alınan topluluğun sınıflı-devletli bir toplum olması durumunda ilgili toplumun bürokratik yapılanmasına eklenilerek faaliyet göstermekte, hâkimiyet altına alınan toplumun bir göçer topluluk olması gibi durumlarda ise ilgili toplumun vermekle yükümlü olduğu haracı toplayıp aktarmakla yetinmektedir. Ama her iki durumda da göçerler hakimiyet altına aldıkları toplulukları yönetmekten kaçındıkları için ilgili topluluğun kendi iktidar yapılanmasına dokunulmayacak²⁰⁰² ve Göktürk örneğinde “Tudun” adı ile anılan vergi sorumluları askeri güç tehdidi ile ilgili topluluğun yükümlüsü olduğu haracı toplamakla yetineceklerdir.

Göktürk örneğinde yukarıda sözü edilen yapılanma “İlteber” ve “Tudun” unvanları üzerinden okunabilmektedir. İlteberler temelde hakimiyet altına alınan topluluğun siyasal lideri/önderi konumundadırlar. Göktürkler hakimiyet altına aldıkları topluluğun yönetici olmaya soyunmamakta ve bu bağlamda onların siyasal örgütlenmelerine dokunmamaktadırlar. Anılan düzlemde ilgili topluluğun yöneticileri “İlteber” unvanını almaktadırlar. İlgili topluluğun borçlu olduğu haracın tahsili ise ardında bir askeri güç de bulunan “Tudun” unvanlı göçer soylularınca yerine getirilmektedir.²⁰⁰³

Boy birlikleri büyüdükçe ve daha kapsamlı dış sömürü ilişkileri kurdukça temelde basit görünen bu bürokratik örgütlenmenin karmaşıklaşması da gerekecektir. Gerek Doğu

¹⁹⁹⁸ (Khazanov, 2015a: 278-279)

¹⁹⁹⁹ (Agacanov, 2003: 216)

²⁰⁰⁰ (Avcıoğlu, 1983: 756)

²⁰⁰¹ (Khazanov, 2015a: 346)

²⁰⁰² (Avcıoğlu, 1983: 755; Kalankatlı Moses, 2019: 158-159; Khazanov, 2015a: 353)

²⁰⁰³ (Avcıoğlu, 1983: 755)

Roma İmparatorluğu, Çin ve Sasani İran'ı gibi büyük ticaret ortakları ile girilen ilişkiler gerekse de hakimiyet altına alınan toplulukların artması bürokrasinin hacminin genişlemesine neden olduğu kadar dış sömürü ilişkilerinin karmaşıklaşması paralelinde örgütlenmenin de karmaşıklaşması ile neticelenecek ve gerek bürokratik unvan sahiplerinin gerekse de unvanların sayısı artacaktır.²⁰⁰⁴ Düzenli ve büyük hacimli dış sömürüleri geliştikçe buna paralel bir biçimde haraç/vergi toplamaya dayanan örgütlenmenin gelişmesi, özellikle bu örgütlenme dolayısıyla zenginlik temellük eden göçer soylularının törel sınırlar dışında bir birikim olanağına kavuşmasını mümkün kıldığı için askeri demokrasiden devlete geçiş sürecini de hızlandıracaktır.²⁰⁰⁵

Boylar üstü örgütlenmelerin gelişmekte olan bir sınıflı toplumun üstyapı örgütlenmesi olması, her ne kadar devlet ve sınıf oluşumu tamamlanmamışsa da gelişen sınıfların toplumsal iktidar için çekişmeleri ve toplumsal iktidarın mevzilerinde sınıf ilişkilerinin kendini göstermesine engel değildir. Ön sınıf aşamasından sınıflı topluma geçiş sürecinin kandaş toplumun bağrında büyüyen savaşçı aristokratlar ile ilişkisi bağlamında göçer toplumunun idari/yönetimsel sayılabilecek unvanları Engels'in *kandaş* toplumlarda belirttiği gibi hak eden her bahadırın elde edebileceği²⁰⁰⁶ unvanlar olmaktan çıkmaya başlayacaktır. Söz konusu unvanlar temelde aile mülkiyetine bağlı bir birikime de sahip olan savaşçı seçkinlere ve özellikle şad, yabgu İlteber gibi önemli mevkiler söz konusu olduğunda bunların arasında *kutu* bir hak olarak elinde bulunduran yönetici uruğa aittir²⁰⁰⁷ ve bu unvanlar çoğu kez verasete tabidir.²⁰⁰⁸ Kiu-t'ang-şu'da bu durum şöyle ifade edilmiştir:

“Kağanın oğulları ve erkek kardeşleri T'ê-lê (=Tegin) olarak adlandırılıyor ve ayrı bir güruhun başında olan ve askerlere komuta eden diğer hepsi de Şê (=Şad) olarak adlandırılıyordu; en yüksek memurları K'ü-lü-ç'o, ardından A-po, ardından Hie-li-

²⁰⁰⁴ (Avcıoğlu, 1983: 756)

²⁰⁰⁵ (Khazanov, 2015a: 351-352)

²⁰⁰⁶ Burada çok ilginç bir örnek olarak Memlük sultanlığı parantezini açmak gerekmektedir. Köleler tarafından yönetilen bir devlet olarak Memlük sultanlığında yönetici sınıf ile soy arasında katı bir ilişki olmaması ve yönetici sınıfa dahil olmanın çoğu kez kılıç yoluyla olması, yönetme erkinin tek bir aile elinde toplanmasını sürekli olarak engellemiştir.

²⁰⁰⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 35, 170)

²⁰⁰⁸ (Ahincanov, 2014: 161; Avcıoğlu, 1983: 749-750; Divitçioğlu, 1992: 80-81; Mau-Tsai, 2019: 20, 63; Sima Qian, 2010: 48; Timur, 1994: 45)

fa, ardından T'u-t'u, ardından Sse-kin'di. Hepsinde makamlar babadan oğula geçiyordu ve sayıları sabit değildi."²⁰⁰⁹

T'ang-şu'da da benzer bir açıklama söz konusudur:

*"Ayrı bir güruhta birliklere komutanlık yapana Şê (=şad) deniliyordu; (kağanın) oğulları ve kardeşlerine T'ê-lê (=Tegin) adı veriliyordu; en yüksek rütbeli komutanlar Ye-hu (=Yabgu), K'ü-lü-ç'o, A-po, Sse-li-fa, T'u-t'un (=Tudun), Ssekin, Yen-hung-ta, Hie-li-fa ve Ta-yü diye adlandırılıyordu; toplamda 28 sınıf vardı, tüm makam unvanları babadan oğula geçiyordu ve sayıları sınırlanmamıştı"*²⁰¹⁰

Alıntıda görüleceği üzere siyasal iktidar işlevleri belirli bir soyun tekelindedir ve unvanlar bu bağlamda toplum içinde yönetme erkinin belirli bir ön-sınıf elinde toplandığını görülebilmektedir. Verasete ilişkin pratiklerin gelişmeye başlaması ak budunun ön sınıf konumunu kuşatan törel sınırları zorlamaya, sınıflaşma yolunda ısrarcı olmaya başladığının bir ifadesi olarak da okunmak durumundadır.²⁰¹¹ Ne var ki toplumun henüz ön sınıf aşamasında olması nedeniyle belirli yönetsel işlevlerin soylu aileler elinde toplanmasına rağmen kara budunun da söz konusu yapı içinde belirli işlevleri üstlenebilmesi mümkündür. T'ung-Tien'den alıntılalım:

*"Onun unvanları Yabgu, Şad, Tegin'dir. Genellikle kağanın oğlu kardeşleri ve hanedandan olurlar. Ayrıca I-chin (erkin), Ch'ü-lü-ch'o (Kül Çor), Yen-hung-ta, ilteber, tudun, Ssu-chin vb. makamlara herkes tayin olunabilirdi."*²⁰¹²

T'ang-şu ile T'ung-Tien'deki ifadeler he ne kadar birbiri ile çelişir nitelikte olsa da T'ung-Tien'deki kaydın önemi doğrusu ve yanlışlığı ile birlikte kara budunun belirli düzeyde de olsa toplumsal formasyonun yönetsel işlevlerine erişiminin mevcut olduğunu bize aktarmasındadır.

²⁰⁰⁹ (Mau-Tsai, 2019: 177-178)

²⁰¹⁰ (Mau-Tsai, 2019: 255)

²⁰¹¹ (Timur, 1994: 50)

²⁰¹² Aktaran, (Taşağıl, 2018: 129)

Sınıf yapısının gelişmeye başlamış olması, göçer üretim tarzının örgütlenme noktasındaki basınçları ve toplumsal formasyonun genel olarak daha büyük bir kitleyi kapsamasına paralel bir biçimde toplumsal örgütlenme gelişmek durumunda kalmıştır. Gelişme süreci beraberinde topluma ilişkin siyasal ve yönetsel işlevlerin ve dolayısıyla da bunlara bağlı unvanların çeşitlenmesi ile sonuçlanmıştır. Gerçekten de Orta Asya boy birliklerinde zaman içinde unvan sayısının arttığı gözlemlenebilmektedir. Unvan sayısındaki bu artış siyasal örgütlenmenin toplumsal işlevler boyunca özgün biçimler üzerinden geliştiği anlamına gelmekte ve göçer toplumunun kandaş örgütlenmesinin gelişmişlik düzeyinin köy komünlerini aşan karakterini gözler önüne sermektedir.²⁰¹³

Unvanların sayısı ve bolluğunun bir diğer göndergesi de yönetsel yapılanmanın gelişmesine paralel bir biçimde, yönetsel işlevleri üstlenen savaşçı seçkinlerin ve aile mülkiyetine dayalı hakimiyet rejiminin gelişimidir. Savaşçı seçkinler ve yönetsel işlevler arasındaki ilişki, diyalektik bir düzlemde gelişmenin sadece yapılanma yahut sadece sınıf düzeyinde kalmayacağını, iki unsurun birlikte gelişeceğini ve biri gelişmeden diğersinin gelişmeyeceğini anlamamızı gerektirmektedir. Bu bağlamda unvanlar ve işlevler arttıkça ve geliştikçe kandaş örgütlenmenin gelişmişlik ve karmaşıklık düzeyinin arttığını söylerken aynı zamanda kandaş toplumun bağrındaki çelişkilerin de onun tasfiyesi ile neticelenecek bir aşamaya doğru geliştiğini hatırlamamız ve kandaş toplumun gelişmesinin aynı zamanda onun tasfiyesine, devletli topluma yaklaşmaya karşılık geldiğinin altını çizmemiz gerekmektedir.²⁰¹⁴

Göçer siyasal örgütlenmesinin askeri demokratik karakteri toplumsal kararların kolektif bir biçimde alınmasını dayatmaktadır. Toplumun son kertede kendine yetebilen üretici birimlerden müteşekkil olması nedeniyle, bahsi geçen üretici birimleri bir arada tutmak ve onlardan bir siyasal yapı oluşturup bu yapıyı bütünsel bir hareketlilik içine sokmak kendine yetebilen ve silahlı üretici birimlerin rızasını almakla mümkündür. Anılan

²⁰¹³ (Divitçioğlu, 2005a: 236-237)

²⁰¹⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 237)

koşullar ise toplumsal kararların, hiyerarşik örgütlenmenin belirleyiciliği altında olma şartıyla kolektif bir biçimde alınmasıdır.

Toplumsal kararların kolektif bir biçimde alınması gerekliliği bağlamında ön plana çıkan ve boylar arası iş birliği düzenekleri ile boy birliğinin idaresini bir arada yürüten en önemli organ Kurultay/kengeştir. Göçer boy birliklerinin, boyların üretim araçları üzerindeki hakimiyetleri korumalarına bağlı olarak konfederal diye niteleyebileceğimiz bir nitelik arz eden yapısına bağlı olarak yönetim pratikleri, kağan-yabguya özgülenen belirli işlevler dışında, boy birliğini oluşturan boyların ihtiyaçlarının ortaklaşa karar aldıkları kurultaylarda çözülmektedir.²⁰¹⁵ Boyların ak budun düzeyinde ve yer yer kitlesel olarak temsil edildiği²⁰¹⁶ bu kurultaylar kandaş siyasi örgütlenmeler olarak göçer boy birliklerinin asli siyasi organları niteliğindedirler.²⁰¹⁷ Kurultayın sahip olduğu iktidarın kökeni ise yukarıda da belirtildiği üzere boy birliğine giren her boyun kendi sürüleri, emek güçleri ve silahlı güçleri üzerindeki hakimiyetini korumakta olmasıdır. Buna bağlı olarak her boy bir siyasi entite olarak varlığını korumakta, bu ise boyların temsiliyeti dolayısıyla kurultayın yönetim işlevlerinde somutlaşmaktadır. Kurultaylar üretim araçları ve askeri güçleri üzerinde doğrudan hakimiyet kurmuş olan boyların kolektif kararlar alıp, kolektif hareketlere girişebilmesini sağlarken buna ek olarak boy birliği içinde belirli yetkilerle donatılan savaşçı aristokratların (Şan-yü, İlteber, Yabgu, Kagan) seçilmesi²⁰¹⁸ ve gerçekleştirmek, korumak için seçtikleri töreye uygun hareket edip etmediklerini en üst düzeyde ve en kapsayıcı biçimde denetlenmesi ve yönetici seçkinlerin etkinliklerin boylar tarafında sınırlanması gibi töreyi somut pratikler dolayısıyla toplumun politik kuruluşuna işleyen işlevlere de sahiptir.²⁰¹⁹

Soy bağı örgütlenmesine mündemiç hiyerarşi ve üretici birimlerin yapı içindeki temsilinin ihtiyaçlara özgülenmiş olması nedeniyle kengeşte karar alma yetkisi kural

²⁰¹⁵ (Golden, 2018: 101)

²⁰¹⁶ (Vladimirov, 1987: 122)

²⁰¹⁷ (Duman, 2015: 59)

²⁰¹⁸ (Duman, 2015: 56)

²⁰¹⁹ (Seyitdanlioğlu, 2009: 5-9)

olarak yapıya dahil olan boyların soylu yaşlılarına yani ak saçlılara aittir²⁰²⁰. Ne var ki yukarıda belirtilen rıza alma gerekliliği kara budunun da karar alma süreçlerine olmasa bile bu kararların toplumsallaşması sürecinde katılma olanaklarına sahip olmasını mümkün kılmaktadır. Kengeş ve toyların esasen töreyi korumaya özgülenmiş kurumlar oluşları ve göçer üretim tarzı bağlamında üretici birimlerin rızasının alınması gerekliliği özellikle toylarda söz konusu karara alma süreçlerinin tüm toplumun katılımına açılmasında somut bir biçim de edinmektedir. Kara budun, üretim araçları üzerindeki hakimiyetlerini, otlak ve su kaynaklarına erişim haklarını ve iç sömürüye karşı bağımsızlıklarını korumak amacıyla yaslandığı töreye dayanarak kengeş ve toylara dahil olmaktadır. Öyle ki İbn Fadlan'a göre oğuzların kengeşlerinde bir karar verildiğinde oğuzların en yoksulları bile söz konusu kararı iptal edebilmektedir.²⁰²¹ Fadlan'ın bu ifadesi bize kengeş ve toyların töre ile ilişkisini ve töreye dayanarak pozisyonlarını savunan kara budunun etkinliğini göstermektedir.

Yerleşik toplumlardaki örneklerin aksine boy birlikleri, bizim bildiğimiz anlamda devletlerden çok devletsiz bir nitelik arz etmekte ve üretici birimler ile onlardan müteşekkil boyların kolektif çıkarları ile görece bağımsızlıklarının korunması arasındaki dengeye,²⁰²² coğrafyanın ve iklimin koşullarına ve yerleşik devletlerdeki sınıf gerilimlerine ve onların politikalarına bağlı olarak sürekli bir devinim halinde bulunmaktadır. İngiliz Matematikçi John Horton Conway'in 1970'te tasarladığı "Life" adlı tikel hücrelerin belirli kurallar etrafında sürekli olarak birbirini üreterek görünüşte düzensiz fakat sürekli bir yapıya vücut verdiği oyundakine²⁰²³ benzer biçimde söz konusu devinim yapıyı sürekli olarak ve belirli bir düzen içinde hareket eden hücresel unsurların hareketli bir birliği olarak somutlaştırmaktadır.

²⁰²⁰ (Agacanov, 2003: 211)

²⁰²¹ (Agacanov, 2003: 211)

²⁰²² (Hodder ve Hutson, 2010: 117)

²⁰²³ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Gardner, 1970)

3.5. GÖÇER ASKERİ DEMOKRASİLERİNDE SİYASAL İKTİDAR İŞLEVLERİ

Göçer askeri demokrasilerinde siyasal iktidar işlevleri önderlik işlevleri ve kolektif karar alma mekanizmaları özelinde incelenecektir. İnceleme önderlik işlevi ile başlayacak ardından kolektif karar alma mekanizmaları ele alınacaktır.

Önderlik işlevinin incelenmesine önderlik ile efendilik ve yönetme erki arasındaki farkların ele alınması ile başlanacaktır. Burada vurgulanmak istenen göçer siyasal örgütlenmesinin askeri demokratik karakteri ve ön sınıf düzeni içerisinde yönetme erkinin gelişmediği ve kağan, yabgu ya da şan yü gibi unvanların sınıflı toplumdaki yöneticilerden ziyade askeri demokratik toplumlara özgü önderlik sınırlarında kaldığıdır. Göçer önderliğinin yukarıda belirtilen yapısı, ön sınıf düzeni, askeri demokratik yapı ve bunları belirleyen yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimine bağlı etkiler ışığında incelenecektir.

Göçer önderliğinin genel olarak ele alınmasının ardından Orta Asya Türk siyasi geleneği içinde önderlik alametleri olarak karşımıza çıkan kut, küç ve ülüg göçer üretim tarzı, ön sınıf düzeni ve askeri demokratik yapı ışığında ele alınacaktır. Sayılan alametlerden ilk incelenecek olanı kuttur. Kut, göçer önderliğinin toplumdaki rıza almasına ilişkin süreçlere ilişkin bir soyutlama olarak ele alınacak ve kutun kazanılma ve kaybedilme süreçleri askeri demokratik yapı içerisinde kendine yeterli ve görece olarak bağımsız bir formda örgütlenmiş üretici birimlerin rızalarının alınması ve taleplerinin karşılanması koşulları dahilinde somutlaştırılmaya çalışılacaktır. Kutun ele alınmasının ardından askeri yeterliliği imleyen küç ve askeri yeterliliğin bir sonucu olarak da karşımıza çıkan ve zenginliğin yapı içinde yeniden dağıtımını imleyen ülüg ele alınacak ve bu iki unsurun kut ile ilişkisi kurulacaktır.

Önderlik işlevinin ardından kolektif karar alma mekanizmaları yani toylar ve kurultaylar ele alınacaktır. İnceleme kapsamında kurultayların önderlerin seçimi ve

sınırlandırılmalarındaki işlevleri ile yapıyı ilgilendiren hususlarda karar alma yetkileri incelenecektir. Son olarak toylar ve kurultayların boylar arası işbirliği düzeninde sürüler ve kaynaklara erişim noktasında üstlendikleri işlevler incelenecektir.

Göçer boy konfederasyonlarının merkezinde Kağan, Şan-yü yahut yabgu gibi unvanlar alabilen ve yapının başındaki hâkim boyun mensubu olan bir önder bulunmaktadır. Önderler temelde göçlere, süreklilik avlarına ve savaşlara liderlik etmekle; dış sömürü ve ticaret ilişkilerini kurmak, korumak ve sürdürmek yoluyla topluma ihtiyaç duyduğu ve dahi talep ettiği zenginliği getirmek ve üleştirmekle ve boylar arası nitelik taşıyan ve bu bağlamda boylar üstü düzleme taşınması mümkün olan uyuşmazlıklar söz konusu olduğunda hakemlik yapmakla mükellefken²⁰²⁴ boyların iç işleyişlerine karışma yahut yapı içinde iç sömürü ilişkileri tesis edip anılan ilişkiler dolayısıyla kendisinin başında olduğu bir soylu tabakasını beslemeye olanak sağlayan yetkilere ise sahip değildir. Söz konusu kimseleri efendinden ziyade önder olarak adlandırmamızın temelinde de sayılan özellikler yatmaktadır.

Boylar arası iş birliği düzeni ve boy birliği arasındaki ilişki göçer siyasal örgütlenmesindeki önderlik işlevleri üzerinden de takip edilebilecektir. Orta Asya boy birliklerinin en önemli özelliklerinden biri önderlik işlevinin savaşlarda, akınlarda, göçlerde ve büyük süreklilik avlarında orduya komuta eden savaş beyleri olarak kağanlar ile barış zamanlarında egemenlikten paylarını talep eden boyların ihtiyarları arasında bölünmüş olmasıdır. Önderin otoritesi bu bağlamda büyük ölçüde şahsi bir otoritedir ve bir savaş esnasında orduya komuta etmiyorsa büyük ölçüde aksakallar ve boy beyleri ile paylaşılmakta ve töre ile sınırlandırılmaktadır.²⁰²⁵ Barış zamanından karşımıza çıkan esnek örgütlenme düzeyinin temelinde temel üretici birimlerin görece bağımsızlığı yatmaktadır. Hakikaten de şayet ortada bir savaş yahut yerinden edilme gibi bir durum yok ise temel üretici birimler büyük ölçüde bağımsız hareket etmekte, yapı ile ilişkileri yönetme-yönetilme düzeyine çıkmamaktadır.²⁰²⁶

²⁰²⁴ (McNeill, 2002: 50)

²⁰²⁵ (Duman, 2015: 56-58; Thompson, 2004: 63-64)

²⁰²⁶ (Марков, 2010: 61)

Ortada yapının katılaşmasını gerektirecek koşullar yok ise ne kağanlar ne de boy reisleri üretici birimler üzerinde doğrudan bir yönetme erkine sahip değildirler.²⁰²⁷ Tıpkı boy içinde, üretim araçlarının kolektif hakimiyetinin hüküm sürmesi gibi, münhasıran kağanlara özgülenmiş görev-yükümlülüklerin söz konusu olmadığı hallerde boy birliği boyların kolektif katılımının hakim olduğu bir düzlemde faaliyet göstermektedir.²⁰²⁸ Her ne kadar ortada hakim bir boy olsa da boyların kendi üretim araçları ve emek güçleri üzerindeki doğrudan hakimiyetlerini muhafaza etmeleri, özellikle üretim araçları üzerindeki tasarruflar söz konusu olduğunda diğer boyların da hakim boy kadar etkin aktörler olması ile sonuçlanmakta ve siyasal örgüt, hakim boyun ordulara liderlik ettiği, boyların ise kendi kendilerini yönetmekte ısrarcı olduğu bir yapı arz etmektedir. Hatta kağanların boy beyleri yanı sıra kendi boy ve kabileleri üzerinde de mutlak bir otoriteleri olmadığı dahi söylenebilecektir.²⁰²⁹ Boylar ve buna bağlı olarak boy beyleri temelde birbirlerine eşit kabul edilmekte, buna bağlı olarak boy birliklerinde otorite, kağanlara özgülenen savaşlarda liderlik etme işlevi dışında boy birliği meclisi (*kengeş*) tarafından paylaşılmaktadır.²⁰³⁰ Üretim araçları ve emek güçleri üzerindeki doğrudan hakimiyetlerinin bir sonucu olarak boylar, kağanların ve boy birliğinin taleplerine karşı direnç gösterebilecek nesnel olanaklara sahiptirler. Bu olanakların sonucunda ise boylar, bir boy birliğine dahil olsalar dahi iktisadi ve siyasi bağımsızlıklarını görece olarak koruyabilmekte,²⁰³¹ boy birliği ile girilen ilişki içerisinde kendi menfaatlerini koruyacak yordamların arayışına girebilmektedirler.

Her ne kadar yönetme erkine sahip olmasalar da önderlik konumu son kertede hiyerarşik bir konumdur ve daha da önemlisi soy bağı hiyerarşisine bağlı olarak elde edilmektedir. Velhasıl önderliği üstlenmek için topluma menfaat dağıtmanın gerekliliği göçer önderinin zengin bir soyun mensubu olmasını dayatmaktadır. Ne var ki göçer toplumunun önder üzerindeki otoritesi, servet eşitsizliğini gizlemeye yönelik sembolik pratikler biçiminde

²⁰²⁷ (Марков, 2010: 61)

²⁰²⁸ (Golden, 2018: 29)

²⁰²⁹ (Bodmer, 2001: 42; Gumilev, 2003: 88)

²⁰³⁰ (Divitçioğlu, 1992: 160; Seroşevsky, 2019: 157)

²⁰³¹ (Taşağıl, 2018: 11)

korunmuştur. Priskos'un Attila'nın maiyeti altın ve gümüş tabaklar ve bardaklar kullanırken tahta tabak ve bardak kullandığına ilişkin tanıklığı böyle bir sembolik pratiğe denk düşmektedir.²⁰³²

Göçer önderliğinin yanında, onunla aynı uruktan gelen (bu bir zorunluluk olmasa bile baskın bir eğilim olarak karşımıza çıkmaktadır) şad, tudun, tegin, tarkan, çor gibi üstlenilen işleve ve ilgili boy konfederasyonunun hâkim boyunun geleneklerine bağlı olan çeşitli unvanlara sahip soylulardan müteşekkil bir katman bulunmaktadır.²⁰³³ Bahsi geçen unvanların taşıyıcıları literatürde yer yer bir bürokrasi olarak değerlendirilmiş olsalar da dış sömürü ilişkilerine tabi olan ve boyunduruk altında alınan bu bağlamda da göçer töresinin öznellik alanında yer almayan topluluklarla olan sömürü ilişkilerini sürdürmekle görevli olan Tudun²⁰³⁴ ve benzeri görevliler dışında aslında bürokrasiden ziyade boy birliğinin işleyişini kağanın merkezinde olduğu bir düzlemde koordine etmekle yükümlü olan bir tabakaya tekabül etmektedir. Anılan farklılığın temelinde bahsi geçen unvanların taşıyıcılarının yapıya dahil olan unsurların iç ilişkilerine karışma, ilgili unsurlar üzerinde iç sömürü ilişkileri kurma ve işletme gibi yetkilerinin olmaması yatmaktadır. Bahsi geçen unvanların dış sömürü ve başka topluluklar ile kurulan ilişkiler dışındakileri boy birliklerinin boylar arası iş birliği düzeninin katılmış haline karşılık gelen ve son kertede uzun erimli bir askeri hareketliliğe denk düştüğü bir düzlemde göç, süreklilik yahut savaş gibi daha katı ve merkezden yönetilmesi gereken süreçlerin organizasyon ve koordinasyonunda görev almaktadırlar.

Hun konfederasyonu örneğinde önderlik konumunda Şan-yü'ler bulunmaktadır. Şan-yü'ler temelde efendiden çok önderdirler. Hun konfederasyonunun esnek yapısı ve önderin toplumun geri kalanına iç sömürü ilişkilerini dayatmasının töre tarafından yasaklanmış olması nedeniyle Şan-yü'ler tüm hunlar üzerinde mutlak bir iktidar kullanmamaktadırlar. Hun siyasal örgütlenmesinin bir boylar konfederasyonu olması sebebiyle Şan-yü önderliği diğer boyların liderleriyle paylaşmakta ve büyük ölçüde

²⁰³² (Priskos, 2014: 50)

²⁰³³ Bkz. (Марков, 2010: 48; Özyetgin, 2006: 157-158; Sinor ve Klyashtorny, 1996: 337)

²⁰³⁴ Bkz. (Chavannes, 2013: 53)

konumu boylar konfederasyonuna savaş ve akın sırasında liderlik etmekle ve boyların kendi içlerinde çözemedikleri uyuşmazlıkların çözümüyle sınırlı kalmaktadır.²⁰³⁵ Hun Şan-yü'lerinin belirli uyuşmazlıkları çözmek, başka toplumlarla ilişki kurmak ve savaşlarda önderlik etmekle sınırlı görevleri Engels'in *kandaş* şeflerin görevlerine ilişkin gözlemleri ile örtüşmektedir. Bu duruma somut bir tanıklık ise Hazarların bağlaşıkları olan Burtaslar'a ilişkin yazan İbni Rusta'da görülebilmektedir. İbni Rusta, Burtaslar'dan bahsederken her yerleşimde sadece bir veya iki yönetici bulunduğunu ve bunlarında esasında yargı mekanizmasından sorumlu olduğunu söylemektedir.²⁰³⁶ ki bu da bizi tekrar Engels'in sınırlı yetkileri olan *kandaş* şefleri tarifine götürmektedir.

Hun konfederasyonunda yapıya dahil olan boylar iç sömürü ya tabi olanlar da dahil olmak üzere sürüleri ve emek gücü kitleleri üzerindeki hakimiyetlerini korumaktadırlar.²⁰³⁷ Hun toplumu hala hareketli üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyete ve *kandaş* örgütlenmeye dayanmakta,²⁰³⁸ Şan-yü hala yöneten bir efendiden ziyade savaşçı bir önderdir.²⁰³⁹ Şan-yü'nün yükümlülükleri, yapının kolektif menfaatlerini ve bu bağlamda otlak alanları ve su kaynakları ile sürüleri korumak ve gerektiğinde topluluğa yeni otlak alanları ve su kaynakları kazandırmak savaşlarda orduya komuta etmek, tüm toplumun katıldığı büyük avlara liderlik etmek, dış sömürü başta olmak üzere edinilen zenginliği üleştirmek, boylar üstü yapılanma düzeyinde ayinlere önderlik etmek ve birden fazla boyu ilgilendiren meselelerde hakemlik yapmak olarak sayılabilecektir.²⁰⁴⁰ Bahsi geçen yetki ve sınırlılıklar göçer üretim tarzı içinde kalındığın müddetçe göçer önderliğinin genel yapısını da bize vermektedir. Önder savaşlarda, avlarda ve göçlerde liderlik etmek, boylar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek ve ili zenginleştirmek için ticari ilişkilere girip dış sömürü ilişkileri kurmak zorundadır.²⁰⁴¹ Boylar arası işbirliği düzeneğinden boylar üstü yapılanmaya geçişte belirleyici unsurun göçer üretim tarzının kronik yoksunlukları ve yaratıcı tamamlanmamışlığı olması bağlamında dış sömürü ve ticaret ilişkileri boylar

²⁰³⁵ (Gumilev, 2003: 90; Seroşevsky, 2019: 132)

²⁰³⁶ İbni Rusta'dan aktaran, (Golden, 2015: 106)

²⁰³⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 441-442; Di Cosmo, 1999: 14)

²⁰³⁸ (Марков, 2010: 35)

²⁰³⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 437; Di Cosmo, 2011: 44)

²⁰⁴⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 235-236; Di Cosmo, 2011: 44; Klyaştorny, 2018: 45-46)

²⁰⁴¹ (Avcıoğlu, 1983: 740)

üstü yapılanmanın ortaya çıkış nedeni ve süreklilik koşulu haline gelmekte bu da göçer önderlerini, konumlarını koruyabilmek adına söz konusu ilişkileri kurmak, korumak, sürdürmek ve son olarak da elde edilen zenginliği topluluğa (hiyerarşik düzene sadık olmak kaydıyla) eşitlikçi olmayan bir düzende olmakla beraber üleştirmek durumunda bırakmaktadır.²⁰⁴²

Yukarıda söz edilen dış sömürü ve ticaret ilişkileri kurma yükümlülüğü, Hun konfederasyonu örneğinde Şan-Yü'leri sürekli olarak Çin pazarlarına yönelmeye yöneltmiştir. Çinliler eşit olmayan mübadele ilişkilerinden kaçınmak için pazarları kapattığında yahut göçerlere istediklerini vermediklerinde ise Şan-yü'ler ve söz konusu pazarları askeri baskı ile açmaya yöneltmişlerdir.²⁰⁴³ Ticaretin yanı sıra Hun konfederasyonu, askeri baskıya dayanarak Çin imparatorlarında yüklü miktarda hediye talep etmişler ve karşılığında önemsiz bir meblağın mübadele edildiği (100.000 top ipeğe karşılık 30 at gibi) bu hediyeler dolayısıyla Çin Hanedanlarını haraca da bağlamışlardır.²⁰⁴⁴

Göçer önderin iktidarının yapısal sınırları bizatihi göçer üretim tarzı içerisinde verilir. Göçer üretim tarzında –her ne kadar otlakların taksimi konfederasyonun yedinde olsa da– üretici birimlerin gerek üretim araçları gerekse de emek gücü üzerindeki dolaysız hakimiyeti ve buna ek olarak her boyun bir anlaşmazlık vuku bulduğunda sürülerin ve insanların toplayıp bir başka yere gitmesine imkân veren hareket mefhumu Önder'in iktidarının boylar ile kurulacak bir uzlaşmaya bağlı olması sonucunu doğurmaktadır. Çünkü boylar, tıpkı önderin boyu gibi üretici birimler düzeyinde hakimiyet üretim araçlarına doğrudan hakim olmaları nedeniyle kendi ekonomilerine ve daha da önemlisi kendi zor aygıtlarına sahiptirler ki bu önderin boylar üzerindeki hakimiyeti üzerinde sınırlayıcı bir etken teşkil etmektedir.²⁰⁴⁵

²⁰⁴² (Rady, 2020: 137)

²⁰⁴³ (Klyaştorıny, 2018: 48)

²⁰⁴⁴ (Klyashtornıy ve Sultanov, 2013: 65; Klyaştorıny, 2018: 48)

²⁰⁴⁵ (Gumilev, 2003: 90-91; Wolf, 2019: 133)

Göçer önderlerin temel görevleri, göçerlere savaşlarda ve göçlerde liderlik etmek, boylar arasındaki uyuşmazlıkları çözüme ulaştırmak ve boy birliği için gerekli ticari ilişkiler ile dış sömürü ilişkilerini kurmak olarak sıralanabilecektir. Önderler sayılanlara ek olarak, boy konfederasyonunu ilgilendiren ilişkilerde konfederasyonu temsil eder ve tüm boyların temsil edildiği ritüellere başkanlık ederler.²⁰⁴⁶ Fakat burada şunun akılda tutulması elzemdir. Önderler bu işlevleri boylar üzerinde doğrudan bir hakimiyet kurarak yerine getirmemekte çoğu zaman eylem ve fiilleri geri planda boy reislerinin oluşturduğu ak budunun ve ek olarak kara budunun bir uzlaşısına dayanmaktadır. Bunun böyle olmasının sebebi yukarıda da açıklandığı gibi yaşam stoku üzerindeki denetimin özgün doğasından türeyen kendine yeterli ve silahlı üretici birimlerin varlığıdır.

Esnek ve silahlı unsurların ikna tehdit dengesinde bir araya getirilmesine dayalı bir örgütlenmeye dayanan göçer boy birlikleri içinde kağanlık/önderlik işlevleri büyük ölçüde esnek örgütlenmenin bir arada tutulması etrafında biçimlenmiştir.²⁰⁴⁷ Yapıyı meydana getiren unsurlar kendi sürülerine ve askerlerine hâkim olup yeri geldiğinde hasımları ile çatışmaktan çekinmedikleri ve unsurların görece bağımsızlığı ile iç sömürünün yokluğunda iç çatışmaların engellenmesi çok daha zor olduğu²⁰⁴⁸ için toplumsal formasyonun bir arada tutulması ve yapısal istikrar söz konusu bu başına buyruk paydaşların bir arada tutulması için gerekli süreçlerin işletilmesine bağlıdır. Önder burada hem savaş ve göç önderliği düzleminde hem de kutsal uruğun bir üyesi olarak arabulucu olma²⁰⁴⁹ bağlamında önemli işlevlerin taşıyıcısı olarak birliğin yapısal istikrarını korumakla yükümlüdür. Göçer toplumların kandaşlığa dayalı yapısı ve toplumun bütünüyle silahlı olması kağanların, İran şahları misali toplumu yönetecek ve toplumdan ayrışmış bir cebri erkliğe sahip olamamalarına neden olmaktadır.²⁰⁵⁰ Topluma bir şeyi yaptırmak büyük ölçüde onu ikna etmeye bağlıdır çünkü toplumu bir yöne zorlamak için gerekli cebir aygıtı, bir yöne zorlanacak olan toplumun bizatihi kendisinde kümülatif bir biçimde içerilmektedir. Göçer toplumlarını askeri demokrasiler

²⁰⁴⁶ (Gumilev, 2003: 90)

²⁰⁴⁷ (Biran, 2015: 1-3)

²⁰⁴⁸ (Khazanov, 2015a: 262)

²⁰⁴⁹ (Divitçioğlu, 2015: 38)

²⁰⁵⁰ Bkz. (Divitçioğlu, 1992; Engels, 2017)

olarak sınıflandırılmasına (bir ölçüde de olsa) olanak veren söz konusu nitelikler göçer kağanlarının konumu hakkında önemli bir şeyi bize göstermektedir. Göçer kağanları efendi değil önderdirler. Erklikleri toplumun onlar karşısında savunmasız olmasından değil, büyük bir savaşçı topluluğu olan budunun onların alplığı ve bahadırılığını onaması, gerektiğin çekinmesi ama son kertede önderin arkasında toplanmasından gelmektedir. Böyle bir toplumsallık içinde siyasi iktidar bir yönetme değil önderlik etme aracı olacaktır.²⁰⁵¹

Göçer toplumsal formasyonlarda siyasal iktidarın önderlik düzleminde kurulması söz konusu toplumların siyasal yapılarının esnek ve istikrarsız karakterini de belirlemektedir.²⁰⁵² Önderli yapı önderi yönetme erkinden yoksun bırakan (üretici birimlerin asgari düzlemde kendilerine yeterli oluşları, tüm toplumun silahlı olması, iç sömürünün gelişmemesi vb.) iç etmenlerden ötürü topluluğun ikna edilmesine gereksinim duymaktadır.²⁰⁵³ İç sömürünün gelişmediği ve askeri örgütlenmenin hâkim olduğu bir düzlemde söz konusu rıza zorla alınamayacağı için önderler her ne kadar soylu olmak durumunda olsalar da önderliği üstlenebilmek için kendilerini topluma kanıtlamak zorundadırlar. Kanıtlama temelde önderin bahadır olması etrafında yani dış sömürü ve agresif ticareti sürdürebilecek askeri nitelikler sahip olması bağlamında somutlaşmaktadır.²⁰⁵⁴ Önderin kendisini sürekli topluma kanıtlaması gereksinimi, toplumdan rıza elde edilemediği durumlarda yapının dağılması ya da önderin terk edilmesi ve başka bir önder bulunması ile neticelenir.²⁰⁵⁵ Önderin toplumu ikna zorunluluğunun bir diğer önemli etkisi de göçer toplumlarda soylu uruklara mensup olma (ki gerektiğinde bu da bir yana bırakılabilmektedir) koşulu dışında belirgin bir veraset normunun olmamasıdır.²⁰⁵⁶ Buradan bakıldığında veraset zinciri gibi görünen süreklilikler temelde bir önderin soyunun hakimiyetini sürdürebildiğini göstermekle

²⁰⁵¹ (Divitçioğlu, 1992: 161)

²⁰⁵² (Марков, 2010: 48). Feridun Emecen kuruluş dönemi Osmanlılarının aynı esnek yapıda örgütlendiğini göstermektedir ki bu bizce de doğrudur. Kuruluş dönemi Osmanlıları bir devletten ziyade önderli ve soy başına dayanan tipik bir göçer örgütlenmesi modelidir. Bkz. (Emecen, 2010: 20)

²⁰⁵³ (Di Cosmo, 2017: 104; Wendelken, 2000: 194)

²⁰⁵⁴ (Biran, 2015: 3)

²⁰⁵⁵ (Chavannes, 2013: 367-368)

²⁰⁵⁶ (Klyashtorny ve Sultanov, 2013: 60; Марков, 2010: 61-62)

beraber şayet önder kendini topluma kabul ettiremiyorsa geçerliliğini kaybetmektedir.²⁰⁵⁷ Örneğin Cengiz öncesi Moğol toplumunda geleceğin Cengiz Han'ı olacak olan Borçiginlerden Temuçin'in babası olan Yesügey Bagatur'un önderliği altındaki topluluk Yesügey'in ölümü üzerine onun hatunu yahut soyunu önder olarak kabul etmemiş ve Tayçiuatların ardına takılarak Yesügey'in ailesini terk etmiştir.²⁰⁵⁸ Ama aynı boylar, Temuçin bahadırılığını kanıtladıkça onun önderliği altına girmekten de çekinmeyecektir.²⁰⁵⁹ Çünkü en iyi bahadır daha fazla ticaret ve dış sömürü anlamına gelmekte ve bu zenginlik vaadi de boyları bir önder etrafında bir araya getirmektedir.

De Administrando Imperio'da Peçeneklerde veraset pratiklerine ilişkin, “...*Onların ölümlerinden sonra yerlerine kuzenleri geçirdi*”²⁰⁶⁰ ifadesi kullanılmaktadır. VI. Konstantin'in ifadesi doğru kabul edilirse Peçeneklerde amca çocukları üzerinden aktarılan bir veraset ilişkisi söz konusu olacaktır. Ki temelde bozkırda rastlanılmayan bir durum değildir. Konstantin amca çocukları arasındaki veraset ilişkisini tespit etmişse de söz konusu pratiğin ancak göçerlerin rızası söz konusuysa gözlenebildiğini, son kertede siyasal iktidar işlevlerinin yönetici uruğun kolektif yetkesi olduğunu görememiştir. Burada önemli olan ise VI. Konstantin'in söz konusu veraset pratiğine ilişkin değerlendirmesidir. Konstantin bahsi geçen veraset pratiğini şu şekilde değerlendirmektedir:

*“Çünkü aralarında rütbelerini oğullarına ya da kardeşlerine aktarma yetkisini ellerinden alan kanun ve kadim ilke baskındı, böylece güçte olanların yalnızca kendi yaşam sürelerinde hüküm sürmeleri sağlıyordu ve öldüklerinde, kuzenleri, ya da kuzenlerinin oğulları atanabilirdi, böylece rütbe ailenin yalnızca bir kolunda kalmıyor, yan kollarda kıvancı tevarüs edebiliyordu”*²⁰⁶¹

VI. Konstantin'in değerlendirmesi göçer töresine ilişkin, çok önemli bir tanıklığa denk düşmektedir. VI. Konstantin'in amca çocukları arasındaki veraset ilişkisine ilişkin

²⁰⁵⁷ (Марков, 2010: 45-46)

²⁰⁵⁸ (Vladimiritsov, 1987: 116)

²⁰⁵⁹ (Vladimiritsov, 1987: 116-118)

²⁰⁶⁰ (Konstantin Porphyrogenitus, 2020: 101)

²⁰⁶¹ (Konstantin Porphyrogenitus, 2020: 101)

değerlendirmesi tam da göçer töresinin, göçer önderliğin siyasal iktidarını kısıtlanmasındaki rolünü vurgulamaktadır. VI. Konstantin'in altını çizdiği, önderliğin aynı ailede kalmasını engelleyici veraset pratikleri ve söz konuş veraset pratiklerinin de ötesinde, onları sınırlar biçimde siyasal iktidarın yönetici uruğun kolektif yetkesi olarak tanımlanması göçer önderliğinin töre tarafından sınırlanması, önderin efendiye dönüşmesinin engellenmesi işlevini üstlenmektedir. Siyasal iktidar işlevleri bir ailenin elinde kalmadığı müddetçe söz konusu ailenin önderlik konumunu aşacak servet biriktirme, asker toplama ve dış sömürü/ticaret ilişkileri üzerindeki yetkilerini kendi konumlarını pekiştirmek için manipüle etme olanakları kısıtlanmaktadır. Buna ek olarak, her ne kadar VI. Konstantin belirtmemiş olsa da siyasal iktidar işlevlerinin yönetici uruğun kolektif yetkesi olması da tüm bu sınırların aşılması ihtimaline karşı yönetici uruğun içinden bir başka namzedin kara budun ve ak budun içindeki bağlaşıkları tarafından öne çıkarılmasını ve önderliğin töre sınırları içine çekilmesini mümkün kılmaktadır.

Önderli toplum olmaya dair en güzel örneklerden biri Oğuz Federasyonunda törenin uygulanmasında önemli bir rolü olan²⁰⁶² Kuz irkin tarafından verilen ölüm cezasının muhatapların itirazı üzerinde koyun ile tazmine dönüştürülmesidir.²⁰⁶³ Töreyle aykırı bir fiile ilişkin, Yabgu'nun yardımcılarında olan bir Kuz irkin tarafından verilen bir hükmün muhatabın itirazı üzerine değiştirilmesi bize Oğuz Federasyonu içinde bir hükmü, muhataplarının rızası hilafına uygulamaya olanak verecek bir baskı aygıtının, yani devletin gelişmediğini göstermektedir.²⁰⁶⁴ Oğuz konfederasyonunda devletin gelişmemiş olması Selçuk Bey'in babası ve bir Oğuz Subaşı olan Dukak ile Oğuz yabgusu arasında geçtiği rivayet edilen bir olayda görülebilmektedir. Rivayete göre Dukak, Oğuz yabgusunun kendisine danışmadan bir Türk topluluğuna (bazı kaynaklarda türk yerine bir Müslüman topluluğu ifadesi kullanılmaktadır. Fakat Dukak'ın verdiği tepkinin soy bağı hukuku ve töre ile olan ilişkisi hesaba katıldığında bu düşük bir olasılıktır.)²⁰⁶⁵ karşı sefer tertip etmesi nedeniyle Yabgunun karşısına çıkıp ona ağır sözler etmiş ve ardından gürzü

²⁰⁶² (Agacanov, 2003: 211)

²⁰⁶³ (Divitçioğlu, 2005b: 23)

²⁰⁶⁴ (Divitçioğlu, 2005b: 23)

²⁰⁶⁵ Bkz. (Agacanov, 2003; Kafesoğlu, 1972: 6)

ile Yabguya vurmuştur.²⁰⁶⁶ Yabgu atına tekrar bindikten sonra Dukak'ın yakalanıp öldürülmesini emrettiyse de Dukak'ın Yabguya vurması esnasında orada bulunanlardan hiçbiri bu emri uygulamamıştır.²⁰⁶⁷ Söz konusu mesel bize yapının askeri demokratik ve soy bağına dayanan karakterine ilişkin önemli bilgiler vermektedir. Meselde ilk dikkat edilmesi gereken, Yabgunun yapı içinde yer alan diğer soylulara danışmadan yani onların rızasını almadan muhtemelen soy bağı ilişkisinin olduğu bir başka Türk topluluğuna saldırmasının bir soylu olan²⁰⁶⁸ Dukak'ın tüm diğer soylularla beraber kolektif olarak paylaştığı siyasi iktidar alanının ihlali olmasıdır.²⁰⁶⁹ Muhtemeldir ki Dukak bu sebeple Yabguya karşı çıkmıştır. Yabgu'nun emirlerinin oradaki diğer Oğuz soyluları tarafından dikkate alınmaması da aynı sebepten ileri gelmektedir. Çünkü askeri demokratik bir formda örgütlenen Oğuz konfederasyonu için yapının unsurlarından biri olan bir savaşçı aristokratın toplumsal konumunun elinden alınması yabgunun yetkisi dahilinde değil, yapının kolektif iktidar dairesindedir.²⁰⁷⁰ Göçer töresi gereği orada bulunan oğuz soyluları bu kararı kendileri almadıkça Yabgunun emirlerini dinlemeyeceklerdir ki öyle de olmuştur.²⁰⁷¹ Benzer bir olay Batı Göktürklerinde de gözlenebilmektedir. Burada da Tu-lu Kağan töre gereği üleştirilmesi gereken ganimeti üleştirmeyince soyluların tepkisi ile karşılaşmış buna karşılık tepki gösteren Ni-şu ç'u'yu öldürtünce de tepki isyana dönüşmüştür. Konu ile ilgili T'ang-şu, CCXV. b'de geçen rivayeti Chavannes'den alıntılalım:

“Aldığı esir ve ganimetlerden beylerine hiçbir şey vermedi. Generali Ni-şu ç'o (çur) buna çok öfkeleni ve hakkına düşen ganimeti zorla aldı. Tu-lu ibret olsun diye onun başını vurdurdu. Ni-şu ç'o (çur)un hizmetinde bulunan betlerden Hu-lu-wu birden askerleri ile Tu-lu Kağana saldırarak pek çok kişiyi öldürdü. Hakanlık ciddi bir kargaşa geçirdi.”²⁰⁷²

²⁰⁶⁶ (Agacanov, 2003: 253; Atagariev, 1997: 943; Kafesoğlu, 1972: 6; Köymen, 2000: 6-7)

²⁰⁶⁷ (Köymen, 2000: 7)

²⁰⁶⁸ (Köymen, 2000: 10)

²⁰⁶⁹ (Köymen, 2000: 9)

²⁰⁷⁰ (Köymen, 2000: 6-7, 9)

²⁰⁷¹ (Köymen, 2000: 7-8)

²⁰⁷² (Chavannes, 2013: 91-92)

Göçer askeri demokrasilerinde önderler göçlere akınlara ve savaşlara komutanlık edip, ulcayı üleştirip boy birliği içindeki unsurlar arası anlaşmazlıkları çözüme ulaştırırken,²⁰⁷³ toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde yerine getirilmesi gereken pek çok işlev, toplum tarafından bir öndere gereksinim duymaksızın ve hatta iç sömürü yasağında olduğu gibi öndere yasaklı kılınan alanlarda yerine getirilir.²⁰⁷⁴ Burada iki işlev öne çıkar, birbirinden ancak analitik düzeyde ayrılabilen olan bu işlevler göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı ve dış sömürüye bağlılık üzerinde yükselir. Anılan gereksinimler düzlemi üzerinde önder bir yanı askeri diğer yanı ise iktisadi olan temel bir göreve sahiptir. Önderden beklenen bir yandan göçer savaşçılara önderlik etmesi diğer yandan da önderlik ettiği savaşçılarla topluma ganimet, ulca getirip bunu toplum içinde üleştirmesidir.²⁰⁷⁵ Tuva'daki E-100 Bayan-Kol Yazıtı'nda bu durum şöyle kayıt altına alınmıştır: “*Edindiğim her şey ilim içindir*”²⁰⁷⁶. Söz konusu iki işlev önderin meşruiyetinde kurucu nitelikte olup, diğer işlevler (uzlaştırma, hakemlik etme) için de bir dayanaktırlar. Bu bağlamda şayet bir önder akınlara önderlik etmiyor, topluma ulca dağıtmıyorsa meşruiyeti de ortadan kalkacağından ondan hakemlik yapması yahut ayinlere liderlik etmesi de beklenmeyecek ve en kısa sürede bir başka savaşçı aristokrat tarafından alaşağı edilecektir.

Toplumun önderli bir formda örgütlenişine ilişkin diğer bir önemli dayanak ise toplumsal servetin bölüşümüne ilişkin normlardır. Genel olarak *ülüş* başlığı altında toplayabileceğimiz bölüşüm pratikleri toplumsal serveti öncelikle kolektif olarak temellük edip ardından aile mülklerine aktarılmasına yaramaktadırlar. Zenginliğin öncelikle kolektif olarak temellük edilip sonradan aile mülklerine üleştirilmesi toplumu oluşturan unsurların zenginliğin paylaşımı sürecinde mutlaka pay almasını (eşit olmasa da) garanti altına almakta ve böylece toplum içinde iç sömürü ilişkilerinin kurulabileceği bir mülksüzlük haline olanak vermemektedir. Ülüşe tabi olmuş olan paylar arasında iç sömürünün yasak olması de buna eklendiğinde anılan toplumda mülk sahipliği üzerinden bir yönetme ilişkisinin kurulmasının mümkün değil denmese bile son derece zor

²⁰⁷³ (Khazanov, 2015a: 279)

²⁰⁷⁴ (Divitçioğlu, 2015: 67-68)

²⁰⁷⁵ (Avcioğlu, 1985a: 254; Kradin, 2015: 30)

²⁰⁷⁶ (Kormuşin, 2017: 281)

olduğunu, ancak toplumsal mülkiyet rejiminin dönüştürülmesi ile söz konusu olabileceğini belirtmek gerekecektir. Bu ise söz konusu toplumlarda siyasi iktidarın yönetme değil, önderlik etme biçiminde tebarüz etmesinin bir diğer dayanağıdır. Çünkü son kertede toplumu meydana getiren tüm unsurlar iktisadi olarak kendilerini idame ettirebilmekte ve bu bağlamda yaşamlarını sürdürmek için bir iç sömürü ilişkisinin tarafı olmak zorunda kalmamaktadırlar; ki isteseler de olamamaktadırlar. İç sömürü ilişkilerinin kurulmasını engelleyen *ülüş* bir yandan üretici kitleleri savaşçı aristokratların emrine girmekten korumakta diğer yandan da savaşçı aristokratların üretici kitleler karşısında kullanacakları bir savaşçı tabakasını beslemek için gerekli olan iç sömürü ilişkilerini kurmalarını ve üretici kitleleri silahsızlandırmalarını engellemektedir.

Göçer toplumların yapısal özellikleri iç sömürü ilişkilerini büyük ölçüde engellese de iç sömürü uygulamalarına rastlanılmakta ve siyasi örgütlenme düzeyi iç sömürünün merkezinde olduğu sınıf taleplerinin çatışmasına sahne olmaktadır. Göçer toplumun yapısal koşullarının iç sömürü ilişkilerinin ortaya çıkması ve süreklilik kazanmasını zorlaştırması ak budun ve kara budun arasındaki ilişkide olduğu kadar ak budunun kendi arasındaki ilişkide de çelişkileri beslemektedir. Büyük servetlere hükmeden soylu aileler bir yandan iç sömürü sayılabilecek vergilendirme ilişkilerinden kaçınmaya çalışırken diğer yandan kağanlar üzerinden kara budunun servetine el koymaya yönelik vergilendirme pratiklerini talep etmektedirler. Kara budun ise tam tersine kağan ve kut arasındaki ilişkiye ve göçer toplumsal hiyerarşisinde daha alt basamakta yer alan ak budun üyeleri ile kurulan ittifaka dayanarak iç sömürü ilişkilerine karşı taleplerini siyasi iktidar düzlemine taşımaya çalışmaktadırlar. Toplumun henüz ön-sınıf aşamasında olması ve sınıf egemenliğinin kurulmamış olmasına bağlı olarak anılan çatışma ak budunun mutlak bir biçimde korunduğu, bir devlet aygıtının varlığından bahsedebileceğimiz bir nitelik arz etmemektedir. Konu ile ilgili Kiu-t'ang-Şu ve T'ang-Şu'da yer alan A-Şi-na Şê-ör'ün biyografilerinin Liu Mau-Tsai tarafından derlenmiş halinde görebildiğimiz bir paragraf bize göçer toplumun çelişkili yapısı ve iç sömürü ilişkileri etrafında yürütülen mücadelelerinin devlet aygıtı niteliği taşımayan siyasi yapıya nasıl taşındığına güzel bir örnek teşkil etmektedir; alıntılalım:

“A-şi-na Şê-ör T’u-küe’lerden Ç’u-lo Kağan’ın oğluydu. Henüz 11 yaşındayken akıllılığı ve cesaretiyle barbarlar arasında ün saldı. T’o Şad ilan edildi; otağını çölün kuzeyine kurdu ve T’ie-lê, Ho-ku, T’ung-lo ve başka boyların yönetimini Yü-ku Şad ile paylaştı. Vergi almadan on yıl hüküm sürdü. Reislerinden biri zenginleşemediğini öne sürerek ona sırt çevirdiğinde A-şi-na Şê-ör ona şöyle dedi: “Boyların varlıklı olması bana yetiyor” Bütün reisle ona saygı duydu ve onu sevdi.”²⁰⁷⁷

Yukarıdaki alıntıda görüleceği üzere göçer toplumunda siyasal iktidar örgütlenmesi ve önderliğin iç sömürü talepleri ve iç sömürü ilişkilerine karşı direniş etrafında gelişen sınıf mücadelelerinin temsil edildiği bir arena niteliği taşımaktadır. Toplum henüz ön-sınıf aşamasında olduğu ve toplumu dize getirecek bir baskı aygıtı olarak devlet aygıtının gelişmediği bir durumda hiyerarşik katmanların taleplerinin siyasal örgütlenme düzeyinde eş zamanlı olarak temsil bulabilme olanağı alıntıda verilen örnekte A-şi-na Şê-ör’ün vergilendirme ilişkileri kurmaktansa kara buduna yaslanmayı tercih etmesini mümkün kılmış olmalıdır.

Sencer Divitçioğlu’nun baktığı yerden göçer toplumlarda siyasal iktidar, yönetici sınıf ve töre arasındaki ilişki anlama noktasına anahtar kavram *kut*’tur. Kut’u ise *küç* (güç) ve *ülüg* (nasip) takip eder.²⁰⁷⁸ *Kut*, *Küç* ve *Ülüg* göçer toplumun boylar üstü düzleminde ortaya çıkar. *Kut*, *küç* ve *ülügün* boylar üstü düzleme ait oluşunun temelinde bahsi geçen unsurların boylar üstü bir önderlik olan kağana özgülenmesidir. *Kut*, *küç* ve *ülüg* kağana göçer inancının boylar üstü evresinde karşımıza çıkan *Tengri* tarafından bahşedilen²⁰⁷⁹ ve her an geri alınabilecek olan alametlerdir²⁰⁸⁰ ve kağan ancak boylar bir araya geldiğinde karşımıza çıkmaktadır. Burada *kut*, *küç* ve *ülügün* *Tengri*’den gelmesi de anlamlıdır çünkü kağan nasıl ki boylar üstü bir önderlikse *tengricilik* göçer inancının boylar üstü evresinde karşımıza çıkan bir yapıdır. Kağanın boylar üstü niteliği bu bağlamda *tengricilik* ile aşkın bir kaynağa bağlanmakta ve kağanın iktidarının alametleri olan *kut*, *küç* ve *ülüg* iktidarın boylar üstü niteliğini belirten bir soyutlama düzeyinde *Tengri*’ye bağlanmaktadır.

²⁰⁷⁷ (Mau-Tsai, 2019: 356)

²⁰⁷⁸ Bkz. (Divitçioğlu, 1992; 2005; Duran Gültekin, 2019: 224)

²⁰⁷⁹ Irk Bitig’den alıntılalım: “er emekleyerek varmış tanrıya rastlamış. Kut yalvarmış kut vermiş: ağılındı atların olsun, kendi (ömrün) uzun olsun demiş. Bunu biliniz iyidir bu.” (Orkun, 2011: 277)

²⁰⁸⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 85)

Kut, küç ve ülüğün Tengri'ye bağlanmasının en önemli etkisi ise yukarıda Iduk yer-sub kültürü bahsindekine benzer bir biçimde söz konusu bağlantı üzerinden kağanın iktidarının törel sınırlarının çizilmesidir. Kağanın iktidarının kaynağının tengri olarak belirlenmesi bir yandan *A-shih-na*'lar gibi kağan veren soylu ailelerin²⁰⁸¹ geleceğin yönetici sınıflarının çekirdeği olarak ortaya çıkışının bir göstergesi²⁰⁸² diğer yandan da boylar üstü düzlemin kolektif ongunu olan tengri dolayısıyla iktidarın hala boyların kolektif birliğine ait olduğunun bir ifadesidir. Kut, küç ve ülüg ile Tengri arasındaki ilişkinin çelişkili niteliği bize anılan ilişki üzerinden göçer toplumunda siyasal egemenlik için ak budunun yürüttüğü mücadele ile göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığa yaslanan kara budunun gösterdiği direncin egemenliğin soyutlandığı semantik yapının topluma çelişkili eklemelişinde temsil bulduğunu da göstermekte ve böylece göçer toplumunda aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet arasındaki çelişki ve bunlara bağlı sınıf mücadelelerini siyasal iktidarın tasarlanması/soyutlanması düzleminde takip edebilme imkanını vermektedir.

Göçer önderliğinin iktidar alametleri olan kut, küç ve ülüğün kurgulanışı ve özellikler Tengri'nin iyeliğinde kabul edilmesi, Göçer toplumunun çelişkili yapısı içerisinde işleyen mücadelelerin bir sonucudur. Söz konusu kavramsal yapılanma içinde savaşçı aristokratlar siyasal iktidar iddialarının aşkın dayanağını ararken kut, küç, ülüg ve onların iyesi olan tengri dörtgeninde kara budun ve boylar da göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığı savunmaya yönelik törel pratikleri keşfetmektedir. Karşımıza yapının bu çelişkili karakteri kağanlık ve kut-küç-ülüg-tengri dörtgeninden müteşekkil bu yapıyı sınıflı bir toplumun ortaya çıkmaya başlamasının bir göstergesi olarak ele almamızı gerektirdiği kadar yapının içinde üretici kitlelerin töre olarak işlenmiş tepkilerini de görmemizi gerektirmektedir; çünkü aynı yapı bir yandan toplumun önderliğini belirli savaşçı-aristokrat ailelere özgülerken söz konusu ailelerin üstlendikleri önderlik erkliğinin efendiliğe ve yöneticiliğe dönüşmesinin engellenmesi yolundaki mücadelelerin de dayanağını oluşturmaktadır. Öyle ki söz konusu yapı bir yandan *A-shih-na* sülalesi gibi

²⁰⁸¹ (Divitçioğlu, 2005a: 160)

²⁰⁸² (Çetin, 2016: 328)

soyları bir kağan sülalesi olarak öne çıkarırken, işlediği toplumlarda tekâmül ve tebarüz etmiş bir sınıf yapılanmasının oluşmasını engellemeye yönelik yordamları da bünyesinde taşımaktadır.²⁰⁸³

Bahsi geçen örüntü kut-küç-ülüg alametlerinin ve bu alametlere bağlı olarak tebarüz eden haliyle göçer önderliğinin kandaş toplumsallık içinde ortaya çıkan bir yapısal form olması bağlamında okunmalıdır. Üretim araçları üzerindeki mülkiyetin son kerte kolektif nitelikte olduğu ve toplum tarafından bir kolektif hakimiyet olarak tecrübe edildiği kandaş toplumlar içlerinde henüz bir ön sınıf aşamasında da olsalar önderlik niteliğini haiz işlevleri üstlenen seçkinler de barındırırlar. Söz konusu seçkinlerin yönetici sınıfa dönüşmesi ise üretim araçları üzerindeki kolektif mülkiyet rejimini savunan silahlı kitlelerce ve toplumun töresince engellenir. Üretici birimlerin asgari koşullarda kendilerine yeterli ve toplumun bütünüyle silahlı olması, önderliğin iktidarının toplum tarafından denetlenmesi ve yönlendirilebilmesi anlamına gelmektedir.²⁰⁸⁴

Kut'un göçer önderliği ile ilişkisinin kurulması ise kutsallık yani kutun Tengri'den gelmesi yolu ile gerçekleşmektedir.²⁰⁸⁵ Bu bağlamda kut ön sınıf oluşumunun gerçekleştiği bir toplumda üretici kitlelerin önderlerini sınırlandırmalarının bir aracılığı olduğu kadar kut bulan soyların yani ak budunun siyasal iktidar işlevleri üzerinde bir hakimiyet kurması anlamına da gelmekte ve bu bağlamda ak budunun ön-sınıf niteliğini de imlemektedir. Orun/ülüş ilişkisinden doğan servet eşitsizlikleri ve büyük servetlere sahip olan soyların *ülüg* yoluyla toplumu besleme ve servetlerini siyasal meşruiyet için kullanmaları döngüsü içinde kut bir yandan önderliğin tanrı tarafından sınırlanması diğer yandan da aile mülkiyetinin geliştiği dönemde göçer soylularının yahut göçer soyluluğu içindeki belirli ontolojik bir ayrıcalığı olarak kavranmaktadır.

²⁰⁸³ (Divitçioğlu, 2005a: 85)

²⁰⁸⁴ (Khazanov, 2015a: 280)

²⁰⁸⁵ (Türkmen, 2013: 33)

Hakim uruğun *kutlanması* için gerekli koşullar yönetici bir sınıfın menfaatlerinden çok boy ya da boylar birliğinin kolektif menfaatlerine atıf yapmaktadır.²⁰⁸⁶ Bu bağlamda kut sahibi olmak sadece atadan kutlu olmak üzerinden değil, töreye riayet eden, ili zenginleştiren, boyun menfaatlerine hizmet eden kimseleri imlemektedir.²⁰⁸⁷ Anılan ilişki içerisinde önder, bir yöneticiden çok bir çobana benzeyecektir. Yani sürüyü güdecek, onu koruyacak fakat sürü üzerinde kendi malıymış gibi tasarruf edemeyecektir.²⁰⁸⁸ Kağan budundan türeyen törenin üstünde değildir ve görevi de töreyi korumak ve uygulamaktır.²⁰⁸⁹ Tuva bölgesinde bulunan E-92 Demir-Sug Yazıtı'nda “[kendi] erdemim için [halk]senin [hayatını] nizama (**burada töre kastedilmektedir y.n.**) göre düzenledim”²⁰⁹⁰ ifadesinde geçen düzenleme tabiri bu bağlamda törenin uygulanması olarak okunabilecektir. Anılan düzlem, temelde siyasal iktidar işlevlerinin ak budun tarafından üstlenildiği bir yapı kurmakla beraber, yapıyı oluşturan kitlenin kolektif menfaatlerinin gerektirdiği ve boyu oluşturan kara budun ve ak budunun uzlaştığı yahut kara budunun mücadelelerinin yükseldiği dönemlerde, istisnai de olsa soylular arasından gelmeyen kimselerin de önderliğe yükselmesi olanaklarını da içermektedir.²⁰⁹¹ Örneğin MS IV. Yüzyılda Juan-Juan boy konfederasyonunun önderliğini üstlenen Mungulun aslında bir köledir.²⁰⁹² Soy bağı ilişkileri dolayısıyla topluma katılmış olsa bile soylu bir aileden gelmediği, aristokrasiye mensup olmadığı açıktır; ama askeri demokratik örgütlenme sayesinde konfederasyonun önderliğine yükselebilmiştir.

Kut ile yönetici seçkinler arasındaki bağıntının yapının kolektif menfaatlerini karşılama yeterliliğine dayanmasının kökeninde toplumun kandaşlık hukuk etrafında bir askeri demokrasi olarak örgütlenmesi yatmaktadır. Söz konusu örgütlenme her ne kadar ak budun ve kara budun arasında bir ayrım olması gerçeğini ortadan kaldırmasa da ak budun arasından kağan vs. olacak kimselerin bu göreve gelebilmek yani kut bulabilmek için kendilerini topluma kanıtlamalarını şart koşmakta, yönetmenin bir ayrıcalık değil yapıya

²⁰⁸⁶ (Tatar ve Tatar, 2005: 276)

²⁰⁸⁷ (Duman, 2015: 56-57; Duran Gültekin, 2019: 224; Kradin, 2015: 30; Tatar ve Tatar, 2005: 277)

²⁰⁸⁸ (Divitçioğlu, 1992: 157; Nicolle, 2013: 27)

²⁰⁸⁹ (Divitçioğlu, 2005a: 110)

²⁰⁹⁰ (Kormuşin, 2017: 181)

²⁰⁹¹ (Khazanov, 2015a: 279)

²⁰⁹² (Khazanov, 2015a: 279)

karşı bir görev olduğunun altını çizmektedir. Askeri demokrasinin baskın olduğu durumlarda anılan nitelik soylu olmayanların da askeri demokratik konfederasyona önderlik etmekle yükümlü kılınmaları ile neticelenebilmektedir. Bunlar özellikle kendilerini kanıtlamış savaşçılardan çıkmaktadır; çünkü kendini kanıtlamış bir savaşçı topluluğun ihtiyaç duyduğu dış sömürü ilişkilerini kurmaya yönelik bir vaadin sahibidir.²⁰⁹³ Soylu olmayanların kağanlık yapmasına ilişkin Peçenekler örnek gösterilebilecektir. XI. Yüzyılda Tuna'nın Kuzeyinde yaşayan Peçeneklere Turak adındaki bir başbuğ önderlik etmektedir. Turak'ı yeterince savaşkan bulmayan iki boy, boy birliğinden ayrıldığında ise Balçar oğlu Kegen adlı, soylu olmayan birini bahadırlığından ötürü başbuğ seçerler.²⁰⁹⁴ Kağanlığın soylu bir uruğun yahut genel olarak ak budunun tekelinde olduğu durumlarda ise soylu uruk yahut genel olarak ak budun kağanlık üzerinde kolektif olarak hak iddia edebilecek bir konumdadır. Soylu uruk yahut genel olarak soyluların kağanlık üzerinde kolektif hak iddia edebildiği bir düzende kağanın seçiminde belirleyici olan kriter ise askeri demokrasilerin genel yapısına uygun olarak yapının kolektif menfaatlerini korumaya odaklanmakta ve bu noktada da yetenekli bir savaşçı, bir bahadır olmak öne çıkmaktadır.²⁰⁹⁵ Bahadırlığın son kerte de belirleyici kriter olması Çinlilerin Akhunlar için bir veraset sisteminin olmaması ve önderliğin en yetenekli soydaşa verildiğini kaydetmelerinde de görülebilmektedir.²⁰⁹⁶

Kandaş örgütlenme dairesinde kut aslen yapının kolektif bütünlüğünden türediği ve yapını kolektif menfaatlerine atıfla somutlaştığı ölçüde yönetici seçkinlerin işlevleri sadece onların ontolojik ayrıcalıklarına değil bahadırlık ve yiğitliklerine de dayanacaktır.²⁰⁹⁷ Kağanın kengeş tarafından seçilmesi de anılan düzlemde gerçekleşmektedir. Kengeş, kağan soyundan gelen soylular arasından birini kağan olarak seçerken, kağanın önderlik işlevi doğrultusunda aralarında en bahadır ve yiğit olanını tercih etmektedir.²⁰⁹⁸

²⁰⁹³ (Khazanov, 2015a: 268-269)

²⁰⁹⁴ (Avcıoğlu, 1983: 944)

²⁰⁹⁵ (Köymen, 2000: 11; Nicolle, 2013: 27)

²⁰⁹⁶ (Litvinsky, 1996: 146)

²⁰⁹⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 524; Divitçioğlu, 2015: 65)

²⁰⁹⁸ (Divitçioğlu, 2015: 65)

Kut ile yapının kolektif rızası arasında kurulan ilişki nedeniyle kut yapının kolektif eylemiyle her an geri alınabilecek niteliktedir.²⁰⁹⁹ Bu bağlamda kutun kaybedilmesi/geri alınması göçer toplumunun kendi savaşçı aristokrasisine karşı geliştirdiği törel bir savunma mekanizması olarak yorumlanabilecektir.²¹⁰⁰ Söz konusu ilişki doğrudan doğruya kutun hakim soylardan alınması biçiminde ifade edilmemekte bu bağlamda soy bağı hiyerarşisinin reddine varmamaktadır. Yine de yapı içindeki mücadeleler yeri geldiğinde soy bağı hiyerarşisindeki pozisyonların değişmesine olanak da vermektedir. İlişkinin semantik pratiğe dökülmüş biçimi, kutun ilgili alpe *tengri* tarafından verilmesi²¹⁰¹ ve bu sürecin meşruiyetinin toy ve kengeşlerde takdis edilmesidir. Orta Asya Türklerine ait “*Töre konuşunca han susar*” veciz ifadesi de burada anlamını kazanmaktadır. Kandaş toplumun sınırları dahilinde bir efendiden ziyade bir önder olarak karşımıza çıkan²¹⁰² kağan, törenin bir memurudur ve töre dolayısıyla elde ettiği kut, töreden daha üstün değildir. Bu bağlamda töre sadece kağanın önderlik erkliğinin kaynağı değil aynı zamanda onun meşruiyet dayanağı ve sınırlandırıcıdır da.²¹⁰³

Yukarıda belirtildiği üzere göçer boy birlikleri temelde bir boylar arası iş birliği düzeninde işleyen törel kurumlarken büyük göçler, kitlesel süreklilik avları ya da büyük çaplı askeri hareketler söz konusu olduğunda katılma eğilimine girmekte ve bu eğilimin yükseldiği dönemler buradan bakıldığında göçer devletleri olarak adlandırabilecek yapılara vücut vermektedir.²¹⁰⁴ Boylar arası iş birliği düzeninden boylar üstü bir yapı olarak boylar konfederasyonuna geçişe denk düşen söz konusu süreç aynı zamanda göçer önderlerin ortaya çıkışı ve otoritelerinin sınırlarını anlamak için de önem arz etmektedir. Göçer toplum boylar arası iş birliği evresindeyken temelde bir kağana ihtiyaç duymaz. Anılan dönemlerde bir kağandan bahsedilebilecek olsa da söz konusu kağan büyük ölçüde yıl içinde belirli zamanlarda tüm boyların katılımı ile gerçekleşen ayinlere önderlik etmekte

²⁰⁹⁹ (Divitçioğlu, 2015: 65; Duman, 2015: 57)

²¹⁰⁰ (Karatay, 2015: 9)

²¹⁰¹ (Bilgin, 2005: 191; Divitçioğlu, 1992: 85-86)

²¹⁰² (Divitçioğlu, 2005a: 239)

²¹⁰³ (Pamir, 2009: 360)

²¹⁰⁴ (Di Cosmo, 1999: 18)

sınırlı bir yetkiye sahip olup yapı soy bağı ilişkileri boyunca işleyen törel pratikler doğrultusunda doğrudan boylar düzeyinde kendi kendine işleyebilmektedir. Fakat bir savaş, kitlesel bir yağma hareketi, büyük çaplı bir göç veya sürekliliğin söz konusu olduğunda yapı katılma eğilimine girerken boyların törel pratikler etrafında otonom işleyişleri yerini bir önder altında bir araya gelmeye bırakmakta ve kağan da aslen bu noktada öne çıkmaktadır. İç çatışmaların yahut dış savaşların hakim olduğu dönemlerde önderler kuvvetlenmekte ve üretici birimlerin görece otonomisi gerilemektedir.²¹⁰⁵ Kağanlığın temelde boylar arası iş birliği katmanından boylar-üstü örgütlenme katmanına geçişte öne çıkan bir kurum olması kağanların otoritesinin sınırlarının nasıl tanımlanacağı noktasında da önem arz etmektedir.

Boylar arası işbirliği düzeninde görece bağımsız üretici birimler formunda örgütlenen Orta Asya göçerleri ne vakit ki bir askeri hareket yahut kitlesel bir göç dolayısıyla unsurların bir araya geldiği bir yapı içine girseler askeri demokrasileri uyarınca bir önder seçmektedirler.²¹⁰⁶ Söz konusu bu önder her ne kadar soylu olsa ve askeri aristokrasinin bir parçası olması kendisinden beklense de iktidarını boyların ve boyların kendi askeri aristokratlarının onayını borçlu olduğu için iktidarını seçim yoluyla elde etmekte ve aynı iktidar; onu kendisine seçim yoluyla bahşeden boylar ve boylara dayalı kandaş toplumsallığın normatif soyutlaması olarak töre tarafından ciddi bir biçimde kısıtlanmaktadır.²¹⁰⁷ Kağanın, yönetici aileden gelmek kaydıyla boylar tarafından toylarda ve kengeşlerde seçiliyor oluşu ortada somut bir veraset geleneğinin olmadığı anlamına gelmektedir.²¹⁰⁸ Askeri demokrasi uyarınca, yönetme ayrıcalığına sahip soylu aileden gelen herhangi bir erkek (istisnai durumlarda kadınların önderlik ettiği görülse de) toplumun önderi olabilecektir.²¹⁰⁹ Burada aranan, önderin sülbü olmak değil, önderin de geldi soylu ailenin bir üyesi olmaktır. Söz konusu şart karşılandığı takdirde kimin kağan olacağı boyların seçkinlerinden müteşekkil kengeşlere ve toylara kalmaktadır. Uygur Boy Birliğinin Kağanı Moyun Çor'un 753 yılında diktirdiği Taryat (terhin) kitabesi ise bize

²¹⁰⁵ (Марков, 2010: 62-63)

²¹⁰⁶ (Avcıoğlu, 1983: 743; Divitçioğlu, 2005a: 175; Vladimiritsov, 1987: 122-123)

²¹⁰⁷ (Duman, 2015: 56-58; Karakaş, 2016: 173-174)

²¹⁰⁸ (Avcıoğlu, 1983: 749-751; Divitçioğlu, 2005a: 174)

²¹⁰⁹ (Vladimiritsov, 1987: 123; Peacock, 2016: 73)

kağanın seçiminde kara budunun da rolü olduğunu göstermekte ve bu bağlamda Kağanlığın sadece ak budunun değil kara budunun da onayını almakla mümkün olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.²¹¹⁰ Anılan süreç, istikrar dönemlerinde bize bir veraset hattı varmış gibi görünebilecek bir sürekliliği takip edebiliyor olsa da özellikle çelişkilerin yüzeye vurduğu dönemlerde kengeşler ve toyların, soylu uruktan gelme şartına sadık kalma şartıyla başka savaşçı seçkinleri de önderlikle yetkilendirebildiği görülmektedir.²¹¹¹ Önderliğin temelde bir aileden ziyade bir soyun tekeline olması olarak adlandırabileceğimiz bu durum, kağanların başta kağan soyu, ardından ak budun ve kara budun üzerinde doğrudan bir yönetici olarak yükselmesini engellemekte ve topluma kağan töreye uymadığı takdirde ona karşı kağan soyundan başka bir savaşçı aristokrati öne çıkarma imkanı vermektedir.

Orta Asya göçerlerinde toplumsal örgütlenmenin hiyerarşik bir niteliği olan soy bağı ilişkileri boyunca kurulması, hiyerarşik katmanları (ya da bir başka deyişle ön sınıfları) orun-ülüş ilişkisinden türeyen servet eşitsizlikleri ve siyasi hiyerarşiyi soy bağı birliğinin kolektif menfaatleri için kullanmaya zorlamaktadır.²¹¹² Kagan, yabgu yahut hangi isimle anılırsa anılsın göçer önderliği ve ak budun doğrudan doğruya yapının kolektif refahından sorumlu kabul edilmektedirler. Ak buduna yüklenen bu görev, bir yandan önderlik

²¹¹⁰ (Tekin, 1982: 801-802). Kitabenin Güney Yüzünün 4-6. Satırları bu olayı anlatmaktadır. Metin şöyledir: “G 4: kirti (a)nta [iç(i)k]di ... (yaklaşık 20 harf) [ö]lt[i] ... üç q(a)rluq l(a)yz(i)n yılqa toq(u)z t(a)t(a)r toq(u)z buyruq [b]ı[ng] s(e)ngüt q(a)ra bod(u)n tur(u)y(i)n qang(i)m q(a)nqa öt(i)ni (e)çü (a)pa (a)ti

G 5: b(a)r t(e)di ötü(k)e(n) (e)li s(i)zde (e)b(i)r ti[di? öz(ü)m(i)n?] (a)nta y(a)bıy (a)t(a)dı (a)nta k(i)sre küsgü yılqa sinl(e)gde küç q(a)ra bod(u)n t(e)m(i)şsin s(i)zde küç q(a)ra sub (e)rm(i)ş q(a)ra bod(u)n tur(u)y(i)n q(a)γ(a)n

G 6: (a)t(a)dı t(e)ngride bolm(i)ş (e)l (e)tm(i)ş b(i)lge q(a)γ(a)n (a)t(a)dı (e)l b(i)lge q(a)tun (a)t(a)dı q(a)γ(a)n (a)t(a)n(i)p q(a)tun (a)t(a)n(i)p ötü(k)e(n) ortusinta (a)s öng(ü)z b(a)ş q(an) iduk b(a)ş k(i)d(i)nin örgin bunta (e)ti(t)d(i)m.” (Tekin, 1982: 805). Metnin çevirisi ise şöyledir:

“G 4: dahil oldular ve orada (onların yönetimi altına gir)diler ... (yaklaşık 20 harflik boşluk) öldüler... Üç Karluk’lar Domuz yılında Dokuz-Tatar’lar dokuz buyruk, bin general ve halk (huzurunda) ayağa kalkarak babam Han’a (şöyle) maruzatta bulundular: “Atalarımızın adı (ve şöhreti)

G 5: var (yani, “atalarımızın adı ve şöhreti söz konusudur). Ötüken yurdu sizde. (Kağan olun ve ülkeyi) yönetin!” de(diler. Beni) orada yabgu atadı. Ondan Sonra Sıçan yılında (ecdat) mezarlığında güç(lü) halk (şöyle) demiş (idi): “Atalarımızın mezarları sizde. (Muhtaç olduğumuz kudret) Kara Su’dur” (dediler). Halk, (böylece) ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı’dan-olmuş, Devlet-kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) El-bilge (Halkın Bilgesi) hatun atadı. Kağan unvanını alıp Ötüken ortasında, As-Öngüz zirvesinin, Kan-Iduk zirvesinin batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum”. (Tekin, 1982: 809).

²¹¹¹ (Avcioğlu, 1983: 750-751; Khazanov, 2015a: 287)

²¹¹² (Duman, 2015: 61; Yıldız, 1995: 177)

ettikleri toplumsal formasyonun yeniden üretiminden onları sorumlu kılmakta²¹¹³ diğer yandan da yönettikleri göçer üretici birimlerin sürüleri ve otlakları üzerindeki doğrudan ve dolaysız hakimiyetini tanımayı da beraberinde getirmektedir. Söz konusu yükümlülükler göçer önderliğine töre ile yüklenmiş olup, *kut'un* da devamlılığı için bir şart olarak kabul edilmektedir.²¹¹⁴

Göçer önderin iktidarının toplum nezdinde meşru olmasını sağlayan ve onu silahlı topluma ve diğer bahadırlara karşı koruyan *kut* ile boyun refahı ve töreye saygı arasındaki ilişki, kağanları bir yandan kandaş örgütlenmenin sınırları içinde kalmaya bir yandan da boy birliğine daha geniş otlaklar, daha büyük sürüler ve daha fazla zenginlik aramaya zorlamaktadır. Anılan zorunluluklar ile *kut* arasındaki ilişki dolayısıyla göçer önderlerin yükümlülüklerini ihlali yani boyun refahını sağlamakta geriye düşmesi yahut kandaş toplumsallığın sınırlarının dışına çıkması törenin ihlali anlamına gelmekte ve töreyi ihlal eden başbuğlar *kut'larını* kaybedebilmektedirler.²¹¹⁵ Kağanın yapıya dahil olan unsurların rızasını kaybetmesi anlamına gelen kutun kaybı, yapı içindeki unsurların kendine yeterli ve görelî bağımsız karakteri nedeniyle kağanın kendi soyundan olan savaşçılar dışında bir zorlayıcı güce sahip olmaması ile birleşmekte ve pek çok örnekte kağanla kendi soylarına bağlı küçük bir savaşçı grubu dışında terk edilmektedir.²¹¹⁶ Üstüne üstlük göçer soy ilişkilerinin esnek yapısı ve törel soy ilişkilerinin kan bağıni aşabilen niteliği belirli örneklerde anılan savaşçıların dahi rızalarını geri almaları ile neticelenebilmektedir. Benzer şekilde kara budunun refahını sağlamak için çaba sarf eden ve bu yolda başarılı olan göçer soyluları da hakimiyet alanlarını genişletmekte ve kara budun tarafından kuta layık görülebilmektedirler. Söz konusu süreç, kutun kaybedilmesi sürecine benzer bir şekilde *kut* kazanacak olan başbuğun hem ticaret ve dış sömürü yoluyla kara zenginlik temellük edip bunu üleştirilmesi hem de yapının unsurlarının görelî otonomilerine saygı göstererek onlar üzerinde iç sömürü ilişkileri kurmaktan geri durması biçiminde somutlaşmaktadır. Kiu T'ang-şu, CXCV, b'de Çinliler tarafından kayıt altına alınmış bir örneği Chavannes'den aktaralım:

²¹¹³ (Divitçioğlu, 2005a: 85; Klyastornıy, 2018: 201)

²¹¹⁴ (Divitçioğlu, 1992: 86)

²¹¹⁵ (Divitçioğlu, 1992: 66)

²¹¹⁶ (Марков, 2010: 62-63)

“T’u-k’i-şi (Türkiş) Wu-çi-le Batı Türkleri’nin çok özel bir boyunun şefiydi. Önceleri Hu-şe-lo’ya bağlıydı ve unvanı Mo-ho (Baga) tarkan’dı. Sonraları Hu-şe-lo cezalandırmaya başladığı, sert ve acımasız olduğu için, bütün halkı ondan çekiniyordu. Halbuki Wu-çi-le bu sırada göçebelere yumuşak ve şefkatli davranıyordu. Bu yüzden uzak ve yakındaki bütün barbarlar gelip ona sığınarak itaatlerini arz ettiler.”²¹¹⁷

Kutun kaybedildiği bir durumda kağan meşruiyetini ve dokunulmazlığını kaybetmekte ve diğer bahadırlar ve onları destekleyen boylara iktidar yolu açılmaktadır. Toplumsal iktidarın meşruiyetinin ortadan kalktığı böyle dönemlerde bahadırlar kağanlığa yürürken budun da sınıf mücadelelerini şiddetlendirmekte ve bahadırların kağanlığa yürüyüşleri ile boyların aldıkları pozisyonlar, kandaş örgütlenme ile savaşçı aristokratlar arasındaki mücadelenin hatları ile üst üste binebilmektedir. Çünkü başta vergi olmak üzere iç sömürü pratiklerinin ihdası ve göçer yaşamının alışlageldik döngüsünün değiştirilmesi törenin ihlali ve bu bağlamda boy yahut boylar nezdindeki meşruiyetinin ortadan kalkması anlamına gelmektedir.²¹¹⁸ Töre ile sınırlanmış olan savaşçı aristokratlara bahsedilen kandaş iktidar, savaşçı seçkinler karşısında silahlı bir kitle olarak varlığını devam ettiren boy tarafından her an geri alınabilir niteliktedir.²¹¹⁹ Töreye uymanın getirdiği meşruiyetin kaybı, kandaş iktidarın devredildiği savaşçı seçkinler üzerindeki uzlaşımın kaybına neden olmakta bu ise boyun silahlı kitlelerinin töre gereği boyun kolektif erkliği olan iktidarı tekrar tekrar budunun uhdesine almaları ile sonuçlanmaktadır.

Kandaş askeri demokrasiler içinde aile mülkiyetinin kolektif mülkiyet rejimine karşı etkinliği arttıkça *kut* kavrayışı da dönüşecektir. Dış sömürü yoluyla elde edilen zenginliğin artmasına paralel olarak daha büyük servetlere sahip aileler *kut* üzerinde hak iddia edeceklerdir. Anılan dönüşümün temelinde savaşarak el koymaya nazaran daha tercih edilebilir nitelikte olan düzenli dış sömürü ilişkilerinin yani agresif ticaret ve haracın eşitsiz-karşılıklı yapısı yatmaktadır. Belirli aileler ülüşün eşitsiz niteliği nedeniyle zenginleştikçe, dış sömürü ilişkilerine daha fazla kaynak ayırabilecek ve buna bağlı

²¹¹⁷ (Chavannes, 2013: 74)

²¹¹⁸ (Avcıoğlu, 1983: 764; Duman, 2015: 60-61; Nicolle, 2013: 27)

²¹¹⁹ (Karakaş, 2016: 174)

olarak daha fazla zenginlik elde edebileceklerdir. Anılan ilişki zenginleşen ailelerin zaman içinde dış sömürü ilişkilerinin kurulmasına önderlik etmeleri ve buna bağlı olarak da önderlik hakkını yedlerine almaları ile neticelenecek ve kengeşlerdeki kağan seçimi zaman içinde ak budunun bütününü kapsayan bir süreç olmaktan da çıkarak, kağanın belirli zengin ailelerden seçildiği bir yapıya evrilecektir.²¹²⁰ Bu süreç dahilinde *kut*, boyun bir ayrıcalığı olmaktan çıkıp, yönetici aristokratların ontolojik bir ayrıcalığına dönüşecektir. Hun ve Göktürk askeri demokrasileri döneminde ilk örnekleri somut biçimler edinmeye başlamış olan²¹²¹ bu dönüşüm, Cengiz han önderliğindeki Moğollarda tekâmül etmiş biçimine ulaşacak ve kandaş toplum tam anlamıyla tasfiye edilecekken, kandaş toplumsallığın tam anlamıyla tasfiye edilemediği yerlerde boylar ile yönetici aristokratlar arasındaki çelişkileri bünyesinde taşıyan biçimlere evrilecektir.

Aile mülkiyetinin kazandığı alanda *kutun* dönüşümünde ilk adım, *tengri* tarafından bahşedilen *kutun A-shih-na*'lar başta olmak üzere belirli sülaleler/urukların ontolojik niteliklerinden ötürü onlara özgülenmiş bir hak olarak tahayyül edilmesidir.²¹²² Anılan tasavvur dairesinde *kut*, henüz doğrudan doğruya savaşçı aristokratın tanrısallığına delalet etmemekte ve hala *tengri* tarafından bahşedilmektedir. Ne var ki *Tengri*'nin *kut* bahşedeceği kimseler dairesi, *kutlanmak* ayrıcalığına sahip olan bir savaşçı aristokratlar ailesiyle, mesela *A-shih-na*'larla sınırlanmıştır. *Kut*'un söz konusu kavrayışı bir yandan belirli bir sülalenin ontolojik ayrıcalıkları ile yönetme erki arasında kurulan ilişkiden ötürü aile mülkiyetinin yükselişini öte yandan *kut*'un *tengri* tarafından bahşedilen ve geri alınabilen bir yetke olması²¹²³ ile de kandaş örgütlenmenin söz konusu yükselişe karşı direncini göstermektedir.

Kandaş toplumsallık ile yönetici sınıfın erken nüvelerini oluşturan savaşçı aristokratlar arasındaki çekişmenin *kut* üzerinden temsil edilmesinde *kut*'un *tengri* tarafından geri alınabilmesi önemli bir motiftir. Göçer toplumlarında henüz kağanın etrafında

²¹²⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 524)

²¹²¹ (Divitçioğlu, 2005a:83-84)

²¹²² (Divitçioğlu, 2005a: 35; Türker ve Özen, 2017: 333)

²¹²³ (Divitçioğlu, 2005a: 76)

kümelenmiş ve yönetici sınıf tarafından beslenen bir savaşçılar tabakasının oluşmamış olması ve toplumun bütünüyle silahlı olması söz konusu geri alınabilirliği, Kağan üzerinde gerçek bir sınırlayıcı ve tehdit unsuruna dönüştürmektedir. Toplum kitlesel olarak silahlı olması, geri alınabilirliğin her an kitleler tarafından gerçekleştirilebilir bir tehdit olması anlamına gelmektedir. Kağanlar ancak töre sınırı içinde kaldıkları takdirde *kutsal* kalabilmektedirler. Töre alanında çıkıldığı zaman ise *tengri* verdiği *kutu* hepsi de silahlı ve savaşçı olan göçer kitleler ve bahadırlar aracılığıyla geri almaktadır.²¹²⁴

Kut'un geri alınabilirliğinin, üretim araçları üzerine kolektif mülkiyet zemininde yükselen kandaş toplumsallığın, toplumsal iktidarı kullanan ve aile mülkiyetine yaslanan savaşçı aristokratlara karşı töre içinde geliştirdiği bir normatif pratik/savunma pratiği olması kağanlara ve sair savaşçı aristokratlara çeşitli yollarla hatırlatılmaktadır. Kut'un geri alınabilirliği henüz sınıf egemenliğinin gelişmediği; fakat oluşma aşamasında olduğu, yani ön sınıf evresinde bulunun toplumsal formasyonlarda sıklıkla karşılaşılan kutsal-krallık kurumunun göçer ideolojisinin normlarına tercüme edilmiş bir formu olarak ele alabilecektir.²¹²⁵ Anılan mekanizma kendini henüz ön sınıf aşamasında olan dolayısıyla da aralarındaki hiyerarşik ilişki ile birbirleri üzerinde yapısallaşmış bir sömürü düzeneği kuramamış olmaları arasındaki çelişkiyi tecrübe eden toplumsal tabakaların siyasal iktidar üzerindeki mücadelesine denk düşmektedir. Toplum henüz egemen bir sınıf ve ona tabi olan üretici kitleleri düzeyinde bölünmediği; fakat aynı zamanda hiyerarşik ilişkiler de geliştiği için ön sınıflardan biri egemen sınıf olma temayülündeyken diğer ön sınıf da kendi geleneksel ayrıcalıklarını savunmak için mücadele etmekte ve bu mücadele siyasal iktidar düzleminde törel pratikler dolayısıyla taşınmaktadır. Özellikle Orta Asya göçerleri gibi üretici birimlerin görece olarak kendilerine yetebildikleri ve toplumun kitlesel olarak silahlı olduğu bir durumda anılan çatışma kara budunun kendi varlığını önderlerini sembolik bir şiddet edimi ile hatırlatması biçimine bürünmektedir. Söz konusu hatırlatmalardan ilki kağanın *kut*

²¹²⁴ (Pamir, 2009: 361)

²¹²⁵ Bkz. (Abélès, 1981: 11)

bulması yani toplumsal iktidarın icrai işlevini üstlenmesine bağlı ritüellerde boğulması yani sembolik olarak öldürülmesidir.²¹²⁶

Kağanın *kutu* üstlenmeden önce törensel ve sembolik olarak öldürülmesi olarak kağan boğmak, şeflik kurumunun keşfedildiği fakat klan ilişkileri ile kolektif mülkiyet rejimlerinin tasfiye edilmediği durumlarda sıklıkla karşımıza çıkan arketipik (Jungcu manada) bir pratik olan kralın öldürülmesinin göçerlerdeki türevi olarak değerlendirilebilecektir. Kandaş örgütlenmelere sahip toplumlarda sıklıkla görülen kral-şef öldürme pratiği, kral/şef adayının aşağılanmasıyla yaralanmasına, necaset ve sair yenilmesi yasak şey yedirmeden, endogamik/ensest ilişkiye zorlamaya, tabu ilan etmeden kirletmeye, yaralamadan belirli bir süre sonra gerçekten öldürmeye yahut intihar ettirmeye kadar uzanan pek çok farklı somut biçime sahiptir.²¹²⁷ Uygulamalar değişse de söz konusu motifte ortak olan şey ise üretici kitlelerin kendi adlarına toplumsal iktidarın işlevlerini yürütmekle görevlendirdikleri şef veya krallarına ölümlü olduğunu, toplumdan üstün olmadığını ve her an, henüz silahlarını bırakmamış olan kandaş toplum tarafından iktidar makamından alınabileceğini hatırlatmaktır. Orta Asya göçerlerindeki kağan boğma adeti de bu şekilde değerlendirilebilecektir. Divitçioğlu kağan boğma adetine ilişkin şu örnekleri bize aktarmıştır:

“Kağan atanınca beyler ve subaylar on keçeden bir örtüye sarıp, güneşi izleyerek dokuz kez dolandırır. Her seferinde uyrukları onu selamlar. Selam faslı bitince, kollarından tutup ata bindirirler. Boğulana dek boğazını ipek bir kuşakla sıkırlar. Sonra, kuşağı gevşeterek ‘kaç yıl kağanımız olacaksın’ diye sorarlar. Tabii ki sersemleyen kağan süreyi tam olarak söyleyemez. O vakit uyrukları, onun gevedediklerine bakarak kağanlığının uzunluğunu ya da kısalığını kestirmeye çalışırlar”²¹²⁸

Bir diğer örnek ise şöyledir:

²¹²⁶ (Divitçioğlu, 1992: 58-63)

²¹²⁷ (Divitçioğlu, 1992: 58-63). Ayrıca bkz. (Clastres, 2006)

²¹²⁸ Liu mau-tsai'den aktaran (Divitçioğlu, 1992: 59); (Mau-Tsai, 2019: 20)

“Hükümdar olacak şahıs tahta oturmak için getirilip ona hükümdarlık selamı verdiklerinde Hazar Hakanı onun boğazını bir ipekle sıkarak. Canı çıkmaya yaklaşınca ona: ‘Hükümdarlık müddetinin ne kadar olmasını istersin?’ derler. Bu müddet dolmadan ölürse, Allah’ın takdiriyle ölür. Diliyle söylediği müddetten fazla yaşarsa, bu müddet doldurulunca öldürülür.”²¹²⁹

Yukarıda verilen örneklerde Orta Asya göçerlerinin kağanlarını sembolik olarak ve fiilen öldürdükleri tören ve törel pratikler görülebilmektedir. Kağanın tören esnasında halk tarafından sembolik olarak öldürülmesi yahut ikinci örnekte olduğu gibi beyan ettiği süreyi aşarsa öldürülmesi kandaş toplumun kendisini ve kandaş toplumsallığa bağlı sınıfsal menfaatleri savunan töreyi, önderliğe yükselecek kağana hatırlatması, kağanın sınırlarını ona göstermesi ve kara budunun kendi varlığını ak buduna sembolik bir kurban töreni dolayısıyla hatırlatması anlamına gelmektedir.²¹³⁰ Kağanın öldürülmesi ile topluma verdiği vaade itaati ve törenin korunması sağlanır.²¹³¹ Söz konusu örnekler kurban etme yahut alaşağı etme yoluyla kandaş toplumun kendisini önderinin efendi olma ihtimallerine karşı koruması ve ritüeller yoluyla önderlerine sorumluluk ve sınırlarını hatırlatmasına yönelik pratiklerdir. Kandaş toplumsal formasyonlar söz konusu olduğunda önderliğe yükselenler ile üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyetten yararlanan üretici/savaşçı kitle arasındaki çelişki bahsi geçen yordamların her yerine sinmiştir. Kandaş toplumların gelişmekte olan aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet rejimi arasındaki çelişkinin uzamı olması Orta Asya göçerlerinde yukarıdaki biçimler altında karşımıza çıkan *regicide*'in farklı kandaş toplumlarda da görülmesinde de görülebilmektedir. Örneğin Kitan kağanları tahtta üç yıl kalmakta, İsveç Vikinglerinin kralları ise dokuz yıl kalmakta ve ardından öldürülmektedirler. Calikut kralı ise on iki yıl hüküm sürdükten sonra halkın karşısında kendi boğazını keserek intihar etmek durumundadır.²¹³² Örneklerin sayısı daha da artırılabilir ama sadece verilen örnekler bile kandaş toplumsal formasyonlarda önder ile üretici kitlenin çelişkili bir birlik içinde bulunduğunu ve her kandaş toplumsal formasyonda bahsi geçen çelişkili ilişkiler düzleminde kandaş toplumsallığın verili olmayan bütünlüğünün yeniden üretilmesi için

²¹²⁹ (Avcıoğlu, 1983: 882-883; Divitçioğlu, 1992: 59-60; Roux, 1999: 67)

²¹³⁰ (Abélès, 1981: 11-12; Divitçioğlu, 1992: 63; 2005: 94)

²¹³¹ (Roux, 1999: 67)

²¹³² (Divitçioğlu, 2005a: 95)

önderin sınırlanmasına yönelik keşifler ortaya konulduğunu söyleme imkanını bize vermektedir.

Kağanın iktidarının önderlik sınırları içerisinde tutulmasına ilişkin bir diğer yordam da Hazar, Dokuz-Oğuz, Uygur ve Kırgızlarda görülen Kağan Tabusudur. Bu toplumlarda kağan bir tabu örüntüsü içinde toplumdan yalıtılarak, önderlik sınırında verilen işlerin boy konfederasyonunun olağan işleyişine etki etmesinin önlenmesi amaçlanmıştır. Tabu da bu noktada kağanın toplumdan uzak tutulması yoluyla, kendisine verilen erkliğin belirli sınırlar içinde kalmasına yöneliktir. Yani hayır gelmeyecekse bile en azından şerrinden sakınılabilecektir.²¹³³

Kağan tabusunun söz konusu olduğu durumlarda kağanın denetimi yaşamının her ayrıntısının törel pratiklerle düzenlenmesi ile sağlanmaktadır.²¹³⁴ Söz konusu düzenleme kağanın yemek yemesinden cinsel ilişkisine kadar her faaliyetinin hem katı bir biçimde sınırlanma ve düzenlenmesini hem de sürekli olarak töreyi gözetecek savaşçılarla gözlenmesini beraberinde getirir.²¹³⁵ Kağan sıkı biçimde toplumdan yalıtılmakta, her hareketi düzenlenmekte toplumla ilişki kurma pratikleri ise onun kim olduğunu sürekli topluma hatırlatacak ve toplumun ondan uzak durmasını sağlayacak bir sembolik örüntü ile çevrelenmektedir.²¹³⁶

Kağan tabusu pratiklerinin ortaya çıkması aslında kağan ve etrafındaki savaşçı aristokratların kandaş toplumsallığa, aile mülkiyetinin de kolektif hakimiyet rejimine karşı toplumsal formasyon içinde alan kazanmasına paralel olarak keşfe konu olmuştur. Kağanların güçlenmesi ve aile mülkiyetinin toplumsal etkilerinin artması ile kandaş toplumsallığın verili törel mekanizmalarının kağanların önderlik sınırları içinde tutma kabiliyetleri yetersiz kalacaktır. Böyle bir durumda kağan ve devlet/sınıf oluşumunun

²¹³³ (Divitçioğlu, 2005a: 88). Tabu yoluyla önderlik sınırlarının çizilmesine ilişkin ayrıca bkz. (Clastres, 2006; Erginer, 1997).

²¹³⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 89)

²¹³⁵ (Divitçioğlu, 2005a: 89-90)

²¹³⁶ (Divitçioğlu, 2005a: 89-91)

gelişimine bağlı yeni keşiflerin ortaya çıkması, kağanlığın gelişimi ve devlet/sınıf oluşumuna direnç gösterecek, göçer üretim tarzı/kandaş toplumsallık birlikteliğine yaslanan toplumsal güçler tasfiye olmadığı müddetçe de kaçınılmazdır. Anılan ilişki bağlamında gelişen kağanlık/aile mülkiyeti dinamiğini kontrol ve sınırlama ihtiyacı kağan tabusunun keşfi ile neticelenmiş olmalıdır.

Kağan tabusunun, kandaş toplumun tasfiyesinin başladığı ve ilerlediği bir aşamada ortaya çıkması, tabu yoluyla sınırlanan önderliğin büyük ölçüde sembolik-metaforik bir önderlik olarak bir kez daha sınırlanması ile takip edilmiştir. Kağanın bir pseudo-tanrı olarak kodlandığı bu düzlemde boylar ve savaşçı aristokratlar üretimden akınlara kadar toplumsal faaliyetlerine devam ederlerken kağan savaşlardan da yönetsel faaliyetlerden de yalıtılmıştır.²¹³⁷ Temelde kandaş toplumların son evresinde bir çözüm arayışına tekabül eden tanrısallaştırarak tabulaştırma kağan karşısında güçlerini kaybetmekte olan boy seçkinlerinin merkezinde olduğu bir tepkiye karşılık gelmektedir ve kağanın sınırlanması tek başına kandaş toplumun tasfiyesini engelleyemeyeceğinden kandaş toplumun tasfiyesi esnasında çözülmediği takdirde kendine özgü bir feodaliteyle sonuçlanacaktır.

Kağan tabusunun somutlaştığı örneklerden biri Hazarlardır. Hazar boy birliğinde bir kağan olmakla beraber kağan, temelde sembolik bir pozisyondadır ve toplumu idare etmez. Siyasal iktidara ait işlevler kağandan ziyade küçük hakan tarafından yürütülür.²¹³⁸ Kağanın doğrudan bir biçimde siyasal iktidar alanında faaliyet göstermesi ise temelde küçük hakanın değiştirilmesi gerektiğinde söz konusudur. Küçük kağanın sorumluluklarını yerine getiremediği durumlarda halk kağandan küçük kağanın öldürülmesi yahut öldürülmek üzere halka teslim edilmesini ister Kağan da bu noktada küçük hakanın kaderine karar verir.²¹³⁹

²¹³⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 91)

²¹³⁸ (Mesudî, 2014: 140)

²¹³⁹ (Mesudî, 2014: 140)

Göçer önderliğinin ikinci alameti olan *küç*, göçer toplumlarında kağanlık ve sair mevkiler ile alpler ve savaşçı aristokrasi arasındaki doğrudan ilişkinin soyutlanmış bir ifadesidir. *Küç*, kağanın iktidarının dayanağı olan savaşçılığı belirlemekte²¹⁴⁰ ve aynı zamanda kağanın bir savaşçı-önder olduğunu imleyerek önderlik ve efendilik arasında, göçer töresince belirlenmiş sınırları kağana hatırlatmaktadır. Göçerlerde toplumsallığa bağlı erkliklerin kullanılması, ilgili kimsenin bir bahadır olmasını gerektirir. Göçer toplumlarında kolektif mülkiyet rejimi ve kandaş toplumsallık tam olarak tasfiye edilmedikçe kağanlık ve bahadırılık arasındaki ilişki kesilmeyecektir. Aile mülkiyetinin geliştiği durumlarda, kağanlığın belirli bir ailenin yedinde kaldığı durumlarda dahi bu böyledir. *A-shih-na* ailesinin üyesi olmak nasıl ki bir kağanlık şartıysa, bahadır olmakta öyledir.²¹⁴¹

Göçer üretim ilişkilerinin dışarıdan gelecek olan zenginliğe yapısal bağımlılığı göçer önderlerini toplumu, özellikle de savaşçı kitlesini beslemek ve zenginleştirmek için komşulara akınlar düzenlemeyi, ticari mallar için gereken yollara ve pazarlara hâkim olmak yahut göçerlerin elindeki artığın mübadele edileceği pazarları açık tutmak için kuvvet kullanılmasına önderlik etmeyi bir yükümlülük olarak dayatır.²¹⁴² Göçer önderi konumunu koruyabilmek için sürekli yeni zenginliklere el koymak, elde ettiği zenginliği topluluğa getirmek ve hiyerarşik sınırlar dahilinde de olsa söz konusu zenginliği topluma üleştirmek zorundadır.²¹⁴³ *Küç* işte bu yükümlülüğün soyutlamasıdır ve kutun da kaynağıdır. Göçer önderinin önderlik edebilmek için ihtiyaç duyduğu kut sadece soylu olmakla değil, göçer toplumunu besleyecek olan dış zenginliklere el koyup söz konusu zenginliği topluma üleştirmekten de gelmektedir. Kağan ve kara budun arasındaki ilişkilerin, kronik yoksunluk düzleminde belirlenmesinin sonucu ise göçer soyluluğunun ama özellikle de göçer önderliğinin meşruiyetinin toplumun söz konusu taleplerinin karşılanmasına bağlı olmasıdır. Anılan gereklilik özellikle göçer toplumun bütünüyle silahlı olduğu ve asgari düzeyde geçimini sürdürmek için öndere yahut boy birliğine gereksinim duymayan kara buduna kendi rızası dışında yapıya katılmayı dayatabilecek,

²¹⁴⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 84)

²¹⁴¹ (Türkmen, 2013: 35)

²¹⁴² (Irons, 1979: 365)

²¹⁴³ (Bodmer, 2001: 35; Irons, 1979: 365; Klyaştorny, 2018: 200; Vladimiritsov, 1987: 145)

ayrışmış bir savaşçı tabakasının mevcut olmadığı bir düzlemde özellikle önemlidir çünkü feodal köylüden farklı olarak göçer savaşçı/çobanların ikna edilmesi çok daha somut bir süreçtir. Önderlerine feodal köylülerde görüldüğü üzere yoksulluk, üretim araçları üzerindeki hâkimiyetten yoksunluk yahut kişisel tabiiyet dolayısıyla²¹⁴⁴ değil de ikna yoluyla bağlanan savaşçı çobanlar, çıkarları karşılanmadığı takdirde önderi yahut yapıyı hızla terk edip boylar arası iş birliği düzeneği dolayısıyla yeni bir yapılanma oluşturabildikleri için kağanın dışarıdan zenginlik elde etmeye yönelik talepleri karşılamaması çoğu kez ya kağanın azledilmesi ya da yapının isyanlar yoluyla dağılması ile neticelenmektedir.

Kara budunun göçer önderliği üzerinde yukarıda söz edilen baskısının sonucu olarak göçer önderler, komşularına akınlar düzenlemeye haraç almaya ve göçerlerin ellerindeki mallar ile tehlikeli artışa pazarlar açmak için komşularına askeri baskı uygulamaya mecbur ve buna bağlı olarak isteklidirler. Boylar arası iş birliği düzeneğinden boylar üstü yapılanmaya geçiş büyük ölçüde dış basınçlara bağlı olarak ortaya çıktığı ve sürekliliği de dış etkenlerin sürekliliğine bağlı olduğu için anılan sürekliliğin kesilmesi boylar üstü yapılanmanın temelsiz kalması anlamına geleceği için ticaret ve dış sömürü ilişkilerinin sürdürülmesi kağanların öncelikli yükümlülüğüdür

Küç, göçer önderliğinin temel işlevlerini yerine getirmesinin bir aracıdır. Bu işlevlerden ilki göçerleri aileler ve boylar arasında soy bağı ilişkileri kurmaya da iten savunma gereksinimidir. Önder, önderlik ettiği göçer topluluğunu, onun sürülerini ve kolektif zenginliği olan otlakları savunmakla mükelleftir ve anılan yükümlülük *küç* işlevinde cisimleşir. Savunma işlevini takip eden ikinci işlev ise göçer önderin *ülüg* işlevini yerine getirmek, yani toplumu zenginleştirmek için toplumun kolektif askeri varlığına ticaret yollarına hakimiyet kurmak ve dış sömürü ilişkileri kurmak adına harekete geçirme yükümlülüğüdür.²¹⁴⁵ Söz konusu yükümlülük Orhun yazıtlarındaki (Kül Tegin Yazıtının

²¹⁴⁴ (Cohn, 2020: 62)

²¹⁴⁵ (Türkmen, 2013: 33)

Güney Yüzü 10. Satır) şu ifadelerde Göktürk önderleri tarafından açık bir biçimde dile getirilmiştir, alıntılalım:

“Hakan [mevkiine] oturup (I C 10) yoksul fakir milleti hep toplattım. Fakir kavmi zengin kıldım. Az kavmi çok kıldım. Acaba bu sözümde hata var mı? Türk beyleri; milleti! İşitin; Türk milletininin canlanup eli tutduğunu buraya vurdum. Yanılıp ölmesini yine (I C 11) buraya vurdum. [size diyecek] ne sözüm var ise abide taşına vurdum. Anı görerek bilin.”²¹⁴⁶

Alıntıda görüleceği üzere Göktürk konfederasyonunun önderliğini yerine getiren Bilge Kağan göçer toplumuna seslenirken kağanlığın alametlerini taşıdığını, toplumu zenginleştirdiğini açıkça ifade etmekte ve toplumun bunu unutmamasını talep etmektedir. Çünkü aksi, soyunun önderliği üstlenmesinin, önderliğe bağlı ayrıcalıkların sonlandırılması anlamına gelecektir.

Söz konusu unsurlardan üçüncüsü olan *ülüg*, yani nasip, kağanın korumakla yükümlendirildiği göçer toplumun yeniden üretiminin sağlanması ve güvence altına alınması ile ilgilidir. Bu bağlamda Dumezil’in üçlü sınıflandırmasının üretkenlik ayağına denk gelmektedir.²¹⁴⁷ Üretkenlik tasavvurunun soyutlama düzeyi *ülüg* olarak ifade edilmekteyken, pratikler düzlemindeki karşılığı *ülüştür*. Kağanların *kut*’lu olmak niteliklerinin ve bahadır olma koşulunun yanı sıra ili zenginleştirme ve zenginliği buduna üleştirme yükümlülükleri de vardır ve kut ve küç gibi üleştirme yükümlülüğü de kağanlığın ayrılmaz bir parçası olup törel bir koşula denk düşmektedir. Ülüg gerekliliğini yerine getiren kağanlar öncelikle ak budun ama genel olarak tüm toplum nezdinde meşruiyet kazanırken aksini yapan yani topluma zenginlik getiremeyen kağanlar isyanlarla karşı karşıya gelmektedirler.²¹⁴⁸

Göçer üretim tarzında *ülüg* ve üretkenlik arasındaki ilişki sürülere dayalı üretim ilişkilerinin iç mekanikleri üzerinden anlaşılacaktır. Çünkü yukarıda defaatle

²¹⁴⁶ Aktaran (Orkun, 2011: 27)

²¹⁴⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 84; Türkmen, 2013: 33)

²¹⁴⁸ (Avcıoğlu, 1983: 761-762, 768-772; Golden, 2011a: 16; Khazanov, 2015a: 280)

belirtildiği üzere göçer üretim tarzı, sadece iç mekaniklerine yaslandığı takdirde kronik bir yoksulluk döngüsüne saplanmaktadır. Anılan koşullar altında üretkenlik işlevi ticaret dış sömürü üzerinden anlaşılacak zorundadır çünkü göçer toplumlar için kronik yoksulluk döngüsünü aşmanın temel yolları ticaret ve agresif ticaret, yağma, haraç biçimleri altında somutlaşan dış sömürü ilişkileridir. Bu bağlamda kağanın *ülüg* kapsamındaki sorumluluğu başına geçtiği topluma ticari yollarla ya da zor kullanarak zenginlik sağlamaktır.²¹⁴⁹ Göçer ticaretinin çoğu zaman eldeki riskli artıktan kurtulma baskısı ile birlikte komşulara ihtiyaçları olmayan malları zorla satmaya dayanan agresif ticarete dayandığını hatırladığımızda *ülüg* ile kastedilenin temelde agresif ticaret, yağma ve haraç olduğu da aşikâr hale gelmektedir. Önderin göçer savaşçıların rızasına ihtiyaç duyması ve söz konusu rızanın ancak göçer savaşçıları dış sömürü ile besleyerek elde edilmesi ve boylar üstü yapılar ile dış basınçlar arasındaki ilişkilerin birlikteliği altında göçer önderliği büyük ölçüde bir akın-savaş önderliği olarak somutlaşmaktadır.²¹⁵⁰

Ülügün dış sömürünün ağırlıklı olduğu bir düzlemde somutlaşması bir yandan küç-kut-ülüg üçlüsünün birlikteliğini bize göstermekte diğer yandan da kağanların savaş önderi konumunu buy kez iktisadi yönü ağır basan ilişkiler bağlamında açığa vurmaktadır. Kağanlar, kağanlığa devam edebilmek ve hatta hayatlarını koruyabilmek için göçer toplumun elindeki riskli artığı göçer toplumun ihtiyaç duyduğu zenginlikle her ne koşul altında olursa olsun mübadele etmek yahut bu başarılmazsa en azından söz konusu zenginliğe tek taraflı olarak el koymak durumundadırlar. Aksi takdirde kutlarını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Kiu-t'ang-şu'da Çin'e tabi olan Göktürk boylarının kağanı Sse-Mo'ya karşı 643 senesinde başlayan ayaklanmaya²¹⁵¹ ilişkin kayıtlarda anılan ilişki tespit edilebilmektedir; alıntılalım:

*“O zamanlar Sse-mo'ya bağlılıklarını bildirmiş ve nehri geçmiş olan boylardaki adam sayısı yaklaşık 100.000'di ve savaş deneyimine sahip 40.000 asker vardı. Ama Sse-mo bu kitleyi tatmin edebilecek durumda değildi, bu nedenle hepsi ona yürekten bağlı değildi.”*²¹⁵²

²¹⁴⁹ (Avcıoğlu, 1983: 767)

²¹⁵⁰ (Марков, 2010: 63)

²¹⁵¹ (Mau-Tsai, 2019: 206)

²¹⁵² (Mau-Tsai, 2019: 206)

T'ang-şu'daki “*Orada üç yıl bulduktan sonra da (Sse-mo) adamlarının kalbini hala kazanamamıştı ve tebaasının büyük bir kısmı ona sırt çevirdi*”²¹⁵³ ifadesi de Sse-mo'nun göçerler nezdinde bir kağan olarak meşruiyetini kaybettiğini göstermektedir. Sse-mo halkının ihtiyaçlarını karşılayamadığı ve onlar Çin'in iç sömürüyle neticelenen taleplerine karşı savunamadığı için *kut*'unu kaybedecektir. Söz konusu kayıp ise kara budunun kendilerini iç sömürüye karşı savunacak ve *ülüg* ile zenginleştirecek olan Kutluk'un etrafında toplanması ile neticelenecektir.

Göçer toplumunun dışarıdan gelen zenginliğe yapısal bağımlılığı göçer toplumun kağanları sürekli olarak *ülüg* yükümlülüğüne zorlamalarında da görülebilmektedir. Örneğin Uygur Kağanı Bugu Kağan döneminde Çin ile barışçıl ilişkilerin kurulması ve çatışmadan kaçınılması agresif ticaret ve dış sömürü ilişkilerini baltalamış ve bunun üzerin boylar kağanı Çin ile savaşa zorlamışlardır.²¹⁵⁴ Boyların baskısı üzerine öncelikle MS 778 yılında Çin'e karşı yağma seferleri başlamış ardından da MS 779'da topyekûn bir askeri harekate girişilmiştir.²¹⁵⁵ Göçer çobanlar ile önderler arasındaki ilişki büyük ölçüde, önderliği soyut bir kurgudan somut bir forma taşıyan gücü oluşturan göçer çobanların rızasına ve bu bağlamda da çıkarlarının tatmin edilmesine bağlıdır. Göçer çobanlar bir önderi temelde soylu olduğu için değil, söz konusu önder onların çıkarlarına hizmet ettiği için takip ederler.²¹⁵⁶ Cengiz dönemine kadar göçer önderlerin soy bağı düzeninden ayrılmış bir askeri güçleri olmayacağını ve önderliğin mutlak bir biçimde temelde otonom olan boyların askeri güçleri ve rızalarına dayalı olduğu hatırlandığında önderler için söz konusu çıkarları karşılamanın önderliğin ön şartı ve bu bağlamda da bir yükümlülük ve zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır.

Kut, küç ve ülüg kağanın kandaş toplumsallık içinde sınırlanması ve kağanlığın önderlik niteliğini vurgulamakla beraber yine de kandaş toplumsal formasyonlarda içerilmiş

²¹⁵³ (Mau-Tsai, 2019: 289)

²¹⁵⁴ (Avcıoğlu, 1983: 708)

²¹⁵⁵ (Avcıoğlu, 1983: 708)

²¹⁵⁶ (Peacock, 2016: 71)

savaşçı seçkinler/savaşçı üreticiler arasındaki aile mülkiyeti/kolektif mülkiyet çelişkisinin bir sonucudur ve bu bağlamda bahsi geçen çelişkide kandaş toplumsallığın ve göçer töresinin bir savunma hattı olarak kurgulandığı keşifler tarafından biçimlendirilmektedir. Göçerlerin kağanlık kurumunu bir yandan kurma diğer yandan sınırlandırma hususundaki ısrarları bu bağlamda hem anılan toplumların kandaş niteliğini hem de kandaş toplum içinde geleceğin yönetici sınıfı olmaya doğru yükselen savaşçı aristokratların ve yaslandıkları aile mülkiyeti düzeninin gelişmekte olduğunu bize göstermektedir. Töre dolayısıyla kağanın sınırlanması çabası savaşçı aristokratların yönetici sınıf olma yolunda mesafe kat etmesi dolayısıyla çeşitli keşifler dolayısıyla tebarüz etmektedir.

Yazıtlar bize kağan ve töre arasındaki ilişkiye dair bazı veriler vermektedir. Bunlardan en önemlilerinden biri kağanın töre kuran olarak tanımlanmasıdır: “*türk budunung törüsin tuta birmiş iti birmiş*”. Kağanın töre kuran olarak tanımlanması törenin dinamik boyutuna işaret etmekte ve kağanın bir düzeyde törel normun oluşumu yahut mevcut normun pratiklere dönüşmesi sürecinde çeşitli yetkileri olduğunu belirtmektedir.²¹⁵⁷ Söz konusu yetkilerin düzeyi ise doğrudan doğruya ilgili toplumdaki sınıf oluşum düzeyi, kandaş toplumsallığın hakimiyet düzeyi ve aile mülkiyeti/kolektif mülkiyet çelişkisinde ağırlığın ne tarafta olduğuna bağlı olarak değişecektir.

Kolektif mülkiyet ve kandaş toplumsallığın hakimiyetini sürdürdüğü durumlara kağanların töre kurma/tutma yetkileri büyük ölçüde kandaş toplumsallık tarafından sınırlanacaktır. Kandaş toplumsallık ve kolektif mülkiyet rejimine yaslanan kara budun ve onların etrafında kümelenen savaşçı aristokratlar ile boyların kendi üretim araçları ve askerleri üzerindeki doğrudan hakimiyetinin, kandaş toplumsallığa içerilmiş sınıf çıkarlarını ve göçer üretim tarzının genel çerçevesini korumak amacıyla töreye yaslandıkça, kağanın töre kurma yetkisi, göçer toplumsallığın korunması ile yükümlü olma bağlamında alınabilecektir.²¹⁵⁸ Ne vakit ki aile mülkiyeti kolektif mülkiyet rejimini

²¹⁵⁷ (Divitçioğlu, 1992: 86-87)

²¹⁵⁸ (Divitçioğlu, 1992: 159)

baskılamaya, kandaş toplumsallık tasfiye olmaya ve yönetme erki doğrudan doğruya ontolojik bir ayrıcalık olarak dönüşmeye ve servet birikimi ile yönetme erki arasında bir ilişki somutlaşmaya yani sınıf ve devlet oluşumu sübuta ermeğe başlasın, işte o zaman kağanın töre kurma yetkisi genişleyecektir. Bahsi geçen durumda töre kurma kandaş toplumsallığa karşı bir sorumluluğa bağlı olarak normatif pratiklerin keşfine dahil olma yahut onlar uygulama değil, step usulü bir feodalite içerisinde hukuk normları ihdas etmeye dönecektir.²¹⁵⁹

Yukarıda da açıkladığımız üzere, kağan ve törel pratikler arasındaki ilişkinin ana eksenini ilgili toplumda hâkimi mülkiyet rejiminin ve toplumsallığın kurucu ideolojisinin karakterine göre belirlenebilecektir. Şayet hâkim unsurlar kolektif mülkiyet rejimi ve kandaş toplumsallık ise kağan ve töre arasındaki ilişki kengeş ve diğer boylar tarafından sınırlanan ve denetlenen bir yükümlülük biçimini alacakken, aile mülkiyeti ve step-feodalitesi yahut sair bir unsurun hâkimiyetinde ağırlık kağanda olacaktır. Ki böyle bir durumda zaten bir kağandan çok bir sultandan, şahtan, padişahdan bahsedilecektir.

Bahsi geçen çelişkili yapı bu bağlamda iki yüzlüdür. Bir yüzü töre üzerinden kandaş toplum ve göçer töresi saflarındaki direnci diğer yönü ise böyle bir direnci gerektiren bir etkiyi, yükselen savaşçı aristokratlar ve gelişen aile mülkiyeti düzeninin bir arada içermektedir ve aile mülkiyeti ile savaşçı aristokratların toplumsal alandaki etkileri arttığı ölçüde karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu çelişki içerisinde aile mülkiyetine yaslanan savaşçı aristokratların gösterdiği gelişme *A-shih-na*'ların kağan veren uruk olmaktan geleceğin proto-feodal göçer devletlerinin yönetici sınıflarına soy verecek olan bir asil sülaleye dönüşümünde²¹⁶⁰ de görülebilecektir. *A-shih-na*'ların yükselişini sınırlama ve denetlemeye özgülenmiş olan töre aynı zamanda *A-shih-na*'lar ve onların merkezinde

²¹⁵⁹ (Divitçioğlu, 1992: 159)

²¹⁶⁰ (Divitçioğlu, 2005a: 87). *A-shih-na*'ların Orta Asya Türklerinin tarihlerinde kağan veren bir sülale olarak belirleyici rol üstlenmesi Göktürk boy birliği sonrasına ortaya çıkan Türk kökenli siyasal yapıların Göktürk boy birliğini kuran boya mensup olmasalar bile *A-shih-na* soyuna dayanmalarında görülebilmektedir. Selçukluların ortaya çıkışında kağanlık iddiası aynı zamanda *A-shih-na*'lar ile akrabalık iddiasını beraberinde getirmekte (bkz. Reşîdü'd-dîn Fazlullah, 2010), Uygur türeyiş mitleri *A-shih-na* mitlerinin dönüşmüş versiyonlarına karşılık gelmekte ve Uygurlar bizzat kendi soylarını *A-shih-na*'lara dayandırmaktadırlar (bkz. Gönel Sönmez, 2018: 216-217).

olduğu bir düzlemde ortaya çıkmaya başlayan yönetici sınıf ve aile mülkiyeti pratiklerinin de gelişmekte olduğunun bir göstergesidir.

Göçer boy birliklerinin, boyların üretim araçları üzerindeki hakimiyetleri korumalarına bağlı olarak konfederal diye niteleyebileceğimiz bir nitelik arz eden yapısına bağlı olarak yönetim pratikleri, kağan-yabguya özgülenen belirli işlevler dışında, boy birliğini oluşturan boyların ihtiyaçlarının ortaklaşa karar aldıkları kurultaylarda çözülmektedir.²¹⁶¹ Boyların ak budun düzeyinde ve yer yer kitlesel olarak temsil edildiği²¹⁶² bu kurultaylar kandaş siyasi örgütlenmeler olarak göçer boy birliklerin asli siyasi organları niteliğindedirler.²¹⁶³ Kurultayın sahip olduğu iktidarın kökeni ise yukarıda da belirtildiği üzere boy birliğine giren her boyun kendi sürüleri, emek güçleri ve silahlı güçleri üzerindeki hakimiyetini korumakta olmasıdır. Buna bağlı olarak her boy bir siyasi entite olarak varlığını korumakta, bu ise boyların temsiliyeti dolayısıyla kurultayın yönetim işlevlerinde somutlaşmaktadır. Kurultaylar üretim araçları ve askeri güçleri üzerinde doğrudan hakimiyet kurmuş olan boyların kolektif kararlar alıp, kolektif harekatlara girişebilmesini sağlarken buna ek olarak boy birliği içinde belirli yetkilerle donatılan savaşçı aristokratların (Şan-yü, İlteber, Yabgu, Kagan) seçilmesi²¹⁶⁴ ve gerçekleştirmek, korumak için seçtikleri töreye uygun hareket edip etmediklerini en üst düzeyde ve en kapsayıcı biçimde denetlenmesi ve yönetici seçkinlerin etkinliklerin boylar tarafında sınırlandırılması gibi töreyi somut pratikler dolayısıyla toplumun politik kuruluşuna işleyen işlevlere de sahiptir.²¹⁶⁵

Üretici birimler kendine yeterli ve görece bağımsız unsurlar oldukları için kolektif kararlar tikel üretici birimlerin işleyişini düzenlemekte ve üretici birimleri bir bütünün parçası olma bağlamında ilgilendiren hususlara dair olmaktadır. Göçer toplumunun temelde birbirinden bağımsız ve hareketli üretici birimler düzeyinde örgütlenmesi nedeniyle kolektif karar alma mekanizmaları sürekli bir nitelik arz etmez. Kolektif kararlar arazi bir

²¹⁶¹ (Golden, 2018: 101)

²¹⁶² (Vladimirov, 1987: 122)

²¹⁶³ (Duman, 2015: 59)

²¹⁶⁴ (Duman, 2015: 56)

²¹⁶⁵ (Seyitdanlıoğlu, 2009: 5-9)

durum olmadıkça toylar esnasında görüşülür ve alınır. Birden fazla boyun dahil olduğu örgütlenmeler düzleminde görülen toy, boyların belirli aralıklarla bir araya geldikleri büyük dinsel şenliklerin adıdır.²¹⁶⁶ Bu şenliklerde boylar bira araya gelir, sürüler sayılır, alışverişler yapılır ve toplumsal artığın kullanılmayan kısmı festivaller dolayısıyla bölüşülüp tüketilirken bir yandan da boyların aksaçlıları arasında birden fazla boyu ilgilendiren hususlara ilişkin kararlar alınmaktadır.²¹⁶⁷ Ne var ki sınıf mücadeleleri sonucunda ak budun kara buduna karşı alan kazandıkça toylardaki kolektif karar alma süreci yerini savaşçı aristokratların üyesi olduğu meclislere bırakacak ve kara budunun etkisi zaman içinde azalarak sembolik pratikler düzeyinde kısıtılacaktır.²¹⁶⁸ Moğollar döneminde ise boy yapısının tasfiyesinin kesinleşmesi²¹⁶⁹ ile kara budun dışlanacak ve kolektif karar alma mekanizmaları soyluluğun tekeline terk edilirken kara budun için bir şenlik/eğlenceye indirgenecektir.²¹⁷⁰

Hun konfederasyonu döneminde toylar Şan-Yü'nün seçimi başta olmak üzere yapının bütününe ilgilendiren meselelerinde asli karar merciidir. Yılda üç kez, birinci beşinci ve dokuzuncu aylarda toplanan toy bir yandan boyları bir araya geldiği bir şenlik işlevini yerine getirirken diğer yandan da Şan-yü'nün karargahının da içerisinde kurulduğu boylar arası bir konfederal meclisi bünyesinde ihtiva etmektedir.²¹⁷¹ Sürülerin kitlesel sayımı ve üretici güçlerin yıllık bilançosunun çıkarılması arasındaki ilişki bağlamında kış mevsimine giriş ve çıkıştaki toylar ayrıca önem kazanmaktadır.

Toylar arasında en önemlisi beşinci ayda yapılan ikinci toy yani ilkbahar toyudur. Atlatılan kışın ardından sürülerin sayımının yapıldığı bu toy tüm boyların bir araya geldiği ve savaşçı aristokrasinin neredeyse eksiksiz temsil edildiği yapısı ile Şan-Yü'nün seçimi de dahil olmak üzere en önemli meselelerin görüşüldüğü kurultaylara ev sahipliği yapmaktadır.²¹⁷² Bahar toyunun diğerlerinden daha önemli olmasının temelinde ise yine

²¹⁶⁶ (Kafalı, 2005: 53)

²¹⁶⁷ (Beşirli, 2011: 142; Divitçioğlu, 2005b: 41; Duman, 2015: 59; Seyitdanlioğlu, 2009)

²¹⁶⁸ (Agacanov, 2013: 212)

²¹⁶⁹ (Khazanov, 2015a: 291-292)

²¹⁷⁰ (Seyitdanlioğlu, 2009: 8)

²¹⁷¹ (Seyitdanlioğlu, 2009: 2-3)

²¹⁷² (Duman, 2015: 60; Grousset, 2011: 38; Seyitdanlioğlu, 2009: 2-3)

üretim tarzı bulunmaktadır.²¹⁷³ Atlatılan kışın ardından boylar hem baharı karşılamak hem de atlatılan kışın bilançosunu çıkarmak amacıyla sürüleri ile bir araya gelmektedirler. Ekonomik basınçların bir araya gelmeye zorlamalarını ise savaştı aristokrasinin kitlesel katılımı izlemekte ve elbette en önemli hususlar hem herkesin bir araya geldiği hem de toplumun üretici potansiyelinin yıllık hesabının çıkarılabildiği bahar toylarında ele alınmaktadır. İlkbahar toyunu ise sonbahar toyu izlemektedir. Sonbahar toyunda da yaz mevsiminin ardından içine girilecek kış koşulları dolayısıyla emek gücü kitlesi ve sürülerin sayımı yapılmaktadır.²¹⁷⁴ Sonbahar toyunun sayımlar dışındaki diğer önemli özelliği de yaklaşan kış ile birlikte sürülerin hareketlerinin ve hasat kaldırmakta olan yerleşik komşulara yapılacak akımların kararlaştırılmasıdır.²¹⁷⁵

Toylar ilk bakışta birer ayın gibi görülebilse de temelde boylar arası iş birliği düzenin işleyişinin önemli bir düzeneğidir. Her şeyden önce toylar göçerlerin bir araya geldiği, sürülerin toplandığı sayıldığı ve boyların *ıdışma* yoluyla birbirlerine karşı olan törel mübadele yükümlülüklerinin getirilmesine olanak veren birleşmelerdir.²¹⁷⁶ Toylarda bir araya gelen boylar boylar arası meseleleri halleder, otlak ve su kaynakları ile göç döngülerini örgütler ve boylar arası işbirliği düzeneğince belirlenen mübadeleleri gerçekleştirerek boylar arası yapılanmanın kolektif menfaatlerinin korunması için gerekli olan yeniden dağıtım süreçlerini işletirler. Sima Qian'ın MÖ VII. Yüzyıl Ronglar'ını anlatırken ortada bir devlet olmamasına rağmen sık sık törenler için bir araya gelmelerinden bahsetmesi ise Toyların boy birliklerinden önce ve onlar ortada olmasa dahi var olduğunu gösterdiği için de toyların temelde ayinden ziyade boylar arası iş birliği düzeninin bir unsuru olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu törenler Geç Bronz çağından itibaren sürülerin büyümesi ve göç döngülerinin uzaması ile birlikte karşı karşıya kalınan göçlerin düzenlenmesi sorununa üretilen cevaplarla birlikte başlayan sürecin devamıdır.

²¹⁷³ (Bayat, 2008: 140)

²¹⁷⁴ (Duman, 2015: 60; Pan Piao vd., 2004: 8; Seyitdanlıoğlu, 2009: 3)

²¹⁷⁵ (Seyitdanlıoğlu, 2009: 3)

²¹⁷⁶ (Klyaştorıny, 2018: 47)

Toy yani şenlikli ve dinsel nitelikli *festivus* çatısı altında gerçekleşen politik toplantılar boy yapısı tasfiye olana dek politik karakterlerini korumuşlardır. Bu bağlamda toyun politik karakterinin büyük ölçüde üretim araçları üzerindeki doğrudan ve dolaylı kolektif hakimiyet ve söz konusu hakimiyet rejiminin politik kuruluşu olarak kandaş boy örgütlenmesine bağlı olduğunu söylemek mümkündür. Toyalar ile kandaş boy örgütlenmeleri arasındaki bu ilişkinin en önemli göstergelerinden biri savaşçı aristokrasi ve aile mülkiyetinin hakimiyet alanında bulunan toplantıların aksine toylarda halkın kitlesel katılımının (her durumda sınırsız olmasa da) gözlemlenebilmesidir. Özellikle oğuz toylarında görülen ve genellikle büyük süre avlarının ardından düzenlenen toya ev sahipliği yapan evin misafirler (bazen halkın arasında katıldığı) tarafından yağmalanması geleneğinin²¹⁷⁷ burada altının çizilmesi gerekmektedir. Yöneticilerin servetlerinin toplum tarafından yağmalandığı, sınıfsal niteliği baskın ve törede içerilmiş bir bölüşüm pratiği olarak *han-yağması*, göçer toplumda üreticiler ve kandaş örgütlenmeye yaslanan boyların hala toplumsal iktidar üzerinde belirli bir etki sahibi olduğunu düşünmemizi mümkün kılmaktadır. Aile mülkiyetinin görece geliştiği bir dönemde ortaya çıkan ve adına *han-ı yağma* adı verilen bu pratik, kandaş boy düzeninin kuvvetli olduğu geçmişe yönelik bir anırtırma olarak okunabilecektir. Halkın da yer yer katıldığı bu yağmalar bir zamanlar zenginliğe kolektif hakim olan boyların kendi geçmişlerini savaşçı aristokratlara, onların varlıklarını yağmalayarak hatırlattığı (aristokratın vermediği bilakis konukların yağma ettiği) bir sınıfsal soyutlamaya denk düşmektedir. *Han-ı yağma*, bir yandan üretici kitlelerin kendilerini yöneticiye hatırlatmasına diğer yandan da yöneticinin servetinden bir bölümü feda ederek, töre tarafından kendisine yüklenen halkın refahını sağlama görevinin yerine getirilmesi anlamına da gelmektedir.²¹⁷⁸

“Kurultay” boyların kolektif iradesini yansıttığı ölçüde aslında savaşçı aristokrasi başta olmak üzere topluma töreyi hatırlatma işlevini üstlenmektedir. Bu işlevin en somutlaştığı yer ise göçer önderinin kurultay tarafından seçilmesi²¹⁷⁹ ve ili töreye uygun yönetip yönetmediğinin hesabının da yine kurultayda, boylar tarafından sorulmasıdır.²¹⁸⁰ Kandaş

²¹⁷⁷ (Hacıgökmen, 2018: 330-332; Seyitdanlıoğlu, 2009: 4)

²¹⁷⁸ (Hacıgökmen, 2018: 330)

²¹⁷⁹ (Seyitdanlıoğlu, 2009: 7-8)

²¹⁸⁰ (Seyitdanlıoğlu, 2009: 5)

örgütlenme içinde şeflik/komutanlık/başbuğluk görevini üstlenebilecek savaşı seçkinler söz konusu görevi alabilmek için *kandaş-kandaş* örgütlenmenin asli unsurları olan boyların onayını almak zorundadırlar. Söz konusu görevlerin boy birliğini ilgilendirdiği yani üstlenilen/verilen yetkinin bir den fazla boyu kapsadığı durumlarda böyle bir yetkinin yetkiye muhatap olacak olan boylar tarafından verilmesi gerekmekte bu da boy birliği nezdinde işlev üstlenecek kimselerin toylarda seçilmesini törel bir zorunluluk haline getirmektedir.

Önderin seçimi ve denetlenmesine ek olarak kurultaylar, törenin somut biçimlerinin en önemli kaynaklarından biridirler. Halkın yaşamında yer etmiş pratik setleri yanında kurultaylar töre başlığı altında ele alınabilecek olan kararlar alabilmekte,²¹⁸¹ step toplumunun yeniden üretimi sürecinde belirleyici pratikleri tespit edebilmektedirler.²¹⁸² Kurultayların boy birliklerin dahil olan boyların kolektif iradelerini oluşturabildikleri yapılar olduğu dikkate alındığında bu daha da önem kazanmaktadır. Kurultaylarda alınan kararlar boyların bir araya gelmesi ile alındığı için büyük ölçüde kandaş boy örgütlenmesinin sınırları içinde kalmakta ve böylece göçer töresi muhafaza edilebilmektedir.

Kurultaylar ve kandaş örgütlenme arasındaki ilişki özellikle aile mülkiyetine yaslanan savaşı aristokrasinin boylara karşı mücadeleyi yükselttiği dönemlerde daha da görünür hale gelmektedir. Savaşı aristokrasinin aile mülkiyetine dayalı bir toplumsal kurguyu step göçerlerine dayatma mücadelesi bir yandan kara budunun mücadelesi ile karşılaşmakta iken toylar da söz konusu sınıf mücadelelerinin somutlaştığı alanlara haline gelmekte ve savaşı aristokratlara karşı kara budunun kolektif sınıf çıkarları töre dolayımıyla toylarda temsil edilmektedir. Bahsi geçen ilişkin en güzel örneklerinden biri Bilge Kağan'ın Göktürk toplumuna Budizm ve Taoizm'i getirmek, bu dinlere ait tapınaklar inşa ettirmek ve yerleşmelerin etrafını surla çevirerek şehirleşme isteklerinin töreye aykırı bulunarak toyda reddedilmesidir.²¹⁸³ Aile mülkiyeti ile kolektif mülkiyet

²¹⁸¹ (Duman, 2015: 57)

²¹⁸² (Seyitdanlıoğlu, 2009: 6)

²¹⁸³ (Oğuz, 1997a: 344; Seyitdanlıoğlu, 2009: 5; Tatar ve Tatar, 2005: 278)

rejimleri arasındaki çelişkinin iyiden iyiye yüzeye çıktığı ve kandaş bir toplumun içinde *A-shih-na*'ların merkezinde olduğu bir yeni savaşçı-aristokratlar çekirdeğinin büyüdüğü Göktürk döneminde savaşçı aristokrasinin aile mülkiyetine bağlı çıkarları kağanlar ve *A-shih-na* sülalesi tarafından temsil edilirken kandaş örgütlenmeye yaslanan kara budunun sınıf çıkarları da kendilerine toylarda temsiliyet bulmaktadır. Bu bağlamda göçer üretim tarzının kolektif hakimiyet rejimi ve kandaş örgütlenmesinden yani töreden bir kopuşa, savaşçı aristokrasinin alan kazanmasına tekabül edecek olan Bilge Kağan'ın isteklerine karşı üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyete ve kandaş örgütlenmeye rastlanan boylar, töreyi savunmak için henüz tasfiye edilememiş olan kandaş örgütlenmenin bir aygıtı olan toyu kullanmışlar ve göçer üretim tarzından sapmaya karşılık gelecek değişiklik önerilerin töreye aykırı olmaları nedeniyle toyda reddetmişlerdir.

Kurultayların törenin ilanı ve somutlaştırılmaları ile olan doğrudan ilişkileri boyların Kurultaylara katılımını da onların töre haresin içinde bulunup bulunmamlarının bir göstergesine dönüştürmektedir. Bu bağlamda Kurultaylara katılmayan boylar, aşiretler vb. törel harenin dışına çıkmış yani ihanet etmiş addedilmektedirler.²¹⁸⁴ Çağatay hanı Tarmaşirin'in dört yıl boyunca toylara gitmediği gerekçesi ile Hanlıktan azledilmesi toylara katılma zorunluluğu ve toyların törel niteliğinin bir örneğini teşkil etmektedir.²¹⁸⁵

3.6. İÇ SÖMÜRÜ İLİŞKİLERİNİN GELİŞMESİ VE FEODALİTEYE-STEP FEODALİTESİNE GEÇİŞ

İç sömürü ilişkilerinin gelişmesi ve feodaliteye geçiş süreçleri göçer üretim tarzından kopuş ve askeri demokratik yapının tasfiyesi anlamına gelmektedir. Göçer üretim tarzı ve askeri demokratik yapının yeniden üretimi süreçlerinde törenin üstlendiği rol kapsamında söz konusu dönüşüm aynı zamanda törel yapının da hukuk lehine tasfiyesi anlamına gelmektedir. Söz konusu tasfiye ön sınıf düzeninin sınıf egemenliğine dönüşümü, boy

²¹⁸⁴ (Beşirli, 2011: 143)

²¹⁸⁵ (Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, 2018: 357-360; Kafalı, 2005: 53)

yapısının dağılması ve askeri demokratik yapıdan devlet aygıtının var olduğu bir düzene geçişle karakterize olmaktadır.

Söz konusu sürecin incelenmesi noktasında öncelikle ön sınıf düzeninden sınıf düzenine geçiş süreçleri incelenecektir. İnceleme süresince göçer üretim tarzı dairesindeki toplumların ak budunlarının tarımsal üretimin yaygınlaşması, yerleşik topluluklar üzerinde hakimiyet kurma ve tarım toplumları ile sınıf ittifakları kurma yoluyla kara budunun töreye yaslanan kara budunu tasfiye etme çaba ve süreçleri ele alınacaktır. Söz konusu tasfiye süreçleri incelenirken aynı zamanda törel pratiklerin yerlerini hukuka bırakma süreçleri de incelenecektir. İncelememiz esnasında pek çok tarihsel örneğe başvurulacak ama ağırlıklı olarak Uygur, Karahanlı ve Selçuklu örnekleri üzerinden ilerlenecektir. İlgili toplumsal formasyonlardaki yapısal dönüşümler, iç sömürü ilişkilerinin ortaya çıkışı ve karşılığında yükselen sınıf tepkileri, ak budunun egemen sınıfa dönüşme sürecinde tarım toplumlarının egemen sınıfları ile kurulan ittifaklar ve artık sağma ilişkileri içinde göçerlerin köylüler lehine tasfiyesi süreçleri incelememizin kapsamı içindedir. Sayılan hususların incelenmesinde amacımız göçer töresinin tasfiyesi süreci ile ön sınıf düzeninin ve göçer üretim tarzının tasfiyesi süreçleri arasındaki paralellikleri ve dönüşümün töreyi tasfiye eden niteliğini ortaya koymaktır.

Törenin tasfiyesi sürecinin step feodalitesi ile neticelenmesi ise Moğol İmparatorluğu özelinde incelenecektir. Moğol imparatorluğunun ortaya çıkma sürecinde üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin dönüşmesi, boy yapısının bozulması ve yapay boyların (ulus) ortaya çıkması ve askeri demokratik yapının tasfiyesi sürecinde bir hassa ordusunun ortaya çıkması süreçleri törenin tasfiyesi bağlamında incelenecektir. Moğol İmparatorluğunun törel yapıyı feodalite lehine tasfiyesi sürecinin normatif pratikler nezdindeki etkileri ise töreden yasaya dönüşüm örneği üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

Orta Asya göçerleri içinde savaşçı aristokratların yükselişi, aile mülkiyetinin kolektif boy hakimiyetine karşı alan kazanması ile paralel ilerleyen bir sürecin sonucudur. Aile mülkiyetine dayalı pratikler ve ideoloji geliştikçe, aile mülkiyetine yaslanan savaşçı

aristokratlar da toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçlerinde giderek daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardır.

Söz konusu dönüşümün temelinde boy birliklerinin kurdukları ve beslendikleri dış sömürü ilişkilerinden orun/ülüş dolayısıyla zenginlik temellükü yatmaktadır.²¹⁸⁶ Önderler ve çevrelerindeki ak budun mensupları orun hiyerarşisi dolayısıyla dış sömürü ilişkilerinden toplumun geri kalanına göre daha büyük bir payı temellük ederler. Her ne kadar toplumun tamamı belirli bir düzeyde pay alıyor olsa da orun hiyerarşisi alınan paylar üzerinden bir servet eşitsizliğinin gelişmesini beslemektedir. Orun hiyerarşisi dolayısıyla her defasında daha büyük paylar alan önderlik ve ak budun söz konusu servetle toplumun geri kalanından ayrıksılaştıran bir savaşçı kitlesini kendi kişisel muhafızları olarak besleyebilecek olanağa kavuşurlar. Dış sömürü ilişkileri geliştikçe ve dış sömürüden elde edilen zenginliğin eşitsiz dağılımı dolayısıyla önderler ve ak budunun elinde daha fazla servet birikecek söz konusu savaşçılardan daha fazlasını beslemek mümkün olacaktır.²¹⁸⁷ Toplumun geri kalanı henüz silahsızlanmamış olduğu için ak buduna bağlı savaşçılar doğrudan doğruya egemen sınıf oluşumunun göstergesi sayılamayacak olmakla beraber artan dış sömürü gelirlerinin sürekli daha fazla kişisel muhafız beslemeye imkan vermesi belirli bir noktada kağanlara ve ak buduna toplum karşısına çıkarabilecekleri, iç sömürü ilişkilerini uygulamaya koymak için kullanabilecekleri bir askeri bürokratik yapının doğması ile neticelenir ve önderlikten efendiliğe geçişte yararlanabilecekleri bir olanak sağlar.²¹⁸⁸ Ak budunun hakimiyeti altındaki sürülerin büyümesi toprak üzerindeki kolektif hakimiyet rejimini de dönüştürecektir. Sürüler büyüdükçe ak budunun sürüleri için kullandığı otlaklar büyüyecek ve zaman içinde, ak budun tarafından beslenen savaşçıların da denkleme dahil olması ile söz konusu otlaklar kolektif hakimiyet dairesinden çıkarak ak budunun mülklerine dönüşeceklerdir.²¹⁸⁹

²¹⁸⁶ (Hassan, 2017: 17)

²¹⁸⁷ (Avcıoğlu, 1983: 755)

²¹⁸⁸ (Kradin, 2015: 25)

²¹⁸⁹ (Ahincanov, 2014: 248)

Servet eşitsizliğinin artması ve buna ek olarak hakimiyet altına alınan yerleşik topluluklardan artık sağma olanaklarının keşfedilmesi zaman içinde kağan veren uruğun göçerler nezdinde olmasa bile yerleşikler nezdinde bir yönetici sınıfa dönüşmesini tetikleyecektir.²¹⁹⁰ Kara budun göçer töresine bağlı kalır ve bu noktada ısrarcı olurken göçer soyluluğu ele geçirilen zenginlikler ve üzerinde hakimiyet kurulan toprakların yöneticisi olarak yerleşik toplumlara özgü bir ilişkiler düzlemine doğru meyledecektir.²¹⁹¹ Göçer soyluluğu, önderlikten efendiliğe, ön sınıftan sınıfa doğru geçerken kandaş örgütlenmenin yeniden üretim koşullarına bağlı olan töreden de kopma eğilimine girecek, töreyi gerek kendi sınıf mevzilerine doğru bükerek gerekse de tasfiye ederek (aslına iki seçenek de törenin tasfiyesinde eşitlenmektedir) sınıflaşma sürecinde ilerlemeye çalışacaktır.²¹⁹² Bahsi geçen dönüşüm ve ak budunun kara budunun aksine göçer töresinden daha hızlı kopmasına ilişkin en temel göstergelerden biri yerleşik topluluklar üzerinde kurulan hakimiyet takiben yerleşik bir düzende yaşamaya öncelikle ak budunun geçmesidir. Temelde sürülerin kaybetme yoluyla yerleşik yaşama zorlanan göçerlerin aksine ak budun hakimiyet kurduğu topraklar ve çiftçilerin efendisi olarak, onlardan gelen artıkle beslenebildiği için Ak hunlar, Karahanlılar, Uygurlar ve diğer örneklerde de görebileceğimiz üzere yerleşik yaşama daha hızlı geçme temayülündedir.²¹⁹³ Söz konusu dönüşüm el konulan artığın hakim soy elinde biriken kısmının göçer düzen içinde realize edilme sınırlarının aşılmasından kaynaklanmakta bu bağlamda da zenginleşme süreçleri, hiyerarşik bölüşüm pratiklerinin etkisi ile giderek daha fazla servet biriktiren ak budunun yerleşmesini tetiklemektedir. Söz konusu dönüşüm sürecinin boy birliğinin iç yapısındaki etkisi ise kağan veren soyun yerleşiklerden sağılan artığın da verdiği imkanlarla soy bağı ilişkilerinin dışında bir hakimiyet düzlemine yaslanması ve zaman içinde kandaş toplumsallıktan kopma temayülüne girmesidir.²¹⁹⁴

Eldeki servet büyüyüp yerleşiklerden artık sağma imkanının doğması ile birlikte kara budun, göçer önderliği için yavaş yavaş bir yük olmaya başlar. Çünkü artık kara budunun

²¹⁹⁰ (Khazanov, 1981: 166)

²¹⁹¹ (Khazanov, 1981: 166)

²¹⁹² (Hassan, 2017: 77)

²¹⁹³ (Litvinsky, 1996: 145; Prokopios, 2021: 14-15; Yerasimos, 1974: 115)

²¹⁹⁴ (Agacanov, 2003: 161; Eriksen, 2004: 103; Peacock, 2016: 79-80)

aksine rızası satın alınmak durumunda olmayan bir tebaa, bu tebaadan elde edilen artık ve söz konusu tebaa üzerinde yönetme erklığıne sahip olan bir göçer soyluluğu ortaya çıkmıştır. Göçer soyluluğunun bir sınıf olarak ortaya çıkması sürecinde törel sınırların aşılmasının bir diğer önemli göstergesi de yönetici sınıf olma yoluna giren ak budunun soy bağı ilişkileri düzleminden uzaklaşması ve böylece boy düzeninin dışına çıkarak bir hanedana dönüşmesidir.²¹⁹⁵ Anılan sürecin yapısal sonucu göçer askeri demokrasilerinin önce çiftçiler üzerinde hakimiyet kurmuş göçer soylularıyla başlayan sonra ise kara budunu kapsama temayülüne giren bir süreçte devletleşmesidir.²¹⁹⁶

Ortaya çıkan bu yeni göçer soyluluğu yerleşikler üzerinde yönetici iken göçerler için hala bir önderden daha fazlası değildir. Göçerlerin öndere bağlılıkları önderin onların çıkarlarını tatmin etmesi zemininde kaldığı ölçüde hala rızalarının alınması zorunluluğu vardır. Buna ek olarak göçer önderliği de her ne kadar yerleşikler üzerinde bir yönetici sınıf olarak yükselmişse de göçer topluluğu karşısında soy bağı ilişkilerinden doğan yükümlülükler tabidir. Anılan yükümlülükler söz konusu yeni soylu tabakasını göçerlere karışmaktan, onlardan vergi almaktan ve en önemlisi de yeni artık kaynağı olan çiftçilere yönelik göçer baskısını engellemekten alıkoyabilmektedir. Soy bağı hukukunun boylar kadar önderliği de bağlayıcı niteliği, egemen sınıfa dönüşme temayülüne girmiş göçer soyluluğunun soy bağı ilişkilerinden kurtulma çabasına girmesine ve göçer boylar ile hanedanların karşı karşıya gelmesine neden olacaktır.²¹⁹⁷ Örneğin Karahanlılar, Gazneliler ve Takip Eden Selçuklular döneminde Maverannehir, Harezm ve çevre bölgelerde kurulan devletler ile göçer boylar arasındaki ilişki anılan niteliği göstermektedir. Sayılan örneklerde göçerler başta hanedanları ortaya çıkışına katılsalar yahut hanedanlar tarafından istihdam edilip kabul edilseler de en nihayetinde egemen sınıfa dönüşmüş soydaşları ile biryanında yerleşik tebaanın talepleri diğer yanda da göçerlerin iç sömürü baskısına direnişleri etrafında biçimlenecek bir çatışmaya girecektir.²¹⁹⁸ En nihayetinde Cengiz tarafından başarılacak olan bu çaba ise göçer toplumun üretim düzeninden siyasi örgütlenmesine kadar dönüştürülmesini yani kandaş

²¹⁹⁵ (Sümer, 1967: 19)

²¹⁹⁶ (Khazanov, 1981: 159-160)

²¹⁹⁷ (Peacock, 2016: 79-80; Sevim, 1971: 1-2)

²¹⁹⁸ (Bodmer, 2001: 36)

toplumun tasfiyesini gerektireceği için göçer kitlelerinin sert tepkileri ile karşılaşacak ve özellikle IX. Yüzyıldan sonra başlayan devletleşme deneyimleri söz konusu yapıların kurucu unsuru olan göçerlerin isyanları ile son bulacaktır. Ta ki Cengiz boy yapısını tasfiye etmeyi başarana kadar.

Boylar arası iş birliği ilişkilerinin ağırlıkta olduğu ama aynı zamanda göçer üretim tarzından kopuşun ve bu bağlamda kandaş örgütlenmenin çözülmesinin başlangıç noktalarından biri Göktürklerdir. Anılan yapı hem boylar arası iş birliği düzeninden boy birliğine geçiş esnasında ön sınıfların sınıflaşma temayülünün daha ileri bir evresine denk düşmesi hem de kendilerine ait yazılı kaynaklar bırakmaları bağlamında bize önemli veriler sunmaktadır. Step göçerlerinden müteşekkil bir toplumsal formasyon olarak Göktürk Boy Birliği hareketli üretim araçları üzerine kurulan hakimiyetin merkezinde olduğu bir üretim tarzı çerçevesinde örgütlenmiştir.²¹⁹⁹ Bu bağlamda üretimin büyük bir kısmı hayvancılığa ve bağlı pratikler dayanmaktadır.

Boy birliğinden devlet tipi örgütlenmeye geçiş aşamasında yer alsada da Göktürk siyasal sistemi formu hala devletten çok boylar arası işbirliği ilişkilerine dayalı esnek bir konfederasyona yakındır.²²⁰⁰ Hatta Göktürk siyasal sisteminin doğu ve batı örnekleri ile birlikte gerçek bir boy konfederasyonu niteliği taşıdığı söylenebilecektir.²²⁰¹ Söz konusu boy konfederasyonu içerisinde *A-shih-na* sülalesinin başında bulunduğu bir hakim boy bulunmaktadır. Hakim boyun yanında ise boy birliği içinde hareket serbestisi çok daha yoğun olan, iç sömürü ilişkilerine maruz kalmayan ve üretim araçları, emek gücü kitlesi ve askeri potansiyelleri üzerindeki hakimiyetleri çok daha yoğun olan boylardan müteşekkil bir iç çekirdek yer almaktadır.²²⁰² İç çekirdeği ise boy birliğine Kandaşlık örgütlenmesinin mekanikleri içinde isteyerek yahut zorla dahil edilen boylar takip etmektedir.²²⁰³ Söz konusu ikinci kademedeki boylar, iç çekirdeği oluşturan boylara ve özellikle de *A-shih-na* sülalesinden gelen kağanlara bağlı konumdadırlar. Fakat bu

²¹⁹⁹ (Sinor ve Klyashtorny, 1996: 338)

²²⁰⁰ (Avcıoğlu, 1983: 757; Divitçioğlu, 1992: 99-100; Taşağıl, 2011: 82)

²²⁰¹ (Divitçioğlu, 1992: 100; Golden, 2018: 158-161)

²²⁰² (Golden, 2018: 158-159; 2015: 51)

²²⁰³ (Golden, 2015: 51)

bağlılık yine de göçer üretim tarzının verili sınırları içindedir. Bağlılık genellikle ikincil boyların üretim araçları, emek güçleri ve askeri potansiyelleri üzerindeki hakimiyetin A-shih-na'lar tarafından devralınması biçiminde değil, söz konusu boylara nezaret edilmesi yahut otlakların taksimi yoluyla göç hareketlerinin ve bu hareketlerin sınırlarının belirlenmesi biçiminde somutlaşmaktadır.²²⁰⁴ Söz konusu boyları ise boy birliğine bağlılığı çok daha yoğun olan iç-yerleşikler almaktadır.²²⁰⁵ İç yerleşikler ya zaten yerleşik olmakta yahut da belirli işlevler (madencilik kolonileri vb.) doğrultusunda yerleştirilmiş olan topluluklara tekabül etmektedir. Söz konusu bu bağlı topluluklar Boy birliği tarafından yönetilmekte ve ona haraç ödemektedirler.²²⁰⁶ Dolayısıyla yönetsel bağlılık yoğun bir iç sömürü ile de desteklenmiş durumdadır.

Göktürk toplumunun klasik step askeri demokrasisinden devlet tipi örgütlenmeye doğru yaşadığı dönüşüm yönetimin örgütlenmesinde de kendini göstermektedir. Toplumsal yapı, kendi geçmişinden yani göçer üretim tarzına mündemiç askeri demokrasiden koptukça ortaya yeni yönetsel pratikler çıkmaya başlayacaktır. Göçer askeri demokrasisinden kopuşun dışavurumları olan bu pratiklerin işletilmesi ise göçer toplumuna mündemiç ideolojinin “dışarısında” yetişmiş özel bir bürokrat kadrosunu gerektirecektir. Göçerler hala ordular komuta etmekte, aristokrasinin mensubu olarak boyların, aşiretlerin ve obaların başında ilerlemekte iken yeni türeyen bürokratik pratikler eyleyicilerini Göktürklerin yerleşik komşularından devşireceklerdir.

Göktürklerdeki dönüşümün önemli örneklerinden biri Taspar dönemindedir. Mukan'dan sonra boy birliğinin önderi konumuna gelen Taspar döneminde iyice somutlaşan sapmanın göstergesi Budizm gibi yerleşik toplumlara özgü inanç biçim ve pratiklerinin yavaş yavaş, yönetici sınıf kanalıyla Göktürk'ler içinde yayılmaya başlamasıdır.²²⁰⁷ Sui-Şu (84, 1a-6b) den aktaralım:

²²⁰⁴ (Avcıoğlu, 1983: 757; Golden, 2018: 159)

²²⁰⁵ (Golden, 2015: 51)

²²⁰⁶ (Golden, 2018: 159)

²²⁰⁷ (Divitçioğlu, 2005a: 42; Kalkır ve Başkan, 2019: 599; Karakaş, 2016: 178)

“Kuzey-Ts'i'lerin yanında Hui-lin adında Budist bir keşiş yaşıyordu. Yaka paça T'u-kü'e'lere getirilmişti. Keşiş T'a-po'ya şöyle dedi: 'Kuzey-Ts'i'ler güçlerini ve zenginliklerini Buda'nın öğretilerine borçludur!'. Sonra da T'a-po'ya, var oluşun ön koşullarının, sebep ve sonuçlarını, ödüllendirmenin ne demek olduğunu öğretti. T'a-po, Hui-lin'i dikkatle dinledikten sonra, öğretilere inandı. Bir manastır (kia-lan, Samgharama) inşaa ettirdi ve Kuzey-Ts'i'lere elçilerini göndererek, Tsing-ming-king (Wimalakirti rirdesa sutra), Nieip'an-king (Nirvana Sutra), Hua-yen-king (Avamatsaka sutra) ve Şi-sung-lü (Sarvastivada vinaya) Sutralarını kendisine emanet verilmek üzere vermesini rica etti. T'a-po bununla da kalmadı, Budistler gibi sebzeyle beslenmeye başladı, (vejetaryen oldu) yaşam biçimine başka sınırlamalar da koydu; Budist öğretisinin kurallarına uyarak Pagoda ve Buda heykellerinin etrafında döndü, Çin'de dünyaya gelmemiş olduğuna da hayıflandı”.²²⁰⁸

Taspar'ın himayesi altında Budacılık, Şamanist-Tengrici Göktürk toplumu içinde yayılmaya başlamış, Budacı metinler Türkçeye tercüme edilmeye başlanmıştır.²²⁰⁹ Taspar dönemine özellikle Budizm'e yönelik olan bu eğilimin aile mülkiyetinin gelişmesi ve zenginleşen savaşçı aristokrasinin özellikle Budist rahiplerin hakim olduğu²²¹⁰ Çin-Sogdiana ticaret yollarındaki faaliyetlerden daha fazla pay elde etmek istemeleri ile ilişkisi de dikkate alınmaya değerdir.²²¹¹ Step üretim ilişkileri ve boy örgütlenmesinde, yerleşik bir toplumda görülebilecek bir takım kurumsallaşmaları talep edecek olan (tapınaklar, ayrıksılaşmış bir din adamları sekti vb.) Budacılığın Taspar döneminde Göktürkler içinde yayılmaya başlaması da klasik step siyasi örgütlenme biçimlerindeki dönüşümlerin açtığı yollardan geçmiş olsa gerektir.

Taspar döneminde iyice yüzeye çıkan ve sadece Budacılığın yayılması ile sınırlı olmayıp, üretim ilişkilerinde de yeni iç sömürü pratiklerinin ihdas edilmesi ile tamamlanan sapmalar, Göçer askeri demokrasilerinde defaatle karşımıza çıkacağı üzere boy birliğine bağlı boyların, üretim araçları, emek gücü kitleleri ve askerleri üzerindeki doğrudan hakimiyetlerine dayanarak sınıf tepkileri vermeleri ile sonuçlanmıştır. Taspar döneminde boy birliğinin üzerine kurulduğu ve üretim araçları üzerindeki hakimiyet ve bölüşüm pratikleri ile özellikle iç sömürü ilişkilerine dair göçer üretim tarzının yerleşik normlarına dayanan mutabakattan sapmaların yoğunlaşmasını takiben anılan sapma temayülüne

²²⁰⁸ (Mau-Tsai, 2019: 65)

²²⁰⁹ (Golden, 2018: 144, 163; Taşağıl, 2018: 35)

²²¹⁰ (Oğuz, 1997a: 339)

²²¹¹ (Kalkır ve Başkan, 2019: 600)

karşı, üretim araçları ve emek gücü kitleleri üzerindeki hâkimiyetlerini tehdit altında gören boylar ya boy birliğinden komaya ya da boy birliğine hakim olmaya yönelmiş olan mücadelelere girişmişlerdir. Boyların isyanı sonucunda Göktürk Boy Birliğinin istikrarlı yapısı yeniden üretilemez hale gelecektir.²²¹²

Benzer bir isyan dalgası Batı Göktürk önderi Tong Yabgu döneminde de karşımıza çıkmaktadır. Tong Yabgu döneminde Batı Göktürk hakimiyetinin gelişmesi ve Ch'ien-Ch'üan'da düzenli bir hükümet kurma gibi girişimler ise eş zamanlı olarak boy birliğini oluşturan klasik step tipi örgütlenmenin bozulmasını beraberinde getirecektir. Klasik step tipi örgütlenmenin Tong Yabgu'nun ve bağlı aristokratların bir yönetici sınıf biçiminde askeri-demokratik yapıdan ayrışması biçiminde bozulması olarak tarif edebileceğimiz bu durumun sonucu ise Göktürk boy birliğine bağlı boyların, step tipi askeri demokrasinin kendilerine sağladığı bağımsızlığı korumak adına ayaklanmasıdır.²²¹³ Boylar, yavaşça bir savaş önderinden bir krala/imparatora dönüşmekte olan ve ak budunun artan zenginlik talebini karşılamak adına haraç/ticaret ilişkilerine daha fazla mal aktarabilmek adına iç sömürü ilişkilerini geliştirmeye çalışan Tong Yabgu iktidarına karşı Karlukların önderliğinde ayaklanacaklardır.²²¹⁴ Boyların artan isyanları kağanın amcası Mo-hotu'nun isyanı ile takip edilecek²²¹⁵ ve Kağanın öldürülmesi²²¹⁶ ile Batı Göktürkleri içinde bir iç savaşın patlak vermesine sebep olacak ve 634-639 yılları arasında Batı Göktürkleri beşer boydan müteşekkil Tu-lu (Tarduş) ve Nu-Shih-pi adlı iki boy birliği olarak ikiye ayrılacaktır.²²¹⁷ Kurulan yeni boy birliklerinin temel özelliği step tipi askeri demokrasinin klasik biçimine sahip çıkmalarıdır. Söz konusu tepki doğrultusunda yeni kurulan boy birlikleri içinde her boy birliğin yönetimine eşit katılıma sahip olmuş ve hakimiyet simgesi olarak her boy reisine (şad) bir ok verilmeye başlanmıştır.²²¹⁸ Her biri eşit derecede yetkili ve kendi boylarının mutlak egemenliğinin temsilcisi olan bu on şadın her birine bir ok verilmesi daha sonra bu toplulukların “on ok” adlandırılmasına da neden

²²¹² (Divitçioğlu, 2005a: 42)

²²¹³ (Klyashorny ve Sultanov, 2013: 103)

²²¹⁴ (Avcioğlu, 1983: 634; Chavannes, 2013: 54, 86-87)

²²¹⁵ (Avcioğlu, 1983: 634; Chavannes, 2013: 87)

²²¹⁶ (Chavannes, 2013: 87)

²²¹⁷ (Avcioğlu, 1983: 637; Bartold, 2014: 101; Chavannes, 2013: 56-57, 89; Divitçioğlu, 2005a: 44-45; Golden, 2018: 148; 2015: 49-50; Ögel, 1945: 475)

²²¹⁸ (Chavannes, 2013: 56-57, 89)

olacaktır.²²¹⁹ Fakat On Oklar'ın hakimiyet ve bağımsızlıkları uzun sürmeyecek ve zamanla gerek T'ang Çini gerekse de Tibet himayesine girilmesi ile boyların bağımsızlıkları fiilen ortadan kalkacaktır.²²²⁰

Orhun Yazıtlarını diktiren Kağan olarak da bildiğimiz Bilge Kağan önderliği de Göktürk Boy Birliğini biçimlendiren sınıf mücadeleleri ve savaşlardan nasibini almıştır. Anlatılana göre Bilge Kağan ve Kardeşi yirmi beş kez ordu sürmüş, on üç kez süngüleşmiştir.²²²¹ Bu savaşların büyük bir kısmı Çin ve Tibet gibi komşulara karşı olmakla beraber azımsanmayacak bir kısmı da Dokuz Oğuzlara ve isyan eden diğer bağlı boylara karşı yürütülmüştür.²²²² I. Göktürk döneminin sonundan itibaren sürekli olarak karşımıza çıkan ve bir türlü bastırılmayan boy isyanları²²²³ anılan dönemin, boyların alışıldık örgütlenme pratiklerinden sapılan bir dönem olduğu ve bu bağlamda törel boy birliğinin sağlanması sürecinde daha fazla kuvvet kullanma gereksinimi doğduğu olarak okunabilecektir. Söz konusu savaşlara ilişkin Sencer Divitçioğlu'nun yorumu ise Bilge Kağan ve Türklerin Çin dışındaki kaynaklardan vergi/haraç/uca elde ederek Çin'in iktisadi sultasında kurtulmaya çalıştıklarıdır.²²²⁴ Sencer Divitçioğlu'nun bu yorumu da bize Göktürk Döneminin Kandaş toplumsallık ile Savaşçı aristokratlar arasındaki çelişkinin şiddetlendiği bir dönem olduğunu söyleme imkanını vermektedir. Anılan doğrultuda Bilge Kağan Göktürk boy birliğine yerleşik kültürlere ait pratikleri ithal etmeyi, Budacı ve Taocu tapınaklar inşa etmeyi ilk başlarda düşünmüşse de Tonyukuk tarafından bundan caydırılmıştır.²²²⁵ Kiu-t'ang-şu'da ilgili bölüm şöyledir:

“Küçük şad daha sonra kaleler, surlar, Budist ve Taoist tapınaklar yaptırmak istediğindeyse Tun-yü-ku şöyle dedi: ‘Bu olamaz! T’u-küe’lerin sayısı çok az ve T’angların nüfusunun yüzde biri kadar bile değil. (Buna rağmen T’anglara) sürekli direniş gösterebilmiş olmamızı, su ve otlak arayarak dolaşmamıza, sabit ikametgahımızın olmamasına ve avlanarak yaşamımızı sürdürmemize borçluyuz!

²²¹⁹ (Avcioğlu, 1983: 637; Chavannes, 2013: 56-57, 89; Golden, 2018: 148; Turan, 1945: 306)

²²²⁰ (Golden, 2018: 149; Ögel, 1945: 475)

²²²¹ (Divitçioğlu, 2005a: 48)

²²²² (Avcioğlu, 1983: 672-673; Divitçioğlu, 2005a: 48; Golden, 2018: 150; Grousset, 2011: 125)

²²²³ (Khazanov, 2015a: 381)

²²²⁴ (Divitçioğlu, 2005a: 48)

²²²⁵ (Avcioğlu, 1983: 678; Aydın, 1997: 4; Golden, 2018: 150; Divitçioğlu, 2005a: 48; Grousset, 2011: 125; Turan, 2009: 28)

Bütün adamlarımız savaş sanatı konusunda deneyimli. Güçlü olduğumuzda askerlerimizi soygun baskınları için gönderiyoruz; zayıf olduğumuzda ise dağlara ve ormanlara kaçarak saklanıyoruz. T'angların askerleri sayı olarak üstün olsalar da, bu onların işine yine yaramıyor. Ama kendimize içinde oturmak için kaleler inşa eder ve eski geleneklerimizi değiştirirsek, o zaman günün birinde yenilir ve T'anglar tarafından mutlaka ilhak ediliriz! Ayrıca Budist ve Taoist tapınaklardaki öğretiler insana yalnızca iyilik ve hoşgörü öğretir. Bu savaşmanın ve güç kazanmanın yolu değildir. BU nedenle (tapınaklar) inşa etmemeliyiz!' Küçük Şad ve diğerleri onun önerilerine tamamen ikna oldu."²²²⁶

Yukarıda gördüğümüz süreç ve itiraz bize Göktürkler döneminde boy tipi örgütlenme ve göçer üretim tarzının özgün siyasi rejimi olan askeri demokrasinin yavaş yavaş dönüşmeye başladığını ama aynı zamanda bu dönüşüme karşı bir direncin de mevcut olduğunu göstermektedir. Tonyukuk'un Bilge Kağanın yerleşme şehirleşme önerisine karşı çıkışı Göçer Töresinin savunulmasına dair önemli bir tepkidir.

Göçer töresinin terk edilmesindeki önemli bir uğrak yerleşik toplumlar üzerinde, göçer töresinin kaçındığı bir biçimde hakimiyet kurulmasıdır. Yerleşik toplumlar üzerinde hakimiyet kurulması ile birlikte temelde hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş bir topluluğa özgü olan törenin uygulanabilirlik alanı daralır. Bir yanda göçerlerin bir yanda ise yerleşiklerin olduğu bir düzlemde toplumun hukuksal kuruluşu töre altında düzenlenen ilişkiler düzlemini aştığı ölçüde yerleşik toplulukların içinde yaşadığı ilişkiler düzlemi de ortaya çıkan yeni yapının hukuksal kuruluşu içinde yerini almaya başlar ve böylece törel alan ile yerleşik topluluklara özgü hukuk alanının bir araya gelmesi ve en nihayetinde çatışması söz konusu olur. Bahsi geçen çatışma göçer çobanların töreye dayanan tepkilerinin bastırılması ölçüsünde yeni bir hukuksal kuruluşa vücut verirken, söz konusu tepkilerin bastırılmaması halinde ya yapı çözülür ya da göçer çobanların artık yerleşik bir topluluğun efendisi olan aristokratları terk etmesi ile neticelenir.

Yerleşik toplumlar üzerinde kurulan hakimiyeti takiben göçer töresinin yerini yeni bir hukuksal kuruluşun almasına ilişkin en erken örneklerden biri MS IV. Yüzyılda Kuzey Çin'i hakimiyet altına alan Hun kökenli topluluklar tarafından kurulan *Sonraki Chao*

²²²⁶ (Mau-Tsai, 2019: 241)

Devleti'nde görülebilmektedir. *Sonraki Chao Devleti'nin* hükümdarı olan ve aynı zamanda Büyük Şan-Yü unvanını da taşıdığı için²²²⁷ bir göçer önderi olduğunu söylemekte beis olmayan Shih Lo Yerleşik çiftçiler ve beraberinde ona eşlik eden, önderlik ettiği göçer çobanların bir arada barındığı yapı içinde göçer töresi ve yerleşiklere özgü hukuk normlarını derlemek adına bir kodifikasyona girişmiş ve söz konusu kodifikasyon çalışması sonrasında yaklaşık on yıl boyunca uygulandığı ve 5000 kelimededen oluştuğu rivayet edilen; fakat metni günümüzde mevcut olmayan *Hsin Hai Chih tu* adlı kanun derlemesi ortaya çıkmıştır.²²²⁸ Söz konusu kanunname göçer topluluklar içinde törel alanın yerini sınıflı bir topluma özgü bir hukuk düzenine bırakmasına ve aynı zamanda yazılı hukuk normlarına ilişkin en erken örneklerden birine karşılık gelmektedir.²²²⁹ Shih Lo döneminde gerçekleşen dönüşüm süreci göçer çobanların yenilgisi ile sonuçlanmış olmalıdır. Çünkü gerek kanunnamenin yaklaşık on yıl boyunca uygulanma imkanı bulması gerekse de Çin kayıtlarının Shang-tang bölgesindeki hunların Çinli yerel yöneticiler tarafından kötü muameleye uğraması köle olarak satıldığını belirtmesi söz konusu çıkarımımızı desteklemektedir.²²³⁰

Göçer toplumlarda iç sömürü ilişkileri geliştikçe haraççı ideoloji iç sömürü pratikleri etrafında yeni bir biçim edinmeye başlar. Söz konusu yeni biçim, özellikle yerleşikleşme yahut tarım toplumlar üzerinde hakimiyet kurmak söz konusu olduğunda haraççı ideolojinin bir diğer varyantı olan feodaliteye²²³¹ evrilmektedir. Aile/oba mülkiye rejimi üzerinde törel sınırların tasfiye olması ile birlikte yönetici sınıfın elinde giderek artan oranda zenginlik birikmesi; fakat söz konusu zenginliğin göçer üretim ilişkileri içinde tamamıyla realize edilememesi aile/oba mülkiyetinin hakimiyeti ele geçirdiği toplumlarda kandaş toplumsal yapının çözülmesini beraberinde getirmektedir. Söz konusu çözülme göçer soyluların elinde biriken servetin tarımsal üretim yapan topluluklar üzerinde hâkimiyet kurarak ya da bizzat göçer toplumun tarımsal üretime geçirilmesi ile realize edilmesine ilişkin keşiflerle takip edilmiştir. Söz konusu keşifler doğrultusunda

²²²⁷ (Baykuzu, 2008: 198)

²²²⁸ (Baykuzu, 2008: 196)

²²²⁹ (Baykuzu, 2008: 197)

²²³⁰ (Baykuzu, 2008: 197)

²²³¹ (Amin, 2006: 9)

toprak mülkiyeti otlaklar üzerinde kolektif hakimiyet düzeninden, soyluların otlaklar ve tarım arazileri üzerinde mülkiyet sahibi olduğu bir düzene doğru evrilince de feodalite için gerekli koşullar hazırlanmıştır.²²³²

Yukarıda anlatılan dönüşüm süreci göçerlerin yerleşik bir feodaliteye uyum sağlaması olarak adlandırılabilir.²²³³ Söz konusu dönüşüm göçerlerin yerleşik tarım toplumları üzerinde hakimiyet kurdukları ve dış sömürü ile yetinmeyip söz konusu toplulukların yönetici sınıfını teşkil edecek biçimde çiftçileri yönetmeye başladıkları²²³⁴ hallerde söz konusu olacaktır. Örneğin MS VII-IX. Yüzyılda Orta Asya'dan gelerek²²³⁵ Doğu Roma İmparatorluğuna bağlı Trakya ve Makedonya bölgelerini ele geçiren²²³⁶ Bulgarlar yerel çiftçiler üzerinde bir egemen sınıf olarak yükseleceklerdir.²²³⁷ Göçer üretim tarzında üreticinin mülk sahibi olması ve buna karşılık vergi ile yükümlü olması köle emeğine dayanan büyük çiftliklerin hakimiyetindeki Doğu Roma topraklarında üretici birimlerin mülklerinin sahipliğini elde ederek Bulgarlara vergi yükümlülüğü ile bağlanması sonucunu doğuracak ve böylece bölgenin feodalleşmesi süreci hızlanacaktır.²²³⁸ Özel mülkiyeti pratiklerinin gelişmesi ve sınıf ayrımının askeri hiyerarşi üzerinden belirginleşmeye-gelişmeye başlaması²²³⁹ ile birlikte Bulgar hanlığı askeri demokrasi evresinde erken devlet evresine doğru geçmeye başlayacaktır. Ortaya çıkan Bulgar erken-devletinde ak budun artık kendisine tahsis edilen topraklarda yaşayan küçük mülk sahibi çiftçilerin vergileri ile beslenmektedir.²²⁴⁰ Bulgar devletinin nüfusunun ağırlıklı kısmı vergi yükümlüsü bu çiftçilerden oluşmaktadır.²²⁴¹ Topraksız kalan köylüler ise Feodaliteden alışıktığımız üzere Bulgar soylularının şahsi mülkleri haline gelen²²⁴² topraklarda ırgat ve yanaşma olarak çalışmaktadırlar.²²⁴³

²²³² (Yakubovskiy, 1955: 18)

²²³³ (Yakubovskiy, 1955: 5)

²²³⁴ (Golden, 2010: 70)

²²³⁵ (Detrez, 2006: 31-32)

²²³⁶ (Karatay, 2010: 2)

²²³⁷ (Avcıoğlu, 1983: 802-803; Vasiliev, 1943: 276-277)

²²³⁸ (Avcıoğlu, 1983: 803)

²²³⁹ (Avcıoğlu, 1983: 806)

²²⁴⁰ (Avcıoğlu, 1983: 802)

²²⁴¹ (Avcıoğlu, 1983: 803)

²²⁴² (Avcıoğlu, 1983: 806)

²²⁴³ (Avcıoğlu, 1983: 803)

Toprağın soylular tarafından paylaşılması Bulgarların göçer üretim ilişkilerini terk etmeye başladıklarının en önemli göstergelerinden biridir; çünkü bozkırda toprak değil budun üzerinde bir hakimiyet söz konusudur. Bulgarlarda ise budun üzerindeki hakimiyet toprak üzerindeki hakimiyetle birleşmiş ve bunun karşılığında Bulgar budunu da çiftçileşmeye başlamıştır.²²⁴⁴ Feodalleşme sürecinin başlaması ise Bulgar budunun kandaş örgütlenmesinin tam anlamıyla tasfiyesi ile neticelenmemiştir.²²⁴⁵ Son kerte karşımızda olan feodal hale gelmekten ziyade feodalleşmeye başlamaktır ve kandaş örgütlenmenin tasfiyesi için uzun yıllar gerekecektir. Toprak mülkiyeti edinen Bulgarlar boy örgütlenmelerini ve boylar arası hiyerarşilerini korumaya devam etmişlerdir.²²⁴⁶

Bulgar ön feodalleşmesinin asıl gelişme evresi ise Bulgar Hanı Omurtag dönemine (814-831) rastlar. Omurtag döneminde, Seleflerinin tohumlarını arttığı tarımsal üretimden elde edilen artığın giderek daha yoğun bir biçimde ticarete konu olmasına²²⁴⁷ da bağlı olarak Bulgar Hanlığının kentleştiği görülür.²²⁴⁸ Kentleşme ve ticaretin gelişmesi ile birlikte köprü gibi bayındırlık işlerine yönelme başlar.²²⁴⁹ Burada özellikle başkent Pliska'nın geçirdiği dönüşüm önemlidir. Omurtag döneminde Pliska'nın yüzölçümü 23 kilometrekareye kadar ulaşır. Genişleyen kent, iç ve dış kent olarak ikiye ayrılmaktadır. Toprak tahkimatlarla çevrili dış kentte soylu olmayan halk yaşarken Sağlam duvarlarla tahkim edilmiş bir kale olan iç kentte ise soylular yaşamaktadır. Kentin anılan yapısı bize Omurtag döneminde sınıf ayrımının artık yerleşim düzenini etkileyecek kadar geliştiğini bize göstermektedir.²²⁵⁰ Duvarları 2,60 metre kalınlığında olan ve 52 m-26,5 m ölçülerinde bir alanı kapsayan han sarayı ise içerdiği su şebekesi ve Romalılardan öğrenildiği düşünülebilecek yer altından sıcak su ile ısıtılma özelliği ile hem biriktirilen zenginliğin hem de bayındırlık işlerinde ulaşılan seviyenin önemli bir göstergesidir.²²⁵¹

²²⁴⁴ (Avcioğlu, 1983: 804)

²²⁴⁵ (Karatay, 2010: 6)

²²⁴⁶ (Avcioğlu, 1983: 805)

²²⁴⁷ (Avcioğlu, 1983: 807, 809)

²²⁴⁸ (Avcioğlu, 1983: 807)

²²⁴⁹ (Avcioğlu, 1983: 807-808)

²²⁵⁰ (Avcioğlu, 1983: 808)

²²⁵¹ (Avcioğlu, 1983: 808)

893 yılında ise Pliska'nın güneyinde yine büyük bir ticaret kenti olarak faaliyet gösteren ve Pliska'ya benzer biçimde iç ve dış kent olarak ama ondan daha görkemli bir biçimde (Yeni kentte dış kentin tahkimatı toprak değil taşandır) yeni başkent Preslav inşa edilir.²²⁵²

Bulgar erken feodalitesinde küçük mülkiyete dayalı üretim ise soyluların elinde biriken zenginlik ve küçük çiftçilerin borç krizleri dolayısıyla zaman içinde tasfiye olacak ve serflik gelişecektir.²²⁵³ Üretim aracı olarak toprağın soyluların elinde birikmesi ile sonuçlanan bu sürecin sonunda Bulgar ön-feodalitesi geride kalacak ve Bulgar hanlığı feodalitenin gelişmiş evresine girecektir.²²⁵⁴ Aynı sürecin üretici kitleler nezdindeki karşılığı ise topraksız kalan köylülerin Bogomilizm²²⁵⁵ adı verilecek heterodoks bir mezhep etrafında birleşip Feodal soylulara karşı yüzlerce yıl sürecek olan bir mücadeleye girişmeleridir.²²⁵⁶ Bogomilizm, o dönemde hala göçer geleneklerinden kopmamış²²⁵⁷ fakat yarı yarıya Hristiyanlaşmış Bulgar kara budunu arasında eşitlikçi yapısı ile önemli taraftar toplayacak ve bu bağlamda Bulgar kara budununun artık yönetici sınıf haline gelmiş olan soylularla olan mücadelesi tarihinin son basamağı olacaktır.²²⁵⁸

Söz konusu sürecin göçer üretim tarzının anavatanındaki örneği ise Uygurların geçirdiği dönüşümdür. Göktürklerin ortadan kalkması ve bozkırdaki diğer göçer boy birliklerinin rekabetinin ortadan kaldırılması ile Uygurlar Bozkırda Çin ile yapılan ticaretin tek hâkimi haline gelmişler ve Çin pazarında asker güç ile desteklenen agresif ticaret ilişkileri kurmuşlardır.²²⁵⁹ Özellikle An-lu Şan isyanının bastırılmasına yardım etmelerinden²²⁶⁰ sonra Çin'den yıllık 100.000 top ipekliye varan bir haraç almalarına netice olacak şekilde Çin üzerinde bir hakimiyet de kurulmuştur.²²⁶¹ Anılan hakimiyet Uygur ak budununun

²²⁵² (Avcıoğlu, 1983: 808; Detrez, 2006: xlviii)

²²⁵³ (Avcıoğlu, 1983: 809)

²²⁵⁴ (Avcıoğlu, 1983: 809)

²²⁵⁵ (Avcıoğlu, 1983: 816-818; Detrez, 2006: 52-53)

²²⁵⁶ (Avcıoğlu, 1983: 816)

²²⁵⁷ (İliev, 2017: 162-163)

²²⁵⁸ (Avcıoğlu, 1983: 817)

²²⁵⁹ (Ercilasun, 2009: 6)

²²⁶⁰ (El-Ömerî, 2014: 189)

²²⁶¹ (Drompp, 2015: 439; Ercilasun, 2009: 6; Grousset, 2011: 136-137; Klyaştorıny, 2018: 150)

elinde giderek daha fazla zenginlik birikmesi ile neticelenmiş ve Moyunçur döneminde anılan servet birikimi Selenge kıyısından Bay-Balık adlı bir kentin kurulması ile sonuçlanmıştır.²²⁶² Bay-Balık'ın kurulması bir yandan ticaret yolları üzerindeki hakimiyet dolayısıyla elde edilen zenginliğin kalıcı bir pazarın kurulması yoluyla artırılmak istemesini diğer yandan da toplumun içinde tarımla uğraşacak ve ürettiği artığı ak buduna verecek bir kitle ve buna uygun bir ilişkiler düzleminin oluştuğunu göstermektedir. Uygurlarda gerçekleşmekte olan dönüşümün bir diğer göstergesi de Moyunçur tarafından T'ang sülalesinin yardımına gönderilen Yabgu'nun zaferden sonra Uygurlar için tarım kolonisi olarak kullanılacak topraklar talep etmesidir.²²⁶³ T'ang tarihi bahsi geçen tarım kolonilerinde göçer soylularının yerleştiğini ve köle emeği ile söz konusu toprakları işlettiklerini kayıt altına almaktadır.²²⁶⁴ T'ang tarihindeki kayıt da dikkate alındığında Uygur Yabgusunun toprak talebi, Uygur ak budunun elindeki servet birikiminin artık tarımsal üretime aktarılmaya başlandığını ve dahası boylar tarımda kullanılmadığı için ak budunun köle emeği kullanmaya başladığını da göstermektedir.

Uygur Kağanlığının göçer üretim düzenin kopuşu ise Den-li Kağan ile gerçek anlamda başlayacaktır. Anılan dönemde Çin üzerindeki hakimiyet ile zenginleşen ak budun giderek daha yoğun bir biçimde yerleşik bir toplumun egemenlerine dönüşmeye başlayacak ve kara budun ile olan bağları ve buna mukabil göçer töresine olan bağları zayıflamaya başlayacaktır. Anılan süreç Çin'den elde edilen zenginliklerin sefahate düşmek ve Çin soylularının adetlerinin benimsenmesi gibi örnekler üzerinden somutlaşsa da genel anlamda göçer töresinden kopmaya denk düşmektedir.²²⁶⁵ Göçer töresinden ciddi anlamda kopmaların başlaması ile birlikte Uygur Kara budunu ile ak budun arasındaki ön sınıf ilişkileri sınıf ilişkilerine dönüşme temayülüne girecektir. Gumilev tarafından erken feodal olarak adlandırılan²²⁶⁶ bu dönemde ön-sınıf ilişkilerinin sınıf ilişkilerine dönüşme temayülüne girmesi ise kara budunun bir Uygur soylusu olan Külüg Baga önderliğinde ayaklanması ve son kertede Külüg Baga'nın Göçer töresine sadık olan

²²⁶² (Avcıoğlu, 1983: 690-691)

²²⁶³ (Avcıoğlu, 1983: 703)

²²⁶⁴ (Avcıoğlu, 1983: 703)

²²⁶⁵ (Khazanov, 2015a: 385)

²²⁶⁶ (Gumilev, 2019b: 79)

Kırgızlardan müteşekkil bir ordu ve kara budunun da desteğiyle Uygur kağanlığını ortadan kaldırması ile neticelenecektir.²²⁶⁷

Türkistan bozkırlarındaki Uygur Kağanlığına son verilmesinin ardından Uygurlar bozkırdan uzaklaşacak ve Turfan bölgesine yerleşecektir. Turfan’da kurulan Uygur kağanlığında ise töreden kopuşu daha da hızlanacak, yerleşikleşme eğilimi kuvvetlenecektir. Özellikle yerleşikleşme ve tarımın yaygınlaşması ile mülkiyet ilişkileri dönüşecek, toprak üzerinde göçer töresinde yer almayan özel mülkiyet biçimleri karşımıza çıkacaktır.²²⁶⁸ Toprak üzerindeki hakimiyet artık kolektif nitelikte değildir ve toprağa sahip olan kimseler bu ilişkilerden zamansal olarak sınırlandırılmamış bir biçimde ve istedikleri gibi yararlanabilmektedirler. Bir Uygur toprak satım sözleşmesinden alıntıyla bu durumu örneklersek:

“12. bu dört sışılıg yir üzä ming 13. Yıl tümn künkätägi lutlug taş ärklig bolzun taplasar 14. Özi tarızun taplamasar adın kişi-kä ötkürü satzun

Bu dört sınırlı yere bin (13) yıl, on bin güne kadar Qutluk Taş sahip olsun. İsterse (14) kendisi eksin, istemezse başka kişiye bırakıp satsın”²²⁶⁹

Yukarıda alıntılanan sözleşmede de görüleceği üzere Uygur döneminde gelindiğinde toprak artık törenin kolektif hakimiyet alanından çıkmış, bireysel mülkiyete konu olan ve malikin üzerinde istediği gibi tasarruf edebileceği bir mal hükmü edinmiştir.²²⁷⁰

Toprak üzerinde bireysel mülkiyetin bir diğer örneği de *inçü* kurumudur. *Inçü* kurumu temelde devlet aygıtının yedinde olan toprağı anlatmak için kullanılmaktadır.²²⁷¹ Devlet

²²⁶⁷ (Drompp, 2015: 440; Ercilasun, 2009: 6-7; Grousset, 2011: 140; Gumilev, 2019b: 79; Khazanov, 2015a: 385; Kormuşin, 2017: 21; Sneath, 2010: 5-6; Timur, 1994: 41)

²²⁶⁸ (Özyetgin, 2014: 52, 55)

²²⁶⁹ (Özyetgin, 2014: 56)

²²⁷⁰ (Özyetgin, 2014: 55)

²²⁷¹ (Özyetgin, 2014: 56)

aygıtı ve bu bağlamda devlet aygıtının başında olan hanedanın mülkiyetinde olan *İnçü* işlemleri için halktan kimselere verilmekte karşılığında ise bir vergi alınmaktadır.

Örnekleme için *İnçü* devrine ilişkin bir *bitiği* alıntılalım:

“(1) *ut yıl säkizinç ay (2) iki y(i)g(i)rmikä bu tuş-ta (3) borlu1çı-lar tilär bolup qalın (4) köp iş bolmuş için (5) inçü qılıq-ı bilä inçü (6) borluq-çı kâzdigä barça (7) barzın salık birgü bolmuş (8) için nom qulı çatın (9) bay tämür bu üçägü (10) salıq-nı buyan qar-a-ka (11) birz-ün*

(1) Köpek yılı, sekizinci ay(ın) (2) on ikisinde, bu zamanda (3) bağcılar ister olup (pek) çok (4) iş olduğu için (5) inçü nizamı ile inçü (6) bağcı, sırasıyla hepsi (7) varsın. Salık (vergi) verecek olduğu (8) için Nom Kuli, Çatın, (9) Bay Temür; bu üçü (10) salık (vergi)lerini Buyan Kara'ya (11) versin”²²⁷²

İnçü statüsündeki toprağı işleyen kişiye *inçü bağcı* denmekte ve bu kimseler *inçü* toprağı işlemleri karşılığında devlete *qalan* adı verilen bir toprak vergisi vermektedirler.²²⁷³ *İnçü*'nün devlet aygıtı ve hanedana vergi verme karşılığında işlemek üzerine devredilmesi de özel mülkiyetin yanı sıra toprağa bağlı ön-feodal olarak nitelenebilecek iç sömürü ilişkilerinin geliştiğini göstermektedir.

Mülkiyet ilişkilerinin dönüşmesi ise beraberinde göçer töresinde yer almayan, daha ziyade yerleşik ve özel mülkiyete dayalı bir toplumsal formasyona özgü, sözleşme-senet türevi ve büyük bir çoğunluğu XIII-XIV. Yüzyıllardaki Yüan dönemine tarihlenebilecek olan²²⁷⁴ hukuki muamelelerin (*bitig*)²²⁷⁵ ortaya çıkmasını beraberinde getirecektir.²²⁷⁶ Eski Türklerde genelde diplomatik niteliği olan belgeler için kullanılan *bitig* sözcüğü Uygur döneminde gelindiğinde toprak üzerinde özel mülkiyetin gelişmesi ve töreye mündemiç kolektif denetleme mekanizmalarının tahrip olmasını takiben özel hakimiyete

²²⁷² (Özyetgin, 2014: 57)

²²⁷³ (Özyetgin, 2014: 58)

²²⁷⁴ (Özyetgin, 2014: 67)

²²⁷⁵ (Özyetgin, 2014: 44)

²²⁷⁶ (Özyetgin, 2014: 41)

konu olan ve özel hakimiyet alanları arasında mübadele edilebilen mülklere ilişkin sözleşme ve senetler için de kullanılacaktır.²²⁷⁷ Bitig sözcüğünün anlamının yapılar arası diplomatik ilişkiler düzleminden mübadele ilişkileri düzlemine kayması aslında Pasukanis' bize hatırlatır biçimde Uygurlarda mübadele ilişkilerinin etrafında ortaya çıkan yeni sınıflı yapıya bağlı yeni bir normatif pratik düzeninin geliştiğini göstermektedir. Bitig sözcüğünün şeylerin mübadelesi alanına sirayet etmesi temelde boylar arası yahut yapı ve bağımlı topluluklar ile komşular arası düzlemde işleyen siyasal iktidar ilişkilerinin sınıf oluşumunun tamamlanması ve devlet aygıtının ortaya çıkmasına paralel olarak mübadele ilişkileri alanına doğru genişlediğini, mübadele ilişkilerinin artık bir devlet aygıtının önünde ileri sürülebilir bir hukuki mahiyet kazandığını göstermektedir.²²⁷⁸

Toprak üzerinde özel mülkiyeti gelişmesi ve Uygur ak budununun göçer önderliğini üstlenen kandaş soylulardan yerleşikler üzerinde yükselen bir egemen sınıfa evrilmesi sürecinde ortaya çıkan yeni hukuki ilişkiler beraberinde boy birliğinin içinde bir devlet aygıtının gelişmesini getirmiştir. Toprak mülkiyeti etrafında ortaya çıkan yeni hukuki ilişkiler çerçevesinde onların uygulanmasına nezaret eden ve hatta cezalardan pay alma şeklinde somutlaştığı biçimiyle bu yeni hukuki ilişkiler üzerinden yeni iç sömürü pratikler geliştiren bir devlet aygıtı ortaya çıkmıştır.²²⁷⁹ Ortaya çıkan bu yeni devlet aygıtı yasalarla birlikte toplumsal ilişkileri düzenlemeye başladıkça²²⁸⁰ törel pratikler dönüşecek ve tasfiye olacaktır. Mülkiyet ilişkilerinde örfi hukuk olarak anabileceğimiz töre kökenli normlara hala rastlansa da²²⁸¹ son kertede karşımızda olan artık töreden ziyade, töreden miras aldığı pratikleri de bünyesinde taşıyan fakat törenin öngördüğü kandaş toplumsallık ve üretim ilişkileri düzleminin dışına çıkmış bir hukuktur. Söz konusu hukuk pratikleri artık oluşumunun ileri evresine geçmiş bir devlet aygıtı tarafından uygulanmaktadır. Uygurların *il yangınca* adını verdikleri²²⁸² bu hukuk töre kökenli mübadele düzenleyici

²²⁷⁷ (Özyetgin, 2014: 44)

²²⁷⁸ (Özyetgin, 2014: 65)

²²⁷⁹ (Özyetgin, 2014: 41)

²²⁸⁰ (Özyetgin, 2014: 43)

²²⁸¹ (Özyetgin, 2014: 43)

²²⁸² (Özyetgin, 2014: 43)

pratiklerin ortaya çıkan yeni sınıflı yapı ve devlet aygıtına adapte olması ile somutlaşmaktadır.

Mübadele ilişkilerini düzenleyen hukuki pratikler her ne kadar *örfi hukuk* olarak nitelense de töreye atıfla zikredilmeleri onların göçer üretim tarzı etrafında gelişen kandaş toplumun töresinin bir parçası olduğunu göstermez. Burada ayırt edici nokta artık devlet aygıtı dediğimiz yapının hukuki ilişkiler düzlemine dahil olmuş olmasıdır. Uygurlarda bu dahil etme hali kendini en yoğun biçimde cezalandırma erkinin gelişmesinde göstermektedir.²²⁸³

Göçer boy birliklerinden feodal bir sisteme geçişte dönüşen bir diğer unsur da kuttur. Siyasal iktidarın meşruiyetine ilişkin kandaş toplumsallık dairesinde bir kavramsallaştırma olan kut, Step göçerleri göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallık dairesinden çıktıkça ya dönüşecek ya da göçerlerin dönüşüm esnasında temellük ettikleri yeni ideolojik unsurlara eklemenecektir. Bu hususta Karahanlılar önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Step göçerlerine özgü ve kandaş toplumsallığın (çelişkileri ve gerilimleri ile birlikte) temel özelliklerini bünyesinde barındıran *tengri* inancı ile boylarda hâkim olan şamanlık pratiklerinin İslam ile değiştirildiği Karahanlılar'da söz konusu değişimin sadece bir din değişimi olarak sınırlanamayacağı, zannediyoruz ki açıktır. Göçer toplumsallık içinde gelişmiş dinsel pratiklerin yerleşik toplumsallık içinde gelişmiş²²⁸⁴ dinsel pratikler ile değiştirilmesi, ilgili toplumda göçer üretim ilişkileri ve kandaş toplumsallığın, dönüşmesi anlamına da gelecektir.²²⁸⁵ Karahanlılar özelinde bu durum özellikle, onların İslam ile karşılaştıkları dönem ve coğrafya gereği İran etkisini, İslamiyet'in İran kültürü ile eklenerek edindiği biçimi ve İran coğrafyasında etkili olan Manihaizm ve Mazdekizm gibi dinler ile Sasani imparatorluk geleneğini de hesaba katmayı gerekmektedir.

²²⁸³ (Özyetgin, 2014: 44)

²²⁸⁴ Araplar her ne kadar büyük ölçüde bedevi sayılabilirler de İslam'ın ilk ortaya çıktığı dönemde özellikle Kureyşlilerde yerleşik toplumsallık da görülmektedir. Buna ek olarak Karahanlıların hüküm sürdüğü IX-X Yüzyıllarda İslam, İran ile bütünleşmiş ve İran'ın yerleşik toplumsallık ve İmparatorluk geleneklerini temellük ederek, bedevi Arapların dünyasını aşan bir merhaleye erişmiştir. Özellikle İran ve Suriye üzerinde gelişmeyle beraber İslam imparatorlukları yerleşik halkların imparatorlukları haline gelmişlerdir.

²²⁸⁵ (Khazanov, 2015a: 387-388)

Karahanlıların geçirdiği dönüşüm, Orta Asya Türk geleneğinde kağanlığın dayanakları olan *kut*, *küç* ve *ülüge könilik*'in (doğruluk) eklendiği Kutadgu Bilig'de görülebilmektedir. O döneme kadar göçer kağanlıklarda görülmeyen²²⁸⁶ bir egemenlik nişanesi/dayanağı olarak *könilik*'in Karahanlılar ile birlikte ortaya çıkması, Karahanlılar döneminde Step göçerlerinin toplumsal örgütlenmelerinde ve dolayısıyla da bu örgütlenmenin soyutlamalar yoluyla dolaylı temsillere dönüştüğü ideoloji ve onun semantik pratiklerinde bir dönüşüme işaret etmektedir.²²⁸⁷

Dönüşümün kökleri Karahanlıların yavaşça sınıflı toplum aşmasına geçmesinde yatmaktadır. Kurulmakta olan düzenin kodları Karahanlıların İslam dairesine girdiklerinde karşı karşıya kaldıkları İran/Sasani geleneğinde okunabilecektir; ki Kutadgu Bilig'de karşımıza çıkan *könilik* de burada önem kazanmaktadır. Çünkü *kut*, *küç* ve *ülüg* göçer kağanlığın nişane ve dayanakları iken, *könilik* yani liderin doğruluğun ve düzenin temsilcisi olduğu İran siyasi geleneğine hâkim olan Mazdekist Düalizmin kurucu direklerinden biridir.²²⁸⁸ İlin refahından, Akınların yürütülmesinden ve Göçlere önderlik etmekten sorumlu olan Göçer Kağanların Aksine Mazdekizmin ve Mazdekist etkinin hâkim olduğu İran/Sasani geleneğinin hükümdarları İyi/Kötü, Düzen/Kaos düalizminde düzenin ve iyinin temsilcileridirler²²⁸⁹ ve bu nedenle de Göçerlerde görülmeyen bir şekilde *doğruluk* sıfatına sahip kabul edilirler.²²⁹⁰

*Könilik*in Orta Asya göçerlerinin kandaş toplumlarına ait olmaması, söz konusu kavramın göçer töresi dışında bir işleve delalet etmesi olarak okunabilecektir. Göçer töresi gereğince kağan, budunun refahını korumak, ona savaşlarda önderlik ve göçlerde liderlik etmekte yetkili ve bu hususta sorumlu, kandaş toplumsallık ve göçer üretim tarzının genel

²²⁸⁶ (Divitçioğlu, 1992: 158)

²²⁸⁷ (Divitçioğlu, 1992: 155)

²²⁸⁸ Burada Bartold'un Mazdekizm'in Maverannehir bölgesinde oldukça yaygın olduğunu ifade ettiğini ayrıca belirtmek gerekiyor. Mazdekizm'in bölgedeki yaygınlığı Könilik kavramının Kutadgu Bilig'e girme sürecinde önemli bir etken olmalıdır (Bartold, 2014: 52).

²²⁸⁹ (Chegini ve Nikitin, 1996: 40; Litvinsky ve Guang-da, 1996: 21; Turan, 2014: 130-131)

²²⁹⁰ (Divitçioğlu, 1992: 155-156; Oğuz, 1997a; 1997b)

çerçevesi söz konusu olduğunda ise töre tarafından sınırlandırılmıştır. Kağanın kandaş toplum tarafından yetkilendirilmiş ve sınırlandırılmış niteliği kağan ve kara budun arasındaki ilişkin yönetme ilişkisi değil önderlik/komutanlık/muhafızlık ilişkisi olduğunu göstermektedir. Budun kağana ancak töreyi sayarsa itaat edecektir ki bu da göçer toplumun esnek örgütlenişi ile istikrarı arasındaki ilişkiden bilindiği üzere kağana budunun önderliğini ancak onun kandaş hürriyetine dokunmadığı müddetçe mümkün kılmaktadır. Oysa Mazdekist/Maniheist İran geleneğinden temellük edilen *könilik*, evrenin aydınlık ve karanlık arasındaki mücadelenin bir sahnesi olduğunu savlayan ve hükümdardan toplumu evrensel doğrunun yoluna sokmasını, ona biçim vermesini talep eden bir anlayışın ifadesidir²²⁹¹ ve göçer töresinin şart koştuğu önder kağan yerine bir rahip kralı gerektirmektedir.

Könilik mefhumunun dahil olduğu bir denklemde kağan boylara önderlik eden bir alp, bir göç lideri ve budunu ile birlikte kılıç sallayıp yay çekip kımız içebilen bir step göçeri değil, halkını doğru yola sokacak olan bir *kutsal lider* olma yoluna girmektedir. Söz konusu ilişkinin ortaya çıkışı, kağanın kandaş bir toplumun başbuğu olmaktan çıkıp yönetici sınıfın lideri olması, önderlik değil efendilik etmesi anlamına gelecektir. Göçer töresinin kesin bir biçimde dışına çıkılması anlamına gelecek²²⁹² bu dönüşümün, kavramsal ifadeye dönüşebilecek denli ilerlemiş olması bize Karahanlılar döneminde aile mülkiyeti ve buna bağlı sınıf oluşumu ile siyasal biçimlenişin, göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığa dayanan kara budunu isyan etmeye yöneltecek bir boyuta eriştiğini. Her ne kadar tasfiye tamamlanmamış olsa da *könilik* gibi göçer töresinde yer almayan bir kavramın bir nasihatname/pendname olan Kutadgu Bilig'e girmiş olması, kandaş toplumsallık karşısındaki güçlerin kağanlık katını liderden efendiye dönüştürecek denli etkinlik kazandığını göstermektedir.²²⁹³

Könilik'in Karahanlı siyasi iktidarının soyutlamasında bir nişane ve dayanak olarak ortaya çıkması, yukarıda anlatılanlar ışığında bize Karahanlıların İslamiyet'e geçiş ve

²²⁹¹ (Akın, 2011: 47; Augustinus, 2008: 140; Golden, 2011a: 36; Gömeç, 2016b: 51; Russel, 2000: 189)

²²⁹² (Divitçioğlu, 1992: 158-159)

²²⁹³ (Divitçioğlu, 1992: 166)

aynı zamanda Doğu-Batı hattı üzerindeki ana ticaret güzergahı üzerinde bulunan Fergana²²⁹⁴ ve Sogdiana'daki şehir uygarlığı²²⁹⁵ ile bir araya geliş sürecinde Coğrafyanın baskın uygarlıklarından olan İran/Sasani uygarlığından ve buna içerilmiş olan Mazdekizm'den etkilendiklerini göstermektedir. Söz konusu etkilenmenin mümkün olmasının bir diğer dayanağı da Mazdekizmin temek kaynağı olan Manihaizm ve Mazdekizm'in Türklere hiç de yabancı olmamasıdır.²²⁹⁶ Çünkü Uygur Kağanlığı tarihte Manihaizm'in Siyasi iktidar düzleminde açıkça temsil edildiği²²⁹⁷ tek siyasi yapı olma özelliğine de sahiptir ve *könilik* tabiri Uygurlarda da görülmektedir.²²⁹⁸ Ayrıca Karahanlı yönetici sülalesinin Uygur kökenli olma ihtimali²²⁹⁹ de hatırlandığında Manihaizm'den temellük edilen unsurların İslami varyasyonlarının Karahanlı hükümdarlarına yabancı gelmemesi beklenebilir bir durum olarak değerlendirilebilecektir. Buna ek olarak X. Yüzyıl'daki Halife Muktedir döneminde (908-932) Manihaistler'in Abbasi hakimiyetindeki Orta Doğu'dan Orta Asya'ya kaçarak Tokuz-Oğuz kağanlarına sığınmaları da Karahanlıların hâkim olduğu bölgede kalabalık Maniheist topluluklar olduğunu varsaymamızı mümkün kılmaktadır.²³⁰⁰ Arap Seyyah Tamim ibn Bahr el-Muttavî ise Tokuz-Oğuzların başkentinde yaşayan ahalinin Maniheist olduğunu belirtmektedir ki bu da bizi Manihaizm'in bölgede ne kadar yaygın olduğunu dikkate almaya sevk etmektedir.²³⁰¹ Yalnız burada bir parantez açmak gerekmektedir. Söz konusu dönüşüm kandaş toplumsallığın yavaş yavaş etkisini kaybettiği anlamına gelse de söz konusu ricat yine kandaş toplumsallık tarafından sınırlandırılmıştır. Karahanlılar ve takip eden Türk/Bozkır kökenli orta doğu devletlerinde Yönetici sınıfı teşkil eden, mülk tutan, yer tutan boylar kandaş toplumsallıktan kopmakta ve buna bağlı olarak Kutadgu Bilig, Yahut Nizam-ül Mülk'ün Siyasetnamesi gibi eserlerde entegre oldukları yerleşik

²²⁹⁴ (Bartold, 2014: 47). Fergana aynı zamanda atlarıyla ünlüdür. Söz konusu bu atlar Çin kaynaklarında Davanlılar'dan (Fergana ve Tokhar Dolayları) talep edilen; fakat Davanlılar'ın vermeye yanaşmadıkları "altın atlar" ya da bir diğer deyişle kan terleyen *Argamaklar* bilinmektedir (Bartold, 2014: 22; Caferoğlu, 1953: 202-203; Gumilev, 2003: 140; Kalkan, 1997: 1133; Marshak ve Negmatov, 1996: 274; Oğuz, 1997a: 339).

²²⁹⁵ (Chavannes, 2013: 184-185; Eker, 2012: 80; El-Ömerî, 2014: 108-109)

²²⁹⁶ (Bartold, 2014: 67)

²²⁹⁷ (Gömeç, 2016b: 50-51; Grousset, 2011: 137)

²²⁹⁸ Bkz. (Divitçioğlu, 1992: 158; Oğuz, 1997b)

²²⁹⁹ Bkz. (Yasin, 2016)

²³⁰⁰ (Bartold, 2014: 61)

²³⁰¹ (Bartold, 2014: 68)

toplumlarda motifler temellük edildiği görülmekte²³⁰² ise de söz konusu hakan ve sultanların hükmettiği boyların, kandaş toplumsallığının onlara verdiği direnme olanakları sayesinde yönetici sınıflar kadar hızlı dönüşmedikleri ve göçer üretim tarzı ile kandaş toplumsallığı korumaya, beraberlerinde taşımaya ve kandaş toplumsallığı yaşatma devam ettiklerini akılda tutmak gerekmektedir.

Göçer boylarının kendi kandaş toplumsal örgütlenişlerine sarılmaları ile yönetici sınıfın giderek kandaş toplumsallıktan uzaklaşıp feodalleşmesi arasındaki çelişki çoğu kez kendini Abbasi Halifesinin Selçuklu Sultanlarına gönderdiği mektuptaki gibi huzursuzluk çıkaran Türkmenlerden²³⁰³ şikâyet edilmesi gibi biçimler altında göstermektedir.²³⁰⁴ Yönetici sınıfın kandaşlıktan uzaklaştığı; fakat devletin kurucu unsuru olan göçer boyların bu dönüşüme direndiği durumun en güzel göstergelerinden biri ise yine Kutadgu Bilig'dir. Yaşanan dönüşümün bir göstergesi olan *könilik* kavramı Kutadgu Bilig'e girerken kağanların göçer boylar ile kurdukları siyasi ilişkide meşruiyeti inşa eden *kut* metni terk etmemiştir. Dolayısıyla Karahanlıların geçirdiği dönüşüm, göçerlerin yerleşikler için asimile olması olarak değil; Kandaş bir formda örgütlenen göçer kitleler ile feodalleşme başlayan savaştı aristokratlar arasındaki çelişkili bir birliktelik olarak okunmalıdır. Fakat boya dayalı örgütlenme geleneğinin son derece kuvvetli olduğu bir yapının üzerinde yükselen Karahanlılar söz konusu çelişkili yapının kurbanı olacaklardır.²³⁰⁵ Göçer askeri gücüne dayanan bir düzlemde göçer töresinde yeri olmayan bir siyasi örgütlenmeye gitme çabaları boyların isyanı ile karşılaşacak ve Karahanlı siyasal birliği boyların isyanları ile ortadan kalkacaktır.²³⁰⁶

Karahanlılar döneminde ak budunun ön-sınıf aşamasından sınıf aşamasına geçme çabası ile kara budunun göçer töresine yaslanması arasındaki çatışma, oluşmakta olan yeni yönetici sınıfı yerleşik tebaa ve yerel egemenlerle sınıf ittifakı kurmaya itecektir. Anılan ittifakın en önemli göstergelerinden biri Karahanlıların hüküm altındaki yerleşikleri göçer

²³⁰² (Divitçioğlu, 1992: 176)

²³⁰³ (El-Ömerî, 2014: 204)

²³⁰⁴ (Polat, 2002: 68)

²³⁰⁵ (Bartold, 2014: 280)

²³⁰⁶ (Avcıoğlu, 1985a: 125-126)

boyların yağma ve akınlarına karşı korumaya çalışmalarıdır.²³⁰⁷ Çünkü hakimiyet altındaki kentler iç sömürü ilişkileri ile doğrudan doğruya devlet aygıtına bağlanmıştır. Bahsi geçen mekanizmanın en önemli özelliği sömürü ilişki ile sağılan artık ile kara budun arasındaki ilişkinin yani ülüşün zayıflaması yahut ortadan kalkmasıdır. Hakimiyet altındaki kentler ile kurulan iç sömürü ilişkileri ülüşe tabi olmayıp, sağılan artık oluşmaya başlamış olan devlet aygıtı nezdinde biriktirilmektedir. Söz konusu zenginlik ülüşe tabi olmadığı için kara budun bahsi geçen sömürü ilişkilerinden pay alamamaktadır.

Toprak hakimiyetinden ak budunun elde ettiği zenginliğin ülüş dolayısıyla pay edilmediği koşullar altında kara budun yerleşikleri yağmalamaya ve haraca bağlamaya devam edecektir.²³⁰⁸ Göçerler her ne kadar kağanları yerleşikler üzerinde hâkim olmuş olsa da kağanlarının tebaası olan yahut kışlak-yaylak arayışları esnasında karşılıklarına çıkan çiftçileri yağmalamışlardır.²³⁰⁹ Söz konusu sorunla karşı karşıya kalan Karahanlılar göçerlere yerleşikleri yağmalamayı yasak etmişlerdir.²³¹⁰ Bahsi geçen koşullar altında göçerler kronik yoksulluk ile karşı karşıya kaldıkları için, Literatürde Karahanlılar'ın kurucu unsuru kabul edilen (Literatürdeki bir diğer eğilim de Yağmaların kurucu kabul edilmesidir)²³¹¹ olan Karluklar²³¹² başta olmak üzere göçer boylar Karahanlı hükümdarlarına karşı isyan bayrağı açacaklar ve Kağanlarını terk edeceklerdir. Çünkü kağanları törel yükümlülüğünü ihlal etmekte, göçer savaşçılar eliyle elde edilen zenginliği budun ile üleşmemekte ve budunun yağma ve ganimet elde etmesini yasaklayarak onları yoksulluğa mahkûm etmektedir.²³¹³

Söz konusu dönüşüm süreci Kutadgu Bilig'de hükümdara yerleşik Müslümanın korunurken Tengrici göçerlerin kırılmasının tavsiye edilmesinde okunabilmektedir.²³¹⁴ Özellikle X-XI. Yüzyıllardan itibaren Göçer soyluları önce yerel egemenler sonra da

²³⁰⁷ (Khazanov, 1981: 168; 2015: 388)

²³⁰⁸ Bkz. (Khazanov, 2015a: 332)

²³⁰⁹ (Bartold, 2014: 33)

²³¹⁰ (Avcıoğlu, 1985a: 125)

²³¹¹ (Davidovich, 1998: 120; Ercilasun, 2009: 9)

²³¹² (Gömeç, 2010: 34)

²³¹³ (Avcıoğlu, 1985a: 125)

²³¹⁴ (Avcıoğlu, 1985a: 125-126)

devletlerin yöneticileri haline gelmeye başladıkça²³¹⁵ kara budun ile aralarının açılması olarak özetleyebileceğimiz bu süreç temelde ön-sınıfların sınıflara dönüşme sürecinin bir yansımasıdır.²³¹⁶ Kandaş örgütlenme içinde ak budun ile kara budun arasında servet eşitsizliğini ve kamusal erklerin soyluların elinde olmasını içeren bir tabakalaşma olsa da üretim araçları üzerindeki hakimiyetin toplum sathına yayılmış olması ve kolektif denetime konu olması, kolektif denetimin bir sonucu olarak iç sömürünün yasaklanması ya da zorlaştırılması, tüm toplumun silahlı olması ve iç sömürü eksikliği dolayısıyla kara budun üzerinde tehdit oluşturabilecek bir askeri gücün beslenemiyor oluşu gibi faktörlerin varlığı ak budun ve kara budun arasındaki ilişkiyi bir ön-sınıf ilişkisi düzeyinde tutmuştur. Ne var ki göçerler yerleşik çiftçiler üzerinde hakimiyet kurmaya ve topraklar üzerinde özel mülkiyeti keşfetmeye başladıklarında ak budun, hakimiyeti altına giren yerleşik topluluklardan artık sağmaya başlayacaktır.²³¹⁷ Yerleşiklerden temellük edilen artık dolayısıyla töreden ziyade kendisine sadakat besleyen bir askeri güç besleme olanağına da kavuşan ak budun, kara budun üzerinde olmasa bile hâkim olduğu yerleşik topluluklar üzerinde bir egemen sınıf pozisyonu elde edecek ve buna bağlı olarak kara budun ile olan bağımlılık ilişkileri zayıflayacak ve töre dairesinin dışına çıkma sürecine girecektir.²³¹⁸ Anılan dönüşümün öte yakasında ise kara budun, artık ak budunun tebaası olan çiftçilerle karşı karşıya gelecek ve söz konusu çiftçilerin sömürülmesi artık tüm toplumun menfaatine bir süreç olmaktan çıkıp egemen bir sınıfa dönüşmekte olan ak budunun menfaatleri ile çatışır hale gelecektir.²³¹⁹ Söz konusu çatışma içinde ak budun kara budun ile ittifakını sürdürdüğü takdirde artık sağma mekanizmalarını kaybedeceği için pek çok örnekte ittifakın yerleşik topluluklarla ve kara buduna karşı kurulması söz konusu olacak, ak budun artık kaynağı olan yerleşik tebaasını göçer soydaşlarından korumanın mücadelesini verecektir.²³²⁰

Ak budun ile kara budun arasındaki çelişkili ön sınıf ilişkilerinin çatışmaya dönüşmesi sürecindeki diğer önemli etken de yerleşiklerden elde ettikleri artıkla beslenen ak

²³¹⁵ (Khazanov, 2015a: 333)

²³¹⁶ (Golden, 2010: 70; Khazanov, 2015a: 333)

²³¹⁷ (Khazanov, 2015a: 333; Polat, 2002: 81)

²³¹⁸ (Polat, 2002: 66, 81)

²³¹⁹ (Bodmer, 2001: 36; Polat, 2002: 81)

²³²⁰ (Khazanov, 2015a: 332, 352; Polat, 2002: 81)

budunun kara buduna olan askeri bağımlılığının da azalmasına paralel olarak kara budun üzerinde de yerleşiklerde olduğu gibi iç sömürü ilişkileri kurmaya yönelmesidir.²³²¹ Göçer töresinin ad hoc durumlar dışında yasakladığı iç sömürü ilişkilerinin kurulması için yükselen ak budun baskısı yerleşikleri yağmalamalarına izin verilmeyen göçer kitleler ile yönetici soylular arasındaki çatışmanın sınıfsal niteliğini açık bir biçimde göstermesi bakımından önemlidir. Ak budun bir yandan yerleşiklerle olan artık sağma ilişkilerini savunma diğer yandan ise kara budun üzerinde de iç sömürü ilişkileri kurmaya yönelme bağlamında önderlikten efendiliğe geçtikçe kara budun kandaş örgütlenmelerini koruma diğer yandan da üstlerinde yükselen iç sömürü ilişkilerine karşı çıkma bağlamında çatışmaya dahil olacak ve göçerler artık yerleşikler üzerinde bir egemen sınıf olarak yükselen eski ak budun üyelerine karşı isyana girişeceklerdir.²³²²

Ak budunun, artık kaynağı olan çiftçileri korumak adına kara budunu denetleme çabası ise boşa çıkacaktır. Kendi sürülerine sahip ve kitlesel biçimde silahlı olan kara budun kitleleri sadakatlerini temelde yönetme ilişkisi içinde değil önderlik ilişkisi içinde sunduklarından kendilerine hiçbir ödün vermeyen, temel zenginlik kaynakları olan dış sömürüyü yasaklayan ve sürülerinin hareketini engellemeye yeltenen ak budun ile daha açık bir çatışmaya girecektir. Göçerlerinin önderlerine sadakatleri sürekli olarak yeni dış zenginlik ile beslenmeleri ve savaş yahut göç gibi durumlar dışında görece olarak bağımsız yaşamalarına saygı gösterilmesine bağlı olduğundan anılan dönüşümün çatışmaya dönüşecek ve ön sınıflar arasındaki çelişkili ittifak ilişkileri yerine egemen bir sınıf ve doğrudan onlar tarafından sömürülme ihtimaline karşı ayaklanan ve ön-sınıf düzenine dönüşü hedefleyen kara budun arasında açık bir sınıf mücadelesine evrilecektir. Söz konusu mücadele yer yer egemen sınıf olan ak budun tarafından sömürülen yerleşik çiftçilerle kara budunu buluşturma ile beraber kara budununun akınları ve sürülerinin tahribatının oluşturduğu tehdit yerleşik köylüleri, kent sakinlerini ve sair unsurları sıklıkla kara budun karşısında ak budun ile ittifaka sevk edecek ve böylece mücadele alttaki sınıf menfaatlerince belirlenmek kaydıyla yerleşik çiftçiler ve göçer soylular ile göçer çobanlar arasında bir mücadele formu edinecektir.

²³²¹ (Doğan ve Doğan, 2004: 22; Khazanov, 2015a: 335)

²³²² (Polat, 2002: 82)

Karahanlıların göçer boylar karşısında tutunamamalarının temelinde kurulmaya çalışılan siyasal yapının dayanağı ile bahsi geçen kuruluş sürecinde iç sömürü ilişkileri ve kronik yoksulluk tehdidi altında kalanların aynı göçer savaşılar olması yatmaktadır. Göçer savaşılar siyasal kuruluşun merkezinde olduğu ve boylara dayalı yapılanma dağılmadığı için Karahanlı örneğinde devletleşme süreci yahut siyasal istikrar göçer boylar tarafından sürekli tehdit edilecek ve devletler, onları kuran göçerler tarafından, artık onlara hizmet etmediği için ortadan kaldırılacaktır. Anılan sorun, erken dönem Türk devletleri için kronik niteliktedir. Ortaya çıkan siyasal yapılar, kendilerini destekleyen göçerler ile keskin çelişkilere düşmekte ve hanlarından, sultanlarından ziyade törelerine sadık olan göçer savaşılar ne zaman iç sömürü ve yoksullukla tehdit edilseler ayaklanıp hanları, sultanları devirmekteydiler.

Devlet aygıtının kurulması sürecinde göçerlerin merkezde aktif bir unsur olarak yer alması ve devleti kuranların göçerlere dayanma zorunluluğundan türeyen bu keskin çelişkileri aşılması sürecinde bir sonraki çözüm arayışı Selçuklulardan gelecektir. Selçuklular temelde hareketli üretim araçları üzerindeki hakimiyete yaslanan ve göçer töresi çerçevesinde yaşayan aşiretler üzerine kurulmuşlardır. Devletin kurulma sürecinde ve sonrasında söz konusu aşiretler temel askeri dayanak olarak önemli bir rol oynamışlardır.²³²³ Kuruluş döneminde hanedanın büyük ölçüde göçerlere bağımlı oluşu temelde Tuğrul ve Çağrı'nın henüz yerleşik topluluklar üzerinde tam anlamıyla bir egemenlik kuramamaları, yerleşik topluma hükmeden egemen sınıf ile bir ittifakın kurulamamış olması ve bu bağlamda yerleşik topluluklardan yahut onlardan elde edilen artılla bir ordu besleyecek bir düzenin gelişmemiş olmasına bağlıdır.²³²⁴

Başbuğlarını izleyen savaşıları ve kendi geçimlerini sağlayabilme kapasiteleriyle göçer aşiretlerin kuruluş aşamasında üstlendikleri önemli rol onları çevrelerindeki yerleşik devletler arasından sıyrılmaya mücadelesi veren Selçuklu hanedanlığının en

²³²³ (Agacanov, 2003: 314; Merçil, 1989: 178)

²³²⁴ (Peacock, 2016: 65)

önemli dayanaklarından biri haline getirmiş²³²⁵ ve bu bağlamda erken dönem Selçuklu yöneticileri göçer aşiretlerin desteğini sağlamak için sürekli bir çaba içinde olmuşlardır.²³²⁶ Ne var ki göçer askeri örgütlenmesi ve boyların son kertede kendilerine yetebilecek bir ekonomik-toplumsal örgütlenmeye sahip olmaları bağlamında²³²⁷ söz konusu destek hiç de kolay elde edilememiştir. Yine yukarıda bahsedildiği üzere göçer önderliğinin savaşçı çobanların desteğini ve rızasını alabilmesinin temel şartı onlara sürülerinden elde edemeyecekleri zenginliği sağlaması ve görelî otonomilerinin tanınmasıdır.²³²⁸ Göçer çobanlar temelde dışa bağımlı bir ekonomik düzende yaşamalarına rağmen kendi üretim araçlarına doğrudan hâkim oldukları ve son kertede sürülerine dayanarak yaşamayı sürdürebilecekleri için göçer çobanlardan bir ordu kurmak büyük ölçüde onların rızasını almaya dayanmakta, rıza ise göçer savaşçıya zenginlik vaderek ve bu vaadi gerçekleştirerek alınmaktadır.

Selçukluların kuruluş döneminde de aynı mekanik işlemiş olmalı, devletin kuruluşunda rol alan bozkır kökenli savaşçılar yağma ve haraçta alacakları pay karşılığında, kendi istekleri ile Tuğrul ve Çağrı'yı izlemiş olmalıdırlar.²³²⁹ Orta Asya kökenli töreleri bağlamında kendilerine yetebilen üretici birimler halinde örgütlenmiş bu göçer topluluklar üzerinde Selçuklu hanedanının gerçek bir otoritesi olduğundan söz etmek mümkün görünmemektedir.²³³⁰ Anılan koşullar dahilinde kuruluş aşamasında Selçuklu hanedanlığı askeri güçlerinin temelini oluşturan göçer aşiretlerinin görelî bağımsızlıklarını da tanımışlardır.²³³¹

Bahsi geçen rızanın alınmasının en bilinen yolu büyük ölçüde yerleşik komşuların baskı altına alınarak ya agresif ticaret adını verdiğimiz eşitsiz mübadeleye tabi tutulması yahut da haraca bağlanmasıdır. Söz konusu ilişki, şayet bir göçer önderliği yerleşik topluluklar üzerinde doğrudan egemenlik kurmuyorsa görelî olarak sürdürülebilir niteliktedir. Ne

²³²⁵ (Doğan ve Doğan, 2004: 26)

²³²⁶ (Köymen, 1970: 4; Nicolle, 2013: 27; Peacock, 2016: 5)

²³²⁷ (Nicolle, 2013: 27)

²³²⁸ (Şengeliya, 2007: 235)

²³²⁹ (Agacanov, 2003: 350; Peacock, 2016: 64)

²³³⁰ (Agacanov, 2003: 345; Kafadar, 2010: 6)

²³³¹ (Köymen, 1970: 4-5)

zaman ki göçer önderliği yerleşik çiftçiler üzerinde egemenlik kuran, şehirleri ve çiftçileri vergiye bağlayan bir konuma gelir; yani göçerler üzerinde olmasa bile en azından yerleşikler üzerinde bir egemen sınıfa dönüşmeye başlar, işte o zaman göçer savaşçıların desteğinin temel dayanağı olan yağma/agresif ticaret/haraç süreçleri söz konusu yapı için bir sorun haline gelir.²³³² Çünkü göçer savaşçıların yağma, agresif ticaret ve haraç yoluyla baskı altına alıp zenginlik devşirdikleri yerleşik topluluklar ve onlardan artık sağan feodaller artık göçer önderin tebaasıdır ve hanedana vergi vermektedirler. Böyle bir düzende göçer boyların yerleşik çiftçiler üzerindeki baskıları bir boy birliği için ihtiva ettiği zenginlik elde etme olanağı olma anlamını kaybeder ve oluşan yeni egemen sınıfın artık sağma kanallarını kesen, çiftçilerden ve şehirlerden sağılan artığa ortak olan bir nitelik elde ederek bir tehdit haline gelir. Buna ek olarak yerleşiklerle kurulan ön-feodal ve feodal ilişkiler egemen sınıfı artık kaynağı olan yerleşikleri korumak zorunda da bıraktığı için eski göçer önderler ile hala görelilik olarak bağımsız yaşayan aşiretler arasındaki çelişkiler belirginleşir ve çatışma neredeyse kaçınılmaz hale gelir.

Devletin kurulma aşamasında göçer soyluluğunun yerleşiklere dayanan bir egemen sınıfa dönüşmeye başlaması²³³³ ve buna bağlı olarak göçerlere yağmanın yasaklanması ve vergilendirme ilişkilerinin tesisine bağlı olarak Özellikle İbrahim Yınal'ın önderlik ettikleri olmak üzere oğuz beylerinin ve Türkmenlerinin şiddetli isyanları ile karşı karşıya kalacaklardır.²³³⁴ Selçuklu devletinin ortaya çıkışında asli unsur olan Oğuz Göçerleri Selçuklu hanedanı İran'da bir devletin başına geçerken bozkır töresi uyarınca boy düzeni içinde bağımsız yaşamakta ısrar edecektir. Selçuklular da göçerlerin bu ısrarına rıza göstermek durumunda kalacaklardır çünkü en nihayetinde Selçuklu hükümdarlığını kuran ve yayılmasına aracılık eden temel askeri kuvvet de bozkır düzeninde yaşamakta ısrar eden bu göçerlerdir.²³³⁵ Selçuklu Devleti'nin kurulması esnasında henüz göçer kitlesinden ayrılmış ve göçer kitlesini bastırma yeterliliğine sahip bir hassa ordusunun

²³³² (Agacanov, 2003: 357)

²³³³ (Polat, 2002: 73)

²³³⁴ (Avcioğlu, 1985a: 129-134). Selçukluların göçer bir uruktan bir devlete dönüşme sürecinin neticesinde en büyük iç sıkıntıları devletin kurucu unsuru da sayılan oğuz ve Türkmen göçerlerinin anılan dönüşüme karşı çıkmalarıdır (Agacanov, 2003: 320-324, 348-349; Kafesoğlu, 1973: 153; Khazanov, 2015a: 393-394; Yerasimos, 1974: 121).

²³³⁵ (Nicolle, 2013: 27)

bulunmamasının öncelikli belirleyen olduğu koşullar altında Oğuz göçerleri kurulmasına aracılık ve hatta öncülük ettikleri devletin bir tebaası olmaktansa sultan soyu ile bağından türeyen ilişkilerini koruyarak boy düzeninde ve müstakil bir biçimde yaşamaya devam edeceklerdir.²³³⁶ Göçer boylar üzerine sultan tarafından bir Şahne tahsis edilmiş olsa da söz konusu görevli temelde göçerleri yönetmemekte daha ziyade onlar ile devlet aygıtı arasındaki ilişkilere aracılık etmektedir. Ne var ki göçerlerin bozkır töresine sadık kalarak yaşama yönündeki ısrarları Selçuklu hanedanlığının İranlı yerleşik çiftçilere dayanan bir devletin egemen sınıfının başına geçmesi ile birlikte ortaya çıkan yeni yapıya sorunsuz bir biçime eklemelenemeyecektir.²³³⁷ Selçuklu soyluları bir önderlikten efendiliğe geçer egemen sınıfa dönüşürken²³³⁸ yerleşik çiftçilerin sağladığı artılla beslenmeye başlayacaklar ve bu esnada İran'ın yerleşik feodalleri ile eklemelenecektir. Anılan süreçte geleneksel bozkır örgütlenmesinde boyların ve kara budunun menfaatlerinin korunmasının bir aracı olan Kengeş tasfiye olacak ve yerini yerel egemenlerle eklemelenen yeni Selçuklu feodallerini kapsayan bir zadegan meclisine bırakacaktır.²³³⁹ Grousset bu eklemelenmeyi Selçuklu Sultanı Sancar'ın İran medeniyetini müdafaaya soyunmuş, İranileşmiş bir Türk olduğu ifadesi ile belirtmektedir.²³⁴⁰ Ortaya çıkan bu feodal sınıf için, temel artık kaynağı olan köylüleri ve ticaret rotalarını baskı altına alan ve feodal senyörlerden bağımsız olarak dış sömürü ilişkileri kurarak göçer üretim ilişkilerinin kronik yoksulluk sarmalını aşmaya çalışan göçerler bir müttefikten ziyade bir tehdit teşkil etmektedir. Göçerler çiftçiler ve diğer yerleşikler üzerinde bozkırda alıştıkları baskıyı kurdukça²³⁴¹ Selçuklu egemen sınıflarının artık sağma kanalları kesilmekte göçerler feodal senyörlerin kendilerine ait gördükleri zenginliklere el koymaktadırlar. Ayrıca sürekli göçer baskısı Selçuklu egemen sınıfının üzerinde yükseldiği yerleşik çiftçiler ve kentliler arasında da huzursuzluğa neden olmakta ve Selçuklu sultanlığının Oğuz göçerlerine müdahale etmesine yönelik talepler kuvvetlenmektedir. Dönemin yerleşikleri Oğuzları açıkça bir tehdit ve sorun olarak görmekte²³⁴² ve senyörlerinden bir çözüm beklemektedir. Anılan ilişkiler düzlemi göçer soyluluğunun yerleşik bir topluma hâkim

²³³⁶ (Köymen, 1947: 161)

²³³⁷ (Nicolle, 2013: 28)

²³³⁸ (Grousset, 2011: 166; Kafesoğlu, 1973: 152)

²³³⁹ (Agacanov, 2003: 313)

²³⁴⁰ (Grousset, 2011: 173)

²³⁴¹ (Aigle, 2014: 4)

²³⁴² (Köymen, 1947: 162)

olduğu pek çok örnekte görülebileceği gibi göçer soyluluğu ve yerleşik egemenler arasında yerleşik çiftçileri göçerlere karşı korumak merkezli bir sınıf ittifakının kurulması ile neticelenecektir.²³⁴³

Selçuklu hanedanı çiftçilerin efendilerine dönüşme sürecinde göçer akrabalarından, soy bağı düzeninden ve en nihayetinde göçerlere olan askeri bağımlılığından kurtulabilmek adına ilk adımda boy yapılanmasından bağımsız bir askeri güç teşkil etmeye girişecektir.²³⁴⁴ Söz konusu girişime ilişkin ilk örnek 1060 yılına tarihlenebilecektir. 1060 yılında Tuğrul'un Bağdat üzerinde hak iddia eden Fatımi Besasiri ile savaşırken 2000 kadar *gulam*;²³⁴⁵ yani doğrudan doğruya efendisine bağlı olan köle askerler kullanması Selçuklu hanedanının göçerlere olan askeri bağımlılığından kurtulma girişimlerine başladığını göstermektedir.²³⁴⁶ Aynı dönemde Tuğrul ile Selçukluları takip ederek Ortadoğu'ya gelen Türkmen aşiretleri arasındaki ilişki de gerilmeye başlayacaktır.²³⁴⁷ Çünkü Selçuklu sultanının köle askerlerden müteşekkil bir askeri yapılanmayı kurmaya başlaması sadece göçerlere askeri bağımlılığın azalması anlamına gelmemekte aynı zamanda göçerlerin yerleşik tebaa üzerindeki baskısına karşı kullanılabilir ve hatta son kertede göçerleri iç sömürü ilişkilerine tabi kılmak için sahaya sürülebilecek bir yapının oluşmaya başladığı anlamına gelmektedir. Böyle bir dönüşümün, temelde önderlerini izlemeyi istedikleri için orada olan ve bunun dışında bozkır geleneklerine uygun olarak yerleşik toplulukları baskı altına almakta ve iç sömürü ilişkilerinden kaçınmakta ısrarcı olan göçerler ile Selçuklu soyluları arasındaki ilişkilerin gerilmesi ile sonuçlanması beklenilebilir.²³⁴⁸ Dönüşüm süreci ise henüz erken aşamasında olduğu için Selçukluların göçerlere olan askeri bağımlılığı ortadan hemen kalkamayacak²³⁴⁹ bu da Selçuklu sultanlarını yeni yordamlara aramaya yöneltecektir. Söz konusu arayış Nizam-ül Mülk'ün Türkmen çocuklarının saraya alınıp gulam olarak yetiştirilmelerini önermelerinde açıkça görülebilmektedir.²³⁵⁰ Buradaki önerinin içeriği göçerlerden

²³⁴³ (Agacanov, 2003: 325; Grousset, 2011: 178)

²³⁴⁴ (Agacanov, 2003: 324-325; Nicolle, 2013: 28)

²³⁴⁵ Gulam sistemi için Bkz. (Vryonis, 2001)

²³⁴⁶ (Peacock, 2016: 113)

²³⁴⁷ (Peacock, 2016: 114-115)

²³⁴⁸ (Agacanov, 2003: 347)

²³⁴⁹ (Peacock, 2016: 116)

²³⁵⁰ (Agacanov, 2003: 352; Köymen, 1970: 8)

devşirilecek çocukların soy bağı ilişkilerinden koparılıp boylarına değil sultana bağlı unsurlar olarak yetiştirilmeleri yoluyla göçerlere olan askeri bağımlılığın ortadan kaldırılması ve takiben hem iç sömürüye direnen hem de hanedan ve etrafındaki egemen sınıfın artık sağma kaynağı olan çiftçilerin göçer akınlarına karşı korunmasını mümkün kılacak göçer töresinden kopmuş bir askeri gücün yaratılması ihtiyacınca belirlenmiştir.²³⁵¹ Söz konusu süreç Sultan Melikşah döneminde Türkmenlerin askeri ağırlığının büyük ölçüde sultana bağlı bir ordu olan gulamlara ve Sipahiyan'a kayması ile neticelenecektir²³⁵² ki Sultan Sencer zamanında baş gösteren göçer isyanlarının nedenlerinden biri de göçerlerin Selçuklu ordusundan ve bu bağlamda askeri hareketler yoluyla zenginlik elde etme olanaklarından uzaklaştırılmaları olmalıdır.

Selçuklu aristokrasisi devletleşme sürecine uyum sağlamayı reddeden göçerleri Serhad sayılan Anadolu'ya doğru süreceklerdir.²³⁵³ Dini anlamda Serhadde olmalarından da yararlanan Selçuklular fetihler yoluyla devlet kurmalarına yardımcı olan göçerleri hükümleri altındaki bölgelerde tutmayacak, sürekli olarak Serhadde süreceklerdir. Serhadde olmak göçer Türkmenler için de faydalıdır. Serhadde giden Türkmenler burada devlet iktidarından mümkün olduğunca uzak kalabilmekte ve akınlar başta olmak üzere bozkır kökenli gelenekleri dahilinde yaşamlarını sürdürebilmektedirler.²³⁵⁴ Gerek Selçuklu hanedanının rızası gerekse de rızası dışında²³⁵⁵ gerçekleşen göçer ve akınlar Selçuklu hanedanına kara budunun sınıf tepkisini kontrol altına alma olanağı sunmuştur.²³⁵⁶ Bu nedenle olsa gerektir ki Selçuklu hanedanı yeri geldiğinde Bizanslılarla yaptıkları antlaşmaların ihlaline kadar varacak olan bu akınları teşvik edecek,²³⁵⁷ teşvik etmediği durumlarda ise göz yumacaktır ki Devletler, hanedanlar yahut başbuğların kendi törelerince yaşayan göçerler üzerindeki otoriterlerinin sınırlı niteliği²³⁵⁸ hatırlandığında göz yummasalar dahi sürecin engellenemeyeceği de söylenebilecektir. Ne var ki Söz

²³⁵¹ (Wolf, 2019: 48)

²³⁵² (Kafesoğlu, 1973: 147-152; Köymen, 1970: 8)

²³⁵³ (Avcioğlu, 1985a: 135; Khazanov, 1981: 169; 2015: 394; Özdemir, 1996: 55; Polat, 2002: 67; Sümer, 1957: 431; Vasiliev, 1943: 451-453)

²³⁵⁴ (Ayönü, 2009: 10; Gordlevski, 2018: 76; Polat, 2002: 67-68)

²³⁵⁵ (Kafadar, 2010: 3)

²³⁵⁶ (Avcioğlu, 1985a: 126; Khazanov, 2015a: 335)

²³⁵⁷ (Özcan, 2012: 64)

²³⁵⁸ (Bodmer, 2001: 42)

konusu keşif, serhad hatları ile devletin siyasal mesafesi arttıkça Anadolu'da merkez kaç kuvvetlerin birikmesine neden olacak ve Anadolu'da Selçuklu merkezinden bağımsızlaşma ve göçerleri bünyesinde toplayarak göçer töresine daha yakın bir siyasi forma sahip olan bir yapı yani Anadolu Selçukluları ortaya çıkararak²³⁵⁹ serhad hatları ile Selçuklu merkezi arasındaki görece olarak sürtünmesiz ilişkiyi koparacak ve Selçuklu merkezi serhadten uzaklaştıkça, Oğuz boyları ile Selçuklu yönetici sınıfı arasındaki çelişkinin ertelenebilme olanakları azalacaktır. Serhad ile doğrudan bağlantının kesilmiş olması Selçuklu yönetici sınıfına bağlı seçkinleri Orta Asya'dan gelen göçerlerin taleplerini onları serhadde göndererek çözmeyecekleri bir noktaya getirdiğinde ise Selçuklular da göçer isyanları ile baş başa kalacaklardır.²³⁶⁰ Sürekli serhadde akan göçer kitleleri Anadolu Selçukluları için de zaman içinde bir soruna dönüşecek, Bizanslılara yönelen akınların göçer kitlelerin taleplerini karşılayamadığı ve Anadolu Selçuklularının yerleşik tebaalarını göçerlere karşı koruyup Orta Asya'nın bu başına buyruk çobanlarını bir devlet düzeni içine sokmaya çabalamaları Anadolu'da Baba İlyas isyanı başlayan bir dizi göçer isyanı ile neticelenecektir.²³⁶¹ Göçer isyanlarının özellikle Selçukluların yenilgiye uğradığı²³⁶² Katvan savaşını (1141) takiben şiddetlenmesindeki bir diğer etken ise bozkırdan gelen kara Hitayların Selçuklu sınırında onlara karşı koyabilecek bir boy birliği kurmalarıdır.²³⁶³ Göçer tarihinde pek çok kez görüleceği üzere göçerler bağlı buldukları boy birliğini devletleşmeye ve bu bağlamda göçer töresinden kopmaya başlaması halinde sıklıkla boy birliğini terk edebilmekte ve bir başka boylar arası/üstü yapılanmaya dahil olma eğilimi göstermektedirler.²³⁶⁴ Kara Hitayların Selçuklu sınırında göçer töresinden henüz kopmamış bir boy birliği kurmaları da bu bağlamda Oğuz göçerlerinin isyanlarını kışkırtmış olmalıdır. Katvan Savaşı'nda Sultan Sancar'ın yenilgiye uğratan Kara Hitay safları arasında Selçuklu unsurları olması beklenen Harezmîler ve Oğuz göçerlerinin olması da Oğuzların Selçuklulara karşı dayanağını göçer töresinde bulan bir bloğa dahil olduklarını bize göstermektedir.²³⁶⁵

²³⁵⁹ (Avcioğlu, 1985a: 137-138; Grousset, 2011: 168; Kafadar, 2010: 4-5; Polat, 2002: 70-72)

²³⁶⁰ (Khazanov, 2015a: 395; Polat, 2002: 82)

²³⁶¹ (Kafadar, 2010: 7)

²³⁶² (Grousset, 2011: 174)

²³⁶³ (Köymen, 1947: 163)

²³⁶⁴ Bkz. (Biran, 2005: 43)

²³⁶⁵ (Köymen, 1937: 164; Peacock, 2015: 101)

Savaşçı aristokratların yükselişindeki en önemli kırılma Moğollar daha doğrusu Cengiz Han döneminde gerçekleşecektir. Komşularını itaat altına alan Moğol aristokrasisi dış sömürü yoluyla zenginleştikçe göçer töresinden uzaklaşmak için gerekli yordamları keşfedecek olanaklara kavuşacaktır.²³⁶⁶ Cengiz han önderliğinde Moğollar temelde göçer üretim tazı ile uyumlu olan yapılarını²³⁶⁷ terk edecek ve bir devlet oluşturacaklardır.²³⁶⁸ Anılan dönüşüm sürecinde boylar arası iş birliği düzeni ile savaş gibi anlarda katılarak devlete benzer bir yapıya dönüşen göçer boy birliği yerini bir merkezden, üretim araçları üzerindeki hakimiyetleri dolayısıyla kendilerine sadık ordular besleyen bir sınıf tarafından idare edilen bir devlete bırakacaktır.²³⁶⁹ Cengiz Han dönemi ile birlikte savaşçı aristokratlar toplumun önderleri olmaktan çıkacak ve iç sömürü ile beslenen efendilere dönüşecekler ve bu arada Esasen Cengiz Han'ın akrabalarından ve sadık nökerlerinden müteşekkil ve hakimiyetleri altına aldıkları ya da verilen toplulukları yönetmeye başlayan yeni bir soyluluk yapılanması ortaya çıkacaktır.²³⁷⁰ Söz konusu sınıf yapılanması içinde ön-sınıflar sınıf haline gelecekler ve böylece kandaş örgütlenme yerini devlete, merkezinde Cengiz ve ailesinin bulunduğu ve imparatorluğun geri kalanın iç sömürü yoluyla kendilerine bağladıkları bu yapılanma içinde önderlik yerini efendiliğe bırakacaktır.²³⁷¹ Moğol savaşçı aristokratlarının merkezinde olduğu bu kırılmaya ilişkin en önemli göstergelerden biri Moğolların Gizli Tarihi'nde yer almaktadır. Metinde Dobun Mergen'in beş çocuğundan olan Bodonçar ve Bugu Hatagi, Bodonçar'ın bir süre birlikte yaşadığı "Tünheleg Çayı'ndaki insanlar" hakkında şöyle konuşmaktadırlar.

"Bodonçar: Deminki Tünheleg Çayı'nın yanındaki insanlar sahihsiz (başsız), az çok, iyi kötü, kelle paça hepsi eşit ve yaşıt. Böyle kolay insanlar ya, onları biz sahiplenelim.

Ağabeyi: "Peki, öyleyse eve varıp, kardeşlerimizle danışıp, o insanları sahiplenelim" diyerek,

²³⁶⁶ (Марков, 2010: 49)

²³⁶⁷ (Vladimiritsov, 1987: 60)

²³⁶⁸ (Golden, 2010: 70)

²³⁶⁹ (Khazanov, 2015a: 356-357; Марков, 2010: 76)

²³⁷⁰ (Hassan, 2017: 76; Khazanov, 2015a: 361)

²³⁷¹ (Krader, 1979: 227; Vladimiritsov, 1987: 132)

Eve varıp, kardeşleri ile söyleşip at bindi. Önden gözcüleri ve Bodonçar'ı gönderdi.

... Oradan beş kardeş bu insanlara saldırıp, yıldı ve mallarını yağmalayıp, halkını da uşak yaptılar”²³⁷²

Yukarıdaki alıntı bize Cengiz Han dönemindeki Moğol siyasal yapılanması ve savaşçı aristokrasinin göçer üretim tarzını dönüştürüp kandaş toplumsallığı tasfiye edişi hakkında bir dizi önemli göstergeyi sunmaktadır. Alıntıda görülebileceği üzere Cengiz Han'ın ataları çıkıp sahiplenmeden önce yani bir bakıma Moğol İmparatorluğunun ideolojik tarihöncesi olarak göçer üretim tarzı döneminde göçer topluluklar yukarıda belirtildiği üzere üretim araçlarına doğrudan hâkim olan görece bağımsız bir yapıda örgütlenmiştir.²³⁷³ Bodonçar ve kardeşleri ise Moğollarda göreceğimiz Kağan ve Noyanlarınca sahiplenilmiş budunun ortaya çıkışına ilişkin bir soyutlamaya tekabül edecek biçimde bu durumu değiştirmişlerdir. Yani anlatılan temelde göçer üretim tarzının terk edilmesinin hikayesidir.

Alıntılanan kısımda ilk dikkat edilmesi gereken nokta, Cengiz Han'ın atalarının bir başka halka hükmederek siyasal yapılanmalarını kurmalarıdır. Böyle bir motif Orta Asya kandaş örgütlenmelerinin geleneksel biçiminden ciddi bir sapmaya karşılık gelmektedir. Göçer üretim tarzı dairesinde örgütlenen kandaş askeri demokrasilerin köken mitlerinde, sıklıkla göreceğimiz üzere, kağan soyu bir başka halka hükmederek gelmez. Kendi halkının içinden çıkar ve çoğu zaman ya bahadırlar tarafından kağan ilan edilir yahut bahadırlığını kanıtlayarak kağanlığa yükselir ama son kertede kağanlık yaptığı topluluk ile arasında bir soy bağı ilişkisi vardır. Moğolların Gizli Tarihinde gördüğümüz örnekte ise Cengiz Han'ın ataları ile hükmettikleri insanlar arasında bir soy bağı ilişkisi yoktur. Soy bağı ilişkisinin olmayışının temel bir sonucu göçer töresinin, soy bağı ilişkilerine bağlı mekanizmalarının mevcut olmayışındır. Bu mekanizmalardan, söz konusu siyasal örgütlenme olduğunda en önemlileri de ülüş zorunluluğu ve iç sömürü yasağıdır.

²³⁷² (Avcıoğlu, 1983: 965; Moğolların Gizli Tarihi, 2011: 18-19)

²³⁷³ (Марков, 2010: 61)

Göçer töresi içinde kolektif hakimiyet rejimi ve aile mülkiyeti arasındaki çelişkili birliği koruma, önderlerin yöneticiye dönüşmesini engelleme ve kara budunun iç sömürüye karşı korunması yoluyla ak budunun egemen sınıfa dönüşmesini engellemeye yönelik temel yordamlara denk düşen ülüş, iç sömürü yasağı, göçer toplumunun ak budun, kara budun ve kağanı da kapsayacak biçimde, bir soy bağı ilişkileri düzleminde örgütlenmesini gerektirmektedir. Soy bağı örgütlenmesi, iç sömürü yasağının ve ülüşün sınırlarını çizmektedir. Moğolların Gizli Tarihi'nde toplumun kurulma sürecinin soy bağı ilişkisi ile değil de hükmetme ilişkisi ile tarif edilmiş olması bu noktada bize Cengiz Han döneminde Moğol siyasal örgütlenmesinin soy bağı ilişkilerini ve soy bağına dayalı örgütlenmeyi tasfiye ettiğini göstermektedir.²³⁷⁴ Bahsi geçen tasfiyenin sonucu ise iç sömürünün ortaya çıkması, kesili olmayan uruk yapısına dayanan Cengiz han ve soyunun egemen sınıfa dönüşmesi ve askeri demokrasiden devletli örgütlenmeye geçiştir.²³⁷⁵ Söz konusu bu dönüşüm ise alıntının sonunda, Cengiz Han'ın atalarının rastladıkları insanları yağma edip, uşak etmeleri biçiminde ifade edilmektedir.²³⁷⁶

Ak budunun aile/oba mülkiyetine yaslanarak step kandaş örgütlenmesinin sınırlarını gevşettiği bir dönemde ortaya çıkan Moğollar,²³⁷⁷ bozkırda kandaş örgütlenme ve göçer töresinin tasfiyesini neticelendirecek ve step feodalitesine dayanan bir imparatorluk kuracaklardır.²³⁷⁸ Moğolların Gizli tarihinde Hutula'nın toy toplayıp kağan seçilmesine ilişkin bölümden ²³⁷⁹ görebileceğimiz üzere Cengiz Han dönemi evvelinde kandaş toplumsallık formunda örgütlenmiş olan Moğollar, Cengiz Han dönemi ile birlikte devletli bir topluma dönüşecek ve hakimiyetleri altında bulunan bölgelerde boy düzenini lağvedeceklerdir. Soy bağı ilişkilerine dayanan boy birliklerinin yerine merkezinde Moğolların hâkim unsur olarak buldukları²³⁸⁰ ve boyların iç sömürü ilişkilerine tabi olduğu bir göçer feodalitesi getireceklerdir.

²³⁷⁴ (Марков, 2010: 76)

²³⁷⁵ (Марков, 2010: 69)

²³⁷⁶ Bkz. (Avcıoğlu, 1985a: 248)

²³⁷⁷ (Avcıoğlu, 1983: 963-964)

²³⁷⁸ (Puri, 1996: 15; Vladimiritsov, 1987: 16)

²³⁷⁹ (Moğolların Gizli Tarihi, 2011: 23)

²³⁸⁰ (Findlay ve Lundahl, 2017: 176)

Moğolların göçer töresini tasfiye etmelerinin altında XI-XII yüzyıla gelindiğinde artık iyice gelişmiş olan aile/oba hâkimiyeti rejiminin göçer töresinin kolektif sınırlama pratikleri aşması yatmaktadır.²³⁸¹ Aile/oba mülkiyeti geliştikçe ve zengin aileler/obalar giderek daha büyük servetler üzerinde hakimiyet kurmaya başladıkça göçer toplumsallığın kolektif yapısı çözülmeye başlar. Zengin ve soylu aileler söz konusu olduğunda oba artık yaşam stokunun verimli bir şekilde yeniden üretimi gereksinimi doğrultusunda teşkil edilmiş bir üretim birimi olmaktan çıkarak, kolektif hakimiyet rejiminin sınırlarını aşan bir mülk sahipleri kitlesine dönüşmektedir.²³⁸² Ortaya çıkan bu soylu ve zengin obalar eskiden soy bağı ilişkileri ile bağlı oldukları ve kolektif bir bütünlüğün parçası oldukları diğer aile/obaların yoksullaşmasına paralel bir biçimde söz konusu aile/obalar üzerinde hakimiyet kuracaklar ve onları *Unagan bogolları* haline getireceklerdir.²³⁸³

Zengin ve soylu aile/obalar elinde biriken zenginliğin bir diğer etkisi de askeri örgütlenme üzerindedir. Soylu ailelerin ellerindeki servet büyümesi ve yoksul obaların çalıştırılması nedeniyle sürülerden elde edilen artığın artmasına paralel olarak soylu aileler kendilerine bağlı savaşçılar besleme olanağına kavuşmuşlardır. Söz konusu olanak ile birlikte giderek daha fazla savaşçıyı boyun ya da boy birliğinin kolektif menfaatleri dışında, kendilerine bağlı bir ordu olarak örgütleyebilmişlerdir. Bahsi geçen bu dönüşüm, savaşçının toplumdan ayrışmadığı bir evreden savaşçıların bir egemen sınıf tarafından beslendiği ve topluma karşı kullanıldığı evreye yani sınıflı topluma geçişin tamamlanmak üzere olduğunun en önemli göstergelerinden biridir.²³⁸⁴ Söz konusu kişisel savaşçılara dayalı örgütlenme Moğollar döneminde doğrudan Cengiz Han'a bağlı bir savaşçı topluluğu olan nökerlerle²³⁸⁵ askeri demokrasi ve törenin tasfiyesinin en önemli araçlarından birine dönüşecektir.²³⁸⁶ Nökerlerin kendi soy bağı birimlerinden koparak bir

²³⁸¹ (Avcıoğlu, 1983: 1022)

²³⁸² (Avcıoğlu, 1983: 967)

²³⁸³ (Avcıoğlu, 1983: 967-968)

²³⁸⁴ (Avcıoğlu, 1983: 968)

²³⁸⁵ (Vladimiritsov, 1987: 133)

²³⁸⁶ (Avcıoğlu, 1983: 1031)

başbuğun hizmetine giren ve Başbuğ tarafından beslenen²³⁸⁷ ve ağırlıklı olarak soylu savaşıclardan müteşekkil bir topluluk olmaları²³⁸⁸ burada ciddi önem arz etmektedir.²³⁸⁹ Nökerlerin anılan niteliği bize Cengiz Han döneminde Moğol toplumsal yapısının içinde henüz sınıflı toplumlardaki düzeyde olmasa bile, soy bağı düzleminden kopmuş ve bir soylu etrafında bir araya gelerek onun tarafından beslenen ve bu bağlamda boyuna değil de başbuğuna sadık olan yani toplumdaki ayrışmaya başlamış bir savaşıcı katmanı oluşmaya başladığı göstermektedir.²³⁹⁰ Soy bağı ilişkileri dışına çıkmaya başlayan bu savaşıcı katmanı Moğol toplumunda sınıf ilişkilerinin gelişmeye başladığının bir göstergesi olup Cengiz Han'ın göçer boy düzenini tasfiye etmesi sürecinde de önemli roller üstlenecektir. Başbuğları tarafından beslenen ve ondan başkasına sadakat duymayan soylulardan müteşekkil Nökerlerin toplumun genelinden ve özellikle de soy bağı düzeninden yalıtılmış ve soy bağı ilişkileri bozulmuş göçer topluluklara hükmeden bir askeri güç olarak ortaya çıkması Cengiz Han dönemine gelindiğinde kağanın toplum üzerinde iç sömürü ilişkileri kurmasını engelleyen savaşıcı toplumun karşısına bir güç olarak dikilecek ve kara budunun iç sömürü ilişkileri yoluyla sömürülmesinin önünü açacaktır.²³⁹¹

Söz konusu dönüşümler neticesinde göçer boy örgütlenmesi askeri demokratik yapıdan feodal bir yapıya doğru biçim değiştirir.²³⁹² Artık ortada yönetmeyen bir önderin çobanlık ettiği ve son kertede kendine yeterli savaşıcı çoban ailelerinden müteşekkil askeri demokratik bir yapı değil, başlarındaki zengin soylular tarafından yönetilen, soylulara bağlı savaşıclar tarafından denetim altında tutulan ve iç sömürü ilişkileri dolayısıyla ortaya çıkan egemen sınıfı besleyen bir yapı vardır.²³⁹³ Yani savaşıcı aristokratlar ve soy bağı birlikleri arasındaki ilişki ikincinin birinciye tabi olduğu bir düzende tersine çevrilmiştir.²³⁹⁴ Bu yapı her ne kadar göçer olsa da göçer üretim tarzından ziyade göçer bir feodaliteye yakınsamaktadır. Feodalleşme sürecinde törenin tahrip olması üretim

²³⁸⁷ (Vladimiritsov, 1987: 144)

²³⁸⁸ (Vladimiritsov, 1987: 134; Yakubovskiy, 1955: 26)

²³⁸⁹ (Hassan, 2017: 76)

²³⁹⁰ (Vladimiritsov, 1987: 133)

²³⁹¹ (Марков, 2010: 76; Vladimiritsov, 1987: 145)

²³⁹² (Vladimiritsov, 1987: 146)

²³⁹³ (Avcıoğlu, 1983: 968)

²³⁹⁴ (Марков, 2010: 76)

araçları üzerindeki mülkiyet rejiminin dönüşümünde görülebilmektedir. Değişim iki kanatta gerçekleşmektedir. Bir yanda toprak üzerinde töre tarafından belirlenen kolektif mülkiyet yerini Noyanların boyların doğrudan hâkimi olmaları ve sürülerini hakimiyetleri altındaki topluluklara otlatmaları biçiminde özel mülkiyete bırakmıştır.²³⁹⁵ Kara budun ise toprak artık kolektif mülkiyetten özel mülkiyete geçtiği için soy bağı ilişkilerinden türeyen otlaklara erişim hakkını kaybetmiş ve sürülerini otlatılmak için Noyanlara haraç ödemek durumunda kalarak iç sömürü dairesine girmek durumunda kalmıştır.²³⁹⁶ Diğer yanda ise sürüler üzerindeki aile/oba mülkiyeti üzerinde sınırlayıcı ve düzenleyici etkiler üreten törel normların tasfiyesi neticesinde sürüler üzerindeki özel mülkiyete yönelik soy bağına dayanan kolektif sınırlamalar kalkmıştır. Bahsi geçen sınırlamaların kalkması boy yapısının Cengiz Han'ın iradi tasarrufları bağlamında başlarında Moğol Noyanlarının olduğu ve soy bağı ilişkileri parçalanmış, oymakların boylarından koparılıp bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş ulusların²³⁹⁷ yaratılması ile el ele gitmiştir.²³⁹⁸ Yaratılan uluslar temelde noyanın mülküdür. Göçer töresinin tasfiyesi neticesinde artık aile/oba mülklerini göçer önderliğinden koruyan mekanizmalar ortada olmadığı için söz konusu mülkler kağanın ve savaşçı aristokratların müdahalelerine karşı savunmasızdır. Cengiz Han istediği zaman istediği noyanın mülklerini elinden alabilmekte ve bir başkasına verebilmektedir.²³⁹⁹ Üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkileri dönüştürüldüğü ve buna bağlı olarak soy bağına dayanan örgütlenme dağıldığı için dayanağını kaybeden göçer töresi de tasfiye ile karşı karşıya kalmıştır.

²³⁹⁵ (Khazanov, 2015a: 229; Марков, 2010: 76; Vladimiritsov, 1987: 148). Moğol hakimiyeti altında toprak mülkiyetinin gelişimine ilişkin bir diğer örneği de bize Osman Turan vermektedir. Turan İlhanlıların Anadolu'yu hakimiyetleri altına almalarını takiben konulan vergilerin ödenebilmesi için Anadolu'da miri arazi olarak kullanılan toprakların satılmaya başlanıldığını ve bu nedenle de toprak üzerinde özel mülkiyetin geliştiğini belirtmektedir. Her ne kadar Turan'ın yaklaşımı çalışmamızın genel yaklaşımından ayrılrsa da (Anadolu Selçuklularının toprak rejimi temelde feodaldır ve söz konusu satım feodal sınırlar içinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda da özel mülkün niteliğine ilişkin bir durum söz konusudur. Osman Turan ise feodalite unsurunu büyük feodal beylikler olarak kabul ettiği için feodal ilişkileri üstyapıya ilişkin ilişkiler olarak kabul etmekte ve bu bağlamda küçük toprak mülkiyeti ve feodalite arasındaki ilişkiyi ıskalamaktadır.) yine de bir kayıt olarak belirtme gereği duyulmuştur (Turan, 1958: 3, 8).

²³⁹⁶ (Yakubovskiy, 1955: 26)

²³⁹⁷ (Kafalı, 2005: 33)

²³⁹⁸ (Khazanov, 2015a: 362; Vladimiritsov, 1987: 148; Yakubovskiy, 1955: 24-25)

²³⁹⁹ (Vladimiritsov, 1987: 160)

Sürüler üzerindeki kolektif nitelikteki denetim mekanizmalarının kalkmasını topraklar üzerinde Noyanlarla sınırlı bir özel mülkiyeti gelişmesi izlemiş ve Göçer töresince topluluğun kolektif malı olan topraklar artık topluluğun bir mülk olarak kendisine tevdi edildiği Noyanın malı haline gelmiştir.²⁴⁰⁰ Moğol devletinin egemen sınıfını teşkil eden Noyanlar kendilerine tabi olan halkı elde ederken ilgili topluluğun yine noyana ait olan sürüleri otlatacağı topraklar (*nutug*) da mülk olarak noyana verilmektedir.²⁴⁰¹

Cengiz Han'ın önderliğini yürüttüğü feodalleşme sürecine karşı koyun çobanı kara budun ve askeri demokrasiden yana tavır alan ak budun Camuha etrafında örgütlenmiştir.²⁴⁰² Camuha'nın etrafında örgütlenen boylar Cengiz etrafında örgütlenenlere nazaran bozkır askeri demokrasisine yakınsayan bir yapıdadırlar ve bu bağlamda Camuha'nın önderliğini yürüttüğü boy birliği Cengiz Han'ın Moğollarına nazaran bozkır askeri demokrasilerinde gözlemlenebildiği üzere daha gevşek ve istikrarsız bir formdadır. Bozkır aristokrasisi ise üzerlerindeki törel sınırlamaları tasfiye eden ve aristokratik geleneğe bağlı olan Cengiz'in etrafında örgütlenmişlerdir.²⁴⁰³

Moğol imparatorluğunun kurulması sürecindeki sınıf çatışmalarının bir yakası da bozkır aristokrasisinin fraksiyonları arasında meydana gelmiştir. Cengiz, kara buduna karşı ak buduna dayanan bir örgütlenme kurarken göçer töresini tasfiye etmekte; söz konusu tasfiye ise esasen kara budunun iç sömürüye tabi kılınmasına yönelmiş olmakla birlikte aile/oba mülklerini koruyan normatif pratiklerin tasfiye olması bağlamında göçer aristokratlarının özerkliğinin de sonlandırılması ile neticelenmektedir. Feodalleşme göçer aristokratların özerkliklerinin ve mülklerini koruyan törel sınırların gevşediği ya da tasfiye olduğu merkezi bir forma yönelmektedir. Anılan dönüşümün göçer aristokratlar üzerindeki etkileri zamanında Cengiz'i önder seçen Altan ve Kuçar gibi Moğol soylularının Cengiz Han ile aralarının açılmalarına ve Moğol Feodal yapılanması ile çatışmalarına neden olmuştur.²⁴⁰⁴ Merkezileşme temayülü ve törel sınırların sadece kara

²⁴⁰⁰ (Марков, 2010: 76; Vladimiritsov, 1987: 167)

²⁴⁰¹ (Vladimiritsov, 1987: 167)

²⁴⁰² (Khazanov, 2015a: 360-361). Karşı görüş için bkz. (Vladimiritsov, 1987: 128-129)

²⁴⁰³ (Avcıoğlu, 1983: 1029-1030)

²⁴⁰⁴ (Avcıoğlu, 1983: 1030-1031)

budun için değil ak budun için de koruyucu niteliğini yitirmesi sürecinin bir diğer önemli göstergesi de zengin ve büyük soylu obaların Cengiz'e katılmaktan imtina etmesi ve çoğu zaman ortaya çıkan Moğol devleti ile çatışmalarıdır.²⁴⁰⁵

Moğolların göçer boy örgütlenmesini tasfiyesi imparatorluk içinde ama özellikle de Orta Doğu'da Moğol egemen sınıfı ile doğrudan Moğol egemenliği altına giren yahut vassalaşan yerleşik egemen sınıf kalıntıları arasında önemli bir sınıf ittifakı ile neticelenecektir.²⁴⁰⁶ İç sömürü ile beslenen ve bu bağlamda gerek yerleşik çiftçileri gerekse de ticaret yollarını iç sömürüyü reddeden ve sürüleri ile bağımsız yaşamakta ısrar eden göçer boy ve oymaklarının akınlarına karşı korumakta menfaati olan Moğollar ve yerli egemenler, Tıpkı Tabgaç soylularının Çin'e egemen olduğu süreçte, yerleşik Çinli çiftçiler büyük toprak sahibi Çinli feodaller ile birleşmeleri gibi,²⁴⁰⁷ göçer boy örgütlenmesinin dağıtılması ve göçerlerin iç sömürü ilişkilerine dahil edilmesi uğruna ittifak kuracaklardır.²⁴⁰⁸ Bu bağlamda Moğol hükümdarlığı döneminde göçer boy örgütlenmesi ve genel olarak göçer Türklere yönelik saldırı, içerisinde Moğollar olduğu kadar Selçuklu feodalleri, ahiler, Slav feodalleri, Sogd kentleri, İran feodalleri, Ermeni prenslikleri ve göçer Türkmen'in zaptu rabt altına alınmasında menfaati olan sınıf ve tabakaların bir araya geldiği pek çok ittifakı bünyesinde barındırmaktadır.²⁴⁰⁹

Cengiz Han imparatorluğunu kurarken göçer boy örgütlenmesini de tasfiye edecektir. Söz konusu tasfiye boyların iç sömürü ilişkilerine karşı direnmeye dayanan tarihlerine karşı Cengiz han tarafından verilmiş bir cevaptır. İç sömürü ilişkilerinin kurumsallaşabilmesi için boyların iktisadi ve askeri özerkliklerinin ortadan kaldırılması ve Cengiz Han'ın merkezinde olduğu yeni egemen sınıfa bağımlı kılınmaları gereklidir. Bunun içinse boy yapısının dönüşmesi, boyların soy bağı ilişkilerine aykırı olarak parçalanmaları ve soy bağı düzenlerinden koparılmış ailelerin Noyanların hakimiyetine verilerek soy bağı

²⁴⁰⁵ (Avcıoğlu, 1983: 1031)

²⁴⁰⁶ (Khazanov, 2015a: 372)

²⁴⁰⁷ (Avcıoğlu, 1985a: 469)

²⁴⁰⁸ (Avcıoğlu, 1985a: 152)

²⁴⁰⁹ (Avcıoğlu, 1985a: 152 vd.)

düzenine dayanmayan yeni toplulukların teşkil edilmesi yoluna gidilecektir.²⁴¹⁰ Söz konusu parçalama süreci askeri örgütlenme üzerinde somutlaşmıştır. Temelde Bozkır örgütlenmesinde içerilmiş olan binlik sisteme dayalı askeri örgütlenme Cengiz Han tarafından boy örgütlenmesinin dağıtılmasının bir aracı olarak kullanılır.²⁴¹¹ Binlik örgütlenmenin boy yapılanmasının dağıtma amacıyla kullanılması, temelde belirli bir boy içinde kalan binlik örgütlenmenin boyların parçalanması ile neticelenecek bir formda güncellenmesi ile mümkün olmuştur. Moğollar hakimiyetleri altına aldıkları boyları binlik yahut on binlik askeri birimlere bölmüşler ve tıpkı diğer göçer topluluklarda olduğu gibi her askeri birimi aileleri, obaları ve sürüleri ile bir bütün olarak kabul etmişlerdir.²⁴¹² Kandaş örgütlenmeden kopulan nokta ise söz konusu binlik/on binlik toplulukların ya kendi boyları ile ilişkilerinin kesilmesi ya da birbirinden ayrı soy bağı birimlerinden derlenmeleri ve başlarına Cengiz'in nökerlerinden birinin Noyan olarak getirilerek soy bağı ilişkileri dışında, ilgili noyana bağlı bir topluluk olarak düzenlenmesidir.²⁴¹³ Soy bağı ilişkilerinin kesilmesi için yeni askeri birlikler birden fazla boy ve oymağın üyelerinin bir araya getirilmesi ile kurulur. Kendi boylarından koparılan ve soy bağı ilişkileri ile değil, Cengiz Han'ın iradesi ile bir araya gelen bu yapılar dolayısıyla boy örgütlenmesi parçalanır.²⁴¹⁴ Eski kabile ve boy adları yerlerini kurulan yeni binliklerin adlarına bırakır.²⁴¹⁵ Böylece boyları bir arada tutan soy bağı ilişkileri tasfiye edilir ve boylar arası iş bölümü/dayanışmanın zemini ortadan kaldırılır. Yerine ise Noyanların aracı olduğu bir vassallar zinciri ile Cengiz'e kadar uzanan bir egemen sınıf örgütlenmesi, göçer usulü bir feodalizm geçer.²⁴¹⁶

Moğollar ekseninde gelişen dönüşümde göçer töresi içerisindeki anlamıyla kut yavaşça tasfiye olmuş ve yerine yönetici sınıf mensuplarının kutsallığı/ilahiliği gibi ideolojik motifler geçmeye başlamıştır. Kut, kağana onun soyunca bağlı bir ayrıcalık olarak geçmekle birlikte hiçbir şekilde kağanın tanrısallığı anlamına gelmemektedir. Kağana,

²⁴¹⁰ (Vladimiritsov, 1987: 148-149)

²⁴¹¹ (Avcıoğlu, 1983: 1037; Vladimiritsov, 1987: 155-157)

²⁴¹² (Vladimiritsov, 1987: 155)

²⁴¹³ (Avcıoğlu, 1983: 1037; Vladimiritsov, 1987: 156, 164)

²⁴¹⁴ (Avcıoğlu, 1983: 1040; Vladimiritsov, 1987: 165)

²⁴¹⁵ (Vladimiritsov, 1987: 165)

²⁴¹⁶ (Avcıoğlu, 1983: 1038; Vladimiritsov, 1987: 166)

ondan daha aşkın bir otorite tarafından verilen bir yetke olarak kut kağanı kutsallaştırır, ona göçerlere önderlik etme erkini verirken aynı kutsallık kağana belirli yükümlülükler de aktarmakta ve kutsallaşma sürecinde kağanı töre dairesinde kalmaya zorlamaktadır. Kutun tengri tarafından geri alınabilirliğinde somutlaşan bu sınırlama kağana, kağanlık yapmasının dayanağı olan kuta sahip olabilmek, kutlu kalabilmek için göçer töresine riayet etme yükümlülüğünü yüklemektedir. Cengiz han döneminden sonra ise kutsal kağanlık yerini tanrısal kağana bırakacaktır. Anılan dönüşümün en önemli göstergelerinden biri Cengiz han dönemi sonrası Moğollarının Cengiz hanı sembolize eden heykelciklere adaklar adamalarıdır.²⁴¹⁷

Kağanın kutsallaşma aşamasında tanrılaşma aşamasına geçişi beraberinde kağan ile göçer töresi arasındaki ilişkinin değişmesini de getirmektedir. Göçer üretim tarzı evresinde kalan ve boylar arası örgütlenme içinde bir önder olarak ortaya çıkan kağanın kutsallaşması, onun yetkisinin kaynağı olduğu kadar onun yabancılaşmasının ve böylece toplum tarafından sınırlanmasının da bir olanağıdır. Kağanın kutsallaşması ise töre dairesine gerçekleşmekte, tengri kutu kağana bahşederken ona töreyi tutması koşulu ile bu yetkeyi vermekte ve kağan töreye uymadığı zaman kut'u kaybedeceği hususunda uyarılmaktadır. Bahsi geçen düzlemde kutsallık sadece belirli bir savaşçı aristokratlar grubunun kağanlığa uygunluğunu belirten bir ayrıcalık olarak yorumlanamayacak işlevleri üstlenmektedir. Göçer üretim tarzı dairesinde aile mülkleri arasında iç sömürü yasağı olması, tüm toplumun silahlı olması ve üleş dolayısıyla mülkler üzerinde bir kolektif denetim ve yeniden bölüşüm aygıtının varlığı kağanın kutsallığını salt bir ayrıcalık olarak yorumlamamıza engeldir. Söz konusu çelişkiler düzleminde kut ve kutsallık, kağanlığın göçer aristokrasisi yedinde kalmasının bir göstergesi olmaktan öte iç sömürü yasağı, kitlesel silahlanma ve törel iç mübadele mekanizmaları ile birleşmekte ve kağanın önderlikten efendiliğe geçişini engelleyecek bir dizi keşfe de kaynaklık etmektedir. Kağanın kutsallığı, kutsallığın kaynağı tengri olduğu için bir yükümlülük ve sınırlılığı da beraberinde getirmektedir. Temelde göçer töresine; yani göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenmenin genel çerçevesine riayet şeklinde özetlenebilecek olan bu sınırlanmış olma hali, kağanın önderliğini tescil ederken onu aynı önderlik içinde

²⁴¹⁷ (Baldick, 2016: 115-116)

sınırlamakta, kağanların yönetmek için gereksindiği iç sömürü gibi keşifleri töre aracılığıyla yasaklamaktadır. Burada kağanın kutsallığı, kağanı törenin ardına koyması ile önem kazanmaktadır. Kağan, kut'u geçici bir süre için Tengri'den almakta ve bu bağlamda yine Tengri'nin koyduğu ve atalardan kalan törenin ardına düşmektedir.

Moğollarda karşımıza çıkan ise kağanın kutsallığından farklı olarak tanrısallaşmasıdır. Göçer töresinde kağanın kutsallığı ona tengri tarafından verilen bir yetke olduğu için kutsallık göre töresince sınırlanmaya tekabül ederken Moğollarda kağanın aşkın meziyetleri artık bir yetke yahut emanet değil bizzat Cengiz Han'ın kendi iyeliği haline gelmiştir. Bu ise Cengiz Han'ın töre ile sınırlanan bir kutsallıktan töre ihdas edecek tanrısallığa geçmesi anlamına gelmektedir. Tanrısallaşmanın önemi de töre ile ilişkinin dönüşmesinde yatmaktadır. Cengiz Han aşkın niteliklerini artık şahsından türettiği için, göçer kağanları gibi sınırlanamayacak daha da önemlisi törenin ardından gelmek zorunda kalmayacaktır. Tanrısallaştığı ölçüde sadece önderlik hakkını değil töre koyma ayrıcalığını da elde edecek ve bu bağlamda da göçer toplumsal yapısını köktenci bir biçimde dönüştürme olanaklarını elinde toplayacaktır. Söz konusu dönüşüm Cengiz han heykellerine adaklar adamak noktasında olduğu kadar Cengiz Han'ın yasa koymasında da görülebilmektedir. O güne kadar törenin sınırları içinde sınırlı bir normatif işlevi olan ve söz konusu işlevi çoğu kez kengeş ve toylarla paylaşan kağanların aksine Cengiz Han yasası tüm toplumsallığı düzenleme ve bu bağlamda da kendisi bir töre olma iddiasındadır hem de söz konusu normatif pratikler bütünüyle Cengiz Han'a dayanmaktadır.²⁴¹⁸ Hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş ve bu bağlamda göçer töresinin genel çerçevesi içinde gelişmiş bir toplumda böyle bir erk ancak tanrısallık bir erk olabilecektir ve bu bağlamda ancak Cengiz Han tarafından kullanılabilir çünkü diğer göçer kağanları kutsal iken Cengiz Han tanrısallık iddia etmektedir. Kağanın bu şekilde tanrısallaşması, Moğollarda önderliğin yerini yöneticiliğe bırakmasının bir göstergesidir, çünkü ancak tanrısallık bir kağan kutsal kağanın töre tarafından kısıtlanmış önderliğini aşma imkanına sahiptir. Bu nedenle olsa gerektir ki Moğollar Orta Asya göçerleri arasında hükümdarlarına en çok saygı gösteren halk olarak tarif edilmektedir.²⁴¹⁹

²⁴¹⁸ (Hassan, 2017: 72)

²⁴¹⁹ (Avcıoğlu, 1983: 1009-1010; Baldick, 2016: 117)

Kandaş boy örgütlenmesinin çözülmesi ile birlikte kandaş töre toplumsal formasyonun yeniden üretiminde ağırlığını kaybetmeye başlar.²⁴²⁰ Yerine ortaya çıkan yeni yönetici sınıfın hukuk/yasa ihdası geçecektir.²⁴²¹

Moğol imparatorluğunun kuruluşu ve göçer töresinin tasfiyesini takiben karşımıza Cengiz Han yasaları çıkar. Yasa, göçer töresinin tasfiyesinin ardından kurulan göçer-feodal toplumun hukuk düzeninin temeline yerleşecektir.²⁴²² Yasa, aile/oba mülkiyeti ile onu sınırlayan kolektif mülkiyet rejiminin birlikteliğine dayanan göçer töresinden kopuş bağlamında artık merkezinde aile/oba mülkiyetinin bulunduğu ve töreye dayanan kolektif niteliği haiz sınırlama-düzenleme pratiklerinin tasfiye edildiği bir yapı arz eder. Bu bağlamda yasa, ak buduna karşı isyanların kara buduna dayanak olan törenin aksine artık bir egemen sınıfa dayanmakta ve onun egemenliğinin genel çerçevesini korumaktadır.²⁴²³

3.7. GÖÇER SİYASAL ÖRGÜTLENMELERİNİN GENEL ÇERÇEVESİ

Göçer üretim tarzında siyasal örgütlenme ön sınıf düzeyindeki sınıfsal yapı bağlamında devletler üzerinden değil askeri demokratik bir nitelik arz eden boylar, boylar arası ve üstü örgütlenmeler düzeyinde gerçekleşmektedir. Devletten ayrı sınıf ve sınıftan ayrı bir devlet düşünülmemeyeceği için henüz sınıf egemenliğinin gelişmediği göçer üretim tarzında siyasal örgütlenmeyi, göçer üretim tarzının özgün sınıfsal yapısı yani ön sınıf düzeyinde ele almamız gerekmektedir. Ön sınıf düzeyinin servet eşitsizliklerini ve toplumsal hiyerarşiyi ihtiva eden ama iç sömürü ilişkilerinin gelişmediği, toplumun bütünüyle silahlı olduğu ve kaynaklar üzerinde doğrudan yahut dolaylı olarak kolektif hakimiyetin söz konusu olduğu yapısı göçer siyasal örgütlenmelerinin askeri demokratik yapılar olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Sayılanlar ışığında siyasal örgütlenme bir egemen sınıfın, sınıf egemenliğinin genel çerçevesini korumak için

²⁴²⁰ (Çınar, 2017: 83)

²⁴²¹ (Tanyu, 1979: 100-101)

²⁴²² (Hassan, 2017: 71-72)

²⁴²³ (Avcıoğlu, 1983: 1011)

geliştirdiği ve kullandığı devlet aygıtından farklı olarak ön sınıf düzeninin korunması ve yeniden üretilmesi işlevini üstlenmektedir. Söz konusu bu işlev, yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksiniminin yoğun belirleyici etkileri altında biçimlenmekte ve bu nedenle de giriş bölümünde törel niteliği haiz normatif pratikler için saydığımız koşulları sağlamaktadır. Buradan yola çıkarak göçer askeri demokrasisinin törel niteliği haiz pratiklerden müteşekkil olduğu söylenebilecektir.

Yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimleri üretici birimleri sürüleri üzerinde doğrudan hakimiyete sahip otlak ve su kaynaklarına ise bütünsel bir yapının kolektif hakimiyetinden yararlanma yoluyla erişen, sürülerini yeniden üretebilmek için görel olarak bağımsız hareket edebilen ve asgari düzeyde kendine yetebilen, sosyal iş bölümünün gelişmediği, aralarında törel mübadele ilişkileri kurmak zorunda olan, bütünüyle silahlı birimler halinde örgütlenmektedir. Söz konusu örgütlenme geleneği üretici birimlerin bir araya gelerek oluşturdukları yapı ile ilişkilerini, yapıya içkin servet eşitsizlikleri ve soy bağı hiyerarşisine rağmen devlet aygıtındaki egemen ve tebaa ilişkisinden farklılaştırmaktadır. Bu bağlamda göçer siyasal örgütlenmesinin askeri demokratik niteliği, ön sınıf düzeni üzerinde de belirleyici etkiler üreten yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin belirlenimine tabi durumdadır.

Yukarıda sayılan koşullar altında üretici birimlerin bir araya gelmeleri soy bağı ilişkileri dolayısıyla gerçekleşir. Soy bağı ilişkileri kan hısımlığını aşan ve bugün bildiğimiz anlamıyla akrabalık ilişkilerinin ötesindedir. Soy bağı ilişkilerinin siyasal niteliği soyut ritüeller dolayısıyla kurulabilmeleri ve tarafları aşan bütünsel etkileri üzerinden okunabilecektir. Kan hısımlığının aksine soy bağı ilişkisinin kurulması için her zaman somut bir akrabalık ilişkisinin kurulması gerekmemekte, siyasi birleşmeler de göçer ideolojisine soy bağı ilişkilerinin terminolojisi içinde tercüme edilmektedir. Bu bağlamda her akrabalık siyasal bir ilişkiye ve bir yapının parçası olma yahut birden fazla yapının bir araya gelmesine ve yapıları bir araya getiren ya da bir unsuru bir yapının parçası haline getiren ve törel alan dahiline alan her siyasal ilişki de bir soy bağı ilişkisine denk düşmektedir. Soy bağı ilişkilerinin anılan bu niteliği onların somut akrabalık ilişkilerinin taraflarını aşan bütünsel karakterinde de görülebilmektedir.

Soy bağı ilişkileri kurulduklarında sadece belirli bir akrabalık ilişkisine giren tikel unsurları değil, söz konusu unsurların soy bağı ilişkileri ile bağlı oldukları bütün diğer unsurları da bütünsel bir biçimde bağlamaktadır. Anılan bütünsellik altında bir evlilik, evlat edinme ilişkisi yahut kan kardeşliği sadece tarafları bir araya getiren bir ritüel olmaktan çıkmakta tarafların mensubu oldukları akraba topluluklarının da akraba olması ve soy bağı ilişkilerince taşınan yükümlülük ve sınırlara tabi olması ile sonuçlanmaktadır. Soy bağı ilişkilerinin tarafların mensubu olduğu soy bağı topluluklarını bütünsel olarak bağlayan yapısı soy bağı ilişkileri ile karşı karşıya gelen göçerlerin basitçe hısım olmanın ötesine geçmeleri anlamına gelmektedir. Soy bağı ilişkisi göçerleri akraba kılmaktan daha fazlasını yapmakta, ilişkinin taraflarının bağlı olduğu soy bağı topluluklarını bir araya getirerek soy bağı ilişkilerinin taraflarını yeni ve bütünsel bir yapının parçaları haline getirmektedir.

Soya bağı ilişkilerinin siyasi karakteri evliliğe ilişkin izin ve yasaklar ile ön sınıf düzeninin siyasi katmanını teşkil eden soy bağı hiyerarşisinin örtüşmesinde de görülebilmektedir. Göçer toplumunda evlilik sadece bir aile kurmaktan ibaret olmadığı aynı zamanda taraflar arasında kurulan törel bir ilişki olarak tarafları bütünsel bir yapının parçası haline getirdiği için kimin kiminle evlenebileceği de siyasi bir mesele haline gelmektedir. Evliliğin siyasileşmesi aynı hiyerarşik katman içindeki unsurların evlenebilmesi, farklı hiyerarşik katmanlar arasında evlilik yasağı ve aynı hiyerarşik katmanlar arasında dış evlilik yapma zorunluluğunda somutlaşmaktadır. Söz konusu yasak ve izinler göçer ön sınıf düzeninin yeniden üretimi işlevini üstlenmektedir. Ön sınıf düzeninin yeniden üretilmesinde üstlenilen bu işlev soy bağı ilişkilerinin sadece akrabalık ilişkisi kurmadığı aynı zamanda toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerindeki etkileri ile siyasi bir nitelik kazanmış olduklarını söylememizi mümkün kılmaktadır. Soy bağı ilişkilerinin siyasi karakteri evlilik dışındaki soy akrabalık ilişkilerinde de görülebilmektedir. Bu bağlamda tıpkı evlilikte olduğu üzere evlat edinme ve kan kardeşliği kurumlarında da kurulan soy bağı ilişkisi bütünsel bir etki göstermekte ve soy bağı hiyerarşisince sınırlandırılmaktadır.

Göçer üretici birimler soy bağı ilişkileri etrafında bir araya geldikçe göçer siyasal örgütlenmesinin temel aktörleri olan boyları oluştururlar. Boylar ortak bir mitsel atadan türediklerine inanan göçerlerden müteşekkildir ve üretim araçları ile askeri olanakları üzerinde, üretici birimlerin söz konusu kaynaklar üzerindeki hakimiyetlerinin bütünsel bir yapı altında bir araya gelmesinden türeyen bir hakimiyete sahiptir. Göçer toplumunda özneleşmenin boy düzleminde olması, insanların boyları dolayısıyla tanımlanması ve soy bağı hiyerarşisinin ak budun ve kara budunun ayrımının yanı sıra kendi ak ve kara budunları olan boyları hiyerarşik bir düzende bir araya getirmesi göçer siyasal örgütlenmesinin merkezinde boyların olduğu bir düzende kurulduğunun kanıtları olarak alınabilecektir.

Göçer üretici birimleri bir araya getirerek boyları oluşturan süreçler yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi ile soy bağı ilişkilerinin bir bileşiminden türemektedir. Sürülerini yeniden üretme sürecinde askeri desteğe ihtiyaç duyan ve otlak ve su kaynaklarına erişim sorunun çözümü için aralarında soy bağına dayalı ittifaklar kuran üretici birimler bütünsel bir yapının parçası haline gelirler. Söz konusu yapı bir yandan yeni katılımlarla diğer yandan da evlilik ilişkileri ile ortaya çıkan yeni üretici birimler dolayısıyla genişlemektedir. Genişleme sürecinde somut atalar yavaşça yerlerini mitsel atalara bırakırken üretici birimler arasındaki soy bağı ilişkileri de hakim olunan otlak ve su kaynaklarının korunması, komşularla ticari ilişkiler kurulması, sürülerin savunulması ve dış sömürü ilişkilerinin kurulması süreçlerinde üretici birimleri bir araya gelmeye zorlayarak siyasi bir nitelik kazanırlar. Böylece üretim araçları üzerindeki hakimiyetin tamgalar dolayısıyla boylara özgü olduğu, otlak ve su kaynaklarına bütünsel olarak hakim olan, kendi askeri potansiyeli, içsel hiyerarşisi ve sembolleriyle bozkırda siyasi bir varlık olarak işleyen boylar ortaya çıkmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan göçer siyasal örgütlenmesinin boylar düzeyinde gerçekleştiği fikrine ulaşılabilecekse de boyların temel aktör olmaları göçer siyasal örgütlenmelerinin boyların her birinin bağımsız bir siyasi entite olarak kabul edildiği bir düzlemde gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi ve otlak-su kaynaklarına erişim sorunları ile yerleşik komşularla girilen

mücadeleler gerek çatışma gerekse de uzlaşi yoluyla boyları bir araya gelmeye zorlar. Göçer siyasal örgütlenmesinin soy bağı ilişkileri dolayısıyla işlediği hatırladığında gerek çatışma gerek uzlaşi yoluyla gerçekleşen birleşmeleri taraflar arasında soy bağı ilişkileri kurulması ile neticelenmesi ve bu bağlamda boyların zaman içinde kendilerini aşan bütünsel bir yapının parçası haline gelmeleri söz konusu olacaktır.

Boyların bir araya geldikleri bütünsel yapı boyların erişimindeki kaynakları yapının tamamına açmak, boyların askeri olanaklarını bir arada seferber etmek ve boylar arasında törel mübadele ilişkileri kurarak farklı alanlarda uzmanlaşmış yahut farklı kaynaklara erişebilen boyların olanaklarını yeni yapının kolektif menfaati için örgütlemek gibi olanaklara sahiptir. Söz konusu olanaklar boylar arası iş bölümü ilişkilerini ve askeri niteliği baskın dayanışma ilişkilerini yani uran kurumunu ortaya çıkarırken boyları da boylar arası iş birliği düzeni adını verdiğimiz bütünsel bir yapının parçaları haline getirmektedir.

Boylar arası iş birliği düzeni yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminden türeyen zorunluluk ilişkilerinin boyları bir araya gelmeye zorlamasının bir ürünü olduğu için törel bir niteliğe sahiptir. İç işleyişinde boylar arası iş bölümü düzeni ve ıdışma birlikteliği ile uran kurumunun özellikle sınıf mücadelelerinin şiddetlendiği dönemlerde kara budun tarafından başvuru bir çare olarak öne çıkması de söz konusu yapının ön sınıf düzeni ve askeri demokratik örgütlenmenin genel çerçevesinin korunması işlevini üstlendiğini bize göstermektedir. Söz konusu işlevler de boylar arası iş birliği düzeninin törel karakterine ilişkin bir diğer önemli gösterge setine tekabül etmektedir.

Törel niteliği haiz bir örgütlenme olan boylar arası iş birliği düzeni göçer siyasal örgütlenmesinin asli biçimidir. Söz konusu iddiamızın temelinde bugünden bakıldığında göçer devletleri olarak anılan boy birliklerinden kalan yazıtlarda kendilerini bağlayan bir soy bağı düzenine yapılan atıflar ve boy birliklerinin çok çabuk kurulup ortadan kalkmalarına rağmen bozkırda her an yeni bir boy birliği kurulmasına olanak veren bir mekanizmanın işler halde olması yatmaktadır. Ortada bir boy birliği olmadığı halde göçerler arasında soy bağına dayalı yükümlülüklerin işlemesi yahut uran kurumunun kara

budun tarafından kullanıldığı örneklerde görüleceği üzere bir boy birliğinin içerisindeki kara budunun kendi boy birliklerinin parçası olmayan göçerleri töreye dayanarak yardıma çağırabilmeleri boy birliklerinin ötesinde ve onları aşan bir mekanizmanın varlığına ilişkin delil niteliğindedir. Söz konusu mekanizma boylar arası iş birliği düzenidir.

Boylar arası iş birliği düzeni göçer siyasal örgütlenmesinin temel biçimi iken boy birlikleri arasında boylar arası iş birliği düzeni içerisindeki bir dizi unsurun ya da yapının tamamının dış tehditlere karşı yahut dış sömürü ilişkileri kurabilmek adına daha merkezi ve askeri niteliği yoğun bir formda örgütlenmelerine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda boy birliklerinin boylar arası iş birliği düzeninin bir alt kümesi, bir türevi olduğunu söylemek mümkündür. Söz konusu iddiamız boy birliklerinin ortadan kalktığı koşullarda göçerler arasında soy bağına dayanan bir mekanizmanın işlemesi ve göçerlerin bir yerde bir boy birliği ortadan kalkarken hiyerarşik örgütlenmesi bir önceli boy birliğine neredeyse tıpatıp benzeyen bir başka boy birliğini bir başka yerde ve hemen kurabilmelerinde de kendine bir kanıt bulmaktadır. Betimlenen düzen içerisinde boy birlikleri boylar arası iş birliği düzeninin bir alt kümesi olarak ortaya çıkmakta ve boylar arası iş birliği düzeni boy birliklerini aşan bir düzlemde işlemeye devam etmektedir. Hatta boy birliklerinin ortadan kalkması bile en temelde onları ortaya çıkaran koşulların ortadan kalkması, yapının unsurlarının taleplerini karşılamakta yetersiz kalması ya da ak budunun boy birliklerini sınıflama eğilimlerinde bir manivela olarak kullanması halinde boy birliğini oluşturan unsurların zaten bağlı oldukları törel düzene yani boylar arası iş birliği düzenine geri dönmeleri üzerinden açıklanabilecektir. Bu bağlamda boy birlikleri her zaman yıkılmamakta bazen de kendi iç çelişkilerinin bir sonucu olarak boylar arası iş birliğine doğru geri çekilmekte, bir nevî sönümlenmektedirler.

Göçer siyasal örgütlenmesinin asli biçimi olan boylar arası iş birliği düzeni dış tehditler karşısında ya da dış sömürü ilişkileri kurmak ve ticaret yollarına hakim olmak ihtiyaçları etrafında askeri niteliği baskın ve daha merkezi bir biçim edinir. Anılan biçim bizim göçer devletleri yahut imparatorlukları olarak bildiğimiz boy birliklerine karşılık gelmektedir. Kendilerini doğuran ihtiyaçlar doğrultusunda boy birlikleri askeri niteliği baskın örgütlenmelerdir ve hakim bir boy ve bir önderin merkezinde olduğu bir düzlemde

boyların bir araya gelmeleri ile ortaya çıkarlar. Burada boy birlikleri ile devlet aygıtı arasına bir sınır çizme gerekliliği boy birliklerinin oluşumunun bir araya gelen unsurların sürekli rızalarına bağlı olması bağlamına önem arz etmektedir. Boy birlikleri kendilerini oluşturan unsurları korumak ve ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla ortaya çıkarlar ve bu bağlamda hem etkinlikleri hem de özellikle önderlik konumunun yetkileri anılan ihtiyaçlarca belirlenir ve sınırlanır. Söz konusu rıza ilişkisi ve yapıyı oluşturan unsurlar üzerinde sınıf egemenliği niteliğini haiz bir yönetme ilişkisi kurmaya olanak verecek olan iç sömürü ilişkilerinin gelişmemiş olması ile özelleşmiş ve egemen sınıfın denetiminde olan bir askeri aygıt ve onun karşısında silahsızlandırılmış bir toplumun mevcut olmaması söz konusu yapıların askeri demokratik bir nitelikte olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır.

Boy birliklerinin askeri demokratik yapısı ile yapıyı oluşturan unsurların asgari düzeyde kendilerine yeterli, sürüleri üzerinde doğrudan hakimiyete ve kendi askeri olanaklarına sahip olmaları her ne kadar boylar arası iş birliği düzenine nazaran daha merkezi bir karakter arz etse de boy birliklerini de esnek bir örgütlenmeye zorlamaktadır. Boy birliklerinin ortaya çıkış ve sürekliliklerinin yukarıda belirtilen özelliklere sahip unsurların rızalarının sürekliliğine bağlı olması ve ortada söz konusu unsurları itaate zorlayacak bir askeri ve iktisadi mekanizmanın bulunmayışı bahsi geçen esnek örgütlenmeyi boy birliğinin siyasal istikrarının koşullarından biri haline getirir. Bu bağlamda boy birliklerinin istikrarı esasında istikrarsızlık olarak görülebilecek olan yapısal esnekliğin korunmasına bağlıdır ve yapısal esneklik hakim boy ve önderlik katmanı tarafından tehdit edildiği anda boylar isyan etmekte ve boy birliği dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmaktadır.

Göçer siyasal örgütlenmesine hakim olan askeri demokratik karakter siyasal iktidar işlevlerinde de gözlemlenebilmektedir. Siyasal iktidar işlevlerinin en önde gelenlerinden biri olan önderlik bu bağlamda ele alınmalıdır. Sınıflı bir toplumun yöneticilerinden farklı olarak göçer önderleri toplum üzerinde yönetme erkine ve toplumdaki doğrudan doğruya artık sağma olanağına sahip değildiler. Ek olarak önderlik konumu kutun verilmesi ve alınması süreçlerinde görülebileceği üzere yapının unsurlarının rızasına sıkı bir biçimde

bağlıdır ki söz konusu bağımlılık askeri demokratik örgütlenmenin doğrudan bir sonucudur. Kutun gerçekleşmesinde etkin olan küç ve ülüg ise bizi askeri demokratik yapının savunulması ve yapının unsurlarının rızalarının alınması için ihtiyaçlarının karşılanıp zenginliğe erişim sağlanması yükümlülüklerine götürmekte ve sayılan yükümlülüklerin göçer önderliğinin meşruiyetinin ve rızanın koşulu olduğunu göstermektedir.

Önderlik işlevinin yanında kolektif karar alma mekanizmaları da göçer askeri demokrasilerinin önemli bir unsurudur. Söz konusu mekanizmalar yapının kolektif kararlarının kaynağı oldukları ölçüde önderliği aşan bir yetkiye sahiptirler ve yapının kolektif menfaatlerini temsil etmeleri nedeniyle törel mekanizmalara tekabül etmektedirler. Söz konusu mekanizmalar önderlik işlevinin sınırlarını çizmekte, önderleri seçmekte ve azledebilmekte, yapının kolektif menfaatinin gerektirdiği ve yapıyı bütünsel olarak bağlayan kararları alabilmekte ve sürülerin sayımı ile törel mübadelelerin belirlenmesi gibi işlevleri üstlenmektedirler.

Göçer üretim tarzının yukarıda betimlenen askeri demokratik niteliği büyük ölçüde yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi ve söz konusu gereksinimin yoğun belirleyiciliği altında biçimlenen ön sınıf düzeninin bir sonucudur. Siyasal örgütlenmenin göçer üretim tarzı içerisindeki biçimi ile yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi arasında gerek doğrudan gerekse de sınıfsal yapı üzerindeki belirlenim ilişkileri dolayısıyla dolaylı olarak işleyen belirlenim ilişkileri boylar arası işbirliği düzeni ve boy birlikleri biçimleri altında karşımıza çıkan göçer siyasal örgütlenmesinin törel pratikler dolayısıyla işleyen, törel niteliği haiz bir mekanizma olduğunu söylememizi mümkün kılmaktadır. Söz konusu tespitimiz ışığında göçer üretim tarzının tasfiyesi ve askeri demokratik yapıdan kopuş eş zamanlı olarak törenin ve törel yapının da tasfiyesi anlamına gelecektir. Göktürk, Uygur, Karahanlı ve Selçuklu örneklerinde kısmen ilerlese de sıklıkla kesintiye uğrayan bu tasfiye süreci zirvesine Moğol İmparatorluğu döneminde erişecektir. Moğol İmparatorluğu döneminde törel yapı üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin dönüşmesi, üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarından kolektif hakimiyet dolayısıyla yararlanmasının son bulması, boyların dağıtılarak aralarında soy

bağı ilişkisi olmayan unsurların suni boylar oluşturmak amacıyla bir araya gelmesi ve askeri demokratik örgütlenmenin toplumdaki ayrıksılaşmış bir askeri örgütlenme ile tasfiye edilmesi sonucunda ortadan kalkacaktır. Yukarıda tasfiye edildiği söylenen unsurların çalışma boyunca törel niteliği haiz mekanizmalar olarak nitelendirildiği hatırlandığında bahsi geçen tasfiye sürecinin neden törenin tasfiyesi olarak nitelendirildiği de görülebilecektir. Göçer üretim tarzı tasfiye oldukça göçer üretim tarzının genel çerçevesini korumaya özgülümlenmiş törel pratikler de tasfiye olacak ve yerlerini sınıf egemenliği koşullarına biçimlenmiş normatif pratikler yani hukuka ya da Cengiz Han'ın yasasına bırakacaklardır.

SONUÇ

Göçer üretim tarzı dahilinde yaşamış olan toplumlarda, toplumsal formasyonun yeniden üretim koşullarının normatif örgütlülüğü töre adını alır. Töre, ilk bakışta hukuk olarak değerlendirilebilecekse de göçer üretim tarzının toplumları ön sınıf aşamasında tutmasına bağlı olarak böyle bir değerlendirmeden kaçınmak gerekecektir. Elbette töre, bir toplumsal formasyonun yeniden üretim koşullarının normatif pratiklere tercüme edilmiş hali olması bağlamında hukuka yakınsar. Söz konusu olan yakınsama temelde töre ve hukukun aynı ya da büyük ölçüde benzer bir işlevi yerine getirmelerinden kaynaklanmaktadır. Ama hatırlanmalıdır ki hukuka karakterini veren şeyler arasında üstlendiği işlev kadar, anılan işlevin sınıf mücadeleleri içinde aldığı somut biçim de vardır. Yani sadece bir toplumsal formasyonun yeniden üretim koşullarına ilişkin normatif pratiklerin olması bize hukuktan bahsetme imkânı vermez. Şayet ortada sınıflar, sınıf egemenliği, devlet aygıtı ve egemen bir sınıfın toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerini verili sınıf egemenliğinin sınırları içinde koşullandırmaya yönelik normatif pratikleri yoksa, o zaman karşımızdaki normatif pratikler hukuk niteliği edinemeyecektir. Göçer üretim tarzında sınıfsal yapının bir sınıf egemenliği biçiminde değil de ön sınıflar arası bir mücadele-denge salınımı içinde somutlaştığı hatırlandığında hukuk tanımlamasına yönelik itirazımız da anlaşılabilir.

Göçer töresinin anlaşılabilmesi için öncelikle töre kapsamındaki pratiklerin toplumsal niteliğinin belirlenmesi gerekmektedir. Törel pratikler göçer toplumlarda toplumsal formasyonun yeniden üretilmesinin genel çerçevesini belirledikleri ölçüde normatif pratik özelliği göstermektedirler. Ne var ki yukarıda da açıkladığımız üzere göçer üretim tarzının yapısal özellikleri dolayısıyla göçer toplumlarda sınıf ve devlet oluşumunun kesintide kalması bizi söz konusu normatif pratikleri hukuk olarak adlandırma noktasında dikkatli olmaya davet etmektedir. Çünkü hukuk en nihayetinde sınıf oluşumunun tamamlandığı, sınıf egemenliğinin, iç sömürü ilişkilerinin ve bunları koruyacak devlet aygıtının ilkel bir formda dahi olsa biçimlendiği bir toplumsal formasyonu gerektirmektedir. Oysa göçer toplumlarda üretim tarzının iç sömürüyü zorlaştıran nitelikleri ve tüm toplumun silahlı olmasına bağlı olarak karşımıza çıkan askeri

demokratik toplumsallaşma sınıf oluşumunun ön sınıf aşamasında kalması ve toplumsal örgütlenmenin devlet öncesi bir formda somutlaşması ile neticelenmektedir. Böyle bir toplumsal yapılanma içindeyse normatif pratikler mevcut olsa dahi hukuk adını almayacaktır.

Normatif pratikler bir toplumsal formasyonu verili biçimi ile ertesi gün için yeniden üretme işlevini üstlenirler. Anılan işlev doğrultusunda normatif pratikler, toplumsal ilişkilerin ve pratiklerin hangilerinin ilgili toplumsal formasyonun yeniden üretimine katılmaya uygun olduğunun sınırlarını çizerken bir yandan da ilgili toplumsal formasyonun verili biçiminin dönüştürülmesine yönelik ilişki ve pratikleri engellemeye, yasaklamaya, toplumsal formasyonun yeniden üretim sürecinin dışına atmaya çalışırlar. Şayet ortada bir sınıf egemenliği varsa anılan süreç, ilgili toplumsal formasyonun verili sınıf egemenliği kurgusu içinde yeniden üretilmesine varacak ve bu bağlamda normatif pratikler de hukuk adını verdiğimiz bir örgütlülük içinde işleyecektir. Ne var ki her toplumsal formasyon, kategorik olarak sınıflı değildir ama tüm toplumsal formasyonlar, bütünlükleri apriori olarak verili olmadığı için yeniden üretilme sorunu ve bu bağlamda da yeniden üretimin sınırlarının belirlenmesi sorunu ile karşı karşıyadırlar.

Toplumun olduğu her yerde toplumsal yaşamın ilgili toplumsal formasyonun verili biçimi ile yeniden üretilebilmesi için düzenlenmesi gerekmektedir. Şayet ortada bir sınıf egemenliği söz konusu ise o zaman anılan düzenleyici mekanizma devlet ve hukuk adlarını alacaktır. Ortada bir sınıf egemenliğinin söz konusu olmadığı yahut en azından ön-sınıf aşamasında kalındığı durumlarda ise anılan düzenleyici pratikler bütünü hukuksal olmaktan ziyade törel bir nitelik arz edecektir ki bu da bizi törel pratiklerin sınıf oluşumunun tamamlanmadığı toplumlarda düzenleme işlevini üstlendiği gerçeğine götürür. Bir toplumsal formasyon henüz sınıf ve devletle tanışmamış olsa dahi düzenleme işlevini ve bu bağlamda verili biçimini koruyacak olan normatif pratiklerini içermek ve işletmek durumundadır. Burada ilgi çekici olan ise, ilgili toplumsal formasyonun sınıflı olmadığı koşullarda normatif pratiklerin toplumsal formasyonun verili biçimin yeniden üretme sürecinde sınıf egemenliğini değil, sınıf egemenliğinin olmadığı koşulları korumaya yöneleceğidir. Normatif pratiklerin temel işlevi toplumsal formasyonun verili

biçiminin yeniden üretimi olduğu ve henüz ortada bir sınıf egemenliği olmadığı için verili biçim sınıfsız biçimdir ve normatif pratikler de anılan biçimi koruma çerçevesinde örgütlenir ve işlerler. Sınıf ve devlet oluşumunun tamamlanmadığı göçer üretim tarzı evresinde de anılan durum söz konusudur.

Göçer üretim tarzı dahilindeki toplumsal formasyonlarda sınıf egemenliği gelişmediği ve ayrıca yazılı kültür de görece sınırlı bir birikime sahip olduğu için, yukarıda bahsedilen haliyle töreyi bulmak kolay değildir. Anılan zorluğun ilk sebebi, tekamül etmiş bir sınıf egemenliğinin olmayışıdır. Ortada sınıf egemenliği olmadığı için, hukukta gördüğümüz biçimiyle normlara rastlamak kolay değildir. Normatif pratikler semantik normlardan ziyade üretim süreçleri içinde gelişen süreklilik, zorunluluk ve alışkanlıklara işlenmiş haldedir. Göçer toplumlarda yazılı kültür birikiminin hacimce azlığı da burada devreye girmektedir. Toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerine ilişkin normatif pratiklerin büyük ölçüde üretim süreçlerindeki süreklilik, zorunluluk ve alışkanlıklara içerildiği koşullarda normların ilan edilmesi muhtemeldir ki nadir karşılaşılan bir durum olacaktır.

Hukuk normlarının ilan edilmesi sürekli olarak işleyen sınıf çatışmalarının kapladığı bir düzlemde egemen sınıfların toplumsal formasyonun yeniden üretimine ilişkin sınıf menfaatlerinin yazılı yahut sözlü semantik formlara dökülmesine karşılık gelmektedir. Göçer üretim tarzının ön sınıf evresinde ise, ön sınıflar arasında sürekli bir çatışma mevcut olsa da söz konusu çatışma alanında egemen bir sınıf olmadığı için normatif pratiklerin belirlenebilir bir kaynaktan, belirlenebilir bir sınıfın menfaatlerinden türetilme ve bu nedenle de ilan edilme olanakları sınırlıdır. Normun ilanı çoğu zaman sınıf çatışmalarının şiddetlendiği, ön sınıflardan birinin toplumsal iktidara el koymaya yürüdüğü diğerinin ise söz konusu yürüyüşün karşısına dikildiği anlarda söz konusudur. Çatışmaların yüzeye vurmadığı an ve süreçlerde ise toplumsal formasyonun yeniden üretim koşulları Göçer üretim tarzı dahilinde yaşayan üretici birimlerin ve üretim araçlarının yeniden üretim koşullarınca belirlenir. Yani üretim sürecinin nesnel gereksinimleri sınıf egemenliğinin olmadığı koşullar altında normatif pratikler üzerinde öncelikli etkiye sahiptir. Ortada tebarüz etmiş bir sınıf egemenliği yani egemen bir sınıfın

sınıf egemenliğini korumaya yönelik taleplerinin hakimiyeti olmadığı için toplumsal formasyonun yeniden üretim koşulları üzerinde üretim sürecinin etkisi normatif pratikler üzerinde üretim sürecinde içerilmiş zorunluluklar dolayısıyla daha yoğun bir etki üretmektedir.

Toplumun biri üretim araçları üzerindeki hakimiyet dolayısıyla diğ erinin yeniden üretim koşullarını belirleyen ve aynı hakimiyet dolayısıyla diğ eri üzerine egemenlik kurmak için gerekli olan baskı aygıtını besleyebilen iki temel sınıfa ayrılmadığı ve bu bağlamda devlet aygıtının siyasal örgütlenme içinde ortaya çıkmadığı göçer üretim tarzı evresinde siyasal örgütlenme ve toplumsal formasyonun yeniden üretimi süreçleri geleneksel diye tabir edebileceğimiz ve ortada sınıf egemenliği olmadığı için kolektif niteliği haiz törel mekanizmalarda somutlaşır. Çalışmamız bağlamında analizimizin merkezinde yerleşecek olan bu törel mekanizmalar devletten önce ortaya çıkmışlardır. Sınıf oluşumunun ve devletin ortaya çıkışı ile birlikte işlevleri büyük ölçüde ortaya çıkan devlet aygıtına kaysa da devletleşme süreci esnasında ve modern kapitalist devletin ortaya çıkışına değ in devlet oluşumunun sonrasında da belirli pratikler düzleminde işlemeye devam ederler. Bahsi geçen mekanizmalar temelde toplulukların iç ilişkilerinin ve diğ er topluluklarla olan ilişkilerinin düzenlenmesi işlevini görürler. Devlet öncesi bu kolektif mekanizmalar toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi bağlamında üstlendikleri işlev bağlamında hukuksal diyebileceğimiz ama sınıfsal olarak hukuk tanımını kullanmamızı engelleyen bir niteliğe sahiptirler.

Sınıf egemenliğinin gelişmediği koşullarda normatif pratiklerin içeriklerinin üretim süreçlerinin nesnel gereksinimlerinin öncelikli belirleyiciliğine tabi olması, törenin büyük ölçüde üretim süreçlerine mündemiç süreklilik, zorunluluk ve alışkanlıklara içerilmiş olmasının temelinde yatmaktadır. Anılan nedenden ötürü törel pratikler çoğu zaman ilan edilmezler. Onlar zaten toplumsal formasyonun yeniden üretimini kuşatan nesnel zorunluluklar ve söz konusu zorunluluklar evreninde toplumsal formasyonun yeniden üretilmesine ilişkin geliştirilmiş keşiflerin örgütlü birlikteliği içinde çözülmüş bir durumdadır. Anılan niteliğinden ötürü sınıf çatışmalarının şiddetlenmediği hal ve koşullarda töreyi ve törel pratikleri arama çabası büyük ölçüde semptomları aramaya,

toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecindeki pratikler ve onları kuşatan zorunluluklar arasındaki ilişkileri tanımlamaya dayanmak durumundadır. Çalışmamız bağlamında, bilhassa da birinci bölümde yapılmaya çalışılan da büyük ölçüde söz konusu semptomları takip ederek pratikler ve zorunluluklar arasındaki ilişkileri ortaya koymaya çalışmaktır.

Hareketli ve canlı üretim araçlarının maddi servetin ve toplumsal formasyonun maddi yeniden üretiminin dayanağı olduğu göçer üretim tarzında törel pratikler büyük ölçüde hareketli üretim araçlarının merkezinde olduğu nesnel zorunluluklar dizgesi tarafından biçimlendirilecektir. Söz konusu dizge ise çalışmamızda sıklıkla üzerinde durulduğu üzere yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimlerine denk düşmektedir.

Göçer üretim tarzı Orta Asya bozkırlarının tarımsal üretimi kısıtlayan koşullarında neolitik devrimin aldığı özgün biçimin bir sonucudur. Tarımsal üretime elverişli olmayan Orta Asya bozkırları insan topluluklarını büyük hayvan sürülerine dayanmak ve anılan sürülerin toplumsal formasyonun yeniden üretiminin temel dayanağı olduğu bir düzende örgütlenmek durumunda bırakmıştır. Üretim araçlarının canlı olması, varlıklarını onlara dayanan toplumlarda üretim aracının hayatta tutulmasını ondan yararlanmanın ön koşulu halinde getirir. Söz konusu zorunluluk, üretim alanındaki etkisini, toplumsal emeğin ağırlığının üretim aracının hayatta tutulması için harcanması biçiminde gösterir. Çünkü topraktan farklı olarak hayvanlardan yararlanabilmek için onların hayatta tutulması gerekmekte ve bu da yaşamı sürdürmeye yönelik kullanım değerleri üretebilmek için öncelikle sürülerin yeniden üretilmesini bir zorunluluk halinde getirmektedir.

Orta Asya'nın hayvancılıkla işgal eden topluluklarının belirleyici özelliği olan göçerlik maddi servetin temel dayanağının sürüler olmasıdır. Eski Türkçedeki zenginlik anlamına gelen “*barım*” sözcüğü ile Hayvan ama özellikle de at anlamına gelen²⁴²⁴ “*yılki*” sözcüğünün sıklıkla birbirlerinin yerine geçecek şekilde kullanılması Yaşam stokunun

²⁴²⁴ (Mori, 1987: 355)

maddi yaşamın yeniden üretiminin temel dayanağı ve bu bağlamda maddi servetin asli unsuru olmasının dildeki bir etkisi olarak bu bağlamda önemlidir.²⁴²⁵ Sürülerin yeniden üretim gereksinimi çobanların otlak ve su kaynaklarının peşinde sürüleri ile birlikte hareket etmesi ile sonuçlanır. Sürülerin otlak ve su kaynakları peşinde hareket etmeleri gereksiniminden doğan göçerlik sadece göçer üretim tarzı adını verdiğimiz yapı dahilindeki Orta Asya göçerleri için söz konusu değildir elbette. Orta Asya göçerleri dışında pek çok hayvancı topluluk da otlak ve su kaynakları peşinde hareket etmektedir. Orta Asya göçerlerini ayıran ise otlak ve su kaynakları arasındaki düzenli göçler esnasında otlak ve su kaynaklarına erişimin düzenlenmesi için, soy bağının merkezinde olduğu bir örgütlenme olan boylar arası iş birliğinin ortaya çıkmasıdır. Otlak ve su kaynaklarına erişme süreçlerindeki çatışmalar ve ittifaklar göçer toplulukları birbirlerine hiyerarşik soy bağı ilişkileri ile bağlamış ve zaman içinde ortaya çıkan büyük akraba toplulukları kolektif bir hakimiyet dolayımıyla kullandıkları otlak ve su kaynaklarına erişim sorununu ve göçleri düzenleyen boylar arası iş birliği düzeneklerini ortaya çıkarmışlardır.

Üretim aracının yeniden üretilmesinin, üretim aracından yararlanmanın ön koşulu olması hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş ve toplumsal formasyonun maddi yeniden üretiminin yaşam stokuna bağlı olduğu toplulukları anılan koşul çerçevesinde örgütlenmeye zorlar. Yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin toplumsal örgütlenmeye yönelik zorunlu etkileri toplumsal örgütlenme alanında işleyen sürekli-zorunlu süreçleri ortaya çıkardığı ölçüde bize törel pratiklere ilişkin semptomları sunar.

Söz konusu semptomlar temelde göçer toplumsal formasyonlarda üst yapının oluşma sürecinde yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi ile kurulan zorunluluk ilişkileri etrafında somutlaşırlar. Anılan zorunluluk ilişkileri doğrultusunda gelişen keşifler ise toplumsal formasyonun yeniden üretim koşullarını güvence altına almaya yönelik olarak akrabalık ilişkilerinden üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimine uzanan bir pratikler dizgesine vücut verir. Anılan pratikler, toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçleri

²⁴²⁵ (Mori, 1987: 351)

ile aralarındaki zorunlu ilişki nedeniyle toplumsal formasyonun işleyişinin sınırlarını çizerler ve bu bağlamda da normatif bir karakter edinirler yani törelleşirler.

Söz konusu törel pratiklerin üretim ilişkileri düzlemindeki örnekleri çalışmamız bağlamında üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, bölüşüm ilişkileri ve yaşam stoku dışındaki üretim süreçlerine olan bağımlılıklar alanında ele alınmıştır. Söz konusu törel pratik kümelerinin ortak özelliği ise oluşma süreçlerinde yaşam stokunun yeniden üretim ve korunma gereksinimlerinin baskın belirleyiciliğidir.

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimleri üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejiminin bir yanda otlak ve su kaynakları üzerinde kolektif hakimiyet diğer yanda ise sürüler üzerinde kolektif niteliği haiz denetleme-düzenleme mekanizmalarınca sınırlanmış olan aile hakimiyeti biçiminde tebarüz etmesi sonucunu doğurmuştur. Göçer üretim tarzında üretim araçları üzerindeki bu ikili hakimiyet rejiminin temelinde yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimlerinin özgül etkisi yatmaktadır. Göçer üretim tarzında yaşam stokunun yeniden üretilebilmesi; sürülerin nitel ve nicel bileşimi ve verili otlak-su kaynakları arasındaki dinamik dengeye bağlıdır. Söz konusu ilişki, göçerleri sürülerini verili ve hakim olunabilen otlaklar üzerinde yeniden üretilebilecek ve eş zamanlı olarak otlak ve su kaynaklarını imha etmeyecek boyutlarda tutmaya zorlamaktadır. Bahsi geçen zorunluluk göçer üretici birimlerin hakim olunan otlaklar üzerinde yeniden üretilebilecek ve otlakları imha etmeyecek sürüler üzerinde hakim olmasını gerektirmekte ve bu gereksinim etrafında üretim araçlarının, aileler tarafından bakılabilecek boyutlara parçalanması söz konusu olmaktadır. Aksi halde; yani bir topluluğun sahip olduğu bütün hayvanları tek bir üretici birim olarak kontrol etmesi durumunda otlakların imha edilmesi tehlikesinin varlığı göçer üretici birimleri aileler düzleminde örgütlenmeye zorlamaktadır. Üretim araçları ailelerin bakabileceği sürüler düzeyinde işletilirken üretim aracının canlı olması ve otlak-su kaynağı dengesinin korunması gerekliliği aynı üretici birimleri bu kez de otlak ve su kaynakları arasında düzenli harekete zorlamaktadır. Anılan hareket zorunluluğu nedeniyle göçer üretici birimler bozkırı kuşatan bir matris içinde görel olarak bağımsız, hareketlerini yapının bütünsel hakimiyeti altındaki otlak ve su kaynakları üzerinde, doğrudan hakim oldukları

sürülerin gereksinimleri çerçevesinde düzenlemeye ehil birimler olarak örgütlenmektedirler. Anlatılanlardan görülebileceği üzere yaşam stokunun yeniden üretilmesi gereksinimi göçer üretici birimleri üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyete sahip ve görelî olarak bağımsız üretici birimler olarak örgütlenmeye zorlamakta ve üretim aracının yeniden üretim gereksiniminin baskısı altında gelişen örgütlenme zorunlulukları törel pratik niteliği edinerek göçer toplulukların nasıl işleyeceği ve örgütleneceğine ilişkin genel bir çerçeve çizmektedir.

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi üretici birimlerin sürüler üzerindeki doğrudan hakimiyetini ve görelî bağımsız birimler düzeyinde örgütlenmeyi dayatırken bir yandan da söz konusu üretici birimleri bir araya gelmeye zorlamaktadır. Söz konusu zorunluluk ise otlak ve su kaynakları üzerindeki kolektif hakimiyet ve soy bağı ilişkilerinin bir aradalığında somutlaşmaktadır. Sürülerin nitel ve nicel bileşimlerine bağılı olarak üretici birimlerin aynı otlakları farklı zamanlarda kullanma gereksinimleri ile otlak ve su kaynaklarının bozkır koşullarında korunma gereksinimleri tikel üretici birimleri akrabalık ilişkisi biçimi edinen ittifaklara zorlamaktadır. Kurulan ittifaklar içinde ise sürü formunun basıncı; yani farklı bileşimlere sahip sürülerin yapının hakim olduğu otlaklardan farklı biçimlerde yararlanma gereksinimleri yapının hakim olduğu alan içinde üretici birimlerin kesişen göç döngülerinden müteşekkil bir matris içinde işlemesi sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Anılan sorunun çözümü ise tikel üretici birimlerin akrabalar topluluğunun koruyabildiği otlak ve su kaynaklarından sürülerin ihtiyaçları doğrultusunda yararlanmasını temin etmek adına söz konusu kaynaklar üzerinde akraba topluluklarının kolektif hakimiyeti ile neticelenmektedir. Sürüler üzerinde doğrudan hakimiyet biçimini edinen töre bu kez de söz konusu sürülere bakılabilmesi için otlak ve su kaynaklarında kolektif hakimiyeti toplumsal formasyonun önüne bir yeniden üretim koşulu olarak koymaktadır.

Sürülerin yeniden üretim gereksinimleri etrafında bir araya gelen üretici birimler farklı sürü bileşimleri ve erişebildikleri farklı kaynakları yapı içindeki üretici birimlerin, yapının kolektif menfaati ve yapının bir bütün olarak yeniden üretilebilmesi için iş birliğine girmesini zorunlu kılmaktadır. Anılan zorunluluğun temelinde, göçer üretici

birimlerin yaşam stokunu yeniden üretme gereksinimleri etrafında örgütlendikleri, kendine yeterli ve görel olarak bağımsız üretici birimler düzeyinin esasında üretici birimleri asgari geçim ekonomisini aşmakta yetersiz ve başka topluluklar ile doğal koşullara karşı tarım toplumlarına nazaran çok daha kırılabilir bir formda yaşamak durumunda bırakması yatmaktadır. Üretim aracının yeniden üretim gereksiniminin zorladığı örgütlenmenin beraberinde getirdiği kısıtlılıklar göçer üretici birimleri otlaklarını korumak, tek başlarına erişemeyecekleri kaynaklara erişerek asgari geçim ekonomisi düzeyini aşmak ve sürülerini tüketmeden ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına iş birliğine girmeye zorlamaktadır. Söz konusu iş birliği zorunluluğundan ise tikel üretici birimlerin yeniden üretim koşullarının temelde soy bağı ilişkileri ile birbirlerine bağlanmış üretici birimlerden oluşan akraba topluluğuna bağlı olduğu, üretici birimlerin tikel menfaatleri ile yapının kolektif menfaatinin zorunluluklar çerçevesinde yoğun bir biçimde üst üste bindiği bir kolektivite çıkmaktadır. Boylar arası iş birliği düzeni adını verdiğimiz bu kolektif yapı, büyük ölçüde üretim aracının yeniden üretim gereksiniminden türeyen zorunluluklara yönelik keşiflerden müteşekkil olduğu ölçüde, ön sınıf aşamasında törel niteliktedir.

Törenin otlak ve su kaynaklarına kolektif hakimiyet etrafındaki etkileri göçerleri bir yapının parçası olmaya zorlamaktadır. Söz konusu zorunluluk göçer siyasal örgütlenmelerinin karakterini belirlemekte ve yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin toplumsal formasyonun örgütlenmesi üzerindeki, törel pratik biçimini edinen etkilerini tespit edebilmemizi mümkün kılmaktadır. Soy bağı ilişkileri etrafında gelişen örgütlenme göçer üretici birimlerini, sürülerini koruma ve yeniden üretme gereksinimleri etrafında bir araya getirirken bir yandan da aralarında, göçer üretim ilişkilerinin sınırlılıklarını aşmaya yönelik yeni yordamlara geliştirmeye zorlamaktadır. Sonuçta boylar arası iş birliği ve iş bölümü olarak tecrübe edecek olan bu yapı ve yordamlar bütünü ise yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin getirdiği zorunluluklar etrafında biçimlenen düzenlilik ve sürekliliklerden müteşekkil olduğu ölçüde töreyi daha somut bir biçimde tespit edebilmemize olanak sağlayan, törel bir karaktere sahiptir.

Otlak ve su kaynaklarına erişim sorununun çözümlenmesi etrafında gelişen yapının unsurları soy bağı ilişkileri ile bir araya gelmektedirler. Aralarında soy bağı ilişkileri olan unsurlar bir araya gelirken yapının kolektif hakimiyeti altındaki otlak ve su kaynakları kitlesi de genişlemekte ve eş zamanlı olarak yapı unsurlarının söz konusu otlak ve su kaynaklarına erişim taleplerini düzenlemektedir.

Yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi altında ortaya çıkan yapının iç işleyişi de söz konusu gereksinimin etkisi altındadır. Söz konusu etki bölüşüm ilişkileri alanında ülüş ve ıdışma ilişkileri ile neticelenmektedir. Üretim araçlarının yeniden üretim gereksiniminin belirleyici etkisi altında geliştikleri ve bu bağlamda üretim tarzı üzerinde etkin zorunluluk ilişkileri etrafında biçimlenen düzenliliklere tekabül ettikleri için ülüş ve ıdışma törel nitelikli mübadele pratikleridir.

Ülüş ve ıdışmanın ilk etkisi sürülerin yeniden üretim süreçlerini güvenceye almaktır. Söz konusu etki boylar arası iş bölümünde en yetkin halini bulacak olup üretici birimleri birbirleri ile töre gereği mübadele ilişkileri kurmaya zorlamaktadır.

Ülüş ve ıdışma olarak adlandırılan mübadele ilişkileri tarafların iktisadi beklentilerinden ziyade yapının bütünsel varlığı ve kolektif menfaatinden türemektedir. Söz konusu mübadele ilişkilerinden ülüş, yapının hakimiyet alanına giren zenginliğin yapı içindeki unsurlara dağıtılması işlevini üstlenmektedir. Anılan işlev kapsamında ülüş belirleyici etkisi altında olduğu orun mekanikleri dolayısıyla üleşimi soy bağı hiyerarşisine bağlı olarak belirlemekte ve unsurlara soy bağı hiyerarşisindeki konumlarına göre niteliği ve niceliği değişen paylar aktarmaktadır. Ülüşün orunsal hiyerarşiye bağlı eşitsiz bölüşme etkisi yapı içindeki unsurların soy bağı hiyerarşisine paralel bir zenginlik elde etmesini sağlayarak soy bağı hiyerarşisinin yeniden üretilmesini güvence altında almaktadır. Ülüşün belirtilen etkisi ile ön sınıf düzeni arasındaki çelişki ise ülüşe dahil olan unsurların ülüştan pay alması ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda ülüş servet eşitsizliği yaratan fakat mülksüzleşmeye engel olan niteliğiyle soy bağı hiyerarşisinin yanında ve onu aşan bir biçimde ön sınıf düzeninin yeniden üretilmesine katılmaktadır. Ülüşün törel karakteri de bu bağlamda tespit edilebilmektedir. Çünkü yukarıda belirttiğimiz üzere ön

sınıf evresindeki törel pratikler esasen ön sınıf düzeninin genel çerçevesini korumak ve toplumsal formasyonun ön sınıf düzeninde yeniden üretilmesi işlevini üstlenmektedirler.

Ülüşe eşlik eden bir diğer törel mübadele mekanizması da ıdışmadır. İdışma yapıya dahil olan unsurların ellerinde biriken ve otlak-su kaynağı ile sürüleri arasındaki yeniden üretim dengesini bozan tehditkar artığın yapı içinde soğurulmasını ve yapının belirli unsurlarının erişiminde olan ve sürülerin yeniden üretim süreçlerine katılan emtianın onları üretme olanağına sahip olmayan diğer unsurlara dağıtılmasını sağlamaktadır. İdışmanın söz konusu işlevi boyların bir araya geldiği bir düzlemde boylar arası iş bölümü düzeninin de temelini yerleşmektedir. İdışma yoluyla kurulan yeniden dağıtım ilişkileri özellikle tehditkar artığın yapı içinde soğurulmasına ilişkin olanakları bağlamında yapının hakimiyeti altındaki sürülerin yeniden üretim süreçlerine doğrudan dahil olmaktadır. Yeniden dağıtım yoluyla ellerinde tehditkar artık biriken üretici birimler bunlardan kurtulma olanağını kazanırken söz konusu artığa ihtiyaç duyan üretici birimlerinde ihtiyaçları karşılanabilmektedir. Tehditkar artığın yapı içinde yeniden dağıtımına ek olarak ıdışma, yapının kolektif hakimiyeti alanına giren ama yapının tamamında üretimi mümkün olmayan tarım ürünleri, ticaretten elde edilen ürünler, madencilik ürünleri ile yapı içinde belirli unsurlar tarafından üretilip sürü formunun yeniden üretimi için erişilmesi zorunlu olan atlar gibi malların yapının kolektif menfaatleri uyarınca yapı unsurları arasında bölüşülmesine de imkan vermektedir. Sayılan özellikleri ile ıdışma, göçer üretim tarzı dairesinde yaşayan toplulukların bütünsel bir yapının parçası olarak yeniden üretim süreçlerine katılmakta ve buna bağlı olarak törel karakteri tespit edilebilmektedir.

Yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimleri ile toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçleri arasındaki paralellik göçer üretim tarzının yaratıcı tamamlanmamışlığı ve yaratıcı tamamlanmamışlık sorununa karşı geliştirilen yordamlarda da tespit edilebilmektedir. Sürülerin yeniden üretiminin sürülerden yararlanmanın ön şartı olması bağlamında sürülerden yararlanmak sınırlandırıldığı ve sürülerin yeniden üretimi hayvancılık üzerinde tek yönlü ve yoğun bir uzmanlaşmayı gerektirdiği için göçer üretici birimler sadece sürülerine dayandıkları takdirde kırılğan bir

ekonomik düzene ve geçim ekonomisi sınırlarına mahkum olmaktadır. Söz konusu zorunluluk göçer üretim tarzı dairesindeki toplumsal formasyonların yeniden üretimi için gerekli olan zenginliğin yapı dışından elde edilmesini zorunlu kılmakta yani toplumsal formasyonu sadece içsel mekanizmalarına dayanarak kendisini yeniden üretmekte zorlandığı bir tamamlanmamışlık halinde tutmaktadır. Söz konusu tamamlanmamışlık göçer toplumlarını varlıklarını sürdürmek adına yeni yordamlar bulmaya itmektir. Tamamlanmamışlığın toplumsal formasyonun komşuları ile ilişkilerinde ticaret ve dış sömürüye yönelik keşifleri tetikleyen ve sayılan pratiklerin işletilmesini zorlayan etkisi ise onu yaratıcı bir tamamlanmamışlık olarak nitelememize imkan vermektedir.

Yaratıcı tamamlanmamışlık göçerleri komşuları ile ticaret ve dış sömürü ilişkileri kurmayı zorunlu kılan yapısal bir bağımlılık içinde tutmaktadır. Söz konusu bağımlılık yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminden türeyen zorunluluk ilişkileri etrafında biçimlendiği için bağımlılık çerçevesinde geliştirilen yordamlar toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinin birer parçası haline gelecek ve üretim araçlarının yeniden üretim gereksinimince belirlenen zorunluluk ilişkileri etrafında geliştikleri ölçüde törel bir karakter edineceklerdir.

Ticaret ve dış sömürü ilişkilerinde etkin normatif pratikler söz konusu ilişkilerin kurulması, sınırlanması ve elde edilen zenginliğin bölüşülmesi süreçlerinde tespit edilebilmektedir. Göçer üretim tarzının yapısal özellikleri toplulukları ticaret ve dış sömürü ilişkileri kurmaya zorlarken ticaret ve dış sömürü ile elde edilen zenginliğin ve dış sömürü ilişkileri özelinde komşular üzerinde kurulan hakimiyetin askeri demokratik yapıyı dönüştürmesine engel olmaya yönelik sınırlamalar ve düzenleyici pratikleri beraberinde getirmektedir.

Göçer toplumunun askeri demokratik yapısının ve ön sınıf düzeninin yeniden üretilmesini güvence altına almaya yönelik törel sınırlar elde edilen zenginliğin bölüşülmesi noktasında ülüş pratikleri ile işlemektedir. Ülüş törel alanın dışından elde edilen zenginliğin eşitsiz bir bölüşümünü sağlarken yukarıda belirtildiği üzere mülksüzleşmeyi de engellemekte ve yapının unsurlarının eşit olmasa da mutlaka ülüştürme paylarını

almalarını dayatmaktadır. Ülüşün yapının tüm unsurlarının zenginlikten pay almasını mümkün kılan yapısı birikimin toplumsal formasyonun diğer unsurları aleyhine gerçekleşmesi ve iç sömürü ilişkilerinin kurulması için gerekli olan mülksüzleşmeyi engellediği ölçüde yapının bütünsel yeniden üretimi için komşulardan elde edilen zenginliğin yapının içsel işleyişini tahrip etmesi ve sınıfsal yapıyı dönüştürmeyi engellemesi işlevlerini üstlenmiştir.

Ülüşün elde edilen zenginliğin bölüşülmesi esnasında mülksüzleşmeyi engelleyen yapısının bir diğer etkisi de üretici birimlerin asgari düzeyde kendine yeterli ve göreceli olarak bağımsız örgütlenmelerini koruyacak bir biçimde onları ticaretten elde edilen zenginliğe, ulcaya ve haraca ortak etmesidir. Söz konusu ortaklık özellikle dış sömürü ilişkileri özelinde göçer savaşıçılarının rızalarının alınmasını ak budun ve göçer önderliği için zorunlu hale getirmektedir. Bu bağlamda ülüşün ticaret ve dış sömürü ile elde edilen zenginlik üzerindeki sınırlayıcı ve düzenleyici etkisinin askeri demokratik yapının yeniden üretimi işlevi bağlamında törel bir nitelik edindiğini söylemek mümkündür.

Yaratıcı tamamlanmamışlığın aşılmasına yönelik yordamlar üzerindeki törel sınırların çalışmamız kapsamında ele alınan önemli bir diğer örneği de dış sömürü ilişkilerinin fetihle neticelenmesinin engellenmesi çabasıdır. Göçer töresi dış sömürü ilişkilerini kurma esnasında yerleşik sınıflar üzerinde fetih yoluyla hakimiyet kurulmasındansa onların haraca bağlanmasını öngörmektedir. Fethin engellenmesine yönelik törel sınır destanlarda kahramanın obasına dönmesi motifinde betimlendiği haliyle tespit edilebilmektedir. Söz konusu sınırlamanın işlevi, yerleşik toplumlar üzerinde kurulan egemenliğin ak budunu çiftçiler üzerinde egemen bir sınıfa dönüştürmesinin ve ak budunun kar buduna olan bağımlılığının aşılmasının engellenmesi amacına yöneliktir ve bu bağlamda toplumsal formasyonun askeri demokratik ön sınıf düzeninde yeniden üretilmesi süreçlerini güvence altına alma amacına yöneldiği söylenebilecektir.

Üretim tarzının iktisadi yönü ağır basan ilişkileri düzleminde törel pratikler yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretilmesi gereksinimi etrafında somutlaşmaktadırlar. Söz konusu pratikler sürü formunun oluşumu, üretim süreçlerinde üretim aracının

yeniden üretiminin üretime öncel olması, üretim araçları üzerindeki hakimiyet rejimi, bölüşüm ilişkileri ve yaratıcı tamamlanmamışlığı aşmaya yönelik yordamların sınırlandırılması alanlarında etkindirler.

Göçer üretim tarzının yapısal özellikleri ve nesnel zorunluluklarca biçimlendirilen normatif pratikler sınıf ilişkileri düzleminde ön sınıf düzenine vücut vermektedir. Ön sınıf düzeni yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretim gereksinimi ile anılan gereksinim etrafında biçimlenen ve üretici birimlerin üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyet sahibi ve görel olarak bağımsız üretici birimler halinde örgütlenmelerinin diyalektik ilişkisinden türemektedir. Üretici birimler görel olarak bağımsız hareket ettikleri, kendilerine yetebildikleri, formda örgütlendikleri, hareketli üretim araçları üzerinde doğrudan hakimiyete sahip oldukları, otlak ve su kaynaklarına soy bağı birliğinin kolektif hakimiyeti dolayısıyla eriştikleri ve sürülerini koruyup sürülerini feda etmeden hayvansal ürün ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına silahlı bir formda örgütlendikleri için orun ve ülüş ilişkilerinden türeyen servet eşitsizliği ve soy bağı hiyerarşinin diyalektik birlikteliği sınıf oluşumu ile neticelenmemektedir. Servet eşitsizliği ve hiyerarşik örgütlenmenin sınıf oluşumu ile neticelenmemesinin sınırlanması sürecinde yukarıda sayılan unsurlar büyük ölçüde yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretilmesi gereksiniminden türemişlerdir. Yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretimi gereksiniminden türeyen söz konusu sınırlayıcı pratikler, işledikleri toplumsal formasyonlarda yaşam stokunun sürü formunda yeniden üretimini sağlamanın yanı sıra ilgili toplumsal formasyonların askeri demokratik ön sınıf düzeninde yeniden üretilmesinin de çerçevesini çizmektedirler. Yukarıda sayılan pratiklerin anılan niteliği, sınırlama ve düzenleme süreçlerinde etken olan ve ön sınıf düzenini yeniden üretmeye özgülünmüş normatif pratiklerin törel karakterinin de temelinde yatmaktadır.

Ortada bir egemen sınıf ve devlet olmadığı durumlarda elbette ki egemen sınıfın baskı ve sömürü koşullarını normatif pratikler yolu ile toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinin belirleyici ilkesi haline getirecek olan bir hukuktan bahsetmek olanaksızdır. Ne var ki bu olanaksızlık ilgili toplumlarda toplumsal yaşamı düzenleyici pratiklerin mevcut olmadığı anlamına gelmeyecektir. Orta Asya göçer örgütlenmesindeki yatay

örgütlenme süreçleri (heterarşi) ve dikey örgütlenme süreçlerinin (hiyerarşi) bir aradalığından türeyen ve devlet aygıtının bulunmadığı ve toplumun yersel değil budunsal bir biçimde örgütlendiği bir düzlemde toplumsal formasyonların yeniden üretimini olanaklı kılan soy bağı ilişkileri ve bağlı mekanizmalar tam da anılan işlevi üstlenirler. Üstüne üstlük karşımıza çıkacak olan yapı devlet aygıtının bulunmadığı bir düzlemde çok sayıda alt unsur ve katmanın bir arada tutabilme ve hazır olmayanları bir çatı altında birleştirebilme yetileri bağlamında karmaşık bir nitelik arz etmektedir.

Ortada belirlilik kazanmış bir sınıf egemenliği ve devletin olmadığı koşullarda normatif pratikler yani çalışmamız özelinde töre, sınıflı toplumların hukuku gibi, ilan edilmiş bir nitelik taşımaz. Sınıflı toplumlarda belirlilik kazanmış bir sınıf egemenliği olduğu için toplumsal formasyonun yeniden üretiminin koşulları egemen sınıf tarafından (mutlak anlamda olmamakla beraber) büyük ölçüde ön belirlenmiştir. Bu bağlamda da toplumsal formasyonun yeniden üretimine ilişkin normatif pratikler, yazılı olsun ya da olmasın “ilan” edilmiş bir nitelik kazanırlar. Tikel normatif pratiklerde konjonktürel değişiklikler gözlemlenebilmekle beraber, verili hukuk düzeninin genel çerçevesi, sınıf egemenliği dönüşmedikçe asgari düzeyde stabil bir nitelik arz edecektir. Göçer üretim tarzı gibi sınıflaşmanın başladığı fakat tamamlanmadığı ön-sınıf koşullarında ise normatif pratikler sınıflaşma eğilimleri ile sınıfsız toplumlara özgü menfaatlerini koruyan ön sınıfların çatışmalarınca belirlenmiş bir düzlemde türer ve bir sınıf egemenliğinden ziyade anılan sınıf çatışmasının izlerini taşır. Ön-sınıf aşamasında normatif pratiklerin geçiş dönemlerine özgü yoğun bir çatışma içinde gelişmesi törenin çatışan ön-sınıfların kendi menfaatleri için karşılıklı olarak başvurdukları bir kaynak olması ile neticelenir. Sınıflaşma eğilimindeki unsurlar normatif pratikleri geliştirmekte olan sınıflı toplum pratiklerini işletmek için kullanmaya yönelirken ön sınıf aşamasındaki menfaatlerini savunan unsurlar söz konusu olduğunda töre bir yandan ilgili toplumsal formasyonları ön-sınıf düzleminde tutma işlevini üstlenecektir. Çatışmanın yoğun belirleyiciliği altında siperleri arasında sürekli gidip gelen normatif pratiklerin niteliği çoğu zaman belirli çatışma anlıklarında kimin galebe çaldığına göre belirlenecektir. Çatışmanın şiddetinin görece azaldığı koşullarda yahut çatışmanın yoğunlaşmadığı alanlarda ise töre, toplumsal formasyonun verili biçimi içinde yeniden üretilmesi işlevini üstlenir. Söz konusu işlev kapsamında toplumsal örgütlenme yaşam stokunun yeniden üretimi gereksiniminin

yoğun belirleyiciliği altında ve soy bağına dayalı hiyerarşik yapı içerisinde ertesi güne yeniden taşınır.

Göçer üretim tarzı dairesindeki toplumsal formasyonlarda sınıfsal yapı ön-sınıflardan müteşekkil olduğu için törenin tespiti, takibi ve törel düzenin genel çerçevesinin belirlenmesi ilan edilmiş normlar ve ilgili normlar tarafından düzenlenen ilişkilerin analizi üzerinden yapılamayacaktır. Elbette ki söz konusu toplumlar kuralsız değildir. Toplumsal formasyonun yeniden üretilmesi için normatif pratikler söz konusu topluluklarda da mevcuttur ki zaten töre de anılan pratiklerden müteşekkildir. Ne var ki, henüz sınıf oluşumu tamamlanmadığı için söz konusu normatif pratikler egemen bir sınıfın, sınıf egemenliğinin genel çerçevesinin korunması için uyguladığı düzenli pratiklerin normatif biçim edinmiş halleri olarak tebarüz etmezler. Göçer üretim tarzında söz konusu olan durum bir sınıf egemenliğinden ziyade ön-sınıfların üretim tarzının genel çerçevesini koruma yahut üretim tarzını sınıflı bir toplum aşamasına doğru zorlama temayülleri arasındaki çelişki ve çatışmaların bütünlüğüne tekabül etmektedir. Bu bağlamda göçer töresi de sınıf egemenliğinin korunması ve toplumsal formasyonun verili sınıf egemenliğinin çerçevesi içinde yeniden üretilmesinden ziyade ön sınıflar arasındaki çelişki ve çatışma içinde toplumsal bütünlüğün her gün değişen mevziler, cepheler ve güncellenen çatışmalar dahilinde yeniden üretilmesi bağlamında somutlaşmaktadır.

Göçer toplulukların ön-sınıf aşamasında olmalarına bağlı olan çatışma bağımlılığı törel pratiklerin toplumsal formasyonun yeniden üretim sürecinin niteliğini belirlemek için sürekli mücadele içinde olan ön-sınıfların çatışmalarınca belirlenmesi anlamına gelmektedir. Törenin, göçer toplumu içindeki ön sınıflar arasındaki mücadeleye bu denli doğrudan bağlı olması törel pratikleri Ümit Hassan'ın ifadesi ile *kendiliğinden tekniklerin üretilmesi*²⁴²⁶ yoluyla somutlaştırır. Burada Hassan'ın kullandığı "*kendiliğinden üretim*" esasında törel pratiğin ilan edilmekten ziyade üretim süreçlerinin bağlı olduğu zorunluluklara yönelik keşiflerden müteşekkil süreklilik-düzenlilik-zorunlukların bir bileşiminden oluşması anlamına gelmektedir. Temelde üretim ilişkileri üzerindeki nesnel

²⁴²⁶ (Hassan, 2017: 17)

zorunluluklar çerçevesinde toplumsal formasyonun yeniden üretimini olanaklı kılacak keşiflerden müteşekkil düzenliliklerin normlar biçiminde ilan edilebilme hali ise somut bir çatışma anlığına ve anılan çatışmanın sonuçlarına bağlı olarak belirlenebilecektir. Göçer toplumunun ön-sınıflardan müteşekkil yapısı toplumsal formasyonun yeniden üretim süreçlerinde söz konusu ön sınıfların sürekli çatışmasını beraberinde getirdiği ölçüde normatif pratik çatışmalar boyunca kazanılan mevzilerin, zaferlerin, yenilgilerin ve zoraki yahut değil uzlaşmaların kayıtlarına karşılık gelecektir.²⁴²⁷

Göçer siyasal örgütlenmesinin temelinde boylar arası iş birliği düzeni yatmaktadır. Boylar arası iş birliği düzeni ve boylar arası iş bölümü ilişkileri soy bağı ilişkileri ve söz konusu ilişkilere bağlı törel pratikler dolayısıyla kurulmaktadır. Göçer boylarını birbirleri ile ilişkiye girmeye, boylar arası bir iş bölümünü oluşturma ve sürdürmeye ve gerektiğinde esnek yapıdan katı ve merkezizetçi eğilimlerin öne çıktığı bir yapıya geçmeye ve ardından tekrar esnek düzene geri dönmeye olanak sağlayan bu yapı bize göçer üretim tarzı dahilinde işleyen toplulukları bir araya getiren bir düzeneğin varlığını göstermektedir. Söz konusu düzeneğin yeniden üretilme koşullarının normatif pratiklere tercüme edilmesi ise göçer toplumunun işleyişini düzenleyen normatif pratiklerin bütünsel ifadesi olan töreye²⁴²⁸ işaret etmektedir. Bu bağlamda boy birliklerinin ortak bir töreyi paylaşan göçer topluluklarının bir araya gelmesi ile kurulması, temelde boy birlikleri tespit edilebilir bir hale gelmeden önce ve sonra işlemeye devam eden boylar arası iş birliği düzeneğini olanaklı kılan töreyi tespit edebilme noktasında bize bir ip ucu vermektedir.

Yukarıda anlatılanlar ışığında bir toplumdan bahsedebilmek için siyasal örgütlenme ve söz konusu örgütlenmenin toplumsal ilişkileri içeride ve dışarıda düzenleyecek pratiklerinin bütünsel örgütlülüğü olarak töreden bahsetmek gerektiği savlanabilecektir. Bu bağlamda henüz devletleşmemiş olsalar da toplum oldukları için Orta Asya göçerleri de anılan gereklilikten azade değildir. Bu doğrultuda da sınıf oluşumunun

²⁴²⁷ (Hassan, 2017: 21)

²⁴²⁸ (Uğurlu ve Yılmaz, 2011: 954)

tamamlanmamış olduğu koşullar altında step toplumları için bir devlet ve bu günkü anlamıyla bir hukuktan bahsetmek mümkün olmayacak ne var ki toplumsallığın bir getirisi ve zorunlu bir çıktısı olan siyasal iktidar örgütlenmesi ve düzenleyici pratiklerin bütünsel örgütlenmesi olarak töreden bahsetmek mümkün olacaktır.

Sınıf-Devlet öncesi göçer toplumlarında işleyen düzenleyici pratikler ve mekanizmaların örgütlülüğü olarak töreye bakarken onu basitçe hukukun ilkel bir varyasyonu olarak ele almaktan kaçınmak gerekmektedir. Göçer töresi ilgili toplumların sınıf oluşumunu tamamlayıp devletli hali geldikleri dönemdeki hukukun arkaik bir formu, onun doğrudan önceli yahut denklemden sadece devlet aygıtının çıkarıldığı bir türevi (*ya da vice versa*) değildir. Nasıl ki hukuk, sınıflı bir toplumda; çatışan sınıfların mücadeleleri ekseninde biçimleniyorsa ve bu bağlamda ilgili toplumun sınıf yapısına bağlı ise benzer bir şekilde göçer töresi de topluma mündemiç ön sınıfların üretim ilişkileri alanında menfaatlerini savunmak ya da hakimiyet alanlarını genişletmek için yürüttükleri mücadelelerin izini taşımakta, anılan mücadelelerin bir arenası olarak somutlaşmaktadır. Bu bağlamda göçer töresi, üzerinde yükseldiği üretim tarzının niteliği ve göçer üretim tarzına mündemiç sınıfsal yapı dolayısıyla ilgili toplumsal formasyonların gelecekte ortaya çıkaracakları hukuktan farklı olmak durumundadır. Sınıfsal yapının örtüşmediği koşullarda hukuksal yapılar arasında kesintisiz bir süreklilik varsaymak doğru olmayacaktır.

İbni Rusta'nın Hazarlara bağlı Burtasları tabir ederken kullandığı, "*Onları kontrol eden veya onların kabul ettiği herhangi bir güç yoktur.*"²⁴²⁹ İfadesi bize göçer toplumlarda henüz hukuktan bahsetmemizi olanaklı kılacak sınıf egemenliği ve devlet aygıtının görülemediğini göstermektedir. Ne var ki hukuktan yahut devletten bahsetmenin mümkün olmadığı koşullar mutlak bir örgütsüzlüğe ya da ilkel komünal düzeye atıf yaparak açıklanamaz. Çünkü birbirinden bağımsız hareket eden üretici birimlerin otlak ve su kaynaklarına erişim sorunlarını çözümlenen, onları soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir arada tutan ve yeri geldiğinde soy bağı ilişkilerinde işleyen birliği somut hale getiren yani

²⁴²⁹ İbni Rusta'dan aktaran (Golden, 2015: 106). Aynı anlama gelecek olan bir ifade Mesudî'de de geçmektedir (Mesudî, 2014: 141).

üretici birimleri bir askeri hareket dahilinde, bir ordu içine toplayabilen bir yapı en nihayetinde bir düzenleme geleneğini ve bir örgütlenme düzenini gereksinmektedir ki söz konusu düzenin adı da töredir. Karşısındaki somut insanları gözlemleyen İbni Rusta'nın törenin işlevini saptaması beklenemez. İbni Rusta'nın burada tanıklık ettiği şey, boy birliğine kandaş toplumsallığın sınırları içinde bağlanan Burtasların, üretim araçları, emek gücü kitlesi ve savaşçıları üzerindeki doğrudan hakimiyetleri ile yaşam stokunun yeniden üretim gereksiniminin üretici birimlere tanıdığı ve temellerini sürü, otlak, su kaynağı dengesinde bulan yüksek bağımsızlık olmalıdır. Kökenlerini küçük birimler tarafından bakılan büyük sürülerin yeniden üretimi için gereksinen yüksek hareketlilik ve inisiyatifte bulan bu bağımsızlık göçer toplumunun büyük ölçüde bağımsız birimler düzeyinde örgütlenmesini gerektirir. İbni Rusta'nın gözlemleyemediği şey ise Burtasların Hazar Birliğine kolaylıkla bağlanmalarını, kısa bir süre içerisinde onun içerdiği iktidar ve bölüşüm ilişkilerinin bir parçası olabilmelerini sağlayan töredir. Aksi takdirde Hazar boy birliğini elini kolunu sallayanların girebildiği bir yapı olarak düşünmemiz gerekir ki bu siyasal bütünlük denilen karmaşık yapıya girişin bilinen bütün kurallarına ve yapılan bütün gözlemlere ters düşer.

İbn Rusta'nın tanımlayamadığı ilişkiler düzlemi temelde yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi etrafında otlak ve su kaynakları için mücadele eden ve anılan paylaşım sorunu etrafında soy bağına dayalı ittifaklarla kaynaklara erişim olanaklarını arttırmaya çalışan üretici birimlerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkar. Üretici birimler soy bağı ilişkileri dolayısıyla bir araya gelirken ortaya çıkan toplumsal formasyonun yeniden üretim koşulları ideoloji içinde normatif pratiklere tercüme edilir ve böylece yaşam stokunun yeniden üretim gereksinimi kendisini törel pratikler düzleminde gösterir.

Göçer töresi temelde görel olarak bağımsız yaşayan aileleri obalara, obaları boylara boyları ise birbirine bağlayan bir dizi mekanizma dolayısıyla işlemekte ve söz konusu mekanizmalar boyunca somutlaşmaktadır. Kökenlerini yaşam stokunun yeniden üretimi gereksinimi ve anılan gereksinimin üretici birimleri bir araya getirmesinden doğan boylar arasındaki iş birliği zorunluluğunda bulan söz konusu mekanizmalar somut biçimlerini ise soy bağı ilişkilerinde edinirler. Görel olarak birbirinden bağımsız yaşayan göçerler

temelde aralarında soy bağı ilişkisi olduğu için son kertede bütünselleşme olanaklarını barındıran bir düzlemedirler. Topluluk temelde soy bağı ilişkileri üzerine kurulmasına ve iktisadi olarak bağımsız örgütlenmiş olmalarına rağmen temelde bütünsel bir yapının mensubu olmaları nedeniyle göçer obaları ve yeri gelince boylar çok çabuk ve rahat bir biçimde bir araya gelebilmektedirler.

Göçer soy bağı düzeninde dış evlilikler, evlat edinme yahut andalık yoluyla kurulan akrabalıklar yahut aileleri ve boyları sürekli olarak yeni aileler ve boylar yaratacak biçimde bölen kesili uruk yapısı göçer toplulukları birbirlerine soy bağı hukuku düzeninde bağlar. Söz konusu bağlar göçerleri fiziksel olarak bir araya getirmese de anılan ilişkiler boyunca onları bir akrabalar topluluğu olarak örgütler ve soy bağı ilişkilerine iliştirilmiş törel pratikler bağlamında birbirleri ile iş birliği, iş bölümü ve hatta boy birliği oluşturmaya varacak ilişkiler kurmaya zorlar. Dolayısıyla soy bağı ilişkilerinin, uzak bir geçmişte dahi olsa kurulmuş olması göçer boylarının çok çabuk bir biçimde bir araya gelebilmelerine olanak vermektedir. Ayrıca bir araya gelme süreçleri mülkiyet düzeninde yahut temel üretici birimlerin işleyişinde bir değişikliği gerektirmediği ve büyük ölçüde avlar, savaşlar ve göçer gibi anlarda katılaştıran ama bunun dışında yapısal esnekliğini koruyan bir yapıya vücut verdiği için de gerçekleşmesi görece daha kolaydır ve hatta çoğu zaman zaten hep oradadır. Bizim bir araya gelme olarak tanımladığımız dönemler temelde soy bağı ilişkileri dolayısıyla mevcut olan bir boylar arası düzenin dış yahut iç basınçlar nedeniyle esnekliğinin azaldığı dönemlere tekabül etmekte olsa gerektir. Bu durumda boyların bağımsızlık ve hakimiyetlerine bu kadar düşkün oldukları bir düzlemde sıklıkla kurulan boy birliklerini açıklamanın mümkündür. En nihayetinde boy birlikleri sadece bir hâkim boyun diğerlerini zorla kendine bağlaması biçiminde değil, katılmanın da içinde olduğu zor ve rızanın değişik oranlarda bir araya geldiği çeşitli ilişkiler düzleminde gerçekleşmektedir. Bir başka deyişle karşımızda varlığını boyların bütünsel yaşam mücadelesinin döneme ve mekâna göre değişen gerekliliklerinden alan bir yapı bulunmaktadır. Doktor Hikmet Kıvılcımlı anılan bütünsel örgütlenmeyi *kan kardeşliği anayasası* olarak adlandırmaktadır.²⁴³⁰

²⁴³⁰ (Erdoğan, 2020: 48)

Göçer toplumunun unsurları olan aileler, aşiretler ve boylar ya da genel bir ifadeyle soy bağı örgütlenmeleri müstakil parçalar değildirler. Soy bağı ilişkileri boyunca ilişkinin taraflarını birbirine bağlayan yükümlülükler dolayısıyla işleyen ve normatif ifadesini törede bulan –ampirik olarak görülmesi çok zor- bir yapının, söz konusu yapının üzerinde işlediği soy bağı ilişkilerinin somutlaşmış biçimleri olmaları bağlamında taşıyıcılarıdır. Bu yapı boyları yeri geldiğinde bir üst düzlemde örgütlenme imkânı ile donatmıştır. Tekrar edelim: Bu kapsamda “konfederasyon benzeri” göçer devlet teşekkülleri boyların basit toplamı olarak değil boyları bir araya getiren soy bağı ilişkilerinden müteşekkil olan törel yapının işleyişinin etkisi olarak kabul edilmelidir. Söz konusu yapının normatif ifadesi olarak töre farklı isimler altında farklı tarih ve mekanlarda ortaya çıkan bir bütünlüğü gösterir. Töre hem momentin (verili yer ve zamanda bulunan somut göçer toplumsal formasyonunun) hem de tarihsel yapının anahtarını oluşturur.

Töreyi anlama sürecinde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da kandaş step toplumunun ideolojik örüntüsü olarak töre ile yazılı olmayan normatif önermelerin toplamına verilen genel bir ad olarak töre arasındaki sınırı çizmektir. Bu bağlamda töre tüm yazısız kuralları değil, belirli bir toplumsal yapı içerisindeki toplumsal formasyonun yeniden üretiminde etkili olan normatif pratikleri kapsamaktadır. Söz konusu normatif yapı ise üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyete dayanan Kandaş soy bağı örgütlenmesidir. Bu noktada töre, kandaş soy bağı örgütlenmesinin işleyişini düzenleyen, devamlılığını sağlayan ve üzerine oturduğu göçer üretim tarzının genel çerçevesinin savunulması işlevini üstlenen normatif pratiklerin genel bir örgütlülüğü olarak adlandırılabilir. Kandaş toplumsallığın yeniden üretilmesi ve göçer üretim tarzının genel çerçevesinin savunulması işlevi bize töre ile geleneğin üst üste bindiği bir düzlemde bunları birbirinden ayırma imkânı de verecektir.

Töre ile gelenek, özellikle kandaş toplumsallığın hâkim olduğu bir dönemde birbirlerinden ontolojik olarak ayrılabilir şeyler değildirler, ayırım olsa olsa analitik olarak ve yukarıda verilen toplumsal işlev üzerinden yapılabilecektir. Ayrıca ilgili toplumlar da böyle bir ayırımı yapmamaktadırlar. Kandaş örgütlenmenin ve göçer üretim tarzının

tasfiye olmaya başladığı yahut tasfiye olduğu dönemlerde ise töre ile gelenek arasındaki ayırım belirginleşecektir. Göçer üretim tarzı ve kandaş örgütlenme tasfiye olurken, step göçerlerinin toplumsal yapılarını yeniden üretmeye yönelik normatif pratikler ve ideoloji yerini ortaya çıkan yeni toplumsallığın normatif pratiklerine ve ideolojisine bırakacaktır. Anılan süreç içerisinde töre adını verdiğimiz yapı da yavaşça tasfiye olacak ve törel pratikler ya geride bırakılacak ya da yeni toplumsallık içinde asimile edilecek; ama son kertede töre olma niteliklerini kaybedeceklerdir.

Göçer üretim tarzının genel çerçevesinin korunması ve kandaş toplumsallığın yeniden üretiminde töre başlığı altında değerlendirebileceğimiz pratikler gibi doğrudan etki üretmeyen pratikler ise söz konusu süreçleri daha az hasarla atlatacaklar ve yeni oluşan toplumsallığa, anılan toplumsal kurgunun talep ettiği ideolojik çerçevede dahilinde aktarılacaklardır. İşte, Göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallıkla doğrudan bir ilişki içinde bulunmayan bu nedenle de sınıf yapısının ve toplum kurgusunun değişmesi esnasında tasfiye edilmeyen yahut asimilasyon yoluyla temellük edilmeyen bu pratikler gelenek adı altında aktarılmaya devam edeceklerdir. Beslenme alışkanlıkları, ölü gömme adetleri gelenek adı altına toplayabileceğimiz bu pratiklerin önde gelenleridir; ki göçer üretim tarzı ve kandaş toplumsallığın tasfiye olduğu dönemlerde dahi karşımıza çıkan step askeri demokrasilerine ait olan ölü aşısı yahut ağaçlara çaput bağlama, mezarlara saz bitkisi dikme gibi pek çok pratik bu daireden sayılabilecektir. Söz konusu pratikler kandaş toplumsallığın tasfiye olmasını takiben ortadan kalmamış ve göçerlerin dahil olduğu yeni toplumsal kuruluşlar içinde korunabilmişlerdir.

Gelenek içinde sayılan bu pratikler elbette ki toplumsal formasyonun yeniden üretiminde birer kenar süsü değildirler ve dün nasıl ki kandaş toplumsallığın yeniden üretimi ve ideolojisine katılıyorlarsa sonrasında da dahil oldukları toplumda işlemişlerdir. Burada önemli olan gelenek dairesine giren pratiklerin töreden farklı olarak kandaş toplumsallık ve göçer üretim tarzının korunması ve yeniden üretilmesi için bir zorunluluk teşkil etmemeleridir. Burada son olarak altı çizilmesi gereken şey, yukarıda töre ile gelenek arasında kurulan ayırımın apriori bir işlevselciliği çağdırmaktan sakınılması şartıyla geçerli olduğudur.

Pratikler statik bir düzlemde işlev kazanmadıkları ve toplumsal işlevleri kendilerinde içerilmiş olmadığı için bir pratik yahut pratik setinin töre dairesine mi girdiği yoksa gelenek mi olduğu ilgili toplumsal formasyonun kuruluşuna ve özellikle de çelişkiler ile sınıf mücadelelerinin güncel biçimlenişine de bağlıdır. Bir toplumsal formasyon için gelenek olarak tanımlanabilecek bir pratik seti, başka bir durumda kandaş örgütlenmeye yaslanan boyların mücadeleleri belirli adetleri sembol olarak benimsediğinde kandaş örgütlenmenin yeniden üretimine yoğun ve doğrudan bir biçimde dahil olabilecek ve bu bağlamda töre dairesine girebilecektir.

Türk yazıtlarından öğrendiğimiz üzere töre budundan türemektedir. Bu törenin kandaş toplumsallığın yeniden üretimi ve göçer üretim tarzının genel çerçevesinin korunması sürecinde işleyen törel ve yazısız normatif pratiklerin bütünü olduğu savımızla da örtüşmektedir. Daha önemlisi ise budundan türeme, budun soy bağı ilişkileri ve anılan ilişkiler kapsamında tikel özneler ve soy bağı birimlerinin örgütlenmesi olduğu göz önüne alındığında, göçer töresinin soy bağı düzeni içinde ortaya çıktığı anlamına gelmektedir. Törenin kaynağının budun olması, *tengri* ve kağanın töre ile ilişkisinin dolaylı karakterini bize göstermektedir. Töre ne Tengri'den gelmekte ne de kağan tarafından bahşedilmektedir. O hareketli üretim araçları üzerinde kolektif hakimiyete dayalı kandaş toplumsallığın yeniden üretimi ve korunması sürecinde işleyen ve kaynağı kandaş toplumun ta kendisi olan bir yapısal örüntüdür ve budunun kolektif varlığına işlenmiştir. Törenin anılan karakteri onun kandaş toplum ile olan yapısal bağıntısını gözler önüne sermektedir. Göçer töresi yönetici bir sınıfın hukuk ihdas etmesinden çok kandaş toplumsallığın kendini koruması sürecinin ifadesidir ve kağan başta olmak üzere kandaş önderler törenin kaynağı değil, onun memurudurlar.

Törenin en temel özelliklerinden biri budunun kolektif varlığına işlenmişliği dolayısıyla kazandığı zamansal sürekliliktir. İl değişebilir, kağan değişebilir ama sürüleri ve kandaş örgütlenmesi ile boy durduğu müddetçe töre değişmeden varlığını devam ettirecektir. Göçer toplumun mekan ile kurduğu ilişkinin ve boylar arası siyasal birlikteliklerin esnek niteliği töreye, boy birliklerini, coğrafi alanları ve kağanlar ile diğer liderleri aşan bir

zamansal süreklilik sağlamıştır. Sayılan tüm bu faktörlerin değişmesi, şayet törenin kaynağı ve dayanağı olan kandaş boy örgütlenmesi dönüşmemiş yahut ortadan kalkmamışsa törenin değişmesi ile sonuçlanmayacaktır. Bu bağlamda Orta Asya Türklerindeki “*il gider töre kalır*” vecizi göçerlerin mistik bir devlet mefhumunu yüreklerinde taşıması olarak değil, siyasal yapılanma değişse de göç yolu tutulup il terk edilse de boya bağlı örgütlenmeleri dolayısıyla törenin boylar var oldukça varlığını sürdüreceği biçiminde de okunabilecektir.

Töre basitçe emirlerden ve yasaklardan müteşekkil boyla sınırlı bir normlar dizgesine indirgenemez. Orta Asya göçerleri için töre, toplumsal formasyonun kendini yeniden üretme sürecinde gelişen pratiklerin bir bütününe ve bu pratiklere ilişkin soyutlamaların, semantik pratiklerin ve toplumsal formasyonun yeniden üretiminin dile gelmiş biçimlerine ve söylemlere yani Orta Asya göçerlerinin ideolojisine karşılık gelir.²⁴³¹ Söz konusu ideoloji sadece boy içi ilişkileri düzenlemez, boylar arası ilişkilerin bütününe şamildir. Ancak törenin kapsamı bununla da sınırlı değildir: Törenin mekan içerisindeki sürekliliği zaman içerisindeki sürekliliği ile örtüşür. Bu husus göçer üretim tarzının tartışılması sürecinde irdelenmemiş olup bu tarzın anlaşılmasında ve açıklanmasında esaslı önemi haizdir.

Törenin ideolojiye denk düştüğü noktada, kamu hukukunun incelenmesi hem basitçe normların tespit edilip kayıt altına alınmasının hem de iktisadi faaliyet olarak sınırlanabilecek (iktisadi-siyasi ayrımının gerçekleşmediği kapitalizm öncesi toplumlarda bunun mümkün olmadığı da bilinmelidir) bir takım pratiklerin yansımalarının araştırılmasının ötesinde bir çabaya, toplumsal formasyonun yeniden üretimi sürecinde işleyen ve norm düzeyine ancak soyutlamalar dolayısıyla aktarılan görelilik olarak özerk bir pratikler dizgesinin tespit edilmesi çabasına tekabül edecektir. Toplumdan ayrıksılaşmış bir egemen sınıfın, egemen sınıfa hizmet eden ve toplumdan yalıtılmış bir silahlı gücün, toplumdan ayrıksılaşmış bir yönetsel yapı olarak devlet aygıtının ortada

²⁴³¹ (Saltuklu, 2019: 62)

olmadığı bir durumda hukuk, toplumun üzerinde asılı duran (ahlak ve din gibi diğer normatif düzenlemelerden ayrı olan) bir alan olarak tasvir edilemez.

Buna bağlı olarak da töre, göçer üretim tarzının ve step askeri demokrasilerinin hakim yahut etkin olduğu dönemlerde bu günkü anlamıyla bir hukuk normları dizisi olarak kavranamaz. Step toplumlarının kandaş örgütlenişleri bağlamındaki bütünsel karakterleri törenin bütünselliğini vurgulamamızı gerektirmektedir. Geline nokta da töre için göçer toplumsal örgütlenmesinin normatif pratiklerinin bütünsel örgütlülüğü denilebilecektir. Bu bağlamda töre hukuk olarak nitelenmesine olanak vermeyen bir ön-sınıf düzleminde, ön sınıfların çatışma ve çelişkilerinin kayıtlarını da bünyesinde taşıyan, örgütlenme süreçlerinde içerilmiştir. Bir nevi göçer örgütlenmesinin arka planda işleyen, her zaman görülmesi mümkün olmamakla beraber örgütlenmenin yeniden üretiminin güncel bir sorun olarak yüzeye çıktığı noktada, çatışma hatları boyunca harekete geçen ve çatışmanın çözümlenme koşulları dahilinde biçimi güncellenen, normatif pratiklerden müteşekkil ideolojik formasyona karşılık gelmektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan açıktır ki diğer norm dizilerinden bütünüyle ayrı, özgül bir hukuk alanının bulunmaması törenin bugüne ait terimlerle çözümlemesini güçleştirmektedir. Hukuk terimi için mevcut kavramsallaştırma sorunu “kamu hukuku” terimi için daha da net bir şekilde geçerlidir. Toplumun iktisadi ve siyasi, kamusal ve özel kategorilerinin ayrılığı üzerinden tahayyül edilmediği göçer toplumun üretim ilişkileri ve toplumsal formasyonun yeniden üretim sürecinde tebarüz eden bütünsel yapısı bağlamında “töre” kavramının burjuvazi sonrası hukuk terminolojisi ile düşünülmesi mümkün değildir. Göçer üretim tarzı üzerine yürütülen analiz ilgili toplumların içinde buldukları yaşam pratiklerinin düzenlenmesinde bugünkü düzenlemeleri anlamlandırmak için gerekli olan ayrımların doğrudan kullanılamayacağını gösterse de farklı norm setleri arasında hiçbir farklılaşma olduğu da söylenemez.

Velhasıl Orta Asya göçerlerinin kamu hukukunun somut biçimlerinin tespiti, anılan somut biçimleri ve buna eklenen soyutlamalar olarak normları oluşturan pratiklerin; yani ideolojinin incelenmesini gerektirmektedir. Bu ise bizi normların çok ötesine, inanç

pratiklerinden²⁴³² sanatsal üretime²⁴³³ kadar uzanan bir düzlemde toplumun kendisine ilişkin kurgusuna, toplumsal formasyonun yeniden üretimin sürecinde toplumunun kendi muhayyilesini pratikleri dolayısıyla inşasına götürecektir.

Göçer üretim tarzı etrafında ve kandaşlık dahilinde örgütlenmiş olan step askeri demokrasileri söz konusu olduğunda töre normatif düzlemi aşan, bütünsel bir karakter arz etmektedir. Törenin ideolojik karakteri, Orta Asya göçerleri nezdinde törenin toplumsal formasyonun yeniden üretilebilmesi çerçevesinde anlaşılmasını beraberinde getirmiştir. Hareketli üretim araçları üzerinde kurulan hakimiyet ve step askeri demokrasilerinin Kandaşlığa dayalı bir biçimde örgütlenmelerine bağlı olarak töre, burjuva hukukunun kendine ilişkin tasavvurunda rastladığımız gibi toplumun üzerinde duran bir sarkaç, adalet adı verilen soyut mefhumun ölçülmesi amacıyla kullanılan bir aygıttan çok toplumsal formasyonu oluşturan ilişkiler ve düzenliliklerin normatif ifadelerinin bütünüdür. Kandaş örgütlenmenin bir sonucu olarak toplumsal iktidarın topluma içkinliği töre ile toplumsal formasyonun dirliği ve düzenini birbirine eşlemektedir. Törenin anılan bu niteliği, göçer toplumlarının dağılma evrelerinin törenin bozulması ile eş tutulması biçiminde anlatılara sinmiş olan motifte kendini açık bir biçimde göstermektedir.

Töre, bütünsel karakteri ve siyasal iktidarın step toplumlarının Kandaş örgütlenmeleri düzeyinde henüz toplumdan ayrı bir kaynaktan yahut yerde konumlanmadığı durumda

²⁴³² Göçer inancı ve dini elinizdeki çalışma kapsamında otlak ve su kaynakları üzerindeki hakimiyetin inanç düzeyindeki ifadesi olan Iduk yer-su kültü bağlamında sınırlı olarak ele alınmıştır. Söz konusu sınırlılığın temelinde dinler tarihi ve antropolojisinin başlı başına bir disiplin olması yatmaktadır. Okumakta olduğunuz çalışmanın yazarının söz konusu alanlarda bir uzmanlığı olmadığı için göçer inancının etraflı bir biçimde ele alınması bilimsel olarak sorunlu olacaktır ve bu nedenle de göçer inancı, göçer üretim tarzı ve töre arasındaki ilişkiler tez çalışması ışığında yürütülecek olan gelecek çalışmalarda ele alınacaktır.

²⁴³³ Göçerler söz konusu olduğu durumda kalıcı sanatsal üretimin (sözlü üretim dışında, somut formlar içinde aktarılabilen ve dolayısıyla üretildiği dönemdeki formu ile bir şekilde korunabilen) en önemli kaynaklarından biri de halı/kilimdir. Göçer ideolojisini belirleyen pek çok unsur soyutlanmış biçimler halinde halılar ve kilimlere aktarılır. Örneğin Pazırık halısı, her ne kadar işleme tarzı İran kökenli olsa da Ahamenid bezeme geleneğindeki İskit etkisini de hesaba kattığımızda hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş İskit/saka toplumu için uygun niteliğinde olan göksel at tasvirleri ihtiva etmektedir. Hayvancılıkla uğraşan ve büyük ölçüde animistik bir inanç örüntüsüne sahip olan step göçerlerinin halılarında atlar ve onun bir önceki varyasyonu olan geyikler başta olmak üzere animistik inancın dayanağı olan pek çok hayvan, aşırı stilize biçimlerde temsil edilmektedir. Söz konusu temsiller bize göçerlerin toplumlarının üzerine kurulduğu üretim tarzı ve içinde yaşadıkları ideolojik örüntüyü stilize biçimler dolayısıyla halılarında yeniden ürettiklerini göstermektedir (Atabekov ve Yusupov, 1996: 32; Cumaniyazova, 1999)

topluma dair ne varsa kapsamaktadır. Bu bağlamda ideolojinin uzandığı her yer aynı zamanda törenin izlerini taşımaktadır. Törenin söz konusu bütünsel karakterinin bir sonucu olarak töreden bahsederken aslında yapıyı oluşturan pratiklerden bahsetmemiz gerekmektedir. Bu pratikler, yer geldiğinde normatif pratikler (yasalar), semantik pratikler (anlatılar, mitler), rit pratikleri (şamanlık ve sair inanç pratikleri), üretime ilişkin pratikler, kurumsal pratikler, ahlaka ilişkin pratikler gibi pek çok biçim edinebilmektedirler. Fakat son kertede varacağımız yer hareketli üretim araçları üzerinde hakimiyet kurmuş ve *kandaş* bir biçimde örgütlenmiş olan step göçerlerinin ideolojik formasyonlarının genel örgütlülüğü olarak yapının bir soyutlamasıdır.

Törenin kapsayıcılığına bağlı olarak step toplumlarındaki her türlü pratik ve ilişki törenin bir uzantısı olarak kavranmaktadır. Öyle ki, anılan toplumlarda özne olabilmek; soy bağı hukuku kapsamında bir boya dahil olup üretim araçlarına dokunabilmek ve onlardan bir özne olarak aracısız yararlanabilmek, törenin çerçevesi içine girmeyi gerektirmektedir. Bir kimse töre adı verilen pratik setleri ile uyumlu bir yaşam sürdürebilecek durumda ise yani ilgili boy ile iletişim kurabilecek (dildaşlık) ve üretim sürecine katılabilecek (göçer olmak yahut olma yönünde çaba sarf etmek) nitelikleri haiz ise bir özne olarak boy yapısına dahil olabilmektedir.

Töre başlığı altında toparlanabilecek normatif pratiklerin büyük bir kısmı göçer üretim tarzı içerisine aktarılan pratik setlerine bağlı olarak göçer üretim tarzı ve *kandaş* toplumsal kuruluşun gelenekleri aracılığıyla taşınmaktadır. Esasen yazısız olan töre, somut biçimlerini *kandaş* toplumun geleneklerinde bulmaktadır.

Töre ile gelenek arasındaki bağıntıdan bahsetmek törenin statik bir normlar seti olduğunu ima etmek anlamına gelmez. Töre gelenekse o zaman durağandır gibi bir önerme temelde ne töre ne de gelenek denilen mefhumları ve bilhassa *kandaşlığa* dayalı örgütlenmiş toplumları anlamadığımızı göstermektedir. Töre ile gelenek arasındaki ilişki, töre tarafından bir geleneğin -üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyet rejimi ve *kandaş* örgütlenme- yani göçer üretim tarzının genel çerçevesinin korunması üzerine kuruludur. Boylar dolayısıyla temsil edilen göçer üretici kitlelerin sınıf menfaatlerinde somutlaşan

bu koruma talebi uyarınca töre geleneğin bir yansıması değil geleneği koruma sürecinde keşfedilmiş olan ve keşfedilmeye devam edecek olan normatif niteliği baskın üst yapısal pratiklerin bir bütünüdür. Söz konusu pratikler üretim araçları üzerindeki kolektif hakimiyete yaslanan göçer üreticiler ile aile mülkiyeti başta olmak üzere göçer üretim tarzının dönüşümü doğrultusunda kandaş toplumun karşı karşıya kaldığı sınıfsal basınçlar arasındaki çelişki ve bu çelişki üzerine cereyan eden sınıf mücadelelerinde keşfedilmiş oldukları ve keşfedilmeye devam ettikleri için töre, statik değil sınıf mücadelelerinin şiddeti ve frekansı ile bağlı bir dinamik yapı olarak düşünülmelidir. Bu noktada en temel örneklerden biri kurultayların töreyi somut olarak ifade etme, yani norm ihdas etme yetkileridir. Kurultayların söz konusu yetkileri, boyların kurultaylar nezdinde temsil ediliyor olmaları bağlamında kandaş toplumun kendisini dönüştürmeye/tasfiye etmeye yönelmiş basınçlara karşı verdiği ve göçer üreticilere dayanan sınıf tepkilerinin normatif pratikler olarak somutlaşmasına olanak vermektedir. Söz konusu normatif pratikler ise töreye dahil olmaktadır. Böylece, sınıf mücadelesinin güncel koşullarına uygun tepkiler normatif pratiklere dönüştürülebilmekte ve göçer üretim tarzı ile kandaş toplumsallık savunulabilmektedir.

Göçer töresi en temelde göçer üretim tarzına bağlı toplumsallığın verili biçimiyle yeniden üretilmesini işlevini yerine getirmektedir. Anılan işlev, göçer toplumunda belirleyici olan iki baskı çelişki alanının düzenlenmesinde özellikle önemlidir. Söz konusu çelişki alanlarından ilki sürüler üzerindeki aile/oba mülkiyeti ve otlaklar-su kaynakları üzerindeki kolektif mülkiyetin çelişkili birliği bağlamında toplumun üretim araçları ile girdiği ilişkinin düzenlenmesidir. İkinci baskın çelişki alanı ise göçer üretici birimlerin bir araya getirilmesi yani boyların ve boylar arası/üstü yapılanmaların oluşması süreçlerinde göçer üretim tarzının bir gerekliliği olan görelî olarak bağımsız üretici birimler ile bunların dahil olduğu yapının bütünselliği arasındaki çelişkili ilişkilerin belirlenmesidir.

Üretim araçları ile olan ilişkilerin belirlenmesi sürecinde törel pratiklerin önemli işlevlerinden biri aile mülkiyeti pratikleri ile kolektif mülkiyet pratikleri arasındaki çelişkili ilişkili düzleminden türeyen ve göçer üretim tarzına özgü ön-sınıf düzeninin

korunmasıdır. Bu bağlamda töre ön-sınıf düzeninin sürekliliğini korumak ve bu bağlamda ak budun ve kara budun arasındaki çelişkileri verili toplumsallığın sınırları içinde tutmak bağlamına işlemektedir. Töre ile kurulan toplumsal yapı bu bağlamda ak budun ve kara budun arasındaki sınıfsal çatışmaların sınırlanması ve ertelenmesine ve bunu takiben ak ve kara budunu sürüler üzerindeki kolektif denetim mekanizmaları, iç sömürü yasağı ve ülüş zorunluluğu etrafında bir araya getiren bir yapı arz eder. Söz konusu yapı temelde anılan ön-sınıfları eşitlemektense göçer topluluğunun işleyişinin temelinde olan aile mülkiyeti-kolektif mülkiyet birlikteliğini korumaya özgülenmiştir.

Törenin hiyerarşik bir düzenle neticelenen bir toplumsal kuruluşa vücut veren ama aynı zamanda sınıflaşma eğilimini sınırlayan yapısı üretim araçları ile girilen ilişkilerin belirlenmesi süreçlerinde somut bir biçimde karşımıza çıkar. Göçer töresi bir yandan orun-ülüş birlikteliği dolayısıyla servetin ak ve kara budun arasında eşitsiz dağılımını desteklerken diğer yandan aile mülklerini iç sömürü ilişkilerine karşı koruyan ve toplumun her üretici biriminin eşit olmasa da toplumsal zenginlikten pay almasını ve anılan payın korunmasını öngören yapısı ile bir yandan soya bağlı aristokrasi ile kara budun arasındaki servet eşitsizliğini üretirken diğer yandan da kara budunu ak budunun hizmetine girme, ak budun tarafından sömürülmeye karşı korumaktadır.

Göçer askeri demokrasileri tasfiye olmaya, *kandaş* örgütlenmeden devlet tipi bir örgütlenmeye geçilmeye, göçer toplumları içinde iç sömürü üzerinde yükselen bir sınıf ortaya çıkmaya başladıkça, töre *kandaş* bir örgütlenme içindeki bütünsel anlamı dışında, münhasıran “yasayı” karşılayacak biçimde; yani normatif biçimine indirgenerek kullanılmaya başlanacaktır. Törenin bütünsel-ideolojik biçimden normatif biçime indirgendiği bu süreç aslında ilgili göçer toplumun *kandaş* örgütlenmeden devlet tipi bir örgütlenmeye geçişine paraleldir. *Kandaş* örgütlenmeden devlet tipi örgütlenmeye geçiş sürecinde toplumsal iktidarın *gensin* kolektif iktidarı olmaktan çıkıp bir yönetici sınıfın toplum üzerinde, mevcut sömürü biçiminin genel çerçevesini korumak ve sürdürmek için kullandığı baskı ve sömürü pratiklerinin bir birlikteliğine dönüşmesi²⁴³⁴ toplumsal

²⁴³⁴ Bkz. (Engels, 2017; Lenin, 1976)

iktidarın toplumun kolektif edimi, varoluğu, egemenliği olmaktan çıkıp yönetici sınıfın toplum üzerindeki egemenliğine dönölmesine beraberinde getirmektedir. Söz konusu dönüşüm, toplumsal iktidar ile toplum arasındaki ilişkiyi egemen sınıf ve toplumsal iktidar arasındaki ilişki ile değiştirirken toplumsal formasyonun yeniden üretimi de *gensin* kolektif yetki, sorumluluk ve hakkı olmaktan çıkmakta ve egemen sınıfın koyduğu normatif sınırlar ve bu sınırlar boyunca ihdas edilen hukuk pratiklerinin bir sonucu olarak tasavvur edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Moğolların Gizli Tarihçesi [Moğolların Kırmızı Kitabı]* (2011). Kabalıcı Yayınevi.
- ABEŞİ, H. A. (2019). *Türk Kavimleri Tarihi* (D. Ahsen Batur, Çev.). Selenge.
- ABÉLÈS, M. (1981). Sacred Kingship and Formation of the State. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s. 1-13). Mouton Publishers.
- ACIPAYAMLI, O. (1962). İptidailerde Ölü Gömme ile İlgili Bazı Pratikler ve İzahları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 20(3-4), 245-254. <https://dergipark.org.tr/en/pub/dtcfdergisi/issue/66738/1043679>
- AGACANOV, S. G. (2003). *Oğuzlar*. Selenge Yayınları.
- AGAJANOV, S. G. (1998). The States of the Oghuz, Kimek and the Kıpçak. Asimov, M. S., & Bosworth, C. E. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume IV The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the Fifteenth Century Part One: The Historical, Social and Economic Setting* (s. 61-67). Unesco Publishing.
- AĞIRNASLI, N. (2016). Anadolu'nun Fethini Kolaylaştıran Faktörler. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (39), 171-185. <https://doi.org/10.21563/sutad.187006>
- AHİNCANOV, S. M. (2014). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. Selenge Yayınları.
- AHMETBEYOĞLU, A. (2005). Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları. *Bellekten*, LXIX(254), 1-11. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbellekten/issue/55963/778021>
- AIGLE, D. (2014). *The Mongol Empire Between Myth and Reality*. Brill.

- AKIN, H. (2011). *Ortaçağ Avrupası'nda Cadılar ve Cadı Avı*. Phoenix Yayınevi.
- AKYÜZ, Ç. (2017). Savaş Metafiziği ve Sembolik Silahlar Bağlamında Bağış Destanı. *TÜBAR*, XLII(2017-Güz), 27-44. <https://doi.org/10.17133/tubar.365340>
- ALP, S. (2002). *Hitit Çağında Anadolu: Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. TÜBİTAK.
- ALTHUSSER, L. (2016). *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*. Can Yayınları.
- ALTHUSSER, L. (2018), *Felsefede Marksist Olmak*. Can Yayınları.
- AMİN, S. (2006). *Modernite Demokrasi ve Din*. Özgür Üniversite Kitaplığı.
- ANTHONY, D. W. (2009). The Sintastha Genesis: The Roles of Climate Change, Warfare, and Long Distance Trade. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. İçinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s 47-73). Cambridge University Press.
- ARADI, É. (2010). The Yue-chis, Kushans and Hephthalithes. *Journal of Eurasian Studies*, II(2), 45-56.
- ARSAL, S. M. (2014). *Türk Tarihi ve Hukuk*. Türk Tarih Kurumu
- ASAD, T. (1979). Equality in Nomadic Social Systems? Notes Towards the Dissolution of an Anthropological Category. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s. 419-428). Cambridge University Press.
- ASİMOV, I. (2019). *Bilim ve Buluşlar Tarihi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- ATABEKOV, A. & YUSUPOV, H. (1996). Ancient Iranian Nomads In Western Central Asia. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations*

of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250 (s. 23-33). Unesco Publishing.

ATAGARRIEV, E (1997). Selçuklular ve Ataları. *Erdem*, 9(27), 943-953.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/erdem/issue/44394/549357>

ATALAY, C. (2014). Asya Hun Devletinde Mao-Tun (Metehan) Dönemi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (16), 107-109. [10.18493/kmusekad.70255](https://doi.org/10.18493/kmusekad.70255)

AUGUSTİNUS (2008). *İtirafılar*. San Antuan Kilisesi

AVCIOĞLU, D. (1983). *Türklerin Tarihi İkinci Kitap*. Tekin Yayınevi.

AVCIOĞLU, D. (1985). *Türklerin tarihi Birinci Kitap*. Tekin Yayınevi

AVIRMED, E. (2011). Juan-Juan'ların çöküşü ve Dağılışı. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 18(2), 23-29.
[10.1501/Trkol_0000000220](https://doi.org/10.1501/Trkol_0000000220)

AYAZ, B. (2013). Başkurlarda Kan Bağı ve Evlilik Dışı Akrabalık İlişkilerine İki Örnek: “Kıyametlik Ata-Ene” Ve “Kuşamat”. *Türkbilig*, 2013(26), 63-66.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/turkbilig/issue/52817/697625>

AYDIN, M. (1997). Türklerin Dînî Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (4), 1-9.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26299/277137>

AYDOĞMUŞOĞLU, C. (2013). Safevî, Kaçar ve Babür Bayrakları Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, XIII(2), 51-59.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetdid/issue/34461/380746>

AYDIN, E. (2006). Tonyukuk Yazıtında Geçen Ek Tag Üzerine. *Belleten*, LXX(257), 1-11.

- AYNAKULOVA, G. (2006). Kırgızlarda Evlilik ve Evlenme Törenleri. *Milli Folklor*, 18(72), 95-106.
- AYÖNÜ, Y. (2009). Dördüncü Haçlı Seferi'nin Batı Anadolu'nun Türkleşme Sürecine Etkisi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), 5-20.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid/issue/5058/68965>
- AYSEVENER, K. (2001). *Colingwood'un Tarih Felsefesi*. İmge Kitabevi Yayınları.
- ВАСЮТИН, С. А. (2010). Ревизия Сталинского Марксизма В Отечественных Исследованиях Социально-Политической Организации Кочевников Конца 1960-Х- Середины 1980-Х Гг. *альманах исследований всеобщей истории XVI—XX вв.* 7. 271-274.
- BAĞDATLI ÇAM, F. (2015). Avrasyalı Atlı-Savaşçı Kadınlar: Amazonlar'ın Gerçekliği Üzerine Yeni Gözlemler. *Höyük*, (8), 71-94.
- BAKIR, A., & ALTINGÖK, A. (2011). Klasik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan-İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI(2), 361-422.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5063/69066>
- BALDICK, J. (2016). *Hayvan ve Şaman, Orta Asya'nın Antik Dinleri*. Hil Yayın.
- BARBARUNOVA, Z. A. (1995). Early Sarmatian Culture. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s. 121-135). Zinat Press.
- BARISITZ, S. (2017). *Central Asia and the Silk Road Economic Rise and Decline over Several Millenia*. Springer.
- BARNARD, A., & SPENCER, J. (2005). Adoption and Fostering. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s. 8-9). Routledge.

- BARNES, K. (1938). Asiatic Russia-Storehouse of Mineral Wealth. *Far Eastern Survey*, 7(14), 157-163. <https://doi.org/10.2307/3023231>
- BARTOLD, V. (2014). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*. Selenge.
- BASALLA, G. (2008). *Teknolojinin Evrimi*. TÜBİTAK
- BAŞTAV, Ş. (1941). Sabir Türkleri. *Bellekten*, V(17-18), 53-99. <https://belleten.gov.tr/tam-metin-pdf/654/tur>
- BAYAT, F. (2008). Sosyo-Kültürel ve Sosyo-Ekonomik Bağlamda Yengi Kün (Nevruz): Mitolojik Olgudan Mitolojik Kurguya. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 139-148. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/223510>
- BAYDEMİR, H. (2010). Bâbürnâme’de Folklorik ve Etnografik Unsurlar. *Gazi Türkiyat*, 2010(7). 107-134.
- BAYKUZU, T. D. (2005). Güney Hunları ve Hun Flütünden On Sekiz Şarkı. *Bilig*, 2005(33), 101-118.
- BAYKUZU, T. D. (2006). Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII.-VIII. Yüzyıl). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXI(1), 1-18. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid/issue/5052/68859>
- BAYKUZU, T. D. (2008). Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar. *Bilig*, 2008(44), 195-210.
- BEATTIE, J. (2005). *Other Cultures: Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*. Routledge.
- BEDEL, B. (2017). Han Wu Di Döneminde Batı Bölgesi’ne Yönelik Politika. *Current Research in Social Sciences*, 3(1), 35-49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/curesosc/issue/27471/269251>

- BELEK, K. (2019). Oğuz Boylarının Tanrı Dağlarındaki İzleri. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 165-176.
- BELL-FIALKOFF, A. (2000). Nomadic Migrations Nomads and Their Origins. A. Bell-Fialkoff (ed.) içinde, *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe*(181-187). Macmillan.
- BENDREY, R., CASSIDY, J. P., BOKOVENKO, N., LEPETZ, S., & ZAISTEVA, G. I. (2011). A Possible Case of ‘Poll-Evil’ in an Early Scythian Horse Skull from Arzhan 1, Tuva Republic, Central Asia. *International Journal of Osteoarchaeology*, (21), 111-118. [10.1002/oa.1099](https://doi.org/10.1002/oa.1099)
- BENJAMIN, C. (2018). *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE-250 CE*. Cambridge University Press.
- BEŞİRLİ, H. (2010). Yemek, Kültür ve Kimlik. *Milli Folklor*, 22(87), 159-169.
- BEŞİRLİ, H. (2011). Türk Kültüründe, Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esasında Değerlendirilmesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2011(58), 139-152.
- BÉTEILLE, A. (2005). Inequality. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s. 456-460). Routledge.
- BIRAN, M. (2005). *The Empire of Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge University Press.
- BIRAN, M. (2007). *Chinggis Khan*. Oneworld
- BİLGİN, A. (2005). Gök Tanrısı Terimi Üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 189-197.
- BİRKAN AKHAN, E. (2019). Oğuznâmelerde Orun ve Ülüş Paylaşımı. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(27), 564-579. <https://doi.org/10.12981/mahder.582547>

- BLOCH, M. (2005). Alliance. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s. 36-37). Routledge.
- BODMER, J. P. (2001). Selçuklular Anadolu'da. *Cogito*, (29), 33-46.
- БОГОЛЮБСКИЙ, С. Н. (1959). *Происхождение И Преобразование Домашних Животных*. Советская наука
- BOGUSLAVSKY, B. M., KARPUŞIN, V. A., RAKİTOV, A. I., ÇERKİTİN, V. Y., & EZRİN, G. I. (1990). *Diyalektik ve Tarihsel Materyalizmin Alfabeti*. Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- BOKOVENKO, N. A. (1995a). History of Studies and the Main Problems in the Archaeology of Southern Siberia During the Scythian Period. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s. 255-261). Zinat Press. 255-261.
- BOKOVENKO, N. A. (1995b). Scythian Culture in the Altai Mountains. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (282-295). Zinat Press.
- BOKOVENKO, N. A. (1995c). Tuva During the Scythian Period. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s. 262-281). Zinat Press.
- BOKOVENKO, N. A. (2000). The Origins of Horse Riding and the Development of Ancient Central Asian Nomadic Riding Harnesses. Davis-Kimball, J., Murphy, E., Koryakova, L., & L. Yablonsky (ed.) içinde, *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age* (s. 304-310). Archaeopress.
- BOKOVENKO, N. A. (2004). Migrations of Early Nomads of the Eurasian Steppe in a Context of Climatic Changes. Scott, E. M. (ed.) içinde, *Impact of the Environment on Human Migration in Eurasia* (s.21-33). Kluwer Academic Publishers.

- BONNARD, A. (2004). *Antik Yunan Uygarlığı I – İlyada'dan Parthenon'a*. Evrensel Basım Yayın.
- BONTE, P. (1981). Kinship and Politics. The Formation of the State among the Pastoralists of Sahara and the Sahel. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s.59-86). Mouton Publishers.
- BOSSEN, C. (2006). War as Practice, Power, and Processor: A Framework for the Analysis of War and Social Structural Change. Otto, T., Thrane, H., & Vandkilde, H. (ed.) içinde, *Warfare and Society: Archaeology and Social Anthropological Perspectives* (s.89-102). Aarhus University Press.
- BOZDEMİR, M. (1982). *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- BROOK, K. A. (2018). *The Jews of Khazaria*. Rowman & Littlefield.
- BUHR, M. & KOSİNG, A. (1978). *Marksçı Leninci Felsefe Sözlüğü*. Konuk Yayınları.
- BURNHAM, P. (1979). Spatial Mobility and Political Centralization in Pastoral Societies. L'équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s. 349-360). Cambridge University Press.
- BURNS, E. (2015). *Marksizm Nedir?*. Yordam Kitap.
- BÜYÜKKARAKAYA, A. M. (2017). Tepecik-Çiftlik Neolitik Topluluğunun Demografik Özellikleri. *Folklor/Edebiyat*, 23(92), 79-98.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/fe/issue/39385/464430>
- CACHİN, M. (1965). *Sosyalizmin Işığında Bilim ve Din*. Sosyal Yayınlar.
- CAFEROĞLU, A. (1940). Tarihte Türklük ve Onun İçin Çalışanlar. *CHP Konferanslar Serisi: Kitap 16* (s.3-18). CHP.

- CAFEROĞLU, A. (1953). Türk Onomastiginde At Kültü. *Türkiyat Mecmuası*, 10, 201-212. [10.18345/tm.07732](https://doi.org/10.18345/tm.07732)
- СЕРЕГИН, Н.Н., ФОКИН, С.М., & КЛЮЧНИКОВ, Т.А. (2020). Ранние Пластинчатые Стремена Из Памятников Центральной И Северной Азии: Новые Находки И Возможности Культурно-Хронологической Интерпретации Изделий. *Вестник археологии, антропологии и этнографии*, 48(1), 34-42. <https://doi.org/10.20874/2071-0437-2020-48-1-4>
- CHANDEZON, C. (2015). “Animals, Meat, and Alimentary By-products: Patterns of Production and Consumption”. Wilkins, J., & Nadeau, R. (ed.) içinde, *A Companion to Food in the Ancient World* (s. 135-146). Wiley-Blackwell.
- CHASE-DUNN, C., HALL, T. D., NIEMEYER, R., ALVAREZ, A., INOUE, H., LAWRENCE, K., & CARLSON, A. (2010). Middlemen and Marcher States in Central Asia and East/West Empire Synchrony. *Social Evolution & History*, 9(1), 52-79. <https://escholarship.org/uc/item/3qp617c2>
- CHAVANNES, E. (2013). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*. Selenge Yayınları.
- CHEATER, A. P. (1991). *Social Anthropology an Alternative Introduction*. Routledge.
- CHEGINI, N. N. & NIKITIN, A. V. (1996). Sasanian Iran – Economy, Society, Arts and Crafts. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.35-78). Unesco Publishing.
- CHERNYKH, E. N. (2008). The “Steppe Belt” of Stockbreeding cultures in Eurasia During the Early Metal Age. *Trabajos de Prehistoria*, 65(2), 73-93. [10.3989/tp.2008.08004](https://doi.org/10.3989/tp.2008.08004)
- CHERNYKH, E. N. (2009). Formation of the Eurasian Steppe Belt Cultures: Viewed Through the Lens of Archaeometallurgy and Radiocarbon Dating. Hanks, B. K., &

Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.115-145). Cambridge University Press.

CHEUNG KWAN, A. S. (2016). Hierarchy, Status and International Society: China And Steppe Nomads. *European Journal of International Relations*, 22(2), 362-383. <https://doi.org/10.1177/1354066115598385>

CHILDE, G. (2001). *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi*. Varlık Yayınları.

CHİBİLEV, A. A., S. V. BOGDANOV (2009). The Legacy of Nomadic Empires in Steppe Landscapes of Northern Eurasia. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 79(5), 473-479. [10.1134/S1019331609050104](https://doi.org/10.1134/S1019331609050104)

CHRISTIAN, D. (2000). Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History. *Journal of World History*, 11(1), 1-26. <https://www.jstor.org/stable/20078816>

CHRISTIAN, D. (2018). *A History of Russia, Central Asia and Mongolia Volume II: Inner Eurasia from the Mongol Empire to Today, 1260–2000*. Wiley Blackwell.

ÇİPOLLA, C. M. (1980). *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi*. Ötüken.

CLASTRES P. (2006). *Devlete Karşı Toplum*. Ayrıntı Yayınları.

COHN, N. (2020). *Binyılın Peşinde: Devrimci Binyılçılar ve Orta çağın Mistik Anarşistleri*. Kırmızı Kedi.

CRAWFORD, H. (2015). *Sümer ve Sümerler*. Arkadaş Yayınevi

CRIBB, R (1991). *Nomads in Archaeology*. Cambridge.

CULLER, J. (1985). *Saussure*. Afa

- CUMANİYAZOVA, M. (1999). Türkmen Halılarına Yansıyan Evren Anlayışı. *Erdem*, 10(28), 75-78. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44388/549224>
- CURTIS, G. (2018), *Mağara Ressamları*. Redingot.
- CZEGLÉDI, C. (1982). Contributions to the Microtoponymy of the Chuvash Republic. A. Róna-Tas (ed.) içinde, *Asiatische Forschungen Band 79: Chuvash Studies* (s. 19-43). Otto Harasowitz. 19-43
- ÇANDARLI ŞAHİN, A. (2016). Kuman/Kıpçaklarda Zanaat ve Konar-Göçerlik İlişkisi. *Türkiyat Mecmuası*, 26(2), 155-165. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuturkiyat/issue/26772/282720>
- ÇANDARLIOĞLU, G. (2008). Sarı Uygurlar (Kan-Chou Uygur Devleti) ve İpek Yolu. Kefeli, A. E., Taşağıl, A., Karagür, N. S., & Yılmaz, Ö. D. (ed) içinde, *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler* (s.108-121). Ötüken.
- ÇAPRAZ, E. (2018). Türk Kültüründe Mitolojik Bir Kahraman Olarak Âşıklar. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 23(43), 53-65. <https://doi.org/10.17133/tubar.376738>
- ÇERÇİ, F. (2003). Hunlar'da Sosyal Siyâsî Hayat ve Devlet-Halk İlişkileri. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 59-98. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erziefd/issue/5991/79736>
- ÇEŞMELİ, İ. (2014). Bronz Çağından Erken Orta Çağa Orta Asya Tapınakları. *Art-Sanat*, 2014(1), 19-33. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuarts/issue/8769/109622>
- ÇETİN, N. (2016). Bir Destan Kahramanı Olarak Alpamış'ın Sosyal Statüsü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(1), 328-339. <https://dergipark.org.tr/en/pub/pausbed/issue/34754/384384>
- ÇINAR, B. (2018). Türk Mitolojisindeki Geyiğin Divan Şiirindeki Ahuya Dönüşmesi. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 23(43), 67-85. <https://doi.org/10.17133/tubar.320130>

- ÇİLİNGİROĞLU, A. (2020). Ayanis Kalesi. Köroğlu, K., & Konyar, E. (ed) içinde, *Urartu: Doğu'da Değişim* (250-267). Yapı Kredi Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2020). Amaçbilimsel Açıdan Türkoloji ve Neyi Nasıl Eylemek Üzerine Tespitler. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 82-88.
- DAL, S. (2019). Uygurların 'At' Konulu Atasözleri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (14), 99-110. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uygur/issue/50967/620874>
- DALKESEN, N. (2008). İslam Öncesi Devirlerde Orta Asya'da Değişen Kadın Erkek İlişkilerinde Töre. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 441-449.
- DANDAMAYEV, M. A. (1979) Data of the Babylonian Documents from the 6th to the 5th Centuries B.C. on the Sakas. J. Harmatta (ed) içinde, *Prolegomenato the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, (s.95-109). Budapeşte.
- DANDAMAYEV, M. A. (1996). Media and Achaemenid Iran. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s. 35-65). Unesco Publishing.
- DAVIDOVICH, E. A. (1998). The Karakhanids. Asimov, M. S., & Bosworth, C. E. (ed.) içinde, *Civilisations of Central Asia Volume IV The Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the Fifteenth Century Part One: The Historical, Social and Economic Setting*. (s.119-144). Unesco Publishing.
- DAVIS, M. (2018). *Eski Tanrılar, Yeni Bilmeceler Marx'ın Kayıp Teorisi*. Yordam Kitap.
- DE BLOCQUEVILLE, H. C. (2000). *Türkmenler Arasında*. Kültür Bakanlığı.
- DE LA VAİSSIÉRE, E. (2015). The Steppe World and the Rise of the Huns. M. Maas (ed.) içinde, *The Cambridge Companion to the Age of Attila* (s.75-192). Cambridge University Press.

- DE LA VAÏSSIÉRE, E. (2020). The Turks and the other Peoples of the Eurasian Steppes to 1175. Curry, A., & Graff, D. A. (ed.) içinde, *The Cambridge History of War Volume II: War and the Medieval World* (s.151-180).
- DEDEYEV, B. (2009). Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(6), 126-135.
- DEMİRKENT, I. (1996). Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos. *Belleten*, LX(227), 59-72.
- DENİZ, A. (2016). *Habîbü's Siyer Adlı Eserin Selçuklular ile İlgili Kısımının Çeviri ve Değerlendirmesi* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ Tarihi) Ana Bilim Dalı.
- DETREZ, R. (2006). *Historical Dictionary of Bulgaria*. Scarecrow Press.
- DI COSMO, N. (1999). State Formation and Periodization in Inner Asian History. *Journal of World History*, 10(1), 1-40. <https://www.jstor.org/stable/20078749>
- DI COSMO, N. (2005). Mongols and the Merchants on the Black Sea Frontier (Thirteenth to Fourteenth Century): Convergences and Conflicts. Amitai, R., & Biran, M. (ed.) içinde, *Turco-Mongol Nomads and Sedentary Societies* (s. 391-424). Brill.
- DI COSMO, N. (2010). Ancient Inner Asian Nomads: Their Economic Basis and Its Significance in Chinese History. Sneath, D., & Kaplonski, C. (ed.) içinde, *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* (s. 10-42). Global Oriental.
- DI COSMO, N. (2011). Ethnogenesis, Co-evolution, and Political Morphology of the Earliest Steppe Empire: The Xiongnu Question Revisited. Brosseder, U., & Miller, B. (ed.) içinde, *Xiongnu Archaeology: Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia* (s. 35-48). Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität.

- DI COSMO, N. (2013). Aristocratic Elites in the Xiongnu Empire as Seen from Historical and Archaeological Evidence. Paul, J. (s.23-55) içinde, *Nomad Aristocrats in a World of Empires* (). Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- DI COSMO, N. (2014). Ancient Xinjiang Between Central Asia and China; The Nomadic Factor. *Anthropology & Archeology of Eurasia*, 34(4), 87-101. [10.2753/AAE1061-1959340487](https://doi.org/10.2753/AAE1061-1959340487)
- DI COSMO, N. (2015). China-Steppe relations in Historical Perspective. Bemman, J., & Schmauder, M. (ed.) içinde, *Complexity and Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. (s.49-72). Bonn.
- DI COSMO, N. (2017). Nurhaci's Gambit: Sovereignty as Concept and Praxis in the Rise of the Manchus. Ben-Dor Benite, Z., Geroulanos, S., & Jerr, N. (ed.) içinde, *The Scaffolding of Sovereignty: Global and Aesthetic Perspectives on the History of a Concept* (s.102-123). Columbia University Press.
- DI COSMO, N. (2018). The Relations Between China and the Steppe: The Xiongnu to the Türk Empire. Di Cosmo, N., & Maas, M. (ed.) içinde, *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran and the Steppe* (s.35-53). Cambridge University Press.
- DI COSMO, N., HESSL, A., LELAND, C., BYAMBASUREN, O., TIAN, H., NACHIN, B., PEDERSON, N., ANDREU-HAYLES, L., & COOK, E. R. (2018). Environmental Stress and Steppe Nomads: Rethinking the History of the Uyghur Empire (744-840) with Paleoclimate Data. *Journal of Interdisciplinary History*, XLVIII(4), 439-463. [10.1162/JINH_a_01194](https://doi.org/10.1162/JINH_a_01194)
- DIODORUS SICILUS (1935). *Library of History Book II*. Harvard University Press.
- DIYKANBAYEVA, M. (2010). Kırgız Adı Üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 205-210. [10.14222/Turkiyat1016](https://doi.org/10.14222/Turkiyat1016)

- DİLEK, İ. (2010). Sibiryada Türk Destanlarında Kahramanın Yeraltı ve Gökyüzü Dünyalarıyla İlişkileri Üzerine Bazı Tespitler. *Milli Folklor*, 22(85), 46-56.
- DİVİTÇİOĞLU S. (1992). *Nasıl Bir Tarih? (Kök Türkler, Karahanlılar)*. Bağlam Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (2004). *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*. Yapı Kredi Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU S. (2005a). *Orta-Asya Türk İmparatorluğu*. İmge Kitabevi Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU S. (2005b). *Oğuz'dan Selçuklu'ya: Boy, Konat ve Devlet*. İmge Kitabevi Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU, S. (2006). *Orta-Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma*. İmge Kitabevi Yayınları.
- DİVİTÇİOĞLU S. (2015). *Osmanlı Beyliğinin Kuruluşu*. Alfa Yayıncılık
- DİRENKOVA, N. P. (2014a). Altaylılar ve Teleütlerde Ateş Kültü. Bağcı, A. (ed.) içinde, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm* (s.103-116). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- DİRENKOVA, N. P. (2014b). Altaylılar ve Teleütlerde Boy, Boy Sınıflama Sistemi ve Evlilik Normları. Bağcı, A. (ed.) içinde, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm* (117-126). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- DİRENKOVA, N. P. (2014c). Teleüt Kamlık Dinine Ait Materyaller. Bağcı, A. (ed.) içinde, *Altay ve Teleüt Türklerinde Şamanizm* (s.9-101). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- DİYARBEKİRLİ, N. (2008a). İpek Yolu ve Türkler: Sanat, Kültür ve Mimariye Doğu-Batı Yolunda Yaptıkları Katkıları. Kefeli, A. E., Taşağıl, A., Karagür, N. S., & Yılmaz, Ö. D. (ed.) *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler* (ed. içinde. Ötügen. 15-31.

- DİYARBEKİRLİ, N. (2008b). Sunuş: İpek Yolu Üzerine. Kefeli, A. E., Taşağıl, A., Karagür, N. S., & Yılmaz, Ö. D. (ed.) içinde, *Dünden Bugüne İpek Yolu Beklentiler ve Gerçekler* (s.9-13) içinde. Ötüken.
- DOĞAN, M. S., & DOĞAN, C. (2004). Tarihsel Gelişim Sürecinde Yörükler. *Sosyoloji Konferansları*, (30), 15-29.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iusoskon/issue/9507/118827>
- DOKUR, İ. D. (2019). Uzaktan Gelip Uzaktan Savaşanlar, Turan Taktiğinin İktisadi Açıdan Değerlendirilmesi. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 147-173.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/50790/661809>
- DOLUKHANOV, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı*. İmge Kitabevi Yayınları.
- DRENNAN, R. D., HANKS, B. K., & PETERSON, C. E. (2011). The Comparative Study of Chiefly Communities in the Eurasian Steppe Region. *Social Evolution & History*, 10(1), 149-186.
- DREWS, R. (2005). *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*. Routledge.
- DROMPP, M. R. (2015). Strategies of Cohesion and Control in The Türk And Uyghur Empires. Bemman, J., & Schmauder, M. (ed.) içinde, *Bonn Contributions to Asian Archeology Vol 7: Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millenium CE* (s. 437-451). Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, vfgarch.press uni-bonn.
- DUKHOVNY, V. A., & SCHUTTER, J. L. G. (2011). *Water in Central Asia: Past, Present, Future*. CRC Press/Balkema.

- DUMAN, S. (2015). İslam Öncesi Türk Devletlerinde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(1), 51-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/guiibd/issue/51738/671732>
- DURAN GÜLTEKİN, Z. G. (2019). Türk Destanlarında Merkez Kahramanın Kutsal ve Dini Değerlere Yaklaşımı Üzerine Tespitler. *Türkbilig*, 2019(38), 223-230.
- DURMUŞ, İ. (1997). Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten*, LXI(231), 273-286.
- DURMUŞ, İ. (2017). Bozkır Kültür Çevresinde At, Göçer-ev ve Demir. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 19-34. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asyar/issue/36932/422410>
- DURMUŞ, İ. (2019). Kazakistan'da Sakalar. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 185-196. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asyar/issue/51378/649581>
- DÜZGÜN, Ü. K. (2012). Türk Destanlarında Merkezi Kahraman Tipinin Tipolojisi. *Folklor/Edebiyat*, (70), 9-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fe/issue/26035/274211>
- DVORNICHENKO, V. V. (1995). Sauromatians and Sarmatians of the Eurasian Steppes: The Transitional Period From the Bronze Age. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s. 101-104). Zinat Press.
- EBERHARD, W. (1943). Eski Çin Kültürü ve Türkler. *Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-29. <http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/2902>
- EBERHARD, W. (1945). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 1: Toba'ların Hayvancılığı. *Belleten*, IX(36), 485-496.
- EBERHARD, W. (1946a). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 2: Toba'larda Ziraat. *Belleten*, X(37), 81-96.

- EBERHARD, W. (1946b). Eski Türk Devletlerinin Ekonomisi Hakkında İncelemeler 3. *Bellekten*, X(38), 255-270.
- EBERHARD, W. (1947). Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar. *Bellekten*, XI(41), 15-26.
- EISMA, D. (2012). Agriculture on the Mongolian Steppe. *The Silk Road*, 10, 123-135.
- EKER, S. (2012). Orta Asya'nın Gizemli Halkı: Soğdlular, Soğd ve Soğdca. *Türkbilig*, (24), 77-92. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turkbilig/issue/52811/69743>
- EL-ÖMERÎ, Ş. b. F. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım -Mesaliku'l Ebsar*. Selenge.
- ELİADE, M. (1993). *Mitlerin Özellikleri*. Simavi Yayınları.
- EMECEN, F. M. (2000). Osmanlı'nın Batı Anadolu Türkmen Beylikleri Fetih Siyaseti: Saruhan Beyliği Örneği. Zachariadou, E. A. (ed.) içinde, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)* (s.34-40). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 34-40.
- EMECEN, F. M. (2010). *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*. Kitabevi.
- ENGELS, F. (1996). Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni'nden Parça. Yarkın, İ. (ed.) içinde, *Marx, Engels, Lenin, Stalin, Komintern & Clara Zetkin – Kadın Sorunu Üzerine* (s.13-29). İnter Yayınları.
- ENGELS, F. (2000). *Anti-Dühring*. İnter Yayınları.
- ENGELS, F. (2017), *Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*. Sol Yayınları.
- ENGİNGÜN, İ. (1995). Manas Destanında Şehir ve Bozkır. Gürsoy-Naskali, E. (ed.) içinde, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (s. 165-176). Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ENOKI, K., KOSHELENKO, G. A., & HAIDARY, Z. (1996). The Yüeh-Chih and Their Migrations. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.171-190). Unesco Publishing.
- EPIMAKHOV, A. (2002). Complex Societies and the Possibilities to Diagnose Them on the Basis of Archaeological Data: Sintastha Type Sites of the Middle Bronze Age of the Trans Urals. Jones-Bley, K., & Zdanovic, D. (ed.) içinde, *Complex Societies of Central Eurasia from the Third to the First Millennia BC: Regional Specifics in the Light of Global Models, Vol 1.* (s. 139-147). Institute for the Study of Man.
- ERALP, N. (1993). *Tarih Boyunca Türk Toplumunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar*. Türk Tarih Kurumu.
- ERCİLASUN, A. B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar. *Turkish Studies*, 4(8), 5-12. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.933>
- ERDEMİR, H. (2004). The Nature of the Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century. *Belleten*, LXVIII(252), 423-430.
- ERDENER, Y. (2015). Saz Kopuzdan Türemiş Olamaz. *Folklor/Edebiyat*, 21(81), 27-33.
- ERDÉLYİ, I. (1966). A Tomb of the Turkic Period in Northern Mongolia: A Report on One of the Discoveries of the Mongol-Hungarian Archaeological Expedition of 1963. *Belleten*, XXX(118), 197-203.
- ERDÉLYİ, I. (2013). Avarlar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII(2-K1ş 2013), 337-346. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34461/380773>
- ERDOĞAN, N. (2020). Sunuş. Kıvılcımlı, H. İçinde, *Osmanlı Tarihinin Maddesi* (s. 17-61). Yordam Kitap.

- ERENOĞLU, D. (2011). Kaşkay Türklerinde Sosyal Tabakalaşma. *Turkish Studies*, 6(4), 123-137. [10.7827/TurkishStudies.2842](https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.2842)
- ERGİNER, G. (1997). *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- ERIKSEN, T. H. (2004). *What is Anthropology*. Pluto Press.
- ERKOÇ, H. İ., & GÜRSES, K. (2019). Erken Orta çağlarda Gelibolu Yarımadası'na Yapılan Türk Akınları. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 246-274. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/46374/582889>
- EROGLU, H. (2019). Bozkır Taş İşçiliğinden Osmanlı Minyatürlerine Türk Düşünce ve Sanatı. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 14-39. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars/issue/46374/582866>
- FARROKH, K. (2005). *Sassanian Elite Cavalry AD 224-642*. Osprey Publishing.
- FERNÁNDEZ-GIMÉNEZ M. E (1993). The role of Ecological Perception in Indigenous Resource Management: a Case Study from the Mongolian forest-steppe. *Nomadic Peoples*, 1993(33), 31-46. <https://www.jstor.org/stable/43124050>
- FERNÁNDEZ-GIMÉNEZ M. E. (1999). Sustaining the Steppes: A Geographical History of Pastoral Land Use in Mongolia. *The Geographical Review*, 89(3), 315-342. <https://doi.org/10.2307/216154>
- FINDLAY, R., M. LUNDAHL (2017). *The Economics of the Frontier: Conquest and Settlement*. Palgrave Macmillan.
- FINLEY, M. I. (2006). *Antik Çağ Ekonomisi*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- FODOR, I. (1982). On Magyar-Bulgar-Turkish Contacts. Róna-Tas, A. (ed.) içinde, *Asiatische Forschungen Band 79: Chuvash Studies* (s.45-81). Otto Harasowitz.

- FOG, A. (2013). "Why are cultures warlike or peaceful? Test of regality theory on 186 non-industrial Societies". <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-372631>. (27.04.2020).
- FRACHETTI, M. D. (2008). *Pastoralist Landscapes and Social Interaction in Bronze Age Eurasia*. University of California Press.
- FRACHETTI, M. D. (2009). Differentiated Landscapes and Non-Uniform Complexity Among Bronze Age Societies of the Eurasian Steppe. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s. 19-46). Cambridge University Press.
- FRACHETTI, M. D., BENECKE, N., MAR'YASHEV, A. N., & DOUMANI, P. N. (2010). Eurasian pastoralists and their shifting regional interactions at the Steppe margin: Settlement History at Mukri, Kazakhstan. *World Archaeology*, 42(4), 622-646. <https://doi.org/10.1080/00438240903371270>
- FRANCFORT, H. P. (2012). Tillya Tepe and its Connections With the Eurasian Steppes. Aruz, J., & Valtz Fino, E. (ed.) içinde, *Afghanistan: Forging Civilizations along the Silk Road* (s.88-101). Londres, The Metropolitan Museum of Art, Yale University Press. 88-101.
- FRASER, I. (2008). *Hegel ve Marks: İhtiyaç Kavramı*. Dost Kitabevi Yayınları.
- FRIED, M. (1973). *The Notion Of Tribe*. Menlo Park.
- FRYE, R. N. (1998). *The Heritage of Central Asia*. Markus Wiener Publishers.
- GALATY, J. G. (2005). Pastoralists. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*(s.624-627). Routledge.

- GALLATTO, A. (2000). Oğuz Efsanesi ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme. Zachariadou, E. A. (ed.) içinde, *Osmanlı Beyliği (1300-1389)* (s.41-61). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- GALLOWAY, P. (2006). Material Culture and Text: Exploring the Spaces Within and Between. Hall, M., & Silliman, S.W. (ed.) içinde, *Historical Archaeology* (s.42-64). Blackwell.
- GARDNER, M. (1970). Mathematical Games: The Fantastic Combinations of Conway's new Solitaire Game "Life". *Scientific American*, 223(4), 120-123. <https://www.jstor.org/stable/24927642>
- GARSOÏAN, N. G. (2020). *Paulikianların Tarihi*. Kalkedon Yayınları.
- GIBB, H. A. R. (1923). *The Arab Conquests in Central Asia*. The Royal Asiatic Society.
- GİBBON, E. (1988). *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi Cilt 3*. Bilim/Felsefe/Sanat Yayınları.
- GİRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. Ötüken.
- GOMBRICH, E. H. (2004). *Sanatın Öyküsü*. Remzi Kitabevi
- GOLDEN, P. B. (2010). The Türk Imperial Tradition In The Pre-Chinggisid Era. Sneath D., & Kaplonski, C. (ed.) içinde, *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* (s.68-95). Global Oriental. 68-95.
- GOLDEN, P. B. (2011a). *Central Asia in World History*. Oxford University Press.
- GOLDEN, P. B. (2011b). Sibir. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(1-Yaz), 181-184. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetdid/issue/34444/380525>

- GOLDEN, P. B. (2015). *Hazar Çalışmaları*. Selenge Yayınları
- GOLDEN, P. B. (2018). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Ötüken Neşriyat.
- GOLDSCHMIDT, W. (1979). A General Model for Pastoral Social Systems. L'équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.15-28). Cambridge University Press.
- GONG, Y. (2009). *Çin Edebiyatında Türk İmgesi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Ana Bilim Dalı.
- GOOD, A. (2005). Kinship. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s.469-480). Routledge.
- GOODY, J. (2004). *Avrupa'da Aile*. Literatür Yayınları.
- GORDLEVSKİ, V. (2018). *Anadolu Selçuklu Devleti*. Onur Yayınları.
- GOUDKOFF, P. P. (1923). Economic Geography of the Coal Resources of Asiatic Russia. *Geographical Review*, 13(2), 283-293. <https://doi.org/208453>
- GÖHER VURAL, F., & SOLMAZ, S. (2018). Türk Tarihinden Örneklerle Manas Destanı'nda Müzik Türleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (44), 289-302. <https://doi.org/10.21563/sutad.511664>
- GÖMEÇ, S. Y. (2004). Oğuz Kağan'ın Kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları Üzerine Bir İki Söz. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(35), 113-121. https://doi.org/10.1501/Tarar_0000000181
- GÖMEÇ, S. T. (2010). Kara Unvanı ve Karahanlıların Menşei Üzerine. *History Studies*, 2(2), 31-35.

- GÖMEÇ, S. Y. (2016a). Türk Tarihinde Tölösler. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 41-55. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/26788/281827>
- GÖMEÇ, S. Y. (2016b). Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7), 45-54.
- GÖMEÇ, S. Y. (2018), Cengiz-Nâmeler Üzerine Bir İnceleme: Cengiz Han'ın Soyu Ve Moğol Tarihinin İlk Devirleri, *Bellekten*, LXXXII(294), 407-481.
- GÖMEÇ, S. Y. (2019). Eski Türk Dininin Temel Özellikleri. *Türk Tarihi Araştırmaları*, 4(1), 84-123.
- GÖNEL SÖNMEZ, T. (2018). Uygur Türklerinin Anlatma İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (12), 213-225. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uygur/issue/41868/486742>
- GRANT, M. (2000). *Roma'dan Bizans'a İ. S. Beşinci Yüzyıl*. Homer Kitabevi.
- GRYAZNOV, M. P. (1969), *The Ancient Civilisations of Southern Siberia*, Nagel Publishers.
- GROUSSET, R. (2011). *Stepler İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*. Türk Tarih Kurumu.
- GUANG-DA, Z. (1996). "The City-States of the Tarim Basin". Litvinsky, B. A., Guangda, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.281-302). Unesco Publishing.
- GUMİLEV, L. N. (2003), *Hunlar*. Selenge.
- GUMİLEV, L. N. (2019a). Asya ve Avrupa'daki Hunlar (Etno-Tarih Açısından Genel Bir Bakış). Gumilev, L. N. İçinde, *Avrasyadan Makaleler-1* (s.177-231). Selenge.

- GUMİLEV, L. N. (2019b). Avrasya'nın Tabiatı ve İnsanları (Göçebe Tarihinin Bazı Detaylarını Anlatma Denemesi). Gumilev, L. N. İçinde, *Avrasyadan Makaleler-1* (s.77-98). Selenge.
- GUMİLEV, L. N. (2019c). Avrasya Tarihinden. Gumilev, L. N. İçinde, *Avrasyadan Makaleler-1* (s.7-75). Selenge.
- GUSTALOV, S. (2012). On Links Between the Ancient Nomads in the Southern Foothills of the Urals and Central Asia. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, (18), 29-50. <https://doi.org/10.1163/157005712X638645>
- GÜLEÇ, İ & DEMİRİZ, H. N., (2015). *Ortaçağ'da Şövalyelik ve Şövalye Eğitimi*. Denizler Kitabevi.
- GÜNAYDIN, G. (2009). Koyun Yetiştiriciliğinin Ekonomi Politikği. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 23(2), 15-32. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ziraatuludag/issue/16754/174181>
- GÜNERİ, S. (2018). *Türk Altay Kuramı*. Kaynak Yayınları.
- GÜR, B. (2012). *Tunç Çağı'nı Sona Erdiren Halklar: Deniz Kavimleri*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- GÜVELOĞLU, A. (2006). *MÖ I.–MS III. Yüzyıllar Arasında Roma–Pannonia–Trakya Siyasal İlişkilerinde Pannonia'nın Yeri ve Önemi*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Eskiçağ Tarihi) Anabilim Dalı.
- GÜVEN, M. (2003). Oğuz Kağan Destanında Hayvanlar. *Milli Folklor*, 12(57), 82-91.
- GÜVENÇ, B. (1979). *İnsan ve Kültür*. Remzi Kitabevi Yayınları.
- HABİB, İ. (2013). Komünist Manifesto'da Tarihin Yorumlanması. Yordam Kitap (ed.) içinde, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* (s.191-207). Yordam Kitap.

- HACIGÖKMEN M. A. (2018). Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (43), 325-339. <https://doi.org/10.21563/sutad.510514>
- HANKS, B. K. (2009). Late Prehistoric Mining, Metallurgy, Social Organization in North Central Eurasia. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.146-167). Cambridge University Press.
- HANKS, B. K. ve K. M. LINDUFF (2009). Chapter I Introduction: Reconsidering Steppe Social Complexity within World Prehistory. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.1-8). Cambridge University Press.
- HARMATTA, J. (1996). Introduction. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.19-21). Unesco Publishing.
- HARMATTA, J. & B. A. LITVINSKY (1996). Tokharistan and Gandhara Under Western Türk Rule. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.367-402). Unesco Publishing.
- HASSAN, Ü. (2011). *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*. Doğu Batı Yayınları.
- HASSAN, Ü. (2017). *Osmanlı Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeolojiye*, İletişim Yayınları.
- HAUCK, M. & LKHAGVADORJ, D., (2013). Epiphytic Lichens as Indicators of Grazing Pressure in the Mongolian Forest-Steppe. *Ecological Indicators*, 32, 82-88. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2013.03.002>

HAYÂLÎ (1992). *Hayâlî Divânı*. Akçağ

HEMPHILL, B. E. & MALLORY, J. P., (2004). Horse-Mounted Invaders From the Russo-Kazakh Steppe or Agricultural Colonists From Western Central Asia? A Craniometric Investigation of the Bronze Age Settlement of Xinjiang. *American Journal of Physical Anthropology*, 2004(124), 199-222. <https://doi.org/10.1002/ajpa.10354>

HEREDOTOS (2018). *Tarih*. İş Bankası Kültür Yayınları.

HELBLING J. (2006). War and Peace in Societies Without Central Power: Theories and Perspectives. Otto, T., Thrane, H., & Vandkilde, H. (ed.) içinde *Warfare and Society: Archaeology and Social Anthropological Perspectives* (s.113-139). Aarhus University Press.

HIEBERT, F. T. (1992). Pazyryk Chronology and Early Horse Nomads Reconsidered. *Bulletin of the Asia Institute – New Series*, 6, 117-129. <https://www.jstor.org/stable/24049260>

HILLENBRAND, C. (2015). *Malazgirt Muharebesi Türklerin Efsanesi İslam'ın Simgesi*. Alfa.

HODDER, I. & HUDSON, S., (2010). *Geçmiş Okumak: Arkeolojiyi Yorumlamada Güncel Yaklaşımlar*. Phoenix Yayınevi.

HONEYCHURCH, W. (2013). The Nomad as State Builder: Historical Theory and Material Evidence from Mongolia. *Journal of World Prehistory*, 26(4), 283-321. <https://doi.org/10.1007/s10963-013-9069-2>

HONEYCHURCH, W. (2014). Alternative Complexities: The Archaeology of Pastoral Nomadic States. *Journal of Archaeological Research*, 2014(22), 277-326. <https://doi.org/10.1007/s10814-014-9073-9>

- HONEYCHURCH W. & AMARTUVSHIN C. (2007). Hinterlands, Urban Centers, and Mobile Settings: The "New" Old World Archaeology from the Eurasian Steppe. *Asian Perspectives*, 46(1), 36-64. <https://www.jstor.org/stable/42928705>
- HOPPAL, M. (2008). Macar Halk İnanışlarında Şamanizmin İzleri (M. Duranlı, Çev.). *Milli Folklor*, 20(77), 111-117.
- HOULE, J. L. (2009). Socially Integrative Facilities and the Emergence of Societal Complexity on the Mongolian Steppe. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.358-377). Cambridge University Press.
- HOULE J. L. (2010). *Emergent Complexity On The Mongolian Steppe: Mobility, Territoriality, And The Development Of Early Nomadic Polities*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. University of Pittsburgh.
- HUMPHREY, C. (1979). The Uses of Genealogy: A. Historical Study of the Nomadic and Sedentarised Buryat. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.235-260). Cambridge University Press.
- IRONS, W. (1979). Political Stratification Among Pastoral Nomads. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.361-374). Cambridge University Press.
- ISHJAMTS, N. (1996). Nomads in Eastern Central Asia. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.151-170). Unesco Publishing.
- IVANTCHIK A. I. (2005). Early Eurasian Nomads And The Civilizations Of The Ancient Near East: Eighth–Seventh Centuries BCE. Amitai, R., & Biran, M. (ed.) içinde,

Mongols, Turks and Others- Eurasian Nomads and Sedentary World (s.103-126). Brill.

İBN HALDUN (2005). *Mukaddime I*. Dergâh Yayınları.

İLHAN, S. (1989). Toprak ve Kültür. *Erdem*, 5(15), 715-724.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/erdem/issue/44524/552214>

İLGEN, A. (2005). Bozkır Göçebelerinde Sosyo-Ekonomik Yapı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (49), 817-840.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/897/10047>

İLİEV, A. (2017). Tengri ve Bulgarlar Antik Ve Orta Çağ'da Bulgarlar Toplumunda Tengri Anlayışı. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 6(6), 157-165.

İNALCIK, H. (2005). Halil İnalcık ile Türk Hukuk Tarihi Üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(5), 477-488.

İNALCIK, H. (2009). *Seçme Eserleri II – Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – I, Klasik Dönem: (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İş Bankası Kültür Yayınları.

İNALCIK, H. (2014). The Yörüks: Their Origins, Expansion and Economic Role. *Cedrus*, (II), 467-495. <https://doi.org/10.13113/CEDRUS.201406472>

İNAN, A. (1948a). Eski Türklerde ve Folklorda Ant. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(4), 279-290.
<http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/2278>

İNAN, A. (1948b). Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleri ile İlgili Gelenekler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI(3), 127-137.
<http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/2242>

- İNAN, A. (1952). Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(4), 19-30.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/auifd/issue/60845/901298>
- İSLAMOĞLU, H. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*. İletişim Yayınları.
- JACOBSON-TEPFER, E. (2012), The Image of the Wheeled Vehicle in the Mongolian Altai: Instability and Ambiguity, *The Silk Road*, (10), 1-28.
- JDANKO, T. A. (2007). Orta Asya ve Kazakistan Tarihinde Yarı Göçebelik (S. Acar, Çev.). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII(1), 239-248.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/egetid/issue/5054/68903>
- KAFADAR, C. (2010). *İki Cihan Âresinde*. Birleşik Dağıtım Kitabevi.
- KAFALI, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Berikan.
- KAFESOĞLU, İ. (1972). *Selçuklu Tarihi*. Milli Eğitim Basımevi.
- KAFESOĞLU, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. Milli Eğitim Basımevi.
- KAFESOĞLU, İ. (1985). Ölümünün 1250. Yıldönümü Münasebetiyle Bilge Kagan. *Bellekten*, XLIX(194), 261-271.
- KALANKATLI MOSES (2019). *Alban Tarihi*. Selenge.
- KALKAN, M. (1997). Bozkır Kültüründe At ve Prjevalskiy Atının Bu Kültüre Kazandırdığı Dinamizm. *Erdem*, 9(27), 1129-1142. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erdem/issue/44394/549443>

- KALKIR, N., & BAŞKAN, S. (2019). Göktürk Kağanlarının Kültürden Uzaklaşma Eğilimi ve Sebepleri: Taspar Kağan ve İşbara Kağan. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXIV(2), 595-608. <https://doi.org/10.18513/egetid.661612>
- KARABACAK, E. (1995). Manas Destanında Ganimet Anlayışı. Gürsoy-Naskali, E. (ed.) içinde, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (s.197-201). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARAKAŞ, S. (2016). Orhun Abideleri'nde Teokrasi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 158-199. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars/issue/26788/265398>
- KARAKUŞ, İ. (1997). Türkçe Ad Bilim (Onomastik)'de Hayvan Adları. *Erdem*, 9(27), 1143-1152. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44394/549448>
- KARANTABIAS, M. A. (2006). The Crucial Development of Heavy Cavalry under Herakleios and His Usage of Steppe Nomad Tactics. *Hirundo*, IV, 28-41.
- KARA, T. (2019a). *Edebiyatla Ahmaklaştırma Felsefeyle Çökertme 1. Cilt*. Hayal Yayınları.
- KARA, T. (2019b). *Edebiyatla Ahmaklaştırma Felsefeyle Çökertme 2*. Bulut Yayınları.
- KARA, T. (2020). *Edebiyatla Ahmaklaştırma Felsefeyle Çökertme 3*. Bulut Yayınları.
- KARATAY, O. (2009). Ratisbonlu Petahya'da Türkler ve Yurtları Hakkındaki Bilgiler. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX(1), 75-86. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34429/380350>
- KARATAY, O. (2010). Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803). *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X(2), 1-18. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34443/380496>

- KARATAY, O. (2015). Hem Büyücü, Hem Rahip, Hem de Tabip: Uzmanlaşma Neden Yok?. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(1), 7-12.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34462/380781>
- KARATAY, O. (2018). Göktürk Çağı Türk Nüfusu Üzerinde Düşünceler. *18. Türk Tarih Kongresi* 14-28 Ekim Ankara.
https://www.academia.edu/37566607/_G%C3%B6kt%C3%BCrk_%C3%87a%C4%9F%C4%B1_T%C3%BCrk_N%C3%BCfusu_%C3%9Czerine_D%C3%BC%5%9F%C3%BCnceler_18_T%C3%BCrk_Tarih_Kongresi_14_Ekim_2018_Ankara. Erişim Tarihi: 19.12.2020-04:09.
- KASABA, R. (2012). *Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. Kitap Yayınevi.
- KAT, G. (2010). *Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- KAYALI, K. (2005). Bu Doğu Başka Doğu. Eğribel, E., & Özcan, U. (ed.) içinde, *Sosyoloji Yıllığı- Kitap 12- İ. Ü. Sosyoloji Araştırma Merkezi Çalışması: Semavi Eyice'ye Saygı – Tarihte Doğu-Batı Çatışması* (s.18-24). Kızılelma Yayıncılık.
- KELLY, C. (2015). Neither Conquest nor Settlement: Attila's Empire and Its Impact. Maas M. (ed.) içinde, *The Cambridge Companion to the Age of Attila* (s. 193-208). Cambridge University Press.
- KHAZANOV, A. M. (1981). The Early State among the Eurasian Nomads. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s.155-175). Mouton Publishers.
- KHAZANOV, A. M. (1994). The Spread of World Religions in Medieval Nomadic Societies of the Eurasian Steppes. Gervers, M., & Schlepp, W. (ed.) içinde, *Nomadic Diplomacy, Destruction and Religion from the Pacific to Adriatic* (s.11-33). Joint Centre for Asia Pacific Studies.

- KHAZANOV, A. M. (2015a). *Göçebe ve Dış Dünya: Geçmiş, Gelecek ve Şimdiki Hali Üzerine Mukayese*. Doğu Kütüphanesi.
- KIM, K., BRENNER, C. H., MAIR, V. H., LEE, K. H., KIM, J. H., GELEGDORJ, E., BATBOLD, N., SONG, Y. C., YUN, H. W., CHANG, E. J., LKHAGVASUREN, G., BAZARRAGCHAA, M., PARK, A. J., LİM, I., HONG, Y. P., KIM, W., CHUNG, Y. H., KIM, S. S., LEE, W. B., & KIM, K. Y. (2010). A Western Eurasian Male Is Found in 2000-Year-Old Elite Xiongnu Cemetery in Northeast Mongolia. *American Journal of Physical Anthropology*, (142), 439-440.
- KIVILCIMLI, H. (2020). *Osmanlı Tarihinin Maddesi*. Yordam Kitap
- KLYASHTORNY, S. G., & SULTANOV, T. İ. (2013). *Kazakistan, Türkün Üç Bin Yılı*. Selenge.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KNOBLOCH, E. (2001). *Monuments of Central Asia: A Guide to the Archaeology, art and Architecture of Turkestan*. I. B. Tauris Publishers.
- KOCA, S. (2017). Eski Orta Asya'da Tabiat, İklim ve İnsan Unsuru. *Asya Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-18. <https://dergipark.org.tr/en/pub/asyar/issue/36932/422061>
- KOÇAK, A., & ZENGİNOĞLU, C. (2018). Stratejik bir Kahraman Olarak Oğuz Kağan. *Milli Folklor*, 30(119), 5-16.
- KOÇAK, K. (2017). Bozkır Türk Kültüründe Gümüşün Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması. *Akademik Bakış Dergisi*, (64), 150-157. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/35995/403899>
- KOHL, P. L. (2007). *The Making of Bronze Age Eurasia*. Cambridge University Press.

- KOMNENA, A. (1996). *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi- Malazgirt'in Sonrası*. İnkılap Kitabevi.
- KONAGAYA, Y., & MAEKAWA, A. (2013). Chapter 2- Characteristics and Transformation of the Pastoral System in Mongolia. *Changes* Yamamura, N., Fujita, N., & Maekawa, A. (ed.) içinde, *The Mongolian Ecosystem Network: Environmental Issues Under Climate and Social* (s.9-21). Springer.
- KONAN, B. (2016). Cumhuriyet Öncesi Dönemde Türk Kadınının Aile Hukukundaki Durumu. *Yasama Dergisi*, (33), 7-28.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/yasamadergisi/issue/54466/741349>
- KONSTANTİN PORPHYROGENİTUS (2020). *De Administrando Imperio*. Post.
- KORMUŞİN, İ. V. (2017). *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları: Metinler ve İncelemeler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORYAKOVA, L. (2009). Chapter 2 Introduction. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.11-18). Cambridge University Press.
- KORYKOSLU HAYTON (2015) *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. Selenge.
- KOSHELENKO, G. A. & PILIPKO, V. N. (1996). Parthia. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.131-150). Unesco Publishing.
- KOŞAY, H. Z. (1972). Malazgird'de Buluşanlar. *Türkiyat Mecmuası*, 17, 69-76.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iuturkiyat/issue/18507/195071>

- KOTOVA, N. & MAKHORTYKH, S. (2010). Human Adaptation to Past Climate Changes in the Northern Pontic Steppe. *Quaternary International*, 2010(220), 88-94. [10.1016/j.quaint.2009.09.026](https://doi.org/10.1016/j.quaint.2009.09.026)
- KOZINTSEV, A. G. (2009). Craniometric Evidence of the Early Caucasoid Migrations to Siberia and Eastern Central Asia, with Reference to the Indo-European Problem. *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37(4), 125-136. [10.1016/j.aecae.2010.02.014](https://doi.org/10.1016/j.aecae.2010.02.014)
- KÖKSEL, B. (2012). Dede Korkut Kitabı'nda Dini-Mitolojik Yardımcı Kahraman Motifi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 73-88. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tsadergisi/issue/21485/230293>
- KÖYMEN, M. A. (1947). Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 5(2), 159-173. <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/3820>
- KÖYMEN, M. A. (1970). *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KÖYMEN, M. A. (1971). *Alp Arslan Zamanı Türk Giyim Kuşamı Selçuklu Araştırmaları Dergisinin Üçüncü Sayısından Ayrı Basım*. Ankara Üniversitesi Basımevi.
- KÖYMEN, M. A. (2000). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Cilt: 1 Kuruluş Devri*. Türk Tarih Kurumu.
- KRADER L. (1955). Principles and Structures in the Organization of the Asiatic Steppe-Pastoralists. *Southwestern Journal of Anthropology*, 11(2), 67-92. <https://www.jstor.org/stable/3628962>
- KRADER, L. (1979). The Origins of the State Among the Nomads of Asia. L'équipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production*

and Society – Production Pastorale et Société (s.221-234). Cambridge University Press.

KRADİN, N. K. (2003). Ernst Gellner and Debates on Nomadic Feudalism. *Social Evolution & History*, 2(2), 162-176.

KRADİN, N. K. (2006). Cultural Complexity of Pastoral Nomads. *World Cultures*, 15(2), 1-21.

KRADİN, N. K. (2008). Early State Theory and the Evolution of Pastoral Nomads. *Social Evolution & History*, 7(1), 107-130.

KRADİN, N. K. (2011). Heterarchy and Hierarchy among the Ancient Mongolian Nomads. *Social Evolution & History*, 10(1), 187-214. [10.2307/j.ctvqc6hq0.9](https://doi.org/10.2307/j.ctvqc6hq0.9)

KRADİN, N. K. (2015). Nomadic Empires in Inner Asia. Bemmann, J., & Schmauder, M. (ed.) içinde, *Complexity of Interaction Along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE Bonn Contributions to Asian Archaeology, Vol. 5* (s.11-48). Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.

KRISTIANSEN, K. (1982). The Formation of Tribal Systems in later European Prehistory: Northern Europe 4000-800 BC. Renfrew, C., Rowlands, M., & Seagraves, B. (ed.) *Theory and Explanation in Archaeology* (s.241-280). Academic Press.

KRISTIANSEN, K. (1984). Ideology and Material Culture: An Archaeological Perspective. Spriggs, M. (ed.) içinde, *Marxist Perspectives in Archaeology* (s.72-100). Cambridge University Press. 72-100.

KRISTIANSEN, K. (1998). *Europe Before History*. Cambridge University Press.

- KRISTIANSEN, K. (2002). The Tale of the Sword – Swords and Swordfighters in Bronze Age Europe. *Oxford Journal of Archaeology*, 21(4), 319-32. [10.1111/1468-0092.00166](https://doi.org/10.1111/1468-0092.00166)
- KROLL, S. (2020). İran'daki Urartu Şehirleri. Köroğlu, K., & Konyar, E. (ed.) içinde, *Urartu: Doğu'da Değişim* (s.104-122). Yapı Kredi Yayınları.
- KUBAN, D. (1993). *Batıya Göçün Sanatsal Evreleri*. Cem Yayınevi.
- KUMARTAŞLIOĞLU, S. (2011). Tahtacılar'da bir Göç Töreni: Ocak Ayırma. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2011(14), 211-224. <https://hdl.handle.net/20.500.12462/4776>
- KUUSINEN, O. W. (1965). *Diyalektik Materyalizm*. Sosyal Yayınlar.
- KUZMINA, E. E. (2001). Andronovo. Peregrine, P. N., & Ember, M. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Prehistory Volume 4: Europe* (s.1-21). Springer Science+Business Media.
- KUZMINA, E. E. (2002). On the Origins of Indo-Iranians. *Current Anthropology*, 43(2). 303-304. <https://doi.org/10.1086/339377>
- KUZMINA, E. E. (2008). *The Prehistory of the Silk Road*. University of Pennsylvania Press.
- KÜÇÜK, M. A. (2005). Altay ve Güney Sibirya Bölgesindeki Türk Topluluklarının Dinî İnanışları. *Dini Araştırmalar*, 8(29), 191-218. <https://dergipark.org.tr/en/pub/da/issue/4460/61502>
- KÜÇÜK, Y. (1988). *Aydın Üzerine Tezler 5*. Tekin Yayınları.
- KÜÇÜK, Y. (2001). *Tekelistan*. 2. Basım. YGS Yayınları.

- KÜÇÜKÜSTEL, S. (2019). Av Etini Hep Paylaşırız: Kuzey Moğolistan'da Yaşayan Göçer Duhalarda Paylaşım Kuralları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2019(30), 27-41. <https://doi.org/10.20427/turkiyat.457700>
- KYZLASOV, L. R. (1996). Northern Nomads. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.315-326). Unesco Publishing.
- KYZLASOV, L. R. (2010). *The Urban Civilization of Northern and Innermost Asia*. Editura Academiei Române and Editura Istros a Muzeului Brăilei.
- LANFRANCHI, G. B. (1988). Sargons's Letter to Aššur-Šarru-usur: An Interpretation. *State Archives of Assyria Bulletin*, (2), 59-64.
- LANGE, O. (1965). *Ekonomi Politik*. Ataç Kitabevi.
- LASZLO, F. (1950). Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler. *Belleten*, XIV(53), 37-43.
- LATTIMORE, O. (1979). Herdsmen, Farmers, Urban Culture. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.479-490). Cambridge University Press.
- LEFÉBURE, C. (1979). Introduction: the Specificity of Nomadic Pastoral Societies. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.1-14). Cambridge University Press.
- LENİN, V. İ. (1974). *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*. Ant Yayınları.
- LENİN, V. İ. (1976). *Devlet ve Devrim*, Emek yayınları.
- LENİN, V. İ. (2006). *Marx Engels Marksizm*. Sol Yayınları.

- LÉVI-STRAUSS, C. (2012). *Yapısal Antropoloji*. İmge Kitabevi Yayınları.
- LEWIS, H. S. (1981). Warfare and the Origin of the State: Another Formulation. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s.201-221). Mouton Publishers.
- LEWİN, R. (2008). *Modern İnsanın Kökeni*. TÜBİTAK.
- LINDSTORM, L. (2005). Millennial Movements, Milleniarism. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s.561-563). Routledge.
- LITVINSKY, B. A. (1996). The Hephthalite Empire. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.135-162). Unesco Publishing.
- LITVINSKY, B. A., & GUANG-DA, Z. (1996). Historical Introduction. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.19-34). Unesco Publishing.
- LIU, X. (2001). Migration and Settlement of the Yuezhi-Kushan: Interaction and Interdependence of Nomadic and Sedentary Societies. *Journal of World History*, 12(2), 261-292. <https://www.jstor.org/stable/20078910>
- LKHAGVADORJ, D., HAUCK, M., DULAMSUREN Ch., & TSOGTBATAAR, J. (2013). Pastoral Nomadism in the forest-steppe of the Mongolian Altai Under a Changing Economy and a Warming Climate. *Journal of Arid Environments*, (88), 82-89. [10.1016/j.jaridenv.2012.07.019](https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2012.07.019)
- LLOYD, S. (2003). *Türkiye'nin Tarihi: Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. TÜBİTAK

- LOOMBA, A. (2000). *Kolonyalizm Postkolonyalizm*. Ayrıntı Yayınları.
- LUXEMBURG, R. (1995). *Ulusal Ekonomiye Giriş*. Belge Yayınları.
- MAALOUF, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri*. Telos.
- MAAS, M. (2018). How the Steppes Became Byzantine: Rome and Eurasian Nomads in Historical Perspective. Di Cosmo, N., & Maas, M. (ed.) içinde, *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran and the Steppe* (s.19-34). Cambridge University Press.
- MALLORY, J. P. (1989), *In search of the Indo Europeans: Language, Archaeology and Myth*, Thames and Hudson.
- MANDALOĞLU, M. (2013a). Eski Türklerde Çocuk Hukukunun Töreye Göre Değerlendirilmesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 133-147.
- MANDALOĞLU, M. (2013b). Eski Türklerde Sanayi, Ticaret ve Maliyenin Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 129-150.
- MANDALOĞLU, M. (2014). Bozkır Türklerinde Ekonominin Hayvancılık ve Tarıma Dayalı Olarak Değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 75-93.
- MANDEL, E. (2008). *Marksist Ekonomi El Kitabı*. Özgür Üniversite.
- MANDRYKA, P. V. (2008). Early Iron Age Archaeology in Middle Siberia: The Relations Between Inhabitants of the Taiga and the Steppe. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*, 2008-1(2), 260-268.
- МАРКОВ, Г. Е. (2010). *Кочевники Азии: Структура Хозяйства И Общественной Организации*. URSS.

- MARSHAK, B. I., & NEGMATOV, N. N. (1996). Sogdiana. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.233-280). Unesco Publishing.
- MARX, K. (1970a). “Önsöz”. Marx, K. İçinde, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (s.21-27). Sol Yayınları.
- MARX, K. (1970b). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Sol Yayınları.
- MARX, K. (2013). *Grundrisse Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri Birinci Kitap*. Sol Yayınları.
- MARX, K. (2015a). *1844 Elyazmaları – Ekonomi Politik ve Felsefe*, Sol Yayınları.
- MARX, K. (2015b). *Kapital I. Cilt*. Yordam Kitap.
- MARX, K. (2015c). *Kapital III. Cilt*. Yordam Kitap.
- MARX, K., & ENGELS, F. (2013). Komünist Manifesto. Yordam Kitap (ed.) içinde, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar* (s.19-51). Yordam Kitap.
- MAU-TSAI, L. (2019). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Selenge.
- MAUVIEUX, B., REINBERG, A., & TOUTIOU, Y. (2014). The Yurt: A Mobile Home Of Nomadic Populations Dwelling in the Mongolian Steppe is Still Used Both as a Sun Clock and a Calendar. *Chronobiology International*, 31(2), 151-156. [10.3109/07420528.2014.874801](https://doi.org/10.3109/07420528.2014.874801)
- MCNAB, C. (2018). *Combat 499-479 BC. Greek Hoplite Versus Persian Warrior*. Osprey Publishing.
- MCNEILL, W. H. (2002). *Dünya Tarihi*. İmge Kitabevi Yayınları.

- MELYUKOVA, A. I. (1995). Scythians of Southeastern Europe. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s.27-61). Zinat Press.
- MEMİŞ, E. (1987), *İskitlerin Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- MERÇİL, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Türk Tarih Kurumu.
- MESUDÎ (2014). *Murûc Ez-Zeheb*. Selenge.
- MİRGALİYEV, İ. (2010). Altın Orda, Osmanlı ve Memlüklerin Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair. *Karadeniz Araştırmaları*, 2010(25), 51-57.
- MOLLAİBRAHİMOĞLU, Ç. (2014). Hayvanlar Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar: Doğum Örneği. *Folklor/Edebiyat*, 20(78), 9-23. <https://dergipark.org.tr/en/pub/fe/issue/26047/274334>
- MORİ, M. (1973). A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyuquq. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, V(1-4), 87-93.
- MORİ, M. (1987). Yenisey Yazıtlarındaki 'Sekiz Adaklıg Barım' Üzerine. *Erdem*, 3(8), 349-356. <https://dergipark.org.tr/en/pub/erdem/issue/44567/552963>
- MOSHKOVA M. G. (1995a). A Brief Review of the History of the Sauromatian and Sarmatian Tribes. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s.85-89). Zinat Press.
- MOSHKOVA M. G. (1995b). Middle Sarmatian Culture. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s.136-147). Zinat Press.
- MURPHY, E., GOKHMAN, I., CHİSTOV, Y., BARKOVA, L. (2002). Prehistoric Old World Scalping: New Cases from the Cemetery of Aimarlyg South Siberia. *American Journal Of Archaeology*, (106), 1-10.

- NACHINSHONHOR, U. G. (2013). Chapter 12- Use of Steppe Vegetation by Nomadic Pastoralists in Mongolia. Yamamura, N., Fujita, N., & Maekawa, A. (ed.) içinde, *The Mongolian Ecosystem Network: Environmental Issues Under Climate and Social Changes* (s.145-156). Springer.
- NADEL, S. (1976). *Çağımızda Kapitalizm ve Aydınlar*. Konuk Yayınları.
- NARAIN, A. K. (1981). The Kushāna State: a Preliminary Study. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s.251-273). The Hauge; Mouton Publishers.
- NEUPERT, R. F. (1999). Population, Nomadic Pastoralism and the Environment in the Mongolian Plateau. *Population and Environment*, 20(5), 413-441. <https://www.jstor.org/stable/27503661>
- NEWMAN, S. (2014). *Bakunin'den Lacan'a Anti-Otoriteryanizm ve İktidarın Altüst Oluşu*. Ayrıntı Yayınları.
- NICKEL H. (1973). About the Sword of the Huns and the 'Urepos' of the Steppes. *Metropolitan Museum Journal*, (7), 131-142. https://www.metmuseum.org/art/metpublications/About_Sword_of_the_Huns_and_Urepos_of_the_Steppes_The_Metropolitan_Museum_Journal_v_7_1973
- NICOLLE, D. (1990). *The Mongol Warlords: Genghis Khan, Kubilai Khan, Hülegü, Tamerlane*. Firebird Books.
- NICOLLE, D. (1995). *Attila and the Nomad Hordes*. Osprey Publishing.
- NICOLLE, D. (2011). *European Medieval Tactics (1) The Fall and Rise of Cavalry 450-1260*. Osprey Publishing.
- NICOLLE, D. (2013). *Manzikert 1071 The Breaking of Byzantium*. Osprey Publishing.

- NOBLE, P. S. (2006). Adrianople, Battle of (1205). İçinde, *The Crusades An Encyclopedia Volume I: A-C* (s.16). ABC CLIO.
- NOONAN, T. S. (1992). “Rus”, Pechenegs and Polovtsy: Economic Interaction Along the Steppe Frontier in the Pre-Mongol Era. *Russian History*, 19(1/4), 301-326. <https://www.jstor.org/stable/24657510>
- NORDBLADH, J. (1989). “Armour and fighting in the South Scandinavian Bronze Age, especially in view of rock art representations”. Larson, T. B., & Lundmark, H. (ed.) içinde, *Approaches to Swedish Prehistory: A Spectrum of Problems and Perspectives in Contemporary Research. (British Archaeological Reports, International Series, 500)* (s.323-333). British Archaeological Reports.
- OĞUZ, B. (1997a). *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökeni I*. Simurg.
- OĞUZ, B. (1997b). *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökeni I*. Simurg.
- OKAY, B. (1993). Çin Seddi'nin Yapılış Nedeni Hakkında Değişik Bir Görüş. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Dergisi*, 36(1-2), 145-158.
- OKTAY ÇEREZCİ, J. Ö. (2019). Göktürk Dönemi Madeni Silahları. *Akdeniz Sanat*, 13(23), 447-500. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akdenizsanat/issue/49183/621686>
- OLKHOVSKY V. S. (1995). Scythian Culture in the Crimea. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age* (s.63-81). Zinat Press.
- OLLMAN, B. (2015). *Marksizme Sıra Dışı Bir Bakış*. Yordam Kitap.
- OMAN, C. W. C. (2013). *Ok Balta ve Mancınık Orta çağda Savaş Sanatı 308-1515*. Kitap Yayınevi
- ONAT, A. (1987). Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö. 206-MS 220). *Belleten*, LI(200), 611-624.

- ONAT, A. (1990). Çin-Türkistan İlişkilerinin Başlangıcı Hakkında Bazı Bilgiler. *Belleten*, LIV(211), 913-920.
- ONAY, İ. (2019). İpek Yolu İktisadı ve Paraların Gelişimi. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19(1), 1-26.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/46319/481439>
- OPPENHEIMER, F. (2005). *Devlet*. Phoenix Yayınevi.
- ORKUN, H. N. (2011). *Eski Türk Yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- OSTROGORSKY, G. (2011). *Bizans Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- OTKAN, P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖGEL, B. (1945). Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları). *Belleten*, IX(36), 469-484.
- ÖGEL, B. (1984). Çin Kaynaklarına Göre Wu-Sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(4), 259-278. <http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/2275>
- ÖGEL, B. (2015). *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Türk Tarih Kurumu.
- ÖGER, A. (2019). Uygur Türklerinde Fütüvvet Kültürü, Fütüvvet-Nâmeler ve Ahilik Teşkilatına Etkileri. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (13), 1-11.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/uygur/issue/46541/539638>
- ÖNCÜL, K. (2005). Elazığ'da Yaşayan bir Yer-Su Kültü. *Milli Folklor*, 17(66), 56-60.
- ÖNER, Y. (1984). Din-Üretim Biçimleri Üstüne. Öner, Y. (ed.) içinde, *Din-Üretim Biçimleri Üstüne, Antonio Gramsci - Luigi Longo – Palmiro Togliatti – Alessandro*

Natta – Pietro Ingrao – Enrico Berlinguer – Lucio Lombardo – Radice Giorgio Amendola Tarihsel Uzlaşma (s.11-52). İletişim Yayınları.

ÖNGEL, H. B. (2001). Gelişim Sürecinde Erken İç Asya Türk Okçuluğu. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21(2), 189-215.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/gefad/issue/6768/91084>

ÖNLER, Z. (2019). Bir Askeri Terim Olan Erat Sözcüğü Üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 23(2), 245-254.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/turkoloji/issue/50187/492772>

ÖZCAN, A. T. (2012). XVI. Yüzyıla Kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları. *Türkiyat Mecmuası*, (22/Güz). 63-82.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iuturkiyat/issue/18518/195356>

ÖZDEMİR, A. M. (2005). Sağlıkın Ekonomi Politikası: Sağlık Hizmetlerinde Metalaşma Süreci Üzerine Bir Deneme. *Ekonomik Yaklaşım*, 16(56), 79-95.
<http://dx.doi.org/10.5455/ey.10530>

ÖZDEMİR, A. M. (2006). Üretim Söylemlerindeki Dönüşüm, Kolektif Hak Kavramı ve Emegın Hukuku. *Çalışma ve Toplum*, 2006(2), 49-60.

ÖZDEMİR, A. M. (2008). *Sözün Mülkiyeti: Hukukun Ekonomi Politikası*. Dipnot Yayınevi.

ÖZDEMİR, A. M. (2010a). Hukukun Krizi: Günümüz Türkiye'sinde İktidar ve Şiddet. *Çalışma ve Toplum*, 2010(3). 51-70.

ÖZDEMİR, A. M. (2010b). *Ulusların Sefaleti*. İmge Kitabevi Yayınları.

ÖZDEMİR, A. M. (2011). *Güç Buyruk Düzen*. İmge Kitabevi Yayınları.

ÖZDEMİR, A. M. (2012). Popülist Söylem ve Bileşenleri: “Sol”-Liberalizm Üzerine Düşünceler. *Mülkiye Dergisi*, XXXVI(274), 37-62.

- ÖZDEMİR, A. M. (2014). Kolektif Emperyalizm. Özdemir, A. M. (ed.) içinde, *Kolektif Emperyalizm Mağribden Maşrika Dönüşümün Ekonomi Politikası* (s.29-91). İmge Kitabevi Yayınları.
- ÖZDEMİR, A. M., & AYKUT, E. (2010). Marksizm ve Hak Kavramı: Kuramsal Bir Yaklaşım Denemesi. *İnsan Hakları Yıllığı*, (28), 23-44. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ihy/issue/61999/928124>
- ÖZDEMİR, A. M., & DEMİRLİ, A. (2019). Uluslararası Hukuku Dönemselleştirmek: Pozitivist Söylem ve Ötesi. *Uluslararası İlişkiler*, 16(63), 51-67. <https://doi.org/10.33458/uidergisi.621306>
- ÖZDEMİR, A. M., & ÖZDEMİR, G. Y. (2010). Turkish Labour Law: a Political Economy Perspective. *SEER: Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 13(4), 497-514. <https://www.jstor.org/stable/43294022>
- ÖZDEMİR, A. M., SAYGILI, A., ZABUNOĞLU, H. G., DEMİRLİ A., AYKUT, E. TÜRKOĞLU KARACOVA, E., UĞURLU, G., & ŞAHİN, O. G. (2019). *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*. İmge Kitabevi Yayınları.
- ÖZERDİM, M. N. (1957). Hsi-Yü Olarak Çin Türkistanı'nın Tarihî Sınırlanması ve Tarihî Önemi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XV(1-3), 209-217. <http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/4177>
- ÖZERDİM, M. N. (1963). Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden gelen Gök Dini. *Belleten*, XXVII(105), 1-23.
- ÖZDEMİR, N. (1996). *Iğdır Tarihi (Tarih, Yer Adları ve Bazı Oymaklar Üzerine)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ÖZDEN, A. (2008). Yoğurdun Tarihi. *Güncel Gastroenteroloji*, 12(2),128-133.

- ÖZYETGİN, A. M. (2006). On the Use of the Title “Beg” among the Turks. *International Journal of Central Asian Studies*, (11), 156-170.
- ÖZYETGİN, A. M. (2014). *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*. Ötüken Neşriyat.
- ÖZTUNA, Y. (1992). “*Türk Tarihinden Yapraklar*”. MEB.
- ÖZTÜRK, E. (2013). *Velilik ile Delilik Arasında: İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Müvelleh Dervişler*. Kitap Yayınları.
- PALLÓ, M. (1982). The Bulgar-Turkish Loanwords of the Hungarian Language as Sources of Chuvash Prehistory. Róna-Tas A. (ed.) içinde, *Asiatische Forschungen Band 79: Chuvash Studies* (s.105-112). Otto Harasowitz.
- PAMİR, A. (2009). Orta-Asya Türk Hukukunda ‘Töre’ Kavramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(2), 359-376.
https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001574
- PAN PIAO, PAN KU & PAN CHAO (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Bölüm 94 A/B Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- PARLATIR, İ. (1983). Türk Sosyal Hayatında Kölelik. *Bellekten*, XLVII(187), 805-829.
- PASHUKANIS, E. B. (2002). *Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm*. Birikim.
- PEACOCK, A. C. S. (2016). *Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu Yeni Bir Yorum*. İş Bankası Kültür Yayınları.
- PEACOCK, A. C. S. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University Press.
- PELER, G. Y. (2018). Tarih İçinde Yunanistan’da Türk Dili: Hun-Avar-Bulgar Dönemi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(2), 429-448. [10.26650/TUDED2018-0004](https://doi.org/10.26650/TUDED2018-0004)

- PETRENKO, V. G. (1995). Scythian Culture in the North Caucasus. Davis-Kimball, J., Bashilov, V. A., & Yablonsky, Y. T. (ed.) içinde, *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*. Zinat Press.
- PETROVSKİ, A. V. (1986). *Topluluk ve Birey: Sovyet Toplumsal Ruhbilimi 1*. Bilim ve Sanat.
- PIGGOT, S. (1992). *Wagon, Chariot and Carriage: Symbol and Status in the History of Transport*. Cornell University Press.
- PINHASI, R., & HEYER, E. (2013). Central Asia: Genetics and Archaeology. Ness, I. (ed.) içinde, *The Encyclopedia of Global Human Migration* (s.1-7). Blackwell.
- PITMANN, H. (1984). *The art of the Bronze Age: Southeastern Iran: Western Central Asia and Indus Valley*. The Metropolitan Museum of Art.
- PITMANN, H. (1987). Bactria in the Bronze Age. Clark, C. (ed.) içinde, *Ancient Art in Miniature: Near Eastern Seals From the Collection of Martin and Sarah Cherkasky* (s. 32-36). The Metropolitan Museum of Art.
- POHL, W. (2018). *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe, 567-882*. Cornell University Press.
- POLAT, M. S. (2002). Türkiye'de İlk Beglik'ler ve Kabilevî Siyasî Birlik'lerin Ortaya Çıkışı (1071-1175). *Belleten, LXVI*(245), 61-86.
- POPOVA, L. M. S. (2009). Blurring the Boundaries Foragers and Pastoralists in the Volga-Urals Region. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.296-320). Cambridge University Press. 296-320.
- POTAPOV, L. P. (2005). Altay Halklarında Şaman Tefine Verilen Adların Semantiği. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, V*(1). 147-152.

- POTAPOV, L. P. (2014a). Dağlık Altay Tubaları. Potapov, L. P. içinde, *Altaylılar: Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları- Makaleler, Leonid Pavloviç Potapov* (s.59-72). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları. 59-72.
- POTAPOV, L. P. (2014b). Güney Altaylıların Etnogenezi. Potapov, L. P. içinde, *Altaylılar: Etnik Yapıları ve Kültürel Varlıkları- Makaleler, Leonid Pavloviç Potapov* (s.25-50). Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- PRISCUS (2020). *Fragmenta et Excerpta – Attila ve Bizans Tarihi*. Alfa.
- PRİSKOS (2014). *Attila'nın Sarayında Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*. Yeditepe Yayınevi.
- PROKOPIOS (2021). *Savaşlar Üzerine En Önemli Anlatı 1. Kitap*. Post.
- PRUSEK, J. (1966). The Steppe Zone in The Period of Early Nomads and China Of The 9th-7th Centuries B.C.. *Diogenes*, 14(54), 23-46. <https://doi.org/10.1177/039219216601405402>
- PULLEYBANK, E. G. (1999). The Peoples of the Steppe Frontier in Early Chinese Sources. *Migracijske teme*, 15(1), 35-61. <https://hrcak.srce.hr/109420>
- PURI, B. N. (1996). *Buddhism in Central Asia*. Motilal Banarsidass Publishers.
- PUSTOVALOV, S. Z. (1994). Economy and Social Organization of Northern Pontic Steppe – Forest-Steppe Pastoral Populations: 2750-2000 BC (Catacomb Culture). *Baltic-Pontic Studies*, (2), 86-134. <http://hdl.handle.net/10593/4506>
- RADY, M. (2020). The Slavs, Avars and Hungarians. Curry A., & Graff, D. A. (ed.) içinde, *The Cambridge History of War Volume II: War and the Medieval World* (s.133-150). Cambridge: Cambridge University Press.
- RÁSONYI, L. (1939). Tuna Havzasında Kumanlar. *Belleken*, 3(11-12), 401-422.

- RASONYI, L. (1971). *Tarihte Türklük*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- RASSAMAKIN, Y. Y. (1995). The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 BC (Pre-Yamnaya Cultures and Yamnaya Culture). Kosko, A. (ed.) içinde, *Baltic Pontic Studies vol 2 Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 BC* (s.29-70). Baltic Pontic Studies.
- REHMANN, J. (2017). *İdeoloji Kuramları, Yabancılaşma ve Boyun Eğme Güçleri*. Yordam Kitap.
- REICHL, K. J. (2008). Karakalpak Destanları: Gelenek, Destancılar ve Destan Anlatımı. *Türkbilig*, 2008(15), 64-77.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/turkbilig/issue/52798/697160>
- RENFREW, C. (2009). Foreword: From Myth to Method Advances in the Archaeology of the Eurasian Steppe. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.xv-xx). Cambridge University Press.
- REŞİDÜ'D-DİN FAZLULLAH (2010). *Cami'ü't- Tevârih-Selçuklu Devleti*. Selenge.
- RICE, T. T. (1958), *The Scythians*, London.
- RITTER, H. (1934). Ata Binmek Ok Atmak, *Türkiyat Mecmuası*, 4(0), 45-48.
- ROUX, J. P. (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Kabalcı Yayınevi.
- RUNCİMAN, H. S. (1943). Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler. *Belleten*, VII(25), 45-57.
- RUSSEL, J. B. (2000). *İblis: Erken Dönem Hristiyan Geleneği*. Kabalcı Yayınları.

- SABYRBEKOV, R. (2019). Income Diversification Strategies among Pastoralists in Central Asia: Findings From Kyrgyzstan. *Pastoralism: Research, Policy and Practice*, 9(14), 1-13. <https://doi.org/10.1186/s13570-019-0152-x>
- SAİD, E. W. (2008). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. Metis.
- SAKA, S. (1995). Destan Kahramanlarının Ölümü. Gürsoy-Naskali, E. (ed.) içinde, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (s.202-223). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SALTUKLU, Z. (2019). Türklerde Töre. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 61-66.
- SALZMAN, P. C. (2005). Nomadism. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s.599-601). Routledge.
- SAMASHEV, Z. S., & ZHUMATAYEV, R. S. (2015). A Horse in a Burial-Memorial Ceremony of Ancient Nomads in Khazakh Altay Region. *European Journal of Science and Theology*, 11(4), 243-256.
- SAMOLIN, W. (1956). A Note on Kidara and the Kidarites. *Central Asiatic Journal*, 2(4), 295-297. <https://www.jstor.org/stable/41926398>
- SAN, O. (2000). Bazı Bulgular Işığında Anadolu'da Kimmer ve İskit Varlığı Üzerine Gözlemler. *Bellekten*, LXIV(239), 1-25.
- SARICA, B. (2008). Kutadgu Bilig'de Komutan ve Ordunun Nitelikleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (37), 87-105. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunitaed/issue/2876/39465>
- SAVAŞ, İ., YILMAZ, İ., & YANAR, M. (2019). Göçer Hayvancılıkta Küçükbaş Hayvanlarda Karşılaşılan Bazı Sağlık Problemleri. *Journal of Agriculture*, 2(1), 22-29. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ja/issue/45840/567521>
- SAYILI, A. (1982). The Nationality of the Ephtalites. *Bellekten*, XLVI(181), 17-33.

- SCHÜLTZ, F., DULAMSUREN, C., WIECKOWSKA, M., MÜHLENBERG M., & HAUCK, M. (2008). Late Holocene Vegetation History Suggests Natural Origin of Steppes in the Northern Mongolian Mountain Taiga. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology*, (261), 203-217. [10.1016/j.palaeo.2007.12.012](https://doi.org/10.1016/j.palaeo.2007.12.012)
- SEKUNDA, N. V. (2000). *The Ancient Greeks*. Osprey Publishing.
- SEROŞEVSKY, V. L. (2019). *Saka Yakutlar*. Selenge.
- SEVİM, A. (1971). *Malazgirt Meydan Savaşı*. Türk Tarih Kurumu.
- SEYİTDANLIOĞLU, M. (2009). Eski Türklerde Devlet Meclisi ‘Toy’ Üzerine Düşünceler. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 1-12. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tariharastirmalari/issue/47782/603631>
- SEZER ARIĞ, A. (2006). Türklerde Kıyafetin Kısa Tarihi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-65-66), 141-160. <https://dergipark.org.tr/en/pub/aamd/issue/44186/545247>
- SEZER, B. (2005). Tarihte Doğu-Batı Çatışması Ders Notları – 1996-1997. Eğribel E., & Özcan, U. (ed.) içinde, *Sosyoloji Yıllığı- Kitap 12- İ. Ü. Sosyoloji Araştırma Merkezi Çalışması: Semavi Eyice’ye Saygı – Tarihte Doğu-Batı Çatışması* (s.47-119). Kızılelma Yayıncılık.
- SHELACH, G. (2005). Early Pastoral Societies of North East China. Amitai, R., & Biran, M. (ed.) içinde, *Mongols, Turks and Others-Eurasian Nomads and Sedentary World* (s.15-58). Brill.
- SHELACH, G. (2009). Violence on the Frontiers? Sources of Power and Socio-Political Change at the Easternmost Parts of the Eurasian Steppe During the Late Second and Early First Millenia BCE. Hanks, B. K., & Linduff, K. M. (ed.) içinde, *Social Complexity in Prehistoric Eurasia: Monuments, Metals and Mobility* (s.241-271). Cambridge University Press.

- SHISLINA, N. I. (1997). The Bow and Arrow of the Eurasian Steppe Bronze Age Nomads. *Journal of European Archaeology*, 5(2), 53-66.
<https://doi.org/10.1179/096576697800660320>
- SIMA QIAN (2010). The Account of The Xiongnu. Sneath D., & Kaplonski, C. (ed.) içinde, *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* (s.43-66). Global Oriental.
- SINOR, D., & KLYASHTORNY, S. G. (1996). The Türk Empire. Litvinsky, B. A., Guang-da, Z., & Samghabadi, R. S. (ed) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume III The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750* (s.327-348). Unesco Publishing.
- SİVRİOĞLU, U. T. (2013). Sāsānilerde Askeri Teşkilat, Silah Teknolojisi ve Savaş Stratejileri. *Turkish Studies*, 8(5), 675-703.
<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4691>
- SKALNIK, P. (1981). Some Additional Thoughts on the Concept of the Early State. Claessen, H. J. M., & Skalnik, P. (ed.) içinde, *The Study of State* (s.339-352). The Hauge; Mouton Publishers.
- SNEATH, D. (2010). Introduction. Sneath D., & Kaplonski, C. (ed.) içinde, *The History of Mongolia Volume I: The Pre-Chingissid Era, Chinggis Khan and the Mongol Empire* (s.3-9). Global Oriental.
- SOENOV, V., KONSTANTINOV, N., TRIFANOVA, S., SOENOV, D., & KONSTANTINOVA, E. (2015). Specific Character of Localization and Construction of Hill Forts in Mountainous Areas: A Study of Sites of the First Half of The 1st Millenium AD. In the Russian Altai. *Bulleten*, LXXIX(284), 1-22.
- SPINEI, V. (2009). *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Brill.

- SPULER, B. (1957). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Türk Tarih Kurumu.
- STANDEN, N. (2005). What Nomads Want: Raids, Invasions and the Liao Conquest of 947. Amitai, R., & Biran, M. (ed.) içinde, *Mongols, Turks and Others-Eurasian Nomads and Sedentary World* (s.129-174). Brill.
- SÜMER, F. (1957). Âzerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi bir Bakış. *Belleten*, XXI(83), 429-447.
- SÜMER, F. (1960). Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?. *Belleten*, XXIV(96), 567-594.
- SÜMER, F. (1967). *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar) I. Cilt*. Ankara. Türk Tarih Kurumu.
- SÜMER, F. (1989). İlhanlı hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir. *Belleten*, LIII(206), 175-197.
- ŞAHİN, O. G., & ÖZDEMİR, A. M. (2019). Hukuka İdeolojisi Üzerinden Bakmak: Kozmopolitan, Ülkesel ve Devletçi Söylemler. *Amme İdaresi Dergisi*, 52(4). 25-58.
- ŞEN, S. (2008). Eski Türklerde Maden İşçiliğine bir Bakış. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 162-172.
- ŞENGELİYA, N. N. (2007). XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII(2), 227-240. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid/issue/5055/68921>
- TACITUS (1944). *Germania*. Milli Eğitim Basımevi.
- TALAS, M. (2005). Tarihi Süreçte Türk Beslenme Kültürü ve Mehmet Eröz'e Göre Türk Yemekleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (18), 273-283. <https://dergipark.org.tr/en/pub/sutad/issue/26305/277238>

- TANYU, H. (1979). Türk Töresi Üzerinde Yeni Bir Araştırma. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1), 97-120.
- TAPPER, R. L. (1979a). Individuated Grazing Rights and Social Organization Among the Shahsevan Nomads of Azerbaijan. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.95-114). Cambridge University Press.
- TAPPER, R. L. (1979b). The Organization of Nomadic Communities in Pastoral Societies of the Middle East. L'equipe écologie et anthropologie des sociétés pastorales (ed.) içinde, *Pastoral Production and Society – Production Pastorale et Société* (s.43-66). Cambridge University Press.
- TAŞAĞIL, A. (1993). Kapgan Kagan (692-716). *Belleten*, LVII(218), 51-70.
- TAŞAĞIL, A. (1999). Gök-Türklerin Sonu ve Belgeleri. *Belleten*, LXIII(236), 23-41.
- TAŞAĞIL, A. (2004). Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında. *Belleten*, LXVIII(252), 403-421.
- TAŞAĞIL, A. (2005). Turkish- Mongolian Relations In The Early Period. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2005(14), 67-71.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/manassosyal/issue/49971/640582>
- TAŞAĞIL, A. (2011). Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 2011(1), 81-104.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/belleten/issue/32742/363454>
- TAŞAĞIL, A. (2014). Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*, 24(Bahar), 75-89. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuturkiyat/issue/18521/195447>
- TAŞAĞIL, A. (2018a). *Eski Türk Boyları-Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.-MS X. ASIR)*. Bilge Kültür Sanat.

- TAŞAĞIL, A. (2018b). *Göktürkler I-II-II*. Türk Tarih Kurumu
- TATAR, T., & CANBAY TATAR, H. (2005). Türk Kültüründe Töre Müessesesi. *Dini Araştırmalar*, 8(23), 273-286. <https://dergipark.org.tr/en/pub/da/issue/4460/61508>
- TAVKUL, U. (2007). Kafkas Nart Destanlarında At Motifi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 196-205.
- TAYLOR, W. T. T., JARGALAN, B., BRYCE LOWRY K., CLARK, J., TUVSHİNJARGAL, T., & BAYARSAIKHAN, J. (2017). A Bayesian Chronology for Early Domestic Horse Use in the Eastern Steppe. *Journal of Archaeological Science*, 2017(81), 49-58. [10.1016/j.jas.2017.03.006](https://doi.org/10.1016/j.jas.2017.03.006)
- TEKİN, T. (1982), Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi. *Bellekten*. XLVI(184), 795-838.
- TEKİN, T., & ÖLMEZ, M. (2003). *Türk Dilleri Giriş*. Yıldız Dil ve Edebiyat.
- TELLİOĞLU, İ. (2005). Kimmer ve İskit Göçlerinin Doğu Anadolu Bölgesindeki Etkileri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005(27), 237-245. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunitaed/issue/2866/39168>
- TEMİZKAN, A. ve R. E. ÇOBAN (2015). Dede Korkut Kitabındaki Silah Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 15-28.
- TEZCAN, M. (2006). 359 Amida Kuşatmasındaki Örneğe Göre Hunlarda Defin Merasimi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 81-98. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisobil/issue/2818/37957>
- TEZCAN, M. (2009). Türk-Moğol Hâkimiyeti Döneminde Karadeniz'de Ticaret. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIV(1), 151-194. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid/issue/5058/68971>

- TEZİÇ, M. C. (2014). Evenklerin Toplumsal ve Siyasal Dönüşümü. *Siberian Studies (SAD)*, 2(5), 75-96. <https://doi.org/10.7816/sad-02-05-05>
- THIN, N. (2005). Environment. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s.283-287). Routledge.
- THOMPSON, E. A. (2004). *The Huns*. Blackwell Publishing.
- THUCYDİDES (2013), *The War of The Peloponnesians and the Athenians*. Cambridge University Press.
- TİMUR, T. (1994). *Osmanlı Toplumsal Düzeni*. İmge Kitabevi Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1948). İbn Al-Fakih'in Türklere Dair Haberleri. *Belleten*, XII(45), 11-16.
- TOGAN, Z. V. (1970), *Umumi Türk Tarihine Giriş C-I, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TOGAN, A. Z. V. (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- TOKOUDA, H. (2010). *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8. ve 9. Yüzyıllarda)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı.
- TORAMAN, A. (2019). Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Göktürk Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(2-Güz 2019), 23-54. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/50790/661470>
- TORAMAN, A. (2020). Türk Tarihinin Kaynakları: Altay'da Hun Maddi Kültürünün Arkeolojik Kaynaklarına Genel Bir Bakış. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 11-28. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/50790/661470>

- TUNA, S. T. (2006). Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak Bağlama Geleneği. *Bilig*, (38), 149-160. <https://hdl.handle.net/20.500.12809/7348>
- TURAN, O. (1945). Eski Türklerde Okun Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması. *Belleten*, IX(35), 305-318.
- TURAN, O. (1958). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TURAN, O. (2008). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. Ötüken Neşriyat.
- TURAN, O. (2009). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- TURAN, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*. Bilgi Yayınevi.
- TÜRKAN, K. (2008). Azeri Masallarında Av Kültü ve Av Anlayışı. *Milli Folklor*, 20(80), 70-76.
- TÜRKER, F. (2018). Altay Türklerinde Avcılıkla ilgili Pratikler ve Efsanelerdeki Yeri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (45), 255-267. <https://dergipark.org.tr/en/pub/tdded/issue/42617/513163>
- TÜRKER, Ö., & ÖZEN, F. (2017). Oğuznâme, Selçuknâme ve Meliknâme'ye Göre Selçuklu Hanedanı'nın Menşei. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (41), 331-351. <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/955>
- TÜRKMEN, F. (1995). Manas Destanı ve Anadolu Halk Edebiyatı. Gürsoy-Naskali, E. (ed.) içinde, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (ed. 110-115). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, F. (2011). Oğuzların İdari Yapı ve Boy Teşkilatlarında Dikotomik Özellik. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI(1), 11-14. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34444/380510>

- TÜRKMEN, F. (2013). Kök-Türk Âbidelerinde Millî Kimlik Hassasiyeti. *Milli Folklor*, 25(97), 31-38.
- UĞURLU, S., & YILMAZ, K. (2011). Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim. *Turkish Studies*, 6(2), 949-972. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2172>
- USMANOVA, S. (2018). Symbols of Animal in Oriental Culture. *International Journal of Central Asian Studies*, (22), 1-20.
- ÜÇÖK, C. (1960), *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, Ankara
- ÜLGEN, P. (2013). *Orta çağ Avrupa'sında Kölelik-Toplum ve Hukuk*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- ÜNGÖR, İ. (2016). Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (39), 357-370. <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/890>
- ÜREN, U. (2015). Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 65-74. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetdid/issue/34463/380812>
- ÜSTÜN, Ö., & GÖKÇE, R. (2001). Yurt Dışında Üretilen Fermente Süt İçecekleri. *Gıda Mühendisliği Dergisi*, 5(10), 24-29.
- ÜSTÜNER, A. C. (1998). *Mısır Uygarlığı*. Dragon Yayınları.
- VAN DER PIJL, K. (2007). *Nomads, Empires, States: Modes of Foreign Relations and Political Economy*. Pluto Press.
- VAN GORDER, A. C. (2008). *Muslim-Christian Relations in Central Asia*. Routledge.

- VANDKILDE, H. (1996). *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society and Aarhus University Press.
- VANDKILDE, H. (1998). Metalwork, Depositional Structure and Social Practice in the Danish Late Neolithic and Earliest Bronze Age. Mordant, C., Pernot, M., & Rychner, V. (ed.) içinde, *L'atelier du bronze en Europe du XX au VIII siècle avant notre ère. Actes du colloque international Bronze' 96. Tome III (session de Dijon): L'atelier du bronzier: élaboration, transformation et consommation du bronze en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère* (s.243-257). Comite des Travaux Historiques et Scientifiques,
- VASİLİEV, A. A. (1943). *Bizans İmparatorluğu Tarihi Cilt 1*. Maarif Vekilliği.
- VIDEIKO, M. Y. (1995). Tripolye – “Pastoral” Contacts, Facts and Character of the Interactions”: 4800-3200 BC. Kosko, A. (ed.) içinde, *Baltic Pontic Studies vol. 2 Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 BC* (s.5-28). Baltic Pontic Studies.
- VLADİMİRİTSOV, B. Y. (1987). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı-Moğol Göçebe Feodalizmi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- VON GABAIN, A. (1944). Köktürklerin Tarihine Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2(5), 685-696.
- VRYONİS, S. (2001). Selçuklu Gulamları ve Osmanlı Devşirmeleri. *Cogito*, (29), 93-119.
- WENDELKEN, R. W. (2000). Horses and Gold: The Scythians of the Eurasian Steppes. Bell-Fialkoff, A. (ed.) içinde, *The Role of Migration in the History of the Eurasian Steppe* (s.189-206). Macmillan.

- WILLCOX, G. (2012). The Beginnings of Cereal Cultivation and Domestication in Southwest Asia. Potts, D. T. (ed.) içinde, *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East Volume I* (s.163-180). Wiley & Blackwell.
- WISE-BAUER, S. (2014). *Ortaçağ Dünyası: Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hristiyanlığı Kabul Etmesinden I. Haçlı Seferine*. Alfa.
- WOLF, E. R. (2019). *Avrupa ve Tarihsiz Halklar*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- WOOD, A. W. (2004). *Karl Marx*. Routledge
- YABLONSKY, L. T. (2010). New Excavations of the Early Nomadic Burial Ground at Filippovka (Southern Ural Region, Russia). *American Journal of Archaeology*, 114(1), 129-143. <https://www.jstor.org/stable/20627646>
- YAKUBOVSKIY, A. Y. (1955). *Altın Ordu ve İnhitatu*. Maarif Basımevi.
- YASİN, Y. (2016). Karahanlılar'ın Hükümdar Sülalesi Üzerine. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, (7), 85-104. <https://dergipark.org.tr/en/pub/uygur/issue/30040/324376>
- YAŞA, R. (2019). Eski Türk Cenaze Törenlerinde Ölü Yakma Adeti. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 275-295. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/46374/582890>
- YAVUZ, S. (2014). Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun ile Farabi'nin Toplum Görüşleri Üzerine. *Dini Araştırmalar*, 17(44), 95-120. <https://doi.org/10.15745/da.60088>
- YAYGIN, H. (1992). *Kımız ve Özellikleri*. Yeni Matbaa
- YERASİMOS, S. (1974). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye I-Bizans'tan Tanzimat'a*. Gözlem Yayınları.
- YETKİN, Ç. (1984). *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*. Say Yayınları.

- YIHONG, P. (1992). Early Chinese Settlement Policies Towards the Nomads. *Asia Major- Third Series*, 5(2), 41-77. <https://www.jstor.org/stable/41625264>
- YILDIRIM, K. (2015). *Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar*. Yeditepe Yayınevi.
- YILDIRIM, K. (2016). Hunların Gansu Koridoru'ndaki Guzang 姑臧 Şehri Üzerine Bazı Notlar. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, (39), 61-69. <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/837>
- YILDIZ, N. (1995). Manas Destanında Sosyal İlişkiler ve Bunların Dede Korkut Hikayeleri ile Mukayesesi. Gürsoy-Naskali, E. (ed.) içinde, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (s.177-191). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YONG, M., & YUTANG, S. (1996). The Western Regions Under The Hsiung-Nu and The Han. Harmatta, J., Puri, N., & Etemadi, G. F. (ed.) içinde, *History of Civilisations of Central Asia Volume II: The Development of Sedentary and Nomadic Civilisations 700 B.C. to A.D. 250* (s.227-246). Unesco Publishing.
- YÜCEL ÇETİN, A. (2015). Dede Korkut Kitabı'nda Baba, Oğul ve Baba-Oğul İlişkisi. *Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(2), 55-63. <https://dergipark.org.tr/en/pub/egetid/issue/34463/380811>
- ZARİPOVA ÇETİN, Ç. (2009). Tatar Halk Destanlarında Hediye Çeşitleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 183-193. <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/411>
- ZENGİN, A., & YAMAN, Ü. (2018). Eski Uygur Türkçesi Metinleri Üzerinden Budizm ve Maniheizm'in Savaşa Bakışı, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 175-216. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iutded/issue/37563/425625>
- ZIMMER, H. (2004). *Hint Sanatı ve Uygarlığında Mitler ve Simgeler*. Kabalıcı Yayınevi.

- ZİMONYİ, I. (2018). Orta çağ Avrupa Tarihinde Göçebe Unsuru. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 154-166.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars/issue/37726/435720>
- ZİMONYİ, I. (2019). Moğolların Batı Seferleri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 419-452. <https://dergipark.org.tr/en/pub/turktarars/issue/46374/582898>
- ZONABEND, F. (2005). Marriage. Barnard, A., & Spencer, J. (ed.) içinde, *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (s.528-531). Routledge.

EK 1. ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORİJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
..... ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı :

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam sayfalık kısmına ilişkin,/...../..... tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 'tür.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- Alıntılar dâhil
- 5- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: _____

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: _____

Programı: _____

Statüsü: Doktora Bütünleşik Dr. _____

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
Ph.D. DISSERTATION ORIGINALITY REPORT**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
..... DEPARTMENT**

Date: .../.../.....

Thesis Title :

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on/...../..... for the total of pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled as above, the similarity index of my thesis is %.

Filtering options applied:

1. Approval and Declaration sections excluded
2. Bibliography/Works Cited excluded
3. Quotes excluded
4. Quotes included
5. Match size up to 5 words excluded

I declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports; that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: _____
Student No: _____
Department: _____
Program: _____
Status: Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISOR APPROVAL

APPROVED.

 (Title, Name Surname, Signature)

EK 2. ETİK KURUL/KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

..... ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: .../.../.....

Tez Başlığı:

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: _____

Öğrenci No: _____

Anabilim Dalı: _____

Programı: _____

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
ETHICS COMMISSION FORM FOR THESIS**

**HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
..... DEPARTMENT**

Date: .../.../.....

Thesis Title:

My thesis work related to the title above:

1. Does not perform experimentation on animals or people.
2. Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.).
3. Does not involve any interference of the body's integrity.
4. Is not based on observational and descriptive research (survey, interview, measures/scales, data scanning, system-model development).

I declare, I have carefully read Hacettepe University's Ethics Regulations and the Commission's Guidelines, and in order to proceed with my thesis according to these regulations I do not have to get permission from the Ethics Board/Commission for anything; in any infringement of the regulations I accept all legal responsibility and I declare that all the information I have provided is true.

I respectfully submit this for approval.

Date and Signature

Name Surname: _____

Student No: _____

Department: _____

Program: _____

Status: MA Ph.D. Combined MA/ Ph.D.

ADVISER COMMENTS AND APPROVAL

(Title, Name Surname, Signature)